

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ANTİK AVRUPA

Editorler
Peter Bogucki
& Pam J. Crabtree

2

KALKEDON

ANTİK AVRUPA

CİLT 2

MÖ 8000 - MS 1000

Editorler
Peter Bogucki & Pam J. Crabtree

KALKEDON

ANTİK AVRUPA

M.Ö. 8000 - M.S. 1000

BARBAR DÜNYANIN TARİHİ

ANTİK AVRUPA
M.Ö. 8000 - M.S. 1000
Barbar Dünyanın Tarihi

Cilt 2

Editörler: Peter Bogucki ve Pam J. Crabtree

Orijinal Adı: *Ancient Europe 8000 BC AD 1000 Encyclopedia of the Barbarian World*

Kalkedon Yayınları: 333

Antropoloji: 3

Yayına Hazırlayan: Hakan Tanıtturan

Dizi Editörü: Onur Gayretli

Türkçesi: Ali Toprak - Fulya Karadağ

Düzeltili: Yoldaş Özdemir

Kapak Tasarım: Şahan Yatarkalkmaz

Kalkedon Yayınları

Akşemsettin Mah. Sarınasuh Sok. Nadir AP. No 49

Kat 3, Fatih - İstanbul, Sertifika No: 13931

Telefon ve Fax: 0212 512 43 56

e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Ceylan Matbaası'nda (Ahmet Uçar) basılmıştır

Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi 83/ 317-318-319

Zeytinburnu - İstanbul - Sertifika No: 23352

Tel: 0212 613 10 79 Fax: 0212 613 10 79

ISBN: 978-605-4979-67-7

Takım ISBN: 978-605-4979-60-8

İngilizce Birinci Basım: Charles Scribner's Sons - The Gale Group

300 Park Avenue South, 9th Floor, New York, NY 10010

Türkçe Birinci Basım: Ağustos 2016

Tüm hakları saklıdır. © Kalkedon 2016

ANTİK AVRUPA

M.Ö. 8000 - M.S. 1000

BARBAR DÜNYANIN TARİHİ

Editörler

Peter Bogucki ve Pam J. Crabtree

CİLT 2

Türkçesi

Ali Toprak (3. Bölüm)

Fulya Karadağ (4. Bölüm)

KALKEDON

İÇİNDEKİLER

III - TARIMA GEÇİŞ M.Ö. 7000 - M.Ö. 4000

GİRİŞ <i>PETER BOGUCKI</i>	17

İLK ÇİFTÇİLERİN EKİNLERİ <i>JULIE M. HANSEN</i>	23

İLK ÇİFTÇİLER
TAHİL ÜRÜNLERİ
ÇİFTÇİLİK PRATİKLERİ

İLK ÇİFTÇİLERİN ÇİFTLİK HAYVANLARI <i>NERISSA RUSSELL</i>	37

HAYVANLARIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ
KOYUN VE KEÇİ
SIĞIR
DOMUZ
AVRUPA’NIN İLK ÇOBANLARI

AVRUPA’NIN İLK ÇİFTÇİLERİ <i>CURTIS RUNNELS</i>	51

YUNAN NEOLİTİK KÖYLERİNİN ÖZELLİKLERİ
İLK AVRUPALI ÇİFTÇİLERİN KÖKENLERİ
NEOLİTİK DÖNEM GÖÇÜNÜN AÇIKLAMASI

ACHILLEION

ERNESTINE S. ELSTER

66

STRATIGRAFİ VE YAŞAM ALANI
ÇÖMLEKLER VE ÇÖMLEKÇİLER
ALETLER, GÖREVLER VE ZANAATLAR
HAYVAN VE BİTKİ YETİŞTİRİCİLİĞİ
SEMBOİZM
ACHILLEION'UN KATKISI

KIBRIS'IN SON AVCILARI VE İLK ÇİFTÇİLERİ

ALAN H. SIMMONS

73

NEOLİTİK DÖNEM ÖNCESİ AVCILAR
NEOLİTİK DÖNEM ÇİFTÇİLERİ
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

BALKANLARDA ÇİFTÇİLİĞE GEÇİŞ

MIHAEL BUDJA

81

BALKAN NEOLİTİĞİNİN MEZOLİTİK KÖKLERİ
BALKANLAR'IN "NEOLİTİKLEŞMESİ"
DNA'DAN ULAŞILAN BULGULAR
BALKANLAR'DA ÇİFTÇİ TOPLULUKLARININ KURULMASI

OBRE

MIHAEL BUDJA

97

GÜNEY BOZKIRLARINDA ÇİFTÇİLİĞİN HUDUTLARI

DAVID W. ANTHONY

102

İLK ÇİFTÇİLER: CRIŞ KÜLTÜRÜ
AVCI-TOPLAYICILARIN ÇİFTÇİ OLUŞU: BUG-DİNYESTER KÜLTÜRÜ
ÇİZGİ BEZEMELİ VE CUCUTENI-TRIPOLYE KÜLTÜRLERİ
DİNYEPER-DONETS KÜLTÜRÜ
HAYVANCILIĞIN YAYILMASI

TARIMIN AKDENİZ BOYUNCA BATIYA YAYILMASI

WILLIAM K. BARNETT

115

TARIM NEDEN YAYILDI?

ARENE CANDIDE

PETER ROWLEY-CONWY

127

CALDEIRÃO MAĞARASI*JOÃO ZILHÃO*

132

ORTA AVRUPA’NIN İLK ÇİFTÇİLERİ*LAWRENCE H. KEELEY, MARK GOLITKO*

137

*LINEARBANDKERAMİK KÜLTÜRÜ**ARAŞTIRMA TARİHİ**LINEARBANDKERAMİK MADDİ KÜLTÜRÜ**GEÇİM EKONOMİSİ**LINEARBANDKERAMİK TOPLUMU**ÇATIŞMA VE SAVAŞ**LINEARBANDKERAMİK’İN KÖKENLERİ VE YAYILMASI**LINEARBANDKERAMİK SONRASI ORTA AVRUPA***BRUCHENBRÜCKEN***DETLEF GRONENBORN*

152

BYLANY*JONATHAN LAST*

157

KUZEYBATI AVRUPA’DA ÇİFTÇİLİĞİN BAŞLANGICI*ANNE TRESSET*

163

*PARİS HAVZASI**BRETON VE BATI FRANSA**GÜNEY BRİTANYA**İSKOÇYA**İRLANDA***ORKNEY ADALARI NEOLİTİK YERLEŞİMLERİ***PETER BOGUCKÍ*

179

HAMBLEDON TEPESİ*ROGER MERCER*

184

AŞAĞI REN VE MAAS NEHRİ BOYUNCA ÇİFTÇİLİĞE GEÇİŞ*LEENDERT P. LOUWE KOOIJMANS*

189

*AŞAĞI REN VE MAAS HAVZALARINDAKİ ANA ÇEVRE KUŞAKLARI**ARKEOLOJİK KAYIT, M.Ö. 5500-M.Ö. 3500**KÜLTÜREL COĞRAFYA, GEÇİM VE YERLEŞİM YAPISI**TARIMA GEÇİŞİN AÇIKLAMASI*

KUZEY AVRUPA'DA TARIMA GEÇİŞ 205
ANNE BIRGITTE GEBAUER

ERTEBÖLLE-ELLERBEK KÜLTÜRÜ
KUZEY AVRUPA'DA TARIMIN İLK İZLERİ
KUZEY AVRUPA'DA TARIMA GEÇİŞİN AÇIKLAMASI

SARUP 219
NIELS H. ANDERSEN

NEOLİTİK AVRUPA'DAKİ UZUN HÖYÜK MEZARLAR 226
MAGDALENA S. MIDGLEY

MEZARLIK ALANLAR: ALAN VE DÜZENLEME
HÖYÜKLER, MEZARLAR VE ÖLÜLER
ANIT MEZARLARIN YORUMLANMASI

IV - TARIMSAL FAALİYETLERİN SONUÇLARI **M.Ö. 5000 - M.Ö. 2000**

GİRİŞ 239
PETER BOGUCKI

TARIM ALANINDAKİ BAŞARILAR
HAYVANSAL YAN ÜRÜNLER
ÇEŞİTLİ YERLEŞKE TİPLERİ
BAKIR ARAYIŞI
RİTÜELLER, TÖRENLER VE ANITLAR

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DAKİ İLK METALÜRJİ UYGULAMALARI 247
WILLIAM A. PARKINSON

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA METAL İŞLERİNİN OTONOMİSİ
İLK BAKIR ESERLER
BAKIR ÜRETİMİ
ÜRETİM TEKNİKLERİ
BAKIR KAYNAKLARI
BAKIR ÜRETİMİNE DAİR BULGULAR
BAKIR BİRİKİNTİLERİ İLE BAĞLANTILI BULGULAR
ALTIN
GÜNEYDOĞU AVRUPA'DAKİ İLK METALÜRJİ UYGULAMALARINDA GENEL
EĞİLİMLER

RUDNA GLAVA VE AI BUNAR'DAKİ İLK BAKIR MADENLERİ 259
WILLIAM A. PARKINSON

HAYVANSAL YAN ÜRÜNLER: SÜT, YÜN VE İŞ GÜCÜ 263
NERISSA RUSSELL

SÜT
YÜN
İŞ GÜCÜ
İKİNCİL ÜRÜNLER DEVRİMİ

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA GEÇ NEOLİTİK VE BAKIR ÇAĞLARI 279
WILLIAM A. PARKINSON

KRONOLOJİ
GEÇ NEOLİTİK : KÜLTÜR BÖLGELERİ
GEÇ NEOLİTİK: EKONOMİK VE SOSYAL ORGANİZASYON
BAKIR ÇAĞI: KÜLTÜR BÖLGELERİ
BAKIR ÇAĞI: EKONOMİK VE SOSYAL ORGANİZASYON
GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA NEOLİTİK ÇAĞ'IN BİTİŞİ

VARNA 294
DOUGLASS W. BAILY

ABARTILI MEZAR HEDİYELERİ
SOSYAL YAPININ AÇIKLANMASINDA VARNA'NIN ROLÜ
AVRUPA'NIN TARİHÖNCESİNİ YORUMLAMA KONUSUNDA VARNA'NIN ÖNEMİ

OVCHAROVO 300
DOUGLASS W. BAILY

KIBRIS'TA BAKIR ÇAĞI 305
EDGAR PELTENBURG

KIBRIS'TA GEÇ NEOLİTİK
KIBRIS'TA ERKEN KALKOLİTİK
KIBRIS'TA ORTA KALKOLİTİK
KIBRIS'TA GEÇ KALKOLİTİK

DOĞU AVRUPA'DA GEÇ NEOLİTİK VE BAKIR ÇAĞLARI 319
MALCOLM LILLIE

ÇEVRESEL ALT YAPI
DNEPER-DONETS KÜLTÜRÜ VE MARIUPOL TİPİ MEZARLIKLAR
TARAMALI-ÇUKUR BASKILI SERAMİK KÜLTÜRÜ
CUCUTENI-TRIPOLYE KÜLTÜRÜ
SREDNY STOG KÜLTÜRÜ
ÇUKUR MEZAR (YAMNAYA) KÜLTÜRÜ

ATLARIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ 338
DAVID W. ANTHONY

ATLAR İLK OLARAK NEREDE EVCİLLEŞTİRİLMİŞTİR?
ATLAR NEDEN EVCİLLEŞTİRİLMİŞTİR?
ATLAR NE ZAMAN EVCİLLEŞTİRİLMİŞTİR?
BINİCİLİĞİ KÖKENİ
BINİCİLİĞİN YAYGINLAŞMASI

KOLOMISCHIINA 349
MALCOLM LILLIE

ORTA AVRUPA'DA GEÇ NEOLİTİK VE BAKIR ÇAĞLARI 353
SARUNAS MILISAUSKAS

KRONOLOJİ VE KÜLTÜREL SIRALAMA
GEÇ NEOLİTİK'TEKİ ÖNEMLİ DEĞİŞİKLİKLER
YERLEŞKELER
EKONOMİ
TİCARET
ÇAKMAKTAŞI MADENCİLİĞİ VE TUZ ÜRETİMİ
SAVAŞ ORTAMI
DEFİN UYGULAMALARI
SAĞLIK VE PALEOPATOLOJİ
RİTÜELLER

BRZESC KUJAWSKI 369
PETER BOGUCKI

**KARPATLAR HAVZASI'NDAKİ ÇEMBER PLANLI NEOLİTİK
YERLEŞKELERİ: RONDELLER** 375
MAGDALENA S. MIDGLEY

ALP GÖLLERİ BÖLGESİ'NDE NEOLİTİK YERLEŞİMLER	381
<i>JORG SCHIBLER, STEFANIE JACOMET, ALICE CHOYKE</i>	

YERLEŞKELERİN DAĞILIMLARI VE TARİHLERİ ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ
KAZILAR
NEOLİTİK ÇAĞ'DA ALP GÖLLERİ BÖLGESİNDE YAŞAM
SONUÇ

BUZ ADAM	396
<i>PAUL G. BAHN</i>	

ARBON-BLEICHE 3	403
<i>JORG SCHIBLER, STEFANIE JACOMET, ALICE CHOYKE</i>	

MEGALİTİK DÜNYASI	409
<i>I. J. N. THORPE</i>	

ÖLÜLER İÇİN ANITLAR
ÇEVİRLİ ARAZİLER
EKONOMİK İŞLEVİ OLMAYAN DEĞİŞ-TOKUŞLAR

AVEBURY	406
<i>CAROLINE MALONE</i>	

BARNENEZ	431
<i>SERGE CASSEN</i>	

MİMARİ
RADYO KARBON TARİHLEMELERİNİN YENİDEN SORGULANMASI
BARNENEZ'DEKİ MEZAR TAŞLARI VE MEGALİTİK SEMBOLİZM

BOYNE VADİSİ GEÇİT MEZARLARI	440
<i>GEORGE EOGAN</i>	

GEÇİŞ YOLLARI VE KAYIKLAR	445
<i>MALCOLM LILLIE</i>	

GÜNEYDOĞU İSKANDİNAVYA'DA TARIM	453
<i>MAGDALENA S. MIDGLEY</i>	

TARIMDAN ÖNCE: GEÇ MEZOLİTİK'İN AVCI-TOPLAYICILARI
TARIMA GEÇİŞ
GÜNEY İSKANDİNAVYA'DAKİ NEOLİTİK FUNNEL BEAKER
(HUNİ AĞIZLI SERAMİK) TOPLULUKLARI

HUNİ AĞIZLI SERAMİK KÜLTÜRÜ'NÜN SONA ERİŞİ
SONUÇ

**NEOLİTİK KUZAY DOĞU AVRUPA'DA ÇUKUR BASKILI
SERAMİK (PITTED WARE) KÜLTÜRÜ VE BAĞLANTILI
KÜLTÜRLER**

473

MAREK ZVELEBIL

KİMLİK TESPİTİ VE LOKASYON
GÜNLÜK YAŞAM: EKONOMİ, BESLENME, RİTÜELLER
ÇUKUR BASKILI SERAMİK (PITTED WARE) KÜLTÜRÜ'NÜN KÖKENİ,
TARİHSEL SÜRECİ VE ÖNEMİ

AJVIDE

483

PETER ROWLEY-CONWY

İTALYA VE GÜNEY FRANSA'DA GEÇ NEOLİTİK

489

CAROLINE MALONE

BELİRLEYİCİ SANAT ESERLERİ VE ÜSLUPLAR
BARINAK TÜRLERİ VE YERLEŞKE DÜZENLERİ
GEÇİM KAYNAKLARINA DAİR VERİLER
TİCARET, DEĞİŞ-TOKUŞLAR VE BÖLGELERARASI İLETİŞİM
DEFİN UYGULAMALARI
SANAT VE RİTÜELLER

SION'DAKİ PETİT CHASSEUR KAZI ALANI

506

MARIE BESSE

KABRİSTAN'IN KRONOLOJİSİ
A VE B TİPİ DİKİLİ TAŞLAR
DİKİLİ TAŞLAR VE SEMBOLİK ANLAMLARI
DİKİLİ TAŞLARIN SOSYAL AÇIDAN DEĞERLENDİRMESİ
MALTA'NIN NEOLİTİK TAPINAKLARI
CAROLINE MALONE

513

TAPINAKLARIN AVRUPA VE AKDENİZ PREHİSTORYASI İLE BAĞLANTISI
LOKASYON
KRONOLOJİ
TEMEL ÖZELLİKLER
BULGULAR
ANALİZ VE YORUMLAR
BENZER KAZI ALANLARI
KAZILAR SONUCUNDA KAYDEDİLEN İLERLEMELER

İBERYA'DA GEÇ NEOLİTİK VE BAKIR ÇAĞLARI

523

KATINA T. LILLIOS

KRONOLOJİ

ÇEVRESEL KOŞULLAR

YERLEŞKELER VE MEZARLIKLARLA BAĞLANTILARI

MATERYAL KÜLTÜRÜ VE SANAT

EKONOMİ

SOSYOPOLİTİK ORGANİZASYON

İDEOLOJİ VE TÖRENSEL FAALİYETLER

LOS MILLARES

539

ROBERT CHAPMAN

DOĞU'DAN BATIYA İP BASKILISERAMİK KÜLTÜRÜ

543

JANUSZ CZEBRESZUK

EN ESKİ YERLEŞİM YERLERİ VE KÖKEN PROBLEMİ

YAYILDIKLARI TOPRAKLAR VE KRONOLOJİ

CORDED WARE (İP BASKILI SERAMİK) GRUPLARI

İP BASKILI SERAMİK KÜLTÜRÜ'NÜN GENEL ÖZELLİKLERİ

İP BASKILI SERAMİK KÜLTÜRÜ VE HİNT-AVRUPA MESELESİ

ÖZET

BATIDAN DOĞUYA ÇAN AĞIZLI SERAMİK KÜLTÜRÜ

561

JANUSZ CZEBRESZUK

ARKEOLOJİK OLARAK BELİRLEYİCİ NİTELİKLER VE BÖLGESEL AYRIMLAR

TEMEL BEAKER NİTELİKLERİ

DAĞILIM VE BÖLGESEL FARKLILIKLAR

METALÜRJİ

KRONOLOJİ

KÜLTÜREL DEĞİŞİM SÜRECİNDE ÇAN AĞIZLI SERAMİK KÜLTÜRÜ'NÜN YERİ

BELL BEAKER (ÇAN AĞIZLI SERAMİK) TAM OLARAK NEDİR?

III

TARIMA GEÇİŞ

M.Ö. 7000 - M.Ö. 4000

GİRİŞ

PETER BOGUCKI

Arkeologlar uzunca bir süredir avcı-toplayıcılıktan tarıma geçişi insanlık tarihindeki en önemli gelişmelerinden biri olarak değerlendirmektedirler. V. Gordon Childe (1892-1957) ve Robert Braidwood (1907-2003) bu değişimin insanlık tarihindeki öneminin altını çizen ilk bilim insanları arasındadırlar. Söz konusu değişimin kökeninde yabani bitkiler ve hayvanlara bağımlılıktan tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvancılığa geçiş yatmaktadır. Evcilleştirme ve tarıma alma, insanların bitki ve hayvan türlerinin yeniden üretimini kontrol altına alabilme ve böylece makul ve istenir farklı özellikleri tercih edebilme sürecidir. Yakın Doğu’da on bin yılı aşkın bir süre önce insanlar buğday ve arpada, koyun ve keçilerde istenir özellikleri tercih etmeye başlamışlardır. Sonrasında bu ilk evcilleştirme ve tarıma alma listesine büyükbaş hayvanlar, domuz, mercimek ve bezelye de eklenmiştir. Sonraki binyıl boyunca Çin, Afrika ve Amerika kıtasının çeşitli bölgeleri de dâhil dünyanın birçok bölgesinde çok daha fazla sayıda hayvan türü evcilleştirilmiş ve çok daha fazla bitki türü tarıma alınmıştır.

Eski Dünya’da tarıma geçiş Taş Çağı’nın son büyük dönemi olan ve “Neolitik” adıyla bilinen arkeolojik dönemin başlangıcını imlemektedir. Her ne kadar bugün tarım öncesi topluluklarda da bulundukları

18 Antik Avrupa

açıklığa kavuşturulmuşsa da, uzun yıllar boyunca arkeologlar Neolitik Dönem'in aynı zamanda çömlek üretiminin ve taş aletlerin ortaya çıkışına da sahne olduğunu ifade etmişlerdir. Bugün arkeologlar hayvanların evcilleştirilmesi ve bitkilerin tarına alınmasını büyük toplumsal ve ekonomik dönüşümün işaretlerinden sadece bir tanesi olarak değerlendirmektedirler. Bu dönem boyunca insanlar yemek arayışından bekledikleri geri dönüşlerden kabul edilebilir risk ve belirsizlik düzeyine, çevreyi değiştirebilme kabiliyetlerinden mülkiyet hakları ve düzenli yerleşikliğe, akrabalık ve yerleşim gruplaması tanımlarından daha fazla çocuk sahibi olmanın yararlarına kadar pek çok konuda bakış açılarını değiştirmişlerdir. Bu değişikliklerin çok büyük bir kısmı Mezolitik Dönem'de ortaya çıkmış olmakla beraber, Neolitik Dönem boyunca bir arada toplanarak toplumda kökten bir değişim yaratmıştır.

Çiftçilik Yakın Doğu'dan Avrupa'ya 8500 ile 4000 yıl öncesi dönemde yayılmıştır. Bazı bölgelerde koloniler kuran çiftçiler yeni habitatlara yayılmışlardır. Kimi başka bölgelerdeyse yerel avcı-toplayıcılar ekin ekme ve hayvancılığı benimsemişlerdir. Arkeologlar bu iki süreci birbirinden ayırt etmek zorundadırlar ki bu oldukça zor bir ödevdir. Yerel evcilleştirme, tarıma alma yönündeki belli iddialara karşın, Avrupa'nın ilk çiftçileri tarafından kullanılan başlıca bitki ve hayvan türlerinin ilk kez Güneybatı Asya'da evcilleştirildiği, tarıma alındığı, dolayısıyla Avrupa'nın kendisinde "ilk" evcilleştirme, tarıma alma merkezi diye bir yerin söz konusu olmadığı görülmektedir. Radyokarbon tarihlleme Avrupa'da tarımcılığın yayılmasının izlerini sürmede oldukça yararlı olmaktadır.

Yaklaşık olarak M.Ö. 6500'de Avrupalı ilk çiftçiler Yunanistan'da ortaya çıkmışlardır. Anadolu'dan göç eden insanlar verimli taşkın yataklarında koloniler kurmuş, kerpiçten yapılmış evlerde yaşamış, gemik ve kızıl buğday ekmiş, koyun ve keçi yetiştirmişlerdir. Her ne kadar önemsiz bir takım farklılıklar elbette mevcut olsa da, bu topluluklar aynı dönemde Yakın Doğu'da yaşayan topluluklarla benzerlikler sergilemişlerdir. Yunanistan'ın diğer kesimlerindeki yerel avcı-toplayıcılar da Franchthi Mağarası gibi yerleşim yerlerinde görüldüğü üzere tarıma geçmişlerdir.

Avrupalı tarımı Yunanistan'daki ilk başlangıcından itibaren iki yönde yayılmıştır: batıda Akdeniz Havzası boyunca İspanya ve Portekiz'e doğru ve kuzey ve kuzeybatıda Tuna Nehri kıyıları ve buradan da Baltık Denizi ve Kuzey Denizi'ne akan nehir vadilerine doğru. Yunanistan'da ortaya çıkışından sonraki yaklaşık iki bin yıl içinde tarımcılık Atlantik

Okyanusu ve Manş Denizi'ne ulaşmıştır. Bu yayılma tekdüze bir hızda cereyan etmemiştir. Zaman zaman tarımcılığın en ileri örneklerine hayli hızlı bir şekilde geçilirken, zaman zaman yüzyıllar boyunca ilerleme durmuştur.

Akdeniz'deki yayılma kıyı rotalarını izlemiştir. Yerel avcı-toplayıcı kamplarından çok az farklılık gösteren (İtalya, Ligurya'daki) Arene Candide gibi İtalya ve Güney Fransa kıyı yerleşimlerinde tahıllar ve çanak çömleğin yanı sıra koyun başta olmak üzere evcilleştirilmiş hayvanlar ortaya çıkmıştır. Bu unsurlar açık ki topluluktan topluluğa geçmiş ve avcı-toplayıcı ekonomisine dâhil edilmiştir. Kayık muhtemelen bu bağlantıda hayati önemde olmuştur.

Tarımın Yunanistan'dan kuzeyde Balkanlar'a doğru yayılması ya çiftçilerin kolonileşmesinin ya da ekinler ve hayvanların yerelde tarıma alınması ve evcilleştirilmesinin bir sonucudur. İlk çiftçi topluluklarının o zamana kadar avcı-toplayıcıların seyrek olarak yerleşmiş olduğu alüvyonlu topraklara dönük ilgisi belli nüfus hareketlerinin yaşandığına işaret etmektedir. Bununla beraber bazı Mezolitik grupların hayvanları evcilleştirdiği, bitkileri tarıma aldığı çok açıktır. Tuna Nehri üzerindeki Demirkapı Boğazı'nda, Lepenski Vir (Sırbistan) gibi yerleşimlerin sakinleri balık, geyik ve yabani bitkilerin yanı sıra ekinleri ve çiftlik hayvanlarını da ekonomilerine almışlardır.

Orta Avrupa'nın nehir vadilerinde çiftçilerin kolonileşmesi tarım toplumlarının kurulmasını sağlayan birincil araç olmuştur. Çizgi Bant Bezemeli Seramik kültürü (*Linearbandkeramik* veya LBK olarak da anılır) olarak oyma seramikleriyle bilinen bu insanlar Orta Avrupa'nın büyük nehir boylarına inşa ettikleri ve zaman zaman uzunlukları 30 metreyi aşan uzun, ahşap evlerde yaşamışlardır. Genellikle, verimlilikte çok büyük bir azalma yaşamaksızın uzun yıllar çiftçilik yapabilecekleri "lös" adı verilen ince taneli topraklar üzerine yerleşmişlerdir. Batıda, Çizgi Bant Bezemeli Seramik kültürü toplulukları Paris bölgesine ulaşırken, kuzeyde bazıları Aşağı Oder ve Vistül nehirleri boyunca uzanan Kuzey Avrupa Ovası'na ilerlemişlerdir. Koyun ve keçinin başlıca çiftlik hayvanı türleri olduğu Güneydoğu Avrupa'daki örüntüden farklı olarak Çizgi Bant Bezemeli Seramik kültürü yerleşimlerinde en yaygın görülen tür büyükbaş hayvanlar olmuştur.

Baltık Denizi, Kuzey Denizi ve Atlantik Okyanusu kıyıları Mezolitik avcı-toplayıcıların yoğun yerleşimine sahne olmuştur. Çizgi Bant Beze-

20 Antik Avrupa

meli Seramik kültürü çiftçileri civar bölgelerde görülmeye başlamazdan neredeyse bin yıl önce, Kuzey ve Batı Avrupa'nın avcı-toplayıcıları bitkileri tarıma almak, hayvanları evcilleştirmek yönünde bir ihtiyaç hissetmemişlerdi. Avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık ekonomileri yeterinden fazlasını sağlamıştır. Fakat bu insanlar bitkileri kademeli olarak seçerek tarıma almışlardır. M.Ö. 4000'den hemen sonra ekim ve stoklama Kuzeybatı Avrupa, İskandinavya, Britanya ve İrlanda'da avcı-toplayıcılıktan daha önemli bir hale gelmiştir. Akdeniz bölgesindeki gibi yine burada da ağaç kütüğünden yapılmış kanolar, tarıma alınmış bitkilerin ve evcilleştirilmiş hayvanların Britanya Adaları'na ve Güney İskandinavya'nın büyük bir kesimine taşınmasını sağlamıştır.

Benzer bir örüntüye Orta Avrupa'nın dağlık kesimlerinde de rastlamaktayız. İsviçre'nin dağlık kesimlerindeki göller çevresinde ve Almanya, Fransa, İtalya, Avusturya ve Slovenya'nın civar bölgelerinde Neolitik yerleşimler yerini Mezolitik avcı-toplayıcıların kamplarına bırakmıştır. Esasen göl sularına çakılan ahşap kazıklar üzerine inşa edildiği düşünülen bu "İsviçre göl yerleşimleri" günümüzde göl kıyılarında yer almaktadır. Buralar tohum, kıyafet, ahşap ve ağ gibi organik maddeler için mükemmel muhafaza koşulları sağlamış olmaları itibarıyla diğer yerleşimlerde genellikle kurtarılamayan insan yapıtı ve gıda kalıntıları sunmuştur.

Elbette ki Avrupa'daki herkes tarıma geçmemiştir. Kuzey ve Doğu Avrupa'nın bazı kesimlerinde avcı-toplayıcılar her ne kadar iki popülasyon arasında ilişkiler olduğuna dair bulgulara rastlansa da, çiftçiliğe dayalı yaşam tarzından görece etkilenmeden hayatlarına devam etmişlerdir. Balıkçılık ve avcılık yüzyıllar boyunca temel yiyecek kaynağı olmayı sürdürmüştür. Bununla beraber, bu orman insanları çanak çömleği hâlihazırda benimsemişlerdir; dolayısıyla, çiftçilerle iletişim halinde olmuş ve onları birebir taklit etmeme konusunda bilinçli bir karar almış gibi görünmektedirler.

Tarım toplumlarının ilk kez kurulmasının ardından, ortaya çıkacak geç tarih öncesi dönemlerin karakteristik unsuru olan gelişmiş tarımcılığa geçiş için bir süre daha geçmesi gerekmiştir. Sonraki iki bin yıl içinde ekmeklik buğday ve çavdar gibi yeni tahıl türleri ortaya çıkmış ve farklı çiftlik hayvanı kombinasyonları denenmiş ve geliştirilmiştir. Çok geçmeden yeni yerel çömlek ve ev tarzları ilk çiftçilerinkilerin yerini almış ve geniş ticaret ağları çiftçi toplulukları birbirine bağlamıştır. Bu

dönemde, rekabet ve savaşın ilk izlerini arkeolojik kayıtlarda görmek mümkündür. Bununla beraber aynı zamanda tarımın Avrupa geneline nasıl büyük bir hızla yayıldığıının da altını çizmek gerekmektedir. Şüphesiz ki tarımın hızla benimsenmesi ve yayılmasının bunun için ideal koşulların oluştuğu bir dönemde gerçekleştiği görüşü hâkimdir.

İLK ÇİFTÇİLERİN EKİNLERİ

JULIE M. HANSEN

Avrupa'nın ilk çiftçilerinin Yakın Doğu'da Yunanistan kıyılarına ve iç kesimlerine ulaşmazdan iki bin yıl önce ekilmiş olan ekinleri yetiştirdikleri genel kabul görmektedir. Erken Neolitik Dönem'e ait bitki kalıntıları yaklaşık olarak M.Ö. 6700'e tarihlenen ilk çiftçi köylerinde gernik buğday, küçük kıvı buğday ve ekmek buğdayı, iki sıralı arpa, mercimek, burçak, bezelye ve kendir ekildiğine işaret etmektedir. Gernik buğdayını hariç tutacak olursak, sözü edilen diğer bitkilerin yabani türlerini günümüz Yunanistan'ında da bulmak mümkündür ve bunların bazıları Güney Argolid'deki Franchthi Mağarası'nda Neolitik öncesi seviyeden kurtarılmıştır. Bununla beraber, bu türlerin Yunanistan'da tarıma alınmış olduğunu gösteren hiçbir bilgi mevcut değildir; bilakis Yakın Doğu'da tarıma alınmış gernik buğdayı ile birlikte ithal edilmiş gibi görünmektedirler.

İLK ÇİFTÇİLER

Yunanistan'da Neolitik Dönem öncesinde üretilmiş bitki kalıntılarının bulunduğu tek yer Güney Argolid'deki Franchthi Mağarası'dır. Burada, Üst Paleolitik Dönem'in sonunda, M.Ö. 10000 gibi erken bir ta-

24 Antik Avrupa

rihte ve yaklaşık olarak M.Ö. 6000'e kadar mağaranın Mezolitik Dönem'deki kullanımı boyunca yabani arpa (*Hordeum spontaneum*) ve yabani mercimek (*Lens species*) toplanmıştır. Bu bitkilerin ikisinin de evcilleştirilen yabani keçiler (*Avena species*) ile beraber bu dönem boyunca tarıma alınmış olması elbette olasıdır fakat bu savı destekleyecek herhangi bir kesin kanıt mevcut değildir. Ayrıca, mağara çökeltilerinde yaklaşık beş yüz yıllık bir çökeltme boşluğu mevcuttur ve ancak bu dönem sonrasında çökeltilerde tarıma alınmış gernik buğdayı ve evcilleştirilmiş koyun ve keçilere rastlanmıştır. Yaklaşık olarak M.Ö. 5000'e denk gelen Orta Neolitik Dönem'e kadar ne yabani ne de tarıma alınmış arpayla tekrar karşılaşılmasıdır. Erken Neolitik Dönem seviyelerinde tek tük mercimek mevcuttur fakat bunların yabani mi yoksa tarıma alınmış mı olduklarını söylemek imkânsızdır.

Kuzey Yunanistan'da, özellikle de Teselya ovasında büyük çoklu dönem höyüklerinin (*magoulas*) tabanında ilk çiftçi topluluklarının kalıntılarına rastlanmaktadır. Bu Erken Neolitik Dönem köyleri Yakın Doğu ekinlerinin tamamını bir arada toplamış, tam anlamıyla tarımcılık yapılmış köylerdir. Bu yerleşim yerlerinde bu ekinlerin yabani öncüllerinin kullanımını, hatta varlığını gösteren hiçbir Mezolitik Dönem maddesi mevcut değildir. Kuzey Teselya'da bulunan Theopetra Mağarası'ndaki Mezolitik seviyelerde rastlanan bitki kalıntılarında yapılan analizlerin sonuçları tamamlanana kadar, bu ekinlerin orijinleri için Yakın Doğu'ya bakmak gerekmektedir.

TAHİL ÜRÜNLERİ

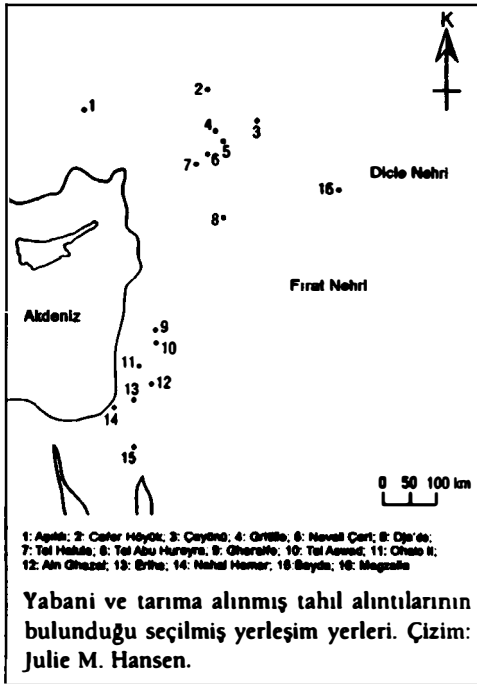
Yakın Doğu yerleşimlerinde bulunan en eski tarıma alınmış bitkiler küçük kıvılcık buğday (*Triticum monococcum*), gernik buğdayı (*Triticum turgidum* alt türleri *dicoccum*), iki sıralı arpa (*Hordeum distichum*), çavdar (*Secale cereale*), mercimek (*Lens culinaris*), bezelye (*Pisum sativum*), burçak (*Vicia ervilia*), nohut (*Cicer arietinum*) ve ketendir (*Linum usitatissimum*). Bunlara ek olarak, haşhaş (*Papaver somniferum*) Batı Avrupa'da tarıma alınmış ve doğuya doğru yayılmıştır. Çavdar, nohut, haşhaş ve keten dışındaki diğer türlerin tamamı Yunanistan'daki ilk Neolitik Dönem yerleşimlerinde ortaya çıkmaktadır.

Tarıma alınmış bitkilerin kimliği özellikle de arkeolojik yerleşimlerdeki en yaygın muhafaza biçimi olan kömürleşmeden kaynaklı bozul-

malar ve diğer hasarlar hesaba katıldığında her zaman apaçık değildir. Buna karşın, tahıllarla birlikte, arkeolojik materyalden tarıma alınmış bitki yapılarını yabani bitki yapılarından ayırt etmek genellikle mümkün olmaktadır. Yabani tahıllar ile tarıma alınmış tahıllar arasındaki temel fark, yabani bitkinin başak ekseninin olgunlaşma ile segmentlere (başakçıklara) kırılması sayesinde tohumlarını yayma kapasitesidir; buradan hareketle bu tür bitkiler “kırılğan başak eksenli” türleri olarak anılmaktadır. Her bir başakçık, türüne bağlı olarak bir ya da birden fazla tohum taşır. Yere düşen başakçık kurak bahar ve ilkyaz ayları boyunca çökeltideki çatlaklar içinde gömülü kalır. Burada, güz yağmurları gelene kadar hareketsiz bekler ve güz yağmurlarıyla beraber belli bir oranda tanecik filizlenir. Yabani bir türün başak segmentleri düz birer çizige sahiptir ve burada, tabanda bir kopma dokusunun oluşmasıyla segmentler birbirinden ayrılır; bu, güzün yaprakların ağaçtan dökülmesine yol açan yaprak sapının dibinde oluşan dokuya benzer bir kopma dokusudur. Tarıma alınmış bir tahılın üzerinde bulunan ve harman yapılarak birbirinden ayrılan sert (kırılmayan) başak segmentleri sert, çentikli bir çizige sahiptir ya da aksine hiç dokunulmamış birkaç segment veya bütün bir başakçıkla birlikte bulunabilmektedirler.

Yabani türdeki “kırılğan başak ekseninden” tarıma alınmış türdeki sert başak eksenine doğru dönüşüm, kromozom üzerindeki tek bir noktada kendiliğinden oluşan bir mutasyonun sonucudur. Tahılların bütün yabani çeşitlerinde bu mutasyon geçirmiş yapıların küçük bir yüzdesi bulunacaktır. Bu tahıl türünün bilinçli olarak veya farkında olmaksızın seçilmesi ve akabinde ekilmesi nihai olarak tam anlamıyla tarıma alınmış arazilerin oluşmasına yol açmıştır. Bunun nasıl ve neden gerçekleşmiş olduğu hâlâ tartışma konusudur ve bu konu üzerine girilecek bir tartışma bu makalenin kapsamını aşacak mahiyettedir. Fakat şu kadarı söylenebilir ki yabani tahıllar ile tarıma alınmış tahılları başak eksenli segmentleri veya başakçık kalıntıları bazında birbirinden ayırmak mümkündür.

Yabani tahıllar ile tarıma alınmış tahıllar arasındaki ikinci fark ise taneciklerin büyüklükleri ve şekillerinde kendini göstermektedir. Yeterince iyi muhafaza edilmiş bir maddeyle, bu ikisini birbirinden ayırmak genellikle mümkündür. Taneciklerin uzunluğu ve genişliğine ilişkin titiz ölçümler ve bu ölçümlerdeki oranların, bir türü diğerinden ayırmayın yanı sıra yabani türleri tarıma alınmış türlerden ayırmada da etkili

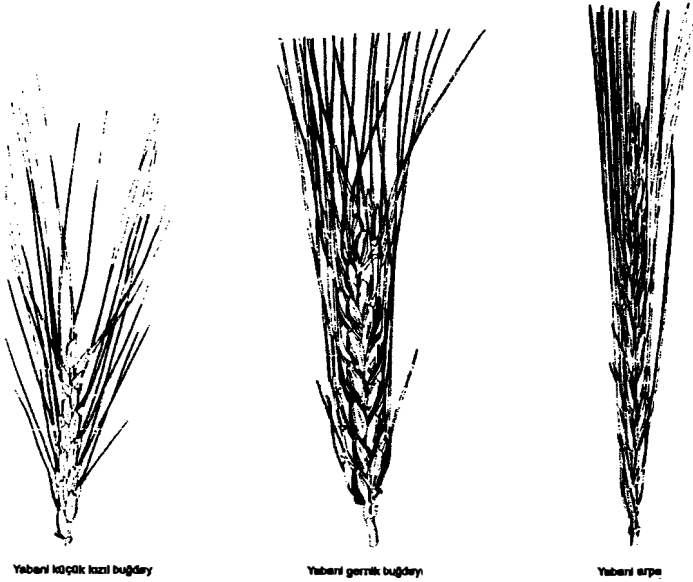

olduğu kanıtlanmıştır. Yine bu yöntem Avrupa'nın ilk çiftçilerinin yetiştirdiği bitkiler hakkında ayrıntılı bilgi toplamak amacıyla her bir ekinin, yabani öncülünün ve Yakın Doğu'daki doğal dağılımının incelenmesinde de yararlı olmaktadır.

Küçük Kızıl Buğday. Küçük kızıl buğdayın yabani öncülü bugün Doğu Akdeniz ile Balıkan Yarımadası'nın yanı sıra Orta Anadolu'da yaygın görülen *Triticum monococcum* alt türleri *boeoticum*'dur (bkz. Şekil 1). Kayalık zeminde ve kuru toprakta yetişir ve diğer buğday türlerinden ayırt edil-

mesi oldukça güç bir türdür. Yabani küçük kızıl buğday kalıntılarına Suriye'deki Tel Abu Hureyra ve Mureybet gibi Mezolitik Dönem yerleşimlerinde rastlanmıştır. İlk tarıma alınmış buğday kalıntıları Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan ve M.Ö. 7400-M.Ö. 7000 olarak tarihlenen Cafer Höyük'te bulunmaktadır. Her ne kadar gernik buğdayı kadar yaygın olmasa da küçük kızıl buğday, Teselya'nın Argissa, Oztaki Magoula ve Soufli Magoula gibi yaklaşık olarak M.Ö. 6200'e tarihlenen ilk çiftçi yerleşimlerinde küçük miktarlarda mevcuttur.

Gernik Buğdayı. Gernik buğdayının yabani öncülü, günümüz Güney Akdeniz ülkeleri, Güneydoğu Türkiye ve Zagros Dağları'nda bulunan *Triticum turgidum* alt türlerinden *dicoccoides*'tir (bkz. Şekil 1). Meşe orman ve steplerinde ve bazalt ve kalkerli step ormanlarında yetişir. İsrail'deki Ohalo II yerleşim yerinde yaklaşık olarak on dokuz bin yıl önce-sine tarihlenen yabani gernik buğdayı türleri kurtarılmıştır. Tarıma alınmış formu her ne kadar M.Ö. 7600-M.Ö. 7700'e tarihlenen Tel Aswad'da da (Suriye) mevcut olabilse de Cafer Höyük X-XIII'te (M.Ö. 7400-M.Ö. 7600) tespit edilmektedir. Gernik buğdayı yaklaşık olarak M.Ö. 7300'e veya daha sonrasına tarihlenen ve bitki kalıntıları sunan Yakın Doğu'nun hemen bütün yerleşimlerinde mevcuttur. Aynı zamanda Avru-

Şekil 1: İlk tahıl taneciklerinden bazıları. Zohary ve Hopftan (1988) alınmıştır.

pa'nın ilk çiftçi yerleşimlerinde de baskındır ve tarım doğudan batıya doğru kıta geneline yayıldıkça ilk tarıma alınan tahıl ürünü olmuştur.

En eski çıplak buğday, arkeolojik kayıta birbirinden ayırt edilmesi oldukça güç iki türdendir. Ekmek buğdayı (*Triticum aestivum*), gernik buğdayı ile günümüzde temel olarak Kuzey İran ve daha da doğu kesimlerde yayılmış bir yabani ot olan *Aegilops squarrosa* arasındaki melezlenmenin bir sonucudur. Aynı zamanda Doğu Türkiye ve Kuzey Suriye'de de görülmektedir. Makarna, yani durum buğdayı (*Triticum durum*) gernik buğdayında meydana gelen ve taneciğin kabuğundan kolayca ayrılmasına yol açan bir mutasyonla oluşan bir çıplak buğdaydır.

Ekmek buğdayı ile durum buğdayı ancak başakçık kalıntılarının özenle incelenmesiyle birbirinden ayırt edilebilmektedir. Ne var ki arkeolojik yerleşim yerlerinde bu tür kalıntılar çoğunlukla söz konusu ayrımın fark edilmesini sağlamaya yetecek nicelikte muhafaza edilmiş olmamaktadır. Dolayısıyla paleoetnobotanik raporların büyük kısmında çıplak buğday *Triticum aestivum/durum* şeklinde kaydedilmektedir. Bir arkeolojik yerleşim yerindeki ilk açık çıplak buğday bulgusu Yakın Doğu'dan, Türkiye'deki M.Ö. 6800-M.Ö. 6400'e tarihlenen Aşıklı yerleşiminden gelmektedir. Yunanistan'da ilk kez Girit'teki M.Ö. 8200-M.Ö. 7600'e tarihlenen Knossos yerleşiminde ve radyokarbon tarihler mev-

cut olmamakla beraber Teselya'daki Otzaki Magoula anakarasında ortaya çıkmıştır. Fakat bu kalıntılar Knossos'taki ve yine Teselya'da bulunup M.Ö. 6200-M.Ö. 5400'e tarihlenen Argissa'daki kalıntılarla aynı döneme ait ilk yerleşim seviyelerinde ortaya çıkmaktadır.

Arpa. Arpa iki sıralı ve altı sıralı formların yanı sıra yine hem kabuksuz hem de çıplak tür olarak bulunmaktadır. İlk tarıma alınan tür olan iki sıralı kabuksuz arpanın yabani öncülü Bereketli Hilâl adıyla anılan Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'i kapsayan coğrafi bölgede ve Toroslar ve Zagros Dağları eteklerinde oldukça yaygın görülen *Hordeum spontaneum*'dur (bkz. Şekil 1). Genetik veriler arpanın Yakın Doğu'nun iki bölgesinde de tarıma alınmış olabileceğine işaret etmektedir. Yaklaşık olarak M.Ö. 7700'de Tel Aswad'da da yine olası bir tarıma alınmış arpa formu ortaya çıkmıştır. Kesin bir şekilde saptanmış tarıma alınmış en eski arpa türleri Ürdün'den, M.Ö. 7000-M.Ö. 6500'e tarihlenen Ain Gazal'dan gelmektedir.

Yabani arpa Yunanistan'daki Franchthi Mağarası'nda M.Ö. 8500-M.Ö. 6700'e tarihlenen Üst Paleolitik ve Mezolitik seviyelerde bulunmuştur. Fakat bu noktadan sonra, M.Ö. 5980-M.Ö. 5640 arası dönemin hemen sonrasına tarihlenen Orta Neolitik Dönem seviyelerinde rastlanan tarıma alınmış iki sıralı arpaya kadar hiçbir arpa türü bulunmamıştır. Buradan hareketle, bu türlerin Franchthi Mağarası'nda veya Yunanistan'ın diğer bölgelerinde yerelde tarıma alındığını söylemek imkânsızdır.

Altı sıralı arpa, iki sıralı arpada meydana gelen ve üç taneciğin iki değil her bir başakçıkta gelişmesine yol açan bir mutasyonun sonucudur. Yeterli sayıda tohum bulunmayan bir arkeolojik örnekte iki sıralı arpa ile altı sıralı arpayı birbirinden ayırt etmek oldukça güçtür. Söz konusu iki tür arasındaki morfolojik fark altı sıralı arpanın yanal taneciklerindeki bazal bükülmedir. Bir örnekte bu yanal taneciklere rastlandığında altı sıralı arpanın mevcut olduğunu belli bir kesinlikle ifade etmek mümkündür. Fakat bulunmamaları ille de bu türün mevcut olmadığı anlamına gelmez daha ziyade yanal taneciklerin kurtarılmadığı, muhafaza edilmemiş olduğu veya fark edilememiş olduğu anlamına gelir. Aynı zamanda, bükülmüş taneciklerin varlığı da yine ille de iki sıralı arpanın varlığına engel teşkil etmez. Çıplak arpa Yakın Doğu'daki daha geç gelişmelerden biridir ve ilk kez Eriha, Tel Aswad ve gibi Çömlek Öncesi Neolitik B (PPNB) yerleşimlerde ve M.Ö. 7000-M.Ö. 6400'e tarihlenen Tel Abu Hureyra'da ortaya çıkmıştır.

Çavdar. Geçmişte, çavdarın (*Secale cereale*) önemli bir modern ürün olduğu, Avrupa'da ilk kez tarıma alındığı düşünülmüştür fakat Suriye'deki Mezolitik ve Çömlek Öncesi Neolitik dönem yerleşimlerinde bulunan bitki kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalar aslında çavdarın ilk kez Yakın Doğu'da tarıma alınmış olduğunu ortaya koymuştur. Tarıma alınmış çavdarın yabani öncülünün Türkiye'nin doğusundaki Ağrı Dağı'nın alçaklarında ve yine Türkiye'nin Suriye sınırına yakın orta-güney kesimlerinde yoğun bir şekilde bulunan *Secale cereale* alt türlerinden *vavilovii* olması kuvvetle muhtemeldir. Geçmişte bu bitkiye büyük olasılıkla çok daha yaygın rastlanıyordu. 11000-10600 yıl öncesine tarihlenen Suriye'deki Abu Hureyra'nın Mezolitik seviyelerinde diğer yabani çavdar türleri *Secale montanum* ve tarıma alınmış çavdarı bulunmuştur. Tarıma alınmış çavdar, Türkiye'deki Can Hasan 3'ün yanı sıra bu yerleşimin PPNB seviyelerinde tarıma alınmış gernik buğdayı ve küçük kırmızı buğday ile birlikte görülmektedir. Tarıma alınmış çavdar Avrupa'da ilk kez Yunanistan'daki Eğriboz Adası'ndaki Skoteini Geç Neolitik Dönem yerleşiminde ve Gumelnita kültürüne ait birçok Bakır Çağı yerleşiminde (M.Ö. 5000-M.Ö. 4300) görülmektedir.

Baklagiller. Erken Neolitik Dönem yerleşimlerinde bulunan üç önemli baklagil ürünü mercimek (*Lens culinaris*), bezelye (*Pisum sativum*) ve burçaktır (*Vicia ervilia*). Nohut (*Cicer arietinum*) da yine Yakın Doğu'daki ilk tarıma alınmış baklagiller arasında olmakla beraber Yunanistan'da ancak Geç Neolitik Dönem'den sonra yaygınlaşmıştır. Tahıllarinkine benzer şekilde, yabani baklagiller ile tarıma alınmış baklagiller arasındaki temel fark, bunların tohumlarını yayabilme kabiliyetleridir. Yabani baklagillerin kozaları kendiliğinden açılan yapıdadır; yani, olgunlaşırken yarılmakta ve böylece tohumları saçmaktadırlar. Tarıma alınmış baklagillerde kozalar kendiliğinden açılır yapıda değildir, olgunlaştıklarında da kapalı kalmaktadırlar. Arkeolojik yerleşimlerde kozalar nadiren muhafaza edilmiş halde bulunduğundan, yabani türler ile tarıma alınmış türleri ayırt etmede genellikle tohumun boyutundan yararlanılmaktadır; fakat bu, kademeli bir gelişmedir ve ilk tarım yerleşimlerinde mutlak kesinlikle kurulamamaktadır. Bu nedenle, Neolitik Dönem içeriklerinde rastlanan baklagiller, genellikle ekilmiş oldukları kestiriminde bulunulmakla birlikte her zaman tarıma alınmış türler olarak ayırt edilmemektedirler.

Tarıma alınmış mercimeğin yabani öncülü Toroslar ve Zagros Dağla-

rı eteklerinde yabani tahıllarinkine benzer bir yayılımı olan *Lens orientalis*'tir. Bu türler, diğer iki tür olan *Lens nigricans* ve *L. ervoides* ile birlikte, modern Yunanistan'da da bilinmektedir. Yunanistan'daki Franchthi Mağarası'nın Üst Paleolitik ve Mezolitik seviyelerinde mercimekler ortaya çıkarılmış olmakla beraber bunların türlerinin saptanması imkânsızdır. Mağaranın Neolitik seviyesinde bulunan mercimekler ortalama olarak daha önceki türlerden daha iridir fakat tohum çapında önemli ve çarpıcı bir çakışma söz konusudur; bu nedenle Neolitik Dönem mercimeklerinin tarıma alınmış *Lens culinaris* olduklarını mutlak bir kesinlikle belirtmek mümkün değildir. Daha önce sözünü ettiğimiz çökeltisel sorunlarla beraber, bu durum Yunanistan'daki mercimek türlerinin Yakın Doğu'daki orijininin ayrı olarak tarıma alınmış olma veya olmama olasılığının belirlenmesini imkânsızlaştırmaktadır. Mercimek, Güney Fransa'daki yaklaşık olarak M.Ö. 6700'e tarihlenen bir Mezolitik Dönem yerleşiminde de (Balma Abeurador/Hérault) mevcuttur fakat diğer buluntuların tamamı başka Yakın Doğu kültür bitkilerinin de bulunduğu Neolitik Dönem veya daha geç dönemlerin içeriklerinden gelmektedir.

Yabani bezelyeler (*Pisum humile*) ile tarıma alınmış türü (*Pisum sativum*) birincisinde bulunan sert tohum zarfından ayırt etmek mümkündür. Fakat ne yazık ki tohum zarfları genellikle arkeolojik materyalde muhafaza edilmemiş olduğundan tür tespiti zaman zaman yapılamamaktadır. Franchthi Mağarası'nda Mezolitik seviyelerde bir örnekte muhafaza edilmiş halde bulunan sert tohum zarfı sayesinde yabani bezelye tespit edilmiştir. Botanik bulgular bezelyenin Yakın Doğu'da büyük olasılıkla Türkiye ve Suriye'deki *P. humile* popülasyonundan tarıma alındığına işaret etmektedir. Mercimek gibi, bezelye de Güney Fransa'da yer alan Balma Abeurador/Hérault'ta ve kimi başka bölgelerde sadece Neolitik Dönem ve daha geç dönem içeriklerinde tespit edilmiştir.

Burçağın modern kullanımı öncelikli olarak hayvanları beslemek amaçlıdır; fakat Yakın Doğu'nun Mezolitik Dönemi'nde toplanan yaygın bir baklagil türüdür ve muhtemelen ilk tarım yerleşimlerinde ekimi yapılmıştır. Yabani burçak günümüz Türkiye'sinde ve Kuzey Irak'ta yetişmekte ve tahıl ürünlerinde yabani ot olarak bulunabilmektedir. Avrupa'daysa burçak, Yunanistan'daki Franchthi Mağarası'nın Üst Paleolitik seviyelerinde tespit edilmiş olup aynı zamanda yerleşimin Orta Neolitik seviyelerinde de ortaya çıkmaktadır. Teselya'da, burçak ilk kez Sess-

klo'nun Çömlek Öncesi Neolitik seviyelerinde görülmüştür. Yine Balma Abeurador'da da mercimek ve bezelyeyle beraber mevcuttur fakat bunun dışında sadece Avrupa'nın Neolitik ve daha geç dönem yerleşimlerinde Yakın Doğu'nun kültür bitkileri kümesiyle birlikte bulunmaktadır.

Tarıma alınmış nohudun yabani öncülü günümüzde Türkiye'nin güneydoğusunda yetişmekte olan *Cicer reticulatum*'dur. Yabani nohudu tohum zarfı üzerinde bulunan ve tarıma alınmış türlerde pürüzsüz bir hal almış olan retikulat, başka bir ifadeyle ağ şeklindeki sırt deseni sayesinde ayırt etmek mümkündür. En eski nohut kalıntıları Eriha'daki Çömlek Öncesi Neolitik A (PPNA) seviyelerinde ve Çayönü ve Tel Abu Hureyra'daki PPNB seviyelerinde rapor edilmiştir. Yunanistan'da varlığına ilişkin ilk bulgulara Teselya'daki Otzaki Magoula Erken Neolitik Dönem yerleşiminde rastlanan nohut başka yerleşimlerde Geç Neolitik Dönem'e kadar ortaya çıkmamıştır. Dahası, Balkanların kuzeyinde ve Avrupa'nın başka bölgelerinde Tunç Çağı'na kadar rastlanmamıştır.

Keten. Tarıma alınmış türlerin öncülü olan yabani keten (*Linum bienne*) Batı Avrupa'dan Yakın Doğu ve Kafkaslara kadar yaygın görülmektedir. Doğal su kaynaklarına yakın nemli ve sulu ortamlarda yetişmektedir. Yabani keten ile tarıma alınmış türler arasındaki temel morfolojik fark ikincisinde kendiliğinden açılmayan bir kapsül ve daha iri tohumların gelişmiş olmasıdır. Yabani keten, Yakın Doğu'daki Mezolitik ve Erken Neolitik Dönem yerleşimlerinde tespit edilmiştir. Tarıma alınmış keten Suriye'deki yaklaşık olarak M.Ö. 7200'e tarihlenen Ramad'ın Çömlek Öncesi Neolitik B seviyelerinde mevcuttur. Bu bulgular 3,2 ile 4,1 milimetre arasında değişen tohum uzunluğu dolayısıyla tarıma alınmış türlere atfedilmiştir; zira yabani türlerde tohum uzunluğu 3 milimetreyi aşmamaktadır. Tarıma alınmış keten Kuzey Yunanistan'daki Erken Neolitik yerleşimlerde kaydedilmiş olup Tuna Nehri'nin güneyinde kalan Orta Avrupa'nın M.Ö. 5700-M.Ö. 5500'e tarihlenen ilk çiftçi yerleşimlerinde de mevcuttur. Yakın Doğu'nun tarıma alınmış bitkilerinin tamamı bu bölgede mevcuttur ve buraya bu dönemde getirilmiştir.

Haşhaş. Avrupa'da tarıma alınmış olması kuvvetle muhtemel olan tek bitki haşhaştır (*Papaver somniferum*). Bu bitkinin yabani öncülü Batı Akdeniz Havzası'na özgü bir tür olan *Papaver somniferum* alt türlerinden *setigerum*'dur. Yabani türleri ile tarıma alınmış türleri arasındaki temel fark tarıma alınmış türlerde kendiliğinden açılmayan tohum zarfı bulunmasıdır. Haşhaş tohumları arkeolojik yerleşimlerde eksik temsil

edilmektedir çünkü bunlar öylesine küçüktürler ki ortaya çıkarılmaları için 0,5 milimetrelilik veya daha küçük örgü tel eleklerin kullanıldığı titiz yüzdürme yönteminin uygulanması gerekmektedir. Haşhaş tohumları Orta Avrupa'nın yanı sıra Güney Fransa ve İspanya'daki Geç Neolitik Dönem yerleşimlerinde görülmektedir. Buradan hareketle, her ne kadar daha eski yerleşimlerde bulunmayışı gerçekten yerleşimlerde bulunmamış olmasından ziyade kurtarma tekniklerinin olmayışından kaynaklanabilse de haşhaş, ilk kez doğuda kullanılmaya başlanmış olan kültür bitkileri kümesine daha sonradan yapılmış bir ektir. Yakın Doğu ve Güneydoğu Avrupa'daki Neolitik içeriklerde haşhaş tohumu veya tohum zarfı kalıntılarına rastlanmamıştır.

ÇİFTÇİLİK PRATİKLERİ

Ürünlerin yetişmesini sağlayan toprak türleri, ekim ve hasat mevsimi, ürün işleme yöntemi gibi koşullar kültür bitkileriyle ilişkili yabani ot kümesinden bir ölçüde belirlenebilmektedir. Yabani otların en iyi şekilde yetişebilecekleri toprak türlerinde ışık görme, kumlu verimli topraklar versus ağır kil yönünden zengin topraklar gibi pek çok çevresel gereksinimlere sahiptir. Bütün bitkiler gibi yabani otlar da iklim ve gün ışığı uzunluğuna bağlı olarak belli bir zaman zarfında çiçeklenecek ve tohum açacaktır. Bazı örneklerde, yabani ot бүрүдүğü ekinin zamanlamasını taklit etmektedir; örneğin, yabani yulafları бүрүyen yabani otlar onlarla aynı zamanda, yani bahar mevsiminin sonunda tohum açmaktadır, hakeza gernik buğdayı ve küçük kıvı buğday gibi kışın ekilen tahılları бүрүyen yabani otlar da. Hasat kaldırma yöntemleri gibi ürün işleme faaliyetleri, arkeolojik çökeltide ortaya çıkan yabani otların uzunlukları gibi karakteristik özelliklerin bilinmesiyle tespit edilebilmektedir. Tahıl ürünleri arasında yavaş büyüyen yabani otların varlığı ekin hasadı kaldırılırken sapların zemine oldukça yakın bir yerden kesildiğine işaret edilebilmektedir. Avrupa'daki ilk tarım yerleşimlerine bakıldığında, bütün olarak görece az kalıntı mevcuttur ve küçük tohumların çoğu türleri ve hatta familyaları ayırt edilememektedir. Buna karşın, mevcut kanıtlar ışığında belli tarımcılık pratiklerini öne sürmek mümkündür.

Teselya Ovası'ndaki seramik öncesi yerleşimi Argissa'da, yulaf (*Avena türleri*), delice otu (*Lolium temulentum*) ve karamuk (*Agrostemma githago*) gibi bitkiler kışın ekilen tahılların yabani otlarına tipik birer örnek-

tirler ve gernik buğdayı ve küçük kızıl buğday ekinlerini de bürüyeceklerdir. Aynı zamanda Chenopodiaceae familyası (örneğin kazayağı) ve Polygonaceae familyasına (örneğin kuzu kulağı) ait türlerin varlığı bazı ekinlerin ağır topraklarda baharda yetişebildiğine işaret etmektedir. Bu familyalarda temsil edilen özdeş türlerse tespit edilememiştir; dolayısıyla bu savın doğru olması mümkün değildir.

Teselya'daki Erken Neolitik Dönem yerleşimi Sesklo'da ve Boeotia'daki Toumba Balomenou'da, Chenopodiaceae ve Polygonaceae türlerinin yanı sıra yoğurt otunun (*Galium aparine*) yapısına dayalı olarak daha ağır topraklar da ekilmiştir. Bu familyalara ait türler ve bunlarla beraber ebegümeci (*Malva* türleri) ve semizotu (*Portulaca* türleri) de yine muhtemelen baharda yetişen ekinlerin bir göstergesidir. *Portulaca*, baklagil ürünlerinin tipik bir yabani otudur. Bu ilk tarım yerleşimlerinde tahıllar, yağmurların toprağı daha kolay çapalanır hale getirdiğı güz mevsiminde de ekilmiş olabilir. Mercimek, bezelye ve burçak gibi baklagillerin hasat kaldırıldıktan sonra aynı araziye bahar mevsiminde ekilmiş olması da yine mümkündür. Diğer taraftan kesinlikle mümkün olmakla beraber, nadas ve nöbetleşe ekimin pratik edildiğini gösteren yeterli kanıt mevcut değildir.

Teselya'daki en eski çiftçi köyündeki yerleşim örüntüsünde yapılan incelemelere göre, bazı yerleşimler Pineios Nehri taşkın ovası üzerine kurulurken, diğerleri hâlâ ovanın alçak kesimlerinde bulunmakla beraber daha güneyde, bu nehir yatağından hayli uzağı kurulmuştur. Yine kimi diğer yerleşimler de ovanın denizden 100 ile 200 metre yüksek kesimlerine kurulmuştur. Bu bölgelerin her birinde, toprak türleri çeşitlilik göstermiştir; dolayısıyla çiftçilik pratikleri ve yabani ot türleri de birbirinden farklı olmuştur. Her yıl taşan bir nehre en yakın kesime yerleşen çiftçilerin öncelikli olarak bahar mevsiminde ürün ekebilmek için alüvyon çökeltisinden istifade etmiş olmaları mümkündür. Havzanın daha kurak alanları ve yüksek kesimlerindeki çiftçilerse güz ve kış yağmurlarına bel bağlamak zorunda kalmış ve ürünlerini bu dönemlerde ekmişlerdir.

Çiftçiliğin ölçeğı muhtemelen oldukça küçüktü. Kazı çalışması gerçekleştirilen yerleşimlerin hiçbirinde büyük miktarlarda tahıl ve diğer ürünlerin stoklanmış olabileceğı çukur, ambar veya büyük seramik kaplara dair bulgulara rastlanmamıştır. Daha ziyade, görüldüğü kadarıyla tarım, hanehalkına bir sonraki yılın ürünü için tohum ayırmaları-

34 Antik Avrupa

na yetecek miktarda gıda maddesi sağlamıştır.

ÖZET

Avrupa'nın ilk çiftçileri tarafından yetiştirilen ilk ürünler öncelikli olarak Yakın Doğu'da tarıma alınmıştır ve yaklaşık olarak sekiz bin yıl sonra buradan Yunanistan'a getirilmiştir. Yunanistan ve Fransa'daki tarım öncesi yerleşim yerlerinde birçok ekinin yabani türü bulunabilmesine karşın, bu bitkilerin tarıma alınmış türleri ancak Yakın Doğu'nun ürün kümesinin geri kalanıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Geç Neolitik Dönem öncesinde mevcut olduğuna ilişkin somut bir kanıt bulunmasa da, haşhaş ilk kez Avrupa'da tarıma alınmış olan tek bitki türüdür.

Yunanistan'daki ilk çiftçi köyleri nehir kenarları, daha kurak düzlükler ve yüksek kesimler gibi çeşitli ortamlarda kurulmuştur. Haklarında verilere sahip olduğumuz bu yerleşimlerde hem bahar mevsiminde ağır topraklarda hem de güz mevsiminde daha kuru ve fakat yağmurla beslenmiş topraklarda ekim pratiği gerçekleştirilmiş gibi görünmektedir. Çiftçilik topluluk için veya takas yapmak için ürün artırmaktan ziyade hanehalkına yetecek miktarda tahıl ve baklagil elde edilmesine dayalı olmuştur.

Ayrıca bkz. Arkeoloji ve Çevre (1. Cilt, 1. Bölüm), Kuzeybatı Avrupa'da Çiftçiliğin Başlangıcı (2. Cilt 3. Bölüm), Tarım (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Halstead, Paul, 'The Development of Agriculture and Pastoralism in Greece: When, How, Who, and What.' İçinde *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*. Ed., David R. Harris, s. 296-309. London: UCL Press, 1996.

Hansen Julie, *The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave*. Excavations at Franchthi Cave, Greece, fascicle 7. Bloomington: Indiana University Press, 1991.

Hopf, Maria, 'South and Southwest Europe.' İçinde *Progress in Old World Palaeoethnobotany: A Retrospective on the Occasion of 20 Years of the International Work Group for Palaeoethnobotany*. Ed., Willem van Zeist, Krystyna Wasylikowa ve Karl-Ernst Behre, s. 241-279. Rotterdam, Netherlands: A. A. Balkema, 1991.

Kroll, Helmut, 'Südosteuropa.' İçinde *Progress in Old World Palaeoethnobotany: A Retrospective on the Occasion of 20 Years of the International Work Group for Palaeoeth-*

nobotany. Ed. Willem van Zeist, Krystyna Wasylkow ve Karl-Ernst Behre, s. 161-177. Rotterdam, Netherlands: A. A. Balkema, 1991.

Perlès, Catherine, *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2001.

Price, T. Douglas, ed. *Europe's First Farmers*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

Sarpaki, Anaya, 'Toumba Balomenou, Chaeronia: Plant Remains from the Early and Middle Neolithic Levels.' İçinde *Res Archaeobotanicae*. Ed. Helmut Kroll & Rainer Pasternak, s. 281-300. Kiel, Germany: Oetker-Voges, 1995.

Willcox, George, 'Archaeobotanical Evidence for the Beginnings of Agriculture in Southwest Asia.' In *The Origins of Agriculture and Crop Domestication*. Ed. A. B. Damania, J. Valkoun, G. Willcox ve C. O. Qualset s. 25-38. Aleppo, Syria: International Center for Agricultural Research in Dry Areas, 1998.

Zohary, Daniel ve Maria Hopf, *Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Cultivated Plants in West Asia, Europe, and the Nile Valley*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

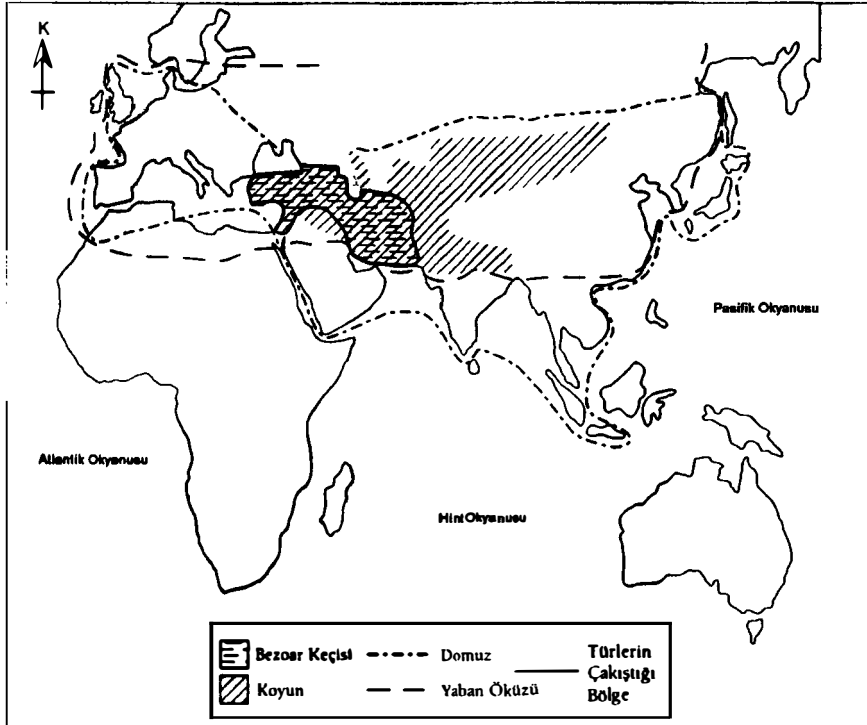
İLK ÇİFTÇİLERİN ÇİFTLİK HAYVANLARI

NERISSA RUSSELL

İlk evcilleştirilen hayvan olan köpek hâlihazırda Avrupa'nın geç avcı-toplayıcıları arasında oldukça yaygın olmasına karşın, çiftlik hayvanları (evcilleştirilmiş sürü hayvanı) ancak ilk çiftçilerle birlikte (Erken Neolitik Dönem) ortaya çıkmıştır. Tıpkı tarıma alınan bitkiler gibi bu hayvanlar da ilk kez Yakın Doğu'da evcilleştirilmişlerdir. Yakın Doğu'da tarım, hayvan gütmeye pratiğini öncülese de tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanlar Avrupa'ya bir çiftçilik pratiği karışımının parçası olarak ulaşmıştır. Avrupa'ya ulaştığı dönemde söz konusu çiftçilik pratiği paketi günümüzün başlıca çiftlik hayvanlarını (at hariç) içeriyordu: büyükbaş hayvanlar, küçükbaş hayvanlar ve domuz. Fakat bunlar görünüş itibarıyla yabani atalarıyla hâlâ fazlasıyla benzerlikler barındırmaya devam ettiklerinden bizim aşinası olduğumuz çiftlik avlumuzdaki hayvanlara pek benzemiyorlardı.

HAYVANLARIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

Hayvanların evcilleştirilmesi farklı oranlarda meydana gelebilen biyolojik ve sosyal değişimleri içeren karmaşık bir süreçtir. Kilit değişiklik avcılıktan hayvan gütmeye geçiş olmuştur: Hayvan hareketliliğinin ve

İlk çiftlik hayvanlarının yabani atalarının yaşadığı alanlar. Davis'den (1987) alınmıştır.

Üremelerinin kontrol altına alınması ve yırtıcı hayvanlardan korunması. Bu kontrol esnek de olabilmektedir sıkı da. Sıkı kontrol daha hızlı biyolojik değişimlere yol açacaktır. Diğer taraftan, bugün bile zaman zaman yapıldığı gibi, çiftlik hayvanlarının yabani popülasyonla melezlenmesine müsaade edildiğinde veya bu bilinçli bir şekilde teşvik edildiğinde, yabani ile evcilleştirilmiş popülasyonların genetik izolasyonu söz konusu olmayacak ve dolayısıyla oldukça sınırlı bir biyolojik farklılaşma olasılığı mevcut olacaktır.

Evcilleştirilmiş popülasyonun yalıtılması halindeyse, bir dizi fiziksel ve davranışsal değişimin yaşanması muhtemeldir. Kürk rengi, boynuzun büyüklüğü ve şekli, yüz şekli ve vücut orantılarındaki değişimler de bunlara dâhildir. Üreme mevsiminin daha uzun veya daha kısa sürmesi mümkündür. İlk sığırtmaçlar bilinçli bir şekilde uysal davranan hayvanları tercih etmiş olabilirler; her koşulda, daha sakin hayvanlar evcilleştirilmeye daha müsaittirler. Bu durum, evcilleştirilmiş hayvanların çoğunda görülen beyin boyutunda küçülmeye de muhtemelen açık-

lama getirmektedir. Nedenleri kesin bir şekilde bilinmemekle beraber, ilk evcil hayvanlar (köpekler, koyunlar, keçiler, büyükbaş hayvanlar ve domuzlar) yabani atalarına kıyasla boyut olarak küçülmüşlerdir. Sığırtmaçlar zaman zaman kontrol altına alınması daha kolay olan daha küçük hayvanları tercih etmiş olsalar da, bu gelişmenin büyük ölçüde bilinçli bir müdahaleden bağımsız ortaya çıkmış olması oldukça muhtemeldir. Evcil hayvanlar genellikle (hareket kabiliyetlerinin kısıtlanmasına bağlı olarak) sınırlı miktarda yiyeceklerle yetinmek zorundadırlar ki bu, daha küçük hayvanların yararına olan bir durumdur. İnsanlar tarafından üremelerinin kontrol altına alınması ve yırtıcılardan korunmalarını büyük olmak zorunluluğu baskısını da bir nebze üzerlerinden almıştır. Her koşulda, arkeolojik perspektiften bakıldığında bu, evcilleştirmenin özellikle yararlı bir özelliğidir. Boyutlardaki değişimi arkeolojik yerleşim yerlerinde bulunan hayvan kemiklerinin anatomik özelliklerinin ölçümüyle belirlemek mümkündür ve bu hayvan evcilleştirme pratiğinin tespitinde kullanılan en önemli yöntemlerden biridir.

Fakat boyut değişimlerini dikkatli ve ihtiyatlı bir şekilde yorumlamak gerekmektedir. Keçilerin evcilleştirilmesine ilişkin en eski bulguları barındıran İran'daki Ganj Dareh yerleşimi, boyutlardaki belirgin küçülmenin esasen daha iri ve büyük olan erkek keçilerin çoğunun erken yaşta öldürülmüş olmasından ileri geldiğini ortaya koymaktadır. Zooarkeologlar genellikle sadece yetişkin kemiklerini ölçmektedirler; çünkü tam boyutuna ulaşmamış hayvanlara ait kemiklerde yapılan ölçümlerin mukayesesi oldukça güçtür. Bu durum, çoğu hayvanda evcilleştirme süreci sonrasında meydana gelen küçülmenin salt araçları karşılaştırarak değil, bütün ölçümler incelenerek değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Aynı zamanda gerek yabani hayvanların gerekse evcilleştirilmiş hayvanların boyutlarında coğrafi farklılıklar da mevcuttur; dolayısıyla farklı coğrafi bölgelerdeki kümelerin eleştirisiz mukayese edilmemesi gerekmektedir.

Şayet üreme ve hareketlilik sıkı bir şekilde kontrol altına alınırsa, hayvan boyutlarındaki küçülme birkaç kuşak içinde hızla ortaya çıkabilmekte ve hatta sonuçlar genetik değişimden değil, sınırlı yiyecekten kaynaklıysa tek bir kuşakta bile oluşabilmektedir. Diğer taraftan, daha esnek hayvan otlatma rejimlerinde söz konusu küçülmenin çok yavaş bir şekilde ortaya çıkması mümkündür. Buradan hareketle, antik hayvan otlatma pratiğini saptamadaki bir diğer önemli teknik de arkeolo-

jik asemblajlarda yaş ve cinsiyet profillerinden kavranıp tanımlanabilen sürü hayvanı popülasyonlarındaki demografik değişikliklere dayanmaktadır. Hayvan otlatma pratikleri çobanın amacına ve servetine bağlı olarak değişkenlik gösterecekken, yeterli bir üreme popülasyonunu muhafaza etmeye dikkat etmedikleri müddetçe hiçbir çobanın çobanlığı uzun sürmeyecektir. Bu, erkekler muhtemelen görece erken yaşlarda katledilirken, dişilerin çok büyük bir kısmının yetişkinliğe erişmesi anlamına gelmektedir. Avcılar genellikle en verimli dönemdeki yetişkin hayvanları avlamaya odaklanırken, çobanlar etini yemek için kesecekleri hayvanlarda çoğunlukla daha küçük yaştakileri tercih etmektedirler. Yetişkin hayvanlar daha fazla yiyecek tüketmektedir ve özellikle yemlenmeye, beslenmeye ihtiyaç duyabildikleri kış aylarında bakımları oldukça güçtür. Bu nedenle, avlanmış yabani hayvanlara ait hayvan kemikleri çoğunlukla dişilerle eşit veya onlardan daha fazla sayıda olan yetişkin erkeklerle eşit olacaktır. Diğer taraftan, güdülmüş sürü hayvanlarına ait asemblaj ağırlıklı olarak daha genç hayvanlara ait olacaktır. Genelde sadece yetişkin hayvanlar kemikbilimsel olarak cinsiyetlendirilebilmektedir ve bunlar da büyük ölçüde dişi çıkacaktır. Sıradışı avlanma stratejileri zaman zaman çobanlığı taklit edebilmektedir fakat genel itibarıyla bu yaklaşım diğer destekleyici veriler de dikkate alındığında evcilleştirmenin iyi bir işareti olarak yorumlanmaktadır.

1900'lerden itibaren hayvanlara DNA "parmak izi" uygulanması yoluyla ek bir araç uygun hale gelmiştir. Yabani hayvanlar ile evcil hayvanların DNA'larını karşılaştıran genetikçiler bunların ilintililik/ilişki düzeylerini belirleyebilmekte ve hangi yabani hayvan popülasyonlarının hangi evcilleştirilmiş hayvanların ataları olduğunu ortaya koyabilmektedirler. Dahası, "moleküler saat" (mitokondrial DNA'daki rastgele mutasyonların tahmini oranı) yardımıyla, evcil ve yabani popülasyonların birbirinden ayrıldığı zamana dair tahminde bulunabilmektedirler. Bu genetikbilim uygulaması henüz emekleme aşamasındadır ve sonuçlar genellikle tartışmaya açık olmaktadır. Her ne kadar bazı çalışmalar arkeolojik kemiklerden alınan antik DNA'ları da içermeye başlamışsa da bugüne kadar yapılan çalışmaların çoğu, yaşayan hayvanları esas almaktadır. Sadece yaşayan hayvanları esas alan çalışmalar evcil hayvanların son birkaç yüzyılın üreme programlarından fazlasıyla etkilenmiş olması ve yabani popülasyonlarda çarpıcı bir azalma yaşanmış olması itibarıyla sorunludur. Daha fazla sayıda antik DNA'dan yararlanmanın

ve de genetikbilim ile arkeoloji arasında daha fazla iş birliği kurulmasının araştırmalarda ilerlemeleri beraberinde getireceğini ve yakın gelecekte DNA çalışmalarının evcil hayvanların kökenlerine ilişkin araştırmalara daha önemli katkılarının olacağını bekleyebiliriz.

Hayvan otlatma aynı zamanda insan popülasyonunda da önemli değişikliklere yol açmaktadır. Hayvanların bakımını üstlenmek insan popülasyonunun en azından bir kısmının hayvanların ihtiyaçlarına uyum sağlaması, yani hayvanları çoğunlukla belli bir uzaklıktaki otlaklara götürmeleri, yemlemeleri ve beslemeleri anlamına gelmektedir. İnsan, emeğini sürüye adanmak zorundadır ve dolayısıyla toplayıcılık, avcılık, balıkçılık ve benzeri işler için daha az vakti kalmaktadır. Evcil hayvanların birer sahibi vardır ve bu durum insanlar arasındaki mülkiyet ilişkilerini değiştirmekte ve yeni bir servet kaynağı sunmaktadır. Madeni eşyalar gibi kimi diğer maddi servet kaynaklarından farklı olarak hayvan serveti yeniden üretilmeye ve çoğaltılmaya uygundur (gerçi aynı şekilde kuraklık veya hastalık nedeniyle ani ve ciddi kayıplara da uygundur). Evcil hayvanların servet değeri hayvan otlatmanın yayılmasında en az bu hayvanların yiyeceklerinin değeri kadar önemli olmuştur. Son olarak, daha soyut olmakla beraber en önemli gelişmelerden biri de hayvan gütmünün insanlar üzerinde yarattığı etkilerin insanların dünyaya bakışlarını ve ideolojilerini değiştirmesi olmuştur. Çobanların kaynaklarını gelecekte yararlanmak üzere kontrol altında tutma ve idareli kullanma tutumunun çobanlığı aşan önemli sonuçları bünyesinde barındırması kuvvetle muhtemeldir. Esasen, Yakın Doğu'da hayvanların evcilleştirilmeye başlamasıyla yaklaşık olarak aynı dönemde din ve ideolojide önemli değişiklikler yaşandığına ve sonrasında bu yeni bakış açısının hayvan otlatma pratiğiyle beraber Avrupa'ya ve başka bölgelere yayıldığına dair önemli işaretler mevcuttur. Özetle, yer yer rastlanan ceylan figürlerinin yerini çok sayıda boğa ve dişi insan figürleri almaktadır. Bu yeni tasvirler çeşitli şekillerde yorumlanmakla beraber, yorumların hemen hepsinde ya verimlilik ya da doğal dünyanın (ve belki de aynı zamanda insan dünyasının) egemenliği eksenli yeni bir odağa vurgu yapılmaktadır. Çobanlığın benimsenmesinin mi bu değişimi beraberinde getirdiği, yoksa ilk önce tutumda bir değişikliğe gidilip daha sonrasında mı hayvanları evcilleştirmenin düşünülebilir olduğu tartışma konusudur fakat bu ikisi arasında yakın ve doğrudan bir ilişki olduğu mutlakur.

KOYUN VE KEÇİ

Koyunlar ve keçiler Yakın Doğu'da kabaca aynı dönemde (yaklaşık olarak 10.000 yıl önce) evcilleştirilmiş ilk çiftlik hayvanları olarak öne çıkmaktadırlar. Çok geçmeden karma bir hayvan otlatma ekonomisiyle bağlantılı bir hale gelmiş olmakla beraber farklı bölgelerde birbirlerinden bağımsız ve ayrı olarak evcilleştirilmiş gibi görünmektedirler.

Evcil koyun (*Ovis aries*), Asya muflonu (*Ovis orientalis*) türünden gelmektedir. Akdeniz adalarında bulunan muflonlar bölgenin yerel hayvanları değildir, gerçekte Neolitik Dönem yerleşimcileri tarafından getirilmiş ilk evcil koyunların yabani atalarıdır. Yabani muflon Orta Anadolu'dan Kuzey Akdeniz boyunca İran'a kadar uzanan dağların alçak yamaçlarında ve eteklerinde yaşamışlardır. Evcilleştirilmiş koyunun ilk kez ortaya çıkış yeri ve dönemi olarak Irak'taki Zawi Chemi Shanidar ve yaklaşık olarak M.Ö. 11000 tarihi verilmektedir. Fakat erken demografik tekniklerin kullanımına dayandırılan bu iddia bugün artık uzmanlar tarafından reddedilmektedir. Günümüzde, koyunların evcilleştirilmesine ilişkin ilk somut kanıtlar Kuzey Akdeniz bölgesinde (Suriye ve Güneydoğu Türkiye) yaklaşık olarak M.Ö. 7500 tarihinde ortaya çıkmaktadır ve dahası sürecin bu tarihten daha önce başlamış olduğuna işaret eden birtakım bulgular da mevcuttur. Gerek genetik gerekse arkeolojik bulgular kabaca aynı dönemde Güney Asya'da da bağımsız, aynı bir evcilleştirmenin söz konusu olduğunu desteklemektedir fakat bu koyunların Avrupa ile pek bir alakaları yoktur.

Güneybatı Fransa'da ve İber Yarımadası'nda bağımsız olarak yerelde koyunların evcilleştirildiğine dönük iddialar da söz konusudur fakat bunların ya farklı dönemlerden kalma çökeltilerin karışımına ya da yanlış tanımlanmış dağ keçisine dayandığı bugün çok açıktır. Avrupa'da yabani atalarının varlığına dair herhangi bir iyi kanıt bulunmazsınız, ilk çiftçilerin koyunlarını güvenle evcilleştirilmiş çiftlik hayvanları olarak değerlendirmek mümkündür. Bu ilk koyunların yabani muflonlara fazlasıyla benziyor olmaları kuvvetle muhtemeldir. Daha küçüktüler, boynuzları özellikle dişilerde kısalmıştı. Tıpkı muflonlar gibi bu koyunlar da yünden yoksundular ve kahverengi tüylü bir kürke sahiptiler. Muflonlar ve ilk evcilleştirilmiş türleri, kışları kısa yünlü bir alt kürke sahip olurlardı ve bu alt kürk baharda dökülürdü. Sanatsal betimlemeler ve kumaş kalıntılarının da doğruladığı yünlülük ilk kez yak-

laşık olarak M.Ö. 3000'de görülmektedir. Buradan hareketle, Avrupa'nın ilk çiftçileri koyunlarının etinden yararlanmışlardır. Demografik profiller bu dönemde koyun sütünün önemli miktarda tüketilmediğine işaret etmektedir.

Evcilleştirilmiş keçinin (*Capra hircus*) yabani atası, bezoar keçisidir (*Capra aegagrus*). Yabani keçi çeşitliliği muflon çeşitliliğine benzerdir fakat bunlara kıyasla daha yüksek ve daha engebeli kesimlerde bulunma eğilimindedir. Bezoar keçilerine Avrupa'da rastlanmamaktadır. Tıpkı koyunlarda olduğu gibi, bir zamanlar Girit'te bulunan ve keçinin yabani bir alt türü olduğuna inanılan hayvanların bugün evcilleştirilmiş bezoar keçilerinin soyundan geldiği bilinmektedir. Avrupa'da bunlarla doğrudan ilişkili dağ keçisi (*Capra ibex* ve Pirenelerde, *Capra pyrenaica*) bulunmaktadır ve bu dağ keçilerinin zaman zaman karmaşık kimliklere sahip olduğu görülmektedir. Buna karşın dağ keçisi hiçbir zaman evcilleştirilmemiştir. Kemik assemblajından edinilen demografik bulgular İran'ın Zagros Dağları kesiminde ve Irak'ta (koyun evcilleştirme pratiğinin gerçekleştirildiği bölgenin biraz doğusu) yaklaşık olarak M.Ö. 8000'de keçilerin evcilleştirildiğine işaret etmektedir; bükülen boynuz şekli değişimleri ise hemen akabinde gerçekleşmiştir. Genetik bulgulara bakıldığında, iki ek evcilleştirme (başka bir ifadeyle evcilleştirilmiş sürüye iki yabani dişi türün eklenmesi) görülmekle beraber bunlar çok daha sonra gerçekleşmiştir.

En azından M.Ö. 7300'de ve belki de daha öncesinde evcil koyunlar ve muhtemelen evcil keçiler de Orta Anadolu'da mevcuttur ve kemikleri yabani türlere kıyasla bir kısalmaya işaret etmektedir. Fakat bu hayvanların evcilleştirildikleri bariz bir şekilde görülen merkezden doğuya doğru mu yayıldıkları yoksa bağımsız olarak yerelde mi evcilleştirildikleri henüz bilinmemektedir. Her koşulda bunların Avrupa'nın nihai evcil koyun ve keçi kaynağı olduğu olması kuvvetle muhtemeldir.

SİĞİR

Sığırın (*Bos taurus*) yabani atası olan yaban öküzünün (*Bos primigenius*) 1627'de nesli tükenmiştir. Koyun ve keçilerin aksine, yaban öküzleri Kuzey Afrika'nın yanı sıra Avrupa ve Asya'nın büyük bir kesimi dâhil kuzeyin Eski Dünya'sında oldukça yaygın olmuştur (bkz. Şekil 1). Dolayısıyla, potansiyel olarak sığırların evcilleştirilebileceği daha fazla

Şekil 1: Neolitik Dönem'e ait bir kaya oyması sığır betimlemesi. Pictures of Record Inc. izniyle çoğaltılmıştır.

alan mevcuttu. Genetik bulgular biri Yakın Doğu'da ve Avrupa'da (Avrupa sığırı), diğeri Güney Asya'da (hint sığırı) olmak üzere birbirinden bağımsız iki evcilleştirme sürecinin meydana geldiğine işaret etmektedir. Bazıları Kuzey Afrika'da da bağımsız bir evcilleştirme sürecinin mevcut olduğunu iddia etmektedir fakat bugüne kadar ulaşılan bulgular açık ve kesin değildir. Arkeolojik bulgular Güney Asya'da ve Avrupa ve Yakın Doğu'da evcilleştirme süreçlerinin varlığını desteklemektedir fakat bu evcilleştirme sürecinin batı kesimindeki ayrıntıları belirsizliğini korumaktadır. Bütün bulgular sığır evcilleştirme pratiğinin koyun ve keçi evcilleştirme pratiklerinden sonra gerçekleştirildiğine işaret etmektedir (belki Afrika bu duruma istisna oluşturabilir). Yaban sığırlarının devasa boynuzlara sahip iri ve tehlikeli hayvanlar oldukları düşünüldüğünde bu hiç de şaşırtıcı değildir.

Orta Anadolu'daki Neolitik Dönem yerleşimi Çatalhöyük (M.Ö. 7300-M.Ö. 6200), 1960'larda yayınlanan ilk rapordaki sınırlı veriler temelinde sığır evcilleştirme pratiğinin merkezi olarak gösterilmiştir. Buna karşın, 1990'larda yerleşim yerinde yapılan çalışmalar buradaki sığırların yabani olduğunu ortaya çıkarmıştır. Güneydoğu Anadolu'da (Çayönü) yaklaşık olarak M.Ö. 8500, Doğu Akdeniz'de yaklaşık olarak M.Ö. 7500'de evcilleştirilmiş sığırlara dair kesin olmamakla beraber anlamlı ve fikir verici

bulgular mevcuttur. Sığırlar yaklaşık olarak M.Ö. 8000'de (yerel faunasının bir parçası olmadıkları) Kıbrıs'a taşınmışlardır. Her ne kadar bu durum sığırların koloniler kuran insanlar için önemini gösterse de, sığırların mutlak surette güdüldüğü anlamına gelmemektedir. Neolitik Dönem yerleşimcileri Kıbrıs'a pek çok hayvan türünü getirmişlerdir ve bunlardan bazıları (örneğin alageyik) üreyip çoğalmalarına izin verilerek sonrasında avlanmış gibi görünmektedirler. Sığırlardan yararlanma pratiği nihai olarak başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kıbrıs'ta sığırlar birkaç yüzyıl içerisinde yok olmuş ve tekrar ortaya çıkmaları ancak Geç Bakır/Erken Tunç Çağı'nda gerçekleşmiştir (ve bu dönemde de evcilleştirilmişlerdir). Evcilleştirilmiş sığırlar yerel evcilleştirmelere işaret eden bir ardışıklık olmaksızın Batı Anadolu'da ve Yunanistan'da M.Ö. 6800-M.Ö. 6500 tarihleri arasında ortaya çıkmıştır. Doğu Anadolu'nun sığır evcilleştirme pratiğinin gerçekleştirildiği ilk yer olması oldukça muhtemel görünmekle beraber daha ayrıntılı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

DOMUZ

Evcil domuzlar ve bunların atası olan yaban domuzu genellikle aynı türlerle (*Sus scrofa*) yerleştirilmektedir. Yaban domuzu çeşitliliği, yaban sığır çeşitliliği ile benzerlik sergilemektedir ve domuzların evcilleştirilmesinin tarihi, yeni araştırmalar (özellikle de Durham Üniversitesi'nden Keith Dobney önderliğinde ekibin araştırmaları) durumu olumlu yönde değiştirmeye başlamışsa da, çok daha az bilinmektedir. Genetik bulgular Avrupa ve Asya'daki evcil domuzlar için farklı kökenlere işaret etmektedir; fakat 2003 yılı itibarıyla, kaç tane evcilleştirme sürecinin meydana geldiği veya bunların net ve gerçek yerleri henüz saptanamamıştır. Arkeolojik bulgular Çin'de ve Avrupa ve Yakın Doğu'da ayrı evcilleştirme süreçlerinin yaşandığına işaret ederken, Yakın Doğu'daki en muhtemel aday Doğu Anadolu'dur. Bu, Yakın Doğu'nun domuzların yaygın görüldüğü erken dönem arkeolojik yerleşimlerinden sadece bir kesimidir. Doğu Anadolu'da diğer tarıma alınmış bitkileri ve evcilleştirilmiş hayvanlara rastlanmamış olan ve yaklaşık olarak M.Ö. 10000'e tarihlenen Hallan Çemi yerleşiminde de domuz evcilleştirme pratiğinin gerçekleştiği iddia edilmektedir. Buna karşın 2003 yılı itibarıyla sunulan kanıtlar tam anlamıyla ikna edici olmaktan uzaktır. Diğer taraftan, yaklaşık olarak M.Ö. 8500'e tarihlenen Çayönü dolaylarında

tahıl tarımıyla beraber domuz evcilleştirme pratiğine ilişkin daha ikna edici bulgulara ulaşılmıştır fakat yine bunlar da mutlak boyutlar ve demografik kanıtlar değildir. Evcil boyut çeşitliliğinde domuzlar Doğu Akdeniz'de M.Ö. 7000'de ve Yunanistan'da M.Ö. 6800'de görülmüştür. Domuzların Avrupa'da bağımsız bir şekilde evcilleştirilmiş olması imkân dâhilinde olup bu yönde farklı iddialar (örneğin Kırım bölgesinde, Güney İskandinavya'da ve İber Yarımadası'nda) ortaya atılmış olmakla beraber, bulgular oldukça azdır. Mevcut durumda, boyut ve demografi bakımından yoğun kullanım ve ilerlemeci değişimler silsilesinin yaşandığı tahmin edilen tek bölge Doğu Anadolu'dur.

AVRUPA'NIN İLK ÇOBANLARI

Yukarıda ana hatları özetlendiği üzere, mevcut bulgular Avrupa'nın ilk çiftçilerinin çiftlik hayvanlarının Yakın Doğu'da evcilleştirilmiş hayvanlardan geldiğine işaret etmektedir. Avrupa'da hayvan otlatma tarımcılıkla birlikte yayılmıştır. Kabaca ifade edecek olursak, karma çiftçilik güneyde Akdeniz kıyısı boyunca uzanan ek bir erken güzergâhla beraber güneydoğudan kuzeybatıya doğru yayılmıştır.

Güneydoğu Avrupa. Bu bölge, Yunanistan ve Balkanlar'ı içine alıp Macaristan'a kadar uzanmaktadır. Evcil hayvanların bulunduğu en eski yerleşimler ağırlıklı olarak Teselya ve Yunan Makedonyası'nda bulunmak üzere, Yunanistan'dadır. Bu ilk yerleşimlerde bile M.Ö. 7000 tarihinden başlayarak dört sürü hayvanı da mevcuttur. Koyun ve keçi, özellikle de koyun Akdeniz'in bu bölgelerinin baskın türüydü. Yaklaşık bin yıl sonrasındaysa çiftçiler ve sürüleri Balkanlar'ın kuzeyine kadar yayılmışlardır. Her ne kadar daha sonraları koyun ve keçilere kıyasla bu tür ılıman bölgelere daha kolay uyum sağlayabilen sığır ve domuzlar sayıca baskın türler olmuşlarsa da, ilk çiftçiler Akdeniz modelini sürdürerek başlıca koyun ve keçi yetiştiriciliği yapmışlardır. Bu durum küçükbaş ve büyükbaş hayvanlardan farklı şekillerde yararlanılmasından ileri gelmektedir; zira koyun ve keçiler gündelik et ihtiyacını karşılarken, sığırlar büyük ölçüde ziyafetler için ve kurban edilmek üzere saklanıyordu. Bunun, sığırlardan rutin et ihtiyacını karşılamak üzere yararlanmaya karşı sergilenen ilk direniş olması mümkündür.

Güneybatı Avrupa. İlk çiftçiler ve sürüleri kıyı rotasını takip ederek Balkanlar'ın kuzeyiyle aynı dönemde İtalya, Güney Fransa ve İber Yarı-

madası'na ulaşmışlardır. Mezolitik Dönem'e (avcı-toplayıcılara) ait çökeltelerde az sayıda evcil koyun ve keçiye rastlanması yerel evcilleştirme pratiği iddialarını beraberinde getirmiştir. Yukarıda ifade edildiği üzere, artık bu iddialar reddedilebilmektedir; zira günümüzde bilinmektedir ki bölge, söz konusu evcil hayvanların yabani atalarının yaşadığı alanların dışındadır. Bir başka yorum ise, bu hayvanların yerel avcı-toplayıcılar tarafından takas, mehir veya hırsızlık yoluyla civardaki çiftçi topluluklarından getirilmiş olduğudur. Bu yorum, imkân dâhilindedir fakat 2003 yılı itibarıyla bulgular çoklu dönem mağara yerleşimlerinden alınmıştır ve dolayısıyla çökeltme sonrası birbirine karışmış karma çökeltinin sonucu olarak da yorumlanabilmektedir. Çoğu yerleşim yerinde yerel fauna koyun ve keçi ile sınırlıdır. Bununla birlikte Erken Neolitik Dönem hakkındaki neredeyse bütün bilgilere, insan faaliyetlerinin tamamını yansıtmayan özel amaçla çoban kampları olarak kullanılmış olması da muhtemel olan mağaralardan ulaşılmaktadır. Kazı çalışması gerçekleştirilen az sayıdaki açık yerleşim yerinde evcil domuz ve sığırlara rastlanmaktadır. Buradan hareketle, ilk çiftlik hayvanları Güneybatı Avrupa'ya bir paket halinde gelmiş ve fakat koyun ve keçi çobanlığı rejimi sığır ve domuz çobanlığı rejiminden farklı olmuş gibi görünmektedir. Mağara yerleşimleri küçükbaş hayvanların yüksek kesimlerdeki otlaklara doğru mevsimsel hareketlerine işaret etmektedir.

Orta Avrupa. Karma çiftçilik Güneydoğu Avrupa'nın kuzey sınırından Orta Avrupa'ya yaklaşık olarak M.Ö. 5500'de yayılmıştır. Dört sürü hayvanı da bu erken dönem yerleşimlerinde mevcut olmakla birlikte baskın tür sığırdır. Bu dönemde sığırlar ılıman Güneydoğu Avrupa'nın kaynak alanındaki hayvan kümesinde de daha baskın olmuştur. Peynir yapımında kullanılan seramik elekler (muhtemelen bu, tortu analizi tekniklerinin gelişmesiyle en sonunda teyit edilecektir) sütçülüğün sürü hayvancılığında önemli bir rolü olduğuna işaret etmektedir. Evcil domuzlar da mevcuttur fakat Erken Neolitik Dönem (*Linearbandkeramik*, başka bir ifadeyle LBK) asemblajlarında oldukça ender görülmektedir. Burası domuzların ilk habitatı olduğundan, söz konusu azlıkları muhtemelen ekonomi temelli bir zorunluluktan ziyade kültürel bir devalüasyonu yansıtmaktadır. Zira gerçekten de zaman içinde bölgede önem kazanmaktadırlar.

Doğu Avrupa. Her ne kadar bu bölgede odak, Karadeniz'in kuzeyi (günümüz Ukrayna'sı ve dolayları) olsa da burada Doğu Avrupa ile kas-

tedilen bölge kabaca eski Sovyetler Birliği'nin Avrupa'da kalan kesimidir. Tarımcılık ve hayvan otlatma kuzeye çok sonraları, Tunç Çağı ve hatta sonrasında gelmiştir. Karadeniz'in kuzeyi kabaca kuzeyden güneye doğru akan Bug, Dinyester ve Dinyeper gibi büyük nehirlerin kestiği bir step bölgesidir. At evcilleştirilmezden önce step bölgesi insanların yerleşmesi için güç bir alandı. Bu nedenle tarım ve hayvan otlatma ilk kez nehir vadilerinde ortaya çıkmıştır. Yaklaşık olarak M.Ö. 6000'den itibaren, hâlihazırda bu vadilerde yerleşik halde bulunan Mezolitik avcı-toplayıcı grupları Güneydoğu ve Orta Avrupa'daki Neolitik komşularından sığır ve domuz başta olmak üzere evcil hayvanlar temin etmeye başlamışlardır. 2003 yılı itibarıyla mevcut bulgular bunun, gelen çiftçilerin göçünden ziyade kademeli bir benimseme süreci olduğuna işaret etmektedir.

Kuzeybatı Avrupa. Çiftçilik ve hayvan otlatma Avrupa'nın Atlantik sınırına (Breton, Hollanda, Güney İskandinavya ve Britanya'ya) ancak yaklaşık olarak M.Ö. 4000'de ulaşmıştır. Erken Neolitik Dönem'de çiftlik hayvanları sığır, domuz ve koyundan oluşuyordu ve baskın tür sığırdı. Üzerinde çalışılmış olan faunal assemblajların çoğu ritüel alanlarından alınmaktadır ve gündelik tüketim örüntülerini yansıtmıyor olmaları muhtemeldir. Diğer taraftan, bu buluntular özellikle de ziyafetler ve ritüellerde sığırların ne denli önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. 2003 yılında, İngiliz Neolitik Dönem çömlekleri üzerinde yapılan tortu analizi demografik veri temelinde ileri sürülen (bir şekilde tartışmalı) iddiayı doğrulamıştır: Sığırlardan süt üretiminin yanı sıra etleri için de yararlanılmıştır. 'Neolitik' unsurların benimsenmesinde Orta Avrupa'dan gelen çiftçilerin kolonileşmesinin rolü ile oldukça büyük bir popülasyona sahip olan yerel avcı-toplayıcıların rolü konusunda süregelen bir tartışma söz konusudur. Ancak her koşulda, yerel Mezolitik popülasyonun tarımcılık ve hayvan otlatma pratiğine geçişte faal ve önemli bir rol oynadığını ifade etmek yerinde olacak gibi görünmektedir. Özellikle Güney İskandinavya'da başlarda küçük ölçekli olmak üzere hayvan otlatma pratiğinin benimsendiği kademeli ve kapsamlı bir dönem söz konusudur.

ÖZET

Her ne kadar daha sonraları yereldeki yabani sığır ve domuzların ev-

cilleştirilmiş türlerle melezlenmesi yaşanmışsa da, Avrupa'nın ilk çiftçilerinin çiftlik hayvanlarının kökenleri "koyun, keçi, domuz ve sığır" hemen hemen kesinlikle Yakın Doğu'da evcilleştirilmiş olan hayvanlara dayanmaktadır. Bu dört hayvan, tahıl tarımcılığıyla birlikte bir paket olarak toplu halde ve kademeli bir şekilde Güneydoğu Avrupa'dan kıtanın geri kalanına yayılmıştır. Güney Avrupa'nın daha erken dönem çiftçileri yerel ortama uygun olmadıkları bölgelerde dahi ağırlıklı olarak koyun ve keçi yetiştirmişlerdir. Orta, Doğu ve Kuzeybatı Avrupa'ya ulaşan ilk çiftçilerin de aralarında bulunduğu daha sonraki çiftçiler ise öncelikli sürü hayvanı olarak sığırı seçmişlerdir.

Ayrıca bkz. İnsan ve Çevre (1. Cilt 1. Bölüm), Atın Evcilleştirilmesi (2. Cilt, 4. Bölüm), Hayvancılık (4. Cilt 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bogucki, Peter I. *Forest Farmers and Stockherders: Early Agriculture and Its Consequences in North-Central Europe*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1988.

Bökönyi, Sándor. *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. İngilizceye çev.: Lili Halápy. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974.

Bradley, Daniel G. 'Genetic Hoofprints: The DNA Trail Leading Back to the Origins of Today's Cattle.' *Natural History* 112, no. 1 (2003): 36-41.

Cauvin, Jacques. *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*. İngilizceye çev.: Trevor Watkins. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

Clutton-Brock, Juliet. *A Natural History of Domesticated Mammals*. 2. Baskı. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1999.

Copley, Mark S., vd. 'Direct Chemical Evidence for Widespread Dairying in Prehistoric Britain.' *Proceedings of the National Academy of Sciences* 100, no. 4 (2003): 1524-1529.

Crabtree, Pam J. 'Early Animal Domestication in the Middle East and Europe.' İçinde *Archaeological Method and Theory* 5. Ed. Michael B. Schiffer, s. 201-245. Tucson: University of Arizona Press, 1993.

Davis, Simon J. M. *The Archaeology of Animals*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1987.

Halstead, Paul L. J. 'The Development of Agriculture and Pastoralism in Greece: When, How, Who and What?' İçinde *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*. Ed. David R. Harris, s. 296-309. London: UCL Press, 1996.

MacHugh, David E. & Daniel G. Bradley. 'Livestock Genetic Origins: Goats Buck the Trend.' *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98, no. 10 (2001): 5382- 5384.

Price, T. Douglas, ed. *Europe's First Farmers*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

50 Antik Avrupa

Rowley-Conwy, Peter A. 'Wild or Domestic' On the Evidence for the Earliest Domestic Cattle and Pigs in South Scandinavia and Iberia." *International Journal of Osteoarchaeology* 5, no. 2 (1995): 115-126.

Tchernov, Eitan & Liora R. Kolska Horwitz. 'Body Size Diminution under Domestication: Unconscious Selection in Primeval Domesticates.' *Journal of Anthropological Archaeology* 10, no. 1 (1991): 54-75.

Thomas, Julian. 'The Cultural Context of the First Use of Domesticates in Continental Central and Northwest Europe.' İçinde *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*. Ed. David R. Harris, s. 310-22. London: UCL Press, 1996.

Zeder, Melinda A. & Brian C. Hesse. 'The Initial Domestication of Goats (*Capra Hircus*) in the Zagros Mountains 10,000 Years Ago.' *Science* 287, no. 5461 (2000): 2254-2257.

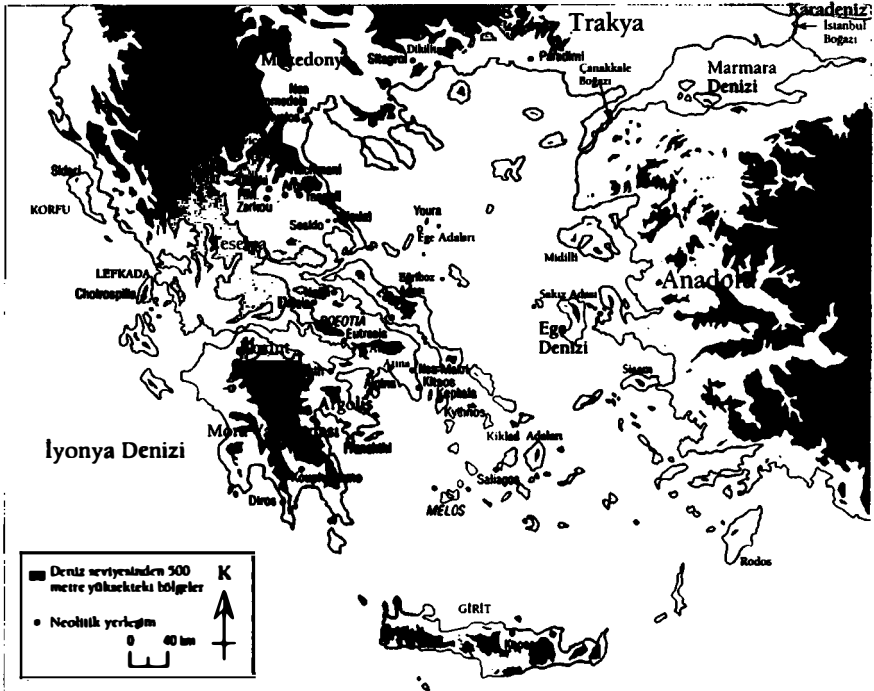
Zilhão, João. 'The Spread of Agro-Pastoral Economies across Mediterranean Europe: A View from the Far West.' *Journal of Mediterranean Archaeology* 6, no. 1 (1993): 5-63.

AVRUPA’NIN İLK ÇİFTÇİLERİ

CURTIS RUNNELS

Avrupa’daki ilk çiftçiler M.Ö. yedinci binyılın ilk çeyreğinde göçmen olarak Yunanistan kıyılarına ulaşmışlardır. Buğday, arpa, bezelye, fasülye tarımına ve koyun, keçi, sığır ve domuz yetiştiriciliğine dayalı bir ekonomiyi de beraberlerinde getirmişlerdir. Bu Erken Neolitik Dönem (Yeni Taş Çağı) kültürünün öne çıkan özelliği kompakt köylerde sürdürülen yaşamdı. Söz konusu köyler yapı itibarıyla kaydadeğer bir biçimde moderndi ve kendilerini önceleyen Paleolitik ve Mezolitik dönemlerdeki esnek örgütlü avcı çetelerinden dört misli daha büyük bir popülasyonla, 300-400 kişiden oluşuyorlardı. İlk çiftçiler Batı ve Güney Anadolu’dan (günümüz Türkiye’sinden) gelmiş ve Ege Denizi üzerinden Girit’e ve Yunanistan anakarasına ulaşmışlardır. Yine, birinci dalga-dan daha küçük olmakla beraber bir ikinci göçmen dalgası da günümüz Türkiye’sinin Trakya bölgesinden Kuzey Yunanistan’a sızmış olması da muhtemeldir. Bu göçmenlerin çıkış noktaları ve onları harekete geçiren güçlerin kesin koordinatları Ege tarih öncesinin en tartışmalı konularından biri olmayı sürdürmektedir.

Neolitik göçmenler bölgeye ulaşmazdan önce, Yunanistan’a seyrek bir şekilde yerleşmiştir. Üst Paleolitik avcılar (yak. M.Ö. 42000-M.Ö. 15000) Buzul Çağı’nın sonunda, Teselya, Epir ve Argolis de dâhil ol-

Neolitik Dönem Yunanistan'ının doğu ve orta kesimlerindeki yerleşim dağılımı (gösterildiği gibi) göçmenlerin doğudan, muhtemelen Anadolu'dan geldiğine işaret etmektedir. Runnels ve Murray 2001'den uyarlanmıştır.

mak üzere Yunanistan'ın pek çok bölgesine yayılmışlar ve arkalarında küçük mağaralar ve kayalık sığınaklarda ocaklar, hayvan kemikleri, bitki kalıntıları ve taş aletler bırakmışlardır. Son Buzul Maksimum Dönemi'nden sonra (yak. M.Ö. 20000), bilinen Paleolitik yerleşim yerlerinin çoğu terk edilmiş ve Buzul Çağı'nın sonuna gelindiğinde Yunanistan'daki insan nüfusu çok büyük ölçüde azalmıştır. Geniş toprak parçaları ve adaların tamamı birkaç binyıl boyunca insan yerleşiminden yoksun olmuş gibi görünmektedir. İnsanlar Erken Holosen Dönem'de (yak. M.Ö. 9000-M.Ö. 7000) Mezolitik periyot boyunca ülkeye yavaş yavaş geri dönmüşlerdir. Epir, Teselya ve Argolis'in yanı sıra bazı adalarda (örneğin, İyonya Denizi'nde Korfu, Ege Denizi'nde Youra ve Kitnos adalarında) Mezolitik yerleşimler bulunmaktadır. Mezolitik avcılar kabuklu deniz ürünleri ve büyük derin deniz balıkları gibi deniz ve diğer su ürünlerinden yoğun bir şekilde faydalanma konusunda uzmanlaşmışlardır. Yerleşimlerini mağaralarda taş aletlerini, bitki kalıntıları,

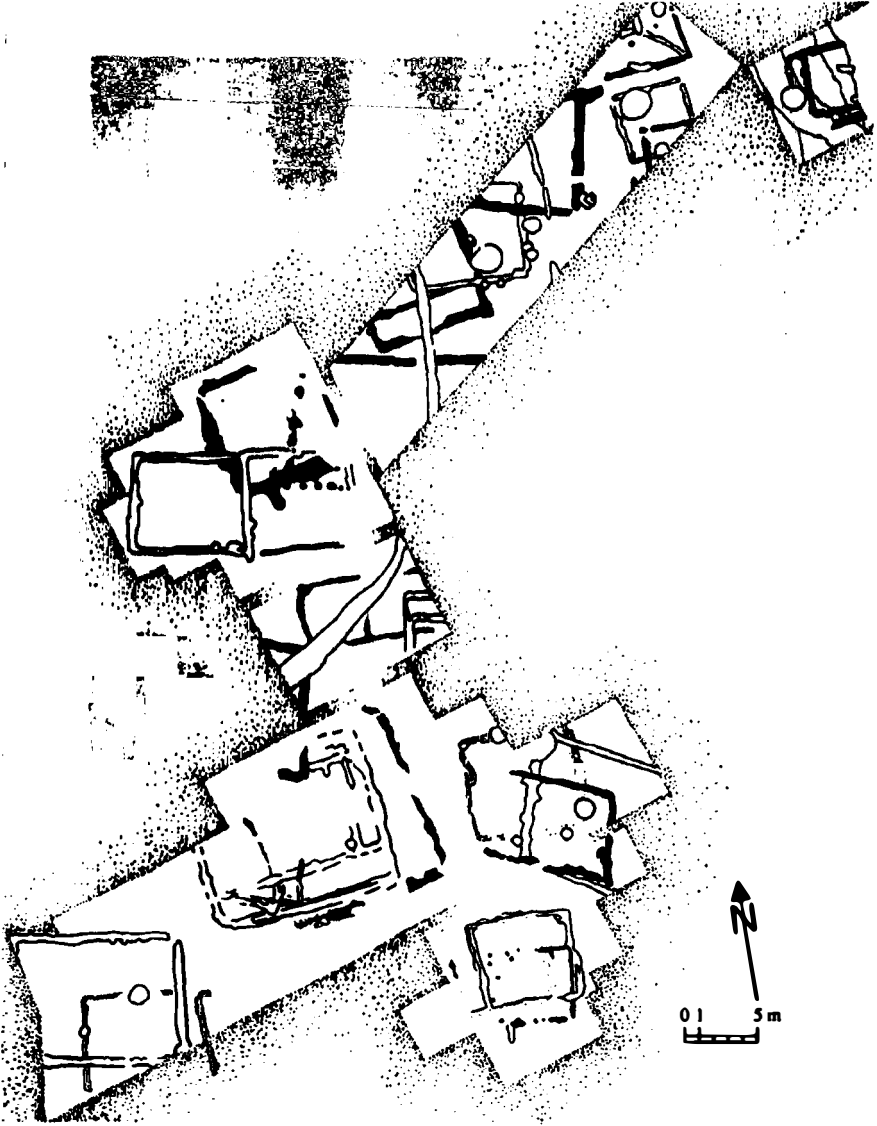
ocaklar, insan cesetleri bıraktıkları kıyı kesimleriyle ve deniz seviyesindeki ani yükselmenin oluşturduğu haliç ve lagünlere bakan kum tepeleri arasına kurdukları açık yerleşim yerleriyle sınırlı tutmuşlardır. Bu dönemin en bildik yerleşimi Güney Argolis'teki (Peleponnese) Franchthi Mağarası'nda 1960'lar ve 1970'lerde yapılan kazı çalışmalarıyla gün yüzüne çıkarılmıştır.

Söz konusu yıllar, kökenleri kendilerini önceleyen Paleolitik avcılara dayanan ve bunlarla bağlantılı olmaları ihtimal dâhilinde olan bu Mezolitik avcıların Geç Neolitik Dönem ekonomisinin bel kemiğini oluşturan bitkilerin tarıma alınması ve hayvanların evcilleştirilmesi yönünde bağımsız olarak ilk adımı atmış olabilecekleri yönünde bir düşüncenin makul olduğu bir dönemdi. Fakat tarımın yerelde bağımsız olarak bulunması hipotezi arkeolojik bulgularla desteklenememiştir ve dolayısıyla bu görüş terk edilmiştir. İlk çiftçiler köy temelli çiftçilik ekonomilerini tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanlarla beraber hâlihazırda eski ve kurulu bir örüntü halinde mevcut olduğu bölgelerden getirmişlerdir. Arkeolojik kayıtlar çiftçilerin yaklaşık olarak M.Ö. 7000-M.Ö. 6800 arasında birdenbire ortaya çıktıklarına ve beraberlerinde sadece yeni bir ekonomi değil, aynı zamanda tamamen yeni bir yaşam tarzı, maddi kültür ve yerleşim örüntüsünü getirdiklerine işaret etmektedir. En son Mezolitik topluluklar ile yeni Neolitik köy temelli toplumlar arasında belirgin bir kültürel aralık mevcuttur.

YUNAN NEOLİTİK KÖYLERİNİN ÖZELLİKLERİ

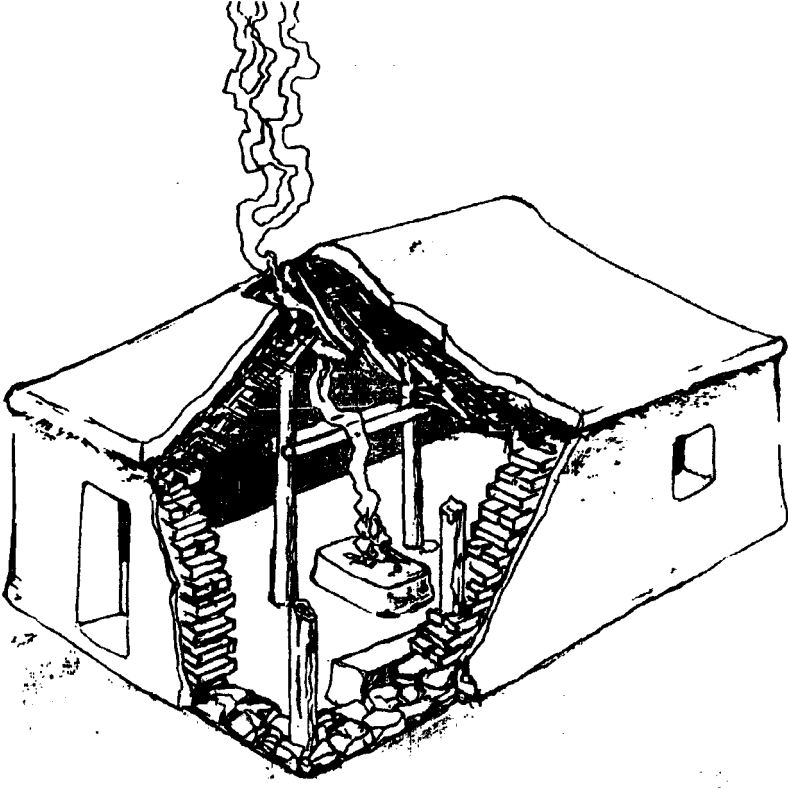
Önemli bir soru olan göçmenlerin anavatanı ve göç etme nedenleri sorusuna geçmezden önce, Avrupa'nın ilk çiftçilik kültürünün özelliklerinin tanımlanması gerekmektedir. İlk çiftçilerin kronolojik aralığı M.Ö. yedinci binyılın başları ile M.Ö. altıncı binyılın başları arasında geçen ve arkeologların Erken Neolitik Dönem olarak adlandırdıkları dönemi kapsamaktadır. Yunanistan'ın bütününde Neolitik Dönem Erken, Orta, Geç ve Son olmak üzere dört dönemden oluşmaktadır ve yaklaşık olarak M.Ö. 3200'de Tunç Çağı'nın başlamasıyla beraber sona ermektedir. Bu makale bu dönemlerden yalnızca ilkinde yoğunlaşmaktadır.

İlk köyler kuzeyde Makedonya'dan güneydeki Mora Yarımadası'na kadar uzanan ülkenin doğu yarısında bulunmaktadır. Köylerin en sık yoğunlaştığı bölge Teselya'dır. Bir ya da iki yerleşimden fazlasının bu-

Şekil 1: Neo Nikomedeia yerleşim planı. Yunanistan'daki Erken Neolitik Dönem yerleşimlerine ilişkin açık köy planı. Cambridge University Press ve Gerard Monthe'nin izniyle (Pyke ve Yiouni 1996) yayımlanmıştır.

lunmadığı en büyük adalar (Girit, Eğriboz ve Korfu) dışında adalara yerleşilmemiştir. Anakaraya da yoğun bir şekilde yerleşildiğini söylemek imkânsızdır. Muhtemelen yaklaşık üç yüzü bulmayan Erken Neolitik Dönem yerleşim yeri mevcuttur ve o dönemde buraların toplam

Şekil 2: Taş temeller, kerpiç duvarlar ve kille kaplı ahşap çatısıyla tipik bir Neolitik Dönem ev inşası. Cambridge University Press ve Gerard Monthe'nin izniyle yayımlanmıştır.

nüfusu birkaç on binden fazlası olmamıştır. Köyler genellikle denizden uzak iç kesimlere, verimli bir akarsu veya Teselya'daki Peneios Nehri gibi uzun ömürlü bir nehir kenarına kurulmuştur. İlk çiftçiler yalnızca çiftçilik için bariz bir şekilde en iyi ve en güvenilir toprağı tercih etmişlerdir. Göller ve bataklıklardan alınan karotlardaki polenler üzerinde yapılan araştırmalar göstermektedir ki ilk çiftçilerin bölgeye ulaşmalarından neredeyse bin yıl sonra ormanlık alanların tarına açılmasından orman örtüsü olumsuz etkilenmemiştir. Buradan hareketle, köy çiftçiliğinin buğday, arpa ve baklagil yetiştirecek kadar küçük miktarlarda

56 Antik Avrupa

açık alanlar yaratılmasına dayalı basit bir çiftçilik olduğunu söylemek mümkündür. Yine, sığır ve koyun sürüleri de civar tepelerdeki otlaklarda otlanmıştır. Köyler sayıca görece az ve küçüktür ve geniş alanlara dengeli bir şekilde yayılmıştır: Doğu Teselya'da yaklaşık 1000 kilometrekarelik bir alanda yine yaklaşık 120 Erken Neolitik Dönem yerleşimi mevcuttur ve burası en yoğun nüfusa sahip bölgedir. Kaynaklara dönük olarak köyler arasında çok sınırlı bir rekabet söz konusudur ve birbirinden farklılaşmamış gibi görünen mimari ve ölü gömme pratiklerinden hareketle bu köyler arasında sosyal rekabetin oldukça sınırlı olduğu yargısına varmak mümkündür.

Fakat bu, söz konusu çiftçi topluluklarının kendilerinden önceki Paleolitik çeteler kadar sade bir yaşam sürdükleri anlamına gelmez. Arkeologlar tarafından gün yüzüne çıkarılan maddi kültür bu insanların yaşamlarına ışık tutmakta ve daha önceki dönemlerden farklı bir karmaşıklık düzeyine işaret etmektedir. Erken Neolitik Dönem köyleri Makedonya'da Nea Nikomedeia'da (bkz. Şekil 1), Teselya'da Sesklo'da görülebileceği üzere, dal örgü yöntemiyle inşa edilmiş dikdörtgen şeklinde evlerin ve yontulmamış taş zeminler üzerine yapılmış kerpiç evlerin (bkz. Şekil 2) bulunduğu açık birer krokiye sahiptiler. Evlerin damları saz ve kilden yapılmıştır ve enine kirişler ve de içeriden kil payandalar veya ahşap ayaklarla desteklenmiştir. Neolitik yerleşimlerde bulunan, günümüze ulaşmış kerpiç evlerden hareketle, pencereler ve kapılar oldukça az sayıda ve küçüktü. İç düzenlemeler de keza karmaşık değildi: Aydınlatma, ısınma ve yemek pişirme amaçlı kullanılan açık bir merkezî ocak, stok yapma amaçlı kullanılan birtakım taştan veya kilden kutular ve mobilya görevi görececek şekilde yükseltilmiş kilden birkaç koltuk. Kumaşlar muhtemelen içeriyi aydınlatmış ve yumuşatmıştır, dış duvarlar ise belki de boyanmıştır. Söz konusu ev modellerinin duvarlarındaki süslemeler, kumaşlara ve boyanmış çömleklere benzeyen geometrik desenler içermektedir.

Neolitik maddi kültür envanteri zengin ve çeşitlidir. En eski dönemde kullanılmış olan madenler bilinmemektedir. Kanca yapımında, giysileri bağlamada ve halhal ve hamaylı biçiminde süs eşyaları olarak deniz kabuğu ve kemik kullanılmıştır. Tuhaf, mantar şeklindeki ince taştan tıkaçların kulaklara veya dudaklara takıldığı düşünülmektedir. Kumaş tasarımlarını akla getiren geometrik tasarımlara sahip taştan ve kilden damgaların muhtemelen malın sahibinin kim olduğunu belirtmek

amacıyla deriye ve kumaşların üzerine pigment baskı yapmada kullanılmış olması mümkündür. Genellikle uzak mesafelerden getirilmiş olan ince taneli kaya parçaları değirmen taşından kesici aletlere, yani balta ve keser olarak kullanılan ve geyik boynuzundan veya ahşaptan saplara sahip dikdörtgen veya trapez şeklinde aletlere dönüştürülmüştür. Uzun paralel kenarlı çakmak taşı veya obsidiyen bıçaklardan çakmak taşı aletler yapılmıştır. Bıçakların üst kalitede oluşu Neolitik topluluklara uzman taşçıların hizmet ettiğine işaret ederken, Melos Adası'ndan anakaradaki yerleşimlerin tamamına obsidiyen ithal edilmiş olması uzun mesafelere düzenli ticaret yapıldığının kanıtıdır. Yunanistan'ın dışından, muhtemelen Bulgaristan veya Romanya'dan ithal edilmiş olan ve neredeyse bir kadıköy taşı gibi olan açık kahverengi çakmak taşından büyük bıçak ağızları da yine dikkate değerdir. Kilden ve taştan yapılmış -daima değilse de, çoğunlukla kadınların betimlendiği- küçük heykelcikler özellikle tuhaf kahve çekirdeği şeklinde gözleriyle soyut orantı ve özelliklere sahiptir. Kolaylıkla ayırt edilebilen bu heykelcikler bilhassa da anılan adıyla bir ana tanrıça kültünün bileşenlerinden doğru önemli bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. Fakat heykelcikler ve içeriklerine ilişkin yapılan titiz analizler bu heykelciklerin ne anlama geldiğine dair düzgün ve açık bir açıklama getirmeyi başaramamıştır; dolayısıyla, bunların çocuklar için yapılmış oyuncaklar, ateşli din savunucularının temsilleri veya çeşitli hayalet, ruh ve tanrı temsilleri olmaları aynı derecede mümkündür.

Bezeli çömlekçilik Erken Neolitik Dönem köylerindeki buluntular arasında en ilgi çekici buluntu sınıflarından biridir. En eski evrelerde, çömlekler tek bir baskın renge, ya kırmızıya ya da siyaha boyanırken, çok geçmeden yine modern yerel kumaşlar ve sepetlerde görülen şekilleri akla getiren soyut geometrik tasarımlarla boyamaya geçilmiştir. Şekiller oldukça basittir ve küçük yuvarlak kâse ve kavanozlar ağırlıktadır. Şekiller ve özgün süslemeleri bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir ve bu durum arkeologlara ilk kolonileşmenin ardından Yunanistan'ın farklı bölgelerinin (Teselya, Mora Yarımadası, Girit) birbirine paralel ve fakat bağımsız olarak gelişmeye başladığını göstermektedir. Daha sonraki dönemlerden kalma çömleklerde bulunan tasarımlar üzerinde yapılan incelemeler, bölge içi yerleşimler arasında muhtemelen dış evlilik (egzogami) pratiğinden (bu örnekte kadın çömlekçiler kendi köylerinden, evlendikleri erkeklerin köylerine taşınmaktadır) kaynaklı

bağlantıların kurulmasında yararlı olmuştur. Neolitik Dönem çömlekleri yemek pişirme veya stoklama amaçlı kullanılmış gibi görünmezken, statü belirtme ve süslemede saklı simgesel mesajlar taşıması muhtemelen en önemli kullanımları arasındadır.

Mücevher, heykelcik ve çömlek bulgularının ilk çiftçilerin sosyal hayatlarına ilişkin ortaya koyduğu bu tür işaretler umut vermekle beraber yetersizdir. Hâlihazırda belirtildiği üzere, yerleşim yerlerinde bulunan ve birbirinden ayırt edilemeyen ev mimarisi ciddi boyutlarda zenginlik ve statü farklılıklarına işaret etmemektedir. Her ne kadar Nea Nikomedeia ve Sesklo'da daha büyük ve daha iyi biçimde inşa edilmiş yapılar tespit edilmişse de, bunların tapınaklar, topluluk liderlerinin evleri veya başka türden kamu binaları olmaları muhtemeldir. Fakat güvenilir sonuçlara ulaşmaya yetmeyecek kadar az kanıt mevcuttur.

Arkeologların büyük bir kısmı ölü gömme pratiklerinin, yaşayanların statü ve saygınlıklarına ilişkin iyi birer gösterge olduğuna inanmaktadırlar ve yoksul mezarlar arasında bulunan zengin mezarlar genellikle yaşayanlar arasında var olmuş benzer servet farklılıkları şeklinde yorumlanmaktadır. Neolitik Dönem ölü gömme pratiklerinin yorumlanması da en az heykelcikler, çömlekler ve mimari yorumlamaları kadar güçtür. Ev zeminleri altına gömülmüş çocuklara rastlanmakla beraber bu hane içi ölü gömme pratiği dünya genelinde ve hemen her dönemde toplumlarda yaygın görülmektedir. Yetişkin ölülerine ise tuhaf bir şekilde nadiren rastlanmaktadır. Franchthi Mağarası'ndaki Neolitik mezarlar üzerinde yapılan ayrıntılı inceleme, bulguların aydınlığa kavuşturulmasına hizmet etmektedir. M.Ö. 6500 ile M.Ö. 5500 arasındaki binyılda çukurlara gömülmüş, tamamı çocuklar ve gençlerden oluşan sekiz ceset bulunmaktadır. Her ne kadar yerleşim yerinin genelinde yetişkinlere ait ayrı ayrı kemiklere rastlanmaktaysa da, yetişkin mezarları kayıptır. Muhafaza ve kazı çalışmalarındaki mevcut sınırlılıklar hesaba katıldığında dahi yetişkinlerin büyük kısmının başka bir yere götürülmüş oldukları sonucu çıkmalıdır. Yunanistan'ın daha önceki ve daha sonraki ölü gömme pratiklerinden hareketle, yetişkinlere ait cesetlerin yakma, açıkta bırakma ve gömme gibi farklı yollardan imha edildiği yorumunda bulunmak mümkündür.

Mezarlık mallarına seyrek rastlanmaktadır. Yalnızca tek bir mezar açık ve anlaşılır adaklar içermektedir: Kırık (ayinsel olarak "öldürülmüş") bir çömlek ve üç ayaklı küçük bir mermer kâseyle birlikte gö-

mülmüş bir bebek. Yetişkin cesetleri ile çocuk cesetlerinin tasfiyesinde kullanılan farklı yöntemlerin mevki, statü ve konumun göstergesi olmaları mümkündür. Franchthi Mağarası'nda, bazı parçaları evlerin farklı odalarında bulunmuş olan bedenin diğer kısımları arasında el ve ayaklardan ayrılmış kemiklere de rastlanmıştır. Bedenin belli kısımlarına dönük bu ilgi çekici vurgu Yakın Doğu'nun ölmüş ataları onurlandırmanın yaygın bir pratiği olarak cesetlerinin belli kısımlarını (sıklıkla başlarını) evlerde muhafaza etme pratiğinin bir yansıması olması mümkündür. Bu sınırlı bulgudan hareketle Avrupa'nın ilk çiftçileri hakkında mutlak bir yargıya varmak için henüz çok erken olmakla beraber, bu insanların inanç sistemleri ve sosyal hayatları köylerin basit mimarisine kıyasla inanılmayacak kadar karmaşıktır.

İLK AVRUPALI ÇİFTÇİLERİN KÖKENLERİ

İlk çiftçiler Avrupa'ya nereden gelmişlerdir? Yaklaşık bir yüz yıllık arkeolojik araştırmalar neticesinde bu soruya net bir yanıt verilebilmektedir. Mevcut bütün bulgular, köy temelli tarım ekonomilerinin ilk kez ortaya çıktığı yer olarak Yakın Doğu'ya, özellikle de Doğu Akdeniz'in kuzeyinden başlayıp Suriye ve Türkiye üzerinden Irak'ta Zagros Dağları'na kadar uzanan bölgeye işaret etmektedir. Birbirinden farklı pek çok çevresel ve iklimsel konumu kapsayan geniş bir yay olan bu merkez bölge, Amerikalı arkeolog James Henry Breasted tarafından Bereketli Hilâl olarak adlandırılmıştır. Modern tarım ekonomilerinin temelini oluşturan tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanların yabani ataları Eriha, Abu Hureyra ve Jarmo gibi Erken Neolitik dönem yerleşimlerindeki kalıntıların açıkça ortaya koyduğu üzere burada bulunmaktadır. Sözü edilen yerleşimler M.Ö. 10500 gibi erken bir döneme tarihlenmektedir ki bu, Yunanistan'daki yerleşimlerin tamamının çok öncesine işaret etmektedir. Bu ilk köylerin temel özellikleri arasında açık köylerde taş temeller üzerine bina edilmiş dikdörtgen şeklinde kerpiç evler, çömlekçilik, "kahve çekirdeği gözlü" kadın heykelcikleri ve cilalı taş baltalar yer almaktadır. Maddi kültür Yunanistan ve Güneybatı Asya'nın başka pek çok bölgesindekiyle birebir aynıdır.

Neolitik yaşantının başlıca karakteristiği Bereketli Hilâl'de ortaya çıkarılmış olsa da Yunanistan'daki Neolitik kültür, Anadolu'da (günümüz Türkiye'sinde) görülen Neolitik kültürler ile özel bir benzerlik ser-

gilemektedir. Yirminci yüzyıl sonlarında yapılan araştırmalar Anadolu'nun Neolitik uygarlaşmanın başladığı merkez bölgelerden biri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Burada, yine Yakın Doğu'nun başka herhangi bir bölgesindeki kadar erken bir dönemde büyük Erken Neolitik Dönem kasabalarına rastlanmaktadır (örneğin, güneydoğuda Çayönü, Anadolu Platosu'nda Aşıklı Höyük, Çatalhöyük, Can Hasan ve Hacılar). Bu yerleşim yerleri uzun bir yerleşik köy hayatı döneminin doruk noktasına ulaştığı M.Ö. sekizinci binyılın sonunda gelişmişlerdir. Özellikle evlerdeki kerpiç iç payandalar, heykelcikler, bezeli çömlekçilik, geometrik şekillerle bezeli damgalar ve obsidiyen bıçak ucu endüstrisi gibi unsurlar itibarıyla Yunan Erken Neolitik kültürüyle yakın paralellikler sergilemektedirler. Yunan Neolitizi'ni Anadolu kültürel merkezinin periferideki bir uzantısı olarak görmek mümkündür.

Şüphesiz ki Erken Neolitik Yunan yerleşimlerindeki sakinlerin bazıları hatta belki de tamamı buraya göçmen olarak gelmişlerdir. Girit Adası'ndaki Knossos (daha sonraları bir Minoa sarayı) yerleşimi yaklaşık olarak dokuz binyıl önce kurulmuştur. Bu tipik Neolitik Dönem köyünün ada üzerinde bir emsali daha yoktur. Köy, tipik bir Neolitik açık alan içinde dikdörtgen temeller üzerine bina edilmiş dikdörtgen şeklindeki kerpiç evlerden oluşmaktadır. Renksiz çömlekler, heykelcikler, baltalar ve obsidiyen bıçak uçlarının birebir aynısı bulunmamasına karşın, yine bunlar da Anadolu'nun kültürel ürünleriyle benzerlikler sergilemektedir. Bu köy kurulmazdan önce köyde insan popülasyonunun olmadığı, tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanların (buğday ve arpa, koyun ve keçi) bulunmadığı ve köylülerin adada bu bitki ve hayvanların yabani öncüllerini yetiştirmedikleri dikkate alındığında, Knossos'taki çiftçilerin buraya deniz yolculuğu yapan göçmenler olarak kaçınılmaz bir şekilde ve aslında beklenildiği gibi ulaştıkları sonucu çıkmaktadır. Franchthi Mağarası'nda Mezolitik Dönem boyunca belgelenildiği üzere, Kiklad adalarından Melos Adası'ndaki taş ocaklarından çıkarılan obsidiyenlerin kullanımı Yunanistan'da Neolitik köylerin ortaya çıkışından önceki iki binyılda Ege Denizi'nde seyahat eden denizcilerin varlığının somut kanıtıdır. Adalardan bazılarında (örneğin Kythnos ve Korfu) Mezolitik yerleşimler bulunurken, Girit'in yanı sıra Korfu, Youra ve Eğriboz Adası'nda Neolitik yerleşimler de bulunmaktadır. Bu adaların (balık, kuş, fok, kaplumbağa ve obsidiyen kaynaklarıyla beraber) varlığı Anadolu'nun kıyı kesimlerindeki sakinler tarafın-

dan çiftçilerin ilk göç ettikleri dönemden çok uzun bir süre önce bile biliniyor olması kuvvetle muhtemeldir.

Peki, Anadolu'daki ilk çiftçiler nerelidir? Kesin yer bilinmemekle beraber, Antalya çevresindeki güney kıyıları ve İzmir çevresindeki batı kıyıları en muhtemel adaylardır. Ege Denizi kıyı şeridi üzerinde yer alan bu noktalar verimli Anadolu Platosu sakinlerinin daima doğal satış kanalları olagelmıştır ve modern dönemde bile bu durum devam etmektedir. Bu bölgelerde Neolitik yerleşimler bilinmektedir fakat henüz Yunan Neolitiği'nin "ana kültürü" olabilecek bir yerleşim yeri veya bir grup yerleşim tespit edilememiştir. Kolonileşen toplulukların ada serisini takip ederek ve Ege Denizi üzerinde atlama taşları gibi sıralanmış olan bu adalar arasında ilerlediklerinden hiçbir zaman karayı gözden kaybetmeyerek On İki Ada'dan Kiklad Adaları ve Girit'e, buradan da anakaraya geçmiş olması muhtemeldir. Alternatif olarak, Doğu Trakya'dan Makedonya ve Teselya'ya doğru giden kuzey rotasını da takip etmiş olabilirler. Kuzeybatı Türkiye'de Marmara Denizi çevresinde kümeleşen Erken Neolitik dönem yerleşimlerinden (Fikirtepe kültürü) göçmenler, Çanakkale Boğazı'ndan geçip Ege Denizi'nde güneye doğru kürek çekerek İason ve Arganotların seferlerini tekrar etmiş olabilirler. Ya da daha sonraları Egnatia Yolu olarak adlandırılacak olan ve Roma'nın Konstantinapolis'i (İstanbul) Adriyatik Denizi'ndeki limanlara bağlayan askeri anayollarından biri halini alacak olan kara rotasını takip ederek batıya doğru ilerlemiş olabilirler.

Göçmen çiftçilerin Yunan kıyılarına ulaştıklarında küçük gruplar halinde yaşayan Geç Mezolitik Dönem insanlarıyla karşılaşmış olmaları muhtemeldir. Bu ihtimal, Franchthi Mağarası'nda çiftçilerin bazı yerleri aralarına alarak yapmış olabilecekleri daha karakteristik Neolitik aletler arasında Mezolitik Dönem'e ait birtakım taş alet türlerine de rastlanmasından hareketle ileri sürülmektedir. Diğer taraftan, Mezolitik Dönem insanların tarımcılığın kökenlerini beraberinde getirecek herhangi bir bağımsız adım atıklarını gösteren hiçbir bulgu mevcut değildir. Bunlara ait yerleşimler oldukça az sayıda, oldukça küçük ve oldukça dağınıktır. Aksine Neolitik yerleşimler çok daha büyük, çok daha bir arada toplanmış mahiyettedir ve genellikle tümüyle yenidirler. (Franchthi Mağarası, Korfu'daki Sidari ve belki Teselya'daki Theopetra bu duruma istisna teşkil edebilir.) Tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanlar tipik Yakın Doğu türleridir ve Mezolitik Dönem'de bit-

kilerin tarıma alınması, hayvanların evcilleştirilmesi yönünde bağımsız deneylemelerin varlığına ilişkin ya oldukça sınırlı bulgu mevcuttur ya da hiçbir bulguya rastlanmamaktadır. Özetle, bütün bulgular Mezolitik Dönem ile onu takip eden Neolitik Dönem arasındaki büyük bir kültürel kopmaya işaret etmektedir.

NEOLİTİK DÖNEM GÖÇÜNÜN AÇIKLAMASI

İlk çiftçilerin yeni topraklarda koloniler kurmaya yetecek sayıda göç ettikleri yönündeki hipotez üzerindeki kuşku artık ciddi ölçüde ortadan kalkmıştır. Hâlihazırda değinilen arkeolojik bulgular bu hipotezi desteklemektedir; hakeza Yakın Doğu'dan batıya, Avrupa'ya doğru ilerledikçe giderek daha yakın tarihlere tekabül eden Erken Neolitik Dönem yerleşimlerine ilişkin radyokarbon tarih şablonları da öyle. Bu tarihler Neolitik kültürün Avrupa kıtası genelindeki istikrarlı ilerleyişini gözler önüne sermektedir. Aynı zamanda günümüz Avrupalıları ile Yakın Doğuluları arasında, 1980'lerde başlayan genetik çalışmalar tarafından da doğrulanan ortak bir ata varsayımıyla açıklanabilecek güçlü genetik bağlar mevcuttur. Bu göç ya da arkeologlar tarafından anılan adıyla ifade etmek gerekirse *demik yayılım*, göçmenler Kuzey ve Batı Avrupa'da olduğu gibi Mezolitik Dönem'de olan yerli popülasyonlarla ama az ama çok melezlenmiş olsalar bile, şüphesiz ki Yunanistan'da ve Güneydoğu Avrupa'da önemli bir güç olmuştur.

Demik yayılım açıklamasında kullanılan bir teori modeli olan İlerleme Dalgası, yeni hayvan türlerinin yeni ortamlar yoluyla yayılma örüntüsü hakkında öngöründe bulunabilmek üzere biyoloji alanında geliştirilmiştir. Bu modele göre, bir organizma popülasyonu kendi coğrafi merkezinde ama az ama çok istikrarlıdır fakat kenarlarda bireylerin küçük çaplı rastlantısal hareketleriyle yayılma eğilimi sergilemektedir. Bu hareketler toplu olarak, popülasyonun coğrafi açıdan oldukça yavaş ve yerelde önceden tahmin edilemez bir şekilde de olsa sürekli ilerleme kaydettiği kâse şeklinde bir dalga oluşturmaktadır. İssiz bir adaya bırakılmış fareler hayal edelim: Adaya yerleşir yerleşmez yayılmaya başlayacaklardır. Coğrafi terimlerle ifade edecek olursak, adayı fareli kısım ile fareli olmayan kısım olarak ikiye ayıran sınırın gerisinde, hayvanların bu yeni ortamlarına uyum sağlamayı başarmalarıyla beraber fare popülasyonu nihai olarak belli bir istikrara ulaşacaktır. Diğer taraftan sınırda, ıssız alanda her-

hangi bir rakipleri bulunmayacağından, fare popülasyonu artmaya devam edecek ve fareler yayılacaktır. Sonuçta oluşan hareketli popülasyonun ucu veya sınırı İlerleme Dalgası'dır. En azından teorik olarak, ilk çiftçi popülasyonları da aynen bu şekilde hareket etmişlerdir. Anadolu'nun büyük bir kısmında insanlar, tarıma uygun araziler ve bu arazilerin kullanımında yararlanılan teknoloji bakımından bir denge noktasına ulaştıktan sonra bile, nüfus en azından sınır boyunca arazi ve kaynaklar için rekabet edecekleri daha az rakibin bulunduğu yeni ovalara, yeni kıyılara doğru genişlemeye, yayılmaya devam etmiştir.

İlerleme Dalgası iyi bir betimleyici modeldir fakat arkeologlar belli kültürel grupları vatanlarını terk ederek Ege Denizi üzerinden Avrupa'ya göç etmeye sevk etmiş özgün tarihsel ve münferit koşulları da değerlendirmeye kapsamında tutmak istemektedirler. İlk çiftçileri açık denizi geçme riskini göze alarak veya karada yine benzer bir tehlikeye atılarak Trakya üzerinden Yunanistan'a ulaşmaya sevk eden, hatta belki de ikna eden koşullar ve nedenler şüphesiz ki karmaşık ve çok sayıdadır. Bununla beraber genel yorum hattı görece sınırlı bir olasılıklar bütününe odaklanmaktadır. Ana vatandaki nüfus baskısı görüşü elenebilir durmaktadır. Anadolu'daki tarıma elverişli arazilerin Erken Neolitik Dönem çiftçileri tarafından tüketilmiş olması hiçbir şekilde mümkün değildir; dahası yirminci yüzyılda söz konusu bölgede milyonlarca insanın yaşıyor olması teknolojinin de yardımıyla bölgenin muazzam bir tarım potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, ilk çiftçilerin kullandıkları teknoloji ciddi biçimde daha az verimli kullanımları olan yerel sulama, belleme ve çapalama yöntemlerine dayalı olmuştur. Çiftçiler muhtemelen akarsu ve nehir yakınlarında bulunan en verimli toprakları tercih ediyor ve bunları bulabilmek için vadiden vadiye, adadan adaya bile isteye göçüyorlardı. Belki de İskandinav topluluklarını İzlanda, Grönland ve Vinland'a götürene benzer bir nüfus hareketliliği söz konusu olmuştur: En iyi arazinin miras yoluyla tek bir çocuğa ya da çocuklardan sadece birkaçına devredilmesinin dayattığı sınırlılıklar. Yeni ailelerin geçimini sağlamalarını sağlayacak arazilere sahip olmayanların, özellikle de uç kesimlerde yaşayanların, tarım yapabilecekleri arazileri seçme imkânı bulacakları ıssız topraklara göç etmeyi tercih etmiş olmaları mümkündür.

İlk çiftçilerin Yunanistan'a göçüyle ilgili bir başka olasılık da her yaştan maceraperestin yeni topraklar keşfedip sonrasında geri dönerek ken-

64 Antik Avrupa

dileriyle aynı görüşü paylaşan aileleri ve arkadaşlarıyla beraber koloniler kurmuş olmalarıdır. Yeni Dünya'nın yerleşimcileri ve öncülerine ilişkin çalışmalar bu insanların gerçek anlamda çeşitli motivasyonlara sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır. Kimileri ütopyacı sosyal ve dini topluluklar bulmak üzere ıssız yerlere yönelmiştir ki aynı şey Egeli çiftçiler için de iddia edilmektedir. Bu insanların yaklaşık olarak M.Ö. 7000 ve sonrasında ortaya çıkmış ve Yakın Doğu ve Anadolu'nun büyük bir kısmını ciddi biçimde etkilemiş sosyal ve ekonomik çalkantılardan kaçmış olmaları da mümkündür. Zira bu dönemde çok sayıda yerleşim yeri yakılmış ve terk edilmiş olup yereldeki nüfusun yerinden edilmesinin bir süre daha devam ettiğini gösteren somut bulgular mevcuttur. Bu karmaşa ortamlarına iklim değişiklikleri, savaşlar, ekonomik ve dini hareketler ya da başka türde sosyal sarsıntıların neden olmuş olması mümkündür. Nedeni her ne olursa olsun, Egeli göçmenlerin vatanlarındaki koşullardan kaçmak için uzak ve ıssız bölgelere göç etmiş olmaları muhtemeldir.

İlk çiftçilerin Avrupa'ya gelişinin ardında yatan tarihsel nedenler hiçbir zaman tam anlamıyla bilinemeyecek olsa da, belli bir kesinlikle söylemek gerekirse Yunanistan, Avrupa'nın yerleşik bir Neolitik kültüre sahip olan ilk bölgesi olmuştur. Kökleri Anadolu ve Yakın Doğu'ya uzanan bu yeni gelenler Avrupa topraklarına yerleştikten sonra bin yıl içinde zenginleşen bağımsız ve özgün bir uygarlık kurmuşlardır. Bu ilk çiftçilerin torunlarının modern anlamda ilk Avrupalı olduklarını ileri süren günümüz Yunan halkının ataları olması pekâlâ mümkündür. Arkeologların Anadolu kıyılarından Yunanistan anakarasına doğru gerçekleşen bu tarih öncesi çiftçi göçü keşfi hiç şüphesiz modern bilimin en büyük entelektüel başarılarından biridir.

Ayrıca bkz. Franchthi Mağarası (1. Cilt, 2. Bölüm); Knossos (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Ammerman, Albert J. ve L. L. Cavalli-Sforza. *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984. (İlerleme Dalgası modeli ve demik yayılım hipotezi ve bunları arkeolojik ve genetik verilerle test eden tartışmalar.)

Andreou, Stelios, Michael Fotiadis ve Kostas Kotsakis. "The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece." İçinde *Aegean Prehistory: A Review*. Ed., Tracey Cullen, s.

259-327. Boston: Archaeological Institute of America, 2001. (Teselya ve Makedonya'daki pek çok Neolitik yerleşim hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.)

Chikhi, Lounès, Richard A. Nichols, Guido Barbujani ve Mark A. Beaumont. "Y Genetic Data Support the Neolithic Demic Diffusion Model." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 99 (2002): 11008-11013. Demoule, Jean-Paul ve Catherine Perles. "The Greek Neolithic: A New Review." *Journal of World Prehistory* 7, no. 4 (1993): 355-416.

Halstead, Paul, ed. *Neolithic Society in Greece*. Sheffield, U.K.: Sheffield Academic Press, 1999. (Alanın önde gelen uzmanlarının kaleme aldığı önemli makalelerden oluşmaktadır.)

Jacobsen, T. W. ve Tracey Cullen. "A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: Burials from Franchthi Cave." İçinde *Mortality and Immortality: The Anthropology and Archaeology of Death*. Ed., S. C. Humphreys ve Helen King, s. 79-101. London: Academic Press, 1981.

Özdoğan, Mehmet ve Nezih Başgelen, ed. *Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999. (Bu makalede ele alınan Anadolu'daki Neolitik Dönem yerleşimlerine ilişkin bir genel değerlendirme olmasının yanında M.Ö. sekizinci binyılın sonunda yaşanan ve Egeli göçmelerini tetiklemiş olma ihtimali bulunan parçalanmaları da belelemektedir.)

Papathanassopoulos, George A., ed. *Neolithic Culture in Greece*. Athens: Goulandris Foundation, 1996. (Enfes haritalar ve görseller eşliğinde her alanın önde gelen uzmanları tarafından kaleme alınmış bölge bölge Neolitik kültür değerlendirmesi.)

Perles, Catherine. *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2001.

Pye, Gillian ve Paraskeri Yiouni. *Nea Nikomedeia 1: The Excavation and the Ceramic Assemblage*. BSA supplementary volume no. 25. London: British School at Athens, 1996.

Runnels, Curtis N. "The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic." İçinde *Aegean Prehistory: A Review*. Ed., Tracey Cullen, s. 225-258. Boston: Archaeological Institute of America, 2001. (İlk Neolitik çiftçilerin ortaya çıkışından önceki binyılda yaşamış Yunanistan'ın yerli sakinlerinin azlığına ilişkin kanıtlar sunmaktadır.)

Runnels, Curtis ve Priscilla Murray. *Greece before History: An Archaeological Companion and Guide*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2001.

Theocharis, Demetrios R., ed. *Neolithic Greece*. Athens: National Bank of Greece, 1973.

Thorpe, I. J. *The Origins of Agriculture in Europe*. London ve New York: Routledge, 1996.

Van Andel, Tjeerd H. ve Curtis N. Runnels. "The Earliest Farmers in Europe." *Antiquity* 69 (1995): 481-500. (Neolitik Dönem'in başlangıcında Teselya'daki kolonileşmeye ilişkin özel bir vaka çalışması olup ilk çiftçilerin devamlı su kaynaklarına yakın arazileri bilinçli bir şekilde tercih etmiş oldukları hipotezini analiz etmektedir.)

ACHILLEION

ERNESTINE S. ELSTER

Bütün Avrupa'nın en yoğun Neolitik yerleşim yerleri grubu Orta Yunanistan'da yer alan zengin Teselya ovasında bulunmaktadır. Bu yerleşimlerin büyük kısmı 1901 yılında "Neolitik üçlü"nün (çömlekçilik, tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanlar) ilk kez tespit edildiği Teselya'daki Sesklo yerleşim yeriyle bağlantılıdır. 1901 tarihinden beridir bu kızıla boyanmış çömlekler, nerede bulunduklarına dahi bakılmaksızın "Sesklo" çömlek olarak anılmaktadır. Sesklo'daki yerleşimlerden biri olan Achilleion, ovanın doğu yakasının güney ucunda yer almaktadır. Yunan-Amerikalı bir ekip 1973 ve 1974 yıllarında bu yerleşimde kazı çalışmaları yürütmüş ve ekibin yöneticisi merhum Marija Gimbutas, ulaşılan sonuçları 1989 yılında yayınlamıştır. Achilleion uzun bir radyokarbon tarihler zinciri (yak. M.Ö. 6400-M.Ö. 5600) oluşturmuştur ve Yunanistan'daki en eski Neolitik yerleşimler arasındadır. Projenin hedefleri, ilk olarak yerleşimi "çömlekçilik öncesi Neolitik Dönem"e, yani tarımın olduğu ve fakat çömlekçiliğin olmadığı seviyelere ait bulgular odaklı araştırmak, ikinci olarak radyokarbon tarihleme için veri sağlamak ve son olarak, evleri, çömlekleri, aletleri, teknolojileri, sembolleri ve ticaretini yaptıkları, göttükleri, avladıkları, tarımcılığını yaptıkları ve topladıkları şeylerden hareketle köylülerin yaşamlarını anlamak olmuştur.

STRATİGRAFİ VE YAŞAM ALANI

İngin tepeciğin zirvesine her biri 5 metreye 5 metre (A-D) dört dörtgen yerleştirilmiştir ve A ve B noktalarında ve 5 metre derinlikteki Deneme Kuyusu'nda steril toprağa ulaşılmıştır. Yerleşimin genişliğini saptamak amacıyla deneme kuyuları ve küçük derinlik ölçüm yerleri kazılmıştır. Toprak stratigrafisi, karbon tarihler ve (100.000'in üzerinde çömlek kırığından oluşan) muazzam bir çömlek numunesi kronolojik dizini temelinde, Erken Sesklo'dan Klasik Sesklo'ya kadarki yaklaşık sekiz yüz yıllık bir dönemi kapsayan dört evre (Achilleion I-IV) belirlenmiştir.

İnşaat pratikleri zaman içinde değişmiştir. Achilleion II'de benimsenmiş olan ve fırçayla serpiştirilen balçık sıvayla tutturulmuş direklerden yapılmış duvarlara sahip taş temellerden oluşan standart, zaman içinde sadece odaların büyüklüğü ve sayısı bakımından değişikliğe uğramıştır. Bir ev duvarının yakınında yapılan kazı çalışması, aralarında her bir köşesinde 30 santimetre çapında yuvarlak, çakıllanmış girintileri bulunan taş ve kilden yapılmış sıradışı bir platformun da yer aldığı insan yapıtları ve aletlerle dolu olan Achilleion III'ün "avlusunu" (yak. M.Ö. 6000) ortaya çıkarmıştır. Platformun üzerinde bulunan beş adet heykelcik, taş kesme ve öğütme aletleri ve ilişkili çömlek kırıkları bariz bir şekilde komünal doğada bir ev içi açık alan faaliyetine işaret etmektedir. Achilleion IV'ün iki odalı yapısı bir odada kümelenmiş heykelcikler, özel çömlek ve aletler nedeniyle, bir "tapınak" olarak yorumlanmıştır; her ne kadar bu yorum tartışmaya açıksa da, kurtarılan heykelcikler ve diğer kült nesneler canlı bir simgesel hayata işaret etmektedir. Ortaya çıkarılan diğer "yaşam" yerleri aletler, insan yapıtları, çöp yığınları, tamamlanmamış yapılar, ocaklar, fırınlar ve Neolitik Dönem köy yaşantısı maddi kültürünün diğer parçalarından oluşan yoğun bir karma örneği sergilemektedir.

ÇÖMLEKLER VE ÇÖMLEKÇİLER

Achilleion I (yak. M.Ö. 6500) köylüleri basit tek renkli pembe, gri, açık veya koyu kahverengi kaplar üretmişlerdir; daha sonraları çömlekçiler koyu kırmızı-kahverengiyi (Achilleion II) eklemiş ve III ve IV. evrelerde (yak. M.Ö. 6000-M.Ö. 5700) kırmızı-devetüyü rengi ve kırmızı-turuncu renkle parlatmışlardır. En çok tercih edilen şekiller, yuvarlak, açık ve kapalı, zaman zaman yüksek boyunlu ve çember tabanlıdır. Beyaz

68 Antik Avrupa

bir zemin üzerine kırmızı boyayla çizilen çizgisel tasarımlar ilk kez Achilleion I'nin sonlarında kataloglanmıştır (üçgenler ve çapraz çizgiler) ve karakteristik basamak deseni II. evrede (yak. M.Ö. 6300-M.Ö. 6150) ortaya çıkmıştır. III. ve IV. evrelere ait ürünler (yak. M.Ö. 6000-M.Ö. 5600) dama tahtası şekli, kutular, içi doldurulmuş baklava şekilleri, iç içe açıda şeritler ve en bildik Sesklo motiflerini -alev deseni ve ayrıntılı türevlerini- ortaya koyan daha bilgili ve maceraperest çömlekçilerin yapıtları gibi görünmektedir. Basit ve güzel kaplar yapan çömlekçiler zanaatkârlıkta ustalaşmışlardır.

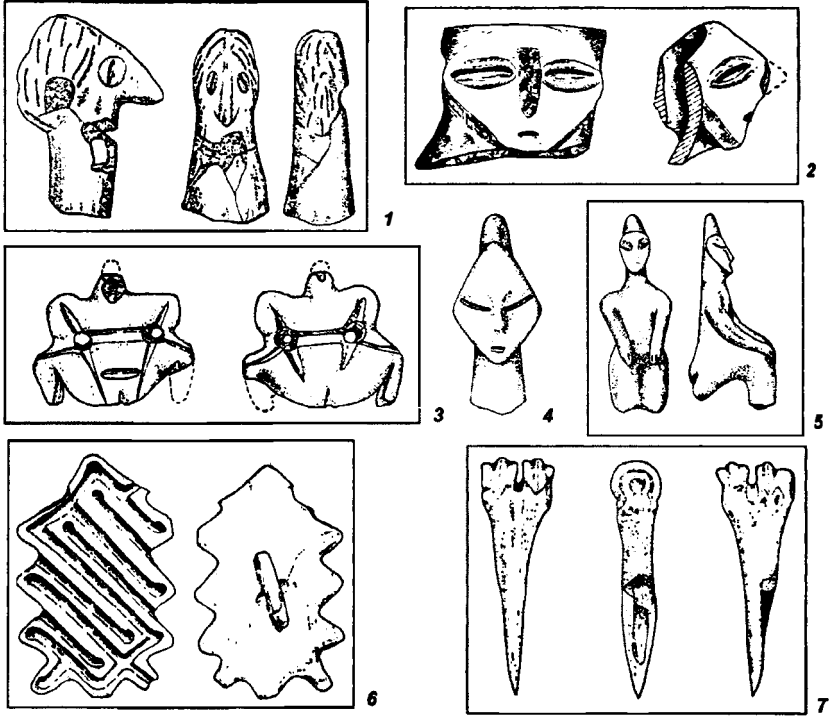
ALETLER, GÖREVLER VE ZANAATLAR

Çok sayıda ve çeşitli insan yapıtları ve belirleyici unsurlar erkeklerden kadınlara, gençlerden yaşlılara herkesin katılımcı olduğu bir köydeki işçiler, zanaatkârlar ve çıraqlara işaret etmektedir. Sayısız parça (ve ilişkili işçi faaliyetleri) arasında şunları saymak mümkündür: Kilden ağırşaklar ve makaralar (çobanlar, eğiriciler ve dokumacılar), ince ve kalın çömlekler ve cilalayıcılar (uzman çömlekçiler), kesici aletler yapabilmek için ithal edilmiş obsidiyen (tüccarlar, aşçılar, çiftçiler), taş keserler, baltalar, bileğiler ve karbonlaşmış bitki kalıntıları (taş yontucular, ekiciler, biçiciler, aşçılar, tüketiciler) (bkz. Şekil 1: 3, 6), kil üzerindeki hasır baskılar (sepet ve hasır yapıcılar), kemikten aletler (çobanlar, avcılar ve aşçılar) ve yerdeki kemiklerin geri kazanılıp aletlere dönüştürülmesi (bkz. Şekil 1: 7).

Kaynakların korunması yontulmuş küçük taş bıçakların -karma bir orağın bir parçası- ucunda bulunan "saf silis cila" sayesinde sağlanmış- tır. Bunlar ahşaptan veya boynuzdan bir sap içinde hazırlanmış oluğa "diş" olarak yerleştirilmiştir. Orak yardımıyla hasat yapılırken, bitkilerdeki serbest silisler eriyerek dişleri köreltmıştır. Biçici bunları çıkarıp döndürerek tekrar yerleştirmiş ve böylece tekrar kullanılabilir bir orak üretmiştir. Biçicinin bu koruyucu tutumu küçük bıçakların zıt uçlarını örten parlak silis cilalardan tespit edilebilmektedir.

HAYVAN VE BİTKİ YETİŞTİRİCİLİĞİ

Yerleşimciler tarıma alınmış tahıl ürünlerini (gernik buğdayı, küçük kızıl buğday, arpa ve muhtemelen yulaf) ya karma arazilere ya da ayrı

Şekil 1: Heykelcik ve alet örnekleri (Gimbutas, Winn ve Shimabuku'dan, 1989); ölçüler: boy ve en santimetre cinsinden: (1) saçlı baş (Achilleion IV "tapınağı"ndan), fırınlanmış kil, 6.1, 4.6; (2) çömlek parçası kenarı üzerinde ("kahve çekirdeği gözlü") yüz maskesi (Achilleion IV), fırınlanmış kil, 3.4, 2.9; (3) cilalı siyah "diyorit taşı" kurbağa (Achilleion I), 3.2, 2.9; (4) dik ayak üzerinde duran (taşınabilir) yüz maskesi (Achilleion III/IV), maske: 3.8, 3.0, ayak: 5.9, 2.0, fırınlanmış kil; (5) oturan insan (erkek tanrı?), baş yeniden oluşturulmuş (Achilleion III/IV), 5.2, 3.7, fırınlanmış kil; (6) asılması için tutaca sahip labirentimsi kaymaktaşı mühür veya küçük oyun masası (Achilleion III), 6.3, 3.9; (7) kemik uç (Achilleion III), 6.5, 2.3. Cotsen Institute of Archaeology'nin izniyle yayımlanmıştır, UCLA.

ayrı arazilere ekmiş ve yetiştirmişlerdir. Bu ürünlere Achilleion I ve II'de mercimek, Achilleion III ve IV'te bezelye eklenmiştir. Yabani Şam fıstığı, meşe palamudu ve yabani üzüm toplanmıştır. Geçim aynı zamanda köylülerin yetiştirdiği hayvanlara da dayalı olmuştur: koyun, keçi, sığır, domuz ve köpek (sonuncusu gıda ürünü olarak kullanılmamıştır); bunların tamamı Achilleion I'de ilk çukur evin inşa edildiği dönemde evcilleştirilmiştir. Aynı karma tohum malzemeleri ve faunal kalıntılara başka Erken Neolitik Teselya yerleşimlerinde de rastlanmıştır.

70 Antik Avrupa

Yabani hayvanlar beslenmede önemli bir rol oynamazken, avcılar ormanlık dağlarda alageyik, dağ keçisi, yaban kedisi ve yaban domuzu, düzlüklerde yaban öküzü ve karaca avlamışlardır. Yabani ataları yerelde evcilleştirmenin gerçekleşmesine imkan tanımakla beraber, hâlihazırda evcilleştirilmiş olan koyun ve keçilerin Teselya'ya ya kuzeyden ya da doğudan (koyunların Balkanlardan, keçilerin Anadolu'dan) getirildiği düşünülmektedir.

SEMBOLİZM

Achilleion arkeolojik bağlamda geniş ve çeşitli bir kilden küçük şematik insan ve doğasına uygun hayvan heykelcikleri kümesinin kurtarılması açısından özellikle dikkate değerdir (bkz. Şekil 1: 1-5). Bu parçalar üzerinde çalışmalar yapan hafir Marija Gimbutas bunları tarih öncesi din, kült pratiği ve anaerkilliği temsil eden "Eski Avrupa'nın tanrı ve tanrıcaları"nın sembolleri olarak yorumlamıştır. "Eski Avrupa" fiili olarak bütün tarih öncesi yerleşim kazılarında benzer heykelcikler ve çeşitli kült objelerinin ortaya çıkarıldığı Kalkolitik Çağ Yunanistan'ı ve Balkanları (yak. M.Ö. 7000-M.Ö. 3500) içine alan Neolitik Dönem'i kapsamaktadır. Bu binyıllardaki Teselya yerleşimleri en zengin yerleşimlerdir ve çömlek tasarımlarının, özellikle de yüzler ve "kahve çekirdeği" gözlere sahip heykelciklerin her yerde bulunuyor oluşu bunların bir tür kültürel birlik anlamına gelen, kolayca ayırt edilebilir semboller olduklarına işaret etmektedir. Yine bu heykelciklerden bazıları aynı zamanda ev veya aileye ait bir yeniden doğma kültünü sembolize edebilmektedir (bkz. Şekil 1: 3).

Gimbutas'ın analizi anlaşmazlıklara konu olmuştur ve Richard Lesure tarafınca özetlenen süregiden bir tartışmanın bir parçasıdır. Bununla beraber, Gimbutas'ın görüşleri genel düşünceyi yakalamış ve bazı feminist yazarların bir zamanlar tanrının kadın olduğunu iddia etmeleri sonucunu doğurmuştur.

ACHILLEION'UN KATKISI

Zengin maddi kültür kurtarımı -her yerde bulunan ve meydan okuyan heykelcik kümesinde gömülü sembolizmi dikkate almadan dahi M.Ö. yedinci binyıl ortaları ve altıncı binyıl ortaları için oldukça kar-

maşık ve ayrıntılı düzenlenmiş olan- Achilleion'da yaşamın nasıl işlediğine bakma imkânı sunmaktadır. Örneğin, bir ham madde olarak obsidiyen, muhtemelen keskin bir kesici uca sahip olması nedeniyle sekiz yüz yıllık yerleşik dönem boyunca küçük kesici bıçaklar olarak düzenli bir şekilde kullanılmıştır. Bu volkanik camın kaynağı yaklaşık 300 kilometre uzaktaki Kiklad takımadalarındaki Melos Adası'dır. Uzak yerlerden ham madde taşımacılığı kaydadeğer bir çaba gerektirmiş ve bu durum söz konusu maddelere ilave değer katmıştır. Achilleion köylülerinin bu ham madde karşılığında ne sundukları bilinmemesine rağmen, planlama, organizasyon ve uzun vadeli tedarik stratejisinin (veya stratejilerinin) -köylülerin becerileri ve sosyal dinamiklerine kesin ve heyecan verici bir örnek olarak- başarılı bir şekilde uygulanmış olduğunu anlamak mümkündür.

Bu kazı çalışmasının amaçlarından biri de Teselya tarih öncesi bölümünün merhum dekanı Dimitros Theocharis'in 1961 yılında yerleşimde gerçekleştirdiği incelemelerde ortaya çıkarılmış olan çömlekçilik öncesi Neolitik seviyenin yerinin saptanmasıydı. Ne var ki Achilleion'ın en alt seviyelerinden (yak. M.Ö. 6500) ulaşılan bulgular daima çömlek içermiştir. Achilleion'da bu çömlek öncesi ufkun bulunmayışı ilk yerleşimcilerin muhtemelen yerel popülasyondan ziyade başka bir yerden gelmiş ve gelirken çömlek yapımı bilgisini, tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanları, yani Neolitik üçlüyü yanlarında getirmiş çiftçiler olduklarına işaret etmektedir. Çömlek stilleri ve mevcut bitki tarıma alım ve hayvan evcilleştirme pratiği bilgisi temelinde, Catherine Perlés ve Kostas Gallis'in iddia ettiği gibi bu ilk yerleşimcilerin deniz tüccarlarıyla, sömürgecilerle veya her ikisiyle birlikte bölgeye ulaşmış olan Anadolulular veya Yakın Doğulular olması mümkündür. Kronoloji tarih öncesinde asli bir maddedir; zira herhangi bir yazılı kayıt mevcut değildir. Buradan hareketle, Achilleion'dan alınan ve Erken Neolitik'ten Orta Neolitik köye doğru bir gelişme ile bağlantılı olan kalibre edilmiş kırk iki radyo karbon tarih başlı başına bir katkıdır ve bu katkı ilerde bu dönem Yunanistan'ı ve bütün Balkanlarını yansıtacak mahiyettedir.

KAYNAKÇA

Gallis Kostas I. "The Neolithic World." İçinde *Neolithic Culture in Greece*, Ed. George A. Papathanasopoulos, s. 23-37. Athens, Greece: Goulandris Museum of Cycladic Art, 1996.

Gimbutas, Marija, *The Goddesses and Gods of Old Europe*. London: Thames and Hudson, 1974; Berkeley: University of California Press, 1982.

Gimbutas, Marija, Shan Winn ve Daniel Shimabuku. *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.* Monumenta Archaeologica, no. 14. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology, 1989.

Lesure, Richard G. "The Goddess Diffracted: Thinking about the Figurines of Early Villages." *Current Anthropology* 43, no. 4 (2002): 587-610.

Perl s, Catherine. *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*. Cambridge World Archaeology. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2001.

KIBRIS'IN SON AVCILARI VE İLK ÇİFTÇİLERİ

ALAN H. SIMMONS

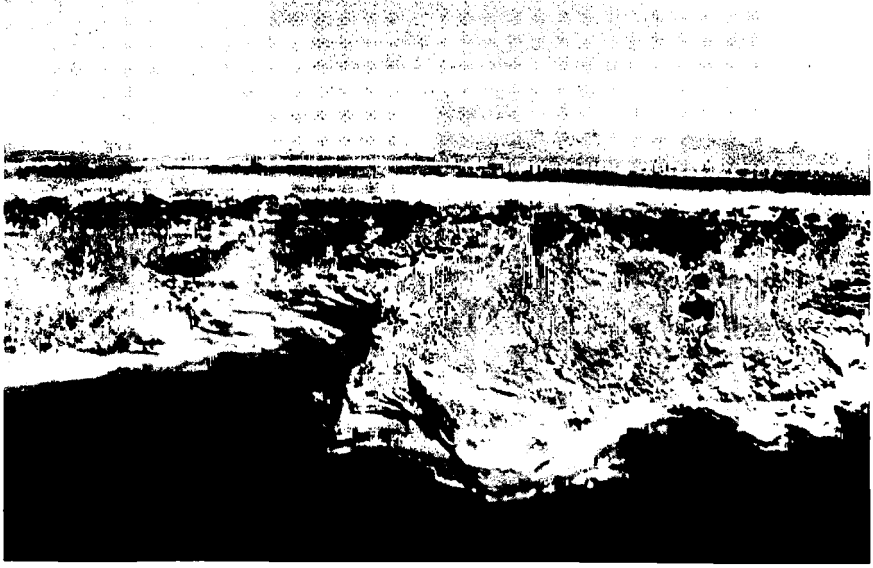
Akdeniz adaları dünyanın en sofistike kadim kültürlerinden bazıları-
nı üretmiştir. Bununla birlikte, arkeologlar söz konusu adaların erken
tarih öncesi dönemleri hakkında görece çok az bilgi sahibidirler. Bu
adaların büyük çoğunluğuna gezer avcı ve toplayıcı yaşam tarzından
yerli gıda üretimi ve yerleşik bir yaşam tarzına doğru ekonomik geçişin
yaşandığı Neolitik Dönem öncesinde yerleşildiği yönündeki kanıtlar sı-
nırlıdır. Geleneksel paradigma Akdeniz adalarının tarıma alınmış bitki-
ler, evcilleştirilmiş hayvanlar ve yerleşik yaşam tarzından oluşan Neoli-
tik “paketlerin” bütününe ithal etmiş ve fakat ana vatanlarıyla bağlan-
tılı çok az materyal bırakmış Neolitik kolonistlerin geç alıcıları olduğu
yönündedir. Pek çok araştırmacı adalardaki Neolitik Dönem’in daha ge-
niş anlamda Neolitik dünya içinde bir dipnottan belki biraz daha fazla-
sı olduğuna inanmıştır. Ne var ki yeni araştırmalar bu bakış açısını cid-
di biçimde değiştirmektedir. Bu çalışmaların odaklarından biri adaya ne
zaman ve neden yerleşildiğine ilişkin tartışmayı sarsıcı bir şekilde kö-
rükleyen araştırmaların ortaya konduğu Doğu Akdeniz’deki Kıbrıs Ada-
sı olagelmıştır.

NEOLİTİK DÖNEM ÖNCESİ AVCILAR

Birkaç istisna dışında, Akdeniz adalarından herhangi birinde fiili olarak Neolitik Dönem öncesi yerleşimi destekleyen veriler oldukça sınırlıdır. Adaların daha öncesinde kullanıldığı yönündeki iddialar ispatlanamamıştır. Sonrasında Kıbrıs'ta yaklaşık olarak M.Ö. 10000 olarak kalibre edilmiş bir kullanımı belgeleyen Akrotiri Aetokremnos'un (Akbaba Kayalığı) keşfi gelmiştir. Bu yıkık haldeki küçük kayalık sığınak, Akdeniz adalarından birinde insan varlığını somut bir şekilde belgeleyen ilk yer kabul edilmektedir. Aetokremnos, Kıbrıs'taki en eski yerleşim olmasının yanında tartışmaya açık olmakla beraber adaya özgü olup nesli tükenmiş olan muazzam bir Kıbrıs cüce su aygırı kümesiyle anılmaktadır. Daha az sayıdaki diğer hayvanlarla beraber 500 adet su aygırı mevcuttur. Bulgular insanların bu eşsiz hayvanların nesillerinin tükenmesinde kısmen de olsa etkilerinin olduğuna işaret etmektedir.

Kıbrıs'ta ve diğer Akdeniz adalarında Buzul Çağı'ndan kalma sayısız fosil bulunmakla beraber, bu hayvanlar insanlarla ilişkilendirilememiştir. Aetokremnos konusuna şüpheyle yaklaşanlar bu tür bir bağlantıyı reddetmektedir fakat kanıtlar üzerine yapılacak titiz bir okuma, cüce su aygırlarının kültürel faaliyetlerle doğrudan bağlantısını güçlü bir şekilde desteklemektedir. Aetokremnos bütün yönleriyle incelendiğinde, en sınırlı açıklama doğa içindeki kültürel etkiye ilişkindir. Az sayıda bireyden oluşan bir insan topluluğunun iklim değişikliği nedeniyle ekolojik gerilim yaşayan su aygırı popülasyonundan geri kalanının kökünün kazınmasını tetiklemiş ve dolayısıyla nesillerini tükenmenin eşiğine getirmiş olması mümkündür.

Aetokremnos birçok nedenden önemlidir. Öncelikle, Kıbrıs'ta M.Ö. onuncu binyılın başlarında insanların varlığını kesin bir şekilde kanıtlayarak adayı insanlar tarafından kullanılmış en eski Akdeniz adalarından biri yapmaktadır. Burada, John Cherry'nin altını çizdiği "kullanım" ve "kolonileşme" ayrımı önemlidir; zira Aetokremnos gerçek bir kolonileşme epizotundan ziyade görece kısa süreli (yaklaşık beş yüzyıllık ya da daha kısa süreli) bir kullanımı yansıtır gibi görünmektedir. İkincisi, Aetokremnos adaların nasıl kullanıldığı hakkında Neolitik Dönem teknolojisinin olmazsa olmaz bir gereklilik olmadığına işaret eden sonuçlar barındırmaktadır. Üçüncüsü, Aetokremnos dünyada nesilleri tükenmiş mega fauna ile insan avcılar arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı-

Şekil 1: Akrotiri Aetokremnos'un (Akbaba Kayalığı) kuşbakışı görünümü. Bu yerleşim fotoğrafta tam ortada görünen kayalıkların sarp kenarlarında yer almaktadır. Alan H. Simmons'un izniyle yayımlanmıştır.

nı ortaya koyan Buzul Çağı-Holosen Dönem sınırına tarihlenen birkaç yerleşim yerinden biridir. Son olarak, Aetokremnos, Akdeniz adalarının çoğuna ilişkin araştırma paradigmalarına arkeolojik verinin doğası bakımından meydan okumuştur. Akademisyenler uzun yıllar boyunca adaların avcı-toplayıcı popülasyonları destekleyemeyecek kadar sınırlı kaynağı bulunduğuna inanmışlardır. Ne var ki bu tür grupların arkeolojik "imzaları" oldukça kısa ömürlüdür ve Aetokremnos gibi küçük yerleşim yerleri, hayli uzunca bir süre görmezden gelindiği bugün artık son derece açıktır.

NEOLİTİK DÖNEM ÇİFTÇİLERİ

Akdeniz adalarının çoğu Neolitik Dönem'de insanlar tarafından kullanılmış olsa da, çoğu arkeolog bu ilk kolonistlerin seramiği kullanan görece geç Neolitik Dönem insanları olduğuna inanmıştır. Bu insanlar adalara anakaradan gelip buralarda bir şekilde kendilerini izole etmiş ve Doğu Akdeniz ve Anadolu'daki komşularına kıyasla birçok yönden daha "yoksul" ada kültürleri geliştirmişlerdir. Diğer taraftan, Kıbrıs Neoli-

tiği'nin Akdeniz adaları üzerindeki en gelişmiş ve en eski kültür olması ve çömleğin bulunmadığı bir karma barındırması dışında, Kıbrıs biraz daha farklı olmuştur. Kıbrıs'ın gerçek anlamda kolonileşmesi Aseramik Neolitik Dönem'de gerçekleşmiştir.

Kıbrıs'taki Aseramik Neolitik Dönem geniş ve zengin bir tarımsal yerleşim olarak dönemin tipik yerleşiminin adıyla "Hirokitya kültürü" olarak adlandırılmaktadır. Yaklaşık olarak M.Ö. 7000'den M.Ö. 5000'e kadar süren Hirokitya kültürü boyunca Doğu Akdeniz ve Anadolu'yla çok az paralellik mevcuttur ve genel itibarıyla anakaradaki muadillerine kıyasla daha az karmaşık olarak değerlendirilmektedir. Bu, ham bir yontulmuş taş teknolojisi ve tipolojisi, dikdörtgen şeklindeki yapılara dönüşümünden ziyade daire şeklindeki yapıların sürdürülmesi ve önemli ritüel veya sembolik edimlere ilişkin sınırlı miktardaki bulguyla ifade bulmaktadır. Hirokitya insanları çeşitli bölgelere yerleşmişlerdir fakat önde gelen topluluklar Akdeniz'in 10 kilometre iç kesiminde konumlanmışlardır.

Bu kolonistlerin birkaç kaynağa sahip bir adaya ulaşmış oldukları açıktır; şüphesiz ki adaya özgü fauna daha fazla varlığını sürdürememiştir. Kolonistler sınırlı sayıda tarıma alınmış bitkilerden, aralarında keçi, domuzun da bulunduğu evcilleştirilmiş hayvanlardan ve büyük ihtimalle avlanmak için bariz bir şekilde yabani geyiklerden yararlanmışlardır. Tuhafır, anakara ve diğer Akdeniz adalarındaki Neolitik içeriklerde görülmesine rağmen, Kıbrıs'ta sığira çarpıcı bir şekilde Tunç Çağı'na kadar rastlanmamaktadır. Hirokitya kültürünü belirgin bir kronolojik boşluktan sonra Seramik Neolitik Dönem (Sotira kültürü) takip etmektedir. Anakaradakine benzer bir örüntü olmakla beraber, Sotira kültürü aynı zamanda sıklıkla görece tanımlanamaz olarak karakterize edilmektedir.

Aetokremnos'un keşfine kadar Hirokitya kültürü, Kıbrıs'ın insanlar tarafından ilk kullanımını temsil etmiştir. Aetokremnos kronolojik bir ikilemi yansıtmaktadır; öyle ki Hirokitya kültüründen yaklaşık üç bin yıl öncesine işaret etmektedir ve Hirokitya kültürünün öncülü olduğu yönündeki bulgular oldukça sınırlıdır. Belki de Aetokremnos'ta söz sahibi kişiler anakarada yaşanan Neolitik devrimle bağlantılı düzensiz değişikliklere dâhil olmayı tercih etmeyerek bilinmeyen ve fakat civar bir bölge bırakmaya karar vermişlerdir. Boş bir adaya ulaşan, eşsiz bir faunanın kalma sürülerle karşılaşan, bunları avlayarak nesillerinin tükenmesine yol açan ve sonrasında adayı terk eden Geç Natufian veya Erken Neolitik (Çömlek Öncesi Neolitik A) Dönem insanları olarak genelleş-

tirilebilmişlerdir. Fakat Kıbrıs'ı unutmamışlardır. Bu noktada, yeni araştırmalar Aetokremnos'u daha anlaşılır kılmış ve Kıbrıs Neolitiği'nin karmaşıklığına eklemiştir. Sadece Kıbrıs bağlamında değil, aynı zamanda anakaradan Neolitik "paket" in yayılmasını da değerlendirmeye alan daha geniş bir bağlamda ele alınması gereken bu araştırmalar Aseramik Neolitik Dönem'in daha eski bir bileşimini belgelemiştir. Bu araştırmalar aynı zamanda geçmişte tercih edilenden çok daha karmaşık ekonomi stratejilerine işaret etmektedir. Özellikle de sığırlara ait bulgular artık mevcuttur.

Bu buluntular yeni çalışılmış üç yerleşimde yoğunlaşmaktadır. İki kıyı yerleşimi Parakklisha Shillourokambos ve Kissonerga Mylouthkia radyokarbon tarih belirleme yöntemiyle yaklaşık olarak M.Ö. 8000'e -tabii daha öncesine ait değilse- tarihlenerek Hirokitya kültüründen öncesine dayanmaktadır. Bu keşifler Kıbrıs'taki Aseramik Neolitik Dönem'i anakaradaki Erken Çömlek Öncesi Neolitik B (PPNB) ile kabaca aynı döneme dâhil etmiş ve "Kıbrıs-PPNB" dönemi olarak adlandırmıştır. İki yerleşim de Doğu Akdeniz ile benzerlikler paylaşmaktadır ve kaynaklar da dâhil olmak üzere karmaşık unsurlar barındırmaktadır. Şurası önemlidir ki, iki yerleşim de tipik olarak Kıbrıs Neolitiği ile ilişkilendirilen geniş bir köy değildir. Özellikle önemli olan noktalardan biri de, Shillourokambos'ta sınırlı sayıda *Bos* (sığır) belgelenmesi ve böylece bu ekonomik açıdan önemli türlerin Kıbrıs'ın Erken Neolitiği içine yerleştirilmesi olmuştur.

Üçüncü yerleşim ise köy olmayan küçük bir bölge olan Ais Yiorkis'tir. Burası kıyidan ziyade dağlık kesimde bulunuyor olması, teknolojik olarak işlenmiş bir yontulmuş taş alet grubunun varlığı ve özellikle de Shillourokambos'takine benzer şekilde sınırlı sayıda *Bos* bulunmuş olması nedeniyle içerdiği ekonomik anlamlar da dâhil olmak üzere birçok farklı açıdan önemlidir. Her ne kadar kronolojik yerinin tespiti için ek radyokarbon tarih belirlemelere ihtiyaç duyulmaktaysa da Shillourokambos ve Mylouthkia'dan farklı olarak, Ais Yiorkis erken Hirokitya kültürüne tarihlenir gibi görünmektedir.

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Bu araştırma gerek Kıbrıs gerekse diğer Akdeniz adaları erken tarih öncesi dönemi için ne anlama gelmektedir? Birincisi, bu insanların geç-

78 Antik Avrupa

mişte tahmin edilenden çok daha öncesinde Kıbrıs'ta var oldukları ve adanın öncelikli olarak avcılık adaptasyonunu destekleyebildiği artık bilinmektedir. İkincisi, bu araştırma ekonomi anlamında sofistike bir Neolitik adaptasyon öyküsünü gözler önüne sermektedir. Ne erken yerleşimlerin tamamı Kıbrıs'ın kıyı kesimleriyle sınırlıdır ne de bütün yerleşim yerleri birer köydür. Ais Yiorkis ve Shillourokambos'taki sığırların aynı zamanda ritüel anlama sahip olmaları da muhtemeldir; Neolitik Dönem boyunca anakarada sığırlara ritüele özgü tutum sergilenmesine ilişkin kaydadeğer kanıtlar mevcuttur. Kıbrıs'ta da bu hayvanlara benzer bir ululuk atfedilmiş olabilir mi? Son olarak, araştırılan bu yerleşim yerleri bariz bir şekilde sınırlı bir mimari barındırmaktadır; Akdeniz adalarında bu tür yerel özellikler daha öncesinde çok fazla ilgi uyandırmamıştır. Bu önemlidir çünkü küçük, sınırlı görünürlükte yerleşimlerin sıklıkla sanılandan çok daha zengin ve yoğun materyal içerdiği artık çok açık bir şekilde görülmektedir.

Özetlemek gerekirse, şurası açık ki Kıbrıs araştırmacıların başlarda sandıklarından çok daha öncesinde ve çok daha uzun bir süre boyunca bir Neolitik "koloni" olmuştur ve en azından Neolitik Dönem'in ilk evresinde (Kıbrıs-PPNB) Doğu Akdeniz anakarasıyla yakın ilişki içinde olmuştur. Neolitik Dönem boyunca insanlar sığır da dâhil ekonomi açısından temel hayvanları deniz yoluyla Kıbrıs'a götürülebilecek kadar kontrolleri altına almışlardır. Adanın Neolitik dünyanın izole ve durgun bir kültürel durgun suyu olarak değerlendirilmesi artık mümkün değildir. En azından Geç Mezolitik Dönem'den itibaren, Akdeniz'deki stratejik konumuyla birlikte Kıbrıs Neolitik devrimin doruk noktasında bulunan dünyanın bir parçası olmuştur.

Ayrıca bkz. **Bakır Çağı Kıbrıs'ı** (2. Cilt, 4. Bölüm); **Tunc Çağı Kıbrıs'ı** (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Cherry, John F. "The First Colonization of the Mediterranean Islands: A Review of Recent Research." *Journal of Mediterranean Archaeology* 3, no. 1 (1990): 145-221.

"Pattern and Process in the Earliest Colonization of the Mediterranean Islands." *Proceedings of the Prehistoric Society* 47 (1981): 41-68.

Held, Steve. *Pleistocene Fauna and Holocene Humans: A Gazetteer of Paleontological and Early Archaeological Sites on Cyprus*. Studies in Mediterranean Archaeology, no. 95.

Jonsered, Sweden: Paul Aströms Förlag, 1992.

Knapp, A. Bernard, Steve Held ve Sturt Manning ile birlikte. "The Prehistory of Cyprus: Problems and Prospects." *Journal of World Prehistory* 8, no. 4 (1994): 377-453.

LeBrun, Alain, Sophie Cluzan, Simon Davis, Julie Hansen ve Josette Renault-Miskovsky. "Le néolithique précéramique de Chypre." *L'anthropologie* 91 (1987): 283-316.

Patton, Mark. *Islands in Time: Island Sociogeography and Mediterranean Prehistory*. London: Routledge, 1996.

Peltenburg, Edgar, vd. "Agro-Pastoralist Colonization of Cyprus in the 10th Millennium bp: Initial Assessments." *Antiquity* 74, no. 286 (2000): 844-853.

Simmons, Alan. *Faunal Extinction in an Island Society: Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus*. New York: Kluwer Academic-Plenum Publishers, 1999.

----- "Of Tiny Hippos, Large Cows, and Early Colonists in Cyprus." *Journal of Mediterranean Archaeology* 11 (1998): 232-241.

Stanley-Price, Nicholas. *Early Prehistoric Settlement in Cyprus: A Review and Gazetteer of Sites, c. 6500-3000 B.C.* BAR International Series, no. 65. Oxford: British Archaeological Reports, 1979.

Swiny, Stuart, ed. *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation*. Boston: American Schools of Oriental Research, 2001.

Todd, Ian, ed. *Vasilikos Valley Project 6. Vol. 1, Excavations at Kalavasos Tenta*. Studies in Mediterranean Archaeology 71:6. Göteborg, Sweden: Paul Aströms Förlag, 1987.

BALKANLARDA ÇİFTÇİLİĞE GEÇİŞ

MIHAEL BUDJA

Güneydoğu Avrupa'da avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişin doğası arkeologlar arasında kayda değer bir tartışma konusudur. Yerel avcılarının tarım pratiklerini benimsemesi ve hatta ilerletmesi yönündeki argüman ile göçebeler tarafından çiftçi topluluklarının kurulması argümanı arasındaki net bir farkı belirtmek mümkün değildir. Yeni veriler yaygın bir şekilde kabul gören, Yunanistan ve Anadolu'daki erken çiftçi topluluklarından boyanmış çömlek yapıcılar tarafından Neolitik kolonileşme modelinin doğru olmayabileceğini ortaya koymaktadır. Yerel avcı-toplayıcılarla ilişkili içeriklerde bulunan çömlekler ve evcilleştirilen hayvanlar/tarıma alınan bitkiler Mezolitik Dönem avcı-toplayıcılarının Neolitik ekonominin benimsenmesinde önemli bir rol oynamış olabileceğini göstermektedir.

Balkanlar, engin kuzey sınırıyla kuzeye doğru gittikçe daralırken, güneye doğru genişleyip Güneydoğu Avrupa'ya iyice yerleşmiş üçgen bir yarımada şeklinde karmaşık bir coğrafi bölgedir. Türkçede "ağaçlı dağ" anlamına gelen *balkan* sözcüğü ilk kez beşinci yüzyılda Kuzey Bulgaristan'daki bir dağı adlandırmak için kullanılmıştır. Sözcük kısa sürede daha genel bir ifadeyle Adriyatik ile Karadeniz arasındaki bölge için kullanılmaya başlamıştır. "Balkan Yarımadası" ifadesi ilk kez on dokuzyüzyılda bu bölgeyi adlandırmak üzere kullanılmıştır. Günü-

müzde bizler “Balkan” terimini kültürel ve siyasal terminolojimiz dâhilinde kullanıyoruz fakat Balkanlar, aynı zamanda somut bir coğrafi ve tarihi bölgeyi adlandırmak için de uygun bir terimdir.

Kuzeydoğu ve kuzeyde, Balkanlar Ukrayna’nın bozkırlarına ve Karpatlar Havzası’na uzanmaktadır. Karadeniz, Ege Denizi, Akdeniz ve Adriyatik Denizi bölgeyi doğu, güney ve güneybatıdan kuşatmaktadır. Güneydoğuda İstanbul ve Çanakkale boğazları Balkanlar ile Anadolu ve devamında Asya arasında doğal köprüdür. Kuzeybatıda Tuna Vadisi ve Pannonia Ovası bölgeyi Orta Avrupa’ya bağlamaktadır. Yunanistan’dan kuzeye, Orta ve Kuzey Balkanlar’a doğru ilerlediğimizde, hâkim Akdeniz ve Akdeniz Altı çevresinden gitgide Kıta Avrupa’sı çevresine geçmiş oluruz. Dağlar bölgeyi küçük birimlere ayırırken, bunların her birinde farklı etnik gruplar hayatlarını sürdürmektedirler. Yine, söz konusu gruplar da her bir birimi düşey ekolojik bölgeler şeklinde alt sınıflara ayırmaktadır. Bunlardan çiftçiliğin yapıldığı ovalar ormanlık ve kayalık yüksek kesimlere nazaran daha değerlidir. Bu ekolojik konum çeşitliliği farklı kültürlerin yan yana gelişmesini sağlamıştır.

BALKAN NEOLİTİĞİNİN MEZOLİTİK KÖKLERİ

Boreal Dönem’in başlangıcında (yak. M.Ö. 8000) Balkanlar’da günümüzdekine oldukça benzer bir çevre söz konusuydu. Bölge avcı-toplayıcı gruplarla dolup taşıyordu fakat bu grupların Orta ve Kuzey Avrupa’da iyi belgelenmiş olan varlıkları Balkanlar’da yalnızca seyrek bir yerleşim örüntüsünde gözlemlenebilir durumdadır. Mezolitik yerleşim yerleri genellikle bölge geneline eşitsiz bir biçimde dağılmış ve Ege Denizi kıyı şeridinin yanı sıra Teselya’da, Adriyatik Denizi’nde Dinar Alp-leri’nde, İyonya’nın iç kesimlerinde ve Kuzey Balkanlar’da Tuna Nehri boyunca bazı kümeler kaydedilmiştir. Mezolitik toplum yapısının ekonomik olarak kaynaklara ortak erişime dayalı dış-evli ve bölgesel çetelerden oluştuğu yönünde bir hipotez mevcut olmakla beraber, esasen sıklıkla çıkarılan sonuç, bölgenin büyük kesimlerinin Erken Buzul Sonrası Dönem boyunca tamamen ıssız olduğudur ve pek çok bölgedeki Mezolitik yerleşimin bulunmadığı çoğu arkeolog tarafından bir vakıa olarak kabul edilmektedir.

Dolayısıyla, Teselya’daki tepe tipi yerleşimlerin karakterize ettiği Neolitik toplulukların ilk ortaya çıkışı Yakın Doğu’dan göç ettikleri ve Gü-

ney Balkanlar'da koloniler kurdukları düşünülen çiftçi topluluklarla bağlantılıdır. Göç eden çiftçilerin pek çok tehlike ve belirsizliği ortadan kaldıran, birikim ve yeniden dağıtımı imkân tanıyan ve böylece paylaşımı istenmez kılan tarım ile birlikte, bütün çiftçilik bilgi ve becerilerini de getirdikleri yaygın bir şekilde kabul görmüştür.

Ortodoks modelde, Balkanlar'da çiftçiliğe geçiş, köken itibarıyla Anadolu'dan gelip Neolitik yerleşim yerleri kurarak kademeli bir şekilde bölgede kolonileşmiş olan tarım toplumlarıyla bağlantılıdır. Buradan hareketle, Anadolu'ya göçmenlerin ilk yerleştiği ve Avrupa'da "Neolitikleşme"nin ilk merkezi olarak tanımlanan mikro bölge, Balkanlar'ın güney ucunda yer alan Teselya'nın verimli taşkın ovalarındaki "seramik öncesi" ve "tek renkli" çömlek işlerinin dağılımına karşılık gelmektedir. Bölgenin tamamının kolonileşmesinin ise Kuzey ve Doğu Balkanlar'da beyaz ve kırmızı boya bezemeli çömleklerin ve Adriyatik Denizi kıyı şeridinde Baskı Bezemeli çömleklerin dağılımında ayırt edilen, kuzeye doğru gerçekleşmiş daha sonraki bir göç dalgasıyla alakalı olduğuna inanılmaktadır.

Çoğu arkeoloğun temel varsayımı ise tam anlamıyla kurulmuş Neolitik toplulukların dinamik bir tarımsal sınır hattı boyunca kuzeye doğru yayıldığıdır. Bu model, tarımsal üretim fazlalarının yanı sıra seyrek avcı-toplayıcı nüfusların yer değiştirmesi veya absorbe edilmesi neticesinde yaşanan nüfus artışıyla birlikte Avrupa'nın içlerine doğru yayılma gerçekleştiğini savunmaktadır. Arkeologlar genellikle avcı-toplayıcılar ile erken tarımın başlangıcı arasında kronolojik bir üst üste binmenin söz konusu olmadığı, sürekli ilerlemekte olan bir Neolitik hudut resmi çizen Erken Neolitik Dönem yerleşimleri ve tarihleri dağılım haritası çıkarmaktadırlar. Balkanlar'da avcı-toplayıcı yerleşim yerlerinin bulunmayışı aşırı seyrek bir Mezolitik nüfusun çiftçi toplulukların genişlemesine ve bölgede hızla kolonileşmesine olanak tanımış olacağı yönünde bir yoruma yol açmıştır.

Bununla beraber, Geç Mezolitik ve Erken Neolitik Dönem yerleşim yerlerinin mevcut dağılımı jeomorfolojik unsurları yeniden yapılandırmış ve Holosen Dönem'de Balkanlar'da yaşanan rahatlamayı yeniden biçimlendirmiş olan uzun soluklu ve yıkıcı süreçlerden ziyadesiyle etkilenebilir olduğu somut bir şekilde görülmektedir. Genel bir Güneydoğu Avrupa haritası üzerinde yerleşim yerlerini işaretler, Mezolitik yerleşimler ile Neolitik yerleşimler arasındaki süreksizlik hipotezini kurar-

ken, araştırma yapmaya elverişli örüntülerin alüvyonlanma, aşınma ve çökmenin, Akdeniz'in deniz seviyesindeki artışın ve kültürel çevre üzerindeki modern antropojenik etkilerin sonuçları olduğu gerçeğini hesaba katmak zorundayız. Pek çok kıyı ve nehir kenarı yerleşimi halen ulaşılamazken, yine büyük bir kısmı da günümüzün yoğun tarım faaliyetleri neticesinde yüzeyden tümüyle silinmiş durumdadır. Neolitik-Mezolitik yerleşimler ayrımı aynı zamanda avcı-toplayıcılar ile çiftçilerin kültürel sekanslarını belirlemede kullanılan genel tipolojik sınıflandırmaları esas almaktadır. Söz konusu ikili yapı çiftçilik pratiklerinin yalnızca tipolojik olarak tanımlanmış Neolitik “kültürel” içeriklerde saklı olabileceği fikrini sürdürmektedir. Buradan bakıldığında, Erken Neolitik yerleşimlerin mekânsal dağılımının çiftçilik pratiklerinin gerçek yayılımını ve geçim stratejilerindeki değişiklikleri yansıtmıyor olabileceği gerçeğini görmezden gelmek imkânsızlaşmaktadır.

Güneybatı Avrupa'da çiftçiliğin göç yoluyla değil de yerli avcı-toplayıcılar tarafından benimsenmesi neticesinde yayıldığı yönündeki görüş ise halen büyük ölçüde kabul görmemektedir. Balkan Yarımadası'nın uç kesiminde bugün yabani küçük kırmızı buğday için elverişli yetiştirme ortamları bulunmasına karşın, Balkanlar yabani küçük kırmızı buğdayın (*Triticum boeoticum*) ilk kez tarıma alındığı bölgeye ekseriyetle dahil edilmemektedir. Diğer taraftan, Yunanistan'daki Theopetra Mağarası'ndaki Mezolitik çökeltilerde toplanan arkeobotanik kalıntılar arasında yabani küçük kırmızı buğday kaydedilmiştir. Levant Bölgesi Neolitik Dönem içeriklerinde gernik buğdayı (*Triticum dicocum*) ve arpaya (*Hordeum vulgare*) nazaran yabani küçük kırmızı buğday daha seyrek görülse de, Balkanlar'da durum kesinlikle farklıdır ve çok daha zengin küçük kırmızı buğday kalıntıları mevcuttur. Küçük kırmızı buğday Neolitik Dönem boyunca ve hatta sonrasında başat bir rol oynamayı sürdürmüştür ve saf stok sayısında gernik buğdayından fazladır. Fakat toplanan tohumların yerini ekilen tahıllara bırakması gibi ilk çiftçilerin ortaya koyduğu yeni geçim pratiklerinin önemini vurgularken, Balkanlar'daki Neolitik polen kayıtlarının ormanlarda açıklık alanların oluşturulması ve ekili arazi yamalarının yaratılmasını yansıtmadığını gözden kaçırmamalı ve dolayısıyla, yerli avcı-toplayıcıların Balkanlar'da çiftçi topluluklarının kurulması sürecine arkeologların kabul ettiğinden daha fazla dahil olmuş olabilecekleri ihtimalini tümüyle hariç tutmamalıyız.

BALKANLAR’IN “NEOLİTİKLEŞMESİ”

Neolitik köylülerin çömlek kullanmaya başlamalarıyla birlikte yemek pişirme yönteminde bir devrim yaşanmıştır. V. Gordon Childe çömlek yapımının Neolitik toplulukların kültürel kimliği ve kökeninin bir göstergesi olmasının yanı sıra söz konusu toplulukların gerçek anlamda evrensel karakteristiği olduğunu ileri sürdüğünden beridir, Balkanlar’da çömlekçiliğin ortaya çıkışının Erken Neolitik Dönem kültürlerinin Anadolu’dan yayılışını imlediği düşünülmektedir. Kesin tarihlemelerin yokluğunda ve botanik ve faunal kalıntılar olmadan, Balkanlar’da herhangi bir yerleşimin Neolitik Dönem’e ait olarak değerlendirilmesinde geleneksel olarak çömlek parçalarının varlığını esas alınmıştır.

Buradan bakıldığında, ya hiç çömlek kullanmamış ya da tek renkli çömlek yapmış Anadolu göçmenlerinin ilk ayak bastıkları yer Teselya’daki taşkın ovaları olmuştur ve sonrasında bölgesel çömlek dağılımlarının da eşlik ettiği kuzey yönündeki yayılmalarının iki göç eden çiftçi akımını yansıttığı sanılmaktadır. Bunlardan ilki iç kesimlere, Karpatlar Havzası’nın güneyine doğru gerçekleşen göçü imleyen ve nihayetinde Starçevo-Körös-Criş Neolitik kültürler bileşimini oluşturan beyaza veya kırmızıya boyanmış çömleklerin yayılmasıyla açıklanmaktadır. İkinci göç ise Doğu Adriyatik ile İyonya’nın kıyı bölgesi ile sınırlı kalan Baskı Bezemeli çömlek yayılımı ile ilişkilendirilmiştir. Bu iki akımın yolları Orta Balkanlar’da, Bosna’da teşhis edilen bir mikro bölgede keşilmiştir. Obre’deki Erken Neolitik yerleşim çöktelilerinde tespit edilen boyanmış ve baskı bezemeli çömlekçilik Starçevo-Baskı Bezemeli karma kültürü olarak yorumlanmıştır.

Bu çiftçilerin kuzeye doğru göçü ve kolonileşmesi modelinin geçerliliği tartışma konusu edilirken, vurgular sözde çömlek öncesi yerleşim katmanlarında çökelmiş giderek artan sayıda ortaya çıkarılan ve Yunanistan’da Çömlek Öncesi Neolitik Dönem görüşüyle ciddi biçimde çelişen çömlek bulguları üzerinde yoğunlaşmıştır. Diğer taraftan bazı araştırmacılar Yunanistan’da çiftçiliğe geçişin çömlek değil fakat evcilleştirilmiş hayvanlar ve tarıma alınmış bitkilerden oluşan tam anlamıyla “Neolitik” bir paketi de yanlarında getirmiş olan ilk yerleşimcilerin bölgeye ulaşmasıyla gerçekleştiği yorumunda bulunmayı sürdürmektedir. Teselya’daki nehir ve göl çevrelerindeki taşkın ovalarında ilk göçmen çiftçilerin yerleşmesi ve sonrasında Balkanlar’ın kuzeyine doğru hızlı bir göçle

birlikte demografik bir patlama yaşandığı fikri spekülatif bir yorum olmayı sürdürmektedir. Aslında, Makedonya'da en yakın taşkın ovalarında kolonileşme tam on iki tane yüzyıl almış, Kuzey Balkanlar'da Tuna Nehri'ne ulaşılması için ise bir üç yüzyıl daha geçmesi gerekmiştir.

Orta ve Doğu Balkanlar'ın en eski Neolitik çömleği olarak beyaza boyanmış çömlek geleneksel görüşü de yine sorgulanmaktadır. Boyasız -tek renkli ve baskı bezemeli- çömlek katmanlarının beyaza boyanmış çömleklerden stratigrafik olarak ayrıldığı iyi katmanlaşmış yerleşim yeri kümeleri mevcuttur. Doğu Balkanlar'da Poljanica, Orlovec, Koprivec ve Obhodov'da bu tür tek renkli ve baskı bezemeli çömlek grupları içerik yönünden mikrolitler, trapezler ve ilkel tarım ile ilişkilendirilmektedir. Orta ve Kuzey Balkanlar'da erken çömlekçiliğin görüldüğü kırk altı yerleşim tespit edilmiştir. Gerçekte, arkeologlar bu yerleşim yerlerindeki tek renkli ve baskı bezemeli çömleklerin içerik açısından Tuna üzerindeki Lepenski Vir ve Padina geçitleri gibi bölgelerdeki yarı yerleşik veya yerleşik avcı-toplayıcı yerleşimlerinde saklı olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Çömlek asemblajları temelde tek renkli, basit şekilli ve sınırlı baskı tekniklerinin kullanıldığı çömleklerden oluşmaktadır. Bulunan kapların yüzde doksan beşinde bezeme söz konusu değilken, geri kalanlardaki bezeme de parmak ucu, tırnak, tatlı su kabukluları ve biz baskı bezemelerinden ibarettir.

Ne yazık ki Demirkapı çömlek asemblajının büyük kısmı halen yeterince yayınlanmamıştır. Lepenski Vir I ve II yerleşimlerindeki Mezolitik kültürel evreleri yorumlarken, hafir on beş Mezolitik ikizkenar yamuk yapının zemininde tek renkli çömlek parçaları bulunduğuna işaret etmiştir. Çömlek yapımını dışarıda tutan bir avcı-toplayıcı teknoloji modeliyle örtüşmeyeceği yönündeki kabul nedeniyle ilk raporlarda Lepenski Vir çömleği içeriğinden bağımsız bir şekilde değerlendirilmiş ve bulunan çömlek parçaları Neolitik insan yapıtlarının düşey olarak yer değiştirmiş olmasına ve çökelme sonrası yaşanan bozunuma yorulmuştur. Fakat daha sonraları araştırmacılar çömleklerin aslında meşhur taş boy heykelleri ve diğer bezemeli heykeller, sunaklar ve çeşitli simgelerle süslenmiş insan yapıtlarıyla ilişki olduğunu aynı yapıtların zemininde çökelmiş olduğunu tespit etmişlerdir.

Diğer taraftan en dikkat çekici ve çarpıcı olanı, belli binaların arka kısmında, zeminde doğal yerinde ve bütün vaziyette ortaya çıkarılan çömlekler, taş boy heykelleri, heykeller ve yenidoğan ve çocuk cesetle-

ri arasındaki ilişkidir. Merkezi bir konumda bulunan ikizkenar yamuk şeklindeki 54. binada dikkate değer bir simgesel yapı muhafaza edilmiştir. Bir süre önce bir güneş tanrısı tapınağı olduğu tespit edilmiş olan yere bilinçli bir şekilde konmuş olan ve yerel süsleme esasları ve sembolizme örnek teşkil eden sarmal bezemeli bir kap ortaya çıkarılmıştır. Bu kap aynı zamanda iki yenidoğan cesedi, kırmızı ve siyah boy heykelleri ve bir sunak ile ilişkilendirilmiştir.

Lepenski Vir'de ilkel çömleklerin iki sosyal ağ, geçit dışındaki çiftçi toplulukları ile içindeki avcı-toplayıcı topluluklar arasında giderek artan etkileşimi ve bunun neticesinde ikinci grubun yok oluşunu gösterdiği varsayılmaktadır. Bu görüşe alternatif olarak, söz konusu kapların besin rejiminde su kaynaklarından karasal kaynaklara doğru yaşanan değişim bağlamında ortaya çıkan yiyecekler için muhafaza kabı olarak kullanılmış olması da mümkündür. Söz konusu içeriklerde tarıma alınmış bitkilerin belgelenmemiş olmasına karşın, kararlı izotop analizleri tarımın karasal kaynakların önemli bir parçasını oluşturduğunu göstermektedir.

Çömlekçiliğin yerleşik Neolitik yaşamın bir göstergesi olduğu yönündeki hâkim görüşün tam aksini savunmak da mümkündür. Örneğin, Lepenski Vir'deki çömlekçiliğin yeni bir teknoloji olduğunu ve görsel bir gösterim aracı kullanıldığını, yaşayanlar için kap olarak da binaların altına gömülen ölü çocuklara kurban ritüelinde de kullanılmış olabileceğini pekâlâ söyleyebiliriz. Bu çömlekçilik pratiği standartlaşan yerleşim mimarisi, ölülerin gömüldükleri yerler ve ölü gömme pratikleri, taş heykeller ve boy heykelleri, dibekler ve sunaklar gibi bir dizi sembolün tamamlayıcı bir parçasıdır ve söz konusu semboller birlikte ele alındığında ideolojik bir bütünlük sergilemekte ve bölgedeki çiftçi olmayan topluluklar açısından kültürel bir kimlik tanımı yapmaktadır.

Benzer şekilde İlyonya ve Adriyatik kıyı şeritlerinde de bir ilkel tek renkli ve baskı bezemeli çömlekçilik modeli yayılımı görülürken, bazı içeriklerde avcı-toplayıcı taş alet assemblajlarıyla bağlantılandırılmışlardır. Bu süsleme tarzı kıyı bölgelerinde boyanmış çömleklerin olmadığı Orta Neolitik Dönem öncesindeki uzun soluklu bir sürekliliğin kanıtıdır. Her ne kadar Balkanlar'da Neolitik Öncesi Dönem'de çömlek yapımına ilişkin herhangi bir doğrudan kanıt mevcut değilse de, Theopetra Mağarası'ndaki bir Geç Mezolitik içeriğinde belgelenen ilgili tek renkli, ilkel ve hafif pişirilmiş çömleklerin yanı sıra pişirilmemiş kil yığınlarının varlığını hesaba katmak durumundayız. Yine, tipolojik ve kronolo-

jik olarak iyi temellendirilmiş bir hipotezden de söz ettik: Teselya'da göç eden çiftçilerin bagajında bulunmayan, buranın kendisine özgü seramik teknikleri geliştirilmiştir.

Balkanlar'da tek renkli ve baskı bezemeli çömleklerin düzensiz dağılımını kronolojik olarak tespit eden çok fazla radyokarbon tarih mevcut değildir. Bununla birlikte, elimizdeki tarihler Balkanlar'ın gerek güneyinde gerek kuzeyinde, gerekse İyonya ve Adriyatik kıyı şeritlerinde ortaya çıkarılan içeriklerde belirgin bir çağdaşlığı gözler önüne sermektedir. Bu çömlek tarzları M.Ö. yedinci binyılın ikinci yarısı boyunca İyonya ve Adriyatik kıyı şeritlerinin yanı sıra Balkanlar'ın iç kesimlerinde oldukça geniş bir alanda ve fakat son derece kısa bir süre görülmüştür. Radyokarbon tarihlerin Kuzey ve Doğu Balkanlar'da Lepenski Vir, Donja Branjevina ve Poljanica'dan, Korfu Adası'nda Sidari'den ve Adriyatik kıyı şeridinde Vela Spilja'ya kadar uzanan olası dağılımı birbirleriyle ve Balkanlar'ın en güneyinde yer alan Sesklo ve Achilleion'daki çömlek bulunan seviyelerle dikkat çekici bir paralellik sergilemektedir. Çömlekçiliğin Yunanistan'da ve Balkanlar'da ilk ortaya çıkışı arasında kronolojik bir boşluk yoktur. Tek renkli ve baskı bezemeli çömleklerin avcı-toplayıcıların dünyasındaki içeriklere eklenmesi ve yaygın dağılımı Neolitikleşme olarak adlandırılan sürecin merkezlerindeki geleneksel modeller ve sonrasında Erken Neolitik dünyanın uç kesimlerine doğru yaşanan göçle tezat oluşturmaktadır.

Bu tartışmadaki temel önermeye göre, Güneydoğu Avrupa'da çiftçiliğin yayılmasının var olan bölgesel, Neolitik Öncesi sosyal ve tarihi yapılar da saklıdır. Söz konusu yayılma sosyal ilişkiler ve temaslar açısından etkilenmiş ve geleneksel olarak sosyal ve tarihsel açıdan kuşaklar arası ve topluluklar arası bilgi aktarımı esaslarına göre tanımlanmıştır. Yerel ve bölgesel göçler esnasındaki temaslar sayesinde insanlar bu tür aktarımlar gerçekleştiren, tarıma alınmış bitkiler, evcilleştirilmiş hayvanlar ve çömlekçilik gibi yenilikleri özümseyen ve sosyal içeriğin yapısal çerçevesini değiştiren faillere dönüşmüşlerdir.

DNA'DAN ULAŞILAN BULGULAR

Günümüzün mevcut Avrupa toplumlarından alınan mitokondriyal DNA'lardaki (mtDNA) soy takibiyle ulaşılan bulgular Balkanlar'da avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçişte güçlü bir yerli unsurun mevcut oldu-

u yönündeki çömlek dağılımı kanıtlarını desteklemektedir. Modern Avrupa'nın çoğunun mtDNA'sının Erken Üst Paleolitik Dönem'de modern insanların kolonileşmesinde ya da Yakın Doğu'dan gelen Neolitik için bir sonucu şeklinde oluşmadığına inanılmaktadır. Bunun yem mtDNA'nın Avrupa'nın kendi sınırları içinde Geç Pleistosen Dönem'e yaşanan hareketlilikler aracılığıyla dağıldığı düşünülmektedir. Bu soyların % 10'undan azının anatomik olarak modern insanların ilk kolonileşmesine dayandığı ve soyların belki de % 10 ile Neolitik Dönem'e dayandığı ileri sürülmektedir. Diğer soyların kısmı Orta Üst Paleolitik Dönem'de ulaşmış ve Geç Üst Paleolitik boyunca yayılmış gibi görünmektedir. Mevcut mtDNA'ya Neolitik'in katkısı, Mezolitik yerel koşullarla kıyaslandığında gelen soylarla birlikte bölgeden bölgeye değişkenlik sergilemeyen yerlerdeki öncü kolonileşmelerin yaşandığı varsayılabilir. Bu durum geçerlidir. Bölgesel analizler gelen soyların Neolitik katkının Güneydoğu, Orta, Kuzeybatı ve Kuzeydoğu'da yaklaşık % 20 olduğunu göstermektedir. Akdeniz kıyılarında ise bu oran % 10'un altındadır.

grubu Orta Yu-
stadır. Bu yerle-
(çömlekçilik, ta-
kez tespit edildi-
: 1901 tarihinden
aduklarına dahi ba-
esko'daki yerleşim-
güney ucunda yer al-
14 yıllarında bu yerle-
eticisi merhum Marija
ıyınlamıştır. Achilleion
M.Ö. 6400-M.Ö. 5600)
eolitik yerleşimler arasın-
nı "çömlekçilik öncesi Ne-
kat çömlekçiliğin olmadığı
kinci olarak radyokarbon ta-
s, evleri, çömlekleri, aletleri,
utukları, güttükleri, avladıkları,
şeylerden hareketle köylülerin

araştırma halen emekleme aşamasında ve belli tartış-
ı da, eldeki mtDNA bulgular Balkanlar'da çiftçiliğin
en çiftçilerin görece yardımcı bir rol üstlendiğini
ede binlerce yıldır yaşayagelmış olan nüfusların
çiftçiler tarafından yerlerinden edilmediği, sü-
r. Adriyatik kıyısındaki yalıtılmayı yansıtan ar-
u genetik soylarından gelen düşük oran (yak-
baskın sosyal ve ideolojik sürekliliğin kanıtı-
zu'ya özgü genetik soyun daha yüksek oran-
dan söz etmenin mümkün olduğu Balkan-
-toplayıcı toplulukların sosyal ve ideolojik
dirmiş bir gelişme olan insanlar ve malla-
ılmasıyla örtüşmektedir.

PLULUKLARININ KURULMASI

ikler ve avcı-toplayıcıların Neolitik
ı ilk izlerin ardından M.Ö. yedinci
binyılın ilk çeyreğinde Balkanlar'ın

pek çok noktasında daha güçlü ve birlik içinde olan Neolitik topluluk grupları ortaya çıkmıştır. Güney Balkanlar'da bulunan yerleşimler ile Orta ve Kuzey Balkanlar'da bulunanlar arasında belirgin farklılıklar mevcuttur. Güney Balkanlar'daki yerleşimler aynı dönemde Yunanistan'da var olan yerleşimler ile daha yakından ilişkiliyken, Orta ve Kuzey Balkanlar'dakiler ılıman, Kıta Avrupa'sı koşullarına bariz bir adaptasyonun izlerini yansıtmaktadır. Yerleşim tipi ve coğrafi özelliklere göre ayrıldığında, güney kompleksi Kremikovci ve Karanovo I olarak anılan kültürleri içerirken, kuzey kompleksi Starčevo-Körös-Criş kültürlerini barındırmaktadır.

Tek renkli ve baskı bezemeli çömleklerin gerek iç kesimlerde gerekse kıyı şeridinde geçmişte görülen dağılımının aksine, bu dönemde Adriyatik Denizi kıyı şeridi ile Balkanlar'ın iç kesimleri arasında bariz bir farklılık ortaya çıkmıştır. Balkanlar'ın çok büyük bir kısmında beyaza veya kırmızıya boyanmış çömlekler benimsenmişken, M.Ö. yedinci binyılın son yüzyıllarında İyonya ve Adriyatik kıyılarında, Adriyatik iç bölgesine doğru da yaklaşık 30 kilometre boyunca yayılmış olan bir şerit boyunca yeni bir baskı bezeme tekniği kullanılmaya başlamıştır. Diğer taraftan, ne boyama çömlek teknolojisi ne de buna eşlik eden insan yapıtları Doğu Adriyatik kıyılarına ulaşmamıştır. Bu model, var olan avcı-toplayıcı topluluk yapıları ve geçim stratejilerine "Neolitik paket"ten seçilmiş bir takım yöntemlerin dâhil edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Kremikovci-Karanovo I Kompleksi. Yaklaşık olarak M.Ö. 6200'den itibaren Batı ve Güney Bulgaristan ve civarındaki nehir boylarında çok sayıda önemli Neolitik yerleşim ortaya çıkmıştır. Bu taşkın ovası toplulukları Yunanistan'da kullanılmakta olan mimari tekniklerin hepsini değil fakat bazılarını benimseyerek taş temeller veya kerpiç kullanmadan, ahşaptan ve kilden evler inşa etmişlerdir. Bu topluluklara ait yerleşim yerleri zaman içerisinde üst üste konmuş meskenlerin oluşturduğu höyükler veya tepeler halini alacak biçimde defalarca onarılmış ve yeniden yapılmış olan küçük, dikdörtgen şeklinde, bir veya iki odalı ev kümelerinden ibarettir. Daha geç dönemlerdeki evlerin de önceki zemin planıyla aynı hızda inşa edilmiş olması birkaç yüzyıllık bir kullanım sürekliliğine işaret etmektedir.

Bu bölgenin en önemli iki Erken Neolitik Dönem yerleşiminden ilki Batı Bulgaristan'daki Chevdar'da, diğeryse Güney-Orta Bulgaristan'da-

ki Karanovo'da bulunmaktadır. Her iki yerleşim yerinde de, çiftçi toplulukları gernik buğdayı ve küçük kıvı buğday, arpa, bezelye, fasulye ve fiğ ekimi için elverişli alüvyonlu topraklara yakın yerler seçilmiştir. Chevdar'da, büyük, homojen numuneler üzerinde yapılan paleobotanik analizler karmaşık bir ekin işleme tekniğine işaret etmektedir. Evcilleştirilmiş hayvanlar arasında en önemlileri koyun ve keçi iken, sığır ve domuzlar tamamlayıcı birer işlev görmüştür. Karanovo Tepesi'nin en alt katmanında (Karanovo I) bulunan dikdörtgen şeklindeki evlerin bir tarafı yaklaşık 7-8 metredir ve genellikle içinde fırın ve değirmen taşı bulunmaktadır.

Kremikovci-Karanovo I kompleksi çömlekçiliği farklı kap biçimlerinde, önce beyaza ve sonrasında kırmızıya boyanmış çömleklerden oluşmaktadır. Çömlek kapların yanı sıra, Neolitik topluluklar insan ve hayvan heykelcikleri ve modelleri, eşya ve bina yapımına da başlamıştır. Bunların en önemlileri arasında, Makedonya'dan Güney Macaristan'a kadar geniş bir bölgede bulunan insan biçiminde heykelcikler de yer almaktadır. Heykelciklerin çoğu kadın biçimindedir ve diğerleri, aralarında bariz bir şekilde erkeği simgeleyen tek tük örnek olmasına karşın çoğunlukla ayırt edici bir cinsel özelliğe sahip değildir. Arkeologlar bu heykelciklerin hangi amaçla yapılmış olabileceği konusunda net bir kanıya varamamış olmalarına karşın, Douglass Bailey'in iddiası, bunların yerleşimlerin mimari yapısının da yansıttığı sosyal birimlerin oluşturulmasını ve devam ettirilmesini sağlayan törenlerin bir parçası olduğu yönündedir.

Kremikovci-Karanovo I yerleşimlerinde bulunan mezarlar görece az sayıdadır ve bunların çoğu çocuk ve bebek mezarlarıdır. Genellikle evlerin temellerinin altında ve bina yakınlarında, bazen de çöp yığınları içinde gömülmüş cesetlere rastlanmaktadır. Doğası ve miktarı konusunda genelleme yapmanın mümkün olmadığı mezar malları ekseriyetle çömlek kaplar, kemikten yapılmış aletler ve süs eşyaları ve çakmak taşı aletlerden ibarettir.

Starçevo-Körös-Criş Kompleksi. Starçevo-Körös-Criş kompleksinde kümelenen Neolitik yerleşimler, Orta ve Kuzey Balkanlar'da Neolitik Dönem'in ilk örneği olarak tanımlanmaktadır. Orta Balkanlar'da "Starçevo" ve Karpatlar Havzası'nda "Körös" olarak bilinen gruplardan oluşmaktadır. İki grupta da kaba barbotin tekniği (kabaca şekil verilen kile sonrasında parmakla veya bir çubukla çizgi çizilerek birbirine paralel çiz-

kıntıların oluşturulmasından ibaret bir teknik) ve baskı bezemeli kaplar kültüre hâkimken, bunun tam aksine kırmızı tek renkli ve boyanmış çömlek parçaları bu grupların gelişmesinde önemsiz birer unsurdur.

Güneydoğu Avrupa'da Neolitik Dönem'e geçiş konusunda, söz konusu Güney Balkan topluluklarının nüfusunun bir kısmının bağımsız bir şekilde kuzeye doğru göç ettiği ve Romanya'nın Transilvanya (Erdel) bölgesindeki yerleşim yerlerinde Criş grubunu kurdukları yönündeki Ortodoks yorumlar halen mevcuttur. İlk Criş kolonisi Gura Baciului'de tespit edilmiş ve kırmızı tek renkli çömlek ve beyaz nokta bezeme tekniğiyle tanımlanmıştır. Diğer taraftan, bir Starçevo kültürü mefumu ilk kez, Belgrat'ın yaklaşık 20 kilometre doğusunda yer alan Starçevo'daki yerleşim tipinin ortaya çıkarıldığı 1920'lerde ortaya atılmıştır. 1930'larda Harvard Üniversitesi ile American School of Prehistoric Research bu yerleşimdeki araştırmaya dâhil olurken, aynı dönemde Macaristan'daki Kotacpart yerleşiminde de kazı çalışmalarına başlanmıştır. Starçevo'dakilere benzer çömleklere Macaristan'da Körös Nehri boyunca kurulmuş olan ve Körös kültürü olarak bilinmeye başlayan bir gruba temsil eden başka yerleşimlerde de rastlanmıştır. Bununla beraber, iyi katmanlaşmış yerleşim eksikliği de yine bölgedeki Erken Neolitik kronolojik çerçevenin oluşturulmasında temel bir araç olarak tipolojik çömlek sıralanımını onaylamaktadır.

Bu gruplama çömlek tarzlarındaki tipolojik benzerlikler ve farklılıkları değerlendirmekte ve aynı zamanda günümüzün bölgesel siyasal sınırlarını dikkate almaktadır. Dolayısıyla, "Starçevo kültürü" Sırbistan'daki Erken Neolitik Dönem yerleşimleriyle ilgiliyken, "Körös kültürü" Doğu Macaristan'da yer alan grupları, "Criş" ise Romanya'daki Erken Neolitik Dönem yerleşimlerini içermektedir. Radyokarbon tarihler Starçevo-Körös-Criş kompleksinin M.Ö. 6200 gibi erken bir tarihte ortaya çıkıp M.Ö. altıncı binyılın ikinci yarısına kadar sürdüğünü göstermektedir. Bu tarihler Teselya, Makedonya ve Güney Bulgaristan'daki Erken Neolitik Dönem yerleşimleriyle ve de Karpatlar Havzası'ndaki Erken *Linearbandkeramik* yerleşimleriyle kronolojik bir kesişmeye işaret etmektedir.

Starçevo-Körös-Criş kompleksini imleyen tek unsur çömlek dağılımı değildir. Kompleks içindeki en bol bulunan ham madde "sarı benekli" çakmak taşı olarak da anılan yüksek nitelikli "Balkan" çakmak taşıdır. Her ne kadar bu ham madde kaynağının net bir tablosu halen mevcut

değilse de, kaynak olarak Kuzeydoğu Bulgaristan'ın belli bölgelerinin en muhtemel yerler olduğu yönünde birtakım göstergeler söz konusudur. Başta kuzey kesimler olmak üzere başka bölgelerde de yerel ham maddeler kullanılmıştır. Diğer taraftan, Körös kültürü yerleşimi Endröd 39'da Bulgaristan çakmak taşından yapılmış 101 bıçaktan oluşan bir stok bulunmuştur.

Vadilerdeki Starçevo tarım yerleşimleri nehir kenarları veya alçak sekilerde yer alırken, bataklık alanlar üzerinde yükselen alüvyonlu kum tepeleri ve setler üzerine kurulmuştur. Konumlarının uzun vadeli stratejilerden ziyade kısa vadeli ihtiyaçlara göre belirlenmiş olması anlamında yerleşim örüntülerinin "taktiksel" olduğu düşünülmektedir. Yerleşimlerin sınırları içinde çok ufak mekânsal farklılıklar söz konusudur. Starçevo yerleşimleri kültürel madde ve gıda kalıntısı yönünden zengindir fakat bunlar ince stratigrafik katmanlar ve dâimi yapılara dair gizemli buluntularla birlikte ortaya çıkarılmıştır. Son evrede dörtgen şeklinde evler kaydedilmiş olmasına karşın, bazı araştırmacılar Starçevo yerleşimlerindeki ana arkeolojik unsurları oluşturan hendeklerin çukur evler veya çukur kulübeler olduğunu iddia etmektedirler.

Sırbistan'da Divostin'de bulunan ve M.Ö. yedinci binyıl sonları ile altıncı binyıl başlarına tarihlenen kamp, Starçevo yerleşiminin en iyi örneğini oluşturmaktadır. Divostin'deki evlerin planları daire ve elips şeklindedir. Evlerin bazılarında çukur evlerin çatılarını tutan direklere destekleyecek biçimde zeminin tam ortasına taşlar yığılmıştır. Bazı binalarda küçük ocaklar yapılmıştır. Divostin çukur evleri çok büyük değildir ve çapları 4-5 metreyi, derinlikleri 0.5 metreyi geçmemektedir. Evlerin içlerinde çökelmiş birtakım çömlek, çakmak taşı alet, hayvan kemiği ve insan biçiminde heykelciklere rastlanmıştır. Tuna boğazları çevresindeki Starçevo yerleşimleri genellikle Mezolitik yerleşim tabakaları üzerinde katmanlaşmıştır ve evler de tıpkı yerleşimin mekânsal yapısı gibi ikizkenar yamuk şeklinde ve büyüklük itibarıyla tek tiptir. Söz konusu örüntü aynı dönemde Güney Balkanlar'da bulunan uzun süre kullanılmış tepe yerleşimleri ve yüzey evleriyle zıtlık oluşturmaktadır.

Starçevo yerleşimlerinde gernik buğdayı ve küçük kıvılcık buğday, altı sıra arpa ve bezelye bulunmuştur fakat tohum geri kazanımına özen gösterilmemiş olması bitki kullanımının doğasına ilişkin hipotezler için ampirik kanıtları azaltmıştır. Bu dönemde tarımsal pratiklerinin asgari düzeyde olmuş olabileceği yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Diğer

tarafından, hayvan kemiği assemblajları üzerinde ayrıntılı analizlerin yapılabilirdiği pek çok Starçevo yerleşimi de bulunmaktadır. Hayvancılıkta evcilleştirilmiş koyun ve keçi baskınken, sığır ve domuz Starçevo ve Körös kültürlerinin geçim modellerinde önemli rol oynamamıştır. Çevre sığır yetiştiriciliğine kıyasla koyun ve keçi yetiştiriciliği için daha az elverişliiyken, bu bölgede sığırın yabani atası Avrupa bizonu (*Bos primigenius*) geçmişte geniş sürüler halinde yaşamıştır. Bazı araştırmacılar yerelde sığır ve domuz evcilleştirme pratiğinin varlığından söz etseler de, bu noktada faunal veriler en hafif tabirle tartışılır mahiyettedir. Tuna boğazları çevresindeki yerleşimlerde Transilvanya'daki yerleşimlerde alternatif bir hayvan kullanım modeli ortaya çıkarılmıştır. Buralarda evcilleştirilmiş hayvanlar arasında sığır baskınken, koyun ve keçi daha az önemli gibidir ve domuza neredeyse hiç rastlanmamıştır. Güney Macaristan'da seki ve bataklık ardı kesimlere kurulmuş olan Körös yerleşimlerinde balık kalıntılarının özellikle çok olması besin rejimin su ürünlerinin önemli yer tuttuğuna işaret etmektedir.

Bölge genelinde mezarlık alanlar yerleşim yerlerine dağılmışlardır. İskeletler cesetlerin çömelmiş vaziyette gömüldüğünü göstermektedir ve hemen hiç mezar malı bulunmamaktadır. Bazı ölüler boynuzlu Avrupa bizonu başıyla gömülmüşken, bazı mezarlarda da çeşitli hayvan kemikleri ortaya çıkarılmıştır. Mezar malı olmayan iki mezar arasına kazılmış olan geniş bir çukurda çok büyük miktarda köpek ve yabani hayvan kemiği bulunmuştur ve bunun ritüel veya yarışma şölenlerine dolaylı bir kanıt teşkil ediyordur olması mümkündür.

SONUÇ

Balkanlar'da avcı-toplayıcılıktan çiftçiliğe geçiş salt Anadolu'dan kuzeye ve batıya doğru yaşanan ve yerli avcı-toplayıcıları yerinden eden Neolitik göçlerle açıklanmayacak bir süreçtir. Bunun yerine, M.Ö. yedinci binyılın ikinci yarısı boyunca Neolitik Öncesi topluluklar arasında çömlek üretimi ve ilkel tarımın ortaya çıktığı ve hızla yayıldığı bir ön süreçten söz etmek mümkün gibi görünmektedir. Sonrasında, M.Ö. yedinci binyılın son yüzyıllarında, güçlü yerel köklere de sahip olan Erken Neolitik topluluklar ortaya çıkmıştır. Güney Balkanlar'da Chevdar ve Karanovo I gibi önemli yerleşimler uzun süre yerleşik olarak kalmış ve güçlü bir tarımcılık yapılmış olduğuna dair izler taşırken, Orta

ve Kuzey Balkanlar'da Starçevo-Körös-Criş kompleksi yerleşimleri daha geniş bir geçim kaynağı yelpazesıyla ve daha kısa süreli kullanılmış gibi görünmektedir.

Ayrıca bkz. Demirkapı Mezolitliği (1. Cilt, 2. Bölüm), İlk Çiftçilerin Ekinleri (2. Cilt, 3. Bölüm), Obre (2. Cilt, 3. Bölüm), Güney Bozkırlarında Çiftçiliğin Hudutları (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Ammerman, Albert J. ve Luigi L. Cavalli-Sforza. *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984.

Bailey, Douglass W. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation, and Identity*. London: Routledge, 2000.

Bonsall, Clive, Gordon T. Cook, Rosemary Lennon vd. "Stable Isotopes, Radiocarbon, and the Mesolithic-Neolithic Transition in the Iron Gates." *Neolithic Studies*, no. 7. *Documenta Praehistorica* 27 (2000): 119-132.

Boric, Dusan. "The Lepenski Vir Conundrum: Reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic Sequences in the Danube Gorges." *Antiquity* 76 (2002): 1026-1039.

Budja, Mihael. "The Transition to Farming in Southeast Europe: Perspectives from Pottery." *Neolithic Studies*, no. 8. *Documenta Praehistorica* 28 (2001): 27-48.

Cavalli-Sforza, Luigi L. ve Francesco Cavalli-Sforza. *The Great Human Diasporas: The History of Diversity and Evolution*. İngilizceye çev.: Sarah Thomas. Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1995.

Gallis, J. K. "The Neolithic World." İçinde *Neolithic Culture in Greece*. Ed. George A. Papathanassopoulos, s. 23-37. Athens: Nicholas P. Goulandris Foundation, 1996.

Garasanin, Milutin ve Ivana Radovanovic´ I. "A Pot in House 54 at Lepenski Vir I." *Antiquity* 75 (2001): 118-125.

Kosse, Krisztina. *Settlement Ecology of Early and Middle Neolithic Körös and Linear Pottery Cultures in Hungary*. BAR International Series, no. 64. Oxford: British Archaeological Reports, 1979.

Kyparissi-Apostolika, Nina. "The Mesolithic/Neolithic Transition in Greece as Evidenced by the Data at Theopetra Cave in Tessaly." *Neolithic Studies*, no. 7. *Documenta Praehistorica* 27 (2000): 133-140.

Perlès, Catherine. *The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2001.

Renfrew, Colin. "Archaeogenetics: Towards a Population Prehistory of Europe." In *Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe*. Ed. Colin Renfrew ve Katie Boyle, s. 3-12. McDonald Institute Monographs. Cambridge, U.K.: McDonald Institute for Archaeological Research, 2000.

Richards, Martin ve Vincent Macaulay. "Genetic Data and the Colonization of Europe: Genealogies and Founders." İçinde *Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe*. Ed. Colin Renfrew ve Katie Boyle, s. 139-151. McDonald Institute Monographs. Cambridge, U.K.: McDonald Institute for Archaeological Research, 2000.

Richards, Martin, Vincent Macaulay, E. Hickey vd. "Tracing European Founder Lineages in the Near Eastern mtDNA Pool." *American Journal of Human Genetics* 67, no. 5 (2000): 1251-1276.

Sykes, Bryan, and Colin Renfrew. "Concepts in Molecular Genetics." İçinde *Archaeogenetics: DNA and the Population Prehistory of Europe*. Ed. Colin Renfrew ve Katie Boyle, s. 13-22. McDonald Institute Monographs. Cambridge, U.K.: McDonald Institute for Archaeological Research, 2000.

Todorova, Henrieta. "Der balkano-anatolische Kulturbereich vom Neolithikum bis zur Frühbronzezeit." İçinde *In the Steps of James Harvey Gaul*. 1. Cilt, *James Harvey Gaul In Memoriam*. Ed. Mark Stefanovich, Henrieta Todorova ve Harald Hauptmann, pp. 27-54. Sofia, Bulgaria: James Harvey Gaul Foundation, 1998.

van Andel, Tjeerd H. ve Curtis N. Runnels. "The Earliest Farmers in Europe: Soil Preferences and Demic Diffusion Pathways." *Antiquity* 69 (1995): 481-500.

Willis, Katherine J. ve Keith D. Bennett. "The Neolithic Transition—Fact or Fiction? Palaeoecological Evidence from the Balkans." *Holocene* 4 (1994): 326-330.

Zohary, Daniel, ve Maria Hopf. *Domestication of Plants in the Old World: The Origin and Spread of Cultivated Plants in West Asia, Europe, and the Nile Valley*. 3. Baskı. Oxford: Oxford University Press, 2000.

OBRE

MIHAEL BUDJA

Bosna'da, Saraybosna'nın 65 kilometre kuzeybatısında yer alan Obre'deki iki katmanlı Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşimleri Batı Balkanlar'ın tarihöncesi ana yolu olan Bosna Nehri'nin birkaç kilometre uzağında, Trstionica kolunun kenarına kurulmuştur. Yirmi iki radyo-karbon tarihle kanıtlandığı üzere, söz konusu yerleşimler M.Ö. 6230 ile M.Ö. 4780 tarihleri arasında kullanılmıştır. Adriyatik Denizi ile Orta ve Doğu Balkanlar arasındaki konumu Obre'yi Balkan Yarımadası'nın tamamını ve Orta Akdeniz'i dinamik bir şekilde kuşatan uzun mesafeler arası bir takas merkezine dönüştürmüştür.

Obre'de 1960'larda iki dönemlik arkeolojik araştırmalar iki yerde (Obre I ve Obre II) toplam 928 metrekairelik bir alanda yürütülen kazı çalışmalarıyla sonuçlanmıştır. İlk küçük çaplı kazı çalışmaları 1963-1965 yılları arasında gerçekleştirilmiş, sonrasında 1967-1968 yıllarında Saraybosna Milli Müzesi ile Los Angeles'taki Kaliforniya Üniversitesi'nin ortak projesiyle daha fazla kazı çalışmaları yürütülmüştür. Projenin ana araştırmacıları Alojz Benac ile Marija Gimbutas'tı. Araştırmacının temel amacı Geç Neolitik Butmir kültürünün ortaya çıkış tarihini ve kronolojisini saptamak olarak belirlenmiştir ve bu anlamda ideal dikey stratigrafisi nedeniyle Obre seçilmiştir. İlk yılki alan araştırmasında

Butmir köy mezarlığını aranmış olmasına karşın, bunun yerine Erken ve Orta Neolitik yerleşimler bulunmuştur. Evler, mezarlar, insan yapıtları ve organik madde kalıntılarını içeren iyi korunmuş katmanların ortaya çıkarılmasıyla beraber, Obre'nin Batı Balkanlar'daki Neolitik ve Kalkolitik kültürel devamlılığın yorumlanmasında ne denli önemli bir yerleşim yeri olduğu iyice su yüzüne çıkmıştır.

Obre I (M.Ö. 6230-M.Ö. 5990 ile M.Ö. 5300-M.Ö. 4900 arasına tarihlenmiştir) Erken ve Orta Neolitik kronolojik sıralanımını ve birbirini takip eden Starçevo-Baskı Bezemeli ve Kakanj kültürlerini yansıtmaktadır. Nehrin yaklaşık 250 metre yukarı kısmında bulunan Obre II (M.Ö. 5310-M.Ö. 4910 ile M.Ö. 4780-M.Ö. 4440 arasına tarihlenmiştir) Butmir kültürünün ortaya çıkışına ilişkin çalışmalara daha geniş bir perspektif sunmuştur. İlk seviyesinde Obre II Kakanj kültürünün bir devamından ibaretken, daha sonra bunu çömlek üretiminde ve evcil hayvan kullanım örüntüsünde belirgin bir tipolojik kırılma izlemiştir. Popülarite açısından domuz yaylacı hayvanlarının (koyun ve keçi) yerini alırken, sığır her seviyede temel evcil hayvan olarak ortaya çıkmıştır. Mevsimlik yaylacılıktan daha yerleşik hayvancılık örüntülerine geçiş belki de genel kaynakların kullanımında daha sınırlı ve sabit kaynak havuzlarını içeren daha yoğun bir ekonomiye geçişin bir göstergesidir. Obre II'de herhangi bir çökeltme aralığı izlerine rastlanmamış olan daha sonraki seviyeler Geç Neolitik Butmir kültürünün ardışık evrelerini yansıtmaktadır.

Obre'deki en eski yerleşmenin söz konusu mikro bölgeye varışları itibariyle birbiriyle kesişen gruplar tarafından gerçekleştirildiğine inanılmaktadır: bir grup kuzeydeki Pannonia Ovası'ndan, Starçevo kültürünün hâkim olduğu bölgeden gelirken, diğer grup bölgeye Baskı Bezemeli çömlek kültürünün hâkim olduğu güneydeki Adriyatik Denizi kıyı şeridinden girmiştir. Özgün çömlek şekillerinin dağılımından göçlerin izini sürmek mümkün olmuştur. Starçevo kültürü sunaklar, üç veya dört ayaklı kaplar ve oyma ve boyayla bezemeli çömlekler ve barbotin yüzey işlemeyle ayırt edilirken, Baskı Bezemeli çömlek kültürüne ait örnekler tek renklidir ve kavkı uçlarıyla şekil verilmiş baskı bezemeli çömleklerdir. En eski yerleşimde, evcilleştirilmiş hayvanlar (sığır, koyun, keçi ve domuz) ve tarıma alınmış temel tahıl ürünlerinin (gernik buğdayı, küçük kıvı buğday, bakla ve mercimek) tamamını kapsayan bir Neolitik paket kaydedilmiştir. Yerleşim yerinden alınan en eski radyokarbon tarihler yaklaşık olarak M.Ö. 6230-M.Ö. 5990 arasında (Ob-

re I'deki en eski seviye) Orta Bosna'da çiftçilikle uğraşan bir yerleşimin var olduğuna işaret etmektedir.

Ayrıca, Obre I'deki Orta Neolitik Dönem köyünün çömlekçilikteki tarz değişikliğinin imlediği yerel Kakanj kültürünün ortaya çıkışıyla bağlantılı olduğu yönünde hipotezler söz konusudur: daha eski seviyelerde bulunan boyanmış ve baskı bezemeli çömlekler ortadan kaybolurken, barbotin yüzey işlemesi devam etmiş ve tek renkli çömlek kullanımı bölgeye hâkim olmuştur. Üst kısma sabitlenmiş büyük bir tutma yeri olan ve kırmızıya boyanmış oval imbic kısmı dört ayakla alttan desteklenen hayvan şeklindeki içki kapları daha önceki seviyelerde görülen sunakların yerini almıştır. Adriyatik ve İyonya kıyılarında, Dinar Alpleri'nde ve Teselya'da birbirleriyle neredeyse tıpatıp aynı kaplar bulunmuştur ve bu durum içki kaplarının Balkanlar'daki tuz dağılımıyla bağlantılı prestijli bir ürün olabileceği yönündeki görüşü destekler mahiyettedir. Yine, bulgular yerleşimin bu evresinde bakırın bilindiğini gösterirken, muhtemelen Lipari Adası'ndan getirilmiş olan obsidiyenin varlığı Orta Akdeniz ile temas halinde olunduğuna işaret etmektedir.

Obre II'deki ardışık yerleşim çökeltisi Geç Neolitik Butmir kültürüne mal edilmektedir. Karbon-14 tarihleme sekansında ve Obre'deki kültürel gelenekte görülen devamlılık bazı araştırmacıların Obre I ve Obre II arasında bir boşluk olduğunu ileri sürmeye sevk etmiştir. Obre II, Obre I'deki evrelerde oldukça revaçta olan çömlek şekillerinin tümüyle ortadan yok oluşunu ortaya koyarken, bir ikinci yer de siyaha veya griye boyanmış çömlek üzerine kırmızı ince çizgilerin bulunduğu çömleğin yanı sıra, menevişleme işleminden tümüyle yoksun ince siyah cilalı bir çömleğin birdenbire ortaya çıkışını bildirmektedir. Önceki dönemdeki (Obre I) kumla sertleştirme işleminin yerini kaba çömlekler ve bilinçli bir şekilde ufalanmış kireçtaşı kıvamındaki bazı cilalı kapların kullanımına bırakmıştır. Diğer taraftan, Butmir kültürü çömleği sarmal ve şerit şeklinde boyanmış ve oyma bezemeli motiflerle ayırt edilmektedir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanları kırmızı veya siyah şerit şeklinde boyanmış, birbirine bağlı sarmallarla bezemeli, beyaz veya kırmızı renkle kaplı kabartma veya oyma yuvarlak vazolardır. Asıl ayırt edici özellik, Obre II'deki farklı sarmal modellerinin karışımıdır. Obre II'ye ait insan yapıtları arasında farklı biçimsel unsurların ve ithal malların olması Balkanlar içindeki ve Adriyatik ötesi takas ağlarının ve uzun mesafe bağlantılarının da varlığı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda, ev-

100 Antik Avrupa

cil hayvan sürülerinde daha az yaylacılık hayvanının olmasına doğru yaşanan eğilimin de imlediği ekonomideki değişim ile bağlantılandırılması mümkün bir bulgudur.

Obre II, M.Ö. 5310-M.Ö. 4910 ile M.Ö. 4780-M.Ö. 4440 arasına tarihlenen Butmir kültürüne ait sekiz yerleşim tabakası içermektedir. Mimari kalıntılar dikdörtgen şeklinde, yerüstü sağlam evlerden, yarım dairesel kalıntılardan ve kurban ile ilgili yapılardan ibarettir. Evler ağır dal örgü duvarları destekleyen dikey yerleştirilmiş büyük sütunlardan inşa edilmiştir. Uzunlukları 15 metreye kadar çıkabilen bu evlerden bazıları kilden yapıma bir iç duvarla iki odaya bölünmüştür. Geniş odanın ortasında duvara dayalı duran ve ön kısımda kilden bir platforma ve içinde küllerin biriktirildiği bir kabın bulunduğu bir kül çukuruna sahip kubbeli, kovan şeklinde bir fırın bulunmuştur. Yine, odalarda tahıl stoklamada kullanılan kilden ve ahşaptan yapılmış kaplar bir grup çömlek ve ağırşakla birlikte bulunmuştur.

Obre I ve Obre II'deki yerleşme yerleri sınırları içinde yirmi beş insan cesedi tespit edilirken, bunların yalnızca ikisi yetişkinlere aittir. Ayrıca, cesetlerinin çoğu ölü doğum vakasıdır. Bebekler ve çocuklar evlerin önlerine büzülmüş vaziyette gömülmüşlerdir. Cesetlerden hiçbirinde mezar çukuruna ilişkin herhangi bir kalıntı izine rastlanmazken, cesetlerin bulundukları yerlerde hiçbir mezar malı da bulunmamıştır. Diğer taraftan, yetişkinler büzülmüş vaziyette ([çoğunlukla] sol veya sağ tarafına yaslanmış bir şekilde), boyanmış çömlek, bir sunak ve kişisel eşyalar gibi birtakım mezar mallarıyla birlikte gömülmüşlerdir. Yetişkin mezarlarından biri küçük bir miktar yağma taşla işaretlenmiştir.

Ayrıca bkz. Güney Bozkırlarında Çiftçiliğin Hudutları (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Benac, Alojz. "Prelazna zona" [Geçiş Noktası]. İçinde *Praistorija jugoslavenskih zemalja* [Yugoslav Ülkelerin Tarihöncesi]. 2. Cilt, *Neolitsko doba* [Neolitik Dönem], s. 363-470. Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1979.

----. "Obre I: Neolitsko naselje starčevačko-impresso i kakanjske kulture na Raskr%ou" [Obre I: The Raskr%oçe'deki Starčevo-Baskı Bezemeli ve Kakanj kültürü Neolitik yerleşimi]. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Arheologija)* 27/28

(1973): 5-103.

“Obre II: Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju” [Obre II: Gornje polje'deki Butmir kültürü Neolitik yerleşimi]. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (Arheologija)* 26 (1971): 5-300.

Gimbutas, Marija. “Chronology of Obre I and II.” *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums* 4, heft A, Archäologie (1974): 15-35.

----. “Conclusions.” *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums* 4, heft A, Archäologie (1974): 357-358.

Sterud, Eugene L. “Prehistoric Population of the Dinaric Alps: An Investigation of Interregional Interaction.” İçinde *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating*. Ed. C. L. Redman vd., s. 381-406. *Studies in Archaeology*. New York: Academic Press, 1978.

GÜNEY BOZKIRLARINDA ÇİFTÇİLİĞİN HUDUTLARI

DAVID W. ANTHONY

Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde Avrasya'nın merkezini saran geniş bozkırların batı uzantısı olan Pontik-Hazar bozkırı uzanmaktadır. Sekiz bin yıl önce bozkırın kuzeyi aynı derecede geniş bir ormanlık alandı. Ormanlık alan ile bozkır arasındaki mutlak sınır noktası dünyadaki iklim değişiklikleriyle birlikte değişmiş olmasına karşın, son Buzul Çağı'nın sonundan beri Karadeniz ve Hazar Denizi havzaları kuzeyde yüksek kesimlerdeki ormanlık alanlara kadar uzanan çorak çayırlar ve çöllerden ibarettir. Geçiş bölgesi olan orman-bozkır kesimi ise fazla ya da az değil, yeterli yağış alan çayırılık ve ormanlık alanın bir karışımı olması itibarıyla, daima Avrupa'nın en verimli ve güzel çevrelerinden biri olagelmıştır. Dolayısıyla bu orman-bozkır hem avcı-toplayıcıları hem de ilk çiftçileri kendine çekmeyi başarmıştır. İki grup yaklaşık olarak M.Ö. 5800-M.Ö. 5600 arasında Karadeniz'in kuzeybatısında, Doğu Karpatlar'ın eteklerindeki orman-bozkır alanında karşı karşıya gelmiştir.

Bu, her iki yaşam tarzını da tümüyle değiştiren bir karşılaşma olmuştur, zira insanlığa Avrasya çayırlarını kullanabileceği araçları vermiştir: sığır ve koyun. Sığır ve koyun çayır çimen işleyicileridir. Geçmişte yalnızca yabani atlar ve antilopların otlandığı düzlüklere kısa sürede yayıl-

miş ve çayırları deriye, süte, yoğurda, peynire, ete, kemiğe ve iliğe, kısaca hayatın ve zenginliğin kaynağına dönüştürmüşlerdir. Bozkır bölgesi hayvancılığa dayalı toplulukların ortaya çıkışına sahne olurken, Karadeniz'in kuzeybatısındaki orman-bozkır giderek zenginleşen ve üretkenleşen karma çiftçilerin yurdu olmaya devam etmiştir. Bu iki grup arasında ekonomik-kültürel bir hudut oluşmuştur. Bu hudut, M.Ö. 5600-M.Ö. 3300 arasındaki iki bin üç yüz yıl boyunca Avrupa tarihöncesinin en belirgin şekilde tanımlanmış ve karşıtsal kültürel hududu olarak kalmıştır.

İLK ÇİFTÇİLER: CRIŞ KÜLTÜRÜ

Evcilleştirilmiş sığır ve koyunları Pontik-Hazar bölgesine ilk kez getirmiş olan insanlar Criş kültürüne mensup göçmenlerdir. Bunlar yaklaşık olarak M.Ö. 6300'den itibaren Yunanistan ve Makedonya'dan kuzeye, Balkanlar ve Karpatlar Havzası'nın ılıman ormanlık alanlarına doğru yılan gibi kıvrıla kıvrıla ilerleyen kapsamlı bir hareketliliğin öncü birlikleri olmuşlardır. Küçük gruplar halindeki Criş çiftçileri yaklaşık olarak M.Ö. 5800'de Transilvanya bölgesi dağlarını aşp Doğu Karpatlar sırtlarından Seret ve Prut nehirleri çevresindeki bozkır vadilerine ulaşmışlardır. Diğer taraftan, başka göçmen gruplar da yağış tarımcılığının imkânsız olduğu Karadeniz yakınlarındaki çorak bozkırlardan uzak durarak Seret ve Prut vadilerinden Aşağı Tuna Vadisi'ne ilerlemişlerdir. Doğu Karpatlar'ın eteklerinde, bu gruplar Doğu Karpatlar Criş kültürünün yaklaşık olarak M.Ö. 5300-M.Ö. 5100 arasına kadar ayakta kalmayı başarmış kuzey ve güneye özgü bir türünü yaratmışlardır.

Arkeologlar Doğu Karpatlar'ın eteklerinde en az otuz Criş kültürüne ait yerleşim yeri ortaya çıkarmıştır. Bunların çoğu bir nehrin ikinci seviyesi üzerine, taşkın ovasına tepeden bakacak bir noktaya kurulmuşken, bazıları bozkıra bakan dağlık burunlara (Suceava) veya yüksek tepelere (Sakarovka I) kurulmuştur. Varlıklı evler çökük zemine sahip olup kubbeli kil fırınlı bir mutfak bölümü içerirken, daha basit yapılar bir zemin üzerine inşa edilmiş olup merkezinde ateş yakılan açık bir alana sahip tek bir odadan oluşmaktadır. Sayıları üç ile belki en fazla on arasında değişen evlerde yaşayan birkaç aileden oluşan yerleşimler tarım arazileri, bahçeler, eriklikler ve hayvan otlaklarıyla çevrilidir. Çömlek kaplar helezonlaştırma tekniğiyle elle yapılmıştır ve cilalı kırmızı-kahverengi yü-

zeye sahip bir dizi farklı hoş eşyadan oluşmaktadır: kâseler, konik kavanozlar, yanları karenalı kâseler ve altlıklı kupalar. M.Ö. 5700-M.Ö. 5500'e (günümüzden 6830±100 yıl öncesine) tarihlenen Selishte Criş yerleşiminde Avrupa'nın en eski metal insan yapıtları arasında gösterilen iki adet bakır boncuk bulunmuştur. Diğer taraftan bilinen bir Criş mezarlık alanı mevcut değildir ve Criş kültürü insanların ölülerini anmak için ne yaptıklarına dair de herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Criş duvar sıvasının ve çömleklerin yapımında kullanılan kil, ekilen buğday (gernik, küçük kısil buğday ve kavuzlu buğday), arpa ve bezelyelerin tohum ve anızlarını içermektedir. Sakarovka I Criş yerleşiminde teşhis edilmiş tanelerin üçte ikisini buğday oluştururken, teşhis edilen buğdayların yüzde 70'ini ise gernik buğdayı ve küçük kısil buğday oluşturmaktadır. Buğday ve bezelye Güneydoğu Avrupa'ya özgü ürünler değildir, tıpkı evcilleştirilmiş koyun gibi bunlar da Yakın Doğu'da tarıma alınmış, göç eden çiftçiler tarafından Yunanistan'a getirilmiş ve buradan da Avrupa geneline yayılmış olan yabancı türlerdir. Çakmak taşı aletler arasında uzunlukları 5 ile 10 santimetre arasında değişen ve uçlarında "orak parlaklığı" görülen çok sayıda bıçak yer almaktadır; bıçaklar kıvrık geyik boynuzundan yapılma saplara sabitlenmiştir. Besin rejimindeki et büyük ölçüde sığır ve domuzdan karşılanırken, üçüncü sırada alageyik gelmekte ve onu evcil koyun takip etmektedir ve bu, çevrenin büyük bölümünün ormanla kaplı olduğunu gösteren bir türler dağılımıdır.

Criş kültürü insanları yerel avcı-toplayıcılardan pek çok yönden farklılardı: farklı türde çakmak taşı aletler (avcı-toplayıcıların mikrolit aletlerine karşı büyük bıçaklı aletler) yapmışlar, farklı yerlerde (balık avlamaya elverişli taşkın ovalarını tercih etmiş olan avcı-toplayıcıların aksine, ikinci sekinin daha iyi arınmış, çiftçiliğe elverişli arazilerinde) yaşamışlardır. Cilalı taş baltaları farklı, ekonomileri farklı ve damak tatları dahi farklı olmuştur. Criş kültürünün öncü grupları Güneydoğu Avrupa için yabancı bir hayvan olan (*Ovis aries*) koyun eti yemişlerdir. Yerli avcı-toplayıcılar bu etin tadını hiçbir zaman bilmemişlerdir. Bazı arkeologlar Doğu Karpatlar Criş kültürünün Tuna Nehri'nden gelen öncü göçmenlerden değil, çiftçilik ekonomisini benimsemiş bir kültürlenmiş yerli avcı-toplayıcı nüfus olabileceğini iddia etmektedirler. Bu iddia, maddi kültürde Tuna Criş kültürü ile sayısız benzerlik, yerli avcı-toplayıcılarla ise farklılıklar olduğu dikkate alındığında pek makul gö-

rünmemektedir. Fakat her halükarda Criş kültürü insanların genetik olarak “saf” olduğunu -bunun anlamı her ne ise- kimse düşünmemektedir. Buradaki asıl önemli nokta, Criş kültürü köylerinde yaşamış insanların kimliklerine ilişkin maddi işaretler anlamında ve dolayısıyla tıpkı dil gibi maddi olmayan işaretlerle birlikte *kültürel olarak* Criş oldukları gerçeğidir. Ve Criş *kültürü* su götürmez biçimde Tuna Nehri’nden gelmiştir. Bölgesel olarak, Criş çiftçileri Prut-Dinyester sınırının doğusuna hiç geçmemişlerdir. Prut Nehri’nin doğusundaki kayda değer büyüklükteki bir avcı-toplayıcı nüfus, daha da doğudaki Pontik-Hazar toplumlarının hayvancılık ekonomileriyle tanışmasını sağlayan bir süzgeç görevi görmüştür.

AVCI-TOPLAYICILARIN ÇİFTÇİ OLUŞU: BUG-DİNYESTER KÜLTÜRÜ

Dinyester Vadisi’nin orman-bozkır alanındaki Mezolitik avcı-toplayıcılara ait olup çömleğin bulunmadığı bir kamp yeri olan Soroki II yerleşim yerinin üzeri çömleğin olduğu bir Neolitik seviyeyle örtülmüştür. Mezolitik seviye (2) yaklaşık olarak M.Ö. 6500-M.Ö. 6200’e, Neolitik seviye ise yaklaşık olarak M.Ö. 5700-M.Ö. 5500’e tarihlenmiştir. Üst katmanda bulunan çömlek kaplardan bazıları Criş kültürü kaplarına oldukça benzemektedir: daire şeklinde bir altlık üzerinde duran yuvarlak gövdeli, dar ağızlı kaplar. Fakat bunlar yerelde yapılmıştır ve yapımlarında kumla sertleştirilmiş kil ve kıyılmış bitki parçaları kullanılmıştır. Bu seviyede bulunan çömleklerin çoğu şekil ve süsleme bakımından Criş kültürü çömleklerinden farklıdır. Kilde yetiştirilmiş tahılların tohum baskıları bulunmaktadır; Criş kültüründekiyle aynı tahıl eşleri, gernik buğdayı ve küçük kıvılcık buğday yetiştirilmiştir. 1. Seviye’de yine tıpkı ithal edilmiş tahıl gibi bariz bir şekilde Criş kültüründen alınmış olan evcil sığır ve domuz kemiklerine rastlanmıştır. 2. Seviye ile 1. Seviye arasındaki zaman aralığında Criş çiftçileri batıya doğru bakan tepelerde görülmüşler ve Dinyester Vadisi avcı-toplayıcıları çömlek yaparak, tarıma alınmış tahıllar yetiştirerek ve evcilleştirilmiş sığır ve domuz besiciliği yaparak bunları taklit etmeye başlamışlardır. Dinyester’in doğusunda kalan Güney Bug Vadisi’nde de yine bezer çakmak taşı aletler ve çömleklerin ortaya çıkarıldığı çok sayıda yerleşim yeri bulunmaktadır. Dinyester ve Güney Bug yerleşimleri birlikte Karadeniz’in kuzeyba-

tısında en eski yerel Neolitik kültür olan Bug-Dinyester kültürünü oluşturmaktadır. Bu kültür yaklaşık olarak M.Ö. 5700-M.Ö. 5600'de ortaya çıkmış ve yaklaşık olarak M.Ö. 5100-M.Ö. 4900'e kadar devam ettirilmiştir.

Bug-Dinyester avcı-toplayıcıları Criş çiftçilerinden evcilleştirilmiş sığır ve domuzları ve tarıma alınmış tahılları neredeyse ilk fırsatta almışlardır. Criş çömlek kap şekilleri de yine çömlekçinin yöntemleri de aynı şekilde kopya edilmiştir. Peki, neden? Bu insanlar Criş kültürünün besin rejiminden ve hatta kullandıkları çömlek kaplardan neden bu kadar etkilenmişlerdir? Üç olasılık var. İlki ekonomik bir açıklamadır: Neolitik Öncesi Bug-Dinyester avcı-toplayıcıları iyi avlanma ve balık avlama imkânlarını tüketmiş durumdalar ve avlanma bölgelerinde yetiştirebilecekleri ürünlerle yiyecek miktarını artırmanın yolunu bulmuşlardı. Fakat avcı-toplayıcı nüfus yoğunlukları o kadar fazla değil gibi görünmemektedir ve Criş dönemi topraklarında ağaç polenlerinin yoğun olması Criş kültürü öncülerinin çevredeki ormanlık alanı çok az etkilemiş olduklarını, dolayısıyla bölgeye gelişlerinin geyik popülasyonunda herhangi bir azalmaya yol açmış olamayacağını ortaya koymaktadır. İkinci olasılık, avcı-toplayıcıların Criş çiftçilerinin ziyafetler ve festivaller düzenleyecek kadar bol yiyeceklerin sürekli bulunmasından etkilenmiş olmalarıdır. Sosyal anlamda hırslı avcı-toplayıcıların kendi toplulukları içinde benzer toplu ziyafetler düzenleyebilmek için bahçeleri ekmeye ve sığır yetiştiriciliğine ve hatta Criş köylerinde yaptıkları gibi yiyecekleri servis etmek için kullanılan kapların yapımına başlamış olmaları mümkündür ve bu, politik ve ideolojik bir açıklama olmasının yanında avcı toplayıcıların neden Criş kültürü çömleklerini de kopya etmiş olabileceğine açıklama getirmektedir. Üçüncü olasılık ise, tam da Criş çiftçilerinin bölgeye ulaştığı dönemde Bug-Dinyester bölgesi içinde veya yakınlarında gerek ekolojik gerekse politik alanda eski avcı-toplayıcılık sistemini sınırlarını zorlayacak boyutta bir doğal afet yaşanmış olmasıdır. Bu, ilk bakışta oldukça uzak bir olasılık gibi görünmesine karşın, ilginç bir şekilde tam da sözü edilen dönemde bölgede büyük bir doğal afetin yaşanmış olması mümkündür.

Jeologlar William Ryan ve Walter Pitman'ın iddiasına göre, M.Ö. 6300-M.Ö. 5600 arasındaki bir tarihe kadar Karadeniz, yer seviyesi Ege Denizi'ninkinden yaklaşık 100 metre aşağısında olan büyük bir acı göldü. Söz konusu tarihler arasında bir noktada Ege Denizi'nin tuzlu suyu

geçmişte Ege Denizi'ne açılan uzun bir koy olan İstanbul Boğazı'ndan taşarak Karadeniz havzasına dökülmüştür. Şayet bu önemli gelişme bir anda yaşanmış ise, Karadeniz havzasının Ege Denizi ile aynı seviyeye yükseltecek kadar suyla doldurabilmesi için elli yıl boyunca akan Niagara Şelalesi'nden on iki kat büyük bir şelale yaratmış olması gerekmektedir. Bazı jeologlar bu dönüm noktası gelişmenin daha eski bir tarihte ve kademeli bir şekilde yaşanmış olabileceğini iddia etseler de, Karadeniz'in tabanından alınan radyokarbon tarihler sudaki tuzluluk oranı ve kabuklu türlerinin yaklaşık olarak M.Ö. 6300 (Hazar tipi kabuklularından) ile M.Ö. 5600 arasında (Ege Denizi tipi kabuklularına) değiştiğini ortaya koymaktadır. Bu gelişme öncesinde, günümüzde Karadeniz'in kuzeyini oluşturan kısmın Kırım Dağları'nın ikiye ayırdığı ve büyük nehirlerin kesiştiği geniş bir çayırılık alan olması gerekmektedir. Ve eğer bu geniş alan yaklaşık olarak M.Ö. 5800-M.Ö. 5600 arasında bir anda sular altında kalmışsa, burada yaşamakta olan avcı-toplayıcılar belki de yeni bir ekonomiye geçmelerine yol açan bir kriz yaşayarak tepelere çekilmek zorunda kalmışlardır.

Bug-Dinyester kültürü insanları Crış kültürünün yalnızca seçilmiş kısımlarını benimsemişlerdir. Crış yerleşimlerinde, mutfak çöplerinde bulunan kemiklerin yüzde 70-80'ini evcil hayvan kemikleri oluşturmaktadır. Dinyester Vadisi'ndeki Bug-Dinyester yerleşimlerinde ise, en eski Neolitik seviyelerde yüzde 24 oranında evcil hayvan kemiği bulunurken, bu oran orta seviyelerde yüzde 44, geç seviyelerde ise yüzde 55'e çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle, evcil hayvanlara ait kalıntılar yalnızca geç seviyelerde av hayvanlarınıninkilerinden fazladır. Bug-Dinyester aşçıları koyun etini tercih etmemiş, Bug-Dinyester ekmekçileri ise başlarda tahıl öğütmede Crış tipi el değirmenini değil, bunun yerine yerel Geç Mezolitik tarza özgü küçük, paralel kenarlı taş dibekleri kullanmışlardır. Kendilerinin yaptığı yontma çakmak taşı baltalarını küçük cilalı taş Crış baltalarına tercih etmelerinin yanında, yine diğer küçük, çakmak taşı aletleri de farklı olmuştur. Diğer taraftan, çömlekleri bütünüyle kendilerine özgüdür. Çoğu Bug-Dinyester çömleğinin "yerel" görünümünün Dinyeper Vadisi'nde yaklaşık olarak M.Ö. 6000-M.Ö. 5800 arasında gelişmiş olan Dinyeper-Donets I tipi yerel Pontik-Hazar avcı-toplayıcı çömlek geleneklerinin etkilerini yansıtır olması mümkündür.

ÇİZGİ BEZEMELİ VE CUCUTENI-TRIPOLYE KÜLTÜRLERİ

M.Ö. 5300-M.Ö. 5200 tarihleri arasında Doğu Karpatlar'ın eteklerine Güney Polonya'dan yeni bir çiftçi kültürü -Çizgi Bezemeli çömlek kültürü- taşınmış ve kademeli bir şekilde Criş kültürünün yerini almıştır. Çizgi Bezemeli çömlek kültürü ile Geç Bug-Dinyester kültürü arasındaki kültürel sınır tümüyle ortadan kalkmamış, yalnızca biraz daha doğuya, Prut'tan Dinyester'e kaymıştır. Geç Bug-Dinyester yerleşimlerinde (Dinyester Vadisi'nde Soroki V, Güney Bug Vadisi'nde Basikov Ostrov'da) Çizgi Bezemeli çömlek kırıkları bulunurken, Çizgi Bezemeli çömlek kültürü yerleşimi Novi Ruseşti'de ise Bug-Dinyester çömlek kırıklarına rastlanmıştır. Söz konusu sınır insanlar açısından geçirgen olmuştur -bilinen herhangi bir tahkimat veya başka çatışma işaretleri söz konusu değildir ve çömlek kırıkları doğrudan temasın olduğuna işaret etmektedir- fakat buna karşın her iki tarafta da kültürler bütünüyle farklı kalmıştır.

Yaklaşık olarak M.Ö. 5100-M.Ö. 4900 tarihleri arasında Doğu Karpatlar'ın eteklerinde yeni bir maddi kültür kompleksi ortaya çıkmıştır: Cucuteni-Tripolye kültürü (Sovyetler Romanyası'nda Cucuteni, Ukrayna'da Tripolye olarak anılan bir tarihöncesi kültür kompleksidir). Cucuteni-Tripolye kültürünü tanımlayan yeni geleneklerin çoğu (ev tarzları, çömlek tarzları ve kadın biçimindeki heykelciklerde yoğunlaşan yerel ritüeller) Aşağı Tuna Vadisi'ndeki Boian kültüründen kopya edilmiştir ve bu bölgeyle güçlü bir yeni bağlantıya işaret etmektedir. Bunun bir sonucu da, Balkan bakırından yapılmış bakır kolye, yüzük ve boncuk ticaretinin gelişmesi olmuştur. Criş ve Çizgi Bezemeli çömlek kültürleri çiftçilerinin en uzun süre kaldığı yer olan Prut Vadisi'nde, ahşap ev inşası için tercih edilir olan karaağaç ve ıhlamur ağacı miktarı azalırken, açık alanlar ve çayırlar genişlemiştir. Giderek ağaçsızlaşan ve ekili arazilere dönüşen bir kültürel çevrede sabit bir köy temelli yoğun çiftçilik biçimi gelişmiştir. Tripolye kültürü köyleri doğuya, günümüz Ukrayna'sında kalan Dinyester ve Güney Bug vadilerine doğru yayılmıştır. Güney Bug Vadisi'nde kurulan ilk köyler arasında olan Gaivoron yakınlarındaki Mogil'noe IV Tripolye A kasabası, muhtemelen dört yüz ile yedi yüz arasında bir nüfusa ve yüzün üzerinde binaya sahip olup 15 ile 20 hektarlık bir alana yayılmıştır. Bug-Dinyester kültürü de en sonunda yok olurken, Güney Bug Vadisi'ndeki en eski Tripolye yerleşimlerinden bazıla-

rında (Lugach, Gard 3) çömlekler Bug-Dinyester kültürüne özgü birtakım motifler sergilese de, Geç Bug-Dinyester geleneklerinin Erken Tripolye ev tipleri, ritüelleri ve aletleri üzerinde önemli bir etkisi olmamıştır. Cucuteni-Tripolye toplumları ile görünür bir şekilde yerel Mezolitik avcı-toplayıcı kültürlerinin ardılı olan topluluklar arasındaki sınır doğuya, Güney Bug ile Dinyeper arasındaki havzaya kaymıştır.

DİNYEPER-DONETS KÜLTÜRÜ

Dinyeper Vadisi'ndeki çoğu yerleşim 1950'lerde Dinyeper Nehri'nin en hızlı aktığı yerlerin aşağısındaki baraj inşaları esnasında ortaya çıkarılmıştır. Igren 8, Pokhili ve Vovchok gibi bölgeler civarındaki yerleşimler aynı kültür sıralanımını ortaya koymuştur: en alt seviyedeki Mezolitik kültürü, sonrasında deniz kabuğu baskılı çömlek ve mikrolit çakmak taşı aletlerle (muhtemelen M.Ö. 6200 dolaylarında ortaya çıkan) Surskii olarak adlandırılan bir Erken Neolitik Dönem kültürü takip etmiştir. Sonrasında tarak baskı ve kıyılmış bitkiyle sertleştirilmiş (muhtemelen M.Ö. 6000-M.Ö. 5400'e tarihlenen) Dinyeper-Donets I (DDI) gelmiştir ve en üst katmanda "sokma" veya "saplama" bezemeli kumla sertleştirilmiş çömlekleri ve büyük çakmak taşı aletleriyle (M.Ö. 5400-M.Ö. 4300'e tarihlenen) Dinyeper-Donets II (DDII) bulunmaktadır. Ve DDII döneminde Dinyeper Vadisi'nde avcılık ve balıkçılığa dayalı ekonomiden hayvancılığa dayalı ekonomilere geçiş gerçekleşmiştir.

DDII dönemi çömlekçilik (daha büyük, daha fazla bezemeli, yassı tabanlı çömlekler), çakmak taşı aletler (daha büyük bıçaklar) ve mezarlık alanlardaki değişiklikler (tek bir mezarlık alanda 170'e kadar çıkan cesetle birlikte, 50'ye kadar ulaşan sayıda kafatası ve dağılmış iskeletlerin bulunduğu ölü kemiklerinin saklandığı çukurların ortaya çıkışı) ve madeni süs eşyalarının ilk kez kullanılmaya başlaması (Tripolye A kültüründen ithal edilmiş bakır ve hatta altın kolyeler) ve yeni bir gıda üretimi ekonomisine geçilmesi gibi gelişmelerle tanımlanmaktadır. Evcilleştirilmiş sığır ve hatta artık koyun da yetiştirilmeye ve yenmeye başlamıştır. Bazı DDII çakmak taşı bıçaklar "orak parlaklığı" sergilerken, bir DDII kil çömleğinde bir arpa tohumu baskısı bulunmuş olması tahıl yetiştiriciliğinin yapılmış olabileceği yönünde ufak çaplı bir kanıt olsa da, hayvancılığın yapıldığına ilişkin kanıtlar çok daha ikna edicidir. Evcilleştirilmiş sığır (kemiklerin ortalama yüzde 25.7'sini oluşturmak-

tadır), ithal edilmiş koyun ve keçiler (ortalama yüzde 20.2) ve (yabani?) atlar (ortalama yüzde 12.1) Dinyeper Vadisi'ndeki üç DDII yerleşim yerinde yenen yaygın hayvanlardır.

Toplumsal hiyerarşi de yine aynı dönemde ortaya çıkmış görünmektedir. Artık birkaç birey nadir bulunan prestijli nesnelerle birlikte gömülmüştür: altın yüzükler, bakır süs eşyaları, cilalı taş topuzlar ve yaban domuzu azı dışından yapılmış parlatılmış plaklar. Mariupol mezarlık alanında üzerinde tayt ve mintanına dikili 40 yaban domuzu azı dışından yapılmış plak ve çok sayıda deniz kabuğundan ve sedef kaplama boncukla gömülmüş bir erkek cesedi bulunmuştur. Bu kişi aynı zamanda dört yumruğu, cilalı kırmızı somaki topuz başı, kemikten oyulmuş bir boğa heykelciği ve yedi kuş kemiğinden boruya sahiptir. Mariupol'a gömülmüş birkaç çocuk cesedinden biri kırk bir yaban domuzu azı dışından yapılmış plak giymiş, bütün halde on bir yaban domuzu azı dışıyla zırhlı bir başlık takmıştır. Bu çocuk ve diğerlerinin istisnai servetleri statü mirasını hissettirmektedir. DDII evresinde Dinyeper-Azak bozkırlarında bir seçkinler sınıfı ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Bu sınıf kısmen bakır dâhil yabancı süs eşyalarına erişimlerinden, kısmen yerel statü göstergelerinin (yaban domuzu azı dışından yapılmış plaklar, cilalı taş topuzlar) sergilenmesinden, belki kısmen öldükten sonra cesede uygulanan muameledeki farklılıklardan (bütün bedenin açıkta bırakılmayıp gömüldüğü pratiğe karşı açıkta ölüyü açıkta bırakma veya sadece kafatasını gömme pratiği) ve belki kısmen de evcil hayvanlara sahip olmaları ve kurban etme pratiklerinden belirlenmiştir.

HAYVANCILIĞIN YAYILMASI

Hayvancılık Avrupa bozkırlarına çok hızlı yayılmış ve yalnızca bir ya da iki yüzyıl içinde Dinyeper-Azak bozkırlarından doğuda Volga-Ural bölgesine kadar ulaşmıştır. Fakat sonrasında yayılma yerini aynı derecede hızlı bir duraklamaya bırakmıştır. Kuzeye, ormanlık alana doğru kültürler bir 2,500 yıl daha avcı-toplayıcı olarak kalmıştır. Kuzey Kazakistan'da Ural Dağları'nın doğusundaki bozkır kültürleri de yine oldukça uzun bir süre, yaklaşık olarak M.Ö. 2500'e kadar hayvancılığa geçişi inatla reddetmiştir. Dolayısıyla, kuzeydeki orman-bozkır sınırında ve doğuda Ural Nehri boyunca hayvan sahibi insanlar ile hayvan avlayan insanların birbirinden ayıran ekonomik-kültürel bir sınır ortaya çıkmıştır.

Diğer taraftan, evcilleştirilmiş hayvanlar satın alınabilen, çalınan, ticareti yapılan ve hediye veya sunak olarak verilen yeni bir servet türü haline gelmiştir. Fakat hayvancılığın -ve Volga'da değilse bile Dinyeper Vadisi'nde bazı tahıl ürünlerinin ekiminin- benimsenmesi farklı bölgelerde farklı sonuçları beraberinde getirmiştir. Dinyeper Nehri'nin en hızlı aktığı noktalar ile Azak Denizi arasında kalan DDII bölgesinin merkezindeki cenaze ritüelleri ve çömlek türleri Khvalynsk kültürünün merkezi olan Saratov ile Samara arasındaki Orta Volga Nehri boyunca bulunanlardan farklıdır. Bakır kullanıp bazı evcil hayvanları yetiştirirken ayrıntılı cenaze ritüelleri ve hatta mezarlık alanları dahi olmayan Orlovka kültürünün görüldüğü Aşağı Don ile Aşağı Volga arasındaki daha kurak güneydoğu bozkırlarında başka bir durum söz konusuysen, bozkırların kuzey ucundaki nemli Samara Nehri Vadisi'nde daha farklı bir sonuç ortaya çıkmış ve Samara kültürü kendine özgü çömlek tarzları, mezarlık alanları ve ölü gömme pratiklerine sahip olmuştur. M.Ö. 5000 ile M.Ö. 4500 arasındaki döneme ilişkin ilgi çekici hususlardan biri de, Pontik-Hazar bozkırlarındaki farklı nehir vadilerinde hayvancılığın yerelde farklı şekillerde benimsenmiş olmasıdır.

Yine de, uzak mesafeler arasında kimi ortak noktalar da yok değildir. Topluluk yaldızı en bariz şekilde yerel seçkin sınıflar arasındaki bir dizi ortak işaretle tezahür etmiştir: bakır kolye ve bilezikler, yaban domuzu azı dışından yapılmış süs eşyaları, cilalı taş topuzlar ve merak uyandırıcı bir şekilde (hem Mariupol'de ve hem de Khvalynsk'deki zengin mezarlarda bulunan) kuş kemiğinden borular. Yaban domuzu azı dışından yapılmış plaklar, yaklaşık 400 kilometre -ki Roma'nın Paris'e uzaklığı da bu kadardır- doğuda kalan Samara Vadisi'nde Yasinovatka ve S'yezzhe DDII mezarlık alanlarında bulunanlarla birebir aynı türdedir. Diğer taraftan, bakır oldukça yaygındır. Volga üzerinde bulunan ve M.Ö. 5000-M. Ö. 4500 arasına tarihlenen Khvalynsk I'de, 158 mezar arasında 11'inde yoğunlaşmış halde toplam 34 bakır süs eşyası ortaya çıkarılmıştır: bakır tel yüzükler, küçük bakır kolyeler ve yuvarlak kesitli sarmal yüzükler. Bu bakırların en azından bir kısmı günümüzde Bulgaristan'ın bulunduğu bölgedeki madenlerden çıkarılmış ve muhtemelen Tripolye A kültürü sayesinde ticareti yapılmış olan Balkan Dağları madenlerinden gelmiştir. Cilalı taş topuzlar Dinyeper Vadisi'nde (Nikol'skoye), Orta Volga'da (Khvalynsk) ve Kuzey Hazar bölgesinde (Varfolomievka) farklı şekillerde yapılmış olmasına karşın, topuz bir silah-

tır ve bir statü göstergesi olarak bu denli yaygın bir şekilde benimsenmiş olması güç siyasetinde bir değişiklik yaşandığını ortaya koymaktadır. Sonuç itibarıyla, M.Ö. 5000-M. Ö. 4500 arasında Pontik-Hazar bozkırlarında sığır ve koyun (ve muhtemelen) at mülkiyetine dayalı yeni bir toplumsal hiyerarşi kurulmuştur.

Bazı araştırmacılar batı bozkırlarındaki ilk evcil hayvanlar ve bakırın burada tasvir edildiği gibi batıdan değil de, Kafkas Dağları kültürlerinden veya Orta Asya'dan alınmış olduğunu iddia etmektedir. Bu teorilerin geçmişi bir Orta Asya kaynağının revaçta olduğu 1950'lere ve bir Kafkas kaynağının dikkate alındığı 1970'lere kadar gitmektedir. Fakat 1980'ler ve 1990'larda ulaşılan radyokarbon tarihler Avrupa bozkırlarında Bakır Çağı'nın geçmişte sanılandan çok daha eski bir tarihte, M.Ö. 5400-M.Ö. 5200 arasında başladığını göstermektedir. Her ne kadar Orta Asya'da (Seyhun) ve Güney Kafkas vadilerinde (Shulaveri) bu dönemde Neolitik ve Bakır Çağı kültürleri mevcutsa da, bu çiftçi topluluklarının Avrupa bozkırlarıyla ilişkilendiren herhangi bir köprü veya bağlantı yoktur. Fakat Criş-Çizgi Bezemeli çömlek kültürü çiftçileri ile Dinyeper-Dinyester bölgesindeki avcı-toplayıcılar arasında arkeolojik olarak M.Ö. 5800-M.Ö. 5200 arasında bir temasın olduğu kanıtlanmıştır ve Khvalynsk'den gelen bakırdaki iz ögeleri bir Balkan kaynağının varlığına işaret etmektedir. Aynı zamanda, Bug-Dinyester yerleşimlerinde ve daha sonraları Pontik-Hazar bozkırları nehir vadilerinde görülen yetiştirim tahıllar (ekmeklik buğday *T. aestivum* ağırlıklı) Kafkas ekin grubundan değil, (gernik buğdayı ve çıplak buğday ağırlıklı) Balkan-Tuna ekin grubundan oluşmuştur. Buradan hareketle, yirminci yüzyıl sonlarındaki veriler bazında bir batı kaynağı daha muhtemel görünmüştür.

Yünlü koyun Avrasya bozkırlarıyla burada tasvir edilen dönemden epeyi sonra tanışmıştır. Yünlü koyunlar bu özellikleri nedeniyle yetiştirilmiş, mutasyon geçirmiş türlerdir ve ilk kez yaklaşık olarak M.Ö. 4000'de Mezopotamya'da ortaya çıkmış olmaları muhtemel görünmektedir. Bozkırlarda ve bozkırın sınırlarında yünlü koyun daha öncesinde ortaya çıkmış olmasına karşın, yün kumaşların varlığına ilişkin en eski kanıtlar M.Ö. 3000'e tarihlenmektedir. Dolayısıyla burada tasvir edilen hayvancılık sistemi tekstil ürünü olarak sadece ketenden yapılan kumaşların bulunduğu yün öncesi döneme aittir. Yünlü koyun bozkır insanına su geçirmeyen, boya tutan ve çadır, giyim ve ticaret malı olarak kullanılabilen kumaşlar sunmuştur. Bununla beraber, yün çağı hızla

bozkır toplumlarını yaklaşık olarak M.Ö. 3000'den sonra ilk kez gerçekten zengin toplumlar haline getiren mallar ve teknolojilerin olduğu tunç silahlar, yük arabaları ve bakır madenleri çağına dönüşmüştür. Fakat bu geç gelen zenginliğin sosyal ve ekonomik temelleri yaklaşık olarak M.Ö. 5800'de Criş çiftçileri Doğu Karpatlar'ın eteklerinde görüldüklerinde atılmıştır.

Ayrıca bkz. Balkanlar'da Çiftçiliğe Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm), Orta Avrupa'nın İlk Çiftçileri (2. Cilt, 3. Bölüm), Atın Evcilleştirilmesi (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Anthony, David. "The Opening of the Eurasian Steppes at 2000 B.C." İçinde *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*. 1. Cilt, Ed. Victor H. Mair, s. 94-113. Washington, D.C.: Institute for the Study of Man'ın katkılarıyla, the University of Pennsylvania Museum Publications, 1998.

Lillie, Malcolm C. "Mesolithic and Neolithic Populations of Ukraine: Indications of Diet from Dental Pathology." *Current Anthropology* 37, no. 1 (1996): 135-142.

Potekhina, Inna D. ve Dmitriy Y. Telegin. "On the Dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic Transition." *Current Anthropology* 36, no. 5 (1995): 823-826.

Ryan, William ve Walter Pitman. *Noah's Flood: The New Scientific Discoveries about the Event that Changed History*. New York: Simon & Schuster, 1998.

Telegin, Dmitriy Y. ve Inna D. Potekhina. *Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basin*. Rusçadan İngilizceye çev.: V. A. Tikhomirov. Ed. J. P. Mallory. BAR International Series, no. 383. Oxford: British Archaeological Reports, 1987.

TARIMIN AKDENİZ BOYUNCA BATIYA YAYILMASI

WILLIAM K. BARNETT

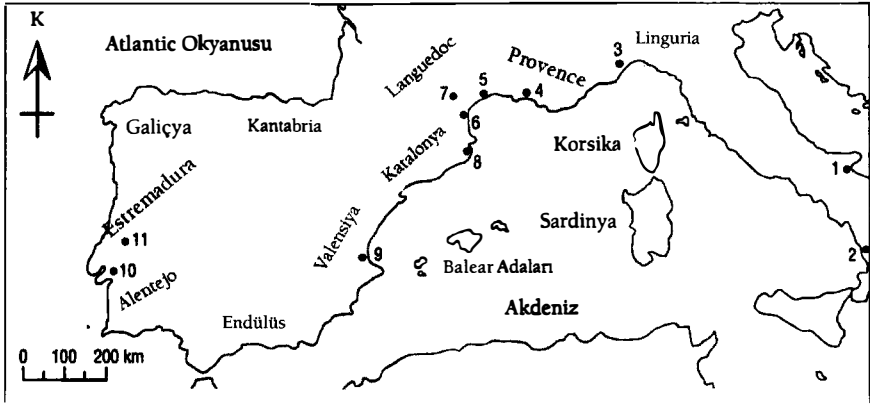
Akdeniz havzasının batı kesiminde (Sardinya, Korsika ve Balearik Adaları gibi büyük adalar ve bilindiği üzere Portekiz'in yanı sıra, İtalya, Güney Fransa ve İspanya'yı da kapsayan bölge) tarımın başlaması arkeolojik olarak Neolitik Dönem'in başlangıcıyla ilişkilendirilmektedir. Batı Akdeniz'de ortaya çıktığı bilinen en eski tarım yerleşimleri M.Ö. 5500 dolaylarına tarihlenmektedir. Bu dönemde çevre günümüzdekinden çok da farklı değildir, Buzul Çağı yaklaşık olarak M.Ö. 12,000'de sona ermiş, iklim kademeli bir şekilde ısınarak kabaca günümüzde mevcut durumuna gelmiştir: yazları sıcak ve kurak, kışları yağışlı, tipik Akdeniz iklimidir. Batı Akdeniz'de alçak kesimlerde meşe, ıhlamur ve karaağaç gibi ağaçlar yayginken, yükseklerle doğru bunların yerini köknar ağaçları almıştır. Günümüz Akdeniz'inin açık, çalılarla örtülü yapısı tarıma geçişin başlangıcından itibaren gerçekte binyılı bile bulmamış bir süre zarfında meydana gelen erozyonun sonucudur. Geyik, dağ keçisi ve yaban domuzu bölgede yaygındır ve geniş çapta avlanmıştır.

Batı Akdeniz Jura ve Tebeşir dönemleri jeolojik yataklarındaki kabarmanın sonucu olan kireçtaşları ile doludur. Aynı zamanda, bölge ekin yetiştirmeye elverişli zengin alüvyonlu toprakları avlanmaya ayrılmış olan görece kurak düzlükleriyle birlikte (çömlek yapımı için de önem-

li olan) verimli kil yataklarına da sahiptir. Pleistosen Dönemi buzullarının erimesiyle beraber Batı Akdeniz'de deniz seviyesi kademeli bir şekilde yükselmeye başlamıştır. Taşkınların yaşandığı akarsu vadileri kabuklu deniz canlıları, balık ve su kuşlarıyla dolup taşan zengin haliçlere dönüşmüştür. Pek çok Mezolitik Dönem (tarımın bölgeye gelmesinden önceki son tarihöncesi dönem) arkeolojik yerleşimi akarsu ağzı çöp yığınlarından oluşmaktadır. Çöp yığınları tarihöncesi dönemde yaşamış insanların arkalarında bıraktıkları çöp yığınlarıdır; bunlar zaman zaman insan yapıtları, aletler ve gömülmüş insan cesetleri de içerebilmektedir. Avrupa'nın en büyük çöp yığınlarından birkaçı Portekiz'de, Tagus Vadisi'ndeki Muge kasabası yakınlarında bulunmaktadır. Diğer taraftan, deniz seviyesindeki yükselmenin ek bir sonucu daha söz konusudur: su altında kalan yerleşimler. Erken Neolitik Dönem'de deniz seviyesi günümüzdekinden yaklaşık 10 metre daha alçaktır. Su altı kazı çalışmaları sayesinde, erken kıyı tarım yerleşimlerinden Fransa'nın Perpignan kentinin kuzeyindeki Leucate-Corrège gibi birkaçı ortaya çıkarılmışsa da, bu tür yerleşimlerin çoğu şüphesiz ki yok olmuştur.

Kazı ve araştırmalarla geçen bir yüzyılın ardından, tarımın Batı Akdeniz'e yayılması konusunda temel bir bilgi çerçevesine sahip olduğumuzu söylemek mümkündür. Tespit edilen yerleşimler genellikle mağaralar olurken, bunun bir nedeni de (ağırlıklı olarak insan yapısı dağılımı üzerinden kendini gösteren açık yerleşim yerlerinin aksine) mağaraların muhtemelen kültürel çevrenin görünür unsurları olmasından kaynaklanmaktadır. Çöp yığınları dışındaki tarım öncesi Mezolitik Dönem yerleşimleri çoğunlukla mağaralar ve kayalık sığınaklar olurken, buralarda tipik olarak kesilmiş geyik ve yaban domuzu kalıntılarıyla birlikte kavlanmış aletlere rastlanmıştır. Bu aletler oldukça küçüktür, bazılarının uzunluğu bir santimetreyi bulmamaktadır, geometrik şekillidir ve enine ok uçlarına (hedefi kesen bir bıçak ucu görevi gören bir iş) sahiptir. Bu yerleşim yerlerini kurmuş olan Mezolitik Dönem insanların çekirdek aileler halinde yaşadıkları düşünülmektedir. Bu insanlar yazları avlanmak üzere yüksek kesimlere yayılıp kışları kıyı kesimlerine geri dönme eğilimi sergilemişlerdir.

Kullandıkları çakmak taşı alet türleri Neolitik Dönem'de tamamen ortadan kalkmamıştır ve bu durum Mezolitik yerleşim yerlerinin çoğunda önemli bir geçiş dönemi olan Erken Neolitik Dönem'de de kalınmaya devam edildiğini göstermektedir. Erken Neolitik Dönem materyal

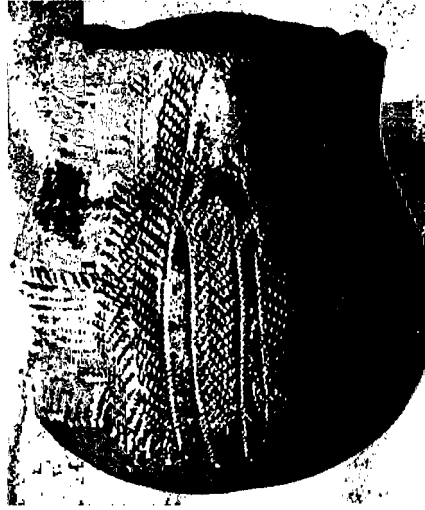

1) Passo di Corvo, 2) Plana di Curinga, 3) Arene Candide, 4) Chateaufneuf, 5) Peiro Signado, 6) Leucate-Correge, 7) Grotte Gazel, 8) La Draga, 9) Cova de l'Or, 10) Muge, 10) Caldeirao

Batı Akdeniz'de seçilmiş yerleşim yerleri. Barnett in Price 2000'den uyarlanmıştır.

karması ilk değirmen taşı baltalar ve yine değirmen taşından yapılma bilezik gibi nesnelerin yanı sıra, oldukça dikkat çekici biçimde çömlek de içermektedir. Evcilleştirilmiş koyunlarla beraber, tarıma alınmış buğday ve arpa türlerine ilişkin de doğrudan kanıtlar mevcuttur. Çökeltilerde rastlanan ve dağ keçisi gibi yabani hayvan türlerinin kalıntılarından ayırt edilebilen kemik kalıntıları da koyunların bölgedeki varlığını doğrulamaktadır. Erken Neolitik Dönem'e ait bir çömleğin çeperinde görülen tanecik izlerinin yanı sıra eski bir ocakta karbonlaşmış kalıntılar halinde bulunan tarıma alınmış tahıllara rastlanmıştır.

Çok sayıda klasik mağara yerleşiminde yapılan kazı çalışmaları arkeologların bu ilk tarım nüfuslarının maddi kültürünü tarihleme ve belirlemesine yardımcı olmuştur. Çömlekçilik bu anlamda en belirleyici ve bilgilendirici unsur olarak öne çıkmaktadır. Çömlekler bir seramik fırını olmamasına karşın düşük ısıda yakılmış olup ayırt edici üretim ve süs/bezeme modelleri içermektedir. Damga baskılı erken çömlekçiliğin Impresso olarak adlandırılan özel bir türü ilk kez İtalya'nın kuzeybatı kesiminde yer alan Arene Candide'de (yak. M.Ö. 5800-M.Ö. 5300) tespit edilmiştir. Daha klasik baskı bezemeli çömleklere rastlanan diğer önemli mağara yerleşimleri arasında batıda Marsilya yakınlarındaki Chateaufneuf-les Martigues (M.Ö. 5750-M.Ö. 5500), Fransa'da Kara Dağ'ın (Montagne Noire) güney kesiminde yer alan La Grotte Gazel (M.Ö. 4900-M.Ö. 4830), İspanya'nın Valencia bölgesindeki Cova de

Şekil 1: Doğu İspanya'dan *Cardium edule* midye kabuğu kenarının ıslak kile basılmasıyla yapılmış baskı bezemeli çömlek örneği. Museu Arqueologic Municipal Camil Visiedo Molto (Alcoil, Alicante/İspanya) izniyle yayımlanmıştır

I'Or (M.Ö. 5900-M.Ö. 5300) ve Portekiz'in orta kesimindeki Caldeirao (M.Ö. 5900-M.Ö. 5600) yer almaktadır.

İlk çömlekçiliğin zaman zaman Le Vrai Cardial (*hakiki Kardiyal*) adıyla da anılan en eski örneği, iyi işlenmiş ve iyi parlatılmış bir türdür ve Batı Akdeniz boyunca geniş bir çevreye yayılmıştır; buradan hareketle ticareti yapılan bir mal olması muhtemeldir. Her ne kadar bu çömleği pişirmek için yalnızca çömleğin dayanıklılığını ve sertliğini etkileyecek olan basit piroteknik yöntemler kullanılmış olmasına karşın, her bir kabın üretimi ve bezenmesine çok yoğun emek harcanmıştır. Bu kaplardaki bezeme tarzı standart bir teknolojik üretim "yöntemi" itibariyle tekdüzedir ve bu durum ortak bir üretim geleneğinin varlığına işaret etmektedir. Daha da önemlisi, bu kapların çoğu uzak bölgelere taşınmıştır. Daha sonraki dönemlere ait baskı bezemeli kaplar daha bölgesel tarzlara sahiptir, daha kötü işçilik ve bezeme ustalığıyla işlenmiştir ve kısa mesafelere taşınmış veya bölge içinde kullanılmış gibi görünmektedir.

Mağara yerleşimlerine ek olarak bazı açık hava yerleşim yerlerinde de kazı çalışmaları yürütülürken, bu tür yerleşimlerin varlığı tipik olarak küçük köylerden oluşan bir yerleşim çeşitliliğinin bir göstergesidir. İtalya'daki duvarla çevrili bir yerleşim olan Passo di Corvo ile dal örgü ku-

lübelerden oluşan bir köy olan Piana di Curinga bu tür yerleşimlere örnektirler. Fransa'da, Peiro Signado yerleşim yeri kıyıya yakın bir tepe üzerinde yer alırken Leucate-Corrège bugün sular altında kalmış bir kıyı yerleşimidir. İspanya'daki La Draga adlı yerleşim yerinde İsviçre'deki Klasik Neolitik Dönem göl yerleşimlerindeki gibi benzer ahşap yürüme yollarına dair kanıtlara rastlanmıştır.

TARIM NEDEN YAYILDI?

Tarım bu alana M.Ö. altıncı binyılda oldukça hızlı bir şekilde yayılmış gibi görünmektedir. Radyokarbon tarihleme metodu sayesinde, Batı Akdeniz'deki tarımsal dağılım oranının izini sürmek mümkündür. 1971 yılında Albert Ammerman ve Luigi Cavalli-Sforza bu alanda erken tarımın Avrupa'nın diğer kesimlerindeki kadar çok daha hızlı bir oranda yılda yaklaşık 5 kilometre yayıldığına işaret eden bir "ilerleme dalgası" ileri sürmüşlerdir. Daha sonraları Portekizli prehistoryan João Zilhão Batı Akdeniz kesimine ilişkin tarihleri yeniden değerlendirmiş ve söz konusu yayılım oranının yılda 10 kilometreye yakın olduğunu ileri sürmüştür. Bu, tarım toplumlarının sadece yüz yıl içinde İtalya'dan Portekiz'e yayıldığı anlamına gelmektedir.

Akdeniz havzasında tarımın yayılmasına ilişkin olası mekanizmalar konusunda iyi bilgilere sahip durumdayız. Mezolitik yerleşimlerde tekneler ortaya çıkarılmıştır, dolayısıyla, söz konusu dönemde insanlar karada yürüyerek kat ettiklerine kıyasla çok daha hızlı yol alıp daha fazla mesafe kat edebilmişlerdir. Ayrıca, kültürel çevre boş değildi. Hâlihazırda Akdeniz'deki haliçler ve mağaralara yerleşmiş olan tarım öncesi toplulukların varlığı tarımın yayılmasını ya kolaylaştırmıştır ya da aksatmıştır. Son olarak, bu bölgedeki ilk tarım toplumlarının yerleşik çiftçi köyleri kurmaktan ziyade tarıma alınmış bitkiler ile yabani yiyeceklerden karma olarak yararlanan topluluklar olmaları da muhtemeldir. Tarımın Batı Akdeniz bölgesine ulaşmasına şüphesiz ki sonraki tarih öncesi gelişmelerin zeminini oluşturan hızlı bir kültürel ve ekonomik değişim dönemi eşlik etmiştir.

Tarımın Batı Akdeniz'e yayılması konusundaki teoriler "çağlar"dan "devrimler"e ve devamında da insanın ekonomik ve sosyal davranış biçimlerine doğru evrilmiştir. Çok büyük bir kesim açısından, tarım öncesi insanların hayvan ve balık avcılığının yanı sıra kabuklu deniz can-

lıları, ufak taneli meyveler, tohumlar, kökler ve diğer yenilebilir bitkilerin toplanmasına dayalı bir ekonomiye sahip oldukları düşünülmektedir. “Avcı-toplayıcılar” teriminin kaynağı da bu yaşam şeklidir. Avcı toplayıcıların yaşamları doğal ortamlarından topladıkları yiyeceklere dayalı olmuştur. İlk tarımcılar ise fazla üretken olmamakla beraber zor zamanlar için stok yapabilmek, bitkileri muhafaza edebilmekle yaşamlarını sürdüren çiftçiler ve göçebeler olarak görülmektedirler. Yine de, toplayıcı toplulukların çiftçiliğe geçişi veya tarımla uğraşan köylülerin göçü ile ilgili temel soru hâlâ yanıt beklemektedir.

Tarıma geçiş modellerinden en ümit verici olanı farklı ekonomilere sahip gruplar arasında yer alan ve insanların, malların, fikirlerin, yeniliklerin ve çatışmaların karşı tarafına geçtiği sınırlar-alanlar mefhumuna dayalıdır. Ekonomi stratejilerinin sözelimi tarım toplumları ile avcı-toplayıcılar arasında farklılık gösterdiği sınırlar, bir stratejinin diğerinin yerini almasıyla hareket etmesi en muhtemel olan sınırlardır. Bu nedenle, sınır modelleri gerek Batı Akdeniz’de gerekse başka bölgelerde tarıma geçişi açıklıyor gibi görünmektedir.

Ammerman ve Cavalli-Sfoza’nın yukarıda sözünü ettiğimiz “ilerleme dalgası” modeli ilk ve en temel sınır modellerinden biridir. Bir nüfus yayılımı (göç) modeli olarak, tarıma dayalı yerleşimlerin su yüzeyinde görülen küçük bir dalgacık gibi, dalga içinde düzenli bir oranda dışa doğru yayıldığını öne sürmüştür. Bu, matematiksel olarak oluşturulması kolay bir model olmakla beraber önemli değişkenleri barındıramamaktadır. Tarım sınırının iki yakasında pratik edilen tarımcılık ile avcı-toplayıcılık kültürel direnme ve alırlığın yanı sıra tarımın yayılma oranını da hayli kolay bir şekilde etkileyebilmiştir. Bu grupların birbirleriyle huzur ve barış içinde mi etkileşime girdiklerini yoksa çatıştıklarını sosyal etmenler belirlemiştir. Keza coğrafya, çevre, iklim ve ulaşım (teknele ve sair) yayılma oranını etkileyebilmiştir. Bu etmenlerden bazıları söz konusu modelin önerdiği Akdeniz’deki yayılım oranındaki beş ile on misli arasında değişen sapmaya bariz bir biçimde katkıda bulunmuştur.

Bu geçiş tarım toplumları hakkında sahip olduğumuz mevcut bilgilerden hareketle, ne denli karmaşık olursa olsun hiçbir matematiksel modelin test edilebilmesi mümkün değildir. Arkeologların bu dönemde yerleşilmiş olan yerleşimlerden yüzde 1’inde dahi kazı çalışması yürütmemiş olmaları mümkündür. Yapılan ve kullanılan materyallerin çoğu

organiktir ve çürüyüp yok olmazdan önce uzun süre dayanabilmektedir. Ayrıca, bu materyallerin tarih öncesi insanlar tarafından nasıl ve hangi amaçlarla kullanılmış olabileceklerini kavramak da oldukça güç bir iştir. Aynı zaman diliminden kalma yerleşimleri tespitinde kullanmakta olduğumuz mevcut en iyi yöntem olan radyokarbon tarihleme yaklaşık yüz yıllık bir dilim için hatasız yüzde 64'lük bir olabilirlik istatistiki tahmin sağlamaktadır. Bu zaman süreci kabaca beş kuşağı temsil etmektedir ki bu durum, belirli yerleşimler ortaya koymuş gerçek insanlar ve faaliyetler ile bir ilgi ve ilişki kurulmasını güçleştirmektedir.

Diğer taraftan, bu yerleşimlere ilişkin anlayışımızı geliştirmenin kimi başka yolları da mevcuttur. Araştırmacılar tarımın Batı Akdeniz boyunca nasıl yayılmış olabileceğini anlamak için modeller olarak sınır tanımlarından yararlanmaktadırlar. Bu yöntem arkeologlara daha fazla değişkeni kapsama dâhil etme ve hatta teorikten ziyade gerçek bir kültürel çevreyi kestirimci örüntülerle kaplama imkânı sunmaktadır. Küçük ölçekli toplumların gerçek koşullarına ve büyük çaplı etkilerine bakarak temel oluşturma potansiyeli barındıran güçler hakkında daha iyi fikir sahibi olmamız mümkündür.

Bu etnografik modeller çoğunlukla daha geleneksel oldukları ve dolayısıyla tarih öncesi atalarımıza bir şekilde daha benzer oldukları kabul edilegelen günümüzün küçük toplulukları (çeteler veya köy toplulukları) ile ilgili yürütülen çalışmalardan alınmaktadır. Geçmişte tarım ekonomileri kurulurken avcı-toplayıcılar ile çiftçilerin birbirleriyle nasıl etkileşime geçmiş olabileceklerini daha iyi anlayabilmek üzere bu modellerden kapsamlı bir şekilde yararlanılmaktadır. Saygınlık göstergesi malların takasına dair örnekler Amerika'nın kuzeybatı kıyısındaki popülasyonlar arasındaki geleneksel festivallere ve Polinezya'daki prestijli mal ticareti alanlarına ilişkin çalışmalara dayanmaktadır. Sıradan avcı-toplayıcı gruplar hakkındaki fikirlere Güney Afrika'daki Kalahari çölünden ve Avustralya'nın iç kesimlerindeki göçebe topluluklar ile yapılan çalışmalardan ulaşılmaktadır. Saldırgan tarım popülasyonu örneklerine de yine benzer şekilde yirminci yüzyıl Pasifik toplumları ve Güney Amerika ve Afrika'nın tarımcılıkla geçinen köylüleri ile yapılan çalışmalardan ulaşılrken, sıradan çiftçilere ilişkin görüşler Afrika ve dünyanın başka bölgelerindeki "geçim" tarımı yapan nüfuslar ile yapılan çalışmalardan edinilmektedir.

Tarım sınırının iki tarafında yer alan toplum ve toplulukların doğası

da Batı Akdeniz'deki hızlı geçişte ciddi biçimde etkili olmuştur. Bazı akademisyenler tarafından görece basit, aile büyüklüğünde gruplar olarak değerlendirilen tarım öncesi grupları kimi diğer akademisyenler takas ağları ve saygınlık ve prestij rekabetinin hüküm sürdüğü daha karmaşık topluluklar olarak görmektedir. Benzer şekilde, tarımcılık tarafında da, kültürler ya avcı-toplayıcı komşularından çok daha iyi durumda olmayan oldukça sıradan çiftçiler olarak ya da gerçek köy tarımcıları olarak değerlendirilebilmektedir. Fakat bu dört seçenekten hiçbirini altı bin yıl önce Batı Akdeniz'de nasıl bir şeyin söz konusu olması gerektiğini ideal bir şekilde yansıtmamaktadır.

Sıradan geçim tarımı yapan çiftçilerin sıradan avcı-toplayıcı gruplarla iletişime geçtiği yönündeki görüş Akdeniz'de tarımın hızlı bir şekilde yayılmasını açıklayacak mahiyette değildir; zira söz konusu sınırı kaldıracak prestij veya yerleşik tarım gibi baskın bir eşitsizlik mevcut değildir. Kompleks avcı-toplayıcılar ile kompleks tarımcıların bu değişimi gerçekleştirmiş olmaları mümkündür. Brian Hayden prestij rekabeti üzerinden tarımın ortaya çıkışına ilişkin bir model geliştirmiştir. Hayden'in teorisi avcı-toplayıcı topluluklar arasında statü rekabetinin olduğuna dayanmaktadır. Tarımsal ürünler potansiyel olarak daha fazla besin sağlamanın yanı sıra depolanabilir serveti ifade etmektedir. Avcı-toplayıcılar arasındaki prestij rekabetiyle beraber, prestijli objeler üzerinden veya zorunluluklar üzerinden güç toplanmaktadır. Tarımcılık ile ilgili öğeler, örneğin, evcilleştirilen hayvanlar bu tür bir düzen içinde yenilikçi ve dolayısıyla prestijli birer obje haline gelecektir ve prestij toplama isteğinin kasıtsız bir sonucu olarak tarıma bağımlılık ile birlikte böyle bir kültür aracılığıyla hızla yayılabilecek, yaygınlaşabilecektir.

1986 yılında, Sheffield Üniversitesi'nde görev yapan arkeolog Marek Zvelebil, avcı-toplayıcılıktan tarımcılığa geçiş için *kullanılabilirlik/ulaşılabilirlik* modeli olarak benimsemiş (*adoption*) nosyonunu ortaya atmıştır. Bu modelde, tarımcılar ile avcı-toplayıcılar arasındaki sınır boyunca üç bölge mevcuttur. Bunlardan ilki, çömlek ve diğer yeni öğelerle beraber tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanların da ticaret sayesinde avcı-toplayıcılar açısından erişilebilir olduğu ve fakat bu öğelerin gerçekte söz konusu grubun bütün ekonomisini etkilemediği bir *ulaşılabilirlik* bölgesidir. Prestij ve/veya güç arzusu bireyleri bu yeniliklere yatırım yapmaya sevk etmiştir. Sonraki safhalardaysa avcı-toplayıcılığın yanında, alternatif bir ekonomi stratejisi olarak çiftçilik geliş-

miştir. Ve sonunda, yerleşik tarımcılık temel ekonomi stratejisi olarak sağlamlaşmıştır.

Batı Akdeniz'deki bulgular bu teoriyi nasıl desteklemektedir? Ulaşılabilirlik modeli prestijli mallarda oluşan bir ticaret ağına sahip çok katmanlı Mezolitik Dönem nüfuslarını önmekte ve tarıma alınan bitkiler ve evcilleştirilen hayvanların ilk kez ağırlıklı olarak avcı-toplayıcılığa dayalı bir ekonomi içinde ortaya çıktığı tahmininde bulunmaktadır. Dolayısıyla erken dönem yerleşik tarım köylerinin varlığına ihtiyaç duymamaktadır.

Tarım öncesi ticarete ilişkin kanıtlar oldukça sınırlıdır. Mezolitik Dönem boyunca mal hareketliliğine dair çok az işaret mevcut olmasının yanında, aynı zamanda kurtarılabilir, izi sürülebilir materyal de yine kısıtlıdır. Mezolitik Dönem'in sonlarında kavlanmış aletler yapmada kullanılan taş kaynaklar daha önceki dönemlere nazaran daha yoğun bir şekilde yerel bölgelerden gelmektedir ve dolayısıyla muhtemelen takas edilmemiştir. Bugüne ulaşmamış olsa da organik maddelerden yapılmış değerli takas mallarının olması da yine mümkündür. Fakat Neolitik Dönem'in başlarında ticaret yapıldığına dair bulgular mevcuttur. En eski çömlek türü olan baskı bezemeli kapların yine en eski değirmen taşı baltalarla beraber uzun mesafe taşımacılığının yapıldığı kanıtlanmıştır. Oldukça farklı ve ayırıcı kavlanmış aletlerin yapımında kullanılan bir volkanik cam olan obsidyen takası da yine bu dönemde Akdeniz'in genelinde görülmeye başlamıştır.

Ekonomiye bakıldığında, ilk başlarda çökeltelerde yabani hayvan türlerinin baskın bir şekilde yoğun olduğu çok sayıda Erken Neolitik Dönem yerleşimi mevcuttur. Pek çok Erken Neolitik Dönem mağara yerleşiminde yaban geyiği ve yaban domuzu kemikleri evcilleştirilmiş koyun kemiklerinden sayıca daha fazladır. Yabani hayvanların evcilleştirilmiş hayvanlara oranı yüzyıllık bir dönem içinde kademeli bir şekilde azalmış ve en nihayetinde evcilleştirilmiş hayvanlar arkeolojik tür assemblajında baskın hale gelmiştir. Leucate-Corrège gibi Erken Neolitik kıyı yerleşimlerinde bulunan hayvan kemikleri arasında yılın farklı dönemlerinde avlanmış türlerin kalıntıları da yer almaktadır ve bunlar ille de tarım köyleri olmasalar dahi söz konusu dönemde daimi ve kalıcı yerleşimlerin mevcut olduğunu gözler önüne sermektedir.

Tarımın benimsenmesinin gerekçelerine bakıldığında karışık sonuçlarla karşılaşmaktadır. İlk tarım yerleşimleri öncesinde ticaret yapıldı-

ğına dair iyi ve geçerli herhangi bir kanıt yoktur fakat söz konusu Erken Neolitik yerleşimlerde nesnelerin ticareti bariz bir şekilde mevcuttur ve bu ticaret Batı Akdeniz bütününde bir örnektir. Tarımın benimsenmesine ilişkin ulaşılabilirlik modeli yabani hayvanların evcilleştirilmiş hayvanlara oranını doğru tahmin etmektedir. Tekneler sayesinde, bu yeniliklerin yüz yıl içinde İtalya'dan Portekiz'e ulaşacak hızda yayılmış olması mümkün görünmektedir.

Aynı şekilde, köy tarımcılarının da hâlihazırda Mezolitik avcı-toplayıcıların yaşadığı bir kültürel çevrede bile Akdeniz boyunca hızla göç etmiş olmaları mümkündür. Zilhão bir tür *kuşatılmış toprak kolonileşmesi* modeli önermektedir. Bu model, denizde yolculuk eden tarımcı küçük grupların Batı Akdeniz geneline yerleştirilmesini içermektedir ve küçük grupların yeni tarım kolonileri kurmak üzere aşılınması olarak tasvir edilmektedir. Söz konusu aşılama bu grupların yetişkinlik evresine geçişlerinin bir parçası olarak, kalıtım yoluyla veya planlı teşebbüslerin bir parçası olarak, arazilerin kuşatılması için gereken zürriyet tarafından sağlanabilmiştir. Bu insanlar sayıca az olmalarına rağmen üretim ekonomisinin doğasında var olan üstünlük sayesinde ulaştıkları bölgede hâlihazırda yaşamakta olan yerli avcı-toplayıcıları asimile etmiş veya yerlerinden etmiş olabilirler. Bu tarım ekonomisi onlara popülasyonlarının artmasına ve yerli avcı-toplayıcılarla başarılı bir şekilde ticaret yapmalarına izin veren sabit bir artı yiyecek miktarı sağlamıştır.

Peki, mevcut veriler *kuşatılmış toprak kolonileşmesini* nasıl desteklemektedir? Bu model uzaklara yayılmış sabit köylerin kurulması üzerinden hızlı bir yayılmanın yaşandığı kestiriminde bulunmaktadır. Bu toplumlar başlarda bölgede yaşayan Mezolitik topluluklardan daha küçük ve daha yalıtık olduklarından, avcı-toplayıcı toplulukların tercih etmediği ve görece kullanmadığı yerlere yerleşmek zorunda kalmış ve avcı-toplayıcı gruplar tarafından kolayca kabul edilmiş olabilirler. Bu teoriye göre aynı zamanda tarıma alınmış bitkiler, evcilleştirilmiş hayvanlar ve çömlekçilik ve değirmen taşı baltalar gibi yeni teknolojilerden oluşan bir "paket" in düzgün ve karşılıklı bağımlı bir ekonomi stratejisi olarak yayılması gerekmektedir.

Elbette ki, radyokarbon tarihlemedeki göreceli hataların ifade etmemize izin verdiği kadarıyla, tarımsal öğeler Batı Akdeniz geneline neredeyse aynı dönemde yayılmış gibi görünmektedir. Bu, ortaya çıkan yeniliklerin Akdeniz geneline bağlantısız ticari prestij eşyaları olarak getirilmiş

olduğu daha parçalı bir şekilde ve yavaş yavaş benimsenmesi süreci ile tezat oluşturmaktadır. Zilhão aynı zamanda Portekiz'in iç kesiminde yer alan Estremadura başta olmak üzere Batı Akdeniz'in dağlık kesimlerinde çok az sayıda Mezolitik Dönem yerleşimi mevcut olmakla beraber güçlü bir Erken Neolitik yerleşme ve kullanımın söz konusu olduğunu tespit etmiştir. Estremadura'nın hemen güneyinde kalan Tagus Nehri ağzında Avrupa'nın en büyük Mezolitik çöp yığınlarından birinin kalıntıları bulunmaktadır. Buranın tarımcı yerleşimcilerin üzerinden geçtiği ve fakat koloni kurmadığı bir bölge olması muhtemeldir.

Ekonomi açısından, geniş çaplı bir tarıma dramatik bir geçiş yaşandığını gösteren güçlü bir kanıt mevcut değildir. Yukarıda ifade edildiği üzere, Erken Neolitik yerleşimlerin büyük bir kısmında evcilleştirilmiş hayvanların değil, yabani hayvanların kemik kalıntıları çoğunluktadır. Elbette ki tarımla uğraşan bu ilk toplumların çoğunlukla yabani hayvanları avlayıp yemiş olması kuvvetle muhtemeldir; çünkü bu hayvanları yerli avcı-toplayıcılarla takas etmişler ve modern insanların da yaptığı gibi düzenli avlanmayla yiyecek tedarikine eklemişlerdir.

SONUÇ

Batı Akdeniz'e tarım ilk kez yayılmaya başladığında gerçekte nelerin devam ettiğini nasıl ayırt edebiliriz? Ne benimseme modeli ne de göç modeli hâlihazırda edindiğimiz sınırlı bilgiyle tek başına örtüşür mahiyettedir. Mezolitik avcı-toplayıcıların hareket etmeden tarım ürünleri alışverişine girmiş olmaları mümkün değildir. Aynı şekilde, ilk tarımcı gruplar da bir yerlere göç ettiklerinde hâlihazırda bu bölgede yaşamakta olan gruplarla etkileşime girmemiş olamazlar. Tarıma alınmış bitkiler, evcilleştirilmiş hayvanlar ve çömlek gibi yeni teknolojilerin hızla yayılması gibi akıl çelici birtakım bulgular yok değildir. Yine, bu dönemde ticaret rotalarının ortaya çıkışı ve hızla gelişmesine dair de bulgular mevcuttur. Bununla birlikte, geçiş sürecinin başından sonuna kadar kavlanmış taş alet gelenekleri, yerleşme ve ekonomide bir devamlılık söz konusudur. Kullandığımız modeller modern örneklerle dayalıdır ve basit bir göç-benimseme karşıtlığının ötesine geçecektir.

Zvelebil iyi bir sınama zemini sunacak daha esnek seçenekler tasvir etmektedir. Bunlar arasında münferit sınır hareketliliği (bireyler veya küçük gruplar arasındaki akrabalığa dayalı takaslar sayesinde yayılma),

sıçramalı kolonileşme (denizde yolculuk eden insanların oldukça seçici bir şekilde kolonileşmesi) ve sızma (ast bir politik konumu kabul eden ve özel görevleri yerine getiren grupların kademeli bir şekilde nüfuz etmesi) gibi seçenekler yer almaktadır. Bu modellere dönük bakış açımızı genişletip bunları değerlendirmenin yollarını buldukça, Avrupa medeniyetinin temellerine dair ilk işaretlerin Batı Akdeniz boyunca yayıldığı dönemde bölgenin tam olarak neye benzediğini anlamaya gidecek daha fazla yaklaşmış olacağız.

Ayrıca bkz. Muge Çöp Yığınları (1. Cilt, 2. Bölüm), Caldeirão Mağarası (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Ammerman, Albert J. ve Luigi L. Cavalli-Sforza, *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1984.

Barnett, William K. ve John W. Hoopes, ed. *The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies*. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1995.

Price, T. Douglas, ed. *Europe's First Farmers*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

Renfrew, Colin. *Before Civilization: The Radiocarbon Revolution and Prehistoric Europe*. London: Jonathan Cape, 1973.

Zilhão, João. "Radiocarbon Evidence for Maritime Pioneer Colonization at the Origins of Farming in West Mediterranean Europe." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98, no. 24 (2001): 14180-14185.

Zvelebil, Marek, ed. *Hunters in Transition: Mesolithic Societies of Temperate Eurasia and their Transition to Farming*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1986.

ARENE CANDIDE

PETER ROWLEY-CONWY

Arene Candide, İtalya'nın kuzeybatısında, Genova ile Fransız sınırı-
nın ortasında yer alan Liguria'da Akdeniz'e doğrudan tepeden bakan fe-
rah ve hoş bir mağaradır. Ağız deniz seviyesinden 90 metre yüksekteki
bir kayalığın dik yüzündedir. Arene Candide geçmişte bir zamanlar ka-
yalığa karşıcı uzanan (ve on ikinci yüzyılda çıkartılan) bir kum tepesi-
ğine atıfla "beyaz kumsal" anlamına gelmektedir. Ancak yukarıdan bir
patikayla ulaşılabilen mağaraya tepelikten erişim muhtemelen hiçbir
zaman söz konusu olmamıştır. Topografya sarptır; deniz seviyesinin
günümüzdekinden 100 metreden fazla daha alçak olduğu son buzul ça-
ğının zirve döneminde bile mağara denizden yalnızca birkaç kilometre
uzakta olmuştur.

Mağara on dokuzuncu yüzyıldan beri kazı çalışmalarına sahne olur-
ken, edindiğimiz bilgilerin büyük bir kısmı yirminci yüzyılda yürütü-
len çalışmalardan elde edilmiştir. Luigi Bernabò Brea ve Luigi Cardini
1940-1942 yılları arasında klasik bir kazı çalışması yürütmüş ve bu ça-
lışma 1948-1950 yılları arasında devam ettirilmiştir. Yaşadıkları döne-
me göre son derece sıradışı bir biçimde rastgele katmanlarda değil, stra-
tigrafik katmanlarda kazı çalışması yürüten ikili küçük nesneleri orta-
ya çıkarmak için eleme, kalburdan geçirme yöntemini uygulamıştır. Yi-
ne, (kömür ve kabukların da aralarında bulunduğu) farklı türlerde pek

çok materyal numunesi toplanmıştır. Bu kazılarda ulaşılan bulguların bir kısmı hafirler tarafından yayınlanmıştır. Materyallerin tamamının basılması ise Roberto Maggi önderliğindeki bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 1972-1977 yıllarında bir ikinci kazı çalışması da Santo Tiné tarafından yürütülmüş ve yine bu çalışmanın bulguları da basılmıştır.

Kazı çalışmaları Buzul Çağı'na kadar uzanan birçok stratigrafik katmanı ortaya çıkarmıştır. Cardini son Buzul Çağı çökeltilerini kazmış olmasına karşın, mevcut materyallerin büyük kısmı Neolitik Dönem'den kalmadır. 1942 yılında dar bir test çukurunda yapılan sondaj sayesinde dara derindeki katmanlara inilmiş ve daha alt katmanlarda kazı yapılmıştır. Mağaranın tabanına hiçbir zaman ulaşılammıştır fakat 1 Mayıs 1942 günü önemli bir buluntuya ulaşılmıştır: Üst Paleolitik Dönem'den kalma Gravettian kültürüne ait bir ceset. İskelet zengin mezar malları nedeniyle *in Principe* (Prens) olarak adlandırılan genç bir erkeğe aittir. Mezar malları arasında mus boynuzundan yapılmış üç adet bezemeli obje, uzun bir çakmak taşı bıçak ve muhtemelen (çürümüş olan) bir şapkayı süslemede kullanılmış yüzlerce salyangoz kabuğu yer almaktadır. İskelet radyokarbon yöntemiyle yaklaşık olarak günümüzden 24,000-23,000 yıl öncesine (M.Ö. 22,000-M.Ö. 21000) tarihlenmiştir. Daha da önemlisi, kemiklerde yapılan karbon izotop analizi (ki deniz ürünleri diğer besinlere kıyasla daha fazla karbon 13 içerdiğinden besin rejimini ortaya çıkaran bir analizdir) söz konusu kişinin besin rejiminin yüzde 20'si ile 25'ini deniz ürünlerinin oluşturduğunu ortaya koymaktadır ki bu, onun yaşadığı dönemde bölgenin denize kıyısına oldukça yakın olduğunun bir göstergesidir.

Buzul Çağı'nın daha ileriki dönemlerinde, günümüzden 13,000-11,000 yıl öncesinde (M.Ö. 11000-M.Ö. 9000) önemli bir Epigravettian yerleşim yaşanmıştır. Bu dönemin başlangıcında, mağara mezarlık alanı olarak kullanılmıştır. Kazı çalışmalarında 18 bireye ait ceset parçaları ortaya çıkarılmıştır ve bu durum mağarayı Avrupa'nın en büyük Buzul Çağı mezarlık alanı yapmaktadır. Mezar malları zengindir. Alageyik dişleri, delikli çakıllar ve kabuklar, kunduz altçene kemikleri ve bildircin kılavuzu ve kırmızı gagalı dağ kargası (anılan sırayla turna ve karga familyalarından olan küçük kuş türleri) iskeletlerinin yanı sıra yoğun miktarda aşiboyası (ve birkaç aşiboyası bileği) bulunmuştur. En yaygın olanları sincap kuyruk omurudur ve sincap kuyruklarının giysi-

lere dikilmiş olması da kuvvetle muhtemeldir.

Holosen Dönem'in başlangıcında bu yerleşim yeri terk edilmiştir. Liguria'nın başka kesimlerinde tek tük Mezolitik yerleşim izleri mevcuttur. Sonuç olarak, Neolitik Dönem'in başlangıcında mağaraya yeniden yerleşildiğinde, bölgedeki nüfusun -belki de İtalya'nın güneydoğuya doğru uzanan kıyı şeridinde başka bir noktaya- göç etmiş olduğu mutlaklıdır. Tarımla uğraşan ilk göçebeler bölgeye M.Ö. 5700-M.Ö. 5600 dolaylarında ulaşmıştır; bu, arpa tanesinden ulaşılan dolaysız bir tarihlemidir. Bu insanlar damga baskılı bezemeleri nedeniyle *Impresso* olarak adlandırılan çömlekleri bu insanlar yapmışlardır; bu tarz iki yüzyılın aşkın bir süre içinde midye kabuklarının (veya *Cardium*) izleriyle bezeli klasik baskı bezemeli tarza dönüşmüştür. Tahıllar ve belki baklagillere ek olarak, çiftçiler evcilleştirdikleri koyun ve sığırları yetiştirmeye devam etmişlerdir; koyunların sütünden yararlanılmış olması mümkündür ki şayet öyleyse bu, sütçülüğün oldukça erken bir örneği olacaktır. Diğer taraftan keçilere Orta Neolitik Dönem'e kadar rastlanmamaktadır. Yabani domuzların varlığı mümkün görünse de, fakat etin büyük kısmı evcilleştirilmiş stoklardan temin edilmiştir.

Baskı bezemeli çömlekçilik ve tarımcılık Fransa, İspanya ve Güney Portekiz kıyıları boyunca hızla yayılmıştır. Bunun nasıl başarıldığı hâlâ tartışma konusudur. Bazı araştırmacılar yerli Mezolitik avcı-balıkçıların bunda hayati bir rol oynadığını ileri sürerken, kimi diğer araştırmacılar bunu Neolitik göçmenlere mal etmektedirler. Arene Candide, baskı bezemeli çömlekçilik yayılımının başlangıcının yakınında yer almaktadır ve hâlihazırda görüldüğü üzere, tarım bu yerleşime göç yoluyla ulaşmış olmalıdır ve bu durum, Batı Akdeniz'in başka bölgeleri için de Neolitik göçmen argümanını destekler mahiyettedir.

Arene Candide'de Erken Neolitik Dönem yaklaşık olarak M.Ö. 4900-M.Ö. 4700 tarihlerine kadar devam etmiştir. Bu dönem zarfında yerleşimin kullanımı özellikle yoğun olmamış, aralıklı ve mevsimlik kullanılmış gibi görünmektedir. Güney Fransa'dan az miktarda çakmak taşının yanı sıra, başka bir yerde yapılan ve yapımı tamamlanmış nesneler olarak ithal edilmiş olan büyük çömlek kapların varlığı kıyı topluluklarının batı ile temas halinde olduğuna işaret etmektedir. Sarp coğrafi yapı da dikkate alındığında, karadan taşınması pek mümkün olmayan söz konusu kapların teknelerle denizden taşınmış olması muhtemel görünmektedir.

Orta Neolitik Dönem'in başlangıcını *bocca quadrata* (kare ağızlı) çömleğe ani geçiş mimlemektedir. Bu döneme ait çok daha fazla arkeolojik materyal bulunmaktadır ve söz konusu dönemde mağaranın sürekli kalınan bir yerleşim olarak kullanılıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Yine bu dönemde, ilk kez Liguria Dağları aşılıarak Kuzey İtalya'nın iç kesimleriyle temasa geçilmiştir: çakmak taşının kabaca yüzde 12'si Alpler kaynağından ithal edilmiştir. Yerel faaliyetlere ilişkin de çok sayıda bulguya rastlanmıştır. Tahıl polenleri yaygındır ve çok sayıda değirmenin varlığı tahılların mağaranın içinde öğütüldüğüne işaret etmektedir. Hayvanlar da yine mağaranın içinde tutulmuştur; toprak morfolojisi (topraktaki partiküller üzerinde yapılan mikroskobik analiz) hayvanların yataklarının ara ara yakıldığını göstermektedir. Bu yataklar polenler ve kömür kalıntılarından hareketle süpürgeotu türlerinin de aralarında bulunduğu bitki materyalinden yapılmıştır.

Geç Neolitik Dönem M.Ö. 4000'in hemen öncesinde başlamıştır ve bu dönemde yerleşim yoğunluğunda bir azalma yaşanmıştır. Güney Fransa'dakilere benzeyen Chassey tipi çömleklerin (kırmızı renkli, sağlam çeperli, bezemesiz fakat cilalı ve iyi yapımlı) ortaya çıkışıyla birlikte, kültürel geçiş yine hızlı olmuştur. Bölgedeki çakmak taşının neredeyse yarısının Ron deltasından ithal edilmiş olması Fransa ile bağlantıları açıkça ortaya koymaktadır. Geç Neolitik Dönem sonrasında, mağaranın kullanımı daha da azalmıştır. Tunç Çağı boyunca aralıklı yerleşmeler yaşanırken, Demir Çağı ve Romalıların işgaline dair de sınırlı miktarda bulguya rastlanmıştır.

Arene Candide, kısmen iyi korunmuş stratigrafisi, kısmen de Bernabò Brea ve Cardini'nin yürüttüğü nitelikli kazı çalışmaları sayesinde Batı Akdeniz'in önemli kesitlerinden biridir. Yerleşime ilişkin yeni bilgiler gelmeye devam etmektedir ve hiç kuşkusuz daha uzun yıllar boyunca da devam edecektir.

Ayrıca bkz. Caldeirão Mağarası (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bernabò Brea, Luigi. *Gli Scavi nella Caverna delle Arene Candide*. 2 Cilt. Bordighera, İtalya: Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1946 (1. Cilt), 1956 (2. Cilt).

Binder, Didier ve Roberto Maggi. "Le Néolithique ancien de l'arc liguro-provençal." *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 98, no. 3 (2001): 411-422.

Cardini, Luigi. "La necropoli mesolitica delle Arene Candide (Liguria)." *Memorie dell'Istituto Italiano di Paleontologia Umana* 3 (1980): 9-31.

Maggi, R., ed. *Arene Candide: A Functional and Environmental Assessment of the Holocene Sequence (Excavations Bernabò Brea-Cardini, 1940-50)*. Memorie dell'Istituto Italiano di Paleontologia Umana, no. 5. Roma: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, 1997.

Pettitt, P. B., M. Richards, R. Maggi ve V. Formicola. "The Gravettian Burial Known as the Prince ('Il Principe'): New Evidence for His Age and Diet." *Antiquity* 77 (2003): 15-19.

Rowley-Conwy, Peter. "From Arene Candide to the Atlantic: The Bernabò Brea Excavations and Early Domestic Animals in the West Mediterranean." İçinde *Atti del Convegno in Onore di Luigi Bernabò Brea*. Ed. G. Spadea ve E. Starnini. Roma: Kültür Bakanlığı, yayına hazırlanıyor.

Tinè, Santo, ed. *Il Neolitico nella Caverna delle Arene Candide (Scavi 1972-1977)*. Collezione di Monografie Preistoriche ed Archeologiche, no. 10. Bordighera, İtalya: Istituto Internazionale di Studi Liguri, 1999.

Zilhão, João. "Radiocarbon Evidence for Maritime Pioneer Colonization at the Origins of Farming in West Mediterranean Europe." *Proceedings of the National Academy of Science* 98, no. 24 (2001): 14,180-14,185.

CALDEIRÃO MAĞARASI

JOÃO ZILHÃO

Gruta de Caldeirão yerleşimi Portekiz’de, Lizbon’un yaklaşık 150 kilometre kuzeybatısında kalan Tomar kenti yakınlarındadır. Yerleşimin giriş noktası denizden yaklaşık 120 metre yüksektedir ve mağaranın bulunduğu küçük kalkerli platoyu (kuzeyden güneye doğru) kesen Tagus Nehri’nin bir kolu olan Nabão Nehri’ne akan geçici bir derenin altında yer alan küçük bir vadiye hâkimdir. Mağaranın “arka odası”nda tespit edilen stratigrafi sırası yaklaşık 6 metre kalınlığındadır ve onu dört ana bloğa ayıran üç büyük kesiklik içermektedir. Dip kısımdaki Orta Paleolitik K-P seviyeleri günümüzden 28,000 yıl öncesine (M.Ö. 30,000’in de öncesine) tarihlenmiştir. Bunları günümüzden 18,000 yıl öncesine (M.Ö. 20,000’den öncesine) tarihlenen erken Üst Paleolitik ve Solutrean Fa’dan Jb’ye kadarki seviyeler ile günümüzden yaklaşık olarak 16,000-10,000 yıl öncesine (yak. M.Ö. 17,500-M.Ö. 9500) tarihlenen Magdalenian Eb seviyesi takip etmektedir. Bunların üzerini örten Neolitik ve Neolitik sonrası çökelti birikimi yaklaşık olarak M.Ö. 6000’de Ea seviyesiyle birlikte başlamıştır.

Erken Neolitik Dönem’e ait kalıntılar NA2 ve NA1 olmak üzere iki farklı arkeolojik katmanı oluşturmaktadır. Bunlardan ilki olan NA2, insan kemikleri ve ilgili çömlek, süs eşyaları, taşsılar ve hayvan kemikleri asemblajıyla açıklanan bir mezarlık içeriğine sahiptir. Bu materyallerin büyük bir kısmı Eb seviyesin içinde ayrık yığınlar halinde kurtarılmıştır. Son Buzul Çağı’nın sonuyla beraber çökeltelerde görülen boşluk, ilk Neolitik insan faaliyetlerinin olduğu dönemde mağaranın zemininin

hâlâ Magdalenian Dönemi'nin sonundakiyle aynı olduğunu ortaya koymasını itibarıyla tabakalar arasındaki intrüzyonu açıklamaktadır. Hayvanları da yanlarında içeri almanın yol açtığı döneme özgü kargaşanın yanı sıra söz konusu insan faaliyetlerinin sonucunda, Erken Neolitik Dönem cesetlerine ait kalıntılar hemen altta bulunan çökeltilerde katılmıştır. Bu nedenle, çökeltinin içeriği karmadır ve çok büyük bir kısmı mağarada çok daha geçmişte birikmiştir; bu, Akdeniz mağaralarında sık karşılaşılan bir durumdur fakat Caldeirão Mağarası sıklıkla gözden kaçırılmıştır ve bölgede çiftçiliğin tam olarak ne zaman ortaya çıktığı konusundaki tartışmaların başlıca kaynağıdır.

NA2 katmanı en az dört yetişkin ve bir çocuğa ait kalıntılar içermektedir ve dış analizine dayalı tahminler bir beşinci yetişkinin daha mevcut olduğuna işaret etmektedir. Kemikler ve ilgili insan yapıtlarının mekânsal yayılımı bir kadının kuzey duvarına karşı ve baskı bezemeli bir kap ile birlikte gömüldüğünü göstermektedir. Bir erkek üç adet mikrolit (biri trapez, diğer ikisi daire şeklinde) güney duvarına karşı gömülürken, bir ikinci erkek de hemen onun yakınına, *Theodoxus fluviatilis* (tatlı su salyangozu), *Hinia pfeifferi* (şeytanminaresi) ve *Glycymeris glycymeris* (köpek midyesi) türlerinden yapılmış 120 adet boncukla birlikte gömülmüştür. Ulaşılan bu içeriklerin çökeltme sonrası dağılışı ölümlerin koruyucu bir gömme alanı içine yerleştirilmediği, doğrudan doğruya mağara zeminine öylece bırakıldığını göstermektedir. Kafatasına ait kemik parçalarının bulunduğu yer başların muhtemelen yan duvarlara dayandığına işaret etmektedir.

NA1 katmanına atfedilen insan kemikleri en az on üç yaşında bireylere aittir: altısı on beş yaşından küçük, ikisi on beş ile yirmi yaş arasındadır; ayrıca ikisi (bir erkek, bir kadın) henüz genç (yirmi ile yirmi beş yaş arasında), diğer üçü ise daha yaşlı (iki erkek, bir kadın) olmak üzere beş yetişkin birey vardır. Çökeltme sonrası bozulan veya mağarada yaşayan tilki ve porsuk gibi hayvanlar tarafından parçalanan, kırılan insan iskeletleri bu vakada farklı insanların mekânsal yayılımındaki örüntünün saptanmasına imkân vermeyecek kadar kötü durumdadır. NA1 katmanındaki mezarlık hediyeleri arasında cilalı taş baltalar ve damga baskılı seramik kaplar yer almaktadır.

Hayvan kemikleri bu mezarlık alanın aynı zamanda aralıklı olarak yaban domuzu avcıları ve koyun sığırtaçları tarafından sıcak mevsimlerde sığınak olarak kullanılmıştır. Bu yerleşimin bulunduğu bölgedeki

Şekil 1. Caldeirão Mağarası'ndan baskı bezemeli çömlek parçaları. João Zilhão'nun izniyle yayımlanmıştır.

yerleşik köyler bugün hâlâ arkeolojik olarak bilinmemekle beraber, daha güneyde, Nabão alüvyon ovasının bereketli topraklarında olması gerekmektedir. Mağara çökeltlerinde tahıl tanelerinin veya tarıma alınmış bitkilerin varlığına dair başka türlü kanıtların bulunmayışı yerleşimin tek ve özel bir amaçla kullanılmış olmasından ileri geliyor olmalıdır; zira tarımın ekonomik yapının bir parçası olmadığı anlamına gelmemektedir. İnsan kemikleri üzerinde yapılan kararlı izotop analizi yerli Geç Mezolitik Dönem insanlarınkinin aksine, su kaynaklarının bulunmadığı bir besin rejimine işaret etmektedir; dahası, söz konusu yerli Geç Mezolitik Dönem insanları deniz kıyısına ve büyük haliçlere kolay erişimi olmayan iç kesimlere yerleşik yaşamlar sürmüş gibi görünmektedirler. Erken Neolitik Dönem insanların böyle bir yerleşim ortaya koymuş olduğu gerçeği tahıl tarımcılığına hayvanların evcilleştirilmesi ile aynı dönemde başladığını göstermektedir. Buradan hareketle, NA2 katmanındaki baskı bezemeli çömlekleri Neolitik Dönem kümesinin bir temsili olarak görmek mümkündür ki bu durum, çömlekçiliğin varlığının Batı Akdeniz Avrupası'nda çömlekçiliğe eşlik eden diğer öğeleri de varsaydığı anlamına gelmektedir: tahıl tarımcılığı, ekonomi ve besin rejiminin temeli olarak eklenen koyun ve keçiler, yerleşik köy hayatı ve teknoloji yönünden de cilalı taş baltalar.

Biçimsel olarak bu çömlek görece geliştirilmiştir; bezeme ağzın alt kısmında küçük, yatay olarak delinmiş kulplar arasındaki boşluğu dol-

duran bir şeritle sınırlıdır. Aynı radyokarbon yaşta benzer kap türleri Estremadura'daki Orta Kireçtaşı Dağ Kitlesi'nin kuzey yarısının yakınlarında kalan Buraca Grande (Pombal) ve Pena d'Água (Torres Novas) gibi yerleşimlerden de bilinmektedir. Caldeirão'nun yaklaşık 40 kilometre güneybatısında yer alan Galeria da Cisterna mağara mezarlık alanında (Almonda karstik yapısı, Torres Novas) ortaya çıkarılmıştır biçim olarak daha eskiye ait olan barok tarzda süslenmiş baskı bezemeli kaplar; bunlar AMS radyokarbon tarihlleme yöntemiyle yaklaşık M.Ö. 5423'e tarihlenen karakteristik süs eşyalarıyla (delinmiş alageyik köpek dişi ve bunların şeklinin taklit edildiği kemik taneleri) ilişkilendirilmektedir.

Kap bezeme ve kişisel süs eşyalarında Cisterna ile İspanya'nın Valencia kentinin Akdeniz kıyısında bulunan Cova de l'Or gibi yerleşimler arasında görülen çağdaşlık ve yakın benzerlik çiftçi-sığırtmacı grupların Akdeniz ve İber Yarımadası'nın Güney Atlantik kıyıları boyunca yayılmasının denizci bir öncü kolonileşme süreci sayesinde gerçekleştiği hipotezini destekler mahiyettedir. Caldeirão gibi iç kesimlerdeki yerleşimlerde ortaya çıkarılan insan yapıtlarının yapımında kullanılan ham maddelerin -deniz kabuğu ve kil- kaynak kullanımı da bu hipotezle örtüşmektedir; zira bir takas sisteminin yüzünü haliçler ve denize doğru döndüğünü ortaya koymaktadır. Mevcut tarihllemelerden hareketle, Portekiz kıyılarına ilk kez ulaşan Neolitik Dönem insanların ancak altı kuşak sonraki torunları Nabão Vadisi'ne yerleşmeye başlamış oldukları tahmininde bulunmak mümkündür. Caldeirão'daki insan kalıntılarının fiziksel antropolojik analizinde herhangi bir şiddet ve zorlanma izine rastlanmadığından, bu insanların beraberlerinde getirdikleri yeni ekonomik sistemde en başından beri başarılı oldukları sonucunu çıkarmak gerekir.

Ayrıca bkz. Tarımın Akdeniz Boyunca Batıya Doğru Yayılması (2. Cilt, 3. Bölüm); Arene Candide (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Zilhão, João. "Radiocarbon Evidence for Maritime Pioneer Colonization at the Origins of Farming in West Mediterranean Europe." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 98 (2001): 14180-14185.

---. "From the Mesolithic to the Neolithic in the Iberian Peninsula." İçinde *Europe's*

136 Antik Avrupa

First Farmers. T. Douglas Price (Ed.), s. 144-182. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

---. "The Spread of Agro-Pastoral Economies across Mediterranean Europe: A View from the Farwest." *Journal of Mediterranean Archaeology* 6, no. 1 (Haziran, 1993): 5-63.

---. ed. *Gruta do Caldeirão: O Neolítico Antigo*. Trabalhos de Arqueologia 6. Lisbon: Instituto Português do Património Arquitectónico e Arqueológico, 1992.

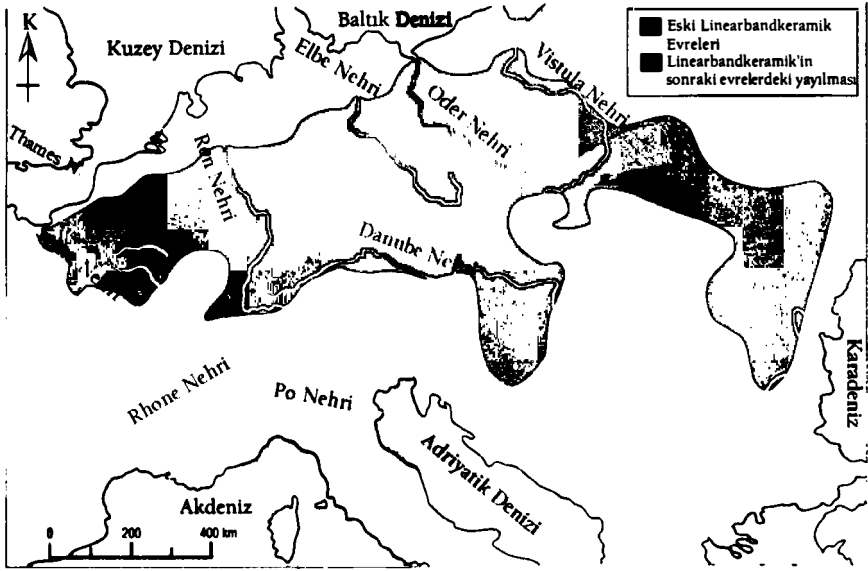
ORTA AVRUPA’NIN İLK ÇİFTÇİLERİ

LAWRENCE H. KEELEY, MARK GOLITKO

Tarımın Yunanistan ve Balkanların güneyinde (Sesklo ve Karanovo/Kremikovci kültürleri) ortaya çıkışından bin yıl, Balkanların kuzeyindeki (Starăevo, Körös ve Criş kültürleri) başlangıcından beş yüz yıl sonra, Budapeşte yakınlarında *Linearbandkeramik* (Çizgi Bant Bezemeli Seramik) kültürü (LBK) insanları Macaristan Ovası’na ilk kez ekin ekmişlerdir. Yedi yüz, sekiz yüz yıllık bir dönemde bu insanlar Kuzey Avrupa Ovası’nın sınırlarına kadar Orta Avrupa’nın çok büyük bir kısmına yayılırken, tarım ve hayvancılık, büyük ve daimi evler ile yerleşimler kurma ve çömlek yapımı da dâhil yeni pratikleri de buralara beraberlerinde getirmişlerdir. LBK kültürüne ilişkin geleneksel görüş bu insanları Orta Avrupa’nın yerli avcı-toplayıcı topluluklarının büyük ölçüde yerini almış olan huzurlu ve kendi kendine yeten göçmenler olarak değerlendirirken, yeni araştırmalar LBK kültürünün yayılmasının zaman zaman aşırı şiddet pratiklerinin de söz konusu olduğu çok daha karmaşık sosyal etkileşimler barındırdığını ortaya çıkarmıştır.

LINEARBANDKERAMİK KÜLTÜRÜ

LBK kültürü (adını çizgi biçimindeki oyma çömlek bezeme tarzından

Linearbandkeramik yerleşim alanı. Luning, Kloos ve Albert'ten uyarlanmıştır 1989.

almaktadır) ilk kez Macaristan Ovası'nda Budapeşte yakınlarında ortaya çıkmış ve sonrasında Bohemya, Moravya, Slovakya, Güney Polonya, Ukrayna'nın belli kesimleri, Moldova, Kuzey Romanya, Aşağı Avusturya, Almanya, Alsas, Limburg, Belçika, Aisne Vadisi ve Paris Havzası'na yayılmıştır. Bu kültür Alman arkeolog Friedrich Klopffleisch (1831-1898) tarafından on dokuzuncu yüzyılda tespit edilmiştir ve pek çok arkeolog hâlen söz konusu kültürü Almanca adıyla *Linearbandkeramik* ya da *Linienbandkeramik* ya da kimi zaman kısaca *Bandkeramik* şeklinde anmayı sürdürmektedir. İngilizceye çevirisi, *Linear Pottery* de yine arkeologlar tarafından sıklıkla kullanılmakta olan kültür için Fransızca'da kullanılan ifade ise *Céramique Rubanée*'dir. 1920'lerde Orta Avrupa tarih öncesindeki Tuna Nehri kültürler silsilesinin temeli olarak Gordon Childe tarafından kullanılan *Danubian I* ifadesi ise günümüzde artık pek kullanılmamaktadır.

Avrupa genelindeki LBK yerleşimlerine dair oldukça geniş bir radyo-karbon tarihler bütünü mevcut olmasına karşın, kalibrasyon ve çözünürlük ile ilgili güçlükler yalnızca karbon 14 yöntemine dayalı bir kronolojinin oluşturulmasını gerçek anlamda imkânsızlaştırmaktadır. LBK dönemi tipik olarak çömlek bezemedeki ilerleme temelinde kronolojik olarak dört evreye ayrılmaktadır. En Eski, Eski, Yeni, En Yeni. Bunun-

la beraber, LBK'nin yayılma alanı içindeki bölgelerin çoğuna ilişkin daha kesin bölgesel kronolojiler oluşturulmuştur. Radyokarbon tarihlerin örtüştüğü Kuzey Balkanlardaki (Körös) Erken Neolitik Dönem maddi kültürü ile benzerlikleri LBK kültürünün başlangıcını yaklaşık olarak M.Ö. 5700'e tarihlemektedir. En eski evrede LBK yerleşimler Macar Ovası, Aşağı Avusturya, Güney Bohemya ve Moravya, Doğu Almanya, Güney Almanya'da Tuna Vadisi ve dahası Frankfurt yakınlarında Main Vadisi kadar batıya uzanarak geniş bir alana yayılmaktadır. Bu yerleşimlere ilişkin tarihleri esasen birbirinden ayırmak imkânsızdır ki bu durum yayılmanın ne denli hızlı olduğunu ortaya koymaktadır. LBK kültürün eski evresi yaklaşık olarak M.Ö. 5500-M.Ö. 5300 yılları arasında başlamıştır ve Ren Vadisi ve (kuzeyde Belçika ve Hollanda'nın yanı sıra) Güney Polonya'da ilk yerleşimlere sahne olmuştur. Yeni ve En Yeni evrelerdeyse batıda Ukrayna, Moldova, Kuzey Romanya ve Paris Havzası'na doğru yayılma gerçekleşmiştir. En uzak batıdaki yerleşimlere yaklaşık olarak M.Ö. 4900 tarihine kadar rastlanmamış olması LBK kültürünün yılda ortalama 3,5-5 kilometre yayılmış olduğunu göstermektedir.

ARAŞTIRMA TARİHİ

LBK çömlek buluntuları Orta Avrupa'da 1700'lerden beridir kaydedilmektedir ve LBK materyalleri içeren çukurlar ilk kez 1800'lerde kazılmıştır. Bu yerler "çukur evler" olarak adlandırılmıştır ve ilk çiftçilerin evlerini temsil ettikleri düşünülmüştür. Ne var ki bütün bir yerleşimin ortaya çıkarılması ve LBK uzun evlerinin ilk kez keşfedilmesi için Werner Buttler ve Waldemar Haberey'in 1920'lerde Köln-Lindenthal'de gerçekleştireceği kazı çalışmalarını beklemek gerekmiştir.

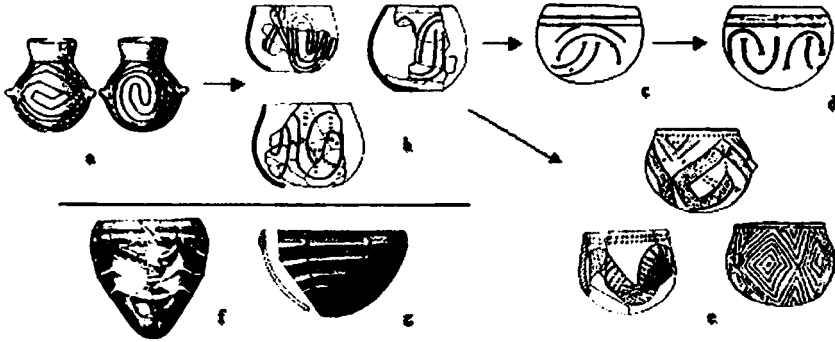
O tarihten beridir yüzlerce LBK yerleşiminde tam veya kısmi kazı çalışmaları yürütülmüş ve bu çalışmalar LBK'yi Avrupa tarih öncesinin en kapsamlı biçimde araştırılmış kültürlerinden biri yapmıştır. Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Ukrayna, Moldova, Romanya, Polonya, Avusturya, Almanya, Lüksemburg, Hollanda, Belçika ve Fransa'da LBK yerleşimleri kazılmıştır. Bu kapsamlı çalışmalardan bazıları 1970'li yıllarda açık maden ocağı işletmeciliğinin bütün akarsu rotalarındaki LBK yerleşimlerinin tamamı için kurtarma kazılarının yapılmasına imkân tanıdığı (Köln yakınlarındaki) Aldenhovener Platte ve Braunschweig ya-

kınlarındaki Helmstedt kömür seviyesinde yürütülmüştür. Bunlar dışında, Polonya'nın güneyinde bölgesel düzeyde bir yerleşim yüzey araştırmasını da içeren büyük çaplı kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Macar Ovası ve Çek Cumhuriyeti'nin güney kesimi de keza yoğun bir şekilde incelenmiştir. Batıdaysa Limburg, Belçika'nın Hesbaye bölgesi, Aisne Vadisi ve Paris Havzası'nda kapsamlı yüzey araştırmaları ve kazı çalışmaları yürütülmüştür. Frankfurt Üniversitesi'nin yürütmekte olduğu yeni bir proje ise Almanya ve Avusturya genelindeki en eski LBK yerleşimi kazılarına yoğunlaşmış durumdadır.

LINEARBANDKERAMİK MADDİ KÜLTÜRÜ

LBK çiftçileri köylerini ikinci veya üçüncü dereceden akarsulara yakın (500 metre veya daha az) mesafede bulunan lösten veya yeniden çökelmiş lösten oluşan topraklar üzerine kurmayı tercih etmişlerdir (gerçi bazı bölgelerde söz konusu köylerin yüzde 50'den daha azı bu tür toprak üzerindedir). Pek çok vakada, yerleşimler (Köln-Lindenthal, Elsloo ve Olszanica örneğinin) döneme özgü pek çok uzun evin bulunduğu ve hatta kimi örneklerde bitişik mezarlık alanların da olduğu büyük, daimi yerleşimler olmuştur. Fakat Aldenhovener Platte'de yapılan kazı çalışmaları, diğer örneklerde LBK "köyleri"nin gerçekte birbirinden birkaç yüz metre uzakta olan ayrı ve yalıtılmış çiftlikler olduğunu göstermektedir. Neolitik Dönem sonrası erozyona bağlı olarak LBK yerleşimlerinden direk çukurları ve çukur diplerinden başka çok az şey kalmıştır fakat yine de belli yerleşimlerde hendeklerle tahkimat yapıldığı açık bir şekilde görülmektedir ve ayrıca kuyu ve ocak gibi yapılar da ortaya çıkarılmıştır. Yerleşimler tipik olarak "kümeler" (*Siedlungskammern*) halinde yer almakta, genellikle tek bir akarsu vadisinde kırk yerleşim bulunmaktadır.

LBK toplulukları genellikle birkaç metre genişliğinde ve onlarca metre uzunluğunda ahşap uzun evler inşa etmişlerdir. Uzun evler (ki yalnızca boş kalıplar olarak tespit edilebilmektedir) tipik olarak iki veya dört dış sütundan (duvar) ve çatının dayandığı üç sıra iç destek sütunundan oluşmaktadır. Batı Avrupa'nın daha eski dönemlerden kalma uzun evleri karakteristik olarak Y veya 7 şeklinde bir orta sütun sırası modeline sahiptir; daha sonraki dönemlere ait evlerde bu modelin yerini tek bir düz sıra almıştır. Uzun evler modülerdir, genellikle yaşam ala-

Şekil 1. Erken Neolitik Dönem çömlekleri: (a) en eski LBK; (b) Flomborn/Aăkovy /Zofipole; (c) Notenkipf; (d) Zeliecovce; (e) en yeni Batı tarzları; (f) La Hogue; (g) Limburg (Bogucki 1995, Constantin 1985, Lüning, Kloos ve Albert 1989, Müller-Karpe 1968, Preuß 1998 sonrası tekrar çizim). Lawrence Keeley'in izniyle yayımlanmıştır.

nı olarak yorumlanan bir orta bölme bulunmaktadır; tamamen kuşatan bir duvar siperine sahip kuzeybatı bölmesi genellikle kış aylarında hayvanlar için ahır görevi görürken, ağır çift sütunun bulunduğu güneydoğu bölmesi çoğunlukla toplanan ekinlerin konduğu bir dam altı olarak düşünülmektedir. Uzun evlerde daima bir orta bölme yer almaktadır fakat kuzeybatı ve güneydoğu bölmeleri olmayabilmektedir de. Bununla beraber, birçok yerleşimde evlerin çoğunda üç bölme de görülmektedir ve bu durum evin büyüklüğü ile sakinlerinin sosyal statüsü arasındaki bağıntının tersine işaret etmektedir. Hiçbir orijinal yüzey alanı kurtarılamamıştır fakat toprak fosfat içerik analizi üç bölme arasında herhangi bir işlevsel farklılık göstermemiştir.

LBK taş aletleri tipik olarak tek eksenli karotlardan veya ince taş parçalarından alınan yassı düzleme sahip geniş ve uzun bıçaklardan oluşmaktadır. En eski evrede LBK taş aletler daha çok (sonraki LBK kültürü evrelerinde yüzde 20 iken bu evrede yüzde 40) küçük ve daha dar bıçaklardan ve kimi örneklerde çok yönlü düzlemlerden oluşmaktadır. Tipik aletler arasında ön kazıyıcılar, orak bıçakları, armatürler ve delgiler yer almaktadır. Ender görülen örnekler dışında hakkak kalemi kelimenin tam anlamıyla yoktur. Doğudaki yerleşimlerde az sayıda (alet grubu toplamının yüzde 1'inden daha az) olan mermi uçları batıda daha yaygındır (toplam buluntuların yüzde 20'sini oluşturmaktadır). En eski LBK yerleşimlerinde bu uçlar çoğunlukla geometrik şekillerde, genellikle de trapez biçimindeki mikrolitlerden oluşurken, doğu kesim-

lerdeki LBK yerleşimlerinde bu eğilim daha sonraki evrelerde de devam etmiştir. Batıdaysa klasik “Tuna” üçgen uç tipi daha yaygındır. Değirmen taşı (D kesim “ayakkabı kalıbı” tipi) keser ve baltalara (*Flachhacke*) ve keza değirmen taşına (sürtme taş) LBK yerleşimlerinde her yerde rastlanmaktadır.

LBK çömlekleri (Şekil 1a-e) genellikle iki türe ayrılmaktadır; bunlardan ilki iyi yapılmış ve titiz bir şekilde bezenmiş güzel çömleklerden, ikinci tür sade ve kaba çömleklerden oluşmaktadır. Sade çömlekler hemen her zaman yiyecek depolama ve pişirmede kullanılırken, güzel çömlek kapların işlevi konusunda daha az yorum yapılabilmekte olup yemek servisinin bunlarda yapılmış olması mümkün gibi görünmektedir. En eski LBK çömlekler genellikle organik olarak ısıtılmıştır, düz diptir ve bezemeli örneklerinde neredeyse daima sarmal veya kıvrımlı iki veya üç çizgi bulunmaktadır. LBK kültürün daha sonraki evrelerinde yuvarlak dip ve organik olmayan ısıtmalar da neredeyse evrensel olarak uygulanmıştır. En yaygın kap türü olarak basık kâsenin yerini dörtte üç küre şeklindeki kâse (*Kümpf*) almıştır ve bezeme biçimleri daha da ayrıntılı bir hale gelmiştir. Yeni evrede biçimsel açıdan belirgin bir doğu/batı ayrımı söz konusuysa, doğu yerleşimlerindeki çömleklerde görece bir biçimsel bir örneklik görülmektedir. En yeni LBK evresinde batı çömlekleri kabaca ayrı akarsu ağlarına karşılık gelen yerel biçim alanlarının oluştuğunu göstermektedir. Daha eski LBK yerleşimlerinde (özellikle de doğu yerleşimlerinde) kapların yanı sıra, çömlek heykelcikler, kil “sunaklar” ve insan ve hayvan biçimlerinde kaplara da rastlanmaktadır ve bunlar ile Balkanlardaki Neolitik yerleşimlerde bulunan benzer objelerle bariz bir ilişki söz konusudur. Diğer taraftan, bu tür objeler daha sonraki dönemlere ait LBK içeriklerde kayda değer biçimde azalmaktadır.

GEÇİM EKONOMİSİ

Orta Avrupa’da tarımın ortaya çıkışı bugüne kıyasla daha sıcak (yaklaşık 2 santigrat derece), daha nemli (yüzde 8-22 daha ıslak) ve kışların daha ılıman olduğu Atlantik iklim sahasının başlangıcına denk gelmektedir. Atlantik Avrupa’sının neredeyse tamamı karışık geniş yapraklılar (karaağaç, meşe ve ıhlamur) ile örtülü olmasına karşın, polen analizleri LBK topluluklarının ilk yerleşim sürecinde bu ormanın kay-

da değer bir bölümünü açtığını ortaya koymaktadır.

En eski LBK yerleşimlerindeki faunal ve floral assemblaj tipik olarak yüzde 20 oranında yabani türler, yüzde 80 oranında evcilleştirilmiş/tarıma alınmış türlerden oluşurken, evcilleştirilmiş/tarıma alınmış türler arasında sığır, koyun ve keçi, domuz, köpek, gernik buğdayı, küçük kızıl buğday ve kavuzlu buğday, baklagiller (bezelye ve fiğ) ve keten yer almaktadır. En eski yerleşimler assemblajlarında bir derece çeşitlilik sergilerken, faunada (Schwanfeld, Strögen ve Neckenmarkt gibi) güney yerleşimlerinde koyun ve keçi, (Eitzum ve Eilsleben gibi) kuzey yerleşimlerinde sığır ve (Bruchenbrücken ve Goddelau gibi) batı yerleşimlerinde domuz hâkim olmuştur. Gernik ve küçük kızıl buğday tarıma alınmış bitkiler arasında en yaygın olan türlerdir fakat sınırlı sayıda orak bıçağına rastlanmış olması bazı araştırmacıların en eski LBK köylerinde sonraki evrelere ait köylere kıyasla tarımın daha az pratik edilmiş olduğunu ileri sürmesine yol açmıştır.

En eski LBK evresinden sonra, faunal ve floral kalıntıların yüzde 95 gibi ciddi bir kısmını evcilleştirilmiş/tarıma alınmış türler oluşturmuştur ve toplam kalori açısından en önemli tür sığırdır. Gernik buğdayı en verimli tahıl kalırken, ikinci sırada küçük kızıl buğday, üçüncü sıradaysa kavuzlu buğday gelmektedir. Sınırlı bir miktarda olmakla beraber arpa ve çavdar da bilinmektedir. Avrupa bizonu, yaban domuzu, alageyik, at, balık, yabani meyveler (elma ve armut), küçük taneli meyveler (böğürtlen ve ahududu) gibi yabani kaynaklar az ve sınırlı sayıda da olsa kullanılmaya devam etmiştir. Diğer taraftan, bölgesel farklılıklardan söz etmek mümkündür; örneğin güney ve doğuda LBK yerleşimlerinden bazılarında faunal ve floral assemblajın yüzde 20'si ile 50'si arasında bir kısmını evcilleştirilmemiş/tarıma alınmamış türler oluşturmuştur.

Başlarda LBK topluluklarının ormanlık alanları yakarak tarıma açma yöntemini kullandıkları ve sürekli yeni arazi ihtiyacı LBK topluluklarının Orta Avrupa'ya doğu hızla yayılmalarına yol açtığı düşünülüyordu. Ancak daha sonraları pek çok LBK yerleşiminde yüzyıllar boyunca yerleşik kalınmış olduğu ortaya çıkarılmıştır. Deneysel tarım çalışmaları Neolitik çiftçilik pratiklerinin LBK topluluklarının yerleştikleri türden ağır, lös toprak arazilerde yüzlerce yıl boyunca sürdürülebilir olacağını kanıtlamıştır. LBK insanları hem tarımcılık hem de hayvan otlatmak amacıyla yaklaşık bir kilometrelik köyler dâhilinde küçük arazileri açmış olmaları muhtemeldir.

LINEARBANDKERAMİK TOPLUMU

LBK köylerinin uzak mesafe ilişkileri kısıtlı olan ve büyük ölçüde kendi kendine yeten çiftlikler olduğu ve bu sınırlı toplumsal örgütlenmenin köy seviyesinin ötesinde var olduğu uzunca bir süredir kabul edilegelmiş olmakla beraber, bugün artık LBK topluluklarının yakın komşularıyla sosyal olarak bütünleştikleri ve yüzlerce kilometre uzaklar ile bu tür ilişkiler kurdukları açıkça ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, Karadeniz ve Ege Denizi'nden Orta Avrupa'ya *Spondylus* kabuğu gibi malların ticareti yapılmıştır. Bazı vakalarda, köyler çakmak taşı ihtiyaçlarının neredeyse tamamını uzak kaynaklardan temin etmiştir; sözgeli mi (günümüzde Çek Cumhuriyeti sınırları içinde kalan) Bylany'ye çakmak taşı 200 kilometreyi aşan bir uzaklıkta yer alan Olszanica'dan gelmiştir. Bu durum bu tür materyallerin temini için dönemsel ticaret deneyimlerinin yaşanmış olabileceğine işaret etmektedir.

Langweiler 8'de (Aldenhovener Platte), çakmak taşı muhtemelen Hollanda'dan getirilmiş ve civardaki diğer LBK yerleşimlerine dağıtılmazdan önce aletlerin yapımı burada bitirilmiştir. Komşu köyler arasında bu tür dayanışma bulgularına çok sayıda yerde rastlanmaktadır. Langweiler 2'de özel dar bir çukur yapının (*Schlitzgrubbe*) çok fazla bulunması, söz konusu yerleşimde insanların post tedarik ve ihracatında uzmanlaşmış olduklarına işaret edebilmektedir. Bekçika'nın Hesbaye bölgesindeki pek çok LBK yerleşiminde, toplumsal ve askeri ittifakları güçlendirmiş olması muhtemel bir pratik olan kullanışlı malların (çömlek ve taşı) ticaretine ilişkin kanıtlarla birlikte, üretimde uzmanlaşma bariz bir şekilde görülmektedir.

Yine, uzun evlerin yanı sıra tahkimatların inşasının ve özellikle de savunulmasının periyodik olarak birçok yerleşimden çok sayıda insanın destek ve yardımını gerektirmiş olacağı gerçeği bölgesel düzeyde bir iş birliğinin kanıtıdır. Ancak LBK toplumunda herhangi bir kalıtsal statü eşitsizliğinin varlığına işaret eden çok az bulgu mevcuttur. Statünün yaşla doğru orantılı olduğu ve sadece yaşlı erkekler (değirmen taşı balta) ve yaşlı kadınların mezar mallarıyla gömüldüğü görülmektedir. Bazı araştırmacılar LBK toplumu içinde bir tür "koca adam" statüsü rekabetini ileri sürerken, bu hipotezi destekleyecek arkeolojik materyal çok azdır. Yalnızca geç batı LBK içeriklerinde statü farklılıklarına ilişkin kanıtlar mevcuttur; örneğin Rixheim'da (Alsace'deki bir mezarlık alan) ol-

dukça özenilmiş kişisel süs eşyalarıyla birlikte gömülmüş birkaç insan cesedine rastlanmıştır.

ÇATIŞMA VE SAVAŞ

Geçmişte LBK kültürünün yayılmasının nüfusun yer değiştirmesi ile cereyan eden barışçıl ve huzurlu bir süreç olduğuna inanılmış olmasına karşın, günümüzde ulaşılan kayda değer miktarda bulgu, LBK toplumunun bir zamanlar yoğun şiddetin hüküm sürdüğü bir toplum olduğunu ortaya koymaktadır. Tahkimat duvarları (iç siperler ve çukurlarla kesik V veya U oluklu hendek şeklindedir ve bazı örneklerde şaşırtmalı veya gözetlenen kapılar mevcuttur) çok sayıda bölgeyi ve evreyi temsil eden yüzün üzerinde LBK yerleşiminden bilinmektedir ve en yaygın olarak batı LBK'nin daha geç evrelerinde görülmektedir. Buna karşın, LBK yerleşimleri genellikle doğal olarak korunaklı yerlere kurulmamışlardır ve hendeklerin büyük kısmı inşa edildikten hemen sonra hızla doldurulmuş gibi görünmektedir. Bu durum, söz konusu tahkimatları gerektiren tehlikeler her ne ise, bunların bölgeye yerleşme esnasında öngörülemediğine ve sonrasında da uzun soluklu tehditler olmadıklarına işaret etmektedir. Yine de, bazı yerlerde (örneğin Schletz-Asparn, Eilsleben ve Köln-Lindenthal) birkaç tahkimat safhası mevcuttur.

LBK ölüleri üzerinde yapılan bir inceleme doğu LBK yerleşimlerinde insanların yüzde yaklaşık 2,2'si travmatik yaralanmalar yaşarken, batıda bu oranın neredeyse yüzde 19 olduğunu ortaya koymuştur. Her iki oran da aşırı yüksek olmakla beraber, diğer buluntularla da birleştiğinde, batı LBK toplumunda doğu LBK toplumuna göre çok daha fazla şiddetin hüküm sürdüğü yönündeki görüşü desteklemektedir. Örneğin, yine oranlardaki bu farklılığın batı LBK alet gruplarında çok fazla sayıda mermi ucuna rastlanmasını da açıklaması mümkündür.

Bu çatışmaların nedenleri ve doğası hakkında çok fazla teori geliştirilmiştir. Vaihingen/Enz'de (Stuttgart yakınlarında bulunan tahkimli bir yerleşim) iki büyük çöp çukurunda çok sayıda iskelete ve yerleşim genelinde de sayısız parçalanmış insan kalıntılarına rastlanmıştır. Bu kalıntıların çoğunda travmatik yaralanma izleri görülmektedir. Metrik analizlerde, bu alışılmamış "cesetlere" ait iskelet kalıntıları yerleşimin mezarlık alanında (diz ve kolları bükük vaziyette yan uzanan) tipik yarı bükük LBK cesetlerinden çok daha gürbüz ve sağlıklı olduğu görülmüştür.

Bunların bölgeye gelen çiftçi gruplarla çatışan ve onlar tarafından öldürülen yerli avcı-toplayıcılar olması pekâlâ mümkün görünmektedir. Kırık kemikler (kafatasları, çene kemikleri ve bacak kemikleri) başka LBK yerleşimlerinden de bilinmekle beraber asla benzer bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Buna karşın, Belçika'nın kuzeydoğu kesiminde Mezolitik Dönem'in sonlarından kalma yerleşimler ile LBK yerleşimler arasında kalan ve 20-25 kilometrelik bir alanı kaplayan sahipsiz topraklar, bölgeye gelen çiftçiler ile yerli avcı-toplayıcılar arasında en azından bazı durumlarda çatışma meydana geldiğini göstermektedir.

LBK toplulukları arasındaki şiddet pratiklerine dair kanıtlar ise gide-rek daha iyi belgelendirilebilmektedir. Bunların en aşırı örnekleri katliam yaşanmış yerlerden ikisinde bulunmaktadır. Talheim'da (Orta Ren Vadisi) kazı çalışmasında ortaya çıkarılan bir çukurda pek çoğunun kafasında okların yanı sıra LBK balta ve keser darbelerine bağlı yaraların bulunduğu otuz dört iskelet bulunmuştur. Kurbanlardan birinde söz konusu yaraların büyük çoğunluğunun kafatasının arka kısmında olması bu kişinin kaçarken arkadan saldırıya uğradığına işaret ederken, demografi bütün bir köyün katledildiğini göstermektedir. Schletz-Asparn'da (Viyana yakınlarında) altmış altı ile üç yüz arasında insan öldürülmüş; yerleşimin tahkimat hendeğine atılmış ve burada aylarca açıkta bırakılmıştır. Yine burada da kurbanlar LBK baltalar, keserler ve oklarla öldürülmüştür. Cesetler arasında genç kadınların az oluşu saldırı-ganların onları yanlarında götürmüş olabileceğine işaret etmektedir.

Şiddet daha geç batı LBK yerleşimlerinde o denli yaygın ve aşırı gibi görünmektedir ki bazı araştırmacılar bu evreyi "kriz" dönemi olarak adlandırmayı tercih etmektedirler. Travma izi taşıyan cesetlerin yüksek oranına ve çok sayıdaki tahkimli yerleşime ek olarak, geniş kafatası zualarının bulunduğu Herxheim ve Ober-Hörgern gibi yerleşimlerde yamyamlığa dair kanıtlar (kömürleşmiş maddeler arasında ayrık bacak kemikleri) bulunmuştur. Akarsuların birkaç yüz metre uzağında bulunan yerleşimlerde kuyu ve sarnıçlar ile su tedarikini güvenceye alma yönünde ciddi ve bariz bir kaygı söz konusu olmuştur. Kaiserstuhl bölgesinde (Yukarı Ren Vadisi) bazı LBK toplulukları sonraları lös topraklar dışındaki daha korunaklı yüksek tepelik kesimlere taşınmış gibi görünmektedir. Tahkimatların inşa edildiği dönemde aynı zamanda uzak mesafe ticaret ağları çökmüş ve dolayısıyla örneğin Ren Vadisi'ndeki yerleşimler ham maddeleri daha önceleri yaptıkları gibi Limburg'dan

temin etmek yerine, yereldeki ikinci sınıf ham maddeleri kullanmak zorunda kalmışlar gibi görünmektedir.

Sonraki evrelerde LBK yerleşimlerinin çoğunda düşen yeraltı suyu düzeylerinin yanı sıra artan kuraklığa ilişkin başka işaretler kaydedilmiştir. Nüfus baskısı da hakeza potansiyel bir çatışma kaynağı olarak öne sürülürken, bazı araştırmacılar geç LBK'de bu "kriz" dönemine ilişkin mevcut yeni inanç pratikleri ile ilgilenmişlerdir. Örneğin, Jungfern-höhle gibi sözde ibadet mağaralarında bulunan insan (özellikle ve genellikle kadın) kurban etme pratiklerine ilişkin kanıtların yanı sıra, Menneville'deki (Aisne Vadisi) tahkimat çukurunda beş-altı yaşlarında çocuklara ait çok sayıda iskelet bulunmuştur. Bununla beraber, şiddet pratiklerinin doğu LBK'ye kıyasla batı LBK'de çok daha yoğun olmasının tek nedeni kötüleşen çevre koşulları olamaz. Fakat Erken Neolitik Dönem Orta Avrupa'sında şiddetin yaygın olduğu bugün artık çok açık bir şekilde bilinmesine karşın söz konusu şiddetin nedenleri henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşturulmuş değildir.

LINEARBANDKERAMİK'İN KÖKENLERİ VE YAYILMASI

İlk LBK toplulukları Macar Ovası'nda yaşamış olmasına karşın, LBK kültürünün gerçek kökenleri gizemini korumaya devam etmektedir. LBK maddi kültürü (çömlek, taşı, değirmen taşı, seramik heykelcikler) ve ekonomisi büyük ölçüde Kuzey Balkanlar Erken Neolitiği ile açık bağlantılar sergilemektedir. Başta LBK uzun evleri olmak üzere diğer unsurlar yeni ve özgündür. Erken LBK yerleşimler ile Körös yerleşimlerinin dağılımı arasında bariz bir çakışma mevcut olmasına karşın, bu maddi kültürlerin birinden diğerine açık ve belirgin bir geçişe işaret edecek bir yerleşim ile henüz karşılaşmamıştır. Macaristan'daki en eski evre LBK yerleşimleri (Budapeşte III, Becseheley, Bicske, Medina vd.) hâlihazırda LBK maddi kültürü ve ekonomisini tam "paket" barındırmaktadır. LBK'nin çiftçilerle temas kurmalarının akabinde Mezolitik avcı-toplayıcıların kültürlenmesini temsil ettiği yönünde iddialar söz konusu olsa da, Macaristan'da Geç Mezolitik Dönem yerleşimi yoğunluğunun aşırı düşük olması bu argümanın desteklenmesini aynı derecede güçleştirmektedir.

En eski evrede LBK yerleşimlerinin dağılım alanı (radyokarbon tarihlleme yönteminin çözüm sınırlılıkları dâhilinde) eş zamanlı olarak orta-

ya çıkmıştır ve bu durum LBK kültürünün aşırı hızlı yayılmış olduğunu göstermektedir. LBK tipik olarak yayılma hızı, bir örneklik, maddi kültür orijinallliği ve yabancı kökenlere sahip bitki ve hayvanlar dolayısıyla tarih öncesi göçün açık bir örneği kabul edilmektedir. Yine de en eski LBK evresinin kayda değer düzeyde bir yerel özümsemeyi içerdiği savunulmaktadır.

Bu tür argümanlar en eski LBK bölgesi dışındaki bölgelerden maddeler (örneğin, Maas Nehri çakmak taşları ve Bakony Dağları'ndan Szengal radyolariti) getiren Mezolitik ticaret ağlarının devam etmiş olmasına, kaynak kullanımındaki çeşitlilik ve yabancı kaynakların (daha sonraki evrelere kıyasla) yüksek kullanım oranına ve en eski LBK taş endüstrisinin Mezolitik Dönem öncesi ile süreklilik arz eden belli yönlerine dayanmaktadır. Örneğin, çok boyutlu bıçak düzlemlerinin bazı LBK yerleşimlerinde mevcutken bazısında mevcut olmaması bunların Mezolitik Dönem'deki dağılımlarını aksettirmektedir. Benzer şekilde, mermi ucu stilleri doğu/batı ayrımını ortaya koymakta ve yine Mezolitik Dönem örüntüsünü yansıtmaktadır. Diğer taraftan, bu "Mezolitik" özellikler oldukça azdır ve en eski LBK kültürü yerleşimlerinin büyük kısmında Mezolitik Dönem öncesi ile bir süreklilik söz konusu değildir. Esasen, Orta Avrupa'ya ilişkin radyokarbon tarih incelemelerinden biri Mezolitik yerleşimlerin büyük çoğunluğunun ilk LBK topluluklarının ortaya çıkışından birkaç yüzyıl önce terk edildiğini ortaya koymuştur.

Almanya'nın güneybatı kesimindeki eski, yeni ve en yeni LBK evrelerinden kalma mezarlık alanlarda (Flomborn, Schwanfeld ve Dillingen) bulunan cesetler üzerinde yapılan bir kemik yapısı analizinde eski evrede (Ren Vadisi'ndeki ilk yerleşimde) yaşamış insanların yaklaşık yüzde 60'ının "yerli olmayan" yapı profillerine sahip olduğu saptanmıştır. Bu oran yeni ve en yeni evrelerde çarpıcı biçimde düşmektedir. "Yerli olmayan" insanlar farklı gömme işlemlerine tabi tutulmuş gibi görünmektedirler; taş baltalarıyla birlikte gömülmemişlerdir ve başları güneydoğuya değil kuzeybatıya dönüktür. Bu kalıntılardaki stronsiyum seviyesinin büyük vadileri tercih etmiş olan LBK grupları veya Mezolitik Dönem insanların yerleşmediği kumlu araziye sahip yüksek kesimlerdeki kaynağıyla örtüştüğü tespit edilmiştir. Henüz doğruluğu kanıtlanmamış olmakla beraber bu insanların birleşmiş Mezolitik avcı-toplayıcı grupları temsil ediyor olma olasılığı söz konusudur.

Orta Avrupa'nın batısında LBK çiftçileri ile yerliler arasında bir etki-

leşim ve temas yaşanmış olması da yine ihtimal dâhilindedir. Tipik LBK çömleklerine ek olarak, batı LBK yerleşimlerinde az sayıda da olsa esra-rengiz iki çömlek tipi, La Hoguette ve Limburg (Şekil 1f, g) keşfedilmiştir. Gerek La Hoguette gerekse Limburg çömlekleri biçim, bezeme ve teknolojik yöntem bakımından LBK çömleklerinden belirgin biçimde farklıdır. La Hoguette çömlekleri ağırlıklı olarak Orta Ren Vadisi'ndeki en eski ve eski LBK yerleşimlerinde bulunmuş olmakla beraber "Mezolitik" içeriklerde de görülmüştür. Örneğin, Bavans kayalığında La Hoguette çömlekleri, Mezolitik taş kalıntılar ve M.Ö. 5800 gibi erken dönemlere tarihlenen evcilleştirilmiş koyun ve keçi kemiği oldukları düşünülen kalıntılarla bir arada bulunmuştur. Diğer taraftan, Belçika ve Fransa'nın Aşağı Ren Vadisi'nde kalan yeni/en yeni evre LBK yerleşimlerinde neredeyse sadece Limburg çömleklerine rastlanmaktadır. Güvenilir başka herhangi bir içerikte ise henüz hiç Limburg çömleği ortaya çıkarılmamıştır. Bu iki çömlek tipinin önemi üzerine çok yoğun tartışmalar yaşanmış ve fakat nihai bir sonuca ulaşılamamıştır. La Hoguette çömleklerinin Mezolitik Dönem yapımı olması muhtemel gibi görünürken, Limburg çömlekleri için güçlü bir Mezolitik köken kanıtına rastlanmamıştır. Birbirlerine benzememelerine karşın, iki çömlek tipinde de biçim olarak Güney Fransa'daki Epikardiyal çömleklerden etkilenildiği görülmektedir.

LBK topluluklarının oluşumunda yerli avcı-toplayıcıların rolü 'en makul biçimde en eski LBK evresi için ileri sürülmektedir. Bu tür bir sürecin yayılma esnasında gerçekleşmiş olması mümkündür fakat bulgular en iyi ihtimalle bile şüphelidir. Orta Avrupa'da LBK içeriğinde ilk kez görülen maddi kültür ve kültürel pratiklerin büyük bir kısmının Mezolitik Dönem öncesi ile çok sınırlı bir bağı vardır ya da hiçbir bağı yoktur. Günümüzde arkeolojik kayıtlar tarımın Orta Avrupa'ya gelmesine yol açan öncelikli sürecin fiili insan göçü olduğunu göstermektedir. Bu göçün nedenleri kesin olarak bilinmemektedir fakat pek çok teorisyen Ortadoğu ekinlerinin (Atlantik iklim koşullarının başlamasıyla birlikte) Orta Avrupa'da pratik edilmesi için uygun ekolojik koşulları (ki bu koşullara nüfus baskısı da dâhildir) ve sosyal baskıları (bu tür gerginliklere son vermenin bir aracı olarak çatışma ve savaş) ileri sürmektedir.

LINEARBANDKERAMİK SONRASI ORTA AVRUPA

LBK kültürünün daha geç evrelerinde bölgesel tarz ve pratiklerin gelişmesi yönünde seyreden eğilim LBK sonrası dönemde (yak. M.Ö. 4800'den sonra) devam etmiş ve ilgili birkaç "yavru" kültür daha ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Batı Almanya ve Hollanda'da Rössen, Fransa'da Villeneuve/Saint Germain, Belçika'da Blicquy, Doğu Almanya'da Stichbandkeramik (hat bezemeli çömlek kültürü) ve doğu LBK bölgesinin büyük bir kesiminde Lengyel kültürü yer almaktadır. Bu kültürler yalnızca çömlek tarzlarındaki farklılıklar değil, aynı zamanda değişen adaptasyonları ve kültürel pratikleri yönünden de ayrılmaktadır. Genel anlamda, Orta Avrupa'nın tamamına geç Erken Neolitik Dönem insanları daha seyrek yerleşmişlerdir ki bu durum zaman zaman LBK "yıkıma" mal edilebilmektedir.

LBK insanların yayılması binyıl boyunca kuzeyde karmaşık avcı-toplayıcı gruplarla temas halinde oldukları Kuzey Avrupa Ovası'nın sınırlarında (Polonya hariç) durmuş gibi görünmektedir. Bununla beraber, Polonya'nın alçak kesimlerindeki Lengyel gruplarının ilk Huni Biçimli Kap Kültürü (*Funnel Beaker*) topluluklarını meydana getirerek tarımın yayılmasını Kuzey Avrupa Ovası'na ve Güney İskandinavya'ya doğru devam ettirdikleri iddia edilmektedir.

Ayrıca bkz. Kuzey Avrupa Mezolitiği (1. Cilt, 2. Bölüm), Kuzeybatı Avrupa Mezolitiği (1. Cilt, 2. Bölüm), Bruchenbrücken (2. Cilt, 3. Bölüm), Bylany (2. Cilt, 3. Bölüm), Kuzeybatı Avrupa'da Çiftçiliğin Başlangıcı (2. Cilt, 3. Bölüm), Aşağı Ren ve Maas Nehri Boyunca Çiftçiliğe Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm), Kuzey Avrupa'da Tarıma Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm), Süt, Yün ve Çekiş Gücü: İkincil Hayvan Ürünleri (2. Cilt, 4. Bölüm), Brzeeç Kujawski (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bogucki, Peter. "How Agriculture Came to North-Central Europe." İçinde *Europe's First Farmers*. Ed. T. Douglas Price, s. 197-218. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

"The Linear Pottery Culture of Central Europe: Conservative Colonists" İçinde *The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies*. Ed. W. K. Barnett

ve J. W. Hoopes, s. 89-98. Smithsonian Series in Archaeological Inquiry. R. M. Adam ve B. D. Smith (baş editörler). Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1995.

Constantin, Claude. *Fin du Rubané, céramique du Limbourg et post-Rubané: Le néolithique le plus ancien en bassin parisien et en Hainaut*. BAR International Series, no. 273(ii). Oxford: BAR International Series, 1985.

Gronenborn, Detlef. "A Variation on a Basic Theme: The Transition to Farming in Southern Central Europe." *Journal of World Prehistory* 13, no. 2 (1999): 123-210.

Lüning, Jens, Ulrich Kloos ve Siegfried Albert. "Westliche Nachbarn der bandkeramischen Kulture: La Hoguette und Limburg." *Germania* 67, no. 2 (1989): 355-393.

Milisauskas, Sarunas. "Early Neolithic: The First Farmers in Europe, 7000-5500/5000 B.C." İçinde *European Prehistory: A Survey*. Ed. Sarunas Milisauskas. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002.

Müller-Karpe, Hermann. *Handbuch der Vorgeschichte Zweiter Band: Jungsteinzeit*. Munich: C. H. Beck, 1968.

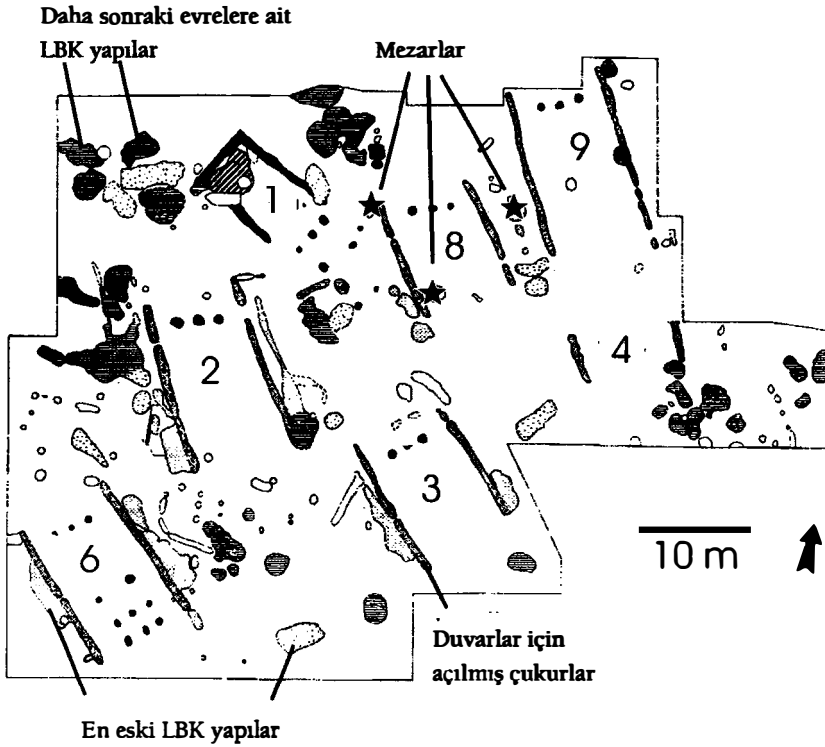
Preuß, Joachim. *Das Neolithikum in Mitteleuropa: Kulturen-Wirtschaft-Umwelt vom 6. bis 3. Jahrtausend v.u.Z.* Cilt. 1, 2. Weissbach, Germany: Beier ve Beran, 1998.

BRUCHENBRÜCKEN

DETLEF GRONENBORN

Bruchenbrücken yerleşimi Almanya'da, Friedberg'in yaklaşık 5 kilometre güneyinde, Taunus tepeleri ile Vogelberg ve Spessart zirveleri arasında kalan lös plato Wetterau bölgesinde yer almaktadır. 1980'lerin ortalarında Almanya'nın Frankfurt kentindeki Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi merkezli bir araştırma projesi kapsamında kazı çalışmaları yapılmıştır. 2003 yılı baharında bölgede devam etmekte olan konut geliştirme projesiyle birlikte yeni bir kazı çalışması süreci başlamıştır. Bruchenbrücken en eski Çizgi Bant Bezemeli Seramik Kültürü'ne (Almanca adıyla *Linearbandkeramik* veya kısaca LBK; LBK I yak. M.Ö. 5400-M.Ö. 5250), yeni LBK evresine (LBK II, yak. M.Ö. 5250-M.Ö. 5000), Orta Neolitik Dönem'e (yaklaşık olarak M.Ö. beşinci binyılın ilk yarısı) ve Tunç Çağı'na (bu yerleşim için kesin tarihler mevcut değildir) tarihlenen özellikleriyle çok bileşenli bir yerleşimdir.

Bruchenbrücken çarpıcı bir şekilde Batı ve Orta-Batı Avrupa'nın "La Hogue" adıyla bilinen bir diğer Erken Neolitik Dönem geleneğiyle benzer klasik en eski LBK maddi kültürüyle birlikte sahip olduğu en eski LBK bileşeniyle ünlenmiştir. Bu eş zamanlı kullanım M.Ö. 5350 ile M.Ö. 5250 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Yerleşim planı (Şekil 1) en eski LBK evresine tarihlenen altı ev (2, 3, 4, 6, 8 ve 9) ve yeni LBK

Şekil 1. Bruchenbrücken'in yerleşim planı. Detlef Gronenborn'un izniyle yayımlanmıştır..

evresine tarihlenen bir eve (1) ait kalıntıları göstermektedir. En eski LBK evresinden kalma evler iki sıra halinde düzenlenmiş olup kabaca Kuzey-Kuzeybatı/Güney-Güneydoğu yönünde iken, güney sırası batıya doğru hafif bir dönüş sergilemektedir. Ev planlarının birbirine böylesine yakın olmasından hareketle, bunların çağdaş olduğunu söylemek mümkündür. Civardaki yapıların mevcut bu yapılara yakın noktalara daha sonradan dikilmiş yeni yapılar olması daha da muhtemel görünmektedir. Yerleşimin LBK dönemi boyunca kesintisiz kullanılmış olması ve bunun beraberinde evlerin yanı sıra ekstraksiyon çukurlarındaki bozulmalara bağlı olarak arkeolojik materyali son derece kaba bir seri halinden daha iyi bir şekilde düzenlemek mümkün olmamıştır. Karşılaşılan bir diğer sorun ise büyük kısmı 2, 3 ve 6 numaralı evlerden alınan çok sayıda kabın onarımı (orijinal kabın şekli ve bezenme tarzına ilişkin bir fikir vermesi için çömlek kap kırıklarının düzenlenmesi) olmuş-

154 Antik Avrupa

tur. Bu tafonomik sorunlar neticesinde, bölgede güvenilir bir en eski LBK kronolojisi çıkarılamamıştır. En eski LBK evresinin sonunda bir boşluk söz konusu olmuş ve yerleşime yaklaşık olarak M.Ö. 5200'den sonra LBK II'nin ileri bir aşamasında yeniden yerleşilmiş gibi görünmektedir. Bu noktadan itibaren Bruchenbrücken yaklaşık olarak M.Ö. 5000'de LBK dönemi sona erene kadar sürekli kullanılmıştır.

Yerleşimde ulaşılan arkeolojik materyal, civar bölgelerle geniş bağlantıları ortaya koymaktadır. En eski evreden kalma taş materyalin yaklaşık yüzde 80'i yerleşimin 250 kilometre uzağında kalan Maas Vadisi'nden getirilmiştir. Buna karşın, Wetterau ile Maas arasında bu döneme tarihlenen hiçbir LBK yerleşimi mevcut değildir, dolayısıyla bölgede bulunan çok büyük miktarda "egzotik" çakmak taşı açıklanmayı beklemektedir. Bunların La Hogue çömlekçiliği ile bağlantılı olması mümkündür (Şekil 2). La Hogue, Ren Nehri ve civardaki yüksek kesimlere yayılmış ve Kuzey Fransa'da Manş Tüneli kadar uzak bölgelere ulaşmış olan Geç Mezolitik Dönem avcı-bahçeci (küçük çaplı tarım pratiklerini benimsemiş) topluluklara atfedilen bir çömlek türüdür. Bu çömleği şekil, yapı ve bezeme tekniği bakımından LBK çömleklerinden ayırmak mümkündür. La Hogue çömleğine ek olarak, en eski LBK evresinden kalma bir çukurda üçgen şeklinde bir ok ucuna da rastlanmıştır. Geçmişte bu tür parçalar batı LBK yerleşimlerinde çok fazla bulunması nedeniyle "Tuna uçları" olarak adlandırılıyor olmasına karşın günümüzde bunların gerçekte Orta ve Batı Avrupa Geç Mezolitik geleneğini yansıttıkları bilinmektedir. Bekleneceği üzere, bu uç da yine Maas Vadisi çakmak taşından yapılmıştır.

Tipolojik farklılıklar dışında, iki farklı bıçak üretim tekniği mevcuttur. Az sayıdaki bazı bıçakların şekli açık bir biçimde Batı Avrupa Geç Mezolitik geleneğinin izlerini taşıırken, bıçakların büyük kısmı Orta Avrupa Geç Mezolitik ve Erken Neolitik Dönem tekniğiyle üretilmiştir. Bu taş gelenekleri teknolojik açıdan birbirinden ayrıdır, farklı ürünler ortaya koymaktadır ve dahası iki gelenek bölgesel olarak da tek ve özeldir.

Dolayısıyla, Bruchenbrücken'de iki farklı çömlek geleneği, iki farklı taş geleneği mevcuttur ve o dönemde LBK köylerinin kurulu olmadığı bir bölgeden ham madde ithalatı gerçekleştirilmiştir. Bütün bu bulgular dikkate alındığında, birbirinden bağımsız ve fakat çağdaş iki etnik grubun ekonomik ve şüphesiz ki sosyal olarak etkileşime geçmiş olduğunu haklı olarak düşünmek mümkündür. Bir grup, yani La Hogue

Şekil 2: Bruchenbrücken, Friedberg, Almanya'dan alınan La Huguette çömlek parçaları. K. F. Rittershofer'in izniyle yayımlanmıştır. Luning Kloos ve Albert 1989.

çömlekleri ve üçgen şeklinde uçların üreticileri yerel Geç Mezolitik kökenlere sahiptir. Bu insanlar nihayetinde Güney Fransa'nın Akdeniz kıyılarına geri dönen yeniliklerden etkilenmişlerdir. Bruchenbrücken'in fazla uzağında olmayan yerlerde alınan polen profillerinden ulaşılan yeni bulgular, çevrenin M.Ö. 5700-M.Ö. 5500 gibi erken bir dönemde yapay olarak değişime maruz kaldığını göstermektedir. Güneşçi (güneş seven) bitkilerdeki sayısal artış ve *Plantago lanceolata* (hayvancılıkla ilişkilendirilen bir ot) insan varlığına işaret etmektedir. Güney Fransa'ya özgü bir afyon çiçeği türünden (*Papaver setigerum*) alınan polenler yeniliklerin bu yönden gelmiş olduğunu göstermektedir. Doğal bitki örtüsünde yaşanan bu değişimleri bahçecilik ve koyun ve keçi yetiştiriciliği ağırlıklı olmak üzere hayvancılığa dayalı bir ekonomiye mal etmek mümkündür.

Orta Avrupa'da Geç Mezolitik katmanlarda koyun ve keçinin yanı sıra sığır kalıntılarının da bulunduğu çok sayıda yerleşim mevcuttur. Bunlardan en anlamlı ve açıklayıcı olanı, ilk kez 1960'larda ve sonrasında bir kez de 1990'ların başlarında kazı çalışması yapılan ve La Huguette çömleklerinin dışında bir Batı Avrupa Geç Mezolitik taş geleneğine ilişkin bulgular da barındıran bir katmana sahip olan Stuttgart-Bad Cannstatt'tır. Yeni uygulanmaya başlayan faunal ve botanik materyal analizi, yerleşimin küçük bir çete tarafından bahar ve güz aylarında çok kısa bir süre kullanıldığını göstermektedir. Söz konusu grup burada birkaç gün dinlendikten sonra yıllık kullanım döngülerine (doğal çevrenin mevsimlik veya yıllık kullanımı) devam etmiştir. Evcilleştirilmiş hayvan kalıntıları hemen olay mahallinde öldürülmüş ve bir baharat türü olan yabani sarımsağın (*Allium ursinum*) varlığının da işaret ettiği gibi pişirilmiş olan koyun ve keçilere aittir.

Diğer kalıntılar ise alageyik, karaca, Avrupa bizonu gibi bölgedeki bilindik yabani hayvanlar ve çok sayıda küçük hayvana aittir. Buğday pole-

ni yerleşimde tahıl tüketildiğini gösterirken, buğdayın burada yetiştirilmekten ziyade başka bir yerden, sözgelimi LBK çiftliklerinden getirilmiş olması daha muhtemeldir. Yerleşimin kullanım dönemi M.Ö. 5500-M.Ö. 5300 olarak tarihlendiğinden, Bad Cannstatt sakinlerinin en eski LBK yerleşimleriyle (ki bazıları oldukça yakınlarındadır) temas kurmuş olabilecekleri reddedilemez. Buradan hareketle, buğdayın çiftçilerle takas yoluyla temin edilmiş olması imkânsız değildir fakat tartışmasız LBK orijinli bir alete rastlanmamıştır.

Stuttgart-Bad Cannstatt, Bruchenbrücken LBK yerleşimini bütünleyen bir yerleşim tipidir ve LBK çiftçileri tarafından değil, La Hogue avcı-bahçeci grupları tarafından kullanılmıştır. İki yerleşim de Orta Avrupa'da Mezolitik Dönem'den Neolitik Dönem'e geçiş sürecinde iki farklı popülasyonun birlikte var oluşu ve karmaşık ilişkisi hakkında fikir vermektedir.

Ayrıca bkz. Orta Avrupa'nın İlk Çiftçileri (2. Cilt, 3. Bölüm), Bylany (2. Cilt, 3. Bölüm), Kuzey Avrupa'da Tarıma Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Brunnacker, Margit, Winfried Reiff, Edelgard Soergel ve Wolfgang Taute. "Neolithische Fundschicht mit Harpunen-Fragmenten im Travertin von Stuttgart-Bad Cannstatt." *Fundberichte aus Schwaben Neue Folge* 18 (1967): 43-60.

Gronenborn, Detlef. "A Variation on a Basic Theme: The Transition to Farming in Southern Central Europe." *Journal of World Prehistory* 13, no. 2 (1999): 123-210.

Kalis, Arie J., vd. "Der La-Hogue-Fundhorizont in der Wilhelma von Stuttgart-Bad Cannstatt: Anthrakologische, archäopalynologische, bodenkundliche, malakozoologische, radiometrische, und säugetierkundliche Untersuchungen." In *Zeit-Räume: Gedenkschrift für Wolfgang Taute*. 2. Cilt. Ed. B. Gehlen, M. Heinen ve A. Tillmann, s. 649-672. Bonn, Germany: Deutsche Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte/Rudolf Habelt, 2001.

Lüning, Jens, ed. *Ein Siedlungsplatz der Ältesten Bandkeramik in Bruchenbrücken, Stadt Friedberg/Hessen*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 39. Bonn, Germany: R. Habelt, 1997.

Lüning, Jens, Ulrich Kloos, and Siegfried Albert. "Westliche Nachbarn der bandkeramischen Kultur: Die Keramikgruppen La Hogue, und Limburg." *Germania* 67 (1989): 355-393.

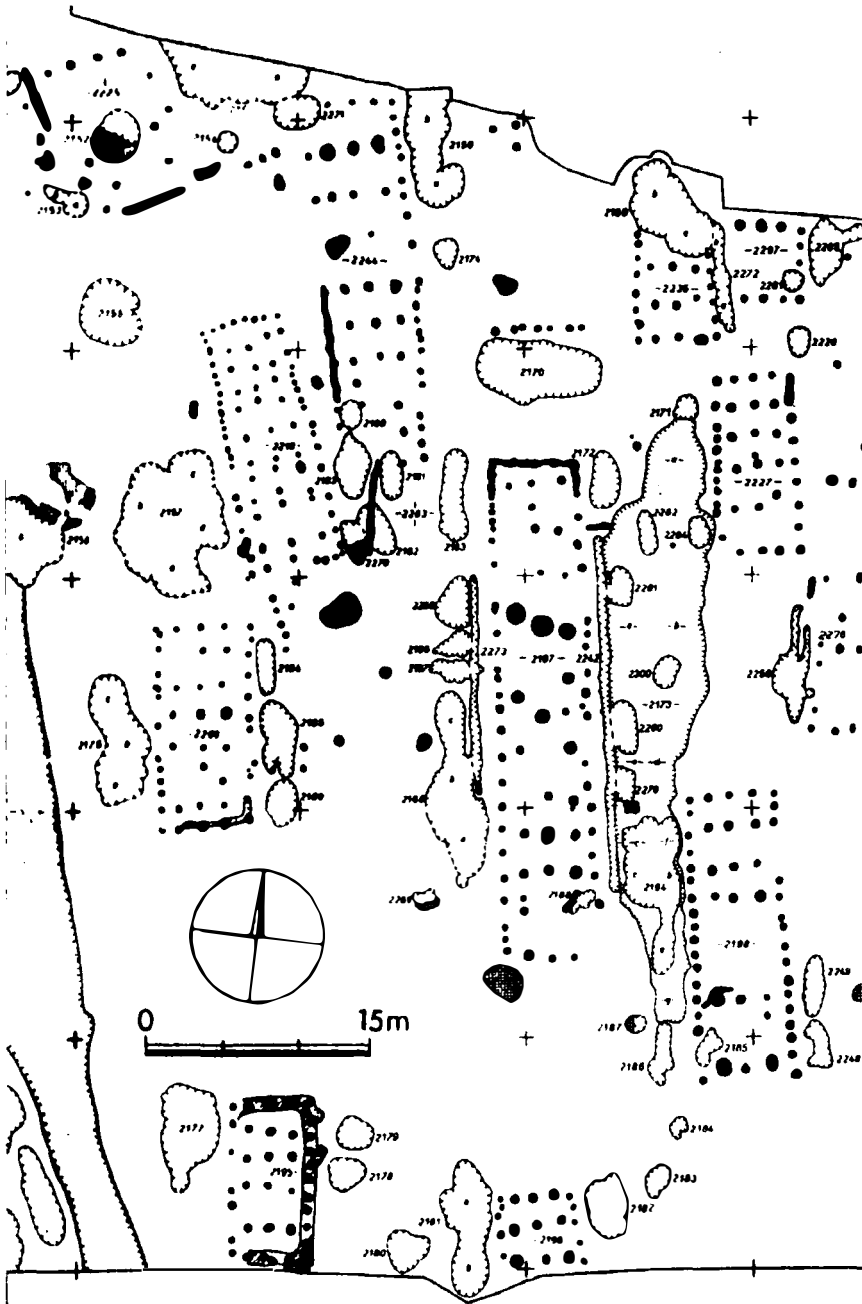
Schweizer, Astrid. *Archäopalynologische Untersuchungen zur Neolithisierung der nördlichen Wetterau, Hessen*. Dissertationes Botanicae 350. Berlin & Stuttgart, Germany: Gebrüder Borntraeger Verlagsbuchhandlung, 2001.

BYLANY

JONATHAN LAST

Bylany, Fransa'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bir alana dikkat çekici biçimde bir örnek yayılan bir fenomen olarak Neolitik Avrupa'nın muhtemelen en iyi bilinen kültürü olan *Linearbandkeramik* (Çizgi Bant Bezemeli Seramik, LBK) kültürünün önemli yerleşimlerinden biridir. Her ne kadar pek çok büyük LBK yerleşimi kazılmış olsa da, Bylany projesinin önemi öncü doğası, ölçek ve uzun ömürlülüğü (kazi çalışmaları ve analizler yaklaşık elli yıl sürmüştür) ve üretmeye devam ettiği fikirlerde saklıdır.

Bylany, Prag'ın yaklaşık 70 kilometre doğusundaki Bohemya'da (Çek Cumhuriyeti) Kutna Hora yakınlarında yer almaktadır. Bylanka akarsu vadisinde bir dizi yerleşim "mikro alanı" olarak uzanmaktadır. Yerleşim, Neolitik Dönem'de olduğu gibi günümüzde de lös taban üzerinde bulunan bereketli bir kahverengi çernozyom toprağa sahiptir. Ana yerleşim Bylany 1'dedir ve bu makalenin odağı olan bu yerleşim Neolitik Dönem boyunca faal durumda olan küçük akarsu yatakları tarafından kesilen yüzü hafif kuzeye dönük bir yamaç üzerine kurulmuştur. 1952 yılında keşfedilen yerleşimde kazı çalışmaları Bohumil Soudsk tarafından Czech Archaeological Institute'ün ilk büyük projesi olarak gerçekleştirilmiştir. 1953 ile 1967 yılları arasında 30 hektarlık yerleşimin 7

Şekil 1: Bylany'nin yerleşim planında farklı evrelerden kalma ve farklı büyüklüklerde LBK evleri ve ariyet çukurlarının gösterildiği kısım. Institute of Archaeology'nin izniyle yayımlanmıştır.

hektarı ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışma arkeolojik kazıya yeni standartlar getirmiş ve uluslararası bir etki yaratmıştır. Büyüklük olarak bu çalışmayla mukayese edilebilir tek kazı çalışması Almanya'da, Köln-Lindenthal'de gerçekleştirilmiştir. Fakat Köln-Lindenthal'deki kazı çalışmaları Neolitik evlerin çukur evler olarak düşünüldüğü, dolayısıyla daha sonra inşa edilmiş olan yapıların yanlış bir şekilde "tahıl ambarı" olarak yorumlandığı bir dönemde yürütülmüştür. Bu nedenle, Bylany bir LBK yerleşiminde yürütülmüş ilk büyük ölçekli modern kazı çalışmasıdır. Soudsk daha sonraları Paris Havzası'ndaki LBK yerleşimlerini araştırmak üzere bölgeden ayrılrsa da, Soudsk'nin verilerini analiz edip yayınlamak ve bölgesel kültürel çevreyi incelemek üzere Ivan Pavlû ve diğerleri Bylany'deki çalışmaları devam ettirmişlerdir.

Pavlu, Bylany'deki çalışmaları sunulan bölge ve dönemin kademeli bir şekilde genişletildiği birkaç ayrı araştırma evresi olarak görmektedir. 1970'lerden itibaren bir küçük LBK yerleşimi, bir *Stichbandkeramik* (hat bezemeli çömlek kültürü, SBK) mezarlık alanı, daire biçimli açılmış bir SBK çevreleme (başka bir ifadeyle "rondel") ve bir Eneolitik (Bakır Çağı) yerleşimi kazılmış olup bunların tamamı Bylany 1'de 1,5 kilometrelik bir alan içinde kalmaktadır. Diğer taraftan bugün artık Bylany'deki iki bin yıllık yerleşim ve ritüel pratikleri hakkında söyleyecek daha fazla şeye sahibiz. Yoğun ve kapsamlı arazi yürüyüşleri yapılmış olmasına karşın, Mezolitik Dönem'e ait hiçbir kalıntıya rastlanmamıştır; LBK'nin bölgedeki mevcudiyeti organik tavlansız çömlek tarafından mimlenen kültürün en eski evresinde başlamış ve M.Ö. altıncı binyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Bunu takip eden SBK ve Lengyel evreleri M.Ö. beşinci binyılın büyük bir bölümünü kaplarken, Eneolitik yerleşim yaklaşık M.Ö. 3000'e tarihlenmektedir.

Bylany 1'de birkaç yüz çukur ve diğer yapıların yanında 130 ev planı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan sadece birkaçı tipik olarak ikizkenar yamuk veya yarım kubbe şeklinde SBK veya Lengyel yapılardır. LBK evleri standart örüntüye uygundur: Ortalama 20 metre uzunluğunda dikdörtgen biçiminde uzun, dar geçitli evler; tamamı kuzey-güney yönündedir (kapının güney uçta olduğu düşünülmektedir) ve geneli üç parçalı, birimsel bir zemin planına sahipken, görece daha küçük olan yapılarda bu birimlerden yalnızca bir ya da en fazla ikisi bulunmaktadır. Bu evlerden bazıları bir dizi direk çukurundan ziyade aralıksız bir siper çukuruna oturtulmuş dış duvarlarla çevrilmiştir. En büyük evler (45 metreden da-

ha uzun) geçmişte umumi yapılar (“lokaller”) olarak yorumlanırken, bunlarla ilişkili buluntularda niteliksel farklılıklar gözlemlenmemiştir.

Evlerin çoğunun çevresinde genellikle uzun kısımları yandan destekleyen düzensiz aralıklarla açılmış çukurlarda çok miktarda insan yapıtı bulunmuştur. Duvarların yapımında gerekli kilin çıkarılması için kazılmış olduğu düşünülen bu ariyet çukurlarının (gerçi bunlar arasında bulunan SBK çömlek kırıkları daha karmaşık oluşumlara işaret etse de) sonrasında dönemin evsel atıklarını toplamak üzere açık bırakıldığı sanılmaktadır. Pavlú eve 5 metre uzaklıktaki bütün yapıları kapsayacak biçimde bir “binalar kompleksi” tanımlamıştır; daha ilerideyse belki de ortak faaliyetlerinin yapıldığı yerleri imleyen diğer çukur grupları bulunmaktadır. Çukurlarda ortaya çıkarılan buluntular çömlek yoğunluklu olmakla beraber, değirmen taşı ve yonga da mevcuttur. Bir mevcudiyet olarak LBK’yi sürdüren takas ve iletişim ağlarının varlığına işaret edecek olan ise, Polonya’dan ithal edilen çakmak taşı da dâhil bu taş alet grubudur.

Bylany’de yapılar oldukça çok olmasına karşın birbirleriyle nadiren çakışmaktadır: Tamamı değilse de çoğu LBK yerleşimi gibi, ya pratik nedenlerden (sözgelimi, bir höyük kalmış olduğundan) ya da sembolik kaygılarla eski evlerin yerlerine yeni yapılar dikilmemiştir. Yerleşimin safhalandırılmasında stratigrafi değil, çömleklerdeki bant motifler üzerinde yapılan ve baskı bezemeli (*Notenkopf*, yani “müzik notası”) ve oymalı çömleklerin oranına dayanan nicel analiz esas alınmıştır. Soudsk 1950’lerde buluntuların kaydedilmesinde delikli karta dayalı bir bilgisayarlı kayıt sistemi kullanıyorken, daha yakın geçmişte ayırt edici analiz, kullanım sekanslarını kontrol etmiş ve düzeltmiştir. 1980’lerden itibaren ise yirmi beş yerleşim evresi saptanmış olup her bir evrede kazı çalışması yapılmış alan içinde ev sayısı ona kadar çıkmıştır.

Bylany kronolojisi LBK toplumu ve ekonomisinin doğası hakkında çok fazla tartışma yaratmıştır. Kendinden önceki araştırmacıların izinden giden Soudsk çömlek safhalarındaki süreksizlikleri ormanlık araziyi yakarak tarım arazisi açmaya dayalı “döngüsel” tarımın kanıtı kabul etmiştir: Periyodik olarak topluluk, toprak tüketildiğinde yerleşimi terk etmiş, bitki örtüsü kendini yenilediğinde geri dönmüştür. Doğrudan kanıt sınırlı olmasına karşın ekonominin öncelikle tarıma dayalı olduğu, hayvancılığın da tarıma ek olarak sürdürüldüğü düşünülmektedir: LBK topluluklarının yerleşmeyi tercih ettiği asitli lös topraklarda kemik

nadiren korunmuş halde bulunabilmektedir. Bu döngüsel model 1970'lerde ciddi eleştirilere maruz kalmıştır; Hollanda'daki Elsloo gibi kimi diğer yerleşimler bu tür boşluklar sergilememiştir ve tropik tarımcılıkla karşılaştırma uygun olmamıştır. Dolayısıyla söz konusu teorinin yerini, nüfus arttıkça büyük yerleşimlerin “yavru” yerleşimleri doğurduğu yerleşik bahçecilik modeli almıştır. Renanya'daki kapsamlı Aldenhovener Platte kazıları bu modelin ilk örneğini oluşturmaktadır.

Bylany'deki süreksizlik devam etmesine karşın, Pavlû bugün artık daha az dogmatik bir şekilde yerleşimde önceki evrede artan (taşınmaz) değirmen taşı tortulanması ve her yeniden yerleşimde evlerin tertibinin -ki bu tertip, zaman içinde evler kullanılmaz hale gelip bunların yerini yenileri aldıkça gitgide bozulmaktadır- açıkça imlediği aralıkları da içeren düzensiz bir ilerlemenin olduğunu savunmaktadır. Bu yeni görüş Alasdair Whittle'ın LBK hakkındaki yerleşik bahçecilik modeli eleştirisi ile de örtüşmektedir. Whittle, yerleşiklik yerine, uzun evler biçiminde özetlenen bir “yerleşme yükümlülüğü” nedeniyle (gerek mevsimlik gerekse dönemsel olarak) “bağlanmış” ve “kısıtlanmış” bir hareketlilik görmektedir. Ne var ki ilk kez Gordon Childe tarafından ifade edilen paradoks hâlâ durmaktadır; “azımsanmayacak miktardaki ve kullanışlı” bu evler uzun süre kullanıldıklarını gösteren kanıtlardan genellikle yoksundur. Fakat artık bu durum algılanan ekonomik ve çevresel kısıtlılıklar bağlamında değil, sosyal ve sembolik açıdan değerlendirilmelidir. Kim bilir, belki de söz konusu uzun evler öncelikle sosyal düzen yapısının metaforu işlevi görmüştür. Bylany hakkındaki ayrıntılı veri analizlerini yenilikçi yorumlarla birleştiren son dönemde yayımlanmış yazılarda olduğu gibi, yeni bakış açıları ve fikirler de gelmeye devam edecektir. Geçmişte dar bir ekonomi modelinin temelini oluşturan Bylany'nin yirmi birinci yüzyılda Neolitik Dönem hakkında anlatacağı yeni hikâyeleri vardır.

Ayrıca bkz. Orta Avrupa'nın İlk Çiftçileri (2. Cilt, 3. Bölüm), Bruchenhütten (2. Cilt, 3. Bölüm), Kuzey Avrupa'da Tarıma Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Buttler, Werner ve Waldemar Haberey. *Die bandkeramische Ansiedlung bei Köln-Lindenthal*. Berlin: De Gruyter, 1936.

Childe, Vere Gordon. *The Dawn of European Civilization*. 6. Baskı. London: Routledge ve Paul, 1957.

Lüning, Jens. "Research into the Bandkeramik Settlement of the Aldenhovener Platte in the Rhineland." *Analecta Praehistorica Leidensia* 15 (1982): 1-30.

Modderman, P. J. R. "Linearbandkeramik aus Elsloo und Stein." *Analecta Praehistorica Leidensia* 3 (1970).

Pavlu, Ivan. *Life on a Neolithic Site: Bylany: A Situational Analysis of Artefacts*. Prague: Institute of Archaeology, 2000. (Ayrıntılı maddi kültür çalışmaları.)

---Ed. *Bylany: Varia 1: Forty-five Years of Neolithic Studies at Bylany*. Prague: Archeologický Ústav, 1998. (Yerleşime ilişkin raporlar ve oluşum süreçleri, çömlek teknolojileri ve ekolojik veri çalışmaları.)

Pavlu, I., J. Rulf ve M. Zápotocká. "Bylany Rondel: Model of the Neolithic Site." *Památky Archeologické Supplement* 3 (1995): 7-123. (SBK çevreleme duvarı ve kültürel çevresinde kazı çalışmaları.)

---Ed. "Theses on the Neolithic Site of Bylany." *Památky Archeologické* 77 (1986): 288-412. (Kronoloji ve metodoloji üzerine yazılmış yazılar.)

Pavlu, I., M. Zápotocká, ve O. Soudsk. *Bylany Katalog: Vzkum 1953-1967*. 5. Cilt. Prague: Archeologický Ústav, 1983-1987. (Bylany l'de ortaya çıkarılan yapılar ve buluntular resimli katalogu.)

Rulf, J., ed. *Bylany Seminar 1987: Collected Papers*. Prague: Institute of the CAS, 1989. (Bylany ve Orta Avrupa Neolitikü'nün çeşitli yönleri üzerine yazılmış yazılar.)

Soudsk, B. "The Neolithic Site of Bylany." *Antiquity* 36 (1962): 190-200. (İlk İngilizce özet.)

Soudsk, B. ve I. Pavlu, "The Linear Pottery Culture Settlement Patterns of Central Europe." *İçinde Man, Settlement and Urbanism*. Ed. Peter J. Ucko, Ruth Tringham ve G. W. Dimbleby, s. 317-328. London: Duckworth, 1972. ("Döngüsel" modelin klasik önermesi.)

Whittle, Alasdair. *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1996. (LBK için bkz. 6. Bölüm.)

KUZEYBATI AVRUPA'DA ÇİFTÇİLİĞİN BAŞLANGICI

ANNE TRESSET

M.Ö. dördüncü binyılın sonuna gelindiğinde Kuzeybatı Avrupa'nın periferi takımadalarının çoğu Neolitik çiftçiler tarafından kolonileştirilmiş durumdaydı ve hayvan otlatma ve tahıl yetiştirme pratikleri için kullanılıyordu. O dönemde Kuzeybatı Avrupa'nın tamamında sığırlar -ve genel olarak çiftlik hayvanları- gerek ekonominin gerekse simgesel sistemlerin merkezinde olmuş, ölümlerle birlikte toprağa gömülmüş, çökeltilerde birikmiş, megalitlerde resmedilmiştir. Kıyı bölgelerinde bile (karbon ve nitrojen kullanarak yapılan) kararlı izotop analizleri tam anlamıyla çelişkili bir şekilde büyük ölçüde bölgesel kaynaklara dayalı bir besin rejiminin varlığına işaret etmektedir. Bu durum aynı bölgede Mezolitik Dönem'in sonunda, başka bir ifadeyle, dikkate alınan bölgesine göre bir veya iki bin yıl öncesinde görülen deniz ürünlerine dayalı besin rejiminden bütünüyle farklıdır.

Bu makale denizden ürün toplamaktan hayvan yetiştiriciliğine doğru kapsamlı ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşümlerin yaşandığı süreçleri incelemektedir. En ilginç, bu dönüşümler bölgenin tamamında aynı sonuçlara yol açarken, Kuzeybatı Avrupa'nın farklı kesimlerinde yapıları ve ritimleri büyük farklılıklar sergilemiştir. M.Ö. 5000 gibi erken sayılabilecek bir tarihte, hatta Paris Havzası ve Batı Fransa'da daha da

öncesinde yeni, “Neolitik” bir yaşam biçimi ortaya çıkmış olmasına karşın, hayvan ve ekin yetiştiriciliğinin Manş Denizi’ni aşarak Britanya’ya ulaşması için bin yıl daha geçmesi gerekmiştir. Çiftçilik tekniklerinin yanı sıra evcilleştirilmiş hayvanlar ve kültür bitkilerinin ortaya çıkışı ve yayılması Breton’da ve bir dereceye kadar İrlanda’da yerli bir Mezolitik bileşeni de gerektirmiş olması mümkündür. Diğer taraftan, Paris Havzası’nda çiftçiliğin yerleşmesi büyük ölçüde Ren Vadisi ve Orta Avrupa ile ilişkilendirilen yeni grupların bölgeye ulaşmasıyla bağlantılı gibi görülmektedir. Pek çok farklı durumun varlığını kabul ederek, metnin devamı her bölgeye ilişkin özel tartışmalar şeklinde ayrılmaktadır.

PARİS HAVZASI

Paris Havzası’nda çiftçilik, daha doğuda kalan bölgelerden çıkan bir geç *Linearbandkeramik* nüfusunun bölgeye ulaştığı M.Ö. altıncı binyılın sonunda birdenbire ortaya çıkmıştır. Balkanlardan Paris Havzası’nın doğu sınırına kadar uzanan bu kültür, oldukça uzun evlere ve çizgi bezemeli özgün bir çömlekçilik tarzına sahiptir. Dağılım alanına evcilleştirilmiş hayvan ve tarıma alınmış bitkilerin yayılmasının sorumlusu da yine bu kültürün kendisidir. Bu yayımda yerli Mezolitik nüfusların -takas ve kültürlenme yoluyla- faal birer rol oynayıp oynamadığı hâlen tartışma konusudur. Yine de, Paris Havzası’nda durum görece açık gibi görülmektedir. M.Ö. altıncı binyılın son yüzyıllarında bölgenin doğu kesimlerinde uzun evler ve geniş düz mezarlara tek ölü gömme pratiğiyle birlikte bir yeni teknoloji “paketi” -bitki yetiştiriciliği, hayvancılık, taş cilalama ve çömlekçilik- ortaya çıkmıştır.

Paris’in 150 kilometre kuzeydoğusundaki Aisne Vadisi’nde yer alan Cuiry-les-Chaudardes bu dönemden kalma meşhur bir köydür. Birkaç kez yeniden inşa edilmiş olan köyde otuz civarında uzun ev bulunmaktadır. Bu tür küçük köylere keza Marne, Sen ve Yonne vadilerinde de rastlanmaktadır. *Linearbandkeramik* toplulukları bezelye (*Pisum sativum*), mercimek (*Lens culinaris*), gernik (*Triticum dicoccum*), küçük kıvılcık buğday (*Triticum monococcum*) ve çıplak arpayı (*Hordeum vulgare* var. *nudum*) Paris Havzası’na getirmiştir. Keten (*Linum usitatissimum*) ve afyon çiçeğine (*Papaver somniferum*) Almanya, Hollanda ve Belçika’daki bazı *Linearbandkeramik* yerleşimlerinde rastlanmasına karşın, Paris Havzası’nda bugüne kadar bulunmamıştır. Evcilleştirilmiş hayvanlar arasın-

da sığır (*Bos taurus*), domuz (*Sus scrofa domesticus*), koyun (*Ovis aries*) ve zaman zaman keçi (*Capra hircus*) bölgedeki *Linearbandkeramik* yerleşimlerinde bulunmaktadır. Hayvan yetiştiriciliği genellikle sığır ve koyuna dayalıdır. Köpek (*Canis familiaris*) kalıntılarına bu dönemden kalma yerleşimlerde oldukça nadir rastlanmaktadır ve fakat bunun tek anlamı, bu hayvan türünün yiyecek olarak tüketilmediğidir.

Geçmişte ortaya atılan sığır ve domuzun yerelde evcilleştirildiği yönündeki hipotez (teknik olarak mümkündür, çünkü yabani ataları, anılan sırayla, Avrupa bizonu [*Bos primigenius*] ve yaban domuzu [*Sus scrofa scrofa*] Batı Avrupa'da mevcuttu) yeni metrik analizler ışığında ve sığır konusunda da DNA sonuçları itibarıyla reddedilmiştir. Avrupa'da yabani atalarına rastlanmamış olan koyun ve keçi, günümüzde Türkiye sınırlarında bulunan Toros Dağları'nın doğu kesimlerinde ve günümüzde Irak ile İran arasındaki sınırda yer alan Zagros Dağları bölgesinde M.Ö. dokuzuncu binyıl ile sekizinci binyılın başlangıcında evcilleştirilmiştir. Bu hayvanlar M.Ö. yedinci binyılın başlangıcından itibaren Akdeniz'in kuzey kıyı şeridi ve Tuna koridoru üzerinden olmak üzere iki ana Neolitik yayılma rotasını takip ederek Avrupa geneline yayılmıştır. M.Ö. 5000 dolaylarında Paris Havzası'na ulaştıklarında, bu türler hâlihazırda insanlarla hayli uzun bir geçmişe sahiptirler ve çıkış noktalarından yaklaşık 3.000 kilometre uzağa gelmişlerdir.

Araştırmacılar Paris Havzası'ndaki Mezolitik kültürlerin izini *Linearbandkeramik*'in bölgeye gelişinden birkaç yüzyıl öncesinde kaybetmektedirler. Bu ortadan kaybolmanın doğrudan nedenleri büyük ihtimalle çiftçi grupların gelişile bağlantılı olsa da, belirsizdir. Bölgede Mezolitik Dönem'in sonuna belgelenen veriler oldukça sınırlı olmasına karşın, her ikisi de M.Ö. altıncı binyıl ortalarına tarihlenen güneydoğuda Noyen-sur-Seine, kuzeyde Dreuil-lès-Amiens yerleşimlerinde ortaya çıkarılan bulgular olması muhtemel bir değişim uyarısına işaret etmemektedir. İki yerleşimde de büyük miktarda av hayvanı kemiğine rastlanırken, evcilleştirilmiş hayvan ve tarıma alınmış bitkilere dair hiçbir iz yoktur. Sen Nehri'nin eski bir kolunun en alt kesiminde bulunan Noyen-sur-Seine, söğüt dallarından yapılmış balık kapanları ve domuz dişi minesinden yapılmış olta kancalarının yanı sıra, çok sayıda yılan balığı (*Anguilla anguilla*) ve turna balığının (*Esox lucius*) bulunmasından da hareketle kuvvetle muhtemel ki bir balıkçı kampıydı.

M.Ö. beşinci binyılın ortalarında Paris Havzası'nda uzun evlerden

oluşan küçük köyler yok olurken, yükseltilmiş çevreleme duvarları ortaya çıkmıştır. Bölgenin güney kesiminde “Cerny grup” olarak adlandırılan özgün bir kültür sahneye çıkmıştır. Bu kültüre ait çömlerler *Linearbandkeramik*’e özgü belli özellikleri sürdürürken, diğer özellikleri bütünüyle yenidir. Örneğin, ölü gömme pratikleriyle birlikte, *Linearbandkeramik*’in düz mezarlardan oluşan küçük mezarlık alanlarının yerini alan büyük mezarlık alanlar içinde kümelenen topraktan yapılmış uzun ve dik halde höyükler. Burgundy’nin kuzeyinde bulunan Passy-sur-Yonne ve Villeneuve-la-Guyard’ın yanı sıra Paris’in güneyinde ve doğusunda yer alan anılan sırayla Balloy ve Vignely bu döneme ait önemli mezarlık alanlar arasındadır. Mezar malları arasında yaban domuzu dişleri, geyik köpekdişleri, etçil hayvan dişleri, tatlısu kaplumbağaları (*emys orbicularis*), deniz kabukları, kuş pençeleri ve çakmak taşı ok uçları gibi yeni öğeler de yer almaktadır. Bu mezar malları *Linearbandkeramik* mezarlarına evcil hayvanların gömülmesinin temsil ettiğinden bütünüyle farklı bir dünyayı gözler önüne sermektedir. Avcılık ve avlanmayı akla getiriyor olmasının yanı sıra, Breton’da iyi korunmuş halde bulunan, aşağıda ayrıntılı bir şekilde söz edeceğimiz meşhur Geç Mezolitik Dönem mezarlık alanları Téviec ve Hoedic’te ortaya çıkarılan parçalarla yakın paralellik sergiliyor olmaları dikkate alındığında, bu yeni sembollerin geçmişinin Geç Mezolitik Dönem’e kadar uzanıyor olması mümkündür.

Yine, ekonomi alanında da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Çakmak taşı bıçakların üretimi geçmişteki önemini giderek yitirmiş ve taş endüstrisi ağır, yonga parçası yönünde bir değişim geçirmiştir. Hayvancılık neredeyse bütünüyle sığır odaklıyken, mercimek ve bezelyenin kaybolması ve muhtemelen Fransa’nın güneyiyle kurulu bağlantılar sayesinde yeni bir tahıl türü olarak ekmeklik buğdayın (*Triticum aestivum/durum*) ortaya çıkması tarımcılığa işaret etmektedir.

Diğer taraftan Paris Havzası’nın kuzeydoğu kesiminde, Ren Vadisi ile bağlantılı olarak Rössen ve Epi-Rössen kültürleri gelişmiştir. Her ne kadar Paris Havzası’ndaki *Linearbandkeramik* atalarından farklı olsalar da, çakmak taşı endüstrilerinde önemli bir bıçak özelliğini sürdürmüşlerdir. Büyük ölçüde domuza dayalı olan hayvancılık gerek *Linearbandkeramik*’ten gerekse Cerny grubuyla önemli farklılıklar sergilemiştir. Cerny grubu ve *Linearbandkeramik* sonrası Rössen kültürü temelinde, M.Ö. beşinci binyılın sonuna doğru Paris Havzası’nda Chasséen kültü-

rünün bir kolu (*Chasséen septentrional*) ile Michelberg kültürünün batıdaki kolu gelişmiş ve birbirini etkilemiştir.

Yeni bir tahıl türü olarak kabuksuz arpa (*Hordeum vulgare* var. *vulgarre*) bu dönemin kayıtlarında görülmüş ve çıplak türün (*Hordeum vulgare* var. *nudum*) yerini almaya başlamıştır. Daha doğuda kalan bölgelerde uzunca bir süredir mevcut olan afyon çiçeği de yine bu iki kültüre ait birkaç yerleşimde görülmüştür. Bu dönemde sulak alanlar yoğun bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Paris'in doğu eteklerindeki Bercy ile Normandiya'daki Louviers yerleşimi düzenli su taşkınlarının yaşandığı alanlara kurulmuştur: İlki Seine Vadisi'nin, ikincisiyse Eure Vadisi'nin aşağısında yer almaktadır. Diğer taraftan bu konumları Geç Mezolitik Dönem yerleşimi Noyen-sur-Seine ile dikkat çekici bir paralellik sergilemesine karşın bu yerleşimler birbirinden tümüyle farklı faaliyetlere vakfedilmişlerdir: Bercy ve Louviers balıkçılık değil, muhtemelen sığır otlatmak için iyi bir mera olarak kullanılmıştır. İnsan besin rejiminde tatlısu balığı izine rastlanmamış olan kararlı izotop analizi (özellikle nitrojen) de bu durumu doğrulamaktadır.

BRETON VE BATI FRANSA

Breton'da evcil hayvanların ilk kez Mezolitik Dönem'in sonunda görüldüğü iddia edilmektedir. Bu iddianın temel dayanağı bölgenin güneybatısında, Quimper yakınlarındaki Beg-an-Dorchenn ile güneyde, Quiberon yakınlarındaki Tévéc'te bulunan sığır ve koyun kalıntılarıdır. Ne var ki söz konusu kalıntıların bir kısmı tekrar incelenmiş ve bunların çok daha yakın bir geçmişe (Demir Çağı) ait olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, Batı Fransa'nın bu kesiminde Mezolitik Dönem'in sonuna tarihlenen yerleşimlerde ortaya çıkarılmış faunal kalıntılar yeniden analiz edildiğinde, köpek dışında bir evcil hayvana ait olduğu kanıtlanmış herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. (Bu türe ait kalıntılar Tévéc'te bulunmuştur.) Et tedariki kabuklu deniz ürünü, balık, büyük kara ve deniz yabani memelileri, ördek ve deniz kuşu başta olmak üzere farklı kuş türlerini içeren bir karmaya dayanmıştır. Kararlı izotop analizleri (karbon) bu farklı besin kaynakları arasında en önemli olanının deniz ürünleri olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, Breton'un güney kesiminde bulunan Geç Mezolitik Dönem'den kalma iki önemli mezarlık alan, Tévéc ve Hoedic'teki mezar içeriklerinde de çiftlik hay-

vanı kalıntısına rastlanmamıştır. Bu içeriklerde hayvansal mallar arasında geyik boynuzları, geyik ve yaban domuzu çene kemikleri, etçil hayvan pençeleri ve akkuyruklu kartal (*Haliaeetus albicilla*) pençeleri yer almaktadır.

Buna karşın 1990'larda, Morbihan Körfezi'nde, Locmariaquer'deki uzun bir höyüğün altında büyük ihtimalle evcil iki eksiksiz sığır iskeleti bulunmuştur. Bu iskeletler erken bir dönem sayılabilecek olan ve yerelde Geç Mezolitik Dönem'e tekabül eden yak. M.Ö. 5300-M.Ö. 5000 arasına tarihlenmektedir. Bu evcilleştirmenin iki potansiyel kaynağı mevcuttur. İlki M.Ö. altıncı binyılın son yüzyıllarına tarihlenen güney orijinli Neolitik unsurların (Geç Baskı Bezemeli Çömlek) bulunduğu Loire halicinin güneyinde kalan bölgeyken, ikinci potansiyel kaynak Villeneuve-Saint-Germain'in uzun evleriyle (*Linearbandkeramik* kültüründen türemiş bir kültür) M.Ö. beşinci binyılın başlangıcına tarihlenen bir köyün bulunduğu Breton'un doğu kesimidir. Bununla beraber, Güney Breton'daki Geç Mezolitik taş işleme teknikleri üzerinde bir Akdeniz Neolitiği etkisini gözler önüne seren kimi diğer araştırma ve incelemelere göre, güney rotası daha olası gibi görünmektedir.

Diğer taraftan, hayvan evcilleştirmenin öğrenilmiş olması mutlak surette bir çiftçiye dönüşmek anlamına gelmemektedir; bunun için aynı zamanda teknik bilgilerin de aktarılmış olması gerekmektedir. Ne yazık ki asitli toprağın genellikle kemiklere karşı merhametsiz olması nedeniyle elimizde Breton'da çiftlik hayvanlarının bu ilk ortaya çıkışlarını neyin takip ettiğini gösteren herhangi bir *zoo-arkeoloji* (hayvan arkeolojisi) kaydı bulunmamaktadır. Orta-Batı Fransa'nın daha da güneyde kalan kesimlerinde bulunan M.Ö. beşinci binyıla tarihlenen birkaç yerleşimde az miktarda da olsa evcil hayvan kalıntısı içeren faunal numunelere rastlanmıştır. Bunların kademeli bir şekilde hayvancılığın benimsenmesine işaret ediyor olması mümkündür ancak bunu söyleyebilmek için daha kesin verilere ihtiyaç vardır.

Kararlı izotop verileri Breton'da insanların besin rejiminde M.Ö. beşinci binyıl boyunca deniz ürünlerinden karasal gıdalara doğru çarpıcı bir geçiş yaşandığını göstermektedir. Böylesi bir geçiş şüphesiz ki önemli bir ekonomik değişikliği gerektirmektedir ve belki de buna sebebiyet veren şey çiftçiliğe geçişin ta kendisi olmuştur. O dönemde Breton ve Orta-Batı Fransa Neolitik ekonomisinde evcil hayvanların gerçek konum ve öneminin ne olduğuna bakmaksızın, büyükbaş ve küçükbaş

hayvanların bu bölgelerdeki simgesel yapıların merkezinde olduğunu gösteren çok güçlü kanıtlar mevcuttur. Söz konusu hayvanlar Morbihan Körfezi’nde, Gavrinis ve Locmariaquer’deki kapak taşları olarak tekrar kullanılmış olan kırık tablalar üzerinde görüldüğü gibi dönemin megalitlerinde tasvir edilmiş, Carnac’taki Saint Michel uzun höyüğünde (ve Morbihan Körfezi’nde) olduğu gibi ölümlerle birlikte gömülmüştür. Yine, M.Ö. beşinci binyıl ortalarında Loire halicinden Pirenelere kadar geniş bir alana yayılan Chambon ve Monbolo grupları da süslü kâseleri olarak bu hayvanların boynuzlarını kullanmışlardır.

Batı Fransa’da tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanların ortaya çıkışının izini sürmek de yine kolay değildir, veriler sınırlı ve noksandır. Ekmeklik buğday Batı Normandiya, Breton ve Orta-Batı Fransa’da M.Ö. beşinci binyıl başından ortalarına kadar en yaygın rastlanan tahıl ürünüdür. Bu durum, Neolitik bir *Linearbandkeramik* orijiniyle birlikte, çömlek tarzları ve taş teknolojisinde de bariz bir şekilde görüldüğü haliyle Fransa’nın batı kesiminde çiftçiliğin yaygınlaşmasında Akdeniz Neolitiği’nin oynadığı rolü de doğrular mahiyettedir. Ekmeklik buğdayın dışında, çıplak ve kabuksuz arpa da yine M.Ö. beşinci binyıl ortalarına ait yerleşimlerde bulunmaktadır. Neolitik çiftçilik aynı zamanda periferi adalara da yayılmış ve söz konusu adaların çoğu M.Ö. üçüncü binyılın başlangıcı öncesinde hayvancılık ve muhtemelen tahıl ekimi amaçlı kullanılmıştır. Breton’da, güney kıyısı açıklarındaki Houat Adası’nda ve batı kıyısı açıklarındaki Molène Adası’nda bulunan ve bu döneme tarihlenen yerleşimlerde kayda değer miktarda sığır ve koyun başta olmak üzere evcil hayvan kalıntıları bulunmuştur.

GÜNEY BRİTANYA

Manş Denizi’nin karşı yakasında, Ren Vadisi ve Kuzey Fransa’da çiftçilik yaklaşık olarak M.Ö. altıncı binyılın sonlarında ortaya çıkmış olmasına karşın, şaşırtıcı bir şekilde Britanya’da M.Ö. dördüncü binyılın ilk yüzyıllarına kadar evcil çiftlik hayvanları ve kültür bitkilerinin varlığına dair herhangi bir iz rastlanmamaktadır. Evcilleştirilmiş hayvanlar ve tarıma alınmış bitkiler Güney İngiltere’de büyük miktarlarda ilk kez M.Ö. 3900-M.Ö. 3700 tarihleri arasında ve genellikle yükseltilmiş çevreleme duvarlarının iç kesiminde (Maiden Kalesi, Dorset, Windmill Tepesi ve Wiltshire) ve topraktan yapılmış uzun höyüklerde olduğu gi-

bi (örneğin, Wiltshire'daki Fussell'ın Kulübesi) mezarlık alan içeriklerinde ortaya çıkarılmıştır.

Mezarların kutsal oluşu ve devasa çevreleme duvarlarının hâlâ açıklığa kavuşturulamamış işlevi pek çok yazarı bu içeriklerde bulunan faunal ve floral kalıntıları gerçekte üretildikleri ve gündelik hayatta tüketildikleri şeyi temsil etmeyen objeler olarak değerlendirmeye sevk etmiştir. Güney İngiltere'de Surrey, Runnymede'deki yerleşim ve Hazleton ve Stumble (anılan sırayla, Gloucestershire ve Essex'te) çöp yığınları gibi yerlerde de benzer özellikler kaydedilmiştir (yabani hayvanlardan sayıca çok daha fazla evcil hayvan kalıntısı ve çok yoğun bir şekilde toplu halde tahıl tanesi bulunmuştur). Yükseltilmiş çevreleme duvarlarının sunduğu bu tablo muhtemelen dönemin ekonomik gerçekliğinden çok da uzak bir tablo değildir ve bu durumun M.Ö. 4000 dolaylarında Güney İngiltere'de çiftçiliğin bir anda benimsendiğine işaret ediyor olması mümkündür.

Maiden Kalesi'ndeki asemblaj dışında, M.Ö. dördüncü binyılın başı Güney İngiltere'sindeki faunal yelpaze, Paris Havzası ve (doğuya doğru) civar bölgelerdeki gerek yükseltilmiş çevreleme duvarları içinde kalan gerekse çevrili olmayan yerleşimlerde M.Ö. beşinci binyılın son yüzyılları ve dördüncü binyılın ilk birkaç yüzyılında var olduğu saptanan yelpazeye karşılık gelmektedir. Bu asemblajlarda ya ezici bir biçimde sığırlar baskındır ya da başlıca unsur olarak domuz gibi başka bir tür öne çıkmaktadır. İlk tür (sığır) Cerny ve Chasséen içeriklerine (ağırlıklı olarak Paris Havzası'nın batı yakası ve güney kesiminde) aitken, ikinci tür (domuz) Rössen ve Michelsberg içeriklerine (Paris Havzası'nın kuzeydoğusunda ve Ren Vadisi'nde) aittir. Bu durum, M.Ö. beşinci binyılın başlarında Güney Britanya'da ortaya çıkan çiftçilik pratiklerinin kaynağı olarak Paris Havzası ve Ren Vadisi'ne işaret etmektedir. Güney Britanya'da bulunan Erken Neolitik Dönem sığırlarının bölgedeki Avrupa bizonlarına kıyasla belirgin biçimde daha küçük olduğuna (ki bu, yerel bir evcilleştirme süreci hipotezini ciddi biçimde zayıflatmaktadır) işaret eden metrik veriler de bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca, bu sığırların büyüklüğü Paris Havzası ve bir derece de Batı Almanya'daki çağcıl evcil büyükbaşlarınkiyle oldukça yakın çıkmıştır.

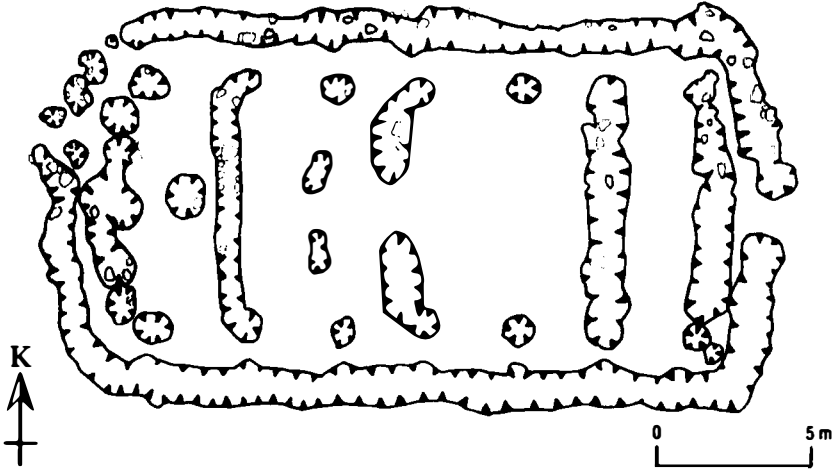
Güney İngiltere'deki Erken Neolitik yerleşimlerde bulunan tahıllar arasında çoğunlukla gernik buğdayı ve ekmeklik buğday yer alırken, zaman zaman küçük kıvılcık buğday ve arpaya da rastlanmaktadır. Bunların

tamamı o dönemde Manş Denizi'nin öte yakasında bilinen türlerdi. Söz konusu buluntular tam anlamıyla eşleşme de kıtaya ait Michelsberg ve Kuzey Chasséen (*Chasséen septentrional*) çömleğini andıran yaygın bulunan Omurgalı Çömlek tarzıyla birlikte, Erken Neolitik Dönem çömleklerinin sunduğu kanıtlarla örtüşmektedir. Diğer taraftan, yaklaşık olarak M.Ö. 3800'de İngiltere'nin güneyinde (ve Britanya ve İrlanda'nın başka bölgelerinde) Alpler orijinli jadeit bıçakların bulunması, Manş Denizi'nin öte yakasıyla ilişkilere dair doğrudan kanıt teşkil etmektedir. Britanya'nın güney ve güneybatısında Plussulien'den (Breton'un merkezinde bulunan bir cilalı balta atölyesi) çıkma birkaç balta ise daha batıdan doğru bir güzergâhta bağlantıların varlığını ortaya koymaktadır.

İSKOÇYA

Tıpkı Güney Britanya'da olduğu gibi İskoçya'da da yaklaşık olarak M.Ö. 4000 öncesinden kalma herhangi bir evcil hayvan ve tarıma alınmış bitki izine rastlanmamaktadır. Bu bölgede, asitli topraklar Mezolitik Dönem'den Neolitik Dönem'e geçiş ile ilgili zoo-arkeolojik kaydın büyük kısmını yok etmiştir. Buna karşın kıyı kesimlerde, çöp yığınları söz konusu asit oranını dengelemiş ve Geç Mezolitik Dönem'de yaşamış insanların hayvan kullanımı ve besin rejimi hakkında değerli veriler ortaya koymuştur. M.Ö. altıncı binyılın sonu ile beşinci binyılın başlarına tarihlenen Oronsay Adası'ndaki (İç Hebridler) birkaç yerleşimde (Cnoc Coig, Caisteal Nan Gillea ve Cnoc Sligeach) kayda değer miktarda deniz salyangozu kabuğunun (*Patella türleri*) yanı sıra, kömür balığı (*Pol-lachius virens*), boz fok balığı (*Halichoerus grypus*), bayağı fok (*Phoca vitulina*) başta olmak üzere balık kalıntıları, alageyik (*Cervus elaphus*), yaban domuzu (*Sus scrofa scrofa*) ve son olarak çeşitli su kuşları, süm-sük kuşu (*Sula bassana*), kaz ve ördek gibi deniz kuşlarına ait kalıntılara rastlanmıştır. İskoçya'nın doğu kıyısında yer alan Fife'deki Morton yerleşimi de yine benzer veriler içermektedir.

Breton Mezolitiği'nde olduğu gibi, Oronsay'da bulunan Mezolitik Dönem'e ait insan kemikleri üzerinde yapılan kararlı izotop analizleri besin rejiminde deniz ürünlerinin önemli bir yer tuttuğunu doğrulamıştır. Diğer taraftan söz konusu yerleşimlerden hiçbirinde evcil hayvan kemigi-ne rastlanmamıştır. Colonsay Adası'ndaki (Oronsay'a yakın bir ada) Stans-naig yerleşiminde ve Morton'da bulunan Mezolitik bitki kalıntıları

Şekil 1. Balbridie ahşap salon planı (Grampian, Scotland). Fairweather ve Ralston'dan uyarlanmıştır 1993.

da yine tarıma alınmış bitkilere ait olmayıp kazayağından (*Chenopodium album*) *Spergula arvensis* e varıncaya kadar geniş bir yabani kır otları çeşitliliği sergilerken, aynı zamanda Staonsnaig'de çok büyük miktarda fındık (*Corylus avellana*) bulunmuştur. (Staonsnaig'de bulunan bir tahıl tanesi, radyokarbon yöntemiyle M.Ö. ikinci binyıla tarihlenmiştir.)

Grampian Dağları'nda bulunan, İskoçya'nın en eski Neolitik yerleşimlerden biri olan Balbridie ise bundan oldukça farklı bir portre çizmektedir. Yaklaşık olarak M.Ö. 3900-M.Ö. 3800'e tarihlenen bu yerleşimde 24 metreye 12 metre genişliğinde büyük bir ahşap salon (Şekil 1) ve çok miktarda (20.000'den fazla) kömürleşmiş tahıl tanesi ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında en öne çıkanı gernik buğdayıdır ve onu çıplak arpa ve ekmeklik buğday takip etmektedir. Ketan tohumları da yine asemblajda yer almaktadır. Daha önce de söz edildiği üzere, Paris Havzası ve Batı Fransa'da bulunmayan bu bitkiye Belçika, Hollanda ve Almanya gibi daha doğuda kalan bölgelerde rastlanmıştır. Bu durum, tarıma alınmış bitkilerin Doğu İskoçya'ya bu bölgelerde yer alan bir yerleşimden gelmiş olduğunu göstermektedir.

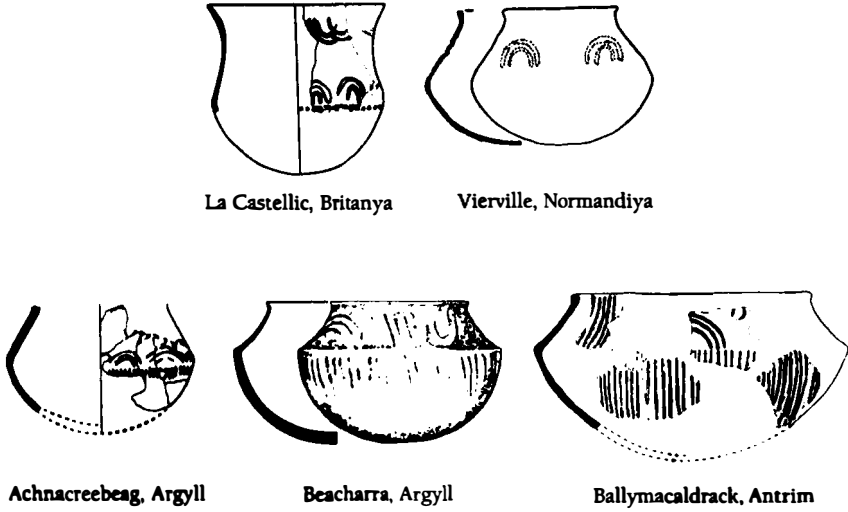
Rössen kültürüyle güzel bir benzerlik sergileyen ahşap salon mimarisi de yine daha doğuda kalan bölgelerle bağlantılara işaret etmektedir. Ne yazık ki İskoçya anakarasındaki Erken Neolitik yerleşimler gibi Balbridie'de de kemiğe rastlanmamıştır. Neolitik Dönem hayvancılığına

ilişkin önemli bilgilere Orkney Adaları’ndan ulaşılmıştır. Taş bulguların gösterdiği üzere Mezolitik Dönem insanları tarafından büyük ihtimalle biliniyor olan Orkney takımadasına çiftçiler Britanya’nın geri kalan kısmında çiftçiliğin ortaya çıkışından sadece birkaç yüzyıl sonrasında, yaklaşık olarak M.Ö. 3600 tarihinde ulaşmışlardır. Papa Vestray Adası’ndaki Howar Tepeciği bu döneme tarihlenen küçük bir çiftliktir. Bu dönemde yerleşimde tıpkı İskoçya anakarası Mezolitik Dönemi’nde olduğu gibi kabuklu deniz ürünleri, balık ve deniz kuşları tüketilmiş olmasına karşın, asemblajda evcil hayvanların sayısı bunlardan çok daha fazla olmuştur. Hayvancılık sığır ve koyunlara dayalı olmuştur fakat daha az sayılarda olsa da domuzların varlığına dair kanıtlara da ulaşılmıştır. Evcil hayvanların adaya deniz yoluyla getirilmiş olması gerekmektedir ki bu durum denize açılabilir büyük teknelerin varlığına işaret etmektedir. Çiftçilerin M.Ö. dördüncü binyılda ayak basarken sığır, koyun ve domuzları da beraberlerinde getirdiği Dış Hebridler için de aynı şeyi söylemek mümkündür.

Çelişkili bir şekilde, yaklaşık olarak M.Ö. 3000’de Neolitik çiftçiler yabani bir türü de -alageyik- Orkney Adaları’na (ve Orta Çağ’da yok olmuştur) ve kabaca aynı dönemde Dış Hebridler’e getirmişlerdir. Orkney Adaları’nda küçük adalarda izole edilmiş olmaları hayvanların boylarında hızlı ve ciddi bir kısalmaya yol açmıştır. Diğer taraftan bu hayvanların neden buralara getirildiği henüz açıklanabilmiş değildir; boynuzlarının ham madde olarak kullanılıyor olması yeterli bir açıklama gibi durmamaktadır ve M.Ö. üçüncü binyıl sonları ve ikinci binyıl başlarına tarihlenen Links of Noltland’da (Westray, Orkney) ortaya çıkarılan ve bütün haldeki hayvanların bulunduğu çökelti, söz konusu hayvanların simgesel önemlerinin göz ardı edilemeyeceğini göstermektedir. Bu çökeltiye nasıl bir açıklama getirilirse getirilsin, bu örnek evcilleştirme süreci ve evcil statüsünün önerebileceği her türden sabit açıklamayı zayıflatmaktadır.

İRLANDA

Alageyik, Avrupa’daki Mezolitik grupların çoğunun başlıca karasal kaynağı olmuştur. Buna karşın, araştırmalar bu türün söz konusu dönemde İrlanda’da bulunmadığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, türün bölgede Mezolitik Dönem’in sona ermesinden en az bin yıl sonra

Şekil: Normandiya, Britanya, güneybatı İskoçya ve kuzeydoğu İrlanda'dan kâseler. 4000 M.Ö. Sheridan 2000, Courtesy Alison Sheridan'dan uyarlanmıştır.

M.Ö. üçüncü binyılın başlarında, Orkney Adaları ve Dış Hebridler'dekiyle aynı dönemde adada (yeniden) ortaya çıkmış olması muhtemel görünmektedir. Bu nedenle, alageyiği hiçbir zaman bilmemiş olan İrlanda Mezolitliği insanların kıyı şeridinde dahi başlıca yiyecek kaynakları kabuklu deniz ürünlerinin yanı sıra yaban domuzu, kuş ve balıklar (ağırlıklı olarak somon balığı familyası türleri ve yılan balığı) olmuştur.

Evcil hayvan (sığır ve belki koyun) kalıntıları kıyı içeriklerinde ilk kez İrlanda Mezolitliği'nin sonuna (M.Ö. beşinci binyılın ortaları ile sonları) tarihlenen çöp yığınlarında görülmüştür. Dingle Yarımadası'ndaki (Güneybatı İrlanda) Geç Mezolitik Dönem yerleşimi Ferriter Koyu'nda bulunan bir sığır kemiğinden doğrudan doğruya ulaşılan radyokarbon tarih yaklaşık olarak M.Ö. 4350'ye işaret etmektedir. Bu tarihte hayvan ve bitki yetiştiriciliği henüz İrlanda'da yerleşmemiştir; hakeza komşusu İngiltere'de de. Daha önce de belirtildiği üzere, koyun ve keçi Yakın Doğu'dan yayılmıştır ve İrlanda'daki yabani atalarından evcilleştirilememiştir. Pleistosen ve Erken Holosen Dönem içeriklerinde de rastlanmayan Avrupa bizonu (*Bos primigenius*) ise muhtemelen İrlanda'da hiçbir zaman olmamıştır.

Bu bulgular İrlanda’nın belli kesimleri ile evcil hayvanlar ve çiftçiliğin M.Ö. altıncı binyılda (İspanya, Portekiz ve Güney Fransa) ve M.Ö. beşinci binyılda (Kuzeybatı Fransa) görüldüğü kıta Avrupa’sının batısı arasında temasın yaşandığına bir ya da daha birçok dönemin olduğuna güçlü bir şekilde işaret etmektedir. M.Ö. beşinci binyıl sonları ile M.Ö. dördüncü binyıl başlarında İrlanda Denizi’nin kuzeyinde yer alan Argyll Yarımadası’ndaki Achnacreebeag yerleşiminde ortaya çıkmış olan ve Breton tarzından esinlenme izleri taşıyan çömlek tarzı (“Castell” tarzı) bu tür bağlantıların varlığını doğrulamaktadır (Şekil 2). Ferriter Koyu’nda bulunan insan kemiklerinden ulaşılan sınırlı miktardaki kararlı izotop verileri bu bağlantıların ağırlıklı olarak deniz ürünlerine dayalı olan besin rejimi üzerinde önemli bir etki yaratmadığını ortaya koymaktadır. Breton’da olduğu gibi, yine burada da evcil hayvanların varlığının hayvancılığın benimsenmesini beraberinde getirdiğini gösteren herhangi bir kanıt rastlanmamıştır ve hayvancılık tekniklerinin hayvanlarla birlikte getirilip getirilmediği bilinmemektedir.

Günümüzde mevcut olan bilgiler hayvan ve bitki yetiştiriciliğinin tam ve eksiksiz bir şekilde İrlanda’ya yaklaşık olarak M.Ö. 3800-M.Ö. 3700 tarihleri arasında evler, çömlekçilik, taş cilalama ve anıt mezarlar inşa etmeyi de içeren bir “Neolitik paket”in parçası olarak geldiği yönündeki görüşü desteklemektedir. County Limerick, Tankardstown ve County Kerry, Cloghers’te bulunan ve bu döneme tarihlenen yerleşimlerde sığır ve koyun kemikleriyle beraber, dikdörtgensel ev yerleşim planlarına ilişkin kanıtlar ortaya çıkarılmıştır. M.Ö. dördüncü binyıl başlarına tarihlenen ev planlarına İrlanda’da sık rastlanmaktadır ancak topraktaki asit derecesine bağlı olarak oldukça az sayıda kemik korunmuş halde bulunabilmiştir. Tankardstown’da Omurgalı Çömlek geleneğinin bir örneği olan çömlek tarzına aynı zamanda Britanya’da sık rastlanmaktadır (yukarıya bkz.). Dolayısıyla, M.Ö. 3800-M.Ö. 3700 arasında çiftçiliğin ortaya çıkışını M.Ö. beşinci binyılın ikinci yarısında çiftlik hayvanların ortaya çıkışı ile ilişkilendirmek mümkün değil gibi görünmektedir.

Kuzeybatı Avrupa’da çiftçiliğin ortaya çıkışı neredeyse iki bin yıl sürmüş ve takaslar, etkiler, kolonileşme ve kültürlenmeye bağlı olarak uzun ve karmaşık bir süreç olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, farklı bölgeler farklı hikâyeler barındırmaktadır (tabloya bkz.): Paris Havzası, Güney Britanya ve bir dereceye kadar da İskoçya’da çiftlik hayvanları ve ekinlerle birlikte çiftçilik yöntemlerinin yayılmasında yeni bölgelerden

kolonileşmenin önemli bir rol oynamış olması kuvvetle muhtemeldir. Breton'da ve M.Ö. beşinci yıl ortaları İrlanda'sında, evcil hayvanların ortaya çıkışında bölgeye gelen çiftçiler ile yerli avcı-toplayıcılar arasında yaşanan daha karmaşık iletişim süreçleri etkili olmuş gibi görünmektedir. İrlanda'da ilki M.Ö. beşinci binyıl sonlarında bazı kıyı bölgelerini etkilerken, ikincisi M.Ö. dördüncü binyılın başlarında farklı bir kaynaktan gelip daha fazla yayılmış olan birbirinden ayrı iki ortaya çıkış döneminin gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Sürecin çarpıcı bir başka boyutu da Aşağı Ren Vadisi ile Britanya'nın doğu kıyı şeridi arasında, Paris Havzası ile Güney İngiltere arasında, Kıta Avrupa'sı cephesi ile İrlanda Denizi arasındaki gibi pek çok uzak mesafe ilişkisi içeriyor oluşudur. Çömlek tarzları, taş teknolojileri, cilalı baltalar, tahıllar ve evcil hayvanlar gibi farklı bileşenlerin yayılımında bu uzak mesafe ilişkilerinin varlığı hissedilmektedir. Hiçbir genel model bu karmaşıklığı açıklamayı başaramazken, Gabriel Cooney'in *Landscapes of Neolithic Ireland* kitabındaki ifadesiyle, Neolitik Dönemi tam burada kullanılan "egzotik öğelerin bir araya getirdiği yerel dünyalar bağlamında" değerlendirmek gerekmektedir.

Ayrıca bkz. Kuzeybatı Avrupa Mezolitiği (1. Cilt, 2. Bölüm), Orta Avrupa'nın İlk Çiftçileri (2. Cilt, 3. Bölüm), Orkney Adaları Neolitik Yerleşimleri (2. Cilt, 3. Bölüm), Hambledon Tepesi (2. Cilt, 3. Bölüm), Aşağı Ren ve Maas Nehri Boyunca Çiftçiliğe Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm), Megalitik Dünya (2. Cilt, 4. Bölüm), Avebury (2. Cilt, 4. Bölüm), Barnenez (2. Cilt, 4. Bölüm), Boyne Vadisi Geçitli Mezarları (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bakels, Corrie. "The Neolithization of the Netherlands: Two Ways, One Result." *İçinde Plants in Neolithic Britain and Beyond*. Ed. Andrew S. Fairbairn, s. 101- 106. Neolithic Studies Group Seminar Papers, no. 5. Oxford: Oxbow Books, 2000.

----. "Archaeobotanical Investigations in the Aisne Valley, Northern France, from the Neolithic up to the Early Middle Ages." *Vegetation History and Archaeobotany* 8, no. 1-2 (1999): 71-77.

Cooney, Gabriel. *Landscapes of Neolithic Ireland*. London: Routledge, 2000.

Fairbairn, Andrew. "On the Spread of Crops across Neolithic Britain with Special Reference to Southern England." *İçinde Plants in Neolithic Britain and Beyond*. Ed. Andrew

S. Fairbairn, s. 107-121. Neolithic Studies Group Seminar Papers, no. 5. Oxford: Oxbow Books, 2000.

Fairweather, Alan ve Ian B. M. Ralston. "The Neolithic Timber Hall at Balbridie, Grampian Region, Scotland: The Building, the Date, the Plant Macofossils." *Antiquity* 67 (1993): 313-323.

Kiely, Jacinta. "A Neolithic House in Cloghers, Co. Kerry." İçinde *Neolithic Settlement in Ireland and Western Britain*. Ed. Ian Armit, Eileen Murphy, Eiméar Nelis ve Derek Simpson. Oxford: Oxbow Books, (yayına hazırlanıyor.)

Marchand, Grégor. *La néolithisation de l'ouest de la France: Caractérisation des industries lithiques*. BAR International Series, no. 748. Oxford: J. ve E. Hedges, 1999.

Mellars, Paul. *Excavations on Oronsay: Prehistoric Human Ecology on a Small Island*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1987.

Mithen, Steven, Nyree Finlay, Wendy Carruthers, Stephen Carter, and Patrick Ashmore. "Plant Use in the Mesolithic: Evidence from Staosnaig, Isle of Colonsay, Scotland." *Journal of Archaeological Science* 28 (2001): 223-234.

Mordant, Claude ve Daniel Mordant. "Noyen-sur-Seine: A Mesolithic Waterside Settlement." İçinde *The Wetland Revolution in Prehistory*. Ed. Bryony Coles, s. 55-64. Exeter, U.K.: Prehistoric Society, 1992.

Péquart, Marthe, Saint-Just Péquart, Marcellin Boule ve Henri-Victor Vallois. *Téviec: Station-nécropole mésolithique du Morbihan*. Paris: Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, 1937.

Richards, Mike P. ve Paul Mellars. "Stable Isotopes and the Seasonality of the Oronsay Middens." *Antiquity* 72 (1998): 178-184.

Robinson, Mark A. "Further Considerations of Neolithic Charred Cereals, Fruits, and Nuts." İçinde *Plants in Neolithic Britain and Beyond*. Ed. Andrew S. Fairbairn, s. 85-90. Neolithic Studies Group Seminar Papers, no. 5. Oxford: Oxbow Books, 2000.

Schulting, Rick J. ve Mike P. Richards. "Dating Women and Becoming Farmers: New Palaeodietary and AMS Dating Evidence from the Breton Mesolithic Cemeteries of Téviec and Hôedic." *Journal of Anthropological Archaeology* 20 (2001): 314-344.

Sharples, Niall. "Antlers and Orcadian Rituals: An Ambiguous Role for Red Deer in the Neolithic." İçinde *Neolithic Orkney and Its European Context*. Ed. Anna Ritchie, s. 107-116. Cambridge, U.K.: MacDonald Institute for Archaeological Research, 2000.

Sheridan, Alison. "Achnacreebeag and Its French Connections: Vive the 'Auld Alliance.'" İçinde *The Prehistory and Early History of Atlantic Europe*. Ed. Jon C. Henderson, s. 1-15. BAR International Series, no. 861. Oxford: Archaeopress, 2000.

Tresset, Anne. "De la mer au bétail en domaine atlantique: Unité et diversité des processus d'apparition de l'élevage à la marge nord-ouest de l'Europe." *Anthropozoologica* 36 (2002): 13-35.

----. "Early Husbandry in Atlantic Areas: Animal Introductions, Diffusion of Techniques, and Native Acculturation at the North-western Margin of Europe." İçinde *The Prehistory and Early History of Atlantic Europe*. Ed. Jon C. Henderson, s. 17-32. BAR International Series, no. 861. Oxford: Archaeopress, 2000.

Troy, Christopher S., vd. "Genetic Evidence for Near Eastern Origins of European

178 Antik Avrupa

Cattle." *Nature* 410 (26 Nisan 2001): 1088-1091.

Vigne, Jean-Denis. "Les débuts néolithiques de l'élevage des ongulés au Proche-Orient et en Méditerranée." İçinde *Premiers paysans du monde: Naissances des agricultures*. Ed. Jean Guilaine, s. 143-168. Paris: Éditions Errance, 2000.

Whittle, Alasdair, Joshua Pollard ve Caroline Grigson. *The Harmony of Symbols: The Windmill Hill Causewayed Enclosure*. Oxford: Oxbow Books, 1999.

Wijngaarden-Bakker, Louise H. "Faunal Remains and the Irish Mesolithic." İçinde *The Mesolithic in Europe*. Ed. Clive Bonsall, s. 125-133. Edinburgh: John Donald Publishers, 1990.

Woodman, Peter C., Elisabeth Anderson ve Nyree Finlay. *Excavations at Ferriter's Cove, 1983-95: Last Foragers, First Farmers in the Dingle Peninsula*. Bray, Ireland: Wordwell, 1999.

Woodman, Peter C., Margaret McCarthy ve Nigel Monaghan. "The Irish Quaternary Fauna Project." *Quaternary Science Reviews* 16 (1997): 129-159.

ORKNEY ADALARI NEOLİTİK YERLEŞİMLERİ

PETER BOGUCKİ

Orkney Adaları, İskoçya'nın kuzey kıyısından 15 kilometre açıktaki, 59° kuzey enleminde yer almaktadır. Orkney'i bir zıtlıklar diyarı yapan da tam da bu kadar kuzeyde yer alıyor olmasıdır. Yaz boyunca günler uzun sürer, karanlık yalnızca birkaç saat çökerken, kışları durum tam tersidir. Tek tük ağacın bulunduğu adalar ıssız ve fakat yeşil bir kültürel çevreye sahiptir. Bu nedenle Orkney'in manzarasının tek hâkimi gök ile ufuktur. Verimli topraklar altında, adanın tarih öncesi sakinlerine ağaç kıtlığında inşaat malzemesi olarak kullandıkları taş levhaları sunan kumtaşı kayaçlar bulunmaktadır.

Orkney Adaları'na çiftçiler M.Ö. dördüncü binyılın ilk yarısında yerleşmiştir. Radyokarbon tarihlemeler, en eski Neolitik yerleşim olarak M.Ö. 3600 ile M.Ö. 3100 arasına tarihlenen (ve küçük bir ada olan Papa Westray'da bulunan) Howar Tepesi'ni işaret etmektedir; fakat burası oldukça ayrıntılı düzenlenmiş bir yerleşim olduğundan, öncü çiftçilerin Orkney Adaları'na sözü edilen tarihten daha önce ulaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Howar Tepesi'ndeki Neolitik yerleşim birbirine bitişik iki oval evden oluşan bir çiftlik gibi görünmektedir. Evlerin ikisi de kumtaşı levhalardan yapılmıştır ve ana giriş kısımları batı ucundadır. Evlerden büyük olanı 10 metre uzunluğunda ve 4.5 metre genişliğindey-

Şekil 1: Skara Brae, Orkney'de bulunan neolitik site kalıntıları. ©John Garrett/Corbis. İzin alınarak yayımlanmıştır.

ken, küçük olanının uzunluğu 7.5 metre, genişliği yaklaşık 3 metredir. Her iki ev de dik duran büyük taş levhalarla odalara bölünmüştür. Büyük evin mesken, küçük olanınsa atölye olduğu düşünülmektedir ancak iki yapının neden birbirinden bağımsız değil de birbirine bitişik olarak inşa edilmiş olduğu gizemini korumaktadır. Evlerin yanında bulunan yoğun çöp yığnında sığır, koyun, domuz, balina, ayıbalığı, deniz kuşu, yumuşakça ve balık kalıntılarına rastlanmıştır. Buğday ve arpa taneleri ve polenleri ekim yapıldığı yönünde zayıf izler sunmaktadır.

Orkney Adaları Neolitik yerleşimleri M.Ö. dördüncü binyıl sonlarında yayılmıştır. Anakara olarak anılan en büyük adadaki Skaill Koyu boyunca uzanan Skara Brae'de beş bin yıl önce bir yerleşim kurulmuştur ve burada da yine ağaca en iyi alternatif olarak kumtaşı levhaların kullanılmıştır. M.Ö. 3100 ile M.Ö. 2500 tarihleri arasında birkaç kez yerleşilip tekrar inşa edilmiş olan Skara Brae daha sonraları terk edilmiş ve zaman içinde yavaş yavaş çim ve kumla kaplanmıştır. 1850'de, korkunç etkili bir fırtına çimleri topraktan sökülüp atarak toprağı erozyona uğratmış ve böylece toprak altında gömülü olan yerleşim gün yüzüne çıkmıştır. 1920'lerde meşhur prehistoryan V. Gordon Childe evleri kum-

lardan arındırmış ve Skara Brae'deki yerleşim planını ortaya çıkarmıştır. Bu, aynı zamanda Childe'nin ender kalkıştığı kazı projelerinden biri olmuştur. Her ne kadar sıra dışı yapısı nedeniyle Avrupa tarihöncesi araştırmalarında genellikle kısaca değinilip geçilse de, Skara Brae o tarihten bu yana Avrupa'nın en meşhur Neolitik yerleşim yerlerinden biri halini almıştır.

Skara Brae'nin ana bölgesi eski bir çöp yığını içinde açılan oyuklara inşa edilmiş olan en az sekiz kumtaşı evden oluşmaktadır. Güçlendirilen çöp yığını dolgusu duvarlar için harici destek sağlarken, evlerin tam da buraya inşa edilmiş olmasının bilinçli bir karar olduğunu göstermektedir. 4.5 ile 6 metre arasında geniş birer dikdörtgen alana sahip olan her evin orta kısmında bir ocak yer almaktadır. Evlerin bazılarında bu orta kısımdan açılan daha küçük oyuklar veya bölmeler bulunmaktadır. Evler çatısı taşla örtülmüş tünel benzeri geçitlerle birbirine bağlanmaktadır. Evlerin çatılarının nasıl olduğunu bilmiyoruz ancak Orkney'deki genel ağaç kıtlığı dikkate alındığında, balina postları ve kaburgalarıyla örtülmüş olmaları mümkün görünmektedir. Ev duvarları yaklaşık 3 metrelik bir yüksekliğe sahip olduğundan, çatı yassı bile olsa altında hareket etmek kolay olmuştur.

Evlerde bulunan ve Childe'nin gömme mobilya şeklinde yorumladığı taş oturma yerleri özellikle dikkat çekicidir. Sıralı raf üniteleri şeklinde biçimlendirilmiş olan taş levha ve bloklar genellikle ailelerin özel eşyalarının bulunduğu konsol olarak yorumlanırken, basit bir şekilde yiyecek dolu kapların bulunduğu bir yer olması da aslında mümkündür. Evlerin yan kısımlarında bulunan taş sandıkların yatak yapmada kullanılan süpürgeotu, saman ve kürkle doldurulmuş olması mümkündür. Zeminde bulunan taş çukurların bağlantı noktaları su geçirmemesi için kille kaplanmıştır ve ya insanların tüketiminde ya da yem olarak kullanılmış olan kabuklu deniz canlılarının buralarda muhafaza edilmiş olması mümkündür. Her evin ortasında çökük bir taştan ocak bulunmaktadır.

Skara Brae sakinleri, Howar Tepesi'ndekine benzer bir ekonomiyi sürdürerek balık tutmuş, sığır, domuz ve koyun yetiştirmiş, ufak çaplı arpa ve buğday tarımı yapmıştır. Geyik avlandığını ve sahile vuran balinaların önemli yağ ve et kaynakları olarak değerli kabul edildiğini gösteren kanıtlara rastlanırken, küçük deniz kuşu yumurtası parçalarına rastlanması bunların burada toplandığını ortaya koymaktadır.

Skara Brae'de bulunan çömlekler karakteristik süslemesi nedeniyle

Yivli Çömlek olarak anılmaktadır ve çapı 60 santimetreye ulaşabilen geniş kaplar şeklinde yapılmıştır. Pek çok insan yapıtının yapımında kemik kullanılırken, gerdanlık için boncuk ve post dikimi için biz kullanımı da buna dahildir. Skara Brae'deki en ayırt edici aletlerinden olan oymalı taş topların işlevi tam olarak bilinmezken, bir yoruma göre bunlar statü ve saygınlık göstergesi olarak kullanılmıştır.

Orkney Adaları'ndaki başka yerleşimlerde de Skara Brae'dekilere benzer evlere rastlanmıştır. Her ne kadar Skara Brae kadar iyi korunmuş halde olmasa da, Rousay Adası'ndaki Rinyo da bu tür yerleşimlerden biridir. Westray Adası'ndaki Links of Noltland'da bulunan yerleşimin esasen Skara Brae'den daha büyük olduğu düşünülmektedir. Görünen o ki Orkney, M.Ö. 3100-M.Ö. 2500 arasında bu tür birkaç Neolitik çiftçi topluluğun bulunduğu bir bölgedir.

Orkney Anakarası üzerinde, 1980 yılından beri kazı çalışması yürütülmüş olan en önemli Neolitik yerleşim yeri adanın merkezinde, birkaç geçitli mezar ve taş daireye oldukça yakın bir konumdaki alçak bir burunun üzerinde yer alan Barnhouse'dur. Barnhouse birkaç safhada kurulmuştur; evler inşa edilmiş, yıkılmış ve tekrar inşa edilmiştir. Bir ev tam dört kez tekrar inşa edilmiştir. Evler desteksizdir, Skara Brae'de gözlemlenenin aksine çöp yığınlarıyla desteklenmemiştir ve geçitlerle birbirine bağlanmamıştır. Evlerden ikisi diğerlerine kıyasla daha karmaşık yapıda ve daha büyüktür. Bu iki evden büyük olanı kalınlığı 3 metreyi bulan duvarlarla çevrili 7 metrekairelik bir alandır ve taş bir duvar tarafından çevrelenen kilden yapılmış bir platform üzerinde durmaktadır. Ortasında büyük bir ocak ve bir taş "konsol" bulunmaktadır. Bu binanın hangi amaçla, yüksek statülü birinin meskeni olarak mı, yoksa topluluğa ait tören alanı olarak mı kullanıldığını anlamak oldukça güçtür.

Barnhouse'dan elde edilen önemli bilgilerin bir kısmına Yivli Çömlek parçalarında bulunan kalıntılar üzerinde yapılan kimyasal analizlerden ulaşılmıştır. Söz konusu çömlek parçalarının çoğunda arpa, buğday, sıgır eti ve en ilginç süt kalıntılarıyla ilgili test sonuçları pozitif çıkmıştır. Sütü çarşıp deviremeyecekleri bir yerde dik duran kaplarda serin tutma ihtiyacı, söz konusu taş "konsollar" ve belki de diğer taş mobilyaların da bu amaçla kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Orkney'in dağınık haldeki Neolitik kültürel çevresi çok etkileyici olmalıdır. Kıyı ve iç kesimlerde taş evlerde yaşamış olan topluluklar çift-

lik hayvanları ve tahıl ürünleri yetiştirmiş, balık avlamıştır. Maes Howe ve Quanterness gibi muazzam geçitli mezarlar bu toplulukların ölülerini gömdükleri yerlerken, Brodgar Halkası ve Stennes Taşları gibi törensel taş daireler gökyüzüne bakmaktadır. Avrupa tarihöncesinde yaşanan önemli gelişmelerden uzak olmasına karşın, Orkney Adaların Neolitik yerleşimleri karadan ve denizden alabildiği her şeyi kullanan başarılı bir kabile toplumunun anlık bir görüntüsünü sunmaktadır.

Ayrıca bkz. Kuzeybatı Avrupa'da Çiftçiliğin Başlangıcı (2. Cilt, 3. Bölüm); Megalitik Dünya (2. Cilt 4. Bölüm)

KAYNAKÇA

Childe, V. Gordon. *Skara Brae: A Pictish Village in Orkney*. London: Kegan Paul, 1931.

Renfrew, Colin, ed. *The Prehistory of Orkney*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1985.

Richards, Colin. "Monuments as Landscape: Creating the Centre of the World in Late Neolithic Orkney." *World Archaeology* 28 (1996): 190-208.

Ritchie, Anna. *Prehistoric Orkney*. London: Batsford, 1995.

----, ed. *Neolithic Orkney in Its European Context*. Cambridge, U.K.: McDonald Institute, 2000.

HAMBLEDON TEPESİ

ROGER MERCER

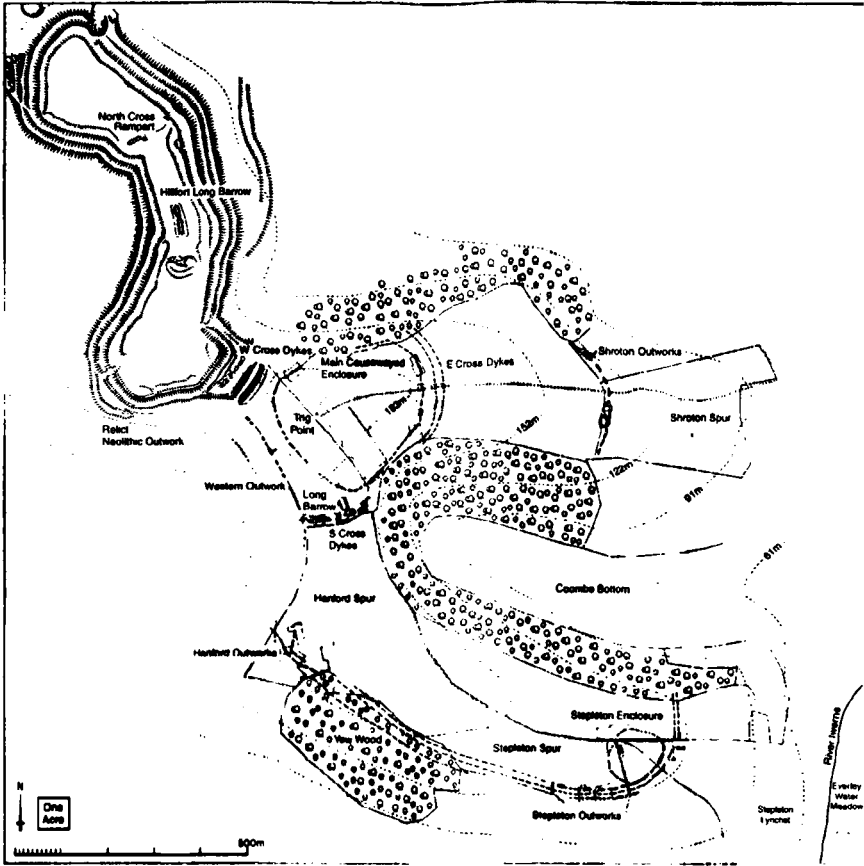
Hambledon Tepesi, Güney İngiltere’de, güney sahiline, Bournemouth’un hemen doğusuna dökülmek üzere akan Stour Nehri’nin Cranborne Chase ile Kuzey Dorset Downs’u birbirinden ayırdığı noktada, Kretase Dönemi’ne ait dağ sırtının kuzeybatı ucunda yer alan bir “ada tepesidir”. Bu noktada, jeolojik olarak Hambledon Tepesi’nin bir parçası olan kalkerli alan, Stour Nehri ve kollarının geniş taşkın yatağından kuzeybatıya Blackmoor Vadisi olarak bilinen bölgeye kadar uzanan bir alana hâkimdir. Günümüzde zengin bir mandıra olan bu bölge erken tarihöncesi dönemde hem çiftçilik hem de avcı-toplayıcılık için oldukça geniş bir imkân çeşitliliği sunmuş olmalıdır. Kalkerli bölge bir zamanlar meşe, karaağaç, dişbudak ve huş ağacı yönünden zengin bir ormanlık alanmış gibi görünmektedir. Stour Nehri ve Hambledon Tepesi’nin bulunduğu noktada ona dökülen kuzey kolu Iwerne’nin başlı başlarına yerleşim yollarının ortasında olmanın yanında, önemli bir ekonomik kaynak teşkil etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Günümüzde Hambledon Tepesi Kuzeydoğu Dorset’te Blandford Forum’un kuzeybatısında 6 kilometre boyunca uzanmaktadır (İngiliz Ulusal Yerleşim referansı: ST 848123). Öncelikli olarak Neolitik Dönem’e tarihlenen bu yerleşim yeri İngiltere’nin güneyi boyunca rastla-

nan ve Galler ve İrlanda'dan dahi görülebilen, "geçiş yolu" veya "kesintili ark" kategorisine giren tepe doruğu üzerine ve çevresine inşa edilen karmaşık bir çevreleme içermektedir. Her ne kadar mevcut Neolitik tarihler henüz hiçbirini Kuzey İngiltere ve İskoçya'ya yerleştirmemiş olmasına karşın, yüze yakın örnek bilinmektedir. Bu yerleşimlere çoğunlukla vadi çevrelerinde, akarsuların taşkın ovasına girdiği ve genellikle hava fotoğrafisi ile takip edilebildiği alçak burunlarda rastlanmaktadır. Bununla beraber, özellikle Güney İngiltere'de, bu tür yerleşim yerlerinin çoğu bölgenin Kretase ve Jura Dönemi'nden kalma sırtlarındaki burunlar ve tepeler üzerindeki toprak azaldığı yirminci yüzyıl başlarından beri bilinmektedir. Hambledon Tepesi de bu sınıfa aittir. Benzer tür ve tarihlere ait yerleşimlere Baltık'tan Orta Fransa'ya kadar Kuzeybatı Avrupa'nın genelinde rastlanmaktadır.

Hambledon'ın araştırılması 1974 ile 1986 yılları arasında gerçekleşmiş ve dört özel yaklaşımla dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi, bu büyük yerleşim yeri (tepenin kendisi 120 hektarın üzerinde bir alanı kaplamaktadır) ve iç kesimleri için bir "kültürel çevre" perspektifi geliştirilmiştir. İkincisi, mekanik üsttoprak açıklığı da dâhil büyük çaplı örneklem stratejileri uygulanmıştır. Alttoprak yüzeyi çözünme ve tarım faaliyetleri (Tunç Çağı'ndan itibaren) nedeniyle ağır biçimde aşınmıştır ve Neolitik tarihe ait unsurların tespiti ve kazısının büyük bir titizlikle yürütülmesi gerekmiştir. Üçüncüsü, yerleşimde bulunan insan yapıtları, faunal ve botanik materyalden azami oranda bilgi edinebilmek amacıyla stratigrafik analizler ve tafonomik çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Dördüncüsü, bu birbirinden farklı materyal yığını için hassas bir kronometre sunmak üzere 160'ın üzerinde deneme ve tahlil içeren bir radyokarbon tarihleme programı yürütülmüştür.

Hambledon Tepesi'ndeki çevreleme kompleksi, tepenin üç burnunun -kuzey, doğu ve güneydoğu- bulunduğu taç noktasında hafifçe eğrilen 8 hektarlık tek bir çevreleme seti üzerinde yoğunlaşmıştır (bkz. Şekil 1). Bu çevreleme birçok çıkıntının kesiştiği doğu ve güneydoğu burunlarından kolay erişilemez bir noktadadır (ve daha sonraları Demir Çağı tepe kalesinin bütün izleri yok etmezden önce, kuzey burnundan neredeyse tümüyle izole haldedir). Güneydoğu kısmındaki kesişen çıkıntılar ile yükseltilmiş çevreleme odak noktasının hemen güneyinde kuzey-güney yönünde "Dorset tipi" küçük bir uzun höyük bulunmaktadır. Bu uzun höyüğün tepesi yok olmuştur fakat güney ucu çevreleyen hendek-

Şekil 1: Hambledon Tepesi site planı. Courtesy of the Hambledon Hill Project ve Roger Mercer. İzin alınarak çoğaltılmıştır.

leri hâlâ araştırılmaya elverişli halde bulunmuştur.

Çevreleme kompleksinin merkezinde yer alan bu unsurları belki de bir bütün olarak değerlendirmek mümkündür. Uzun höyüğün çevrelemeden biraz daha geç bir tarihe ait olması muhtemel olmasına karşın, bu unsurlar birlikte ve genel olarak yerleşimdeki Neolitik faaliyetin en eski görüntüsünü (yak. M.Ö. 3800-M.Ö. 3600) oluşturmaktadır. Çevrelemenin ilk işlevi ne olursa olsun, dönemin doğasının savurgan bir şekilde tadının çıkarılmasından meydana gelmiş gibi görünen çöp yığınlarıyla ilişkilendirilmesi uzun sürmemiştir. “Prestijli” ithal nesnelere (çömlek ve taş baltalar) ait kalıntılar iç kesimde kazılmış olan çukur-

ların yanı sıra hendeğin zemininde gruplar halinde ve daha sonraki dönemlere ait döküntüler ve atıklar içinde açıkça görülmektedir. Bu çöp yığınları arasında kayda değer miktarda insan kemiğine, özellikle de kafatasına da rastlanırken, bu insan kemiklerinden bir kısmında köpekler tarafından kemirilme izleri görülmüştür. Bazı kemiklerde ise etin kesilerek kemiklerden ayrılmış olabileceği şeklinde yorumlanabilen kesik izlerine rastlanmıştır. Kompleksin bu kısmı her iki cinsten ve her yaştan insan cesetleri ve bunlarla ilgili olarak geniş bir zaman dilimi boyunca yapılagelmiş törensel davranışlarla ilişkilendirilen bir bölgedir.

Güneydoğu burnunun ucunda, kabaca aynı dönemde, belki biraz daha geç 1 hektarlık bir alana yayılan (ve Stepleton çevrelemesi olarak bilinen) bir başka çevreleme daha inşa edilmiştir. Bu yerleşim yerinde, gerek hendeklerdeki gerekse iç kesimlerdeki öğeler içindeki çökeltiler yukarıda tarif edilen merkez çevrelemeninkinden farklı ve ölü gömme faaliyetleri ile pek de ilgili olmamakla beraber yine de törensel ve kendi yapısı içinde yerel olmayan bir işleve işaret etmektedir. Hem bu çevrelemede hem de tepe kale örneğinde, yerleşimde tüketilen yiyecekler hâlihazırda burada görülmeleri ile tedarik edilmiş gibi görünmektedir ve aslında savurgan bir şekilde yiyecek tedarik edilip tüketildiğini gösteren izler mevcuttur. Bunun iç kesimlerde gernik buğdayı ve arpa yetiştiren bir topluluğun üretim fazlası olması da mümkünken, koyun ve domuzun yanı sıra, sığır öncelikli olarak süt ürünleri için yetiştirilmiştir. Diğer taraftan, bu yerleşimde yalnızca yiyecek hazırlama zincirinin üst kısmı, ekin ve hayvanların gerçekten tüketilmiş olan kısımları mevcuttur. İnsanlar deyim yerindeyse ellerinde sepetlerle ziyafet çekmek üzere buraya gelmişlerdir. Burada yerleşmemişler, burayı görece seyrek, muhtemelen mevsimsel olarak ziyaret etmişlerdir.

Ciddi bir zaman geçtikten sonra tepe kalenin tamamı (60 hektarlık alan) her tarafı hiçbir taraftan saldırılamaz bir görüntü veren bir dizi “siper” ile çevrelenmiştir (M.Ö. 3600-M.Ö. 3400). Yine, en az iki farklı dönemde (böylesine yerleşik ve yapıklı) bu savunmanın yakılmış ve gerçekten de saldırıya uğramış olduğu bariz bir şekilde görülmektedir. Söz konusu siperlerden birinde okla vurulmuş iki genç erkek cesedi, iskeletlerine neredeyse hiç el değmemiş halde bulunurken, bunlardan birinin etleri kemiklerinden ayrılmış gibi görünmektedir.

Özel amaçla üretilmiş mal ithalatına konu olan ve diğer şeylerin yanı sıra, muhtemelen birkaç yüzyıllık bir dönem boyunca ölü gömme pra-

188 Antik Avrupa

tikleriyle ilgili izole bir tören yeri olan bu yüksek prestijli merkez en sonunda tekrar tekrar saldırıya uğrayan bir güç odağı haline gelmiştir. Yerleşim yeri ve çevresindeki kazı çalışması programı Erken, Orta ve Genç Tunç Çağı, Demir Çağı ve son olarak Anglo-Sakson döneme kadar devam etmiştir.

Ayrıca bkz. Neolitik Avrupa'daki Uzun Höyük Mezarlar (2. Cilt, 3. Bölüm)

KAYNAKÇA

Mercer, Roger J. *Hambledon Hill: A Neolithic Landscape*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1980.

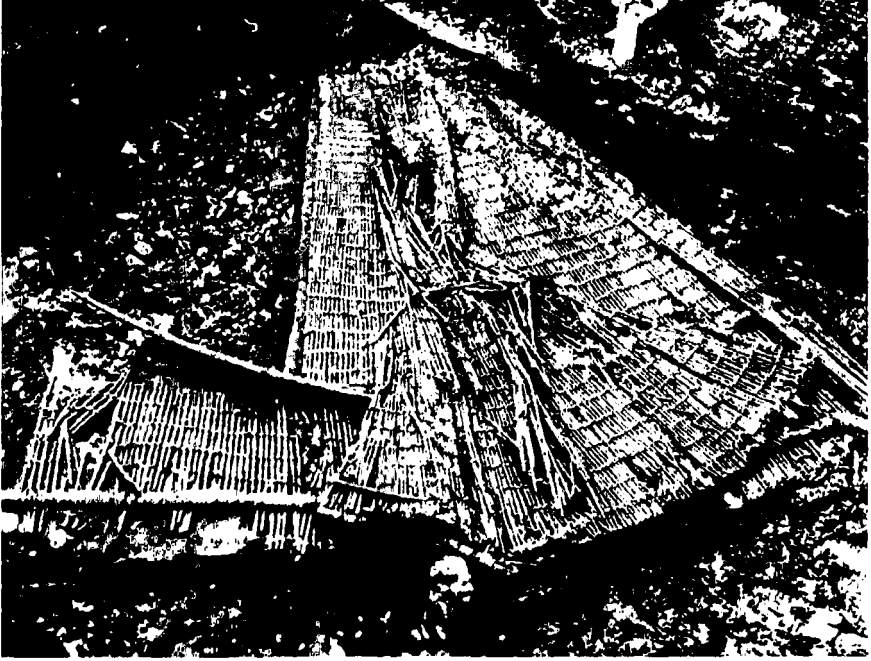
AŞAĞI REN VE MAAS NEHRİ BOYUNCA ÇİFTÇİLİĞE GEÇİŞ

LEENDERT P. LOUWE KOOIJMANS

Aşağı Ren ve Maas vadilerinde yaklaşık olarak M.Ö. 5500 ile M.Ö. 3500 arasında gerçekleşmiş olan avcılık ve toplayıcılıktan gıda üretimine geçiş Hollanda'dan Polonya'ya Kuzey Avrupa Ovası'nın tamamında yaşanan kültürel dönüşümün bir parçasıdır. Tarihöncesi yaşam koşulları bu bölgedeki kültürel çevre çeşitliliğiyle orantılı olarak geniş bir çeşitlilik sergilemiştir. Ayrıca, ana doğal alanlardaki araştırma koşullarında görülen değişkenlik bölgelerden farklı oranlarda veri toplanmasına yol açmış ve bu durum araştırmacıları farklı stratejilere başvurmaya sevk etmiştir.

AŞAĞI REN VE MAAS HAVZALARINDAKİ ANA ÇEVRE KUŞAKLARI

Ren ve Maas nehirleri mansapları Kuzey Denizi'nin güney kısmına bakan Avrupa'nın kuzeybatı köşesinde Hollanda'nın içinden geçmektedir. Hollanda bölgesinin yaklaşık yarısı çökellerini boşaltarak Kuzey Denizi'ne doğru akan Ren, Maas ve Schelde'nin de aralarında bulunduğu nehirlerin oluşturduğu bir delta ovasıdır. Hollanda'nın diğer yarısını ise bu deltanın doğu ve güney kısmında uzanan ve Pleistosen çökel-

Şekil 1: Bergschenhoek'da bulunan ve kırmızı kızılçık dallarından yapılmış 3 balık tuzagından biri, Hollanda. © Rijksmuseum Van Oudheden, Leiden. İzin alınarak yayımlanmıştır..

tilerle kaplı yüksek araziler oluşturmaktadır: ülkenin güneyinin çok büyük bir kesimine lösle karışık geniş bir kumlu toprak arazi hâkimdir. Bu tartışmada, bu üç çevre kuşağı -delta, kum ve lös- belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır.

Delta Ovası. Batı Hollanda'nın ovaları kıyı boyunca yaklaşık 200 kilometrelik bir alana yayılmakta ve 100 kilometre kadar iç kesimlere uzanmaktadır. Delta, suların çekilmesi sonucunda Hollanda'nın meşhur "*polderland*"ine (denizden kazanılmış topraklar) dönüşmüştür fakat jeolojik araştırmalar antik kültürel çevrelerin bir resmini sunmaktadır. Kıyı boyunca gel-git düzlükleri, tuzlu bataklıklar, gel-git koyları ve lagünler bulunurken, bu gel-git bölgesinin ardında turba bataklıkları ve nehir kenarları boyunca bir su seti ve bataklık arkası kültürel çevresi oluşmuştur.

Arkeolojik yerleşim yerleri bakımından delta aynı zamanda dinamik ve dolayısıyla yıkıcı bir tortul ve muhafaza edici bir çevredir. Her ne ka-

dar çoğu yerleşim erozyonla yıkılmış olsa da, tortullaşma diğer birçok yerleşimi korumuştur. Deltadaki tarihöncesi yerleşimler arkeologlar açısından oldukça bilgilendiricidir, zira şunlara sahiptir: (1) çok iyi korunmuş organik materyal, (2) çökeltilerde, yerleşimle ilişkilendirilebilen doğal stratigrafi, (3) çamur ve bataklık arazinin muhafaza ettiği sahha içi numuneler. Alan araştırması oldukça masraflıdır ve teknik açıdan zordur fakat ödülleri de o büyüktür.

Kumlu yüksek araziler. Doğu ve Güney Hollanda'nın kumlu yüksek arazileri deniz seviyesinden 30 metreden daha az bir yükseklikte olmasına karşın yer yer yüksekliği 100 metreyi bulan kum ve çakıl tepelerinin bulunduğu neredeyse dümdüz bir Geç Buzul Çağı kumlu kültürel çevreden oluşmaktadır. Küçük akarsuları drene edilmiş olan bölgenin doğu kesimine Maas Nehri mansabı hâkimdir. Yaklaşık 90-100 kilometre genişliğinde bir alana yayılan bu kumlu bölge arkeolojik olarak delta ovalarının tam tersidir. Neolitik Dönem yüzeyleri bugün halen toprak seviyesinde çıplak bir şekilde görülmektedir. Yerleşim yerleri ekilebilir arazide yapılan yüzey araştırmasıyla kolayca keşfedilmiştir. Binlerce yerleşim yeri bilinmektedir fakat bunlar hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bütün dönemlerden kalma maddeler karışık ve dolayısıyla birbirinden ayrılması güç halde bulunurken, kemik de dahil organik maddeler asitli toprakta günümüze ulaşamamıştır.

Lös Bölge. Güneydeki Limburg eyaletinde kumlu bölgenin güneyine doğru, Avrupa'nın lös kuşağının kuzey sınırı uzanmaktadır. Burası, son derece özgün koşullara sahip bir bölgedir ve tarihöncesi yerleşim ve arkeolojik araştırmaların merkezidir. Burası, tamamen lösle kaplı, yüksekliği 300 metreye ulaşabilen inişli, yokuşlu tepeler ve akarsu sekilerinden oluşan bir kültürel çevredir. Yamaç aşınması, kolüvyallanma ve alüvyonlanma bölgenin Neolitik Dönem'deki kullanımına ilişkin yüzeydeki kanıtları yok etmiş ve vadi tabanındaki yerleşimlerin üzerini örtmüştür. Arkeolojik olarak haklarında birtakım ayrıntılı bilgilere sahip olduğumuz tek grup, plato yörelerini tercih etmiş ve çukur, siper, hendek yapıları şeklinde derin "insan yapımı engeller" kazmış olan lös topluluklarıdır. M.Ö. altıncı binyılın *Linearbandkeramik* (Çizgi Bant Bezemeli Seramik kültürü ve kısaca LBK adıyla da anılmaktadır) çiftçilerinin kurduğu topluluklar bunun en başarılı örneğidir.

ARKEOLOJİK KAYIT, M.Ö. 5500-M.Ö. 3500

Lös Bölge. Güney Hollanda'nın lös bölgesinde kümelenmiş olan LBK yerleşimi Avrupa'daki Erken Neolitik Dönem mikro bölgeleri ile ilgili yürütülmüş olan en kapsamlı araştırmalardan birine konu olmuştur. P. J. R. Modderman tarafından 1950'li yıllarda Sittard, Elsloo ve Stein'da başlatılan kazı çalışmaları LBK yerleşimlerinin ayrıntılı planlarını ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma bir uzun evler tipolojisinin gelişmesine olanak tanımış ve LBK yerleşim sistemi, yerleşim yapısı, taş-keser ve çakmak taşı temini ve toplumsal yapı üzerine çalışmaları beraberinde getirmiştir. 1980'lerin sonlarında söz konusu geniş çaplı araştırma Geleen-Janskamperveld'deki Erken LBK yerleşiminin sınırlarının belirlendiği kazı çalışmalarıyla devam etmiştir.

LBK yerleşimleri hakkındaki ayrıntılı bilgilere bu kültürlerin orta dereceli yüzey erozyonuna maruz kalmış olan plato sınırında bulunan yörelerdeki ağır inşaat ve derin çukur çalışmalarının mutlu bir tesadüf sonucu ortaya çıkarılması sonucunda ulaştık. Bu nedenle, yerleşim alanı, yerleşim planı, evler, ham madde temini, teknoloji ve (kömürleşmiş makro kalıntılara dayanan) bitki kullanımı hakkında bilgi sahibiyiz. Kemikler, kireçsizleşmiş lös toprak içinde neredeyse tamamen bozumuştur. Çevre canlandırımı (rekonstrüksiyonu) vadi tabanındaki turba bataklıklarından alınan polen diyagramları ve çukur dolgularından alınan kömür ve tohum teşhislerine dayanmaktadır. Çukurlardan alınan kömür Güney Hollanda'daki LBK işgalinin gerçekleştiği tarihler olarak yaklaşık M.Ö. 5500 ile M.Ö. 4900 arasını işaret etmektedir ve bu, söz konusu kültürün Orta Avrupa'da görüldüğü tarihlerle örtüşmektedir.

Güney Hollanda'nın lös bölgesi, Kuzeybatı Avrupa'da LBK'yi takip eden diğer Neolitik kültürlerin yanı sıra Rössen kültürü ile ilgili ciddi biçimde daha az kanıt sunmuş olmakla beraber, Maas Vadisi'nin alt kısımlarında yer alan Maastricht-Randwijck'te bir Rössen yerleşimi ortaya çıkarılmıştır. Bazı çukurların yalnızca alt kısımları kalmış olmasına karşın, bu kısımlarda insan yapıtları, kömür ve bitki kalıntıları bulunmuştur. Rössen kültürünü yaklaşık olarak M.Ö. 4300 gibi Michelsberg kültürü takip etmiştir. Limburg lös bölgesinde, özellikle de vadiyi kuş bakışı gören yüksek kesimlerde, tarihlenememiş olmasına karşın Rössen sonrası olduğu kesin olan çakmak taşı parçaları belgelenmiştir. M.Ö. 4000'den sonraya tarihlenen Neolitik madencilik merkezleri ha-

len en önemli Michelsberg yerleşimleri kabul edilmektedir. En az 600, muhtemelen daha fazla sayıda maden kuyusunun bulunduğu meşhur Rijckholt madenleri uzman madenciler tarafından araştırılmıştır.

Kumlu yüksek araziler. Kumlu yüksek arazilerde herhangi bir yerleşim içi örüntüsü olmayan ve genellikle karma assemblajlara sahip dört yüzün üzerinde Taş Çağı yerleşim yeri bulunmaktadır. Tarihleme özellikle çakmak taşı teknolojisi, tipoloji ve ham maddeye dayalıdır. Yoğun araştırmalara rağmen, temel bir işleve sahip olabilecek toprak çalışması veya ritüel yeri gibi özel bir yerleşime de ölü gömme pratiklerine ilişkin herhangi bir kanıt da rastlanmamıştır.

Delta Ovası. İnsanlar Ren-Maas deltasına Mezolitik Dönem'den bu yana, yerleşegelmışlerdir ve ne şans ki erozyondan etkilenmemiş olan ve muhafaza, kurtarma ve kazı çalışması için iyi koşullara sahip özel mikro bölgelerde bu yerleşimlerden bazıları gün yüzüne çıkarılmıştır. Deltanın sulak alanlarında küçük kuru noktalar oluşturmuş olan kum tepeleri ve su setleri özellikle ilgi çekicidir. Taş Çağı insanları bu yüksek tepelere yerleşmiştir, çöpleri yamaçların aşağılarına ve civardaki bataklık alanlara yayılmış ve bunlar çökeltiler ve turbalar tarafından muhafaza edilmiştir.

Yaklaşık olarak M.Ö. 4300-M.Ö. 4200'e tarihlenen ve biri IJsselmeer Havzası'nda, diğeri Ren/Maas bölgesinde olmak üzere iki Erken Neolitik yerleşim yeri kümesi mevcuttur. İlk küme, Swifterbant köyü yakınlarında bulunmaktadır ve yerleşimlerin yanı sıra, kum tepeleri ve eski ırmak kollarının sekilerindeki küçük mezarlık alanları içermektedir. Swifterbant yerleşimleri yerleşim içi düzenlemenin korunması, kemik ve botanik kalıntıların korunması ve söz konusu dönem öncesi ve sonrasında kirlenmenin olmamasına bağlı olarak son derece önemli bilgiler vermektedir. İkinci küme Alblasserwaard bataklık alanında yer almaktadır. Burada yürütülen sistematik maden arama çalışmaları bilinen yaklaşık 100 kum tepesinin büyük bir kısmının birkaç Neolitik evrede kullanılmış olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu kum tepelerinde hiçbir yerleşim yapısı ayakta kalmamış olmasına karşın kum tepesi yamaçlarındaki Neolitik çöp yığınları ve bataklık yüzeyi ahşap ve kemikten yapılan insan yapıtları, hayvan kemikleri, botanik kalıntılar ve polenler de dâhil, bilgiyle doludur.

1976'da Rotterdam'ın kuzeyinde yer alan Bergschenhoek Köyü'nün

yakınlarında deniz seviyesinin sekiz metre aşağısında olağanüstü bir yerleşim yeri keşfedilmiştir. Burası, aslen turbalı bir göl kenarı olan bir sulak alan üzerine kurulmuş bir kamp yeridir. Mikro-stratigrafi verilerine göre, bu kamp alanı on ile yirmi yıl arası bir süre kullanılmıştır. Kalıntılar alanın son terk edildiği dönemden kısa bir süre sonra silt dolmuş ve iyi bir şekilde korunmuştur. Kalıntılar arasında canlı yüzeyi oluşturmuş olan sazlar, ağaç kütüğünden yapılmış bir kanoya ait kalıntılar, etkileyici dalyanlar ve fok da dahil balık kalıntıları bulunmaktadır. Yaklaşık olarak M.Ö. 4300'e tarihlenen bu kamp alanını uzak bölgelere yerleşmiş erken tarım toplumlarının avlanma-balık tutma yeri olarak düşünmek mümkündür. Delta çökeltilerinin altında gizli buna benzer belki binin üzerinde yerleşim yeri mevcuttur.

M.Ö. 4000'den sonra Hazendonk'taki kum tepesi yerleşimi iki bin yıl boyunca sürecek bir kültürel mihenk sunmuştur. Yoğun kullanım dönemleri seyrek kullanım ve hatta terk etme dönemleriyle bölünmüştür. Bu yerleşimdeki başlıca faaliyetler balıkçılık ve avcılık olurken, avlanan hayvanlar arasında kunduz ve su samuru gibi sulak alan hayvanlarının yanı sıra alageyik, karaca ve yaban domuzu gibi büyük av hayvanları da yer almaktadır. Asıl şaşırtıcısı, yerleşimin bütün dönemlerinde çömlek ve cilalı baltaların yanı sıra evcil hayvanlar ve tarıma alınmış bitkilerin mevcut olması buranın tam anlamıyla Neolitik yerleşim olduğunu göstermektedir. Ancak bulunduğu yer tarla tarımına elverişli olmadığından tahıllar başka bir yerden getirilmiş olmalıdır. Hazendonk tarım ekonomisine geçiş sürecindeki toplumların balıkçılık, avcılık ve hayvan otlatmada kullandığı özel bir kamp yeri görevi görmüştür.

KÜLTÜREL COĞRAFYA, GEÇİM VE YERLEŞİM YAPISI

“Klasik” Erken Neolitik LBK yerleşimleri tarım sistemlerinin derinden bağlı gibi görüldüğü lös bölgeler ile sınırlı olmasına karşın, daha güneyde bulunmayan iki sıra dışı çömlek tarzının -La Hogue ve Limburg- ortaya çıkması burada durumu karmaşıktırmaktadır. Bu iki bölge güneybatı yönünde Akdeniz'e kadar uzanan bağlantılar içermektedir. Çömlekler genellikle LBK çukur dolgularındaki karışımın düşük oranda bulunmaktadır. La Hogue iki yerleşimden daha eski olanı, hatta muhtemelen çalışma sahasındaki en eski LBK yerleşiminden daha eski gibi görünmektedir.

LBK toplulukları, Limburg lös bölgesinde ortaya çıkmazdan önce tarıma tam anlamıyla geçmişlerdir. Ektikleri ürünler arasında gernik buğdayı, küçük kıvı buğday, keten/kendir, mercimek, bezelye ve haşhaş tohumu yer alırken, bunların sonuncusu hariç tamamının kökenleri Yakın Doğu'dur. Haşhaş kaynakları Batı Akdeniz'dir ve bu durum, La Hogue-Limburg çömlekçiliği ile birlikte, söz konusu bölgeyle bağlantıların olduğunu gösteren bir diğeri güçlü kanıttır. Haşhaş tohumu esasen çoğunlukla Uzakbatı LBK'de ve ancak seyrek olarak Orta Avrupa'da bulunmaktadır. Kömürleşmiş tohum kalıntıları ormanlık alandaki küçük, gölgeli alanlara işaret etmektedir. Deneysel veriler uzun bir süre gübrelemeden iyi randıman alındığını göstermektedir. Lös bölgede oldukça sınırlı miktarda zoolojik kanıt bulunmasına karşın, bu kanıtlardan avcılığa çok önem verilmediği görülmektedir (bulunan hayvan kemiklerinin yalnızca yüzde 10'u yabancı hayvanlara aittir). Evcilleştirilmiş hayvanlar arasında sığırlar çoğunlukta, onu domuzlar takip etmekte, koyunlar ise üçüncü sırada yer almaktadır.

Lös bölgenin kuzeyindeki kumulda bulunan LBK keserler ve ok uçları Nijmegen gibi uzak kuzeye kadar Maas Vadisi'nin tamamına seyrek bir şekilde yayılmıştır. Neolitik çömlekler -bir yerleşimde asla birkaç çömlek kırığından fazlası bulunmamıştır ve bunlar da daha geç LBK evreleriyle sınırlıdır- lös bölgeyi sınırlayan ve genellikle bir LBK çakmak taşı alet grubuyla ilişkilendirilen kumulun yirmi ile otuz kilometre güneyinde bulunmaktadır. Ayrıca bu yerleşimlerde LBK olmayan çömleklerle de rastlanmıştır. Kesseleik'te LBK çömlek kırığı içermeyen bir "saf Limburg" assemblajı bulunurken, deltanın uç kesimlerinde, Gassel gibi en kuzeyde kalan bölgelerinde La Hogue bağlantılı çömlek kırıkları ortaya çıkarılmıştır.

Peki, bu gösterişsiz ve fakat önemli buluntular lös bölgenin kuzey kesimi ile ilgili ne anlatmaktadır? Geç Mezolitik Dönem gruplarıyla takas mı? Refah, avlanmak veya hayvan otlatmak için lös bölgeden kuzeye keşif yolculuğu veya sadece bir gezinme mi? Ya da belki de sabit daimi bir Neolitik yerleşim yerinin bu alana kadar genişlemesi mi? La Hogue, Limburg ve LBK arasında nasıl bir bağlantı söz konusudur? Bu bölgedeki "saf" La Hogue ve Limburg assemblajlarının LBK bölgesinden bağımsız ve muhtemelen de yarı tarımcı grupların varlığını yansıtır olması da mümkündür. Çömleklerin bulunduğu Geç LBK yerleşimleri bu bölgede sığır otlatma kampları kuran yaylacılarla birlikte gi-

derek artan yayılma olarak da değerlendirilebilmektedir. Ok uçları ve baltaların daha geniş alanlara yayılmış olması ise bize lös bölgenin 100 kilometre kuzeyine kadar uzanan bir alanın bir temas ve “erişilebilirlik” alanı olduğunu göstermektedir.

Yaklaşık olarak M.Ö. 4900’de gerçekleşen LBK’den Rössen’e geçiş Mainz ile Strazburg arasında Yukarı Ren Nehri boyunca yayılmış olan bir çömlek tarzına geçişi temsil etmektedir. LBK ile karşılaştırıldığında, lös bölgenin kuzeyinde yer alan kesim ile benzer bir ilişkisi mevcut olsa da Rössen kültürü muhtemelen bu bölgede daha geniş bir alana yayılmış ve bölgeyi daha yoğun bir şekilde kullanmıştır. Ephemeral Rössen kumul yerleşimleri bu lös sınırının çok uzağında değildir ve tırtıklı ayakkabı kalıbı keseri ve geniş kama gibi iki önemli değirmen taşı alet türünün daha geniş alana ve daha yoğun bir şekilde yayılması söz konusudur. Rössen kültürü LBK toplumundan akıcılık ve devamlılığı yansıtmakla beraber, sadece çömlek tarzında değil, aynı zamanda ekonomi ve yerleşim yapısında da belirgin bir dönüşümü göstermektedir.

LBK/Rössen geçişi esnasında yerleşim yeri ve botaniğin gözler önüne serdiği önemli ekonomik değişiklikler yaşanmıştır. Ekin yelpazesinde gernik/küçük kıvılcık buğday bileşiminin yerine, ekmeçlik buğday ve arpa geçilmiştir. Ayrıca, yerleşim yeri konumu daha az kurallarla saptanmış bir hale dönüşmüş ve vadi tabanlarına doğru genişlemiş gibi görünmektedir. Daha katı olan LBK geleneklerinin aksine, Rössen kültüründe bölgenin özgün coğrafi koşullarına belki de daha iyi bir uyumun ortaya konduğunu söylemek mümkündür. Rössen kültürünü izleyen Michelsberg kültürüne ilişkin somut kanıtlar oldukça sınırlı olmasına karşın, arkeologların çoğu Michelsberg’in “normal” bir tarım toplumu olarak değerlendirilebileceği görüşündedir. Michelsberg kumul yerleşimlerinde biyolojik kanıtların bulunmaması büyük bir handikaptır, zira bu durum deltadaki en eski dönemlere ait kanıtların daha geniş bir coğrafi bağlamda yorumlanması güçleştirmektedir.

Yakın bir geçmişe kadar kumlu bölge ve deltadaki Mezolitik topluluklar hakkında çok fazla bilgi sahibi değildik. 1990’ların başlarında IJsselmeer Bölgesi’nin Kuzeybatı Polderi’ndeki (denizden kazanılmış toprak) yerleşimlerde bulunan bazı çömlek kırığı buluntuları yaklaşık olarak M.Ö. 4500’e tarihlenmiş, Drenthe Eyaleti’ndeki Bronneger’de yaklaşık olarak M.Ö. 4700’e tarihlenmiş iki kaidesiz (fakat belki de sivri uçlu tabanlı) çömlek bulunmuştur. Bu buluntulardan hareketle, böl-

genin Güney İskandinavya'nın Ertebølle avcı-balıkçı-toplayıcı topluluklarının batıdaki Mezolitik muadili gruplar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir.

1993 yılında, Rotterdam yakınlarında yeni bir tren yolu hattının inşaatı öncesinde yapılan karot alma işlemi deniz seviyesinin yaklaşık beş metre altında bulunan iki küçük kum tepesiğinin doruk noktaları üzerine kurulu Hardinxveld Geç Mezolitik yerleşimlerinin ortaya çıkarılmasına yol açmıştır. M.Ö. 5500-M.Ö. 4450 arasında kullanılmış olan bu yerleşimlerde ortaya çıkarılan buluntular arasında insan ve köpek cesetleri, kısa kürek, yay ve bir kano gibi ahşaptan yapılmış pek çok farklı insan yapıtı, balık, kuş, kunduz, susamuru, yaban domuzu ve alageyik gibi pek çok farklı hayvana ait büyük miktarda kemik yer almaktadır. Üst seviyelerde (M.Ö. 4700-M.Ö. 4450), lös bölgenin kuzey kesiminde sınırlı sayıda da olsa, sığır, domuz, koyun ve keçi gibi evcilleştirilmiş hayvanlara ait en eski kemik kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan, tahıllara bu evrede bile henüz rastlanmamaktadır. Son olarak, bu yerleşimlerde yaklaşık olarak M.Ö. 5000'de sivri uçlu tabanlı çömlekler ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle, lös bölgedeki LBK ve Rössen çiftçileriyle temasa geçmiş olması mümkün görünen kumlu bölge içinde 100-150 kilometre mesafedeki topluluklar ile ilk kez karşılaşmış oluyoruz.

Bir sonraki evrenin M.Ö. 4300-M.Ö. 4100 arası dönem olduğu düşünülmektedir. Deltanın kuzey kısmında Swifterbant gruplarını tespit etmek mümkündür. Bu grupların çömlek teknolojileri ve tarzları, Geç Ertebølle ile sivri uçlu tabanlar, dışa açılan ağız kenarları, basit sırt bezemesi, helezonlaştırma ve organik tavlama gibi benzer özellikler taşımaktadır. Buna karşın çakmak taşı endüstrisi tümüyle farklıdır ve yerel bir Geç Mezolitik mikro bıçak geleneğinden gelmektedir. Değirmentasından yapılmış geniş kamalar bu evreye kadar keser takasında bir sürekliliğin olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, İskandinavya Ertebølle kültürü ile önemli bir fark mevcuttur: delta yerleşimleri aşağıda ayrıntılı biçimde ele alınacağı üzere belirgin bir şekilde yarı tarım ekonomisine dayalıdır. Deltanın güney yarısında (Hazendonk 1, Brandwijk, Bergschenhoek) bulunan o dönemden kalma asemblajlar güneydoğu ile, yani Rhineland bölgesindeki Geç Rössen kültürü ile belirgin teknolojik ve stilistik bağlar içermekte, fakat aynı zamanda birtakım özgün özelliklerle beraber Swifterbant ile de ortak özellikler taşımaktadır.

Deltadaki Erken Neolitik yerleşimler (M.Ö. 4300-M.Ö. 4100) tarımcılık için elverişli ve çekici olmayan bölgeler ve çiftçilik ve hayvancılık için kısıtlı imkânlar sunan yörelere kurulmuştur. Şaşırtıcı bir şekilde bütün yerleşimlerde büyük miktarda kömürleşmiş tohum ve tahıl kabuğu ve toplam kemik buluntularının yüzde 10 ile 50'sini oluşturan oranlarda evcil hayvan kemikleri bulunmuştur. Yerleşim yerlerinin konumlarının yanı sıra, çok sayıda (kunduz ve susamuru başta olmak üzere) avlanmış hayvan kalıntısının bulunduğu dikkate alındığında, bölgenin üst üste uzman avcılar tarafından kullanılmış olması bütün Hazendonk seviyeleri için en makul ve geçerli yorum olacak gibi görünmektedir. Swifterbant su seti yerleşimleri, bütün hane halklarına ilişkin kanıtlarla birlikte (çocukların süt dişleri ve cesetler), muhtemelen yazlık meskenlerdir; daimi mesken olarak kullanılmış olmaları ise ancak ikinci seçenektir. Bergschenhoek hiç tartışmasız kışları kısa süreli kullanılmış bir avlanma-balık avlama kamp yeridir.

Deltadaki bu geçim şeklini yalnızca yarı tarım değil, aynı zamanda "genişletilmiş spektrum" olarak da adlandırmak mümkündür, çünkü bütün klasik Mezolitik geçim faaliyetleri (avcılık, balıkçılık, toplayıcılık) hayvancılığa ve tahıl yetiştirilmiyorsa bile en azından tüketimine doğru genişlemiştir. Fakat deltadaki Neolitik yerleşimler daha büyük bir bölgesel yerleşim yapısının yalnızca sulak alan kısmını oluşturmaktadır ve bu yapının parçası olduğu sanılan yüksek arazi yerleşimleri henüz çok az bilinmektedir.

Tarımın, özellikle de hayvancılığın benimsenmesi lös bölgenin kuzey kesiminde en azından M.Ö. 4500 dolaylarında başlamışken, tarla tarımı yalnızca beş yüzyıl sonra ortaya çıkmıştır. Süreç salt değilse de baskın bir şekilde yeni değil ek bir kolonileşme dalgası süreci olmuştur. Temelde yerel bir Mezolitik toplum Neolitik unsurlar da barındırmaktadır: erken çömlek tarzları belirgin bir şekilde bölgesel özellikler taşıırken, yerleşim yapısı ve geçim stratejisi lös bölgedeki "tam Neolitik" kökenlerin aksine, Mezolitik kökenlere sahiptir.

Birkaç ekleme daha yaparak konuyu toparlayacak olursak, ilk olarak delta sulak alanları cazip birer çevre olarak değerlendirilmiş ve bu dönemde birbirinden oldukça farklı geçim araçları bariz bir şekilde kabul görmüştür. İkincisi, delta çevresinin ekolojik sınırlılıkları bakımından, benzer veya birebir aynı gıda tüketimi biçimlerine sahip olan topluluklar delta yerleşimlerine ilişkin işlevsel yorumlamadan bağımsız olarak

yüksek kesimlerdeki kumlu arazilerde olmaları gerekmektedir. Üçüncüsü, Maas Vadisi'ndeki Michelsberg yerleşimlerinin ortaya çıkışının -daha kuzeyde kalan yüksek kesimlerde bulunmayışının aksine- kısmen de oldukça tanılayıcı ve çarpıcı olan büyük Rijckholt çakmak taşı insan yapıtlarının kullanımından kaynaklanmış olabilirken, aynı zamanda daha kalıcı ve sabit bir yerleşim yapısını da yansıttığı olmasından dolayı da mümkündür.

TARIMA GEÇİŞİN AÇIKLAMASI

Çözmemiz gereken bir değil iki problemle karşı karşıyayız: birincisi, Kuzey Avrupa Ovası'nın Mezolitik Dönem insanları LBK döneminde neden tarıma geçmemiştir ve ikincisi, M.Ö. beşinci binyılın ikinci yarısında neden tarımı benimsemişlerdir? Bu değişim kuzey Avrupa genelinde gerçekleşmiştir; elbette ki bu değişim her yerde aynı şekilde yaşanmamıştır fakat Kuzey Avrupa'nın büyüklüğü düşünüldüğünde bu hiç de şaşırtıcı değildir. Tarımı, özellikle de tarla tarımını benimsenecek kadar cazip kılacak teknik ve tarımsal teknik gelişmelerin yaklaşık olarak M.Ö. 4200 gibi bir tarihte oluştuğunu düşünmek mümkündür. Ard, basit bir saban gibi gelişmeler bu gereklilikleri karşılamış ve bu durum kuzeyin verimsiz ve hatta asitli arazilerinde büyük alanların görece düşük bir verimlilikle ekilmesine imkân tanımış olması mümkündür. Islah edilmiş ekinlerin bu koşullarda ve bu enlemde ekilebilecek hale getirildiği yönünde daha spekülatif bir görüş de olmasına karşın bu yönde herhangi bir arkeolojik argüman mevcut değildir.

Diğer taraftan, belki de elverişli modern dönem ile hiçbir şekilde benzerlik kurulamayacak bir durum söz konusudur. Bizler çapalı tarım yapan tam anlamıyla tarımsal kolonici-yerleşimciler ile sınırlı bir hareketlilikleri olduğu sanılan geniş spektrumlu avcı-toplayıcılar arasındaki bir karşılaştırma üzerinde çalışıyoruz. Bu iki grup yürüttükleri faaliyetler için en iyi yerleşim noktalarının seçilmesi de dahil bütün topluluklara geniş fırsatlar sunan ılıman ve bozulmamış bir çevrede birbirleriyle karşılaşmışlardır. İki grup da, koloniciler de yerliler de ciddi biçimde farklı kültürel kökenlere sahiptirler. LBK ve onun ardılı kültürlerden gelen grupların Güneydoğu Avrupa'ya ve buradan da Yakın Doğu'ya kadar izlerini sürmek mümkündür. Bunlar hareket etmeyen, ağır ve minimal işlevselliğin ötesinde ağır iş gerektiren meskenler inşa etmiş gruplardır. Buna karşın, asıl çarpıcı olanı, doğaya bakışları, çevreyi algılayış biçim-

200 Antik Avrupa

leridir. Temel stratejileri, sağlamcı olmak, en az riskli seçeneği tercih etmektir. Bu, oldukça sınırlı bir geçim faaliyeti yelpazesine sahip olmaları anlamına gelmektedir ki, lös platoların uç kesimlerine veya lösle kaplı arazilerdeki dere kenarlarına yerleşmeyi tercih etmiş olmaları ve sığır ve tahıllara dayalı bir ekonomi benimsemiş olmaları da bunun bir yansımasıdır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, bu gruplar bölgenin doğal besin kaynaklarını çok büyük ölçüde hiçe saymışlardır.

Bunların aksine, Mezolitik “yerliler” ve onların torunlarının kökenleri Kuzey Avrupa Geç Paleolitik Dönemi’ne kadar uzanmaktadır. Bu yerli toplulukların geçim ekonomileri doğanın sunduğu her şeyin şükranla kabulüdür. Doğayı algılayış biçimleri LBK insanlarından bariz bir şekilde farklıdır. Ayrıca, bu insanlar hareket halindedirler ve “minimalist” meskenleri tercih etmişlerdir.

Düşünce yapısındaki bu farklılıkların M.Ö. 5500 ile M.Ö. 4500 tarihleri arasındaki temas binyılında Neolitik unsurlarının neden benimsenmediğini açıklayabilmesi mümkündür. Nihayetinde, temelden farklı davranış biçimlerinin birleştirilmesi gerekmiştir. Bu durum, her iki kültürel yapının da diğerinin yönünde kademeli bir şekilde dönüşmek zorunda kalması anlamına gelmiştir. Ekin yetiştiriciliğini geçmiştekinden daha cazip kılan teknolojik gelişmeler ve de tarımcılığın fark edilir tesiriyle beraber, yerli toplulukların belli bir zaman içinde sığır yetiştiriciliği ve tarımı benimsemesinin zorlu mevsimlerde tehlikeleri azaltmayla ilişkili olması da mümkündür.

Ayrıca bkz. Kuzey Avrupa Mezolitliği (1. Cilt, 2. Bölüm), Kuzeybatı Avrupa Mezolitliği (1. Cilt, 2. Bölüm), Orta Avrupa’nın İlk Çiftçileri (2. Cilt, 3. Bölüm), Kuzey Avrupa’da Tarıma Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Louwe Kooijmans, Leendert P. “Hardinxveld Sites in the Rhine/Meuse Delta, the Netherlands, 5500-4500 cal B.C.” İçinde *Mesolithic on the Move: Papers Presented at the Sixth International Conference on the Mesolithic in Europe, Stockholm 2000*. Ed. Lars Larsson vd., s. 608-624. Oxford: Oxbow Books, 2002.

----. “Shippea Hill ve After: Wetlands in North European Prehistory and the Case of the Donken.” In *World Prehistory: Studies in Memory of Grahame Clark*. Ed. John N. Coles, Robert Bewley ve Paul Mellars, s. 107-124. Proceedings of the British Academy, no.

99. Oxford: Oxford University Press, 1999.

----. "Understanding the Mesolithic/Neolithic Frontier in the Lower Rhine Basin, 5300-4300 cal B.C." İçinde *Understanding the Neolithic of North-western Europe*. Ed. Mark Edmonds ve Colin Richards, s. 407- 427. Glasgow, Scotland: Cruithne Press, 1998.

----. "The Mesolithic/Neolithic Transformation in the Lower Rhine Basin." İçinde *Cause Studies in European Prehistory*. Ed. Peter Bogucki, s. 95-145. Boca Raton, Fla.: CRC Press, 1993.

Modderman, P. J. R. "Linear Pottery Culture: Diversity in Uniformity." *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek: Proceedings of the State Service for Archaeological Investigations in the Netherlands* 38 (1988): 63-139.

KUZEY AVRUPA'DA TARIMA GEÇİŞ

ANNE BIRGITTE GEBAUER

Neolitik Dönem'in başlangıcı tarıma alınan bitkiler ve evcilleştirilen hayvanların geçimin bir parçası haline geldiği bir ekonomik değişim olarak tanımlanmaktadır. Çömlekçilik, belli türde baltalar, uzun evler ve höyükler gibi maddi kültürün diğer unsurları "Neolitik" terimi ile *a priori* ilişkilendirilmemektedir. Tahıllar ve çiftlik hayvanları Ortadoğu'da ortaya ıkmiş ve Güneydoğu Avrupa  zerinden Orta ve Kuzey Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Bu süreç düzensiz bir şekilde işlemiştir; evcilleştirme pratiği geniş alanlara hızla yayılmış ve ardından birkaç yüz-yıl süren bir duraklama dönemi yaşanmıştır. Orta Avrupa'ya doğru yolunu çizmeyi başaran ilk Neolitik kültür, *Linearbandkeramik* (M. . 5700-M. . 4900) olmuştur. Kuzey Almanya'da, evcilleştirme pratiğine ilişkin en eski kanıtlara, yaklaşık olarak M. . 4700-M. . 4600'e tarihlenen Geç Ertebölle-Ellerbek kültürü içeriklerinde rastlanmaktadır. Güney İşkandinavya'da gıda  retimi Huni Biçimli Kap kültürünün (Funnel Beaker kültürü) orta çıkışıyla birlikte ve bazı Geç Ertebölle yerleşimlerinde yaklaşık olarak M. . 4000-M. . 3900 tarihlerinde görülmektedir. Gıda  retiminin Orta ve Kuzey Avrupa'ya yayılması tartışmaların ve çok sayıda araştırmanın odağı olan bir süreçtir. Temel soru şudur: Çiftçilik kolonileşme yoluyla mı, yoksa yerel nüfusun bu fikirle-

malle çiftçilerin tarım arazileri ve otlaklara giden yolları açma çalışmalarının bir sonucudur.

Yaklaşık olarak M.Ö. 5700-M.Ö. 5600 tarihleri arasında *Linearbandkeramik* kültürü Orta Avrupa yaylalarına ve Kuzey Avrupa Ovası'nın Oder ve Vistül nehirleri boyunca uzanan kısımlarına ilk çiftçi yerleşimlerini getirmiştir. *Linearbandkeramik* ekonomisi neredeyse tamamen tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanlara dayalı olmuştur ve yerleşim yerleri olarak akarsu kenarlarındaki verimli lös toprakları tercih etmişlerdir. *Linearbandkeramik*'in yayılması genellikle Tuna Vadisi'ndeki çiftçi toplulukların kuzey ve batı yönündeki ilerlemeleriyle beraber tarıma elverişli habitatlarda meydana gelen kolonileşmeye mal edilmektedir. Ren Vadisi'ndeki *Linearbandkeramik* iskeletler üzerinde yapılan stronsiyum izotop analizleri, yerlilerin de bu ilk çiftçi topluluklarının kurulması sürecine katılmış olabileceğini göstermektedir.

Yaklaşık olarak M.Ö. 4900'den sonrasında da Orta Avrupa orijinal *Linearbandkeramik* topluluklarından gelen çiftçi gruplarla dolu olmaya devam ederken, bu gruplar arasında Orta ve Güney Almanya'da Rössen kültürü, Doğu Almanya ve Bohemya'da Çizgi-Desenli Çömlek kültürü, Polonya, Slovakya ve Macaristan'da Lengyel kültürü toplulukları yer almaktadır. Bu gruplar M.Ö. beşinci binyılın büyük bir kısmı boyunca *Linearbandkeramik* çiftçilerin genel yaşam biçimlerini sürdürmüşlerdir. Takas, bu dönemde Orta Avrupa'nın Mezolitik Dönem toplulukları ile Güney İskandinavya'nın çiftçi toplulukları arasında özellikle de taş baltalar üzerinden ortaya çıkmış önemli bir gelişmedir. Yine de, çiftçiliğin kuzey sınırlarının Kuzey Polonya ve Almanya'nın ovalarının ilerisine uzanması için birkaç yüzyıl daha geçmesi gerekmiştir. Bu dönemde Baltık kıyı şeridinde Geç Mezolitik Ertebölle-Ellerbek kültürü gelişmiştir.

ERTEBÖLLE-ELLERBEK KÜLTÜRÜ

Mezolitik Ertebölle kültürü Güney İsveç, Danimarka ve Elce ve Oder nehirleri arasında kalan Kuzey Almanya'yı içine alan Batı Baltık bölgesinde yaklaşık olarak M.Ö. 5400-M.Ö. 3950 arasında görülmektedir. Ertebölle kültürü toplulukları *Linearbandkeramik* toplulukları ve bunların daha güneydeki torunları ile kabaca çağdaşırlar. Schleswig-Holstein'de söz konusu kültürün yerel adı Ellerbek'ken, Mecklenburg'da Lietzow grubu yer almaktadır. İskandinavya'da Ertebölle iki evreye bö-

lünmüştür: M.Ö. 5400'den M.Ö. 4600'a kadar süren ve çömleğin bulunmadığı eski evreyi çömlekçilik, T şeklinde geyik boynuzu baltalar ve ithal edilmiş baltaların bulunduğu yeni evre takip etmektedir. Çöp yığınları denizin istiridyelerin büyümesi için gerekli tuzluluk oranına sahip olduğu Kuzey Ertebølle bölgesindeki kıyı yerleşimlerinin karakteristik bir parçasıdır. Ölü gömüleri daha önceki dönemlere kıyasla çok daha büyük sayılarda ve daha geniş bir çeşitlilikle görülmektedir.

Ertebølle teknolojisi. Ertebølle çakmak taşı teknolojisi enine keskin ok uçları, dışbükey uca sahip kazıyıcılar ve içbükey uca sahip saplı kazıyıcılar yapmak için kullanılan bıçaklara dayalıdır. Yassı biçimli çakmak taşı baltalar ve karot baltalar mevcuttur ve özellikle de karot baltalar özel bir uç şekline sahiptir ve bazı örneklerde cila Ertebølle kültürünün son dönemlerinin karakteristik özelliğidir. Çapak kenarında şaft delikleri olan geyik boynuzu baltalar Ertebølle kültürünün daha geç dönemlerine tarihlenirken, büyük geyik boynuzunun kökünün ortasında tek bir şaft deliğinin açıldığı T şeklindeki geyik boynuzu balta Ertebølle kültürünün yeni evresine tarihlenmektedir. T şeklindeki geyik boynuzu baltalar Ertebølle'den daha önce ortaya çıkan Avrupa'daki tamamen Neolitik içeriklerde yaygın bir şekilde görülmektedir. Kuzey Almanya'da bulunan Rosenhof'un yaklaşık olarak M.Ö. 5100'e tarihlenen en eski katmanında bu tür bir balta bulunurken, Danimarka'da T şeklindeki geyik boynuzu baltalar yaklaşık olarak M.Ö. 4600-M.Ö. 4500 arasında ortaya çıkmıştır. Değirmen taşı baltalar yeşil şistten yapılmıştır. Diğer taraftan, bu döneme ait sayısız ahşap insan yapıtı bilinirken, bunlar arasında (bazısı eğri çizgi bezemeli) çit, kapan, zıpkın, ağaç kütüğünden yapılmış kano ve kano küreği gibi balıkçılıkla ilgili pek çok örnek yer almaktadır. Yine, ahşap kâse ve kaşıklar da bulunmaktadır. Hayvan dişlerinden süs eşyaları ve yine hayvan kürek kemikleri oyularak kemik bilezikler yapılmıştır. Aynı şekilde, taraklar da kemiklerden yapılmıştır.

Ertebølle kültüründe iki çömlek kap şekli yaygındır; basit, oval kâselerin lamba olarak kullanıldığı sanılırken, üç farklı büyüklükteki sivri uç tabanlı kapların -küçük geniş ağızlı kaplar ve orta ve büyük çömlekler- bir şeyler içme, pişirme ve hatta saklamada kullanıldığı düşünülmektedir. Schleswig-Holstein'de (Almanya) bulunan çömlekler, çömleklerdeki yiyecek kalıntılarının analizi temelinde tarihlenirken, söz konusu tarihler Schlamersdorf'da (5. yerleşim yeri) M.Ö. 5300-M.Ö. 5100 ile Wangels'deki en yeni Ertebølle örnekleri için M.Ö. 4300-M.Ö. 4100 ara-

şında değişmektedir. Oval lambalar M.Ö. 4400-M.Ö. 4200'e tarihlenmektedir fakat bunlara Almanya'nın Siggeneben-Süd bölgesindeki Huni Biçimli Kap kültürü içeriklerinde de rastlanmıştır. Danimarka'da Ertebølle kültürü çömlekleri yaklaşık olarak M.Ö. 4600'de ortaya çıkmıştır ve en yeni çömlek M.Ö. 4250-M.Ö. 3870 arasına tarihlenmektedir.

Bu çömlekçiliğin kaynağına ilişkin izler Litvanya'da M.Ö. 5300-M.Ö. 5200'de ortaya çıkan Narva gibi Doğu Baltık kesiminin taraklanmış çömlek kültürü grupları veya Güney Fransa'da Roucadour gibi Atlantik kıyı şeridindeki diğer Mezolitik gruplarda da aranmıştır. Güneyde ise, Schleswig-Holstein'de Rosenhof, Güney Holstein'de Mölln ve Hammer ve Mecklenburg'da Lietzow-Buddelin ve Parow (4. yerleşim yeri) gibi yerleşimlerdeki çiftçiler arasında ithal edilmiş çömleklerin yalnızca birkaç örneğine rastlanmıştır. Bu çömlek kırıklarının Çizgi-Desenli Çömlek grubundan alınmış olması mümkündür. Tırtıllı ayakkabı kalıbı keserleri yaklaşık bin yıldır kullanımda olduğu *Linearbandkeramik* bölgesinden ithal edilmiştir. Egzotik taşlardan yapılmış küçük bir grup üçgen biçimli balta Geç Ertebølle döneminde birkaç bakır baltayla birlikte güneyden ithal edilmiştir. Zealand ile Fyn arasındaki boğaz olan Büyük Kemmer'in batısındaki Ertebølle bölgesi T şeklindeki geyik boynuzu baltalar, kemik taraklar, bilezikler ve diskler, kuş kemiği uçlar, düz bir zıpkın ve özel bir şekle sahip sivri uç tabanlı çömlek kaplar gibi insan yapıtlarıyla karakterize edilmektedir. Doğu grubunda çok fazla kemik nesne bulunmazken, Limhamn taş baltaları, eğri şekilli bir zıpkın ve farklı şekillere sahip sivri uç tabanlı çömlekler kullanılmıştır. Ayakkabı kalıbı tipi ithal taş keserler geç döneme ait üçgen şeklindeki baltalara ağırlıklı olarak Baltık'ın güneyinde ve Doğu Ertebølle grupları arasında rastlanmaktadır.

Ertebølle Yerleşim Örüntüleri, Yerleşim Tipleri ve Evler. Ertebølle yerleşimleri balıkçılık için elverişli olan kıyı kesimlerinde ve nehir kenarlarında yoğunlaşmıştır. Yerleşimler tipik olarak yıl içinde belli dönemlerde az ya da çok kullanılan büyük bir ana yerleşim yerinin yanı sıra, gerek kıyı şeridinde gerekse de iç kesimlerdeki tatlı su çevrelerinde mevsimlik kullanılan çok sayıda yerden oluşmaktadır. Böyle daha sabit bir yerleşme tarzını mümkün kılan ise ağ ve kapanla yürütülen balıkçılık faaliyetinin sağladığı kaynak istikrarı olmuştur. Ertebølle iskeletlerinde yapılan karbon 13 analizleri, Grönland'da tıpkı günümüzde olduğu gibi besin rejiminin büyük kısmını deniz ürünlerinin oluştur-

duğunu göstermektedir.

Büyük ana yerleşim yerleri arasında Björnsholm, Ertebølle ve Yutland'ın kuzey ve doğu kesimlerinde Norsminde gibi çöp yığınlarının bulunduğu yerleşimlerin yanı sıra, Zealand'da Smakkerup Huse, Funen Adası'nda Tybrind Vig, Scania'da Skateholm ve Schleswig-Holstein'deki Wangels gibi çöp yığını bulunmayan yerleşimler yer almaktadır. Özel amaçlı kamp yerlerinden biri olan Kuzey Yutland'daki Aggersund'da kış mevsiminde kuğu avlanırken, iç kesimde kalan bir yerleşim yeri olan Ringkloster ise yine kışları yaban domuzu ve kürklü hayvan avlamak için kullanılmıştır. Ølby Lyng kıyı yerleşimi güz ve kış mevsimlerinde göç eden domuzbalığı, fok ve belli deniz kuşlarını yakalamak ve avlamak amacıyla kullanılmıştır. Orta Zealand'da yer alan Åmose bataklık alanındaki diğer yerleşimler ise yazları kullanılan küçük kamp yerleri gibi görünmektedir. Zealand'ın kıyı ile iç kesimleri arasında düzenli bir mevsimlik hareketten söz etmek mümkün gibi görünürken, Schleswig-Holstein'de kıyı sakinleri ile iç kesim sakinleri ayrımı olduğu düşünülmektedir. Yutland'ın doğu kıyısındaki haliçlerde yaklaşık 15 kilometre çapında bölgelere işaret ederken, çakmak taşı baltalardaki şekil farklılıklarına bağlı olarak Zealand'da yaklaşık 40 kilometre çapında bölgeler olduğu savunulmaktadır.

Yerleşimlerde, mezarlık alanlar kıyıdan en uzak ve yüksek kesimlerde, kimi zaman meskenler arasında bulunmaktadır; bunun yerine evler, ocaklar ve çöp ve atık yerleri gibi yaşam alanlarının hemen mezarlık alanların aşağısında yer aldığı görülmektedir. Kıyı boyunca tipik olarak (deniz kabuğu bulunan veya bulunmayan) çöp yığınları yer almaktadır ve kıyıdan biraz açıkta balık kapanları, ağaç gövdesinden yapılmış kanolar ve bir çöp yığını bulunmaktadır. Yerleşimin kendisinde genellikle yalnızca çakmak taşı ve kömür muhafaza edilmiş haldeyken, sular altında kalmış çöp yığını alanında iyi korunmuş organik kalıntılar bulunmuştur. Her ikisi de Kuzey Zealand'da yer alan Lollikhuse (5.5 x 4.0 metre) ve Nivå'daki (2.5 x 3.5 metre) yerleşimler gibi bazı Ertebølle kültürü yerleşimleri merkezin dışında birer ocağın bulunduğu daire şeklinde kulübelere sahiptir. Scania'da, Tågerup (15 x 7 metre) ve Skateholm I'de (10.7 x 6.5 metre) geniş evler bulunmuştur. Zeminleri hafif çökük olan bu evler iç kısımda çatıdan destekli birer dizi direk ve merkezin dışında birer ocak bulunmaktadır.

Ertebølle Mezarlık Alanları. Özellikle eski Ertebølle kültüründen çok sayıda mezarlık alan bilinmektedir. Güney Scania'daki Skateholm'de iki Ertebølle yerleşimiyle bağlantılı mezarlık alanlar bulunmuştur. Daha eski olanı Skateholm II'ye (M.Ö. 5800-M.Ö. 4900) yirmi iki, daha yeni bir tarihe ait olan Skateholm I'ye (M.Ö. 5300-M.Ö. 4800) altmış beş ölü gömülmüştür. Buna ek olarak, on bir mezarda köpek cesedi de bulunmuştur. Vedbæk-Bøgebakken'de basitçe kazılmış, tekne şeklindeki çukurlardan ibaret olan on yedi mezara her yaştan yirmi iki kadın ve erkek gömülmüştür.

Cesetler çoğunlukla sırtüstü yatırılmış olmasına karşın, Skateholm'de bazı cesetler yana doğru yatırılmış vaziyette, bazıları ise dar, huni şeklindeki çukurlara oturur vaziyette gömülmüştür. Cesetlerin çoğunun gömülmüştür ancak yakılmış cesetlere de rastlanmıştır. Bazıları kıyafetleriyle, belki de kürk veya postlara sarılı halde gömülmüştür. Erkekler bıçak, hançer ve baltalarla birlikte gömülürken, kadınlara hayvan dişlerinden yapılmış aksesuarlar takılmıştır. Baş ve göğüs kısımlarında yoğun miktarda aşıboyası bulunmuştur. Atalarla bağlantılı ritüel pratikleri dışında, sulak alanlara hediyeler, kurbanlar vermenin de Ertebølle kültürünün bir parçası olması mümkündür. Tortulaşmış parçalar arasında tipik olarak ayakkabı kalıbı keseri, birkaç çömlek ve hayvan dişlerinden yapılan kolyeler yer almaktadır.

KUZEY AVRUPA'DA TARIMIN İLK İZLERİ

Kuzey Almanya'da yer alan Schleswig-Holstein'de M.Ö. 4700-M.Ö. 4600 gibi erkek tarihlerde tarım yapıldığına ilişkin izlere rastlanması tarıma alınmış bitkilerin Geç Ertebølle-Ellerbek içerikte benimsendiğini ortaya koymaktadır. Mecklenburg ve Rügen'deki Lietzow gruplarında Geç Ertebølle Dönemi boyunca herhangi bir tarım unsuruna rastlanmazken, Güney İskandinav'da tanıma alınmış bitkiler yaklaşık olarak M.Ö. 3950'de ortaya çıkmıştır ve az sayıdaki buluntu, tanıma alınmış bitkilerin Ertebølle kültürünün son yüzyıllarında var olduğunu göstermektedir.

Sönke Hartz ve meslektaşlarına göre, Schleswig-Holstein'de gıda üretiminin benimsenmesini üç yerleşim yerindeki, yani Rosenhof, Wangles ve Siggeneben-Süd'deki kültürel katmanlarıyla örneklendirilmiş üç evreye ayırmak mümkündür. Bu evreler Ertebølle ve Huni Biçimli Kap kültürlerini kapsamaktadır. A Evresi'nde (M.Ö. 5100-M.Ö. 4100), Er-

210 Antik Avrupa

tebölle gruplar arasında erken tarıma dair kanıtlara M.Ö. 4770'den M.Ö. 4580 tarihine kadar Baltık kıyı şeridinde yaşanan ormansızlaşma ve tahıl yetiştiriciliğine işaret eden polen analizlerinden ulaşılmaktadır. En eski sığır kemiklerine Rosenhof'ta rastlanmış olup yaklaşık olarak M.Ö. 4700'e tarihlenmiştir. Köpek dışında evcilleştirilmiş tek hayvan sığırdır ancak bulunan memeli hayvan kemiklerinin yalnızca yüzde 1-2'si bunlara aittir. Bunun dışında, Rosenhof'taki maddi kültür ve ekonomi bu evrede salt Mezolitik'tir.

B Evresi'ne (yak. M.Ö. 4100-M.Ö. 3900) geçecek olursak, polen analizleri tahıl yetiştiriciliğinin devam ettiğini göstermektedir. Wangels'teki değirmen taşları ve yakılmış gernik buğdayı taneleri ürün işleme pratiğini gözler önüne sermektedir. Çiftlik hayvanları ana et kaynağıdır ve memeli hayvan kemik buluntularının yüzde 50'si bunlara aittir. Avcılık azalmıştır. Çok sayıda koyun ve keçi de mevcuttur. Çakmak taşı, kemik ve geyik boynuzu aletler Ertebölle geleneklerini yansıtmayı sürdürürken, Huni Biçimli Kap kültürüne ait en eski izler Wangels'teki kıyı yerleşiminde, iç kesimde Bebensee yerleşiminde ve Mecklenburg'da Parow'da (4. yerleşim yeri) bulunan ve M.Ö. 4100-M.Ö. 3800'e tarihlenen yakılmış yiyecek kalıntılarıdır. Çömlek çeşitleri arasında ince belli ve büyük kâseler, dar boyunlu şişeler, yuvarlak kâseler ve kulplu çömlekler (örneğin, bezemeli tutaçlar ve topuzları olan çömlekler) yer almaktadır. Ağzın altındaki çizgiler başlıca bezemeyken, iki kap kalınlaştırılmış ağza sahiptir. Rosenhof çömlekleri Wangels çömleklerine en yakın biçimi oluşturmaktadır fakat Michelsberg'de bulunan çömlekler ve güneydeki Çizgi-Desenli Çömlek sonrası gruplar ile Doğu Danimarka'daki Erken Huni Biçimli Kap kültürü örnekleri arasında da benzerlikler bulmak mümkündür. B Evresi'nde yaşamın giderek çiftçiliğe dayalı olmasıyla beraber yerleşim örüntüsünde çarpıcı bir değişim meydana gelmiştir. Küçük yerleşim birimleri yerini bütün yıl yerleşik kalınan, deniz ve kara memelilerinin avlanmasına dayalı geniş yerleşim birimlerine bırakmıştır.

C Evresi'ne (M.Ö. 3900-M.Ö. 3500) Siggeneben-Süd'de ortaya çıkarılan saf bir Huni Biçimli Kap kültürü asemblajı örnek teşkil etmektedir. Çömlek biçimleri ve bezeme B Evresi'ndekine benzer olmakla beraber, dökümün yüzde 90'ını huni biçimli kaplar oluşturmaktadır. Bu dönemde en eski cilalı taş baltalar ortaya çıkarken, tipik Ertebölle çakmak taşı alet türleri, kemik ve geyik boynuzu aletler yok olmuştur. Siggeneben-Süd'de ortaya çıkarılan sınırlı miktardaki hayvan kemiği kalıntısının

yüzde 60’ı başta sığır ve domuz olmak üzere, evcilleştirilmiş hayvanlara aittir. Ok uçları, zıpkın uçları, az miktarda deniz memelisi kemiği kalıntılarının bulunması avcılık ve balıkçılığın da yapıldığını göstermektedir. Polen analizleri ve gerek iç kesimlerde gerekse kıyı kesimlerinde fazla miktarda kömüre rastlanmış olması kesim ve yakma yoluyla arazilerin tarıma açıldığını göstermektedir.

Huni Biçimli Kap Kültürü Dağılımı, Tarihler ve Yerli Gruplar. Huni Biçimli Kap kültürü Kuzey Avrupa Ovası’nın tamamına ve Hollanda ile Vistül Nehri Vadisi arasında *Linearbandkeramik* kültürünü sürdüren grupların kuzeyine yayılmıştır. Orta Polonya’da yer alan Sarnowo’da ulaşılan en eski Huni Biçimli Kap radyokarbon tarihi M.Ö. 4400’dür. Diğer pek çok tarih Huni Biçimli Kap kültürünün başlangıcı olarak M.Ö. 4000 dolaylarına işaret etmektedir. Güney İskandinavya’da ilk Huni Biçimli Kap evresi M.Ö. 3950-M.Ö. 3500 arasına, orta evre M.Ö. 3500-M.Ö. 3200 arasına ve son evre M.Ö. 3200-M.Ö. 2800 arasına tarihlenmektedir. Zealand’da, Åmose, Åkonge’de bulunan en eski Huni Biçimli Kap kültürü yerleşimi M.Ö. 3950’ye tarihlenmektedir.

Çömlek, maddi kültürün karakteristik unsurudur ve çömlek türleri arasında huni boyunlu bardaklar, iki kulplu ve dört kulplu küpler, dar boyunlu şişeler, kâseler ve yassı kil diskler yer almaktadır. Erken çömleklerde bezeme genellikle ağzın altına atılan bir dizi çizikle sınırlıdır. Büyük kaplar parmak baskı bezemeli kalınlaştırılmış ağızlara sahip olabilmektedir. Kil diskler genellikle ağız üzerinde parmak baskı bezemeliyken, daha sonraları gövdesi dikey kesiklerle bezeli kaplar yaygınlaşmıştır. Dönemin çakmak taşı aletleri arasında sivri uçlu çakmak taşı baltalar ve ince saplı, düz işlenmiş hançerler, yuvarlak kazıyıcılar, enine ok uçları ve bıçaklar yer almaktadır. Düz çekiçli baltalar ve sopa başları değirmentaşından yapılmıştır. Amber kolyeler aksesuar olarak kullanılırken, küçük diskler ve sarmal telden de yine takı yapılmıştır. Bakır, yayvan uçlu düz baltalar halinde ithal edilmiştir.

Bitki Örtüsü ve Tarım. M.Ö. 3950-M.Ö. 3500 arasındaki Erken Neolitik Dönem boyunca sadece küçük tarlalarda tarım yapılırken, toprağı bellemeye kazma sopaları kullanılmıştır. Yakılmış tahıl taneleri ve tahıl tanesi baskı bezemeli çömlekler M.Ö. 3780’e tarihlenmektedir fakat polen diyagramlarında tahıl bundan daha eski tarihlerde ortaya çıkmıştır.

En eski evcilleştirilmiş hayvan kalıntıları M.Ö. 3960'a tarihlenmiştir: Zealand'da, Åkonge'de sığır, Lolikhuse'de koyun ve keçi bulunmuştur. Çiftlik hayvanlarına ekinlerden çok daha fazla önem verilmiş olması mümkündür; en yoğun popülasyon sığırlara aittir, onu domuz takip etmektedir ve koyun ve keçiler daha az önemdedir. Kesim veya yakma yoluyla geniş ormanlık alanların tarıma açılması ve ilkel ardlı toprağın sürülmesi yaklaşık olarak M.Ö. 3600 tarihinde ortaya çıkmıştır. Bu tarihe kadar yabani kaynaklar besin rejiminin önemli bir parçası olmaya devam etmiştir.

Huni Biçimli Kap Kültürü Yerleşimi. Erken Neolitik Dönem yerleşimleri görece küçük ve seyyar olup hafif, kumlu topraklara kurulmuştur. Bu dönemde yerleşme iç kesimlere yayılıyor olmasına karşın, yerleşim yerleri için halen göl ve akarsu kenarları veya kıyı şeridi tercih edilmiştir. Yerleşimler, topraktan yapılmış uzun höyükler ve bataklık çökeltileleri yerli Erken Neolitik topluluğunu yansıtmaktadır. Yaklaşık olarak M.Ö. 3600-M.Ö. 3200 tarihleri arasında üç katmanlı bir yerleşim örüntüsü, yükseltilmiş çevrelemelerde kalan bölgesel merkezler çevresinde kurulmuştur; etrafı, her birinde bir yerleşim yeri, bir dizi anıt mezar ve bataklık çökeltilerinin bulunduğu küçük topluluklarla kuşatılmıştır. Bu, bataklık alanlarda özenle hazırlanmış adakların yanı sıra, binlerce anıt mezar ve sayısız çevrelemenin yapıldığı yoğun bir inşaa dönemi olmuştur. M.Ö. 3200-M.Ö. 2800 arasındaki Huni Biçimli Kap kültürünün son evresinde, insanlar büyük yerleşimlerde yoğunlaşmışlardır. Doğu Yutland'da yapılan bir çalışmadan ulaşılan verilere göre, büyüklük bakımından ilk evredeki yerleşimler yaklaşık olarak 500-700 metrekarelik bir alanı kaplarken, orta evrede yerleşimlerin büyüklüğü 4000 metrekareye, son evrede ise 20,000-30,000 metrekareye çıkmıştır.

Åmose'de bulunan Muldbjerg ve Åkonge gibi pek çok yerleşim yerinde yabani kaynakların kullanılmaya devam ettiğini gösteren kanıtlar ortaya çıkarılmıştır. Bazı Ertebölle çöp yığınlarının üst katmanları Erken Neolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Kuzey Yutland'da yer alan Bjørnsholm'de bir çöp yığınının bitişiğinde bulunan bir yerleşim ve bir uzun höyük bazı kıyı yerleşim yerlerinin daha daimi yerler olduğunu göstermektedir. Bu yerleşim yerindeki sınırlı tahıl ekimi ve çiftlik hayvanı Mezolitik yaşam tarzını tamamlayan ek bir unsur olmuştur.

Huni Biçimli Kap kültürü yerleşimlerinin iç yapısı halen belirsizliğini korumaktadır; nehir boyları ve kıyı yerleşimlerini bir kenara bırakacak

olursak, korunmuş halde organik kalıntılara seyrek rastlanmaktadır. Doğu Yutland’da yer alan Mosegården’de yaklaşık olarak M.Ö. 3900’e tarihlenen toprak bir uzun höyüğün altında yaklaşık 500 metre karelik bir yerleşim korunmuş halde bulunmuştur. Kalıntılar arasında belki iki veya üç kulübenin varlığına işaret edebilecek olan kazık çukurları, bir ocak, bir çöp alanı ve insan yapıtlarından oluşan küçük bir birikinti yer almaktadır. Birkaç Erken Neolitik Dönem yerleşiminde tek bir sıra halinde üç ile sekiz arasında değişen kazığın tuttuğu 10-18 metre uzunluğunda ve 4-6 metre genişliğinde, küçük, oval yapıda evler bulunmuştur. Yutland’da Bygholm Nørremark, Zealand’da Ornehus ve Skræppegård, Bornholm’de Limensgård ve Scania’da Mossby. Bu küçük, uzun evler zaman zaman Yutland, Hanstedgård’daki D şeklindeki yapı gibi başka şekillerdeki yapılarla tamamlanmaktadır.

Danimarka’da yükseltilmiş çevrelemeler M.Ö. 3500-M.Ö. 3100 arasında inşa edilmiştir. Doğal bir burnu paralel bir hendek ve çitlerle birleştirilmiş hendek yapısı Danimarka’daki yirmi üç yerleşim yerinde görülen ortak bir özelliktir. Bu çevrelemelerin genişliği 1.6 hektar ile 20 hektar arasında değişmektedir. İç kısım genellikle buluntulardan yoksundur. Bütün çömlekler, alet ve hayvan kemiği yığınları, insan kafatasları ve kafatası parçaları söz konusu hendeklerde yapılan ritüel pratiklerini yansıtmaktadır. Bazı yerlerde ateş izlerine de rastlanmaktadır. Yükseltilmiş çevrelemeler dağılmış kabile toplulukları için bölgesel merkezlerde ritüel alanı görevi gördüğü yorumunda bulunmaktadır. Söz konusu faaliyetlerin hendeklerdeki insan kafataslarının da açıkça işaret ettiği üzere ata kültü ile ilgili olması mümkündür. Diğer taraftan, iç kesimlerin de ölünün iskeleti anıt mezara yerleştirilmezden önce bekletildiği geçici bir depo görevi gördüğü sanılmaktadır.

Huni Biçimli Kap Kültürü Mezarlık Alanları. Ölü gömme biçimlerinden birinde, kişi öylece sırt üstü vaziyette gömülmektedir ve bir höyük yapılmamaktadır. Bu mezarlar “düz mezar” ve “toprak mezar” olarak da anılmaktadır ve Kuzey Zealand’daki Dragsholm’de görüldüğü üzere Ertebølle geleneğinin bir uzantısıdır. Bu tür anıt olmayan mezarlar Zealand’daki Stålmosegård’da görüldüğü üzere, Huni Biçimli Kap kültürü döneminde de devam etmiştir. Huni Biçimli Kap kültürünün başlangıcından itibaren Yutland’dan Almanya’da Elbe-Saale bölgesine, Polonya’da Kujavia’dan Aşağı Saxony’ye kadar uzanan geniş bir alanda ortaya

çıkan yeni bir unsur olarak, büyük ahşap yapılar ve siperlerle çevrelenmiş toprak uzun höyüklerin içinde de benzer mezarlar bulunmuştur. Genel anlamda, doğuda, Kujavia ve Batı Pomerania'da ikizkenar yamuk toprak höyükler mevcutken, batıda, Aşağı Saxony'de dikdörtgen biçimli höyükler yaygındır ve ikizkenar yamuk höyükler her iki bölgede de bulunmaktadır. Ian Hodder kıta genelinde görülen uzun evlerin uzun mezarların prototipi olduğunu ileri sürmektedir. Olası köken ve başlangıç noktası olarak Lengyel'in hemen hemen aynı döneme ait köylerindeki uzun evler (Brzeğc Kujawski'dekiler gibi) ile Kujavia'daki Huni Biçimli Kap kültürü uzun höyük mezarları gösterilmektedir. Hâlihazırda kurulmuş olan ahşap mezar mimarisi Huni Biçimli Kap kültürünün orta evresinde büyük parçalar halinde inşa edilen megalitik yapılara dönüşmüştür. Anıt mezarlarda yalnızca seçilmiş kemikler çökelmiştir; cesetler başka bir yerde, belki de yükseltilmiş çevrelemede iskeletleşmiştir.

Bataklık Çökeltileri. Coğunluğunu yiyecek ve kimi zaman da sığır ve insan kurban edilen büyük törenlerden kalıntılar içeren tekil çömleklerin (hatta bazen birkaç çömleğin) oluşturduğu seçilmiş parçaların toplulaşması için sulak alanlar tercih edilmiştir. Zealand'ın kuzeybatısında yer alan Sigersdal'da büyük bir kulplu kazanın içinde, birinin boynunda bir ip bağı, on altı ile on sekiz yaşlarında iki kadın iskeleti bulunmuştur. İskeletler yaklaşık olarak M.Ö. 3500'e tarihlenmiştir ve Avrupa'nın en eski insan kurbanları olmaları mümkündür. Langeland, Gammellung'da, Orta Neolitik Dönem'in başlangıcından kalma bir adak yerinde beş öküz, dört domuz, bir keçi, bir köpek ve üç insan kurban edilmiştir. En azından öküzlerden ikisi ile kırk yaşında bir kadın başa vurulan sert bir darbeye öldürülmüştür. Kemik iliklerini almak için kemiklerin kırılmış olması çökeltinin büyük bir ziyafetin kalıntıları olduğuna işaret etmektedir. Bu tür bataklık adakları bereket kültürünün bir parçası gibi görünmektedir. Diğer kalıntılar arasında cilalı taş baltalar ve amber gibi başka değerli eşyalar yer almaktadır.

KUZEY AVRUPA'DA TARIMA GEÇİŞİN AÇIKLAMASI

Ertebølle kültürünün yayılım alanı içinde tarıma geçiş konusunda üç açıklayıcı model tartışılmaktadır: çiftçilerin göçü ya da avcı-toplayıcıların ekonomik-ekolojik değişikliklerin beraberinde getirdiği gıda krizi

nedeniyle ya da sosyoekonomik rekabet nedeniyle kültürlenmesi. *Linearbandkeramik* örneğinde, geçmişte var olandan tümüyle farklı bir “paket” halinde yeni bir kültürün ortaya çıkmış olması, göç lehindeki en inandırıcı argümandır. Diğer taraftan, Kuzey Avrupa’da yaşanan gelişme bu değil gibi görünmektedir. Hem çakmak taşı hem de çömlek teknolojileri bakımından, Geç Ertebølle ve Erken Huni Biçimli Kap kültürleri birbirine oldukça benzerdir. Maddi kültürde cereyan eden böylesi bir süreklilik büyük çapta bir göçü olasılık dışı bırakmaktadır fakat çiftçilerin küçük gruplar halinde sınırlı bir göçe imza atmış olmaları veya bireyler bazında asimilasyonların yaşanmış olması imkân dahilindedir. Diğer taraftan, göç teorisi ile ilgili bir başka sorun da, bu Ertebølle bölgesindeki mevcut Mezolitik nüfusa ne olduğunun açıklanması noktasında karşımıza çıkmaktadır. Ertebølle ile Huni Biçimli Kap kültürlerine ait iskelet kalıntıları arasında ufak farklılıklar mevcut olmasına karşın, söz konusu karşılaştırma aralarında binyıllık bir zaman dilimi bulunan nüfuslar arasında yapılmıştır ve tarıma geçişin yaşandığı dönemden kalma hemen hiç iskelet kalıntısına rastlanmamıştır.

Gıda Krizi. Göç hipotezindeki mantık kısmen de çiftçiliğin daha avantajlı ve üstün bir yaşam tarzı olmasına dayanmaktadır. Bu görüş, kişinin bir avcı-toplayıcı olarak yaşamını sürdürmek için yalnızca asgari emek sarf etmesi gerektiği ve çiftçiliğe geçişin çok daha fazla zahmet ve emek gerektireceğini ortaya koyan 1960’lardaki etnografik çalışmaların etkisiyle değişmiştir. Bariz bir şekilde iyi adapte olmuş Ertebølle kültürü insanlarının neden çiftçi olmayı tercih edeceğini açıklamaya iddiasında pek çok görüş ileri sürülmüştür. Nüfus baskısının kalıcı bir şekilde iskan edilmiş kıyı yerleşim yerlerinde daha yerleşik bir yaşam tarzından kaynaklandığı yönünde iddialar söz konusuyken, diğer taraftan iç kesimlerdeki yerleşimlerde bir artış da kaydedilmiştir fakat Neolitik Dönem’in ilk kısmına ait bulgular nüfusta artışı destekler mahiyette değildir.

Ekolojik değişikliklerin nüfus ile kaynaklar, özellikle de deniz kaynakları arasındaki dengesizliğin nedeni olabileceği de hatırlatılırken, aynı zamanda deniz seviyesindeki gerilemenin de sahillerin sırt bölgelerindeki oluşumlarda bir genişleme ve sığ su balıkçılığında bir azalmaya yol açmış olması da mümkündür. Diğer taraftan, iklim değişiklikleri periyodik olarak tekrar etmiş ve hiç kuşkusuz Ertebølle döneminin daha eski evrelerinde adaptasyonel sonuçlar doğurmamıştır. Gelgit

genliğinde daralmanın yaşandığı münferit bir zaman diliminin denizde daha tuzlu koşullara doğru bir kaymaya yol açmış olması mümkündür ve çöp yığınlarında görülen ıstiridyeye sayısındaki azalma da buna teka-bül etmektedir.

İstiridyeye sayısındaki doğal azalmanın evcilleştirilmiş hayvanlar ve tarıma alınmış bitkilerin alternatif bir yiyecek kaynağı olarak kullanılması-na yol açmış olabileceği iddia edilmektedir. İstiridyelerin kışın sonlarında kaynaklarda yaşanan boşluğu doldurduğu sanılmasına karşın, aynı dönemde doğal bir ıstiridyeye tedarikinin söz konusu olmadığı yerlerde çiftçiliğin yapılmakta olduğu gerçeği dikkate alındığında, bu açıklama mantıklı görünmemektedir. Kuzey Yütland'daki Bjørnsholm çöp yığının-da, ıstiridyeden midyeye geçiş yaşanmazdan öncesine ait ıstiridyeye katmanında Neolitik insan yapıtları görülmektedir. Daha tuzlu bir ortam muhtemelen verimlilikte azalma, gerileme anlamına gelmiştir. Fakat Neolitik Dönem'e ait iskeletlerdeki karbon 13 içerik deniz kaynaklarından ziyade, karasal kaynaklara dayalı bir besin rejimine işaret etse de, balıkçılık Erken Neolitik Dönem'de halen önemini korumuştur. Ertebølle bölgesi sınırları içinde Neolitik Dönem'in ilk birkaç yüzyılı boyunca çiftçiliğin geçim ekonomisinde oldukça sınırlı rol oynamış olduğu gerçeği, gıda krizi hipotezine karşı belki de en inandırıcı argümandır.

Sosyoekonomik Rekabet. Güç ve prestij rekabeti Mezolitik Ertebølle grupları arasında evcilleştirilmiş besin kaynaklarının ortaya çıkışının ardındaki itici güç olarak belirlenmiştir. Egzotik ve oldukça albenili mallar uzaklara erişen ağlar sayesinde takas edilirken, küçük topluluklar takas edilen malların değeri üzerinden prestij elde etmişlerdir. Özel yiyeceklerin sunulduğu ziyafetlerde hediye takaslarının yaşanmış olması muhtemeldir. Egzotik ham maddelerden yapılmış çömlek ve baltaların ithal edilmiş olmasından da anlaşılacağı üzere, Ertebølle kültürü insanları komşu topluluklarıyla mal takası konusundan 800-1000 yıllık bir geleneğe sahiptir. Jadeit ve bakır baltalar gibi insan yapıtlarından da görüldüğü gibi, bu tür takaslar Ertebølle kültürünün son evresinde yoğunlaşmıştır. Egzotik yiyeceklerin ilk başlarda prestijli hediyeler olarak alınmış olmaları mümkündür ki bu durum, Scania'da, Löddesborg ve Vik'teki Ertebølle çömleklerinde bulunan tahıl tanesi bezemelerine ve Zealand'da, Smakkerup Huse'daki sığır kalıntılarına makul bir açıklama getirmektedir.

Enflasyonier bir süreç boyunca güç ve prestij elde etmek giderek güçleşmiş, tahıl özlü alkollü içecekler ve farklı türden etler gibi egzotik prestijli gıdalar için tarıma alınmış bitkiler ve evcilleştirilmiş hayvanlardan besin üretmeye başlamak giderek daha faydalı bir hal almıştır. Aynı zamanda çiftlik hayvanları başlı başlarına birer zenginlik kıstası görevi görmüştür. Devamında, daha büyük toplumsal eşitsizlikler, daha fazla artık üretimi, uzmanlaşmada artış ve daha büyük bir mal ve yiyecek dağıtım kapasitesine doğru kademeli bir değişim yaşanmıştır.

SONUÇ

Linearbandkeramik kültürünün bölgeye ulaşmasına ve Huni Biçimli Kap kültürünün ortaya çıkışına eşlik eden önemli kültürel değişiklikler öncesinde, Güney İskandinavya'nın yerel avcı-toplayıcı grupları sınırlı bir ölçüde tarımı benimsemiş gibi görünmektedirler. Evcil gıdalar ilk başlarda Mezolitik besin rejimine ek olarak tüketilmiştir. Güney İskandinavya'da Erken Huni Biçimli Kap Kültürü Dönemi boyunca yaklaşık beş yüz yıl bu karma ekonomi sürdürülmüştür. Çakmak taşı ve çömlek teknolojilerindeki süreklilik ve mezarlık biçimleri Huni Biçimli Kap kültürünün yereldeki gelişiminin elit silahlar ve mezar anıtlarındaki yeni modalar da dahil güneyden gelen ideolojik trendlerden de etkilenmiş olduğunu göstermektedir. Belki de giderek tırmanan sosyoekonomik rekabet süreci ilk başlarda çiftçiliğin, daha sonra da tarıma dayalı bir geçim ekonomisinin benimsenmesine yol açmıştır ve bunu yerleşim yapıları ve ritüellerde yaşanan başka bir önemli kültürel değişiklikler dalgası takip etmiştir.

Ayrıca bkz. Arkeoloji ve Çevre (1. Cilt, 1. Bölüm), Kuzey Avrupa Mezolitliği (1. Cilt, 2. Bölüm), Skateholm (1. Cilt, 2. Bölüm), Tybrind Vig (1. Cilt, 2. Bölüm), Orta Avrupa'nın İlk Çiftçileri (2. Cilt, 3. Bölüm), Sarup (2. Cilt, 3. Bölüm), Neolitik Avrupa'daki Uzun Höyük Mezarlar (2. Cilt, 3. Bölüm), Güney İskandinavya'da Çiftçiliğin Sonuçları (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Andersen, Søren ve Erik Johansen. "An Early Neolithic Grave at Bjørnsholm, North

Jutland." *Journal of Danish Archaeology* 9 (1992): 38-58.

Bogucki, Peter I. *Forest Farmers and Stockherders*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1988.

Fischer, Anders. "Food for Feasting? An Evaluation of Explanations of the Neolithisation in Denmark and Southern Sweden." İçinde *The Neolithisation of Denmark: 150 Years of Debate*. Ed. Anders Fischer ve Kristian Kristiansen, s. 341-393. Sheffield, U.K.: J. R. Collis Publications, 2002.

Hartz, Sönke, Dirk Heinrich ve Harald Lübke. "Coastal Farmers: The Neolithisation of the Northern-most Germany." İçinde *The Neolithisation of Denmark: 150 Years of Debate*. Ed. Anders Fischer and Kristian Kristiansen, s. 319-340. Sheffield: U.K.: J. R. Collis Publications, 2002.

Hodder, Ian. *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Basil Blackwell, 1991.

Keeley, Lawrence H. "The Introduction of Agriculture to the Western North European Plain." İçinde *Transitions to Agriculture in Prehistory*. Ed. Anne Birgitte Gebauer ve T. Douglas Price, s. 81-95. Madison, Wis.: Prehistory Press, 1992.

Klassen, Lutz. "The Ertebølle Culture and Neolithic Continental Europe." İçinde *The Neolithisation of Denmark: 150 Years of Debate*. Ed. Anders Fischer ve Kristian Kristiansen, s. 305-317. Sheffield, U.K.: J. R. Collis Publications, 2002.

Koch, Eva. *Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster*. Copenhagen, Denmark: Der Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1998.

Madsen, Torsten. "Barrows with Timber-Built Structures." İçinde *Digging into the Past: 25 Years of Archaeology in Denmark*. Ed. Steen Hvass ve Birger Storgaard ve İngilizceye çev.: John Hines ve Joan F. Davidson, s. 96-99. Copenhagen, Denmark: Royal Society of Northern Antiquaries, 1993.

----. "Settlement Systems of Early Agricultural Societies in East Jutland, Denmark: A Regional Study of Change." *Journal of Anthropological Archaeology* 3, no. 1 (1982): 197-236.

Midgley, Magdalena. *TRB Culture: The First Farmers of the North European Plain*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992.

Nielsen, Poul Otto. "Settlement." İçinde *Digging into the Past: 25 Years of Archaeology in Denmark*. Ed. Steen Hvass ve Birger Storgaard ve İngilizceye çev.: John Hines ve Joan F. Davidson, s. 92-95. Copenhagen, Denmark: Royal Society of Northern Antiquaries, 1993.

Price, T. Douglas, ve Anne Birgitte Gebauer, ed. *Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*. Santa Fe, N.Mex.: School of American Research Press, 1995.

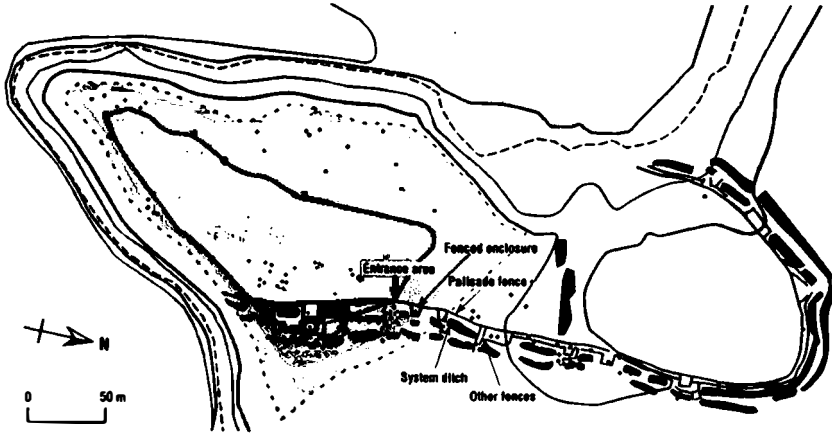
Whittle, Alasdair. *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*. Cambridge World Archaeology. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1996.

SARUP

NIELS H. ANDERSEN

Yaklaşık olarak M.Ö. 3400'de Huni Biçimli Kap kültürünün Fuchsborg Evresi'nde Danimarka'da, Funen'in güneybatı kesiminde yer alan Sarup Köyü'nün kumlu bir burnu üzerine birkaç yükseltilmiş yolu bulan bir Neolitik çevreleme inşa edilmiştir. Bu çevreleme, 8.5 hektar uzunluğunda bir alanı kuşatmaktadır ve 6 hektarlık kısmı 1971 ile 1984 yılları arasında ortaya çıkarılmıştır (Şekil 1). Akarsu yatakları burnun üç tarafından ikisini kuşatmaktadır; üçüncü kısma ise kazıklı çitle sınır çekilirken, bu kazıklı çit, çitli bir giriş geçidi ve aralarında birkaç yükseltilmiş yolun bulunduğu birbirine paralel iki sıra parçalı hendeğin dışına da dört kenarlı çitler inşa edilmiştir. Çevreleme tarım ve hayvan otlatma amacıyla ormanlık alanlarda açıklık yaratılmasıyla insanın çevre üzerindeki belirgin etkisinin karakterize ettiği bir dönemde inşa edilmiştir. Anıt mezarlar ve dolmenlerin inşası da yine aynı zaman diliminde başlamıştır. İki yapı türü de (anıt mezarlar ve çevrelemeler) Batı Avrupa'nın Atlantik kesiminde yaklaşık olarak M.Ö. 3400'den başlayarak iki yüzyıl içinde inşa edilmiştir.

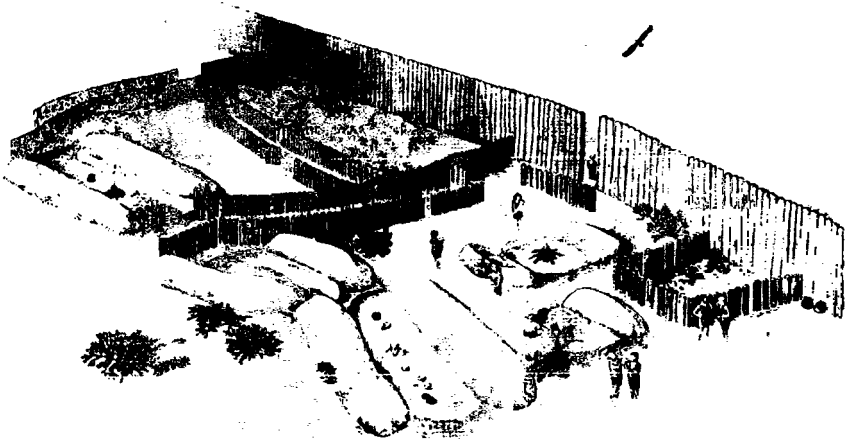
Sarup çevrelemesindeki kazıklı çitler orijinalinde 572 metre boyunca takip edilebilen bir siper içine çakılmıştır. Kalaslar çapları 42 santimetreye kadar ulaşan yarma meşe gövdelerinden yapılmıştır ve birbirine ol-

Şekil 1. Fuchsberg dönemi (3400 M.Ö.) özelliklerinin belirtildiği Sarup I'in yerleşim planı. Muhafaza sisteminin özellikleri de gösterilmektedir; çitli giriş geçidi, ufak dört köşeli çitler ve büyük dört köşeli çitler. Andersen 1997'den adapte edilmiştir.

dukça yakın yerleştirilen bu kalaslar muhtemelen yerden en az 3 metre yüksekte durmuştur. Dış kısımda, çite yakın bölgede çömlekler, yanmış kemikler (insan kemikleri de dâhil), yanık taşlar ve ocaklarda kullanılmış kömüre rastlanmıştır. Kazıklı çitlere eklenmiş veya hendekler arasındaki boşluklara yerleştirilmiş on dokuz dört kenarlı çit ortaya çıkarılmıştır (Şekil 1). Bunların gerçek işlevine açıklık getirecek herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır fakat hendeklerin bu çitlere göre düzenlenmiş olması bunların özel bir öneminin olduğunu göstermektedir. Giriş kısmı kazıklı çitteki 1.6 metre genişliğindeki bir boşluktan ibarettir ve bu kısma önde duran 3 metrelik bir çit kalkan oluşturmaktadır. Giriş kısmına ulaşım, 2-3.5 metre genişliğinde olup bir noktada çapraz çitle yalnızca 1.4 metreye kadar daraltılan, dolayısıyla bundan daha geniş bir şeyin geçmesinin imkansız olduğu bir yoldan sağlanmaktadır (Şekil 2).

Kazıklı çit ve dört kenarlı çitlerin önünde birbirine paralel iki sıra parçalı hendek bulunmaktadır. Orijinalinde, yaklaşık 15 metre uzunluğunda, 4 metre genişliğinde olan bu hendeklerin derinliği 0.20 ile 2 metre arasında değişmektedir. Hendeklerin tabanında yer yer çözülmüş organik çökeltiler bütün halde çömlekler ve büyük çömlek parçaları, sığır, koyun, domuz kafatasları, insan kafatasları ve kafatası parça-

Şekil 2. Güneybatı görünümü. Sarup I giriş alanının grafik rekonstrüksiyonu. Louise Hilmar tarafından hazırlanmıştır. Niels Andersen'in izniyle yayımlanmıştır.

ları ve diğer kemikler gibi özel buluntular ve katmanlara rastlanmıştır. Diğer taraftan bu hendeklerde yalnızca az sayıda çakmak taşı insan yapıtı bulunmuştur. Yerleşim yerinin setlerle tahkim edildiğini gösteren herhangi bir kanıt mevcut değildir.

Sarup çevrelemesinin iç kesiminin üçte ikisindeki kazı çalışmalarında aynı döneme tarihlenen seksen yedi unsur ortaya çıkarılmıştır. Bunların çoğu dağılmış haldeki küçük çukurlar olmasına karşın, bazı unsurlar ritüel malzemeleri (bütün vaziyette çömlekler ve baltalar) birikintisi, depo veya çöp ve atık tasfiye yeri gibi özel birer işleve sahiptir. Çukurlardan birkaçında kayda değer miktarda atık madde bulunurken, bölünmüş hendeklerde yalnızca birkaç atık örneğine rastlanmıştır. Yerleşimde ortaya çıkarılan buluntular, yoğunlukla yerleşim sakinlerinin özellikle seçmiş olduğu insan kemikleri, baltalar, bütün veya kırılmış vaziyette çömlekler gibi maddelerden ibarettir. Bazı maddeler, bilinçli bir şekilde, çömlek örneğinde kırılmış, balta, tahıl taneleri ve insan kemiği gibi örneklerde yakılmıştır.

150 yıl kadar sonra, yaklaşık olarak M.Ö. 3250 tarihinde, Sarup'ta bunun kısmına bir başka çevreleme inşa edilmiştir. Hilâl şeklindeki bu açık çevreleme kumlu burnun güney ucunda yaklaşık 3.5 hektarlık bir alanlık bir sınır çizmiştir. Bu yapı aynı zamanda bir kazıklı çit, dört kenarlı çitler ve birbirine paralel iki sıra hendekten oluşmaktadır. İç kısımda

144 unsur bulunmuştur. Bunlardan bazıları çukur, belki de direk çukur-
ruyken, geri kalanlardan bir kısmı ritüel malzemeleri için depo, yine di-
ğer bir kısmıysa ambar görevi görmüştür. Üç çukurda yakılmış yetişkin
insana kemikleri bulunmuştur. Bu dönemde, geçitli mezarlar inşa edil-
miş, oldukça nitelikli çömlekler üretilmiş ve çoğunlukla bu çömlekler
bu mezarların huzurunda-belki de bir tarihöncesi tanrıya- sunulmuştur.

İskandinavya'da otuz civarında Neolitik çevreleme bulunmuştur.
Bunların tamamı Huni Biçimli Kap Kültürü'ne aittir ve oldukça kısa bir
döneme, M.Ö. 3400 ile M.Ö. 3200 arasına tarihlenmektedir. Bu çevre-
lemelerde ortaya çıkarılan buluntular (gündelik yaşam veya yerleşim
hakkında bilgi vermeyen) seçilmiş hayvan ve insan kemikleri, çakmak
taşı baltalar, çömlekler gibi özel türde buluntulardır. Çevrelemeler ori-
jinalinde yalnızca kısa bir süreliğine kullanılmış gibi görünmektedir fa-
kat hendekler daha sonraki dönemlerde tekrar kullanılmıştır. Zira bir-
kaç yüzyıl sonra bu yerlerin çoğu yerleşim yeri halini almıştır.

Batı Avrupa'da 1882 yılından bu yana, Michelsberg, Chasséen, Wind-
mill Tepesi ve Wartberg kültürlerine ait olup bölüklü hendeklerle ka-
rakterize edilen yüzlerce çevreleme ortaya çıkarılmıştır. Bu kültürler bir-
biriyle eş zamanlı olmamalarına karşın pek çok ortak özellik taşımakta-
dır. Ortaya çıkarılan çevrelemelerin de yine birbirleriyle benzer işlevler
görmüş olması muhtemeldir. Buralarda yapılan kazı çalışmaların sayesin-
de Neolitik Dönem hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır. Dolayısıyla,
bu yeni anıt türü aynı döneme ait anıt mezarlar ve yerleşimler ile bağ-
lantılı bir şekilde incelenmelidir. 1988'den itibaren Sarup çevresinde yo-
ğun ve kapsamlı yüzey araştırmaları yürütülmüştür. En az 20 kilometre-
karelik alan içerisinde iki Sarup yerleşimi ile aynı döneme, yani M.Ö.
3400 ile M.Ö. 3200 arasına tarihlenen 152 yerleşim yeri bulunmuştur.

Bu yerleşim yerlerinin yirmi ikisinin yerleşim olduğu düşünülmekte-
dir. Bunlar yaklaşık 500 metrekare gibi sınırlı büyüklükte yerleşimler
olup farklı bölgelere kurulmuşlardır. Bu durum, Taş Çağı çiftçilerinin
avlanma ve balıkçılık için, hayvan otlatma için, domuz yetiştiriciliği
için ve tahıl ekimi için ayrı ayrı yerleşim yerlerini kullanarak topogra-
fik çeşitlilikten etkin bir şekilde istifade ettiklerini göstermektedir. Ay-
rıca yerleşimlerde pek çok farklı alet türüyle beraber alet yapımına da-
ir kesin kanıtlar bulunmaktadır ve dahası geniş bir çiftlik hayvanı ve ta-
hıl çeşitliliği söz konusudur. Yerleşimlerde yapılan analizler büyüklük,
konum ve buluntular bakımından önemli farklılıkları gözler önüne ser-

miştir. Küçük yerleşim birimlerinde yapılan analizler göstermektedir ki buralarda yalnızca birkaç aile kısa bir süre yaşamıştır.

Günümüzde yalnızca toprağın sürülmesinden zarar görmüş yerler olarak muhafaza edilmekte olan Sarup çevresinde 121 anıt mezarı da eskiden beri bilinmekte olan dört anıt mezara eklemek mümkündür. Bunun dışında, yoğun yüzey araştırmaları neticesinde zarar görmüş yerleşim yerlerine de rastlanmıştır. Bu anıt mezarlardan yirmi sekizinde kazı çalışması yapılmıştır ve bölgedeki tarım faaliyetleri bunları hızla yok edeceğinden önümüzdeki yıllarda diğer mezarların da kazılması gerekmektedir. Danimarka'da daha önceki dönemin insan bedeni boyutundaki toprak mezarlarını anımsatan küçük dolmenlerden daha geniş dolmenlere, sonrasında geçitli dolmenlere ve son olarak geçitli mezarlara geçilerek M.Ö. 3400 ile M.Ö. 3200 tarihleri arasında anıt mezarlara gelinmiştir. Mezarlar genellikle bir çevreleme içine ya da daire veya dikdörtgen şeklinde dizilen taşlarla, bazen de bir hendeğe çakılan kazıklı çitlerle çevrelenmiş bir höyüğün içine yerleştirilmiştir. Bir çevreleme içinde, bölüklü bir hendeğin altında uzunluğu 1 metreyi bulmayan küçük bir dolmen bulunmuştur.

Anıt mezarların Sarup çevresine dağılmış olması bunların çoğunlukla kümeler halinde toplandığını ve alanı belki de bölgeler halinde izleri sürülebilecek eşit büyüklükte birimlere ayırdığını gözler önüne sermektedir. Aynı büyüklükte çok sayıda yerleşimle birlikte arazinin eşit birimlere bölünmüş olmasının parçalı bir kabile toplumsal düzeninin bir göstergesi olması mümkündür. Anıt mezarlarda hiç eksiksiz cesede rastlanmaması, sadece vücudun belli kısımlarının bulunması bunların özel bir amaca hizmet ettiğini göstermektedir. Yine cesetlerin belli kısımlarının bulunduğu yükseltilmiş çevrelemeler için de benzer bir durum söz konusudur. Bu tür detaylar anıt mezarlar ile yükseltilmiş çevrelemeler arasındaki bir bağlantıyı işaret etmektedir.

Çevrelemeler ve anıt mezarlar Danimarka'da tarım ekonomisinin ortaya çıkışından yaklaşık 600 yıl kadar sonra, M.Ö. 4000 civarında yükselmiştir. Tahıl ve evcil hayvanlara ait buluntuların yanı sıra, tahıl taneleri üzerinde yapılan polen analizlerinde görülen muğlak işaretler en eski tarımcılık biçiminin izlerini taşımaktadır. Bir veya birden çok insana ait kalıntıların bulunduğu, gömü odası olmayan uzun höyükler ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Çevreleme ve anıt mezarların yükseldiği bu dönemde, yani yaklaşık olarak M.Ö. 3400'de kültürel çevrede

ilk kez önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Polen taneleri üzerinde yapılan analizler meşe ve ıhlamur ormanı ile ilgili az miktarda polene karşılık, huş ve daha sonraları fındık ormanlarıyla ilgili çok daha büyük oranda polenin varlığını ortaya koymaktadır. Açık bir kültürel çevrenin ayırt edici özelliklerinden biri olan çimen ve yabancı ot polenlerinin oranı da yine artmıştır. Bu değişiklikler hem tahıl ekimi hem de hayvan otlatma için bilinçli bir şekilde açık alanların oluşturulduğuna göstermektedir. Bu durum Iversen'in "landnam"ı ("arazi alımı" ya da basitçe "arazi gaspı") olarak bilinmektedir.

Bazı büyük höyüklerin altında ilkel toprak sürme faaliyetlerinin izlerine rastlanmaktadır. Öküzlerin sabana koşarak toprağın sürülmesi için bu geniş arazilerin büyük taşlardan, ağaçlardan ve ağaç köklerinden temizlenmesi gerekmiştir. Bu araziler birkaç kez sürülmüş ve daha sonrasında Neolitik Dönem insanları ekin yapacakları yeni araziler bulmak üzere başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Sabanın ortaya çıkışı toplumsal ilişkilerde erkekler özellikle tarlanın ekilmesi işini üstlenirken, kadınlar haneyle ilgili görevleri yerine getirmesi gibi bir dizi değişikliği beraberinde getirmiştir. Arazilerin temizlenip ekilebilir hale getirilmesi için çok yoğun bir emek ve zaman harcanması gerekeceğinden, arazi hakkı ve mirasın giderek önem kazanmış olması muhtemeldir. Buna bağlı olarak arazi üzerindeki hak iddialarının kolayca farklı gruplar arasında çatışmaya dönüşmüş olması da aynı derecede muhtemeldir.

Sarup'ta çevreleme çarpıcı bir biçimde anıt mezar kümelerinin bulunduğu geniş bir alanın tam ortasında yer almaktadır. Yalnızca inşası için gerekli işgücünden hareketle, bu çevreleme birkaç grubun iş birliğiyle inşa edilmiş olmalıdır. Diğer taraftan, çok sayıda dört kenarlı çit ve parçalı hendeklerle bölünmüş olması çevrelemeye civar bölgedeki yerleşim örüntüsüyle bağlantılı bir portre vermektedir. Her bir bölümün tek bir aileyi, evi, klanı veya bir arazi birimini simgeliyor olması mümkündür. Ölüler geçici bir süre için çevrelemeye gömüldüğünde daha geniş bir topluluk içine getiriliyorlardı; burada, tehlikeli bir geçiş evresi boyunca ölümler diyarının birer ferdine dönüşüyorlardı. Çevrelemenin inşası ve gerçekleşen diğer faaliyetlere katılım sosyal, ekonomik ve dini kurumları güçlendirmiş olmalıdır. Bu tür bir ağ sayesinde, sözelimi arazi hakları veya kıtlık dönemlerinde yiyecek dağıtımı gibi konularda yaşanan anlaşmazlıkların çözülmesini kolaylaştıran bir sosyal forum yaratılmıştır. Bu forumun toplumsal yapılarda çok sayıda yeni ve önemli iler-

leme ve ciddi değişikliklerin yaşandığı bir dönemde bir istikrar unsuru görevi görmüş olması mümkündür.

Yaklaşık olarak M.Ö. 3100'de, Sarup bölgesinde daha başka sosyal değişiklikler yaşanmıştır. Çok sayıda küçük yerleşimle ilişkili büyük bir çevreleme ve anıt mezarlardan oluşan örüntü sona ermiş ve bunun yerini birkaç yerleşim yerinde yoğunlaşan yerleşimler almıştır. Sarup'taki burnun üzerine kurulu olan bu yerleşimlerden biri yaklaşık 4 hektarlık bir alana, başka bir ifadeyle, geçmiş yüzyıllardaki yerleşimlerden 80 kat daha geniş bir alana yayılmıştır ve bu durum daha istikrarlı bir ekonominin varlığına işaret etmektedir. Bu değişiklikler büyük törensel kültürel çevrelerin yalnızca iki yüz yıl kadar kullanılmış olduğunu ve sonrasında son ve en büyük dönüşümün gerçekleştiğini, yani avcı-toplayıcı topluluklardan tarım toplumlarına geçişin yaşandığını göstermektedir.

Ayrıca bkz. Megalitik Dünya (2. Cilt, 4. Bölüm); Güney İskandinavya'da Çiftçiliğin Sonuçları (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Andersen, Niels H. "Neolithic Enclosures of Scandinavia." İçinde *Enclosures in Neolithic Europe: Essays on Causewayed and Non-Causewayed Sites*. Ed. Gillian Varndell ve Peter Topping, s. 1-10. Oxford: Oxbow Books, 2002.

-----, Kult og ritualer i den ældre bondestenalder (TRB kültüründe Kült ve Ritüel). Århus, Denmark: Kuml, 2000.

-----, *Saruppladsen*. Vol. 2, Tekst. Vol. 3, Katalog. Jutland Archaeological Society Publications, no. 33. Århus, Denmark: Jysk Arkæologisk Selskab, 1999.

-----, *The Sarup Enclosures*. 1. Cilt, *The Funnel Beaker Culture of the Sarup Site Including Two Causewayed Camps Compared to the Contemporary Settlements in the Area and Other European Enclosures*. Jutland Archaeological Society Publications, no. 33. Århus, Denmark: Jysk Arkæologisk Selskab, 1997.

Darvill, Timothy ve Julian Thomas, ed. *Neolithic Enclosures in Atlantic Northwest Europe*. Neolithic Studies Group Seminar Papers, no. 6. Oxford: Oxbow Books, 2001.

Oswald, Alastair, Carolyn Dyer ve Martyn Barber, ed. *The Creation of Monuments: Neolithic Causewayed Enclosures in the British Isles*. Swindon, U.K.: English Heritage, 2001.

Raetzl-Fabian, Dirk. *Calden: Erdwerk und Bestattungsplätze des Jungneolithikums: Architektur-Ritual-Chronologie*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, no. 70. Bonn, Germany: Dr. Rudolf Habelt, 2000.

Whittle, Alasdair, Joshua Pollard, and Caroline Grigson. *The Harmony of Symbols: The Windmill Hill Causewayed Enclosure, Wiltshire*. Oxford: Oxbow Books, 1999.

NEOLİTİK AVRUPA'DAKİ UZUN HÖYÜK MEZARLAR

MAGDALENA S. MIDGLEY

M.Ö. beşinci binyılın ortalarında Kuzey ve Orta Avrupa'da yeni kültürel gruplar ortaya çıkmıştır. Bunlar Orta Avrupa-Tuna çiftçileri ile Tuna Nehri dünyasını çepeçevre kuşatmış olan yerli avcı-toplayıcı gruplar arasındaki uzun bir temas ve etkileşim sürecinin bir sonucu olarak Avrupa sahnesine çıkmıştır. En iyi örneklerini Kuzey Huni Biçimli Kap ve Batı Cerny kültürlerinin oluşturduğu bu yeni topluluklar avcı-toplayıcı dünyaya tarımsal-pastoral ekonomi ve yeni bir maddi kültür unsurlarını getirmekle kalmamış, belki de daha da önemlisi, sosyal ve ritüel alanlar içinde yeniden yapılandırılan yeni bir dünya görüşü yaratmışlardır. Anıtsal uzun höyük mezarların yapılmasıyla çarpıcı bir şekilde tezahür eden anıtsallığın ortaya çıkışı da yine bu sürecin simgelerinden biridir.

Uzun höyükler -ahşap gömü odalı toprak tümülüsler- uzun süredir biliniyor olmasına karşın, bilimsel dikkatlerin megalit (Yunancada *mega*: büyük, *lithos*: taş) olarak bilinen yapılara çevrilmiş olması nedeniyle, bunların Neolitik Dönem ölü gömme geleneğinin gelişimindeki önemi daima geri plana itilmiştir. Nefes kesici bir şekilde ayakta durmayı başaran taştan yapılmış odalara sahip megalitler esasen Neolitik Dönem insanların en somut ve elle tutulur kalıntılarıdır. Fakat uzun höyüklerin inşasının temel ve ana malzemeleri ahşap ve toprak-ahşap hızlı doğal çürümeye meyilliyken, toprak birkaç binyıllık tarım ve diğer endüstriyel faaliyetlere bağlı olarak kolayca zarar görebilmektedir- olduğun-

Şekil 1. Kazı sürecinde Yonne Vadisi'ndeki uzun höyük mezarlığın havadan görüntüsü. Magdalena A S. Midgley'in izniyle yayımlanmıştır

dan, bu yapılar büyük ölçüde arkeolojik kaydın geri planında kalmıştır. Bununla beraber, Paris Havzası'nın güney kesiminde 1980'lerden beri gerçekleşen nefes kesici keşifler bilimsel dikkatleri bir kez daha bu önemli fenomenin üzerine çekmiştir.

Kıta Avrupası'nda oldukça yaygın görülen uzun höyüklerin dağılımı kuzeyde Güney İskandinavya'dan güneyde Moravya'ya ulaşırken, batıda Normandiya üzerinden Orta Fransa'nın iç kesimlerine kadar uzanmakta, aynı derecede dikkat çekici uzun tümülüslerle birlikte Atlantik kıyı şeridi boyunca görülmektedir ve Manş Adaları kıtadakiler ile İngiltere'deki höyükler arasında uygun bir bağ teşkil etmektedir. Fakat bu dağılım içinde anıt mezarlar (on ve üzeri höyükten oluşan kümeler) bütünlüğü bozulup dağılan Tuna dünyasının periferisinde oldukça önemli bir şekilde kabul görmüştür. Polonya'da Kujavia ve Pomerania'nın batı kesiminde, Fransa'da Caen Ovası'nda, Yonne, Seine ve Marne nehirleri vadileri boyunca ve Beauce Ovası'nda bu anıt mezarlara rastlanmaktadır. Buralar tam da yerli avcı-toplayıcı gruplar ile Tuna çiftçileri arasında yoğun kültürel temasların yaşandığı bir bölgedir ve burada uzun höyük mezarlar Avrupa'daki Neolitik ölü gömme geleneğinde

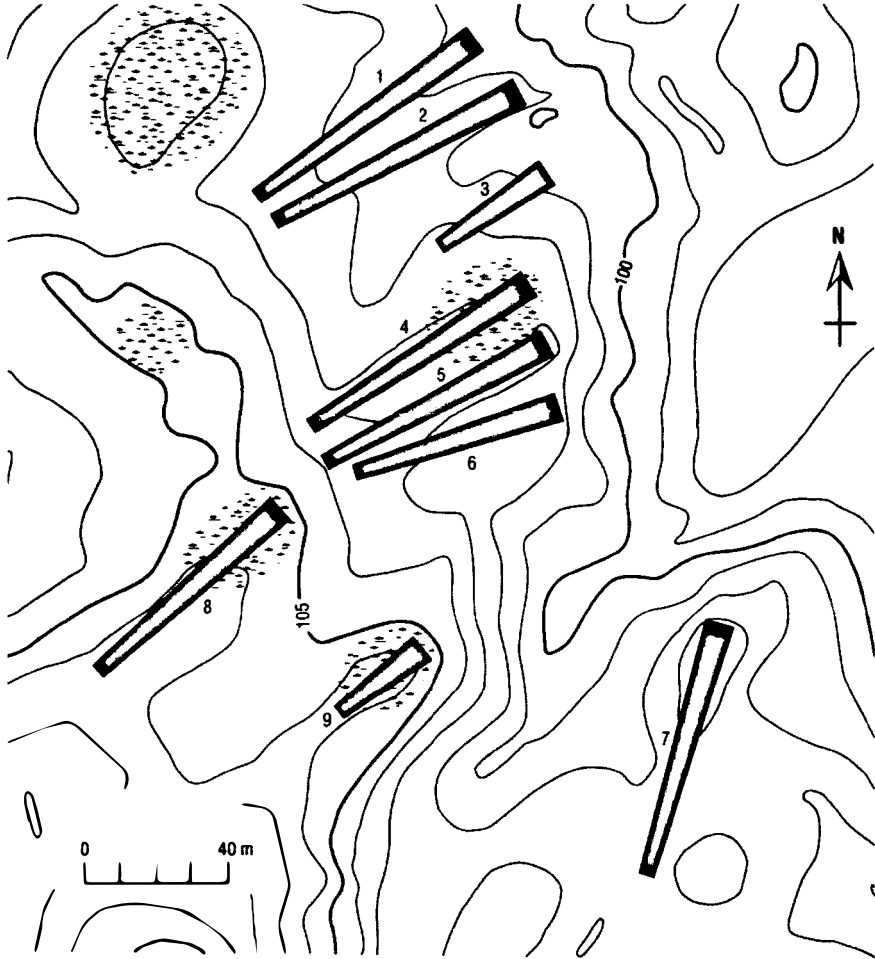
anıtsallığın başlangıcını oluşturmaktadır.

On dokuzuncu yüzyıl başlarında Polonya'nın kuzeybatı kesiminde yer alan Pomerania'nın batısında yapılan yüzey araştırmalarında sayıları yüze kadar çıkan höyüklerin oluşturduğu mezarlık alanlar bildirilmiştir -tamamı yollar, çiftlik evleri ve arazilere çekilen setlerin inşasında yok olmuş. Polonya'da, Kujavia'da sayıları ona kadar çıkan höyüklerin oluşturduğu küçük mezarlık alanlar günümüzde halen dururken, Fransa'da havadan gözlem yoluyla yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılmış olan -ki yine binlerce yıllık tarım ve diğer faaliyetler neticesinde yüzeydeki izleri tamamen silinmiş- mezarlık alanlar otuza yakın yapı içermektedir. Uzun höyük mezarlıklar tasarım, inşa ve ritüeller gibi unsurlar yönünden farklı bölgelerdeki farklı doğal ve kültürel koşulları yansıtan kayda değer bir çeşitlilik sergilemesine karşın, mezarlık alanlar ve ölü gömme pratiklerinde yer ve mekân düzenlemesi belli yönlerden coğrafi sınırları aşmakta ve bu fenomenin Avrupa'ya geneline özgü karakteristiğini vurgulamaktadır.

MEZARLIK ALANLAR: ALAN VE DÜZENLEME

Mezarlık alanların konumu, görece bataklık ve suya doymuş bir çevre içindeki doğal yükseltiler -"adalar"- özellikle ve bilinçli bir şekilde ölü gömme yerleri olarak tercih edilmiş olabileceğini göstermektedir. Örneğin, Kuvavia'daki Sarnowo ve Wietrzychowice mezarlık alanları sulak vadiler ve akarsularla çevrelenmiştir. Yutland'da, Djurland Yarımadası'nda yer alan Barkær'de, Kolind Sund Koyu'ndaki bir tepede her biri yaklaşık 90 metre uzunluğunda olan iki höyük bulunmuştur. Yine benzer şekilde, Fransa'da, Passy ve Escolives (Şekil 1) mezarlık alanlarının bulunduğu antik Yonne Nehri mendereslerindeki yükseltiler de çevredeki araziyle bağlantılarla nehir tarafından kesilen "adalar" olarak görülmektedir.

Mezarlık alanların terk edilmiş yerleşimler üzerine kurulması ve höyüklerin mezarlık alanlar içindeki düzen ve tertibi gibi diğer unsurlar aynı derecede yaygın bir şekilde görülmektedir. Sarnowo mezarlık alanı Huni Biçimli Kap Kültürü'ne ait olan ve muhtemelen sakinlerinin doğrudan kuzeye, daha kuru ve biraz daha yüksek kesimlerde bir yere taşınmayı tercihi sonrasında terk ettiği bir yerleşim üzerine kurulmuştur. Toprak höyüklerin altında küçük, dikdörtgen evlerin temelleri sü-

Şekil 2: Magdalena A S. Midgley tarafından çizilmiş Kujavia'daki Sarnowo Mezarlığı'nın planı.

rülmüş tarladaki antik saban izleriyle birlikte bulunmuştur. Bu yerleşim yerindeki sürülmüş arazi konusunda akademi camiası ikiye bölünmüş olmasına karşın, Danimarka'da daha geç dönemlere ait höyüklerden bazıları höyük altında korunmuş halde bulunan saban izleri sayesinde geçmişte tarım yapılmış olduğu tartışmasız kanıtlanan araziler üzerine inşa edilmiştir.

Höyüklerin Kujavia ve Yonne Vadisi gibi birbirinden oldukça uzak noktalarda şahit olunduğu üzere, yelpazeye benzer bir modelde düzenlenmesi (Şekil 2) bu bölgedeki Geç Tuna yerleşimi köylerindeki evlerin

uzamsal planını akla getirmektedir. Kişinin yaşarkenki evinin öldüğündeki evi için bir örnek teşkil ettiği fikri oldukça uzun bir maziye sahiptir. Geçmiş on dokuzuncu yüzyıl ortalarına, İsveçli Sven Nilsson'un Eskimo evlerinin zemin planı ile İsveç geçitli mezarlarınıninki arasında benzerlikler ile ilgili yorumlarına dayanmaktadır ve o tarihten bu yana pek çok bilim insanı bu olasılığı dile getirmiştir. Özellikle de Kuzey Avrupa höyüklerinin Kujava'da, Geç Tuna Dönemi'ne ait Brzeę Kujawski yerleşiminde ortaya çıkarılan meskenleri andırdığını belirten V. Gordon Childe ciddi bir etki yaratmıştır. Esasen, Barkær'deki iki uzun höyük "Tuna tarzı" uzun ev kalıntıları olduğu yönündeki P. V. Glob'un özgün yorumu, yanlış yönlendirse bile, söz konusu iki yapı arasındaki benzerliklerin kusursuz bir örneğidir. Kujavia'da, Brzeę Kujawski'deki evlerin planlarıyla Sarnowo'daki höyüklerin planı karşılaştırıldığında yine bu tür bir örüntü ile karşılaşılmaktadır. İki yerleşim yeri birbirine yalnızca 15 kilometre uzaklıktadır ve Brzeę Kujawski Köyü'nün yerleşim yeri olarak kullanıldığı son evrelerden, yani aynı döneme ait olmaları gayet mümkün görünmektedir. Ayrıca Obalki, Leńniczówka ve Wietrzycho- wice gibi diğer Kujavia mezarlık alanları da yine benzer yapıdadır.

Diğer taraftan, Paris Havzası'nın güney kesimindeki höyükler münferit Tuna evlerini akla getirmekte ve şekillerinin yanı sıra sınırlarının hendeklerle belirlenmiş olmaları yönünden Escolives'teki orta büyüklükteki höyüklerden bazıları ile gerek büyüklük gerekse kavramsal olarak kusursuz bir uyum sergilemektedir. Seine ile Yonne nehirlerinin birleştiği noktada bulunan Balloy bu tür bir yorum için en dikkat çeki- ci kanıtları barındıran yerdir. Burada, yaklaşık olarak M.Ö. 4700'de bir- kaç ikizkenar yamuk evden oluşan bir Geç Tuna Dönemi yerleşimi kurulmuştur. Köy tamamen terk edildikten sonra, yaklaşık olarak M.Ö. 4500-M.Ö. 4450 gibi Cerny kültüründen bir grup aynı bölgeyi ölü gömme ve diğer ritüelleri yerine getirdikleri geniş bir tören alanı olarak kullanmıştır.

Diğer taraftan, söz konusu Cerny kültürü sakinleri yükseltilmiş bir çevrelemenin yanı sıra, kuzeybatıya on yedi höyükten oluşan bir anıt mezar inşa etmiştir. Bu höyüklerin en az beş tanesi geçmişte ev olarak kullanılmış olan yapıların tepesine yerleştirilmiştir; konumlandırma bi- rebir aynıdır, höyükler evleri tamı tamına kapatmıştır ve bu ev kalıntı- ları açıkta kalmış olan evlerin kalıntılarına kıyasla çok daha iyi korun- muş vaziyette bulunmuştur. Balloy'da ulaşılan bulgular şüphe ve tartış-

maya yer bırakmaksızın göstermektedir ki evler, yıkılmış olmalarına rağmen, yerleşim yeri terk edildikten iki yüz yıl sonra bile ölülerin gömüldüğü höyüklerin konumuna rehberlik etmek üzere hâlâ yüzeyde görülebilmektedir. Höyükleri kullanılmayan evler üzerine inşa etme isteği Tuna topluluklarının hiç yerleşmemiş olduğu bölgelerde bile yaygındır. Hamburg yakınlarındaki Sachsenwald'daki uzun höyük mezarlık alanı bu anlamda iyi bir örnektir ve Danimarka'daki münferit uzun höyüklerin pek çoğu buradakine benzer şekilde Huni Bıçimli Kap kültürüne ait terk edilmiş yerleşimler üzerine inşa edilmiştir.

HÖYÜKLER, MEZARLAR VE ÖLÜLER

Höyüklerin şekilleri ovalden dikdörtgene, ikizkenar yamuktan üçgene kadar değişkenlik gösterirken, 20 metre gibi kısa olanları da mevcuttur uzunlukları 300 metreyi bulanlar da. Diğer taraftan, genişliği 10 metrenin üzerine çıkan höyüklere nadiren rastlanmaktadır. Yapı malzemesi olarak taşın pek fazla bulunmadığı bir bölge olan Orta Fransa'da, höyükler hendeklerle kısıtlanmıştır. Passy ve Escolives anıtlarında da bir oranda dikkat çeken bu hendeklerin iç kısımlarına yerleştirilmiş ahşap kazıklarla bir tür çit oluşturmuş olması mümkündür. Bu tür ahşap çitler Danimarka'da oldukça fazla kaydedilmiştir. Zaman zaman yıkılmış halde ortaya çıkarılan bu tür çitlerin, Doğu Yutland'da yer alan Bygholm Nørremark'ta olduğu gibi kimi yerlerde de daha sonraları taşlar eklenerek büyütüldüğü de saptanmıştır. Diğer taraftan, buzullarla taşınmış yabancı kaya blokları yönünden zengin olan Kujavia'da höyükler, her ne kadar kendi yükseklikleri orijinalinde çok daha fazla olmasına karşın, genellikle yükseklikleri 1 metreyi aşmayan taş bordurlar içinde tutulmuştur. Her halükarda bu çevrelemeler ölünün konduğu ve küçük ahşap tapınakların zaman zaman cenaze ritüeline eşlik eden performanslara imkân tanıdığı yeri kutsal bir alan olarak tasvir etmiştir.

Olağandışı olmamalarına karşın genellikle bir höyük içinde doğu-batı yönünde bir ya da iki mezar bulunmaktadır. Escolives'teki höyüklerden biri ana eksene yerleştirilmiş üç ayrı mezar içerirken, Kujavia'daki Rybno'da tek bir höyüğün ana ekseninde en az altı mezar kaydedilmiş, Balloy'da gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ise merkeze yerleştirilmiş sekiz mezar ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlar inşaat yönünden dikkate değer bir çeşitlilik sergilemektedir: Fransa'da kalas veya istisna-

i bir şekilde ince taş plakalar döşenmiş çukurlar yaygındır. Kujavia ve Danimarka'da tipik olarak harici bir taş çerçeveyle desteklenmiş ve üzeri genellikle toplama taşlarla örtülmüş yüzeye dikili kalaslardan yapılmış dikdörtgen kutulara rastlanırken, küçük yığma taş höyükler daima çürümüş bir ahşap çatının üstünde mezara dökülmüştür. Diğer örneklerde ölümler tabut içinde veya kefen sarılı vaziyette mezar çukurunun tabanına yerleştirilmiştir.

Ahşap mezarlardan en azından bazılarının ilk cesetten sonra da açılabilir olması amaçlanmıştır. Escolives'teki bir çifte mezarda bulunan kemiklerdeki bozunum ve tahribat ilk ölünün gömülmesinden bir süre sonra bir ikinci kişinin aynı mezara gömüldüğünü göstermektedir. Gerçekten de bu tür mezarların gelecekte bu bölgede ortaya çıkacak olan anıt mezarlar için örnek model görevi görmüş olması mümkündür. Barkær'de mezarlardan biri bariz bir şekilde yanındaki ahşap mezarın taştan yapılmış bir kopyasıdır; öyle ki taşlara ince kalas gibi şekil verilmiştir. Fransa'da bazı mezar çukurlarının Malesherbes, Loiret'de ortaya çıkarılan türde büyük taş plakalarla örtülmüş olması bu gelişmenin farklı bir yönünü yansıtmaktadır.

İnsan kalıntıları genellikle kötü korunmuş vaziyettedir fakat bulunmuş iskeletler ölümlerin kolları iki yanda ve sırt üstü uzanmış vaziyette gömüldüğünü açıkça göstermektedir ve ölümlerin bu pozisyonda gömülmesi, daha önceki Mezolitik Dönem topluluklarının yaygın olarak sürdürmüş olduğu bir gelenektir. Yapılan antropolojik analizler yenidoğan bebeklerden yetişkinlere kadar her yaştan ve cinsiyetten ölümlerin uzun höyüklere gömüldüğünü göstermektedir. Nüfusun bariz bir şekilde çok küçük bir kısmının buralara gömülmüş olması, bu uzun höyüklerin seçilmiş kişilere tahsis edilmiş yerler olduğunu ortaya koymaktadır. Çocukların varlığı özellikle önemlidir ve höyüklere gömülme ayrıcalığına sadece belli sosyal statüde kişilerin sahip olduğunu doğrulamaktadır, zira çocukların kısacık ömürlerinde statü kazanıp öne çıkabilmiş olmaları mümkün değildir.

Mezar malları tipik olarak sınırlıyken, Fransa'daki mezarlar Kujavia ve Danimarka'dakilere kıyasla genellikle daha zengindir. Bir veya iki çömlek kap, çakmak taşı aletler ve süs eşyaları yaygın mezar eşyaları arasındadır. Bazı insanlar yabani hayvan dişleri, deniz kabuğu ve daha kuzey enlemlerinde amber kolyeler ile birlikte gömülmüşlerdir. Diğer taraftan Kuzey Avrupa'da bakır boncuk ve kolye buluntulara seyrek

rastlanması bölge için yabancı olan bu metalin Orta Avrupa'daki üretim yerlerinden kuzeye getirilmiş olduğunu göstermektedir.

Kayda değer sayıda mezarda rastlanan belli parçalar dikkat çekmektedir. Hayvan kalıntılarına yerleşimlerde bulunması ve daha da önemlisi mezar içeriklerinde görülmesi Huni Biçimli Kap ve Cerny kültürlerinde avcılığın varlığını gözler önüne sermektedir. Bütün halde ok uçları bulunmamasına karşın, ölünün yanına konan içi ok dolu okluklar ok uçlarının çokluğu ve önemini göstermektedir. Bir tarım toplumuna ait mezar içeriklerinde av malzemelerinin bulunması avcı-toplayıcı köklere sahip olan bu toplulukların yerli doğasının altını çizmektedir. Diğer taraftan, bunlarla birlikte evcil hayvan kemikleri ve Cerny kültürüne ait içeriklerde büyükbaş hayvanların kafataslarından yapılmış bezemeli kapların varlığı tarımla da aynı derecede güçlü bağları olduğunu kanıtlamaktadır.

ANIT MEZARLARIN YORUMLANMASI

İlk bakışta uzun höyük mezarlar kendinden önceki gelenekten çarpıcı bir kopuşa işaret etmektedir: belirgin bir şekilde anıtsal mimari, sosyal dönüşümleri gözler önüne seren ölü gömme pratiği farklılıkları ve M.Ö. beşinci binyıl ortalarındaki Neolitik topluluklarda yeni hiyerarşilerin ortaya çıkışı. Bu mezarların önemi sadece yeni ortaya çıkmış olmalarından ileri gelmemektedir, aynı zamanda Tuna dünyası ile avcı-toplayıcı dünyasının birleşmesini yansıtan gömülü sembolizmden de kaynaklanmaktadır.

Scania'da Skateholm, Zealand'da Vedbæk'e karşılık olarak Atlantik'te Breton'da yer alan Hoëdic ve Téviec gibi örneklerden görüldüğü üzere Avrupa'da mezarlık alanlar ilk kez Mezolitik Dönem'de ortaya çıkmıştır. Bu ölü gömme geleneklerinin kuralları Huni Biçimli Kap ve Cerny kültürlerinin ölü gömme pratiklerinde net bir şekilde görülmektedir. Tuna çiftçileri de ölümlerini periferi yerleşimlere inşa ettikleri mezarlık alanlarına gömerken, ahşaptan uzun evlerin bulunduğu köyler de yine bu erken dönem çiftçilerin dünyasındaki istikrar ve devamlılığın önemli bir sembolü olmuştur.

M.Ö. beşinci binyılın ortalarında Tuna köyleri görkemli birer terk edilmiş harabeye dönüşmüşken, köhnemiş evleri kültürel çevreyi etkileyici bir şekilde damgasını vurmaya devam etmiş ve böylece yaşayan

topluluklara atalarının yaşadığı yerlere ilişkin güçlü birer imge sunmuştur. Bu dönemin yerel geleneği maalesef bilinmemektedir fakat tümüyle bu terk edilmiş köylerle ilgili hikâyeler, şarkılar, efsanelerle dolu bir gelenek olmadığını söylersek yanlış olmayız gibi görünmektedir. Dönem dönem bu kutsal yerlere yapılan hac yolculuklarının atalar ve geçmiş zamanlara ilişkin güçlü anıları hatırlatmış olması elbette ki mümkündür. Sonuç olarak, böyle özgün bir sembolün ev içi alandan mezar taşınması ve bu durumun gerek somut gerekse metaforik anlamda yaşayan insanların köyünün ölmüşlerin ebedi meskenine dönüşmesi şartırtıcı olmasa gerek.

Ayrıca bkz. Brzesc Kujawski (2. Cilt, 4. Bölüm), Megalitik Dünya (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Albrethsen, S. E. ve E. Brinch Petersen. "Excavation of a Mesolithic Cemetery at Vedbæk, Denmark." *Acta Archaeologica* 47 (1976): 1-28.

Bradley, Richard. *The Past in Prehistoric Societies*. London: Routledge, 2002. (Özellikle bkz. 2. Bölüm).

Childe, V. Gordon. "The Origin of Neolithic Culture in Northern Europe." *Antiquity* 23 (1949): 129-135.

Delor, Jean-Paul, vd. "L'implantation des nécropoles monumentales, au sud du Bassin parisien." İçinde *La culture de Cerny: Nouvelle économie, nouvelle société au Néolithique*. Ed. C. Constantin, D. Mordant ve D. Simonin, s. 381-395. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, no. 6. Nemours, France: Éditions APRAIF, 1997.

Duhamel, P. "La nécropole monumentale Cerny de Passy (Yonne): Description d'ensemble et problèmes d'interprétation." İçinde *La culture de Cerny: Nouvelle économie, nouvelle société au Néolithique*. Ed. C. Constantin, D. Mordant, and D. Simonin, s. 397-448. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, no. 6. Nemours, France: Éditions APRAIF, 1997.

Kristiansen, K. "Ard Marks under Barrows: A Response to Peter Rowley-Conwy." *Antiquity* 64 (1990): 322-327.

Larsson, Lars. "Man and Sea in Southern Scandinavia during the Late Mesolithic: The Role of Cemeteries in the View of Society." İçinde *Man and Sea in the Mesolithic: Coastal Settlement above and below Present Sea Level*. Ed. A. Fisher, s. 95-104. Oxbow Monograph, no. 53. Oxford: Oxbow Books, 1995.

Liversage David. *Barkær: Long Barrows and Settlements*. Copenhagen, Denmark: Akademisk Forlag Universitetsforlaget i København, 1992.

Madsen, T. "Earthen Long Barrows and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary Practice in Denmark." *Proceedings of the Prehistoric Society* 45 (1979):

301-320.

Midgley, Magdalena S. "The Earthen Long Barrow Phenomenon in Europe: Creation of Monumental Cemeteries." İçinde *Památky archeologické Supplementum 13 (In Memoriam Jan Rulf)*, pp. 255-265. Prague, Czech Republic: n.p., 2000.

-----, *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*. BAR International Series, no. 259. Oxford: British Archaeological Reports, 1985.

Mordant, D. "Le complexe des Réaudins à Balloy: Enceinte et nécropole monumentale." İçinde *La culture de Cerny: Nouvelle économie, nouvelle société au Néolithique*. Ed. C. Constantin, D. Mordant ve D. Simonin, s. 449-479. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France, no. 6. Nemours, France: Éditions APRAIF, 1997.

Niesiolowska-Sreniowska, Ewa. "The Early TRB 'Ploughmarks' from Sarnowo in Central Poland: A New Interpretation." *Oxford Journal of Archaeology* 18, no. 1 (1999): 17-22.

Nilsson, S. *The Primitive Inhabitants of Scandinavia*. 3. Baskı. London: Longmans, Green, 1868.

Péquart, Marthe ve Saint-Just Péquart. *Hoëdic: Deuxième station-nécropole du Mésolithique côtier armoricain*. Antwerp, Belgium: De Sikkel, 1954.

Péquart, Marthe, Saint-Just Péquart, Marcellin Boule ve Henri-Victor Vallois. *Téviec: Station-nécropole Mésolithique du Morbihan*. Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire no. 18. Paris: Masson & Cie, 1937.

IV

TARIMSAL FAALİYETLERİN SONUÇLARI

M.Ö. 5000 - M.Ö. 2000

GİRİŞ

PETER BOGUCKI

M.Ö. 5000-2000 arasında Avrupa'nın tarihöncesi toplumları bir başka dönüşümün içine daha girmişlerdir. Tarım devrimi ile birlikte, avcı-toplayıcılar ve tarihin ilk çiftçilerinden oluşan gruplar, ileri düzeyde tarım ve hayvancılık ile uğraşır olmuşlardır. Her bölgenin kendine has farklılıkları olsa da, geniş alanlara yayılan bir değişim ve dönüşüm söz konusudur. Tarımsal faaliyetler istikrarlı bir ekonomi sitemine dönüşmüş; sürdürülebilir tarım ve hayvancılık uygulamalarının birleştirilmesi ile birlikte ziraat köylerinin her biri kendi kendine yeter bir yapıya bürünmüştür. İnsanlar, sahip oldukları sürü hayvanlarını munis besin kaynakları olarak görmekten vazgeçmiş; bu hayvanların canlı haldeyken sundukları ürünlerin (süt, yün, çekme gücü vb) farkına varmış; önce süs eşyalarının, ardından da araç-gereçlerin yapımında taş, kemik ve toprağa ek olarak metal kullanmaya başlamıştır. En nihayetinde de; bataklıkların ilk defa adak çukurları olarak kullanılmasının yanı sıra, anıtlar ve ayin alanlarından anladığımız kadarıyla, törensel uygulamalara büyük efor sarf etmeye başlamışlardır.

Avrupalı arkeologların bu dönem için kullandıkları pek çok isim bulunmaktadır. Avrupa anakarasında, Neolitik Çağ'ın son dönemlerine atfen kullanılan "Geç Neolitik" terimi, genel olarak bu toplumların ev-

rensel bazda isimlendirilmesi için uygun bir terimdir. Tarım devriminin en son Kuzey Avrupa ve Britanya Adaları'na ulaşması sebebiyle bu periyod Neolitik Çağ'ın tamamını kapsamakta; dolayısıyla da Erken, Orta ve Geç Neolitik olmak üzere, lokal ayrımlar yapılmaktadır. Güney, Güneydoğu ve Orta Avrupa'da ise kullanılan ilk metalin bakır olmasına ithafen "Bakır Çağı", zaman zaman da yunanca "bakır" ve "taş" kelimelerinin bir birleşimi olarak "Kalkolitik Çağ" terimi kullanılmaktadır. Özellikle Güneydoğu Avrupa'daki eski yayınlarda "Eneolitik" terimi geçiyor olsa da; daha genel ifadeler söz konusu olunca bu terime pek itibar edilmemektedir.

TARIM ALANINDAKİ BAŞARILAR

Tarım uygulamalarının yayılmasının ardından, geçimlerini ehlileştirilmiş bitki ve hayvanlar üzerinden sağlayan topluluklar, kuzeydeki üç-üç bölge haricinde Avrupa'nın her yerinde görülmeye başlamıştır. Sadece tek bir bölgede, İsveç'in kıyı kesimleri ve Gotland adasında nispeten kısa sayılabilecek bir süre boyunca, tarıma dayalı ekonominin bırakılarak deniz kaynaklarına yönelik söz konusu olmuş; geri kalan her yerde ise çiftçilik ve hayvan yetiştiriciliğinin bir arada yürütüldüğü bir ekonomik strateji benimsenmiştir.

Tarımcılık; yaradılışı gereği riskli bir girişimdir. Mahsullerin verimi hava koşullarına bağlı olarak değişkenlik göstermekteyken; hayvanların hastalanma veya çalınma riski bulunur. Fakat riskler hesaplanabilir ve yeterli deneyim sonucunda bilinçli adımlar atılabilir. Çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri, çevrelerindeki koşullardan haberdar oldukları için alınacak riskleri inceliklerle değerlendirebilirler. Çiftçiliğin her alana yayılmasıyla birlikte belirsizlik (diğer bir deyişle; bir sonraki adımda neler olabileceğini bilmemekten doğan acizlik) ortadan kalkmıştır. Bitkilerin ve hayvanların ilk olarak ehlileştirilmesini takip eden bir kaç yüzyıl içinde, daha fazla bilgi ve tecrübe edinen Geç Neolitik'in çiftçi toplulukları, belirsizliklerle boğuşmak yerine risk yönetimini öğrenmişler; böyle bir olgunun sosyal hayatın diğer alanlarına yansımaları da kaçınılmaz olmuştur.

Belli bir bölgede tarımsal üretimdeki belirsizliklerin ortadan kalkması, akabinde de ehlileştirilen bitki ve hayvanların uygun bir şekilde ye-

tiştirilebiliyor hale gelmesi; insanoğluna sadece karnını doyurmaktan öte, hayatın diğer yönleriyle de ilgilenebilme fırsatını doğurmuştur. İnsanların belirli bölgelere veya topraklara bağlılığı söz konusu olmuş; sahip olunan arazi ve otlakların aile içinde kalması için akrabalık bağlarının net olarak tanımlanması gerekliliği doğmuş; hatta topluluklar arasında alış-veriş ilişkileri başlamıştır. Ayrıca, insanlar sosyal ve ekonomik avantajları kendi lehlerine çevirme peşinde koştukları için yağmalar ve çatışmalar hayatın birer parçası haline gelmiştir. Törensel aktivitelere daha fazla zaman ayrılabilir olduğundan; ayinler ve defin uygulamaları için belirli kutsal alanların oluşturulması gündeme gelmiştir.

HAYVANSAL YAN ÜRÜNLER

Sütçülük Neolitik'in ilk yüzyıllarından itibaren pek çok bölgede uygulanmakta olsa da; besi hayvanlarının diri haldeyken sundukları ürünlerin tam olarak idrakine varılması çağın son dönemlerini bulmuştur. Tıpkı ehlileştirme mevhumunun ortaya çıkmasında insanoğlu ve hayvanlar arasındaki ilişkinin "avlamaktan-yetiştirmeye evrilmesi" gibi; hayvansal yan ürünler olarak adlandırılan süt, yün ve çekiş gücü gibi avantajlarının kullanıma geçmesi için de hayvanlara bakış açısının değişmesi gerekmiştir. İlk başlarda besi hayvanları, sundukları et ve deri bakımından, sadece öldürüldükleri zaman bir işe yarıyorlarmış gibi düşünülse de sonradan sığır, koyun ve keçi gibi hayvanların ölerек insanoğlunun besin düzenine son bir katkıda bulunmadan çok daha önce, yani diri haldeyken de epey faydalı ürünler sundukları keşfedilmiştir. Tabi domuzların böyle bir imkân sunmaları mümkün olmadığı için; bu hayvanlar etleri ve derileri için yetiştirilmeye devam etmiştir.

Canlı hayvanlara verilen önem artınca, besi hayvanlarına sahip olmak zenginliğin hakiki kaynağı olarak görülmeye başlamıştır. Sütünden ve yününden yararlanılan koyun ve keçilere sahip olan herhangi bir hanehalkı beraberinde pek çok avantaja da sahip olmaktadır. Çünkü süt, çok daha uzun süreler boyunca saklanabilme imkânı bulunan peynir üretimine; yün ise giyecek ve mefruşat üretimine olanak tanımaktadır. Hepsinden öte, en büyük avantaj, sığırların saban ve yük vagonlarını çekebilme gücünün altında yatmaktadır. Sabanın keşfi; daha önce ekilip biçilemeyecek kadar sert toprakların işlenmesine, ayrıca belli bir hanehalkının ekebileceği toprak alanının daha önce olmadığı kadar geniş-

lemesine ön ayak olmuştur. Vagonlar ise biçilen ekinler, yakacak odunlar, hayvan ölüleri ve benzeri ağır yüklerin uzun mesafelere taşınmasında en büyük yardımcıdır. Hayvanları taşımacılık alanında kullanmayı başarabilen topluluklar iş gücünü bir hayli arttırma fırsatı yakalamıştır.

M.Ö. 4500 itibarıyla özellikle Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlayan bozkırlarda taşımacılık alanında çok daha büyük bir çıkış açan atların evcilleştirilmesi söz konusudur. At binme ve koyun gütmeyi birleştirdiği bir ekonominin geliştiği bu topraklarda, sonraki bin yıl içinde de devam edecek olan bir "göçebe tarımcılık" mevhumu doğmuştur. Hayvanların böylesine değerlendirilmesinin getirdiği sonuçlardan bir tanesi de haneler arasındaki refah düzeyinin farklılaşması olmuştur. Zira, bazı aileler diğerlerinden daha fazla sayıda hayvanı gütmeyi başarabilmişse de bazıları ya şanssızlığa maruz kalmış ya da aptallık ederek ellerindeki kaynaklardan faydalanmayı becerememişlerdir. Dolayısıyla, Avrupa toplumlarında çok sonradan "bariz" bir şekilde ortaya çıkacak olan sosyal eşitsizliğin temellerinin Geç Neolitik döneminde atılmış olma ihtimali yüksektir.

ÇEŞİTLİ YERLEŞKE TİPLERİ

Geç Neolitik Çağ'ın en belirgin özelliklerinden biri de yerleşke düzenlerinde göze çarpan farklılıklardır. Bu döneme ait yerleşke tipleri çok sayıda evin bir araya geldiği alanlardan, yalnızca bir kaç yapının bulunduğu alanlara; içi içe kümelenmiş yerleşim birimlerinden, birbirlerinden oldukça uzağa kurulmuş olan çiftliklere kadar geniş bir yelpazeye yayılmışlardır. Örneğin Balkanlar gibi belli başlı bölgelerde kil evlerden oluşan yerleşkeler sürekli olarak aynı lokasyon üzerine yeniden inşa edilmiş, böylece höyük oluşumlarına yol açmış; Kuzey ve Batı Avrupa'da ise ahşap yapı binaların pek çok kez yeniden inşa edilmesi ve yerlerinin değiştirilmesi sonucunda geriye kalas yığınlarından oluşan inşaat birikintileri kalmıştır. Ahşabın bulunmadığı bölgelerde, evlerin (içlerindeki yapılar da dahil olmak üzere) taş bloklar kullanılarak inşa edildikleri görülür. Orkney Adaları'ndaki dikkate şayan yerleşkeler bu tip yapıların en iyi örnekleridir.

Geç Neolitik Çağ'ın yerleşkelerinde böylesi bir çeşitliliğin görülmesi, insanların ikamet ettikleri bölgelerle kuvvetli bağlar geliştirdiklerinin ve domestik mimaride yöresel gelenek ve adetlerin belirmeye başladığı-

nın güçlü bir kanıtı niteliğindedir. Evlerin planları yöresel tarzlara ve bulunabilen yapı malzemelerine bağlı olarak değişmekte; kimi yerlerde kare veya dikdörtgen planlı olan evler, kimi yerlerde yuvarlak veya oval planlı olabilmektedir. Aynı zamanda yerleşkelerin konum tercihleri de yöresel tercihlere bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Örneğin, Alpler'e yakın göl havzalarındaki evler, göl kıyılarındaki yumuşak çamur zeminin içine çakılan kazıklar üzerine oturtulmaktayken; Baltık Denizi'ndeki Bornholm Adası'nda uzun evlerden oluşan yerleşkeler, platoların yumuşak eğimli kıyı ovaları ile birleştiği dik akarsu yamaçlarının kenarına kurulmuşlardır. Bazı bölgelerdeki yerleşkeler arazinin kolay savunulabilir bölgelerine kurulmuş veya etrafları çitler ve hendeklerle sarılmışken, bazı bölgelerdeki yerleşkelerin etrafları tamamen açık, konumları ise kolayca erişilebilir durumdadır.

Genelleyecek olursak; Geç Neolitik Çağ'da Avrupa'da konuşlanmış olan topluluklar "mezra" tipi yerleşim birimlerinde konaklamaktadır. Bu tip toplulukların uzun süreli bir siyasi liderlik altında idare edildiklerini düşünmek mantıksız olacaktır. Yerleşkelerde yer alan her bir hane, kısmen de olsa kendi özerkliğine sahiptir. Zaman zaman, özerk hanelerin beraber hareket etme ihtiyaçları doğmuş olabilir. Bu durumda muhtemelen geçici bir liderin önderliği söz konusu olmuştur ama yine de bu dönem; kendini aslen Tunç Çağı'nda gösteren ve soydan soya aktarılan bir sosyal statü mevhumunun varlığına dair izler aramak için henüz erken bir dönemdir.

BAKIR ARAYIŞI

Geç Neolitik'in Avrupalı sakinleri çanak-çömlek yapımında ustalaşmışlardır. Çanak-çömlek üretimi tarihteki ilk kimyasal işlemidir. Çünkü, kullanılan ham madde kimyasal bir dönüşüme uğratarak yeni bir forma sokulmaktadır. Çömlekçilerin metal cevherlerini ısıtacak yüksekliklerdeki sıcaklıklara erişebilmeyi başardıkları ilk andan itibaren aynı piroteknoloji prensipleri minerallere de uygulanmaya başlamış, cevherlerin özünde bulunan metallerin eritilmesi mümkün hale gelmiştir. Geç Neolitik Çağ'da yaygın olarak kullanılmaya başlayan ilk metal bakırdır. Cevherinden ayrıştırılarak eritilen bakır metali, çekiclenerek veya kalıplara dökülerek pırıl pırıl parlayan süs eşyalarına veya kullanışlı aletlere dönüştürülebilmektedir.

M.Ö. 4500 ila 3000 arasında Güneydoğu Avrupa ve İber Yarım Adası'nda bakır kullanımı olağanüstü derecede yaygınlaşmıştır. Bakır damarlarını takip eden madenciler metal içeren kayaları önce ısıtıp sonra suyla soğutarak parçalamakta, böylece kayanın içindeki cevhere ulaşabilmektedir. O dönemlerde, eritilmiş bakırın uzun mesafelere taşınması da söz konusudur. Örneğin Kuzey-Orta Polonya'da yer alan arkeolojik sitelerde ortaya çıkan bakır eşyalarda kullanılan metalin en az 500 kilometre öteden, Karpatlar'daki yeri tam olarak tespit edilememiş kaynaklardan gelmiş olduğu bilinmektedir.

Geç Neolitik'te bakır kullanılarak üretilen materyallerin büyük bir çoğunluğunu boncuklar, bilezikler ve kolyeler gibi süs eşyaları oluşturmaktadır. Bakırın levha ve şerit haline getirilmesi kolaydır; bu parçaların rulo yapılması ile kolay yoldan pek çok süs eşyası yapılmıştır. Kuzey Polonya'daki Osłonki Köyü'nde ortaya çıkan bir mezarda, merhumun kafasında çok sayıda bakır şeridin deri veya kumaş benzeri bir kemerin etrafına sarılmasıyla üretilmiş bir başlık bulunmuştur. Sonraki dönemlerde araç-gereç yapımında da bakır kullanılmaya başlanır. Karpatlar Havzası'ndaki mezarlıklarda (örneğin Macaristan'daki Tiszapolgár Kültürü'ne ait mezarlarda) devasa boyutlarda bakır baltalara ulaşılmıştır. M.Ö. 4000'in sonlarından itibaren bakır işçileri (1991 yılında Alpler'de keşfedilen Buz Adam Ötzi'nin taşıdığı balta gibi) kısmen daha zarif eşyalar da üretebilir hale gelmişlerdir.

Geç Neolitik'e ait bakır eserlerin büyük bir kısmı kasıtlı olarak gömüldükleri mezarlar veya istif çukurlarında bulunmuştur. Bu uygulama bir süre sonra toplum arasındaki bakır dolaşımını ortadan kaldırdığı için albenisi yükselen bakır metaline biçilen değer artmış; pek çok bölgede, bakırdan yapılmış süs eşyalarına ve araç-gereçlere sahip olmak bir hanehalkının zenginliğini ortaya koyması açısından önemli bir unsur haline gelmiştir.

RİTÜELLER, TÖRENLER VE ANITLAR

Belki de Geç Neolitik Çağ'da Avrupa'da gerçekleşen en etkileyici gelişme; ritüelistik uygulamalar için özel olarak ayrılmış alanlar ile halkın ortak değerlerine hitap eden anıtların inşa edilmiş olmasıdır. Doğal manzaranın şekli yalnızca tarla ve otlaklar için temizlenen arazilerle değil; derin anlamlar yüklenen özel sahaların açılması ile de değişmiştir.

İrlandalı arkeolog Gabriel Cooney, çalışmalarından birinde “mukaddes topraklardan” bahseder. Bu topraklar; gerek doğal gerekse insan elinden çıkma öğeleriyle prehistorik kuşaklar için çok büyük önem arz etmişlerdir. Avrupa’nın her yeri Geç Neolitik insanların eliyle şekillenmiş olan kutsal alanlarla doludur. Adaklık eşyaların bataklıklar veya sulak alanlara gömülmesi geleneği ilk olarak Danimarka ve Polonya’nın kuzeyinde başlamıştır. Karpatların yüksek kesimlerinde yer alan, etrafları hendeklerle çevrili, çember şeklindeki sahaların tören alanları olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Hendek ve set ikilisinin kullanıldığı ilk yapı, İngiltere’nin Salisbury Düzlüğü’ne inşa edilmiş olan Stonehenge anıtıdır. Kuzeye doğru, Avebury’de ise taş bloklarla oluşturulmuş o muhteşem çember görülebilir. Menhir adı verilen bu esrarengiz taş bloklar bir süre sonra Britany’nin pek çok bölgesine yayılmıştır.

Geç Neolitik Çağ’daki törensel mimarinin en etkileyici dışavurumu kuzeyde İsveç’ten güneyde İspanya ve Portekize doğru; Fransa, Britanya ve İrlandayı da kapsamakta olan bir yay boyunca karşılaşılan “Megalitik Lahitler”dir. Taştan yapılmış, çok büyük anıt mezarlara megalitik lahit adı verilir. Devasa kaya kütleleri kullanılarak inşa edilen mezar odaları ve geçitlerin üzerlerinin taş veya toprak yığınları ile kapatılması yoluyla on binlerce megalitik kabir oluşturulmuştur. Megalitik kabirlerin pek çoğu toplu mezar olarak kullanılmış; belli bir kabile veya topluluğun vefat eden üyeleri bu kabirlere birlikte gömülmüşlerdir. Kabir, ölen her yeni kişi için yeniden açılmakta ve eski kuşakların kemikleri bir kenara toplanarak yeni mevhum için boşluk yaratılmaktadır. Megalitik kabirlerin temel işlevi gayet net olmasına rağmen; arkeologlar yıllardır bu yapıların Neolitik toplumları için daha büyük bir anlamı olup olmadığını tartışmaktadır.

SONUÇ

Bölgesel çeşitlilik ve yöresel kimlikler ilk olarak Geç Neolitik Çağ’da görülmeye başlamış; sonraki yüzyıllarda da aynen devam etmiştir. Hayvansal yan ürünlerin kullanıma girmesi ya da uzun mesafeli ticaret gibi ekonomik faaliyetler de yine bu devirde gündeme gelmiş; insanlar kısmen küçük topluluklar halinde yaşamaya devam etse ve statü, güç veya zenginlik durumlarında ufak farklar bulunsun da yaşadıkları araziler üzerinde önemli değişikliklere imza atmışlardır. Her şeyden öte, Av-

246 Antik Avrupa

rupa'yı tam anlamıyla tanıma serüvenimiz Geç Neolitik Çağ ile başlamaktadır. 21. yüzyıldan geriye doğru baktığımızı göz önünde bulundurunca; bu dönem bizlere, Buzul Çağı sonrasında avcı-toplayıcılarının veya daha önceki bin-yılların öncü çiftçilerinin dünyalarından daha tanıdık gelmektedir.

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DAKİ İLK METALÜRJİ UYGULAMALARI

WILLIAM A. PARKINSON

İnsanlar ve insansı ataları tarafından kullanılan en erken teknolojiler (taş alet üretimi vb.) 2 milyon yıl önce; doğada bulunan çeşitli materyallere spesifik şekiller verilmesiyle geliştirilmiştir (örneğin; bir taş yumrusunu daha küçük ve yassı bir alete dönüştürmek gibi). Daha sonra insanlar daha komplike teknolojiler geliştirip, doğal haldeki farklı ham maddeleri birleştirip yepyeni ve farklı maddeler elde etmeyi öğrenmişlerdir. İlk önce kil, ateş ve suyu karıştırıp seramik eşyalar üretmişlerdir. Bu tarz buluşlar insanoğlunun tarihöncesi dönemlerinin çok önemli anlarına tekabül etmektedir ama yine de ilk mucitlerin yetenekleri sınırlı kalmış; uzun ömürlü, yeniden kullanılabilir veya dönüştürülebilecek eserler üretmeleri mümkün olmamıştır. Kırılan bir çanak ya da fazlaca bileylenmekten ötürü kabzasına küçük gelen bir taş alet çöpe atılmak zorunda kalmıştır.

İnsanlar, eskiyene dek kullanıldıktan sonra yeniden değerlendirip bambaşka bir eşyaya dönüştürebildikleri eserler üretmeyi, cevher yüklü kayalardan metal ayırtırmayı öğrendikleri zaman başarabilmişlerdir. Metalürjinin doğuşuyla, üretilen ürünler yeniden kullanılabilir ve işleme sokulabilir hale gelmiş, böylece hem ürünlerin kendilerinin hem de edinilen bilgilerin, üretim yapan insanların gözündeki değeri artmıştır.

Ne yazık ki; metal eserlerin yeniden kullanılabilirlik ve geri dönüşüme uygunluk gibi özellikleri, arkeologların tarihöncesi metalürji uygulamaları konusundaki çalışmalarını bir hayli güçleştirmektedir. En basitinden, o dönemlerde kullanılan aletler öylesine değerlidir ki; orijinal formunda, deforme edilmeden bırakılmış aletlere rastlamak çok zordur.

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA METAL İŞLERİNİN OTONOMİSİ

Tarih boyunca kullanılan teknolojilerin hemen hepsinde olduğu gibi metalürji de çok farklı bölgelerde (Kuzey Amerika, Orta Amerika, Güneydoğu Asya, Yakın Doğu, Mezopotamya ve Güneydoğu Avrupa) birbirlerinden bağımsız kültürler tarafından ayrı ayrı geliştirilmiştir. Sonuç olarak; metalürjinin tam olarak ne zaman doğduğu ve dünyaya yayılmasının ne şekilde gerçekleştiği konusundaki tartışmalar halen devam etmektedir.

20. yüzyılın başlangıcından beri arkeologlar Avrupa'nın Balkanlar bölgesinde, Yakın Doğu'da ve Mezopotamya'da Neolitik ve Bakır Çağları boyunca bakır üretildiğine dair pek çok kanıt ele geçirmişlerdir. 1900'lerin başlarında çoğu arkeolog kültürel yeniliklerin büyük bir kısmının Yakın Doğu'da icat edilip oradan kültürel difüzyon ve göçler yoluyla Avrasya'ya yayıldığına inanmaktadır. Işık Doğudan Yükselir(*ex oriente lux*) teorisinin en büyük destekçisi rölatif tarihleme metodu olmuştur. Rölatif tarihleme metodunda, farklı kazı alanlarındaki stratigrafik kesitlerden çıkarılan arkeolojik eserlerin tipolojik benzerliklerinden yola çıkılarak "bölgesel kronolojik sıralamalar" oluşturulur. Mutlak tarihleme metotları (örneğin Radyokarbon Tarihleme) keşfedilene kadar arkeologların her bir spesifik bölge için ayrı ayrı "mutlak kronolojik sıralama" yapıp daha sonra bu sıralamaları karşılaştırma fırsatları olmamıştır.

Colin Renfrew "*The Autonomy of the South-East European Copper Age*" (Güneydoğu Avrupa'da Bakır Çağı'nın Otonomisi) isimli makalesinde hem rölatif hem de mutlak tarihleme metotlarını kullanarak, bakır eritme teknolojisinin Yakın Doğu ve Mezopotamya'dan çok çok önce Balkanlarda geliştirildiğini ikna edici bir şekilde kanıtlamış; ayrıca metalürji mevhumunun birden bire oluşmadığını, birbirinden bağımsız pek çok farklı keşfin bir araya gelmesiyle son şeklini aldığını iddia etmiştir. Renfrew'e göre; insanlar ilk olarak doğal haldeki arı metali çekiçlemeyi

ve delmeyi öğrenmiş, bu yöntemi kullanarak çok sayıda boncuk üretmişlerdir. Bu sürecin ardından tavlama yöntemi öğrenilmiştir. Tavlama yönteminde metal önce ısıtılarak çekiçlenir, ardından suya sokularak soğutulur, böylece metale şekil vermek kolaylaşır. Metalin eritilebilir özelliği öğrenilmiş olduğu için, kalıplama yöntemi de bu evrede kullanılmaya başlar. Son olarak da kayaçlardaki bakırın eritilmesi sırasında diğer metal cevherleri de keşfedilmiş; bakırın kalay veya arsenik gibi metallerle karıştırılmasıyla da tunç elde edilmiştir.

Güneydoğu Avrupa ile Güneybatı Asya'daki ilk metal teknolojilerinin kronolojik ilişkileri tam olarak çözülememiştir, ancak; M.Ö. 5. yüzyılda Güneydoğu Avrupa'da üretilen bakır eşyaların Asya'da üretilenlerden daha gelişmiş olduğu, hatta ticaret ağlarını ve sosyoekonomik organizasyonu önemli ölçüde etkilediği bilinmektedir.

İLK BAKIR ESERLER

Doğu Anadolu'daki Çayönü kazı alanında M.Ö. 8000'e, Güneybatı Anadolu'daki Çatal Höyük kazı alanında da M.Ö. 7000'e ait olan bir kaç parça arı-bakırdan yapılmış eşya bulunmuştur. Mezopotamya'da bulunan, Halaf ve Hassuna kültürlerine ait bakır ve kurşundan yapılmış süs eşyaları ise M.Ö. 6000 tarihlidir ve bu eserlerin hepsi soğuk-çekiçleme yöntemiyle şekil verilmiş arı-metallerden üretilmiştir.

Güneydoğu Avrupa'da bakır eşya üretimi M.Ö. 6000'lerde başlar. En eski tarihli bakır eşyalar Lepenski Vir kazı alanında ortaya çıkmıştır. Henrietta Todorova ve diğer bazı arkeologlar, özellikle vücut süslerinin üretiminde bakır ile birlikte azurit ve malakit taşlarının (her ikisi de bakır karbonatıdır) kullanıldığını ileri sürmektedir. Lepenski Vir'de azurit ve malakit boncuklar Erken Neolitik katmanlarda bulunmuştur. Balkanlar boyunca yapılan tüm yerleşke ve mezarlar kazılarında çok sayıda bakır süs eşyası (tığlar, boncuklar, yüzükler, kol bantları vs.) çıkarılmıştır.

M.Ö. 5. binyılın ortalarında bakır aletler üretilmeye başlamış; ilk başlarda "yassı bakır baltalar" olarak karşımıza çıkan aletlerin arasına sonradan "kabza deliği" bulunan çekiçli-baltalar katılmaya başlamıştır. M.Ö. 5000'lerin sonlarına gelindiğinde alet ustalarının koleksiyonlarına büyük oymacı kalemleri ve keserler de dahil olmuştur. Enteresan bir şekilde, M.Ö. 4. binyılın başlangıcında, bakır aletlerin çeşitlerinde muazzam bir artış söz konusudur. Bu sebeple o dönemlerde günümüzün Bulgaristan

ve Sırbistan topraklarına denk gelen bölgelerdeki verimli bakır yataklarının kurumuş olması ve insanoğlunun daha uzak bölgelerdeki, büyük olasılıkla da Transilvanya'daki bakır madenlerine yönelmesiyle birlikte üretim organizasyonlarında bir değişiklik yaşandığı düşünülmektedir.

BAKIR ÜRETİMİ

Tarihöncesi bakır üretiminin esaslarını anlamaya çalışan arkeologların önündeki en büyük engel bakır eser üretiminin seramik üretimi veya yontma-taş alet üretimi gibi faaliyetlerin aksine ardında hiç iz bırakmamasıdır. Yontma-taş alet üretimi prensip olarak bir ham maddenin daha küçük parçalara indirgenmesine dayandığı için geride mutlaka bir takım döküntü ve tortular kalmaktadır. Seramik eserlerin de kullanım veya ısıtma sırasında çatlayıp kırılmaları, üstüne üstlük tamir edilebilme olasılıklarının o dönemler için geçerli olmaması, arkeologların kazı çalışmalarına büyük bir avantaj katmaktadır.

Bakır üretiminin ardında iz kalmaması şöyle dursun, bakır eserlerin kendileri de defaten eritilip yeni nesnelere dönüştürülebilmektedir. Sonuç olarak, tarih öncesi bakır işleme tekniklerine ait olan bilgilerimiz, bakır madeninin çıkarıldığı, eserlerin üretiminin yapıldığı ve son olarak da bu eserlerin gömüldüğü yerlerden gelmektedir.

ÜRETİM TEKNİKLERİ

Güneydoğu Avrupa'da üretilen en eski bakır nesneler Neolitik Çağ'a ait olup, arı bakırın soğuk-çekiçleme yöntemiyle dövülmesinden elde edilmişlerdir. Kaynağından çıkarılan ham maddenin istenilen şekil verilene dek defalarca dövülmesi ve sonunda da ucuna bir delik açılmasına dayanan bu tekniğin çağlar boyunca üretilen yontma-taş eserlerde kullanılan teknikten herhangi bir farkı bulunamamaktadır. Benzer şekilde ısıtma yöntemi de taşın soyulmasını kolaylaştırması bakımından yontma-taş eser üretimi sırasında öğrenilen ve kullanılan bir tekniktir.

Öte yandan, metallerin bulundukları cevherin içinden çıkartılma işlemi gerek ham maddelerin kimyasal özelliklerinin gerekse bu maddelerden metal üretmeye olanak tanıyacak atmosferik koşulların kapsamlı bir şekilde bilinmesini gerektirir. Neticede, metal işçileri çeşitli etnografik topluluklar arasında “şaman” yani “kutsal bilgilere erişimi olan

saygıdeğer kimseler” olarak kabul görmektedir. Çoğu zaman bu topluluklarda metal işçilerinin gizli cemiyetler veya loncalar kurdukları ve ayinler yaparak cemiyete kabul ettikleri çırakları uzun süreler boyunca eğittikleri bilinir.

Arı bakırın ergitilmesi için gereken sıcaklık 1,083°C (1,981°F) derecedir. Bakırın malakit veya azurit gibi cevherlerden ayrıştırılması bu kadar yüksek bir sıcaklık gerektirmez fakat oksijenden arınmış ya da oksijen elementinin indirgenmiş olduğu bir ortam sağlanmalıdır. Yeterli çaba sarf edildiği takdirde, tüm bu koşullar açık ateşe tutulmuş bir kröze, ocak ya da fırının varlığı dahilinde sağlanabilir. Normalde, yüksek ısı verilen metalin tam olarak arındırılmasını sağlamak ve indirgenme işleminin tamamlamak üzere metale flaks adı verilen jeolojik materyallerin eklenmesi gerekir. Flakslar metale eklenmiş yabancı maddelerle tepkimeye girip arkalarında cüruf bırakarak metalin diğer maddelerden arınmasına yardımcı olur.

Renfrew'in söylediğine göre bakırın eritilmesi için gereken koşullara Balkanların güneyinde yaşamakta olan çanak çömlek ustalarının grafit süslü çömlekler ürettikleri M.Ö. 5. binyıldan beri ulaşılmış durumdadır. Ergitme işleminde olduğu gibi, çanak çömleklerin grafit minerali ile süslenebilmesi için ortamın yüksek ısı içinde oksijenden arındırılmış olması gerekir. Grafit süslemelerin yaygın olarak bulunması dönemin çömlek ustalarının yalnızca bakır ergimesi için gereken yöntemleri öğrendiğine değil, farklı minerallerle deneyler yaptıklarını da kanıtlar niteliktedir.

BAKIR KAYNAKLARI

Taş veya seramik nesneler üretmek için gereken ham maddelerin aksine bakır kaynakları son derece spesifik bölgelerde yer alır. Güneydoğu Avrupa'daki bakır yatakları yoğun olarak Balkanlar'daki, özellikle de Bulgaristan ve Sırbistan'daki kalker (kireç taşı) yüklü dağ sıralarının arasında yer alır. Bakır Çağı'nda genellikle bu bölgelerde keşfedilmiştir. Transilvanya'da bulunan bakır yatakları da mevcuttur fakat tarihöncesi devirlerde bu yatakların keşfedilmiş olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunamamıştır.

BAKIR ÜRETİMİNE DAİR BULGULAR

1970'lerden beri yürütölmekte olan kapsamlı çalışmalar tarihöncesi devirlerde bakır yataklarının keşfedilmesi ve madencilik çalışmaları konusundaki anlayışımızı geliştirmeye yardımcı olmuştur. Bundan sonraki aşamaların tam anlamıyla idrak edilebilmesi ise metalürji teknolojilerinin doğası gereği geride çok az iz kaldığı için ne yazık ki zor olmaktadır.

Dönemin yerleşim merkezlerindeki kanıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Neolitik'in sonları ve Bakır Çağı boyunca bakır kaynaklarına sınırsız bir erişim söz konusudur. Ergitme, tavlama, kalıplama, dökümleme ve yeniden değerlendirme adımları dahil olmak üzere bakır üretiminin çoğu aşaması bölgedeki düzenli yerleşim merkezlerinde icra edilmekte, ancak; Bakır Çağı'nın sonunda olduğu gibi yalnızca bakır üretimine ait olan özel-amaçlı yerleşim birimlerine henüz rastlanmamaktadır. Ai Bunar'daki maden yataklarına kısa bir mesafede yer alan çoğu yerleşim bölgesinde bu madenlerden gelen bakır oksit parçalarının bulunduğu doğrudur ama dediğimiz gibi bu yerlerin özel-amaçlı yerleşkeler olduklarına dair kanıtlar mevcut değildir. Rudna Glava madenlerinin yakınlarında ise yerleşim birimi kalıntısı hiç yoktur.

Bakır işçiliğine dair kanıtların hatırı sayılır bir kısmı yerleşkelerde bulunan kalıntılar arasındaki bakır cürufu ve cevher parçalarından gelir. Ruth Tringam ve Prete Glumac, Sırbistan'daki Selevac kazı alanında buldukları cüruf ve cevher parçası kalıntılarında bu yerleşim biriminde bakır işlenmekte olduğu sonucuna varmışlardır. Güneybatı Bulgaristan'da yer alan Slatino kazı alanından çıkarılan cüruf parçalarından anlaşıldığı kadarıyla bu sitenin bakır ihtiyacı Rudna Glava madenlerinden karşılanmaktadır. Bunun haricinde; Bulgaristan'daki Vadastra, Yugoslavya'daki Anza ve Yunanistan'daki Sitagroi ve Mandalo kazı alanlarında da aynı şekilde cüruf kalıntılarında rastlanmıştır.

Kazı alanlarındaki cüruf kalıntılarının varlığı bakır işlemeciliğinin M.Ö. 5. yüzyılın sonları 4. yüzyılın başları boyunca bu yerleşkelerde yaşayan insanların normal ekonomik aktivitelerinin bir parçası olduğunu gösterir. Bu dönemlerde bakır madenlerine herhangi bir kısıtlama getirildiğine dair hiç bir belirti yoktur. Üstüne üstlük yerleşkelerde özel olarak bakır işlemeciliğine ayrılan bölümler veya atölyeler olmadığı için her bir hanehalkının aynen çanak-çömlek üretiminde olduğu gibi kendi bakır üretiminden sorumlu olduğu düşünülmektedir.

M.Ö. 3000'lerde Bakır Çağı'nın sonlarına doğru yerleşkelerin içine özel olarak bakır üretimine ayrılmış olan birimler kurulmuştur. Bu gelişmenin izleri Hırvatistan'daki Vucedol kazı alanında net bir şekilde görülebilmektedir. Tuna Nehri'nin sağ kıyısında, Vukovar'ın 5 kilometre doğusunda, nehirden 30 metre yükseklikteki löslü bir teras üzerine kurulmuş olan yerleşkede Neolitik Çağ'dan Bakır Çağı'na kadar olan süre boyunca çeşitli zamanlara ait 4 katman ortaya çıkarılmıştır. Bakır Çağı'nda 3 hektarlık bir alana yayılan ve civardaki diğer yerleşkelerden oldukça büyük olan

Vucedol'un bölgesel anlamda önemli bir ekonomik ve sosyal merkez olarak kullanılmış olma ihtimali yüksektir.

Yerleşkenin en yüksekte bulunan bölümü birbirine paralel iki hendek vasıtasıyla geri kalan kısımlardan ayrılmıştır. Hendeklerin sınırladığı kısım dikdörtgen planlı olup kazı alanındaki yerleşim birimlerinin hepsinden daha büyüktür. Ayrıca kazı alanında bakır işleme faaliyetleri ile alakalı kanıtlar yalnızca bu birimden çıkarılmıştır. Staso Forenbaher'in iddiasına göre bu yerleşim birimi hem Vucedol'un hem de yerleşkede ki değerli malların üretiminin ve dağıtımının kontrolünü elinde bulunduran lokal bir elite aittir. Ama ne yazık ki, sadece Vucedol'da değil kazıların yürütüldüğü diğer Geç Bakır Çağı yerleşkelerinin hiç birinde lokal elitlerin varlığına dair tatmin edici kanıtlara ulaşılamamıştır. Vucedol, önemli bir ekonomi ve ideoloji merkezi olarak var olmuş olabilir fakat herhangi bir beyliğin merkez üssü olarak kullanılmış olması pek muhtemel değildir.

Öte yandan, Bakır Çağı'nın belli bir döneminde bakır üretiminde kullanılan metotlarda gözle görülür bir değişim gerçekleşmiş; çağın başlarında her bir hane halkı tarafından ayrı ayrı uygulanan bu görev çağın sonlarına doğru toplumun yalnızca belirli bir kesimi tarafından yürütülür olmuştur. Fakat belirli alanlarda uzmanlaşma olgusu yalnızca metal işçiliği için geçerli gibi görünmektedir. Timothy Kaiser ve Barbara Voytek'e göre bu dönemde Güneydoğu Avrupa'da münferit haneler tarafından yürütülen üretim faaliyetlerinin yoğunluğunda ve belirli alanlarda uzmanlaşma eğiliminde genel bir artış söz konusudur. Ayrıca bu eğilim, seramik ve kumaş üretimi ya da diğer geçim uygulamaları da dahil olmak üzere ekonomik organizasyonun pek çok alanında görülür olmuştur.

BAKIR BİRİKİNTİLERİ İLE BAĞLANTILI BULGULAR

Tarihöncesi toplumlarının bakır yataklarını nasıl kullandıklarına ve madeni işleyiş şekillerine bakmak bu insanların ekonomik organizasyonunu anlamak adına büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Fakat bakır araç gereçlerin kullanılış şekillerini ve bu araç-gereçlerin kendilerini üreten kimseler için ne anlama geldiğini çözümleyebilmek o kadar kolay değildir. Bu olgunun kavranabilmesinin yolu; bakır objelerin kazara veya kasıtlı olarak toprak altına bırakılan birikintilerini incelemekten geçer.

Neolitik döneme (M.Ö. yaklaşık 4500'lere) ait bakır eserlerin büyük bir bölümü mezarlardan çıkarılmış ya da yerleşim yerlerindeki rastgele buluntular olarak keşfedilmişlerdir. Erken dönem Vinca Kültürü'ne ait Gornea kazı alanında bulunan olta iğnesi haricinde bu döneme ait eserlerin hemen hemen hepsi boncuklar, yüzükler ve kol bantları vs. gibi küçük süs eşyalarıdır. M.Ö. 4500'den sonra, Bakır Çağı'na ait bakır eserler ise yerleşkeler, mezarlar ve kökensiz buluntular olmak üzere 3 farklı buluntu ortamında kendini göstermektedir. Kökensiz buluntulardan kasıt bu buluntuların kaynağının bilinmiyor veya belirsiz olmasıdır. Yerleşim birimlerinde ortaya çıkan eserler genellikle küçük ve parçalar halinde olup ya boncuk, kolye ucu, yüzük vs. gibi süs eşyalarından ya da ev işlerinde (örneğin dikiş dikme ve kumaş üretimi) kullanılan iğne ve benzeri araç gereçlerden oluşmaktadır. Mezarlarda ortaya çıkarılan bakır eşyalar arasında süs eşyaları ile birlikte çekiçli baltalar, keserler ve keskiler gibi daha büyük ve işlevsel aletler de yer almaktadır. Bahsi geçen bakır aletlerin çoğunun kökensiz buluntular oldukları rapor edilmiştir.

Küçük sayılabilecek bakır eşyaların yarısına yakınının tarihöncesi insanları tarafından kullanılmış olduğu açıkça ortadayken, gerek mezarlardan gerekse kökensiz buluntu toplulukları arasından çıkarılan ve nispeten daha büyük yer kaplayan bakır eşyaların hemen hemen hiç birinin kullanılmadığı tespit edilmiştir. Bu durum Douglass W. Bailey gibi bazı arkeologları "büyük ve abartılı görüntüsü olan bakır eşyaların işlevsel bir özelliklerinin olmadığını, sadece gösteriş amaçlı taşındıklarını" düşünmeye itmiştir. Öte yandan, büyük boyutlu eşyalar küçük boyutlu eşyalara nazaran geri dönüşüme daha elverişli olduklarından belli bir süre kullanıldıktan sonra yenilenmekte de olabilirler. Belki de bü-

yük boyutlu eşyaların, hele ki kullanılmış olanların, mezar hediyeleri arasına konulması uygun görülmemiştir. Aslında, eser çeşitlerinin fazlalığı ve birbirinden bağımsız pek çok sosyal ortamda bulunmuş olmaları; bu eserlerin işlevsel aletler, prestij objeleri veya gösteriş unsurları olmak üzere türlü sosyal roller üstlendikleri görülür.

ALTIN

Bölgedeki bakır yataklarının büyük oranda sömürüldüğü dönemlerle eş zamanlı olarak altından yapılmış eşyaların sirkülasyonu da başlamıştır. Öncelikli olarak mezar hediyeleri arasına bırakılan bu eşyalar diğer bazı alanlara da gömülebilmektedir. Bakır işlemeciliğinin meşakkatli süreçleri ile kıyaslandığında altın metalini işlemek için sadece bir miktar eritme işlemi yapmak yeterlidir. Ham madenin kendisi yeteri kadar yumuşak olduğundan, metalin dövülmesi ya da çekiçlenmesi için ısıtma işlemi uygulamaya gerek yoktur. Bulgaristan'daki akarsular altın bakımından zengin kaynaklardır. Tarihöncesi insanların burada altın çıkarmış olmaları mümkündür.

Güneydoğu Avrupa'daki altın kaynaklarının büyük bir çoğunluğu Bulgaristan'ın Karadeniz kıyılarında yer almakta ve mezarlardan çıkarılan altın eşyaların hatırı sayılır bir kısmını küçük süs eşyaları oluşturmaktadır. Varna'daki bir kazı alanının yakınlarında, M.Ö. 5. yüzyıla ait bir mezarlıktan 3000'den fazla altın eşya çıkarılmıştır. Bu eşyaların arasında çeşitli büyüklükte boncuklar, altın şeritler, spiraller, taşlar, dudak süslemeleri ve bir adet penis kılıfı bulunmaktadır. Büyük Macaristan Düzlüğü ve Bulgaristan'ın kuzeyi ile doğusunda yer alan diğer bazı sitelerde de M.Ö. 5. yüzyıla ait altın eşyalar bulunmuştur.

Alasdair Whittle'in belirttiği gibi, kulağa biraz mantık dışı gelse de, Güneydoğu Avrupa'da bu döneme ait kalıntılar arasındaki altın eşyaların azlığı aslında altının yüksek bir sosyal değerinin olmadığını, hatta işlenmesi son derece kolay olduğundan dolayı düşük bir sosyal değere sahip olmasının bir yansıması olabilir. Bu yorumdan yola çıkarsak; Varna'daki altın eserlerin sayıca baskın olması; altının bakırın yedeği olarak kullanılmasından kaynaklanmış olabilir.

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DAKİ İLK METALÜRJİ UYGULAMALARINDA GENEL EĞİLİMLER

Neolitik Çağ boyunca Güneydoğu Avrupa'nın çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan toplulukları Balkan dağlarında yer alan arı-bakır madenlerini genellikle süs eşyaları, incik-boncuklar ve diğer bazı ufak eserler üretmek için kullanmışlar; bu süre boyunca taş eşya üretiminde kullandıkları tekniklerden pek de farklı bir tekniğe başvurmamışlardır.

Metal ustaları M.Ö. 5000 itibarıyla grafit süslemeli seramik eserler üretirken öğrendikleri teknikleri malakit ve azurit gibi karbonat cevherlerinden bakır metalini ergitmek için de kullanmaya başlamışlardır. Güneydoğu Avrupa'da diğer bütün bölgelerden bağımsız olarak yaşanan bu gelişmenin sonucunda, M.Ö. 5000'in ortaları itibari ile Avrupalı ustaların ürettikleri metal eserler Yakın Doğu ve Mezopotamya'daki ustaların ellerinden çıkan işlerin hem nicelik hem de nitelik bakımından bir hayli önüne geçmiştir. Bu dönemde Ai Bunar ve Rudna Glava gibi madenlerden çıkarılan bakır cevherleri ile baltalar, keserler ve kes-kiler gibi nispeten daha büyük yapıları eserler de üretilmeye başlamıştır. M.Ö. 5000 boyunca bölgede üretilen metal eserlerin sayısı ve nitelikleri giderek artmıştır.

M.Ö. 4. binyılın sonlarında Balkanlardaki bakır üretiminin bir hayli düştüğü görülür. Bu durumun sebebi olarak yerel madenlerin fazlasıyla sömürüldüğü düşünülmektedir. E.N. Chernykh ve diğer bazı bilim adamlarına göre bu dönemde Ai Bunar ve Rudna Glava madenleri de kullanılmaz hale gelmesiyle birlikte metal işçiliği primitif bir hale dönüşmüştür. Boyutları yeniden küçülen bakır eserler yalnızca süs eşyalarından oluşmaktadır.

M.Ö. 4000'in ortaları Balkanlar'daki metal ustalarının farklı bakır alaşımları ile denemeler yaptıkları bir dönem olmuştur. Zaman zaman bakır cevherlerinin kendi safsızlığından kaynaklanan kırımlar da meydana gelmektedir fakat bu dönemde ustalar bakırı arsenik vb. Metallerle karıştırmayı öğrenmişler; arsenikli bakırın saf bakırdan çok daha dayanıklı ve kolay işlenebilir bir özelliği olduğunu keşfetmişlerdir. M.Ö. 2000'den itibaren Anadolu'dan yayılan bir akım neticesinde metal ustaları bakır alaşımları için en verimli metalin kalay olduğunu öğrenen metal ustaları, bakırdan daha dayanıklı olup da, benzer yöntemlerin kullanımı sonucunda geri dönüşüme uğratılabilme ve yeniden kullanı-

labilme imkânı sağlayan tunç alaşımını kullanmaya başlamışlardır.

Ayrıca bkz. Savaş ve Fetih (1. Cilt, 1. Bölüm); Rudna Glava ve Ai Bunar'daki İlk Bakır Madenleri (2. Cilt, 4. Bölüm); Varna (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bailey, Douglass W. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation, and Identity*. London: Routledge, 2000.

Chapman, J. C., and R. F. Tylecote. "Early Copper in the Balkans." *Proceedings of the Prehistoric Society* 49 (1983): 373–379.

Chernykh, E. N. *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age*. Translated by Sarah Wright. New York: Cambridge University Press, 1992.

----. "Aibunar—A Balkan Copper Mine of the Fourth Millennium B.C." *Proceedings of the Prehistoric Society* 44 (1978): 203–217.

Forenbaher, Stas'o. "The Late Copper Age Architecture at Vuc'edol, Croatia." *Journal of Field Archaeology* 21, no. 3 (1994): 307–323.

Glumac, P., ve R. Tringham. "The Exploitation of Copper Minerals." *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*. Ed. Ruth Tringham ve Dus'an Krstic', s. 549–565. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 1990.

Jovanovic', B. *Rudna Glava: Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu* [Rudna Glava: The oldest copper mine in the central Balkans]. Belgrade, Serbia: Arheolos'ki Institut, 1982.

----. "The Origins of Copper Mining in Europe." *Scientific American* 242, no. 5 (May 1980): 152–167.

----. *Metalurgija Eneolitskog Perioda Jugoslaviye* [Metallurgy of the Eneolithic period in Yugoslavia]. Belgrade, Serbia: Arheolos'ki Institut, 1971.

Kaiser, Timothy ve Barbara Voytek. "Sedentism and Economic Change in the Balkan Neolithic." *Journal of Anthropological Archaeology* 2, no. 4 (December 1983): 323–353.

Musée des antiquités nationales. *Le Premier or de l'humanité en Bulgarie 5e millénaire*. Paris: Ministère de la culture, de la communication, des grands travaux et du Bicentenaire: Éditions de la Réunion des musées nationaux, 1989.

Renfrew, Colin. "The Autonomy of the South-East European Copper Age." *Proceedings of the Prehistoric Society* 35 (1969): 12–47.

Shepherd, R. *Prehistoric Mining and Allied Industries*. London and New York: Academic Press, 1980.

Todorova, Henrietta. "The Neolithic, Eneolithic, and Transitional Period in Bulgarian Prehistory." *Prehistoric Bulgaria*. Ed. Douglass W. Bailey ve Ivan Panayotov, Stefan Alexandrov, s. 79–98. Madison, Wis.: Prehistory Press, 1995.

----. *The Eneolithic in Bulgaria in the Fifth Millennium B.C.* Çeviren Vessela

258 Antik Avrupa

Zhelyaskova. Oxford: British Archaeological Reports, 1978.

Tringham, Ruth ve Dušan Krstić. *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*. Los Angeles: Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 1990.

Whittle, Alasdair. *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1996.

RUDNA GLAVA VE AI BUNAR'DAKİ İLK BAKIR MADENLERİ

WILLIAM A. PARKINSON

Doğu Avrupalı bilim adamlarının yürüttükleri kapsamlı çalışmalar Geç Neolitik ve Erken Bakır çağları boyunca Balkanlarda uygulanan ilk metalürji teknikleri konusundaki anlayışımızı büyük ölçüde yeniden şekillendirmiştir. 1960'ların sonlarından beri Rudna Glava ve Ai Bunar madenlerinde yürütülen arkeolojik araştırmalar bakırla yapılan ilk metalürji çalışmalarının komplike düzenini açığa çıkarmış; tarihöncesi madencilik stratejileri ve bu stratejilerin diğer sosyoekonomik süreçler ile ilişkisi hakkındaki bilgilerimizi önemli oranda revize etmiştir.

Tarihöncesine ait en bilindik bakır madenlerinden biri doğu Sırbistanda bulunan Rudna Glava Madeni'dir. Romanya sınırında bulunan Belgrad'ın 140 km doğusunda yer alan maden, 1960'ların sonuna kadar manyetit (mıknatıslı demir cevheri) madeni olarak kullanılmış olup; 1970'lerde Borislav Jovanovic tarafından yapılan arkeolojik kazılar sırasında kalker masifleri boyunca uzanan bakır cevherlerine ulaşmak üzere açılmış 20 adet tarihöncesi maden kuyusu tespit edilmiştir.

İnsanoğlu binlerce yıldır, çört benzeri litik (taş) kaynaklardan faydalanmak adına kullandığı teknikleri, antik çağda bu madeni kazmak için de kullanmıştır. Taş tokmaklar ve geyik boynuzundan kazmalar ile donanmış olan prehistorik madenciler bakır cevherlerinin tepe yamacı-

na doğru dikey olarak ilerlediği damarları takip etmişlerdir. Kayaların içindeki madeni kolayca çıkarabilmek adına ısıtma-soğutma üzerine kurulu bir yöntem izleyen madenciler, ateş yakıp maden duvarını ısıtıktan sonra kayalar sıcakken üzerlerine su dökme suretiyle kırılmalarını sağlamışlardır. Bazı cevher damarları tepenin merkezine doğru 15-20 metre boyunca ilerlemekte olup, buralara ana kuyudan uzatılmış paralel platformlarla erişilebilmektedir. Maden kuyusunun çökmesi gibi bir tehlike söz konusu olduğunda madenciler kazdıkları moloz yığınlarının dış çeperine taştan destek duvarları örmektedir.

Rudna Glava Madeni Geç Neolitik ve Erken Bakır Çağı dönemleri boyunca kullanılmıştır. Kalkolitik Çağ olarak da anılan bu dönem M.Ö. 5. binyılın son yarısı ile M.Ö. 4. bin yılın ilk yarısını kapsamaktadır. Bu tarihlendirme maden kuyularındaki Vinca Kültürü'ne ait çanak-çömlekler baz alınarak yapılmıştır. Jovanovic, kuyuların içinde 3 farklı çömlek yığınına ulaşmıştır. Bu yığınlardan eskisi erişim platformunun üzerinde, yanında bir adet deforme olmuş kemik alet ve büyük bir taş tokmakla birlikte bulunmuş olup, Erken ve Geç Vinca Kültürü arasındaki geçiş fazı olarak bilinen Gradak fazına aittir (M.Ö. 5000). Diğer iki çömlek yığını Geç Vinca Kültürü'ne aittir ve M.Ö. 4000 tarihlidir.

Bulgaristan'ın kuzeyindeki Ai Bunar kazı alanında Sredna Gora Dağları'nın içinde bir başka tarihöncesi maden daha keşfedilmiştir. Ai Bunar madeni yaklaşık olarak Rudna Glava ile aynı tarihlerde kullanılmış olup, aşağı yukarı aynı teknikleri uygulayan madenciler dağın içlerine doğru ilerleyen bakır damarlarını takip edebilmek adına dar ve uzun hendekler kazmışlardır. Arkeologlar maden kuyularında Rudna Glava'dakilere benzeyen kemik keserler ve taş tokmakların yanında iki adet kabza-delikli bakır alet ile üç adet insan iskeleti bulmuşlardır.

Ai Bunar'da bulunan seramik eşyalar Karanovo Höyüğü'nün 6. katmanında (Karanovo VI) bulunan seramiklerle aynı karakteri taşımakta olup M.Ö. 5. binyılın son dönemlerine aittirler. Bu keşif Ai Bunar'daki madenlerin M.Ö. 5000'in sonlarında kullanımda olduğunu net bir şekilde ortaya koyarken, diğer bir takım deliller madenlerin çok daha erken dönemlerde, M.Ö. 6000'in sonlarında kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Güney-Orta Bulgaristan'daki çeşitli kazı alanlarında çıkarılan ve kimyasal analizleri sonucu Ai Bunar madeninden çıkarılan bakır madeni ile yapıldığı tespit edilen pek çok bakır eşya Karanovo V fazıyla eş zamana denk gelmektedir. Karanovo V fazı M.Ö. 5. bin yılın

başlarına aittir.

E. N. Chernykh, Noel H. Gale ve diğer bazı Bulgar araştırmacıların yürüttükleri kimyasal analizler, özellikle de kurşun izotopu analizleri sayesinde tarihöncesi dönemlerde Ai Bunar ve Rudna Glava'dan farklı bakır kaynaklarının da kullanıldığı öğrenilmiştir. Güney-Orta Bulgaristan'daki çeşitli kazı alanlarında bulunan bakır eşyaların analizleri, bu bölgede en az 4 farklı madenden daha faydalandığını göstermekte; ancak, bu madenlerin nerede bulundukları tespit edilememektedir.

Kuzey Trakya'da keşfedilen bir kaç bakır madeni daha bulunmakta, hatta bu madenlerden bir tanesinde Karanovo V ve VI seramikleri yer almaktadır. Orta Sırbistan'daki Rudnik Sıradağları'nın içinde, Mali Sturac arkeolojik sitesinde bir adet madenin daha var olduğu bilinmektedir. Ama ne yazık ki, bu madenlerde kapsamlı kazılar yapılmamış; haklarında çok az yayın çıkarılmıştır.

Ayrıca bkz. Güneydoğu Avrupa'da İlk Metalürji Uygulamaları (2 Cilt, 4. Bölüm); Ilıman Güneydoğu Avrupa'da Erken ve Orta Dönem Tunç Çağları (3. Cilt, 5. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bailey, Douglass W. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity*. London: Routledge, 2000.

Chernykh, E. N. *Ancient Metallurgy in the USSR: The Early Metal Age*. Translated by Sarah Wright. New York: Cambridge University Press, 1992.

———. "Aibunar—A Balkan Copper Mine of the Fourth Millennium B.C." *Proceedings of the Prehistoric Society* 44 (1978): 203–217.

Jovanović, B. *Rudna Glava: Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu* [Rudna Glava: The oldest copper mine in the central Balkans]. Belgrade, Serbia: Arheološki Institut, 1982.

———. "The Origins of Copper Mining in Europe." *Scientific American* 242, no. 5 (May 1980): 152–167.

———. *Metalurgija Eneolitskog Perioda Jugoslavije*. Prevodilac: Veroslava Poznanović [Metallurgy of the Eneolithic period in Yugoslavia]. Belgrade, Serbia: Arheološki Institut, 1971.

HAYVANSAL YAN ÜRÜNLER: SÜT, YÜN VE İŞ GÜCÜ

NERISSA RUSSELL

Zoo-arkeologlar et, kemik, kemik iliği gibi birincil hayvansal ürünlerle süt, yün ve çekiş gücü (hayvansal iş gücü) gibi yan ürünleri birbirlerinden ayrı değerlendirirler. Mezbaha ürünleri olarak da bilinen birincil ürünler hayvanın ölümü neticesinde bir defya masus olmak üzere elde edilir. Yan ürünler ise canlı hayvanlardan elde edilir. Bu son derece elzem bir ayrımdır; çünkü yan ürünler sayesinde aynı sayıdaki hayvandan çok daha verimli bir şekilde yararlanılabilmektedir. Birincil ürünler hem evcilleştirilmiş hem de vahşi hayvanlardan edinilebilirken, yan ürünlerin elde dileyebilmesi için hayvanın mutlaka evcilleştirilmiş olması gerekir. Bazı arkeologlar bu durumun tarihöncesi insanlarını hayvanları evcilleştirme faaliyetine yöneltmiş olabileceğini savunur fakat şu ana kadar toplanan verilerin gösterdiğine göre tarihöncesinde ikincil ürünlerden yararlanma faaliyetleri hayvanların evcilleştirilmesinden çok daha sonra gerçekleşmiştir.

Yan ürünlerin kullanımının araştırılması, bu ürünlerin arkeolojik kayıtlara geçebilecek nitelikte olmamaları sebebiyle bir hayli zordur. Birincil ürünlere ait veriler ise başta hayvan kemikleri olmak üzere daha elle tutulur kalıntılardan toplanabilir. Kemikler et tüketiminin yan mahsulüdür ve kırılış şekillerinden anlaşıldığı kadarıyla o dönemlerde

kemik iliği de tüketilmektedir. Sonuç olarak; ikincil ürünlerin kullanımına dair veriler ekseriyetle dolaylı yollardan temin edilir. Zaman zaman ikincil ürünlerin kendilerinin ya da kullanılış biçimlerinin resmedildiği de görülmüştür fakat bu ikincil ürünlerden faydalanan bütün toplulukların arkalarında resimli veya imgesel öğeler bıraktıkları anlamına gelmez. Dolayısıyla bu ürünlerin kullanılış biçimlerinin tespit edilmesinde en fazla başvurulana metot; hayvan kemiği kalıntılarının demografik olarak incelenmesidir.

Bu tarz çalışmalar genellikle ikincil ürünlerin üretiminde çok büyük bir öneme sahip olan hayvancılık stratejilerinin uygulanma düzeni üzerine yoğunlaşır. Et ihtiyacının birincil sırada olduğu, ikincil ürün kullanımına dair kanıtların belirsiz veya nadir olduğu durumlarda, özellikle erkek hayvanların yetişkinliğe erişmeden (ergenlik döneminde) kimi zaman da yavru iken kesildiği görülür. Ergenlik döneminde olan bir hayvanın büyüme hızı durduğu için bu aşamadan sonra hayvanın daha fazla otlanması daha fazla kilo almasına yardımcı olmayacaktır. Hayvan sahibi kişi süt elde etmeye çalışıyorsa, emziren dişlere ihtiyacı olacağı için yavruları keserek ya da erken yaşta süttan keserek, dişileri koruma altına alacaktır. Dolayısıyla sahip olunan sürü çoğunlukla dişi hayvanlardan oluşmaktadır. Yün, hem dişi hem de erkek hayvanlardan elde edilebilir. Öncelikli amaç yün elde etmek olduğunda sürüdeki erkek ve dişi sayısı hemen hemen eşit olacak, hayvanların da uzun süre hayatta kalmaları mümkün olacaktır. Çekiş gücü yani hayvanın tarla sürme veya araba çekmede kullanılması için yetişkin hayvanlara, özellikle de erkek veya kısırlaştırılmış olanlara ihtiyaç duyulacaktır. Her bir strateji için belirlenen ölüm oranları ya da hayvanların öldürülüş şekilleri birbirinden farklı olduğu için strateji tespitinde hayvan kemiklerinin yaş ve cinsiyet analizlerine bakılır.

SÜT

Bütün memeli hayvanlar süt üretir dolayısıyla insanların hayvanları evcilleştirmeyi öğrendikleri ilk andan itibaren süt ve süt ürünlerini kullanmaya başlamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Süt ürünlerinin çok önemli avantajları bulunur. Hayvan sütü insan sütü için güzel bir alternatiftir; bir annenin vefat etmesi veya sütünün kesilmesi durumunda bebeğin beslenmesi için hayvan sütü kullanılabilir. Önemli ölçüde pro-

tein ve yağ sağlayan süt ürünleri sürünün verimliliğini de artırır. Örneğin Paul Halstead, ilk çiftçi topluluklardan olan 40-240 kişilik bir Neolitik Yunan köyünün sakinlerinin ortalama kalori ihtiyaçlarını sadece et yiyerek karşılamaları için 2.400-14.400 arasında koyun besliyor olmaları gerektiğini, oysa etin yanında süt de tüketiyor olsalar 1.000 ila 6.000 arası koyunla yetinebileceklerini hesaplamıştır. Demek ki, süt ürünlerinden faydalanmak; sürüdeki hayvan sayısını azaltmaya ve tarım alanlarının ebatlarını büyötmeye, hatta alternatif olarak daha fazla sayıda hayvanı hayatta tutarak protein ve kalori ihtiyaçlarının sürekli olarak giderilmesine de fayda sağlamaktadır. Üstüne üstlük peynir vs. gibi işlenmiş süt ürünleri taze et veya sütün kendisinden daha uzun ömürlüdür.

Öte yandan, süt ürünü imalatının çeşitli zorlukları da vardır. Günümüzün otomatik süt sağma makinelerinin varlığında bile mandıracılar bu işin çok fazla iş gücü gerektirdiğini bilirler. Üretimi sabit tutmak açısından hayvanların her gün düzenli olarak (en az günde bir defa) sağılması gerekir. Modern mandıracılar maksimum ürün elde edebilmek için hayvanlarını düzenli aralıklarla günde iki veya üç defa sağlamaktadırlar. Böyle bir aktivitenin yerine getirilmesi için ya hayvanların yerleşim birimlerinin yakınında bir yerde tutularak samanla beslenmeleri gerekir (zira otlaklar yerleşkelerden bir hayli uzakta bulunmaktadır) ya da yerleşkelerden uzak dağlardaki otlaklık alanlara süt üretim kamplarının kurulması gerekir; bu durumda bazı insanların bu bölgelerde bir hayli zaman geçirmeleri icap eder. Sıcağı sıcağına tüketilmeyecek herhangi bir miktar sütün işlemiden geçirilerek depolanması gerekir.

Diğer bir zorluk da Laktoz İntoleransı olarak karşımıza çıkar. Laktoz süt şekeridir. Tüm memeliler yalnızca bebeklik dönemlerinde süt içmeye adaptedir, yetişkin hale gelen memeliler laktaz enzimini üretemedikleri için bebeklikten sonraki dönemlerde laktozu sindirmeleri mümkün değildir. Bu durum aynen diğer memeliler gibi insanlar için de geçerlidir. Kalıtsal olduğundan dolayı günümüzde de pek çok insan laktoz intoleransından muzdariptir. Yalnızca çok uzun sürelerden beri süt tüketen insan nüfusları (Doğu Afrika, Orta Avrupa ve Kuzey Avrupa gibi) yaşamları boyunca laktaz enzimi salgılama kapasitesine sahiptir. İşin aslı, sürü hayvanlarını evcilleştirmeyi başaran ilk insan topluluklarının büyük çoğunluğu yetişkinliğe geçtikleri andan itibaren sindirim problemleri ile karşılaşmışlardır. Laktoza toleransı olmayan insanların

süt ürünlerini sindirebilmelerinin tek yolu peynir veya yoğurt gibi fermente ürünler tüketmekten geçer. Fermantasyon, sütteki laktoz oranını hatırı sayılır şekilde düşürmektedir. Fermente ürünlerin kökenleri hakkında bilgilerimiz oldukça kısıtlı olmasına rağmen bu ürünlerin süt kullanımı hali hazırda yaygınlaşmadan keşfedilmiş olmasının mümkün olmayacağı apaçık ortadadır. Günümüz insanların büyük bir kısmının laktoz toleransı gelişmemiş olduğu için fermente süt ürünü kullanmaktan başka çareleri yoktur.

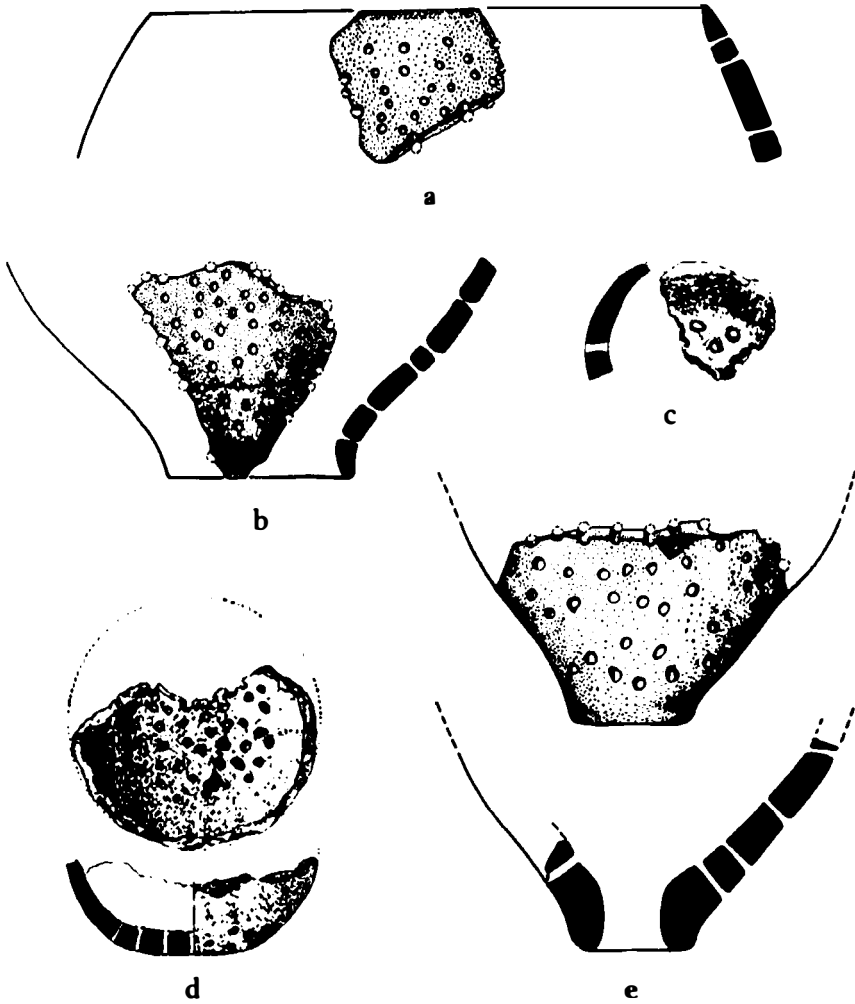
Laktoz toleransının taze süt tüketimine mecbur kalınan bölgelerde geliştiği bilinmektedir. Örneğin Doğu Afrika'nın çorak topraklarında su bulamayan insanlar için taze süt su yerine geçmiş; Kuzey Avrupa insanları için ise laktoz, kalsiyum emilimini arttırarak güneş ışığının bulunmadığı veya yeteri miktarda balık tüketiminin mümkün olmadığı bölgelerde D vitamini eksikliğinden kaynaklı raşitizm hastalığının önlenmesi için başlı başına bir ilaç olmuştur. Yani aslında, hayvan sütünün insan diyetinde faydalı bir ürün haline gelebilmesi için uzun bir kültürel ve biyolojik adaptasyon sürecinin geçmesi gerekmektedir.

Hayvanların evcilleştirilmeye başlandığı ilk günlerden itibaren (koyun ve keçi M.Ö. 8000'de evcilleştirilmiştir) insanların sütü zaten tanıyor olma ihtimali oldukça yüksektir fakat bilinçli bir şekilde süttan kullanma eylemi çok daha geç tarihlerde başlamıştır. Tarihteki en eski hayvan sürülerinin ölüm oranları incelendiğinde, ilk çiftçilerin daha çok et elde etme amaçlı stratejiler benimsedikleri görülmektedir. Bu noktada, süt ürünlerinin hangi bölgelerde ve ne zaman öne çıkıp önem kazandığına dair net bir resim çizilememektedir. Mevcuttaki deliller süt ürünü kullanımının spesifik bir bölgede başlayıp oradan her yere yayılmasından ziyade, yöresel koşullara bağlı olarak yavaş yavaş bir adaptasyon süreci yaşandığına işaret etmektedir. Tarih öncesi hayvan sürülerinin çeşitli bölgelerdeki ölüm oranı profillerinden anladığımız kadarıyla süt ürünlerinin kullanılması Kuzey İtalya'da M.Ö. 6000'lerde (koyun ve keçi); İran'ın batısında M.Ö. 5800'de (koyun ve keçi); Yunanistan'da M.Ö. 5500'de (koyun) ; Balkanların kuzeyi ve İsviçre'nin Alpler bölgesinde M.Ö. 4000'lerde (koyun, keçi, sığır); Britanya'da ise M.Ö. 1000'lerde başlamıştır (sığır). Britanya'da M.Ö. 3500 gibi daha erken bir tarihte başlamış olma olasılığı da mevcuttur.

Öte yandan, süt ürünlerinin tarih sahnesine girişini ölüm oranı profilleri çıkararak analiz etme yönteminin de kendi içinde zorlukları var-

dır. Her şeyden önce arkeolojik kazı alanlarından elde edilen ölüm oranı profilleri et, süt ve yün ürünlerinin elde edilmesi için uygulanan ideal strateji tercihleriyle nadiren eşleşir. Bu durum hem genç hayvan kemiklerinin yumuşak ve kırılğan olmaları sebebiyle günümüze kadar ulaşmamış olması hem de piyasa ekonomisine dahil olmayan prehistorik çobanların bugünkü hayvancılık sektörlerinde gördüğümüzden çok daha amatörce hareket etmiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Diğer bir problem de süt bırakım refleksi ile bağlantılıdır. Süt, meme kanallarına inmeden önce meme bezlerinde birikir. Emzirme dönemindeki dişiler sütlerini yavrularının emme eylemi sonucunda gerçekleşen hormonal bir reaksiyon sonucunda bırakır. Kendi yavruları etrafta olmayan anneler çoğu zaman sütlerinin akmasına izin vermeyeceklerdir. Çoğu araştırmacıya göre tarihöncesinin evcilleştirilmiş sürü hayvanları için aynen böyle bir durum söz konusu olmuştur. Aslında, dişi hayvanları süt vermeye ikna etmenin türlü hileleri bulunur; örneğin annenin kendi yavrusu yerine başka yavrular kullanılabilir ya da dölyoluna hava üflenebilir (bu yöntem hormonal reaksiyonu tetiklemektedir). Fakat bu gibi hilelerin prehistorik çobanların aklına gelmiş olmasını olasılık dahilinde tutmayan araştırmacılar süt elde etme niyeti olan tarih öncesi insanların yavru hayvanları mecburen hayatta tutmak zorunda olduğunu düşünür. Bu durumda, incelenen sürüye ait ölüm oranı profili zaten süt üretimi stratejilerinin belirtisi olan yavru hayvan oranı ile örtüşmeyecektir. İrlanda'da Orta Çağ boyunca beslenmiş olan büyük baş hayvanların ölüm oranı profilini incelemek üzere yapılan yön gösterici bir araştırma yürütülmüştür. Eldeki yazılı kayıtlar bu dönemdeki büyük baş hayvanların süt üretimi amacıyla beslendiğini göstermektedir. Fakat arkeolojik kalıntılar üzerinde yapılan ölüm oranı analizleri yavru hayvanların 1 ila 2 yaşlarında iken öldürülmüş olduğuna işaret etmektedir. Sonuç olarak, süt üretimi stratejilerini açığa kavuşturmak üzere kurgulanan ölüm oranı profilleri en iyi ihtimalle süt kullanımının bir şekilde var olduğunu destekler niteliktedir fakat sütün gerçekten kullanılıp kullanılmadığını kanıtlamamaktadır.

Bu tür belirsizlikler söz konusu olduğunda farklı deliller aranmalıdır. İsrail'de konuya daha direkt yaklaşan bir araştırma yapılmıştır. Günümüzde yapılan bir takım çalışmalarla emzirme dönemindeki bazı dişi koyunların yeterli şekilde beslenmelerine rağmen stres sebebiyle kemiklerindeki kalsiyum oranının düştüğü tespit edilmiştir. Tarihöncesi

Resim 2. Şeritli Bant Kültürü'ne ait seramik kalburlar (M.Ö. 5500-5000). Orta Avrupa. a, b, c = Brzesc Kujawski, Polonya; c = Murr, Almanya; d = Ditzingen-Schocking, Almanya. Cambridge Üniversitesi ve Peter Bogucki'nin izniyle yayımlanmıştır.

devirlerde hayvanların stres faktörlerine maruz kalma olasılığını dikkate alan araştırmacılar İsrail'deki Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağı'na ait çeşitli kazı alanlarından topladıkları kemik numunelerini x-ışınlarına maruz bırakarak kemik yoğunluğu ölçümü yapmışlardır. Bölgesel olarak bir takım farklılıklar bulunsa da numunelerdeki kalsiyum kaybının Kalkolitik (M.Ö. 5. binyıl) öncesinde söz konusu olmadığı, Orta Tunç

Çağı'ndan itibaren de arttığı görülmüştür. Şu ana kadar bu umut vadeden fakat yoğun işgücü gerektiren analiz metodu başka hiç bir yerde uygulanmamış olmasına rağmen çıkan sonuçlar Kalkolitik kazı alanlarından elde edilen ölüm oranı profilleri ile uyum göstermekte olduğundan dolayı oldukça cesaret vericidir.

Tarih öncesinde süt ürünleri kullanımını kanıtlar nitelikteki delillerin bir kısmı da çanak-çömleklerden elde edilmektedir. İsviçre'deki Neolitik kazı alanlarında günümüzde kullanılan süt sağma kovalarına benzer nitelikte kaplar bulunmuştur ki bu sitelerdeki hayvan ölüm oranı profilleri de süt kullanımına işaret etmektedir. Erken Neolitik (M.Ö. yaklaşık 5500) tarihli, Orta Avrupa'ya özgü Şeritli Bant Seramik Kültürü'ne (*Linear Pottery Culture*) ait seramik kalburların peynir yapımında kullanıldığı düşünülmektedir (bkz. Resim 1). Tabi ki bu argümanların temelinde, bahsi geçen araç-gereçlerin günümüz dünyasında kullanılış biçimleri ile benzerlikleri yatmaktadır. Kimyagerlerin geliştirdikleri metotlar sayesinde artık, antik çanak-çömleklerdeki süt tortularının lipit ve protein değerleri ölçülebilmektedir. Çömlek parçalarındaki lipit kalıntılarının analizleri sonucunda Britanya'da Neolitik Çağ boyunca (yaklaşık olarak M.Ö. 4100-3500 arasında) süt kullanımının bir hayli yüksek olduğu tespit edilmiştir.

YÜN

Yabani koyunlar (*Ovis orientalis*) yünlü olmaktan ziyade "kıllı"dırlar. Tarihte evcilleştirilen ilk koyunların da aynı özelliğe sahip oldukları düşünülmektedir. Kış aylarında ince bir tabaka halinde hayvanın derisini kaplayan kısa tüyler (yün tabakası) bahar aylarında dökülürler. Islah edilen koyunlarda bu kısa yün tabakasının daha uzun hale gelerek yıl boyu dökülmeden kalması sağlanır ve üstteki uzun kıl tabakası (kaba kıllar) kısılır. Yani; koyunun yünü kırılmadan önce yün kalitesinin arttırılması gerekir.

Yün çürümeye elverişli bir madde olduğu için arkeolojik kalıntılar arasında bulunması zordur. Ancak nadir de olsa kumaş veya kumaş benzeri nesnelerin ve iplik kalıntılarının bulunduğu olmuştur. Tarihteki en eski iplik parçaları Üst Paleolitik-Neolitik Çağ arasına ait olup, bitki liflerinden üretilmiş olanlardır. Yakın Doğu ve Avrupa'da ortaya çıkan Neolitik dönem iplikleri genellikle keten lifinden yapılmıştır.

Yün, Yakın doğu'da M.Ö. 3000 dolaylarında, Avrupa'da ise bundan 500 yıl sonra devreye girer.

Arkeolojik olarak nadir bulunan ve görece daha kırılgan olan boynuz nüveleri haricinde dişi ve erkek koyunların kemiklerini ayırt etmek imkânsız olmamakla birlikte oldukça zordur. Buna bir de koyun ve keçi kemiklerinin birbirlerinden ayırt etme problemi eklenince inceleme altındaki hayvan sürüsünün yün için mi yoksa süt için mi yetiştirildiğini belirlemek daha da zorlaşır. Bilindiği üzere yün elde etmek için yetiştirilen sürülerin ölüm oranı profilinde dişi ve erkek hayvan sayısının eşitliği aranır. Aslında; ölüm oranı profilleri çıkarılarak yün kullanımının tespit edildiği analiz sayısı bir hayli azdır. Araştırmacılar, demografik delillerin ancak genel hatlarıyla iplik kalıntılarının çizdiği resmi desteklediğini söyleyebilir.

Kemik kalıntılarında daha dolaylı deliller de mevcuttur. Tunç Çağı'nın başlangıcında Avrupa'da daha büyük boyutlarda yeni bir koyun sürüsü belirir; bu koyunların Doğu Avrupa steplerinden yayıldığı düşünülmektedir. Aynı dönemde Ilıman Avrupa'daki koyun sayısı da artar. Tunç Çağı figürinlerinin yünlü koyunları tasvir ettiğini de dikkate alan pek çok araştırmacı, bu büyük step koyunlarının Avrupa'ya ulaşan ilk yün koyunları olduklarına ve kıllı koyunların yerini aldıklarına inanır. Şunu da belirtmek gerekir ki; bu hızlı yayılma ile süt ürünlerinin kullanım düzeninde bir değişiklik olmamıştır. Süt ürünü kullanımı her bir bölgede birbirinden bağımsız bir düzende meydana gelmiş olup oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Burada gerçekleşen durum şöyle ifade edilebilir: Keten lifi kullanımı ile ilişik bir dokuma endüstrisi geliştiren toplumlar yün kullanmaya kolayca adapte olmuş ve bu dönüşüm sürü yetiştirme stratejilerinde ortaya çıkan bir değişim sonucu değil, yeni bir hayvan türünün belirmesiyle tetiklenmiştir.

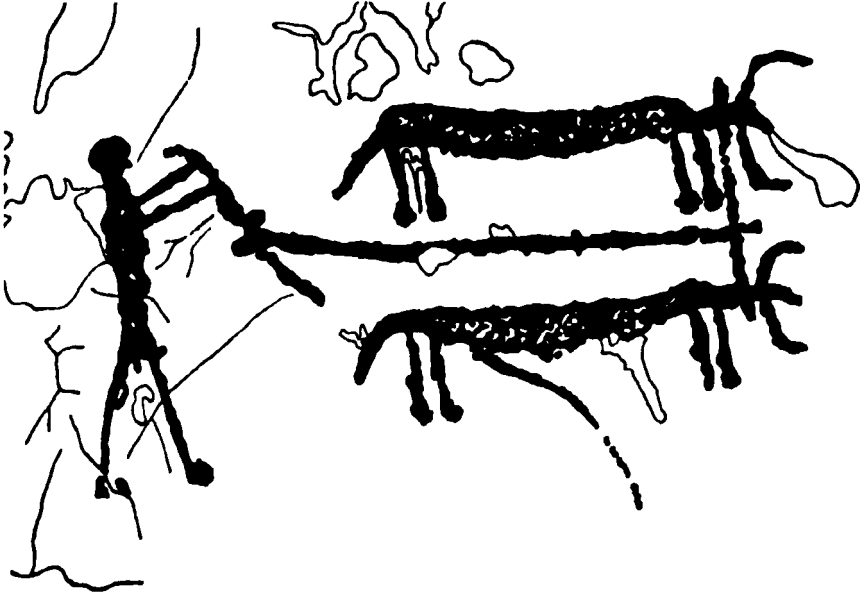
İŞ GÜCÜ

Hayvanların koşum takımları ile donatılması aracılığıyla insan kas gücüne destek oluşturmalarının sağlanması, insanın kendi enerjisini kullanış biçimine büyük bir katkı sağlamıştır. Hayvanlar tarafından çekilen yük arabaları ve sabanlar, daha fazla zirai ürünün elde edilmesine ve bu ürünlerin hem yöre içindeki mesafelere hem de uzak diyarlara taşınmasına olanak sağlamıştır. Atlar veya eşekler tarafından çekilen savaş ara-

balaları savaşma biçimini değiştirmiştir. Hayvansal iş gücünden faydalanabilecek çok fazla alan bulunmaktadır, ancak; bu makalede taşımacılık ve tarla sürme üzerinde durulacaktır. Tarihöncesinin Avrupa'sında bu iki hizmet, atlar ve sığırlar tarafından sağlanmıştır.

Avrupa'nın çoğu bölgesinde, ehlileştirilmiş at sürüleri bu dönemde görülmeye başlar. Avrasya steplerinde zaman zaman temel besin kaynağı olarak işlev gören atların Avrupa'nın çoğu kesiminde ıslah edilmeye başlamasının altında yatan temel sebep; bu hayvanların taşıma alanında sağladıkları kolaylığın yanında, statü ve zenginlik göstergesi olarak da değer kazanmış olmalarıdır. Atların zaman zaman yiyecek olarak tüketildikleri doğrudur fakat bu, onların insan diyetinin önemli bir parçası olduğu anlamına gelmediği gibi; birincil olarak etlerinden faydalanılmak üzere evcilleştirildiklerine dair hiç bir kanıt bulunamamıştır.

Sığırlar ise Avrupa'da çok uzun tarihlerden beri et ve süt kaynağı olarak kullanılmaktadır. Şimdi bu rollerinin yanına çekiş güçleri de eklenmiştir. Büyük baş hayvanların tarla sürmede kullanılmaya başlaması daha fazla sayıda yetişkin hayvan ihtiyacını doğurur. Bu amaçla en çok sığırlar ve öküzlerin (kısırlaştırılmış sığırların) kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Öte yandan günümüz dünyasının Balkanlarında ineklerin de saban sürdüğü bilinmektedir. Çekiş güçlerinden faydalanılmak üzere kurgulanan stratejilerle yetiştirilen hayvanların ölüm oranı profillerine bakılarak tespit edilmesi, et ve süt için yetiştirilen hayvanların tespit edilmesinden daha zordur. Birincisi; bu görevi yerine getirmek adına yetiştirilen hayvanlar nispeten az sayıdadır. İkincisi de, aynen modern Balkanlar örneğinde olduğu gibi, bu hayvanların çekiş güçleri ile et ve süt ürünlerinden eş zamanlı olarak yararlanılmış olabilir. Öküzlerin varlığının hayvan kemiklerinin analizleri sonucunda tespit edilmesi mümkündür. Kısırlaştırma işlemi boynuzların yapısında değişikliğe sebep vermekte; boynuz nüvesi küçülürken, etrafındaki keratin kılıf dökülmektedir. Kısırlaştırma aynı zamanda büyüme şekline de etki ettiği için öküzlerin kol ve bacak kemikleri diğerlerine göre daha uzun ve ince olmaktadır. Tüm bunların yanında, öküzlerin tam olarak tanımlanabilmesi için incelenen kemik numuneleri arasında kısırlaştırılmamış hayvanlara ait kemik ve boynuz sayısının da yeterli olması gerekir. Fakat insanlar, özellikle Neolitik boyunca kemik iliği ve kemik yağından faydalanma eğilimi içinde oldukları için hayvan kemiklerinin çoğu aşırı derecede hırpalanmış ve parçalanmış olarak bulunmaktadır. Bu sebeple, ölüm

Resim 2. Sığırlar tarafından çekilen saban (Mağara Resmi). ©2003 Wara, Centro Camuno Distudi Preistorici, 25044 Capo Di Ponte, İtalya. İzin alınarak yayımlanmıştır.

oranı profilleri sığırların ilk olarak ne şekilde tarla sürmede kullanılmaya başladığına dair net bilgilere ulaşmak adına yeterli değildir.

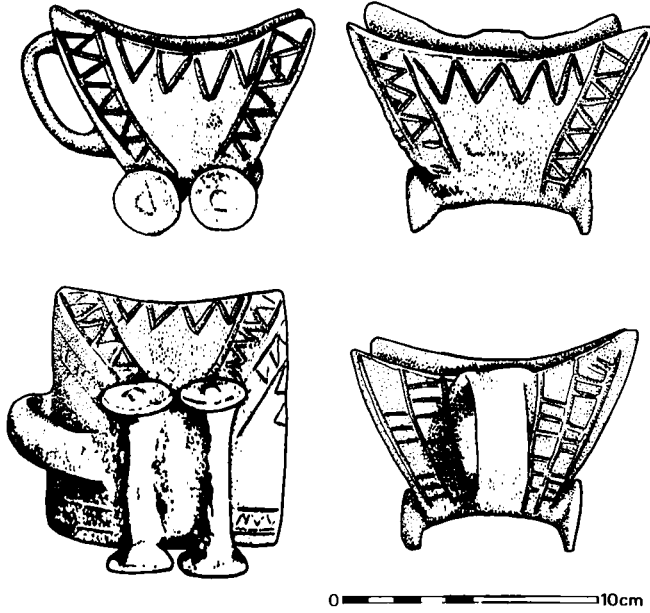
Diğer bir yöntem kemiklerin kendilerinde meydana gelen değişikliklerin incelenmesidir. Tarla süren hayvanlara aşırı iş gücü bindirilmesi hayvanın kemik ve eklemlerine baskı yapacak dolayısıyla kemiklerde şekil bozukluğuna veya osteoartrit gibi patolojik durumların ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Balkanların kuzeyindeki bölgelerdeki faunal kalıntılar üzerine yapılan araştırmalar, tarla sürmede sığır kullanımının M.Ö. 4500'lerde Geç Neolitik Çağ'da gerçekleştiğini göstermiştir. Günümüzde tarla sürme ile alakalı olan kemik bozukluklarının incelendiği farklı çalışmalar da yapılabilmektedir, fakat bu metotlar henüz tarih öncesi kemik buluntularına uygulanmamıştır.

Hayvanların çekiş gücünden yararlanıldığına dair diğer deliller arkeolojik kayıtlardan elde edilmektedir. Bataklik birikintilerinde Geç Tunç Çağı'na ait bazı sabanlara ulaşılmış olsa da antik sabanların çoğu ahşap benzeri, çürümeye elverişli malzemelerden üretildikleri için arkeolojik kalıntılar arasında görülmeleri zordur. Fakat saban izleri, özellikle Kuzey Avrupa'daki Geç Neolitik ve Bakır Çağı'na ait mezarların altında sık rastlanan arkeolojik deliller arasındadır. Bu durum, mezarların sürül-

muş tarlalar üzerine alelade yerleştirilmiş olmalarından ziyade; toprağın penatrasyonunun ve havalandırılmasının cenaze töreninin ritüelistik bir parçası olduğuna işaret ediyor olabilir. Toprak sürme eyleminin ritüelistik bir niteliği olduğu, Batı Avrupa'daki Tunç Çağı tarihli pek çok mağara duvarında karşımıza çıkan duvar resimlerinden de anlaşılmaktadır (bkz. Resim 2). Kuzey ve Batı Avrupa'da yaşayan insanlar M.Ö. 2500 itibarıyla tarla sürmeye başlamışlardır. Balkanlar'ın kuzeyinde ise ağır toprakların ıslah edilerek üzerlerine yerleşim yerlerinin kurulmaya başlanmasından -dolaylı olarak- anlaşıldığı üzere tarla sürme geleneği M.Ö. 4500 dolaylarında Geç Neolitik Çağ'da ortaya çıkmıştır.

Toparlayacak olursak, tamamlanması gereken pek çok detay olmasına rağmen, bir dizi kanıttan anlaşıldığı kadarıyla Güneydoğu Avrupalıların tarla sürme serüvenleri M.Ö. 4500; Kuzey ve Batı Avrupalarınki ise M.Ö. 4000 dolaylarında başlamıştır. Tarla sürme geleneğinin M.Ö. 2500 itibarıyla Avrupa'nın hemen her yerine yayılmış olduğu aşikârdır. Dolayısıyla saban ve pullukların büyük bir hızla, kısa süre içinde kıtanın her yerine yayıldığı, hatta bu durumun yün kullanımından çok daha önce gerçekleştiği düşünülmektedir.

Hareket kabiliyetini arttıran tekerlekli araçların yayılması daha da hızlı olmuştur. Elimizdeki delillere göre tekerlekli araçların Avrupa ve Yakın Doğu'da ilk defa görülme tarihleri neredeyse aynıdır (M.Ö. 3500 civarı) (bkz. Resim 3). Bu tarihlerde, Mezopotamya ve çevresindeki çeşitli resim ve piktograflarda tekerlekli araç deseni görülmeye başlanır. Benzer şekilde Kuzey Almanya'daki bir tümülüste tekerlek izlerine rastlanmıştır; Polonya'da ise Orta Neolitik Çağ'a damgasını vurmuş olan Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) Kültürü'ne ait bir çömleğin üzerinde bir yük arabasının resmedildiği görülmüştür. Şu ana kadar yapılan araştırmalar, tekerlekli araçların Avrupa steplerinde görülmeye başladığı en erken tarihin yaklaşık M.Ö. 3100 olduğunu göstermektedir. Fakat Mezopotamya ve Kuzey Avrupa düzlüğünü birleştirdiği düşünülen bir rota ortaya çıktığı için, önümüzdeki günlerde daha eski tarihli kalıntıların gün yüzüne çıkması olasıdır. Bahsi geçen tüm bu araçlar dört tekerlekli yük arabaları olup büyük baş hayvanlar tarafından çekildikleri aşikârdır. Aynı tarihlerde Doğu ve Kuzey Avrupa'daki bazı mezarlara büyük baş hayvan çiftlerinin gömülmüş olduğu tespit edilmiştir. Aynı arabaya koşulan bu hayvan çiftlerinin ayinsel bir uygulama veya tören esnasında kurban edildikleri düşünülmektedir.

Şekil 3: Baden Kültürü'ne ait yük vagonu şeklindeki kupalar. Szigetszentmárton, Macaristan (M.Ö. 3000) Cambridge University ve Alasdair Whittle'in izni ile yayımlanmıştır.

At binme geleneğinin atlar savaş ve yük arabalarına koşulmadan önce mi yoksa sonra mı geliştiğine dair hatırı sayılır bir tartışma sürüp gitmektedir. En azından; steplerden çıkarak doğuya, Avrupa'ya doğru yayılan ehlileştirilmiş atların yiyecek olarak kullanılmadıkları ve bir şekilde taşıma kapasitelerinden faydalandığı net olarak bilinmektedir. Arkeolojik kazı alanlarından toplanan delillere göre o dönemde bu hayvanlar son derece nadir olup, çok büyük bir ihtimalle M.Ö. 4000 dolaylarında tarih sahnesine girmiş olan elit kesimler tarafından sahiplenilmişlerdir. Karpatlar Havzası'nda Tiszapolgár Kültürü'ne ait bazı mezarlarda M.Ö. 4000'in hemen sonrasına ait bir kaç at kemiği bulunmuş olsa da çoğu mezarda böylesine kalıntılar bulunamamaktadır. Demek ki; bahsi geçen atlar istisnai birer hediye (ya da ithal mal) olarak varlığını sürdürüp; yerel bazda bir yetiştiricilik faaliyeti içine dahil edilmemişlerdir. Bu bölgede at kemiklerinin yeniden görülmeye başladığı tarih M.Ö. 3500'dür. Kısa bir süre sonra da Kuzey Avrupa'da ortaya çıkmışlardır. Atların tüm Avrupa'da yaygın olarak görülmesi ise ancak M.Ö. 2500 dolaylarından sonra mümkün olmuştur.

İKİNCİL ÜRÜNLER DEVRİMİ

Gordon Childe, insanoğlunun istikrarlı bir güce kavuşmasını sağlayan yani zirai üretimin ortaya çıkması ile birlikte baş gösteren ekonomik, sosyal ve ideolojik dönüşümleri betimlemek adına “Neolitik Devrim” tanımını kullanmış; benzer bir fikirle yola çıkan Andrew Sherratt ise eş derecede önemli ikinci bir tanım ortaya atmıştır: İkincil Ürünler Devrimi. İkincil Ürünler devrimi, yani hayvanların sütünden, yününden ve iş gücünden yararlanılması geleneği, Yakın Doğu ve Avrupa’da neredeyse aynı tarihlerde ortaya çıkmış; hayvanların canlı haldeyken sundukları fırsatların keşfi ile birlikte hayvancılık faaliyetlerinin daha verimli hale gelmesine ön ayak olmuştur.

İkincil Ürünler Devrimi modeli, hayvanların süt, yün ve iş gücünden faydalanılmaya başlamasını, daha önceki karma tarım modelinden (hayvanların sadece etinden yararlanıldığı modelden) oldukça farklı ve bütünselik bir sistemin parçası olarak görür. Tarla sürmenin öğrenilmesi ile birlikte genellikle daha verimli fakat işlemesi güç olan ağır toprakların işlenmesi mümkün hale gelmiş, dolayısıyla zirai verimlilik artmıştır. Taşımacılığın gelişmesi ile birlikte insanlar geçimlerini sağlayacak olan besinleri civardaki daha geniş alanlardan elde etmeye başlamış; bölgesel düzeyde ekonomik bir entegrasyon söz konusu olmuştur. Bu açıdan bakıldığında; birincil olarak taşımacılıkta kullanılan hayvanların (at, eşek ve develerin) bu dönemde ehlileştirilmeye başlanması tesadüfi değildir.

Yün; değerli, dayanıklı ve kolayca taşınabilen bir materyal olup, tarımsal faaliyetler için fazlasıyla marjinal kalan alanlardaki insanların geçimlerini sağlamaları için elverişli bir üründür. Bu durum bazı insanları hayvancılık alanında uzmanlaşmaya yöneltmiştir. Etin yanında, süt ve süt ürünlerinden elde edilen yağ, protein ve kaloriler insan diyetine önemli bir katkı sağlamıştır. Böylece hayvan yetiştiricileri yün üretimi ve taşımacılık aktiviteleri için hayvanları canlı barındırmayı göze alabilmişlerdir. Canlı hayvanlardan elde edilen ürünlerin kullanıma girmesi, hayvanların insanların gözündeki değerini bir hayli arttırmıştır. Bu değere bağlı olarak devreye giren yağma ve talanlar sonucu insanlar arası düşmanlıkların artmış olması da söz konusudur.

Günümüz toplumları üzerine yürütülen karşılaştırmalı araştırmalar sonucunda görüldüğü üzere; saban tarımının gelişmesi sonucunda be-

lirli arsalar üzerine yatırım yapmak yaygın hale gelmiş, buna bağlı olarak da toprak mülkiyeti ve veraset kurallarına yüklenen önem artmıştır. Genel olarak kadınlar çapa tarımı, erkekler ise saban tarımı ile uğraşmaktadır. Eğer bu durum tarihöncesi devirlerde yaşayan Avrupalılar için de geçerli olduysa; cinsiyet rollerinde önemli bir değişim yaşanmış olmalıdır. Mağara duvarlarında tarla sürerken resmedilen erkeklerin varlığı bu öneriyi destekler niteliktedir fakat Danimarka'daki Geç Tunç Çağı'na ait bazı kadın mezarlarında ortaya çıkan ilkel sabanlar (ilk saban çeşitleri) zaman zaman kadınların da saban tarımında yer almış olabileceklerine işaret ediyor olabilir. Günümüz toplumlarında görülen genellemelerden yola çıkacak olursak; çapa tarımının matriline (anne soyundan geçme), saban tarımının ise patriline (baba soyundan geçme) bir özelliği olduğu söylenebilir. Toprak ve hayvan mülkiyetinin getirdiği zenginlik ile birlikte miras hakkına verilen önem artmış, bunun sonucunda da akrabalık sisteminde önemli değişiklikler meydana gelmiş olabilir.

Bu durumda kadın-erkek arasındaki eşitliğin bozulmuş olması mümkündür. Sherratt'a göre kadın iş gücü, giderek artan bir oranla, yün kumaş ve süt ürünü imalatına yönelmiştir. Aynı zamanda ekonominin erkek yönetimi altına geçmiş olduğuna inanan Sherratt, kadınların ev işlerine hapsedilmiş olabileceğine vurgu yapmaktadır. Gerçi kumaş üretiminin ticari değerinin artması ile birlikte, kadınların elindeki ekonomik güç önemli miktarda artmış da olabilir.

Toprak ve hayvan mülkiyetine bağlı olarak gelişen zenginlik sonucunda, insanlar arasındaki güç ve refah dengelerinde büyük eşitsizlikler meydana gelmeye başlamıştır. Sherratt'a göre, yine Childe tarafından tanımlanmış olan "Şehircilik Devrimi"nin ya da Yakın Doğu'da yükselmiş olan ilk şehirlerin temelinde de taşımacılık alanındaki ilerleme yatmaktadır. Hayvanların tarla sürmede kullanılmaya başlamasının önemli ve uzun-vadeli etkilerinin bulunduğu işaret eden Sherratt, tarımsal makineleşmenin temellerinin ilk olarak bu eylemle atıldığını ve Endüstriyel Devrimin Yeni Dünya'da değil de Eski Dünya'da gerçekleşmiş olmasının buna bağlı olduğunu iddia etmektedir.

Çoğu araştırmacı İkincil Ürünler Devrimi'ni "süt ürünleri, yün ve hayvan iş gücünden yararlanılması eylemlerinin aşağı yukarı aynı tarihlerde benimsendiğini" savunması bakımından eleştirmektedir. Daha önceden de belirttiğimiz gibi süt ürünlerinin biraz daha uzun bir geçmiş olabilir, ayrıca İkincil Ürünler Devrimi kapsamındaki diğer unsur-

ların da yayılım hızı ve yayılma rotaları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Öte yandan, çoğu araştırmacı ikincil ürün kullanımının M.Ö. 3500 itibarıyla yoğunlaşmış olduğu konusunda hemfikirdir. Bu dönemde ayrıca yerleşke modellerinde ve cinsiyet rollerinde önemli değişiklikler yaşanmış, bireyler arası eşitsizlik artmış, özellikle bitki tarımının gelişmesi ile birlikte sürü yetiştiriciliği bir hayli önem kazanmıştır. Fakat unutmamak gerekir ki bu, bütün Avrupa'yı kapsayan bir olay olmaktan ziyade, bölgeden bölgeye değişiklik gösteren bir ilerlemedir. Örnek verecek olursak; Doğu ve Kuzey Avrupa'da tekerlekli arabalara gösterilen önem büyükken, Batı Avrupa'da sabanlara değer verilmiştir.

Bunun yanında, her zaman olduğu gibi burada da neden-sonuç ilişkisinin yönü tam olarak net değildir. Sherratt'a göre ikincil ürünlerin kullanıma girmesi beraberinde diğer değişiklikleri getirmiş; bu ürünlerin kullanımını tetikleyen şey ise daha fazla besin üretilmesini gerektiren nüfus artışı olmuştur. Hayvan sahipliğinin zenginlik ile eş değer hale gelmesinin altında ikincil ürünlerin kendi varlıkları değil de; kullanıma girmeleri ile birlikte hayvan sahiplerinin daha az hayvan öldürmeye başlamış olmaları yatıyor olabilir. Hayvanlar değerlendirilip daha az öldürülmeye başlayınca da ikincil ürünler ister istemez daha fazla kullanılır olmuştur. Her iki koşulda da ikincil ürünlerin kullanıma girmesi hayvan yetiştiren toplumlarda geniş ölçekli değişimlere yol açmıştır.

Ayrıca bkz. Atların Evcilleştirilmesi (cilt 1, bölüm 4).

KAYNAKÇA

Amoroso, Emmanuel C., and Peter A. Jewell. "The Exploitation of the Milk-Ejection Reflex by Primitive Peoples." *Man and Cattle*. Ed. Arthur E. Maurant ve Frederick E. Zeuner, s. 126–137. London: Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 1963.

Bakker, Jan Albert, Janusz Kruk, Albert E. Lanting ve Sarunas Milisauskas. "The Earliest Evidence of Wheeled Vehicles in Europe and the Near East." *Antiquity* 73 (1999): 778–790.

Bartosiewicz, László, Wim Van Neer ve An Lentacker. *Draught Cattle: Their Osteological Identification and History*. Tervuren, Belgium: Musée Royale de l'Afrique Centrale, 1997.

Bogucki, Peter I. "Animal Traction and Household Economies in Neolithic Europe." *Antiquity* 67 (1993): 492–503.

———. "The Antiquity of Dairying in Temperate Europe." *Expedition* 28, no. 2 (1986): 51–58.

Bökönyi, Sándor. *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Çeviren Lili Halápy. Budapest, Hungary: Akadémiai Kiadó, 1974.

Childe, V. Gordon. *Man Makes Himself*. New York: New American Library, 1951.

Copley, M. S., et al. "The Earliest Direct Chemical Evidence for Widespread Dairying in Prehistoric Britain." *Proceedings of the National Academy of Science* 100, no. 4 (2003): 1524–1529.

Craig, Oliver E., Jacqui Mulville, Michael Parker Pearson, Robert J. Sokol, Keith Gelsthorpe, Rebecca Stacey ve Matthew J. Collins. "Detecting Milk Proteins in Ancient Pots." *Nature* 408, no. 6810 (2000): 312.

Gibbs, Liv. "Identifying Gender Representation in the Archaeological Record: A Contextual Study." *Reader in Gender Archaeology*. Ed. Kelley Hays-Gilpin ve David S. Whitley, pp. 231–254. London: Routledge, 1998.

Halstead, Paul L. J. "Counting Sheep in Neolithic and Bronze Age Greece." *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*. Ed. Ian Hodder, Glynn L. Isaac ve Norman Hammond, s. 307–339. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1981.

Harris, Marvin. "Lactophiles and Lactophobes: Milk Lovers and Milk Haters." *Good to Eat: Riddles of Food and Culture*. New York: Simon & Schuster, 1985.

McCormick, Finbar. "Early Faunal Evidence for Dairying." *Oxford Journal of Archaeology* 11, no. 2 (1992): 201–209.

Payne, Sebastian. "Kill-Off Patterns in Sheep and Goats: The Mandibles from Asvan Kale." *Anatolian Studies* 23 (1973): 281–303.

Ryder, Michael L. *Sheep and Man*. London: Duckworth, 1983.

Sherratt, Andrew G. "Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution." *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke*. Ed. H. Hammond, I. Hodder ve G. Isaac, s. 261–305. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1981. (Reprinted with new information in *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*. Ed. A. Sherratt, s. 158–198. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997.)

———. "The Secondary Exploitation of Animals in the Old World." *World Archaeology* 15 (1983): 90–104. (Reprinted with new information in *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*. Ed. A. Sherratt, s. 199–228. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997.)

———. "Mobile Resources: Settlement and Exchange in Early Agricultural Europe." *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997. *Ranking, Resource, and Exchange: Aspects of the Archaeology of Early European Society*. Ed. A. Colin Renfrew ve Stephen J. Shennan, s. 13–26. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1982.

Smith, Patricia ve Liora R. Kolska Horwitz. "Radiographic Evidence for Changing Patterns of Animal Exploitation in the Southern Levant." *Journal of Archaeological Science* 11, no. 6 (1984): 467–475

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA GEÇ NEOLİTİK VE BAKIR ÇAĞLARI

WILLIAM A. PARKINSON

Avrupa'da Neolitik Çağ'ın bitişi; yerleşim birimlerinin düzeninde, ev tiplerinde, ekonomik ve ritüelistik organizasyonların yapısında gerçekleşen önemli değişimlerle belirlenmiş durumdadır. Demek ki; M.Ö. 4500 dolaylarında bu bölgede yaşamakta olan çiftçi toplumları önemli bir sosyal dönüşüme uğramıştır. Bu makalede Geç Neolitik (M.Ö. yaklaşık 5000-4500 arası) ve Bakır (M.Ö. yaklaşık 4500-3000 arası) çağlarında Güneydoğu Avrupa'da meydana gelmiş olan çeşitli değişiklikler üzerine eğilinecektir.

Burada bahsi geçen bölge Karpatlar Havzası'ndan güneyde Thessalian Ovası'na kadar; günümüzde Macaristan, Romanya, eski Yugoslavya, Bulgaristan, Arnavutluk, Makedonya ve Kuzey Yunanistan'ı kapsayan bir alana tekabül etmektedir. Kuzeyde Avusturya Alpleri, batıda Slovakya Alpleri, doğuda ise Karpat Dağları ile çevrili olan bölgenin kısmen bütünsel bir yapısı vardır. Bölgenin, her biri kendi yerel kaynaklarına sahip olan çok sayıdaki mikro-bölgeyle tanımlı olan coğrafi yapısı, Neolitik Çağ'ın sonlarında bu bölgede yaşamakta olan çiftçi toplulukları arasındaki bölgesel farklılıkları tetiklemiştir. Bu, bir bakıma, bölgede 20. yüzyıla kadar etkisini göstermiş olan Balkanizasyonun tarih öncesi versiyonu gibidir.

KRONOLOJİ

Kuzey ve Batı Avrupa'nın büyük çoğunluğunda Neolitik Çağ direk olarak Tunç Çağı'na bağlanırken, Güneydoğu Avrupa'da iki dönem arasına Bakır Çağı, diğer adıyla Kalkolitik Periyod girmiştir (M.Ö. 4500 civarı). Yunanistan'da Tunç Çağı, daha kuzeydeki Balkanlar ve Karpatlar Havzası ile karşılaştırıldığında biraz daha erken başlamış olup, M.Ö. yaklaşık 4500'den 3000'e kadar geçen bu zaman zarfına Son Neolitik adı verilmiştir. Orta Balkanlar'da, yani Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk'ta M.Ö. 4500-3000 arasındaki periyod Eneolitik olarak isimlendirilir. Eski Yugoslavya'da aynı periyot Eneolitik veya Kalkolitik olarak isimlendirilirken; Macaristan ve Batı Romanya'da Bakır Çağı olarak isimlendirilmektedir.

Arkeologlar tarafından belirlenen isimler bölgelere göre değişiklik gösterse de bahsi geçen zaman aralığına damgasını vuran en önemli gelişme; araç-gereç ve eşya üretiminde ham madde olarak yoğun bir biçimde bakır kullanılmaya başlaması olmuştur. Arkeologlar 20. Yüzyılın ikinci yarısına kadar, bakır metalinin Bakır Çağı öncesinde kullanılmamış olduğunu düşünmüşlerdir. Fakat sonradan yapılan araştırmalar ve mutlak tarihleme yöntemlerinin gelişmesiyle birlikte bölge hakkında daha detaylı bilgilere ulaşılmış; bölgenin çeşitli yerlerinde bakır metalinin ham madde olarak kullanılmaya başlamasının aslen Neolitik Çağ'da gerçekleştiği net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bakır kullanılarak üretilen ilk eşyalar, boyutları nispeten küçük olan eşyalardır (boncuklar, kanca- lar ya da ufak süs eşyaları vb.) ve "saf" (arı) bakırdan üretilmişlerdir. M.Ö. 5. Binyıldan sonra ise üretilen bakır eserlerin boyutları büyümüş- tür. Bu eşyaların arasında, üretim aşamaları "bakır zengini minerallerin (örneğin, malakit) kazılarak madenlerden çıkarılması, bakırın cevher- den ayrılması (ergitme işlemi) ve ergitilen bakırın daha önceden hazır- lanmış kalıplara dökülerek eşyanın son şeklinin verilmesi" gibi arı ba- kırın çekiçlenmesinden çok daha karmaşık bir yol izlenmesini gerekti- ren balta ve keser gibi araç-gereçler bulunmaktadır.

Dolayısıyla, Bakır Çağı ilk başlarda, teknolojik temellere dayandırıl-arak "insanların bakır yataklarını kullanmaya başladıkları bir çağ" olarak tanımlanmaktayken, şimdilerde "Bakır üretiminin doruk noktasına ulaştığı ve büyük ebatlı eşyaların üretiminin temelini oluşturan ergitme yönteminin her yere hızla yayıldığı bir periyot" olarak kabul edilmek-

Resim 1. Macaristan’daki Szegvár-Tűzköves Kazı Alanı’ndan çıkarılan Tisza Kültürü’ne ait “Orak Tanrısı” Figürini. M.Ö. 5000. Gianni Dagli Orti/Corbis. İzin alınarak yayımlanmıştır

tedir. Daha da önemlisi, Bakır Çağı artık “Doğu Avrupa toplumlarının, ekonomik ve sosyal organizasyon açısından büyük değişimlerden geçirerek, Tunç Çağı boyunca gerçekleşecek olan politik organizasyon dönüşümlerine önemli bir sosyal bir zemin hazırladıkları bir çağ” olarak tanımlanır olmuştur.

GEÇ NEOLİTİK: KÜLTÜR BÖLGELERİ

Güneydoğu Avrupa’daki yerleşke sistemleri Geç Neolitik boyunca belirli bölgelerin yüzyıllar, hatta bin yıllar boyunca aralıksız olarak, yeniden ve yeniden iskân edilmiş olmaları ile birlikte gelişmiştir. Bu durum, bazı yerleşim alanlarında, metrelerce derinliğe sahip olan ve stratigrafik olarak üst üste yığılmış arkeolojik katmanlar oluşmasına neden olmuştur. Genellikle “höyük” adı verilen bu sahaların varlığı dönemin tipik bir özelliği olmakla birlikte bölgede farklı özellikler gösteren arkeolojik sitler de mevcuttur. Nándor Kalicz ve Pál Raczky, *The Late Neolithic of*

the Tisza Region (Geç Neolitik Çağ'da Tisza Bölgesi) isimli çalışmalarında, Doğu Macaristan'daki Geç Neolitik tarihli arkeolojik sit tiplerini; höyük tipi yerleşim birikimleri, yarı höyük tipi yığma tepeler ve düz yerleşim birikimleri olmak üzere üçe ayırmaktadır. Bu sınıflandırma bile dikey düzlemdeki stratigrafik katmanları analitik birimlere ayırarak, bahsi geçen yerleşkelerin ne kadar süreyle ve ne sıklıkta kullanıldıklarını anlamak için yeterlidir.

Daha geniş açıdan bakacak olursak; Geç Neolitik Çağ, bu yüksek standartlı yerleşim sistemlerinin gelişimi ile alakalı olarak, birbirlerinden tamamen farklı yöresel grupların kristalleşmelerine sahne olmuştur. Genel olarak bu grupların aralarındaki farklar seramik buluntu topluluklarında kendini gösterir fakat bazı bölgelerde, örneğin Doğu Macaristan'da, gruplar arasındaki farklılıklar seramik eserlerin ötesinde, yerleşke düzenleri ve geçimlerini sağlayış biçimlerinden de anlaşılabilir. Bölgesel çeşitliliğin bu modeli Neolitik Çağ'ın ilk dönemlerinden ve Bakır Çağı'ndan bir hayli farklıdır. Erken Neolitik ve Bakır çağları coğrafi anlamda oldukça geniş ölçekli bir bölgesel homojenite, birbirine çok benzeyen evler, seramik tipleri ve yerleşke düzenleri ile karakterizedir.

Kuzey Yunanistan'daki Thesallian Ovası, Neolitik Çağ boyunca iskân edilmiş olup buradaki höyüklerin oluşumları Kuzey Balkanlar'dakilerden çok daha önce başlamıştır. Burada Geç Neolitik Çağa ait izler en iyi şekilde M.Ö. 6000'in sonuna tarihlenen Dimini kazı alanında görülmektedir. Erken Neolitik Çağ'ın sonlarında iskân edilen Sesklo gibi belirli yerleşkelerdeki yaşam devam ederken, Thrace'daki Sitagroi gibi yeni yerleşkelerin kurulduğu da olmuştur.

Yunanistan'ın kuzeyinde, Orta-Güney Bulgaristan'da bulunan Karanovo Höyüğü M.Ö. 6000'in başlangıcına kadar uzanan yerleşim birikimlerine sahiptir ve hakkında en çok arkeolojik yayın basılmış sitelerden biridir. Arkeologlar 20. yüzyıl boyunca Karanovo Höyüğü'nün 12 metre derinliğindeki yerleşim katmanlarını sadece Güneydoğu Avrupa'daki tarihsel evreleri belirlemek için değil aynı zamanda bu evreleri Anadolu ve daha doğudaki bölgelerdeki evrelerle ilişkilendirebilmek adına kullanmışlardır.

Karanovo Höyüğündeki stratigrafi katmanları 6 temel seviyeye ayrılmıştır. En erken evreler (I-III) genel hatlarıyla Erken ve Orta Neolitik Çağ'a denk gelir. IV ve V numaralı evreler aşağı yukarı Geç Neolitik tarihli iken VI. Evre Erken Bakır Çağına denk gelir. Çok fazla ya da "çok

bileşenli”- diğer bazı höyükler de mevcuttur (örneğin Karanovo’nun hemen batısındaki Azmak gibi); bu höyüklerdeki araştırmalar tam olarak yayınlanmamış olsa da, anlaşıldığı kadarıyla belirli sitlerin yıllar içinde yeniden ve yeniden iskan edilmesi Neolitik boyunca sık rastlanan bir hadisedir.

Daha kuzeyde, eski Yugoslavya’da yer alan Vinca Höyüğü uzun zamandır arkeoloji dünyasının ilgi alanındadır. Kuzey Sırbistan’da konuşlanmış olan bu höyük Orta Neolitik’ten Bakır Çağı’nın başlangıcına kadar kullanılmıştır ve stratigrafik seviyeleri 4 ana evreye ayrılmıştır. Seviye A aşağı yukarı Orta Neolitik’e; Seviye B ve C Geç Neolitik’e; Seviye D ise Erken Bakır Çağı’na denk gelmektedir. Vinca Kültürü, Sırbistan’ın hemen her yerine, Bosna ve Hırvatistan’ın belirli bölgelerine oradan da Güneybatı Romanya’nın Banat bölgesine kadar yayılmıştır. Kuzey Yunanistan’da olduğu gibi Makedonya ve Bulgaristan’ın belirli kesimlerinde de önceden seyrek olarak iskan edilen bölgelere yeni yeni yerleşkeler kurulmuş gibi görünmektedir.

Karpatlar Havzası’nda M.Ö. 5000 civarlarında, Tuna Nehri’nin her iki kıyısında Orta Neolitik’in Şeritli Bant Seramik Kültürü’nü takip eden iki kültür grubu gelişmiştir. Doğu kanadında, Büyük Macaristan Ovası olarak bilinen bölgede Tizsa Nehri boyunca Geç Neolitik toplumları, yerel bazda daha küçük kültür gruplarına (Tisza, Herpály, ve Csoszhalom) ayrılmaya başlamış; bu gruplar ovanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Ovanın 3 farklı kültür grubuna bölünmesi Geç Neolitik itibari ile kademeli olarak gerçekleşmiştir.

Tuna Nehri’nin batısında, Transdanubia’daki Geç Neolitik yerleşkeleri Lengyel Kültürü’nün erken evreleri (Lengyel I ve II) ile eşleşmektedir. Karpatlar Havzası’nın doğusundaki Geç Neolitik’in Tisza-Herpály-Csoszhalom Kültür Kompleksi ile Erken Bakır Çağı’nın Tizsapolgar Kültürü arasındaki kültürel geçişte ani bir kesinti bulunmaktayken, Lengyel Kültürü’ne ait yerleşim birimlerinde Bakır Çağı’na (Lengyel III) doğru evrilen bir süreklilik görülmektedir. Tuna Nehri’nin sağ tarafındaki toplumların kültürler arası geçişte yaşamış oldukları kesintiler Bakır Çağı’nın başlarında (M.Ö. 4500 civarı) sosyal organizasyonun düzene girmesi bakımından önemli etkiler yaratmış, fakat batı tarafındaki toplumlar Bakır Çağı ile ilintili sosyal nitelikleri daha uzun süre koruyabilmişlerdir.

GEÇ NEOLİTİK: EKONOMİK VE SOSYAL ORGANİZASYON

Ekonomik anlamda, Geç Neolitik toplumları genel hatlarıyla, çağın ilk dönemlerinden beri süregelenmekte olan çiftçilik, hayvancılık, avcılık, balıkçılık ve toplanacılık gibi geçim yöntemlerini uygulamaya devam etmişlerdir. Fakat farklı bölgelerdeki farklı çevre koşulları, toplumların farklı geçim biçimleri benimsemelerine yol açmıştır. Bölgenin tamamına yayılmış halde bulunan bu toplumların ilk öncelikleri her zaman yöresel bitkiler ve hayvanlar olmuş; Güneydoğu Avrupa ve Yakın Doğu'daki bitki ve hayvanların çoğu neredeyse Neolitik'in ilk yılları itibarıyla sömürülmeye başlanmıştır. En sık rastlanan yerli tahıllar buğday ve arpa çeşitleri, mercimek, burçak, nohut ve az miktarda keten; evcilleştirilmiş hayvanlar ise sığır, koyun, keçi ve domuzlardır. Geç Neolitik Çağ'da bu hayvanlar süt, peynir veya diğer "ikincil" ürünlerinden ziyade etleri için yetiştirilmektedir.

Geç Neolitik'in Güneydoğu Avrupa'da konuşlanmış sakinleri geçimlerini sürdürmek için bir yandan bu yerli kaynaklara yüklenirken bir yandan da çevrelerindeki vahşi hayvanlardan istifade etmeye devam etmişlerdir. Bu hayvanların arasında hem karaca, alageyik ve yaban domuzu gibi büyük vahşi hayvanlar hem de yaban tavşanı gibi küçük memeliler bulunmaktadır. Balık avlamayı ve nehir ağızlarında yaşayan kuşları avlamayı da ihmal etmemişlerdir.

Geç Neolitik'te bu topraklarda iki çeşit buğday (gernik buğdayı ve kızıl buğday) ve kabuksuz arpa yetiştirilmektedir. Arkeolojik kazı alanlarında bu tahıllar ve beraberlerinde bulunan baklagillerin yalnızca insan diyetine destek olarak kullanılmadıkları, aynı zamanda topraktaki nitrojen oranını arttırmak üzere kullanıldıkları tespit edilmiştir. Kuzey Yunanistan'da Sesklo Höyüğü'ndeki Geç Neolitik katmanlarda gernik buğdayı ve kızıl buğdayın yoğun olarak kullanımına dair çok sayıda kalıntı ortaya çıkarılmış; ek olarak yaban inciri, asma, badem ve yulaf izlerine rastlanmıştır. Dimini'deki Geç Neolitik katmanların botanik kalıntıları arasında gernik buğdayı ve kızıl buğdayın yanında altı-sıralı arpa, kabuksuz arpa, mercimek, bezelye, bakla, burçak, nohut, yem bezelyesi, yaban asması ve badem yer almaktadır. Bulgaristan'daki Karanovo, Makedonya'daki Anza, Bosna-Hersek'teki Obre ve Sırbistan'daki Gomolava höyüklerinin Geç Neolitik katmanlarında da benzer kalıntılar keşfedilmiştir. Orta ve Kuzey Balkanlar ile Macar Ovası kalıntıları

nın arasında da az sayıda yaban elması bulunmaktadır.

Kuzeydeki faunal buluntu toplulukları ise, bölgedeki Erken Neolitik dönemleri anımsatacak şekilde, yabancı hayvan kemikleri bakımından zengindir. Bölgelere göre büyük farklar söz konusu olsa da Güney Balkanlar’da yaşayan insanlar, Kuzey Balkanlar’da ve Karpatlar havzasında büyük baş hayvan yetiştiriciliğine yönelmiş olan komşularının aksine, daha çok koyun ve keçi (ovicaprids) yetiştirmiş gibi görünmektedir. Örneğin, Kuzey Sırbistan, Güneybatı Romanya ve Doğu Macaristan’daki faunal kalıntılar arasındaki hayvan kemiklerinin %50 ila 80’inini büyük baş hayvan kemikleri oluşturmaktayken, Kuzey Yunanistan’daki Neolitik buluntu toplulukları öncelikli olarak koyun ve keçi kemiklerinin yoğunluğuyla karakterizedir.

Kuzey Balkanlar’da Neolitik’in sonuna doğru nispeten azalmaya başlamış olan büyük baş hayvan kemikleri, artık burada hayvanların sadece et, post ve kemikleri gibi birincil ürünlerinden değil; süt, peynir ve iş gücü gibi ikincil ürünlerinden de faydalanılmaya başlandığını göstermektedir. Andrew Sherratt tarafından gündeme getirilen “İkincil Ürünler Devrimi”nin kesin olarak başladığı tarih hala pek çok tartışmaya konu olmaktadır, çünkü bu devrimin prehistorik Avrupa’da ekonomik sistemlerin gelişimi üzerine önemli etkileri bulunmaktadır.

Bölgedeki Geç Neolitik tarihli yerleşim birimlerinde yürütülen sosyo-ekonomik aktivitelerin büyük bir çoğunluğu, geçim ekonomilerinden tutun da çanak-çömlek üretimine kadar, her bir hanede ayrı ayrı yürütülmüştür. Marshall Sahlins tarafından “Aile İçi Üretim Modeli” olarak isimlendirilen bu model genellikle, sosyal statü ve siyasi nüfuzun atadan oğula aktarıldığı (atfedilen rütbe) fakat her bir potansiyel liderin bu statüye erişmek için kendi yeterliliğini kanıtlaması gerektiği (kazanılan rütbe) bir sosyal ağ sisteminin hüküm sürdüğü kabile toplumlarında görülmektedir.

Nesilden nesile aktarılan bir sosyal kıdem sıralamasının açık ve net kanıtlarına ulaşılamamış olsa da, çeşitli kazı alanlarında gözlemlenen yerleşke düzenleri ve defin uygulamalarından anlaşıldığı kadarıyla bu toplumlarda karmaşık şekilde yapılanmış bir sosyal ilişki ağı söz konusudur. Örneğin Kuzey Yunanistan’daki Dimini Yerleşkesi’nde farklı farklı avlular etrafında kümelenmiş ev grupları bulunmaktadır. Bu durum, Dimini’de ikamet etmekte olan topluluğun sosyal açıdan alt birimlere ayrıldığına işaret etmektedir. Benzer bir şekilde, yaklaşık 50 hektarlık alana kurulmuş olan Makriyalos Yerleşkesi’nde görülen dikdört-

gen planlı geniş binalar, bu yerlerin nüfusun farklı segmentlerinin buluşma yerleri olarak ayrıldığını göstermektedir. Daha kuzeyde, Sırbistan'da yer alan Selevac ve Divostin (Evre II) yerleşkelerindeki evlerin yerleşim dağılımları da buradaki toplulukların daha küçük sosyal birimlere ayrılmış olduğunu anımsatmaktadır.

Doğu Macaristan'da Tizsa Nehri'nin yukarı kımında konuşlanmış ve yatay ekseninde oldukça geniş bir alana yayılmış olan Polgar-Csoszhalom Yerleşkesi'nin batı kanadında etrafı çok sayıda dairesel hendekle çevrilmiş olan bir yığma tepe keşfedilmiştir. Merkezinde aşağı yukarı 15 adet yanmış ev bulunan, yaklaşık 180 metre çapındaki bu yapının etrafı 5 adet dairesel hendek ve çok sayıda çitle çevrilmiştir. 9 numaralı evin zemininde; minyatür heykeller, kilden yapılmış güneş diskleri, ayaklı kaseler ile içinde çok sayıda bakır tel parçası, tüp şeklinde kemik boncuklar ve 259 adet bakır boncuk parçası bulunan bir çukur bulunmuştur. Bakır ve kemik eserlerin etrafında bulunan kül birikintisinden yola çıkan proje direktörü Pal Raczky, bu çukurun adak çukuru olduğu ve hendeklerle çevrili dairesel bölgenin merkez bölümünün kutsanmış alan veya tapınak olarak kullanıldığı hipotezini ortaya atmıştır.

Çembersel alanın yanı başında, yaklaşık 28 hektarlık bir alan kaplayan ve enlemesine uzanmış olan yerleşkede etrafları silindirik kuyular ve küçük mezar tepelikleri ile sarılmış, çeşitli boyutlarda (8-12 x 4-5 metre-kare) ahşap evler bulunmaktadır. Yerleşkenin iç kısmının bölge bölge ayrılmış olması burada birbirinden bağımsız sosyal birimlerin yaşamakta olduğunu göstermektedir. Çembersel alanın yapısı ise, Macar Ovası'ndaki diğer höyüklerde olduğu gibi, bu bölgenin dini, ekonomik ve ideolojik bir merkez olarak görev yapmış olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Neolitik Çağ'a ait mezarlar yerleşkelerin ya içlerinde ya da çevrelerinde, küçük gruplar veya kümeler halinde bulunurlar. Bu yapıdan dolayı çoğu araştırmacı, her bir mezarlığın belirli bir sosyal grup için ayrılmış olduğunu düşünmektedir. Dimini Yerleşkesi'nde, ev zeminlerinin altında veya ocak yakınlarında M.Ö. 6000 dolaylarına ait kremasyon gömüleri bulunmuştur. Makedonya'daki Makriyalos Yerleşkesi'ni çevreleyen hendeklerin içlerinde de aynı mezara gömülen fakat farklı kuşaklara ait kremasyon definleri keşfedilmiştir. Vinca Kültürü'ne ait olan Gomolava Yerleşkesi'nde, yerleşkenin kullanılmayan bir bölgesine M.Ö. 5. bin yılın başlarında, çoğu erkeklerden oluşan yaklaşık 30 kişilik bir insan grubu gömülmüştür. Kuzeye doğru, Büyük Macaristan Ovası'ndaki

Polgár-Csoszhalom ve Hódmezvásárhely-Gorzsa höyüklerinin bitişiklerindeki çembersel birimlerde; Berettyóújfalu-Herpály ve Vészt-Mágor höyüklerinin ise iç kısımlarında hane içlerine gömülmüş definler keşfedilmiştir. Polgar-Csoszhalom ve Öcsöd-Kovashalom höyüklerinde ayrıca yerleşkelerin içlerine gömülmüş olan definlerde bulunmuştur.

Geç Neolitik sitlerinin, özellikle de höyüklerin hemen hemen hepsi hendekler ve duvarlardan oluşan geniş çaplı sistemlerle çevrelenmiştir. Bu sistemler savunma hattı olarak kurulmuş olabilecekleri gibi yerleşkeyi diğer bölgelerden ayıran sembolik öğeler olarak da kurulmuş olabilir. Varlıklarının sebebi ne olursa olsun, bu yapıların inşaatına ayrılan zamanın uzunluğu belirli topraklar üzerinde uzun süreler boyunca ikaamet edildiğini kanıtlar niteliktedir. Batı Makedonya'daki Makriyalos Yerleşkesi'nin etrafı eş merkezli 3 adet çember-hendek ile çevrilmişken, daha sonradan Aşağı Tuna Vadisi'ne kurulmuş olan Polyanitsa ve Ovcharovo yerleşkelerinin etrafı oldukça sağlam bir duvarla çevrilmiştir. Kuzeye doğru, Büyük Macaristan Ovası'nda Polgar-Csoszhalom Yerleşkesi'nde Transdanubia'daki Lengyel Kültürü'ne ait yerleşkelerindeki yapıları andıran savunma hattıyla kuşatılmış çembersel bir yapı bulunmaktadır. Hódmezvásárhely-Gorzsa ve Öcsöd-Kováshalom yerleşkelerinin etraflarındaki hendekler yerleşim alanı genişledikten sonra yeniden düzenlenmiştir.

Güneydoğu Avrupa'daki Neolitik tarihli höyükler, yüz yıllar hatta bin yıllar boyunca yeniden ve yeniden iskan edilmiş; bu yerleşkeler büyük ihtimalle ideolojik ve ekonomik ilişkilerin yürütüldüğü önemli merkezler olarak işlev görmüşlerdir. İlk başlarda, çok uzun yıllar boyunca sadece bu bölgelerde kazı ve araştırma yapılması sebebiyle, höyüklerin ihtiva ettikleri önemin biraz abartıldığı düşünülmüştür. Ancak, yıllar içinde bu yerleşkelerin civarlarında ve höyük oluşturmeyen diğer sitlerde yapılan kazılar sonucunda, höyük oluşumu gösteren yerleşkelerin bölgesel anlamda birbirlerinden oldukça farklı özellikler gösteren kültürel grupların sosyal olarak bir bağ kurmalarında çok önemli bir yeri olduğu net olarak görülmüştür.

BAKIR ÇAĞI: KÜLTÜR BÖLGELERİ

Orta ve Güneydoğu Avrupa'da Bakır Çağı'nın başlangıcı M.Ö. 4500'lerde belirmeye başlayan teknolojik ve sosyoekonomik değişim-

lerle karakterizedir. Karpatlar Havzası'ndan Ege Denizi'ne kadar pek çok bölgede ortaya çıkan yeni akımlar, buralarda önemli bir sosyal dönüşüm yaşandığını göstermektedir. Bu akımlar arasında ergitilmiş ve arı bakır kullanılarak üretilen araç gereçlerin üretim ve dağılımındaki artış, daha geniş ve homojenik özellikler gösteren kültür bölgelerine doğru yayılma, yerleşim birimlerinin küçülmesi ve sayıca artması, mezarlıkların remileşmesi ve Neolitik boyunca bölgede kurulmuş olan uzun mesafe ticaret yollarının yeniden şekillenmesi bulunmaktadır. Tüm bunlara ek olarak, bu dönemde İkincil Ürünler Devrimi'nin ekonomik faaliyetleri tam anlamıyla etkilemeye başladığı farz edilmektedir.

Kuzey Yunanistan'da Son Neolitik Periyod M.Ö. 4500'den M.Ö. 3300'e, Erken Tunç Çağı'nın başlangıcına kadar sürmüştür. Bu dönemde yerleşim yerlerinin sayısı Kuzey Yunanistan'ın hemen her yerinde artmış olup, Sitagroi höyüğünün III. Evresi ile Pefkakia ve Mandalo yerleşkelerinin etraflarına örülen duvarlar yine bu tarihlere denk gelmektedir.

Bulgaristan'da Erken Kalkolitik Dönemi, Karanovo höyüğü'nün VI. Seviyesi ile eşdeğerdir. Doğu Macaristan'da olduğu gibi burada da yerleşim yerlerinin sayısında bir artış söz konusudur. Fakat bu yerleşkelerin büyük bir çoğunluğu höyük oluşumu göstermeyen yerleşkelerdir. M.Ö. 4000 boyunca, Geçiş veya Boşluk Dönemi olarak tanımlayabileceğimiz bu dönemde Orta-Güney Bulgaristan'daki yerleşke sayısı bir hayli azalmıştır. Ülkenin kuzeydoğu bölümü ile Roman'yanın güneyinde kurulan yerleşkeler M.Ö. yaklaşık 4000'e kadar Gumelnia Kültürü, ardından Krivodol-Salcua Kültür Kompleksi, son olarak da M.Ö. 3000 dolaylarında son bulan Cernavoda Kültürü ile karakterizedir.

Eski Yugoslavya'nın büyük bir bölümünde M.Ö. 4500-3800 arasında geçen dönem Vinca Höyüğü'nün D Seviyesine denk gelen Baubanj-Hum Kültürü ile eşleşir. Sırbistan'ın en kuzeyi, Romanya'nın batısı ve Macaristan'ın doğusunda ise aynı dönem, sonradan Bodrogkeresztür Kültürü'ne yol verecek olan Tiszapolgár Kültürü ile karakterizedir. Balkanların batı kesimleri ve Karpatlar Havzasını içine alan geniş bir alanda, Bakır Çağı'nın sonlarına (yaklaşık M.Ö. 3300) Baden Kültürü damgasını vurmuştur. Enteresan bir şekilde, Karpatlar Ovası'nın batı yakasındaki Lengyel Kültürü (Lengyel III) Geç Neolitik itibari ile çok az değişim geçirmiş olup, Erken Bakır Çağı'na kadar varlığını sürdürmüştür. Transdanubia'daki yerleşkeler ise M.Ö. 4000 dolaylarından itibaren Balaton-Lásinja Kültürü ile kurulan yakın ilişkilerin izlerini taşımaktadır.

BAKIR ÇAĞI: EKONOMİK VE SOSYAL ORGANİZASYON

Sadece arkeolojik kayıtlara bakarak M.Ö. 4500 dolaylarında Güneydoğu Avrupa'da meydana gelen değişikliklere tam olarak hangi faktörlerin sebep olduğunu belirlemek oldukça zordur. Yine de, iki önemli faktör öne sürülebilir. Bunlardan ilki bakır metalinin yaygın olarak kullanılmaya başlaması ve yalnızca süs eşyaları değil, daha büyük hacim kaplayan araç ve gereçlerin üretilir olması; ikincisi ise İkincil Ürünler Devriminin geniş çaplı etkileri olarak sayılabilir.

Bakır metali Bakır Çağı'nın ilk dönemlerinden itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamış olmasına rağmen, üretimdeki asıl artış M.Ö. 4000'inden sonra söz konusu olmuştur. Büyük bakır aletler M.Ö. 5000'in sonlarına doğru ilk olarak Bulgaristan'da görülmeye başlar. Bulgaristan, Doğu Sırbistan ve Trakya'da bu döneme ait bakır madenlerinin varlığı kesin olsa da Bakır Çağı'nda büyük aletlerin üretimi ile alakalı mekânsal ve sosyal şartların ne oldukları gizemini hala korumaktadır. Sırbistan'daki Selevac Yerleşkesi gibi bazı yerlerden toplanan arkeolojik kanıtlar bu yerlerde Geç Neolitik boyunca dahi ev içlerinde bakır ergitme işlemi yapılmış olduğunu göstermektedir. Bakır Çağı'nın sonlarına doğru Hırvatistan'daki Vucedol Yerleşkesi gibi belli başlı yerlerde bakır alet üretimi neredeyse endüstriyel boyutlara ulaşmıştır.

Kesin tarihi tam olarak çözülmemese de, çoğu arkeolog İkincil Ürünler Devrimi'nin Bakır Çağı'nda süregelmekte olan ekonomik sistemleri önemli ölçüde etkilediği konusunda hem fikirdir. Bu devrimin en büyük kanıtı faunal buluntu topluluklarından elde edilmektedir. Canlı tutulan hayvanların sayısındaki artış, bu hayvanların ikincil ürünlerinden faydalanmanın yollarının bulunmuş olduğunu işaret etmektedir.

Kuzey Yunanistan ve Orta Balkanların büyük bir kısmında Geç Neolitik'ten Erken Bakır Çağına doğru kesintisiz bir ilerleyiş söz konusudur. Doğu Karpatlar Havzası'nda ise Bakır Çağı yerleşkelerinin hemen hemen hepsi 1 hektardan dahi küçük olup, Geç Neolitik höyükleri ile bağlantılı değildir. Veszto-Magor gibi höyüklerde nadiren Bakır Çağı izlerine rastlansa da, neredeyse bütün Bakır Çağı höyüklerinin Bakır Çağı'na ait stratigrafik seviyeleri ile Geç Neolitik seviyeleri birbirlerinden yüzeye paralel toprak tabakaları ile ayrılmaktadır. Bu durum, iki çağ arasında belli bir dönemde yerleşkenin terk edilmiş olduğunu göstermektedir.

M.Ö. 4000'lerde bölgenin neredeyse tamamında toplam yerleşke sayı-

sında büyük bir düşüş görülür. Bulgaristan'ın büyük bir kısmı ve Romanya'nın güneyinde yer alan yerleşkelerin çoğu bu dönemde terk edilmiştir. Büyük Macaristan Ovası'nda Orta Bakır Çağı'nda (Bodrogresztur Kültürü) ve ardından Geç Bakır Çağı'nda var olan yerleşkelerin sayısı bir hayli düşer. Bu bölgedeki Geç Bakır Çağı'na ait bilgilerin neredeyse tamamı mezar kazılarından gelir.

M.Ö. 5000'in sonlarında Güneydoğu Avrupa'da, yerleşkelerden bağımsız bölgelere mezarlıkların kurulduğu görülür. Neolitik boyunca ev içlerine ölü gömme adeti yaygınken, bu yeni eğilimle birlikte defin uygulamalarında belirgin bir değişim söz konusu olmuş; Bakır Çağı'nda bölgenin pek çok yerinde büyük mezarlıklar belirmeye başlamıştır. Arazide özel olarak ayrılmış olan yerlere kurulan bu mezarlıkların spesifik yerleşkeler tarafından değil pek çok farklı yerleşke tarafından kullanılması söz konusudur. Neolitik'teki defin uygulamalarına göre ev halkı ve aile üyeleri gibi küçük sosyal gruplar tarafından paylaşılan mezarlıklar, Erken Bakır Çağı'nda değişen ritüeller sonucunda, farklı köylerin insanları ortak bir paydada bir araya gelir olmuşlardır.

Ölülerin evlerin içine gömülmesi geleneğinin terk edilip bildiğimiz şekildeki mezarlıkların kurulmaya başlaması Karpatlar Havzası'nda M.Ö. 4500'lerde gerçekleşirken, Kuzey Bulgaristan'da bu dönüşüm biraz daha erken, M.Ö. 5000'in başlarında cereyan etmiştir. M.Ö. 5000'in daha sonraki yıllarında Kuzey Yunanistan'da Platia Magoula Zarkou höyüğünün bir kaç yüz metre ilerisine kremasyon gömülerinden oluşan bir mezarlık kurulmuştur. Aşağı Tuna Vadisi'nde Hamangia Kültürü'ne ait olup, M.Ö. 5000'in başlangıcına denk gelen yüzlerce mezara ev sahipliği yapan çok büyük mezarlıklar bulunmaktadır (Cernavoda ve Durankulak). Bu mezarlıklar ile civardaki yerleşkeler arasında direk bir bağ bulunmaktayken, sonradan Kuzeydoğu Bulgaristan'da kurulan Varna Mezarlığı ve Büyük Macaristan Ovası'nda kurulan Tiszapolgár- Basatanya Mezarlığı ile birebir bağlantıda bulunan yerleşke bulunmamaktadır. Resmi mezarlıkların kurulma işlemi Bakır Çağı boyunca da devam etmiştir. Büyük Macaristan Ovası'ndaki Alsonemedi ve Budakalasz mezarlıklarında Baden Kültürü mensuplarına ait M.Ö. 4000 tarihli bazı mezarlarda insanların yanında büyük baş hayvan kemikleri bulunmuştur.

M.Ö. 4. binyılın bitiminde Aşağı Tuna'dan Karpatlar Havzası'na kadar, tüm Güneydoğu Avrupa'da kurgan adı verilen yeni bir mezar tipi görülmeye başlar. Moldova ve Ukrayna gibi daha doğudaki bölgelerde

daha eski tarihli kurganlar bulunmasından yola çıkan Marija Gimbutas ve diğer bazı bilimadamları; Güneydoğu Avrupa'da kurgan geleneğinin başlamasını Hint-Avrupa dillerini konuşan toplumların yarattığı etkinin ilk dalgaları olarak yorumlamaktadır. Colin Renfrew başta olmak üzere diğer bazı araştırmacılar ise Hint-Avrupa etkisinin ilk olarak Neolitik Çağ'ın başlangıcında gündeme geldiğini savunmaktadır. Geç Bakır Çağı'ndaki kurgan mezarların doğudaki örneklerle paralellik gösterdiği açıktır ve bu durum, bölgenin dışarıdan göç aldığına işaret ediyor olabilir; ama yine de bu paralelliğin altında yatan asıl sebepler henüz çözülememiştir. Kurganlar ve spesifik yerleşkelerin arkeolojik katmanları arasında bir bağ kurulabilirse; Bakır Çağı'nın son dönemlerindeki sosyal dinamikleri anlamak kolaylaşabilir.

GÜNEYDOĞU AVRUPA'DA NEOLİTİK ÇAĞ'IN BİTİŞİ

Güneydoğu Avrupa'da Neolitik Çağ'ın sonlarında cereyan eden değişimler, nesilden nesile aktarılan sosyal rütbelere dair ikna edici kanıtların ilk olarak karşımıza çıktığı Tunç Çağı'nda varlıklarını sürdürecektir. Toplumların sosyal gidişatları için muazzam bir kültürel zemin oluşturmuştur. Güneydoğu Avrupa'da Neolitik Çağ'ın, höyük sitelerinin kurulması (en sonunda terk edilmesi), mezarlıkların oluşturulması ve İkincil Ürünler Devriminin yarattığı büyük etkiler ile karakterize edebileceğimiz son dönemleri, yüzyıllar boyunca sürecektir. Hayaatın ekonomik, politik ve ideolojik alanlarında son derece büyük etkiler yaratacak bir sosyal dönüşüme sahne olmuştur.

Ayrıca bkz. Güneydoğu Avrupa'daki İlk Metalürji Uygulamaları (2 Cilt, 4. Bölüm); Rudna Glava ve Ai Bunar'daki İlk Bakır Madenleri (2 Cilt, 4. Bölüm); Hayvansal Yan Ürünler: Süt, Yün ve İşgücü (2 Cilt, 4. Bölüm); Varna (2 Cilt, 4. Bölüm); Ovcharovo (2 Cilt, 4. Bölüm); Ilıman Güneydoğu Avrupa'da Erken ve Orta Dönem Tunç Çağları (2 Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bailey, Douglass W. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation, and Identity*. London:

Routledge, 2000.

Bognár-Kutzián, Ida. *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*. Çeviren Gedeon Dienes. Archaeologica Hungarica, new series no. 48. Budapest, Hungary: Akadémiai Kiadó, 1972.

———. *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. Archaeologica Hungarica, new series no. 42. Budapest, Hungary: Akadémiai Kiadó, 1963.

Bökönyi, Sándor. *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Çeviren Lili Halápy. Budapest, Hungary: Akadémiai Kiadó, 1988.

Brukner, Bogdan, Borislav Jovanović ve Nikola Tasić, ed. *Praistorija Vojvodine* [The prehistory of Voivodina]. Novi Sad, Serbia: Institut za Izučavanje Istorije Vojvodine, 1974.

Chapman, John. *The Vinča Culture of South-East Europe: Studies in Chronology, Economy, and Society*. BAR International Series, no. 117. Oxford: British Archaeological Reports, 1981.

Demoule, J.-P. ve C. Perlès. "The Greek Neolithic: A New Review." *Journal of World Prehistory* 7 (1993): 355-416.

Dennell, Robin. *Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III Millennia B.C.* BAR International Series, no. 45. Oxford: British Archaeological Reports, 1978.

Ecsedy, István. *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*. Çeviren Judit Ecsedy. Budapest, Hungary: Akadémiai Kiadó, 1979.

Gimbutas, Marija A. *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. San Francisco, Calif.: Harper San Francisco, 1991.

Gimbutas, Marija A., M. R. Dexter ve K. Jones-Bley. "The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe: Selected Articles from 1952 to 1993". *Journal of Indo-European Studies* monograph no. 18. Washington, D.C.: Institute for the Study of Man, 1997.

Jovanović, Borislav. *Rudna Glava: Najstarije rudarstvosloj na centralnom Balkanu* [Rudna Glava: The oldest copper mine in the central Balkans]. Belgrade, Serbia: Arheološki Institut, 1982.

Kalicz, Nándor. *Clay Gods: The Neolithic Period and the Copper Age in Hungary*. 2. baskı. Çeviren Barna Balogh. Budapest, Hungary: Corvina Kiadó, 1980.

Kalicz, Nándor ve Pál Raczky. "The Late Neolithic of the Tisza Region: A Survey of Recent Archaeological Research." *The Late Neolithic of the Tisza Region: A Survey of Recent Excavations and Their Findings*. Ed. Pál Raczky, s. 11-30. Budapest and Szolnok, Hungary: Szolnok County Museums, 1987.

McPherron, Alan ve Dragoslav Srejović. *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*. Pittsburgh, Pa.: Department of Anthropology, University of Pittsburgh, 1988.

Raczky, Pál, ed. *The Late Neolithic of the Tisza Region: A Survey of Recent Excavations and Their Findings*. Budapest and Szolnok, Hungary: Szolnok County Museums, 1987.

Renfrew, Colin. "The Autonomy of the South-East European Copper Age." *Proceedings of the Prehistoric Society* 35 (1969): 12-47.

Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics*. New York: Aldine, 1972.

Sherratt, Andrew. *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*.

Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.

Todorova, Henrieta. *The Eneolithic Period in Bulgaria in the Fifth Millennium B.C.* BAR International Series, no. 49. Oxford: British Archaeological Reports, 1978.

Todorova, Henrieta, ed. *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*. Munich, Germany: Beck, 1982.

Tringham, Ruth, and Dis' an Krstić, ed. *Selevac: A Neolithic Village in Yugoslavia*. Los Angeles: Cotsin Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 1990.

Whittle, Alasdair. *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1996.

VARNA

DOUGLASS W. BAILY

Varna Mezarlığı M.Ö. 5. bin yıla ait olup Bulgaristan'da Karadeniz kıyısında yer almaktadır. 1970'ler ve 19890'lerde Varna Müzesi'nden Ivan Ivanov tarafından kazıları yapılan mezarlık, Güneydoğu Avrupa'da yaşamış olan Geç Neolitik toplumlarının sosyal yapısı hakkında bildiklerimizi radikal ölçüde değiştirmiştir. Mezarlığın mutlak tarihi bilinmemekle birlikte aynı çağa ait diğer kazı alanlarıyla arasındaki bağlantılardan yola çıkılarak Varna'nın M.Ö. 4900 ile 4400 arasında kullanıldığı düşünülmektedir.

ABARTILI MEZAR HEDİYELERİ

1972'de tarla sürmekte olan bir çiftçi tarafından tesadüfen keşfedilen Varna Mezarlığı yaklaşık 300 adet mezara ev sahipliği yapmaktadır. Ait olduğu periyotta, Avrupa'da bulunan en büyük mezarlıklardan biri olan Varna'daki mezarlar tarihöncesi Avrupa'sının bu güne kadar keşfedilmiş en abartılı mezar hediyeleri ile doludur. Sayısı en fazla olan hediyeler, seramik çanak-çömlekler olmakla birlikte; altın, bakır ve deniz kabukları kullanılarak üretilmiş eserler gerçekten göz kamaştırıcıdır. Seramik çanaklar haricinde buluntu topluluklarının en baskın öğelerini

araç-gereçler ve süs eşyaları oluşturmaktadır.

Varna'dan çıkarılan toplam 6 kg ağırlığındaki 3000 adet altın obje; dünyada altın metalürjisi kullanılarak üretilen ilk eserlerdir. Bu objelere verilen şekiller 30'dan fazla olup aralarında çekiçlenmiş altın levhalar-dan tutun da dışbükey dairesel diskler, boncuklar, küçük spiraller, simit şeklinde kalın bilezikler ve kol bantlarına kadar pek çok çeşit bulun-maktadır. Mezarlıkta taşlar, dudak piercingleri ve küpelerin yanında çok daha erotik ve cinsiyete göre ayrılmış nesneler de bulunmaktadır. Örne-ğin, ince altın plakadan yapılmış, açık uçlu ve vücuda bağlamak için delikleri bulunan bir adet penis kılıfı çıkarılmıştır. Bahsi geçen tüm bu nes-neler; deriye, saça ya da kıyafetlere takılan vücut süsleri ve bilezik vb. mücevheratlardır. Mezarlarda hayvanlardan esinlenilerek üretilen eşya-larda bulunmaktadır. Bir mezardan, plaka altından yapılmış, boynuzlu hayvan şeklindeki elbise süsleri; bir başka mezardan ise aşık kemiği bi-çimi verilmiş, som altından yapılmış bir obje çıkarılmıştır.

Mezarlıkta, ayrıca, istisnai bir şekilde plaka altınla kaplanmış balta ve asa başlarına; bir de altın eriyiği ile süslenmiş seramik çömleklere rast-lanmıştır. Colin Renfrew'e göre; taş veya tahta gibi egzotikliği daha az olan materyallerin üzerinin altın plakalarla kaplanması altında, som altından yapılmışlar gibi bir izlenim bırakmaya çalışmak yatmaktadır. Böylesine bir davranış; M.Ö. 5. binyılda altının gerçekten oldukça de-ğerli bir malzeme olduğunu göstermektedir. Mezar hediyelerinin ara-sında denizdişi ve istiridye kabukları kullanılarak üretilen boncuklar, yüzükler, bilezikler ve broşlar da bulunmaktadır.

Öte yandan, araç-gereç yapımında diğer bir egzotik materyal olan ba-kır kullanılmıştır. Bu araç-gereçlerin arasında en dikkat çekici olanları devasa boyutlu baltalar, keserler ve oymacı kalemleridir; ancak, arala-rında tığ benzeri daha küçük objeler de yer almaktadır. Bakır aletleri özel kılan şey sadece abartılı büyüklükleri değil aynı zamanda mezara gömülmeden önce hiç kullanılmamış olmalarıdır. Varna mezarlarına kullanılmadan gömülmüş olan bir diğer eşya kategorisi de istisna-i uzunluktaki taş (çakmak taşı) bıçaklardır. Özel bir birikim, yetenek ve deneyim sonucunda üretilmiş olan bu büyük araç-gereçler ve bıçakla-rın, eşlik ettikleri merhumun kimliğini yüceltmek gibi bir işlevleri var gibi görünmektedir.

Varna mezarlarından çıkarılan bu abartılı ve zenginlik fışkıran mezar hediyelerinin hepsi bir araya toplandığında oldukça büyük bir sayıya

ulaşıyor olsa da, mezar içlerindeki dağılımları oldukça orantısızdır. Bozulmadan kalmış ve haklarında yazılı verilerin bulunduğu 211 mezarın 170 tanesinde 10 veya daha az sayıda eşya bulunmuş; 23 mezarda ise herhangi bir hediyeye rastlanmamıştır. Genel olarak mezar hediyeleri arasında en yaygın şekilde bulunan eşyalar çanak çömlekler olup, mezarların %80'inde bulunmuşlardır. Yukarıda bahsi geçen devasa boyutlardaki alet ve silah toplulukları mezarların sadece 18 tanesinde (%8,5) bulunmaktadır ve bu mezarların bazıları yüzlerce altın nesne ihtiva etmektedir.

Kazı alanına dair verilerin basımları henüz tamamlanmadığı için farklı yaş ve cinsiyetlerdeki insanların mezarları arasında tam bir mezar-hediye karşılaştırması yapmak mümkün olmasa da, belirli bir model çıkarılmıştır. Varna mezarlığında hem kadın, hem erkek, hem de çocuk mezarları bulunmakta; bunlardan bazıları istisnai sayı ve nitelikteki hediyelerle dolup taşmakta fakat içlerinde iskelet barındırmamaktadır. Sayıca çok ve nitelik bakımından abartılı mezar hediyelerinin eşlik ettiği mezarların neredeyse tamamı yetişkin erkek mezarları ya da iskeletsiz mezarlardır. 40-50 yaşlarında bir erkeğe ait olan 43 numaralı mezardan; 890 adet altın boncuk, 42 tanesi yuvarlak biçimli olmak üzere 52 adet altın elbise süs, bir balta sapını kaplamak için kullanılmak üzere altın plakadan üretilmiş 6 adet halka, bir yayı kaplamak üzere üretilmiş 5 adet altın halka, İstiridye kabukları ve altın yapraklar kullanılarak üretilmiş bir adet kolye, merhumun diz kapaklarına yerleştirilmiş bir şekilde bulunan 2 adet dışbükey altın disk, gövdesi 4 adet altın plaka ile kaplanmış bir adet balta biçimli taş asa, merhumun bel kısmına yerleştirilmiş 2 adet altın tabak, bir adet altın penis kılıfı, 4 adet altın kol bandı, 3 adet bakır balta, hepsi bakırdan yapılmış bir adet keski, bir adet tığ, bir adet bakır uç, bir adet çakmak taşı uç, 3 adet taş bıçak (ki bir tanesi 39 cm uzunluğunda), 2 adet taş balta, 2 adet kemik uç ile 4 adet seramik çanak ve bir adet seramik kapak çıkarılmıştır. Ceset bulunmayan mezarlarda da durum hemen hemen aynıdır.

SOSYAL YAPININ AÇIKLANMASINDA VARNA'NIN ROLÜ

Varna'daki mezarlığın civardaki herhangi bir höyük yerleşimi ile bağlantılı olmaması, bölgenin tamamı düşünüldüğünde, istisnai bir durumdur. Bu durum, kazı sahasından toplanan delillerin tam olarak ba-

sılmamış olması ile birleşince, Varna'nın M.Ö. 5. binyılda Balkanlar'da yaşayan toplumların sosyal yapısını anlama çabalarımıza ne gibi bir katkıda bulunacağını çözümlemek daha da zorlaşır. Golyamo Delchevo, Vinitsa ve Devniya gibi daha küçük mezarlıklardan elde edilen bulgular neredeyse tamamen yayınlandığı için konu üzerine yorum ve karşılaştırma yapabilecek veriler sunarlar. Bu kazı alanlarında önem arz eden iki model keşfedilmiştir. .

Öncelikle, aynen Varna mezarlığında olduğu gibi, bu mezarlıklardaki hediye dağılımı da eşit değildir. Hediye barındıran yetişkin erkek mezarı sayısı, hediye barındıran yetişkin kadın mezarı ve çocuk mezarı sayısından bir hayli fazladır. Hediyelerin kendi sayısına gelince, yine Varna'da görüldüğü gibi, cesetsiz mezarlar ve yetişkin erkek mezarlarındaki hediyeler, kadın ve çocuk mezarlarındaki hediyelerden sayıca üstündür. Bakırdan yapılmış aletlerin dağılım oranı da yaş ve cinsiyet ayrımı üzerine oluşturulan teorileri destekler niteliktedir. Bakır aletler, erkek mezarları ve cesetsiz mezarlarda kadın ve çocuk mezarlarına göre daha çok bulunmaktadır. Görüldüğü üzere erkek mezarları, ihtiva ettikleri hediyelerin sayısı ve egzotikliği bakımından diğer bireylerin mezarlarından bariz bir şekilde ayrılmaktır.

Öte yandan yukarıda bahsettiğimiz orantısız dağılımla tezat oluşturan bir diğer uygulama modeli mevcuttur: Ölülerin yatırılış biçimleri. Zaman zaman istisnai durumlar görülmüş olsa da, insanların bedenleri çoğunlukla aynı pozisyonda (ya cenin pozisyonunda ya da sırtüstü ve ayaklar uzatılmış şekilde), kafalar aynı ana-yön istikametine döndürülmüş şekilde yatırılmaktadır. Bireylerin mezar hediyeleri arasında bariz farklar bulunmasına rağmen, yatırılış pozisyonlarında bir fark olmaması bu bireylerin aynı sosyal gruba ait olduklarını gösterir. Bu çelişkili durum, ölünün gömüldüğü yer (yerleşke dışı mezarlık) ile yaşadığı yer (yerleşke) arasındaki ilişki irdelendiğinde daha net anlaşılabilmektedir.

Ölülerin özel eşyalarla birlikte gömülmesi geleneğinin başlaması ve defin törenlerinin yaşam alanlarının dışındaki spesifik bölgelere taşınması M.Ö. 5. bin yılda başlamıştır. Daha önceki çağlarda ölümler köylerin içinde, evlerin zeminlerine veya yakındaki çukurlara gömülmektedir. Yerleşkeler dışında fakat yerleşkeden görülebilecek uzaklıktaki bölgelerde defin alanlarının oluşturulmasıyla birlikte ölüm mevhumu insanların gündelik hayatlarındaki rutinlerin dışına taşınmış; defin törenleri etkileyici seremonilere dönüşmüştür. İnsanlar artık toplum bireyle-

rinin, özellikle de erkeklerin kimliklerini, defin uygulamaları aracılığıyla öne çıkarmaya başlamışlardır.

Varna, büyüklüğü ve içerdiği mezar hediyelerinin fazlalığı bakımından kıta içindeki diğer mezarlıklardan ayrılıyor olsa da; Varna dahil bütün mezarlıklar, törensel bağlamda ölümle alakalı olan eylemlerin halkın önünde gerçekleştirilmesi ve bireylerin niteliklerinin kalabalıklar önünde açığa vurulması bakımından ortak ilkelerin uygulandığı alanlardır. Defin törenlerini, sahnelenmekte olan oyunlar olarak düşünürsek; bu sahneyi paylaşan başrol oyuncular ve yardımcı roller bulunmaktadır. Dahası, halkın önünde gerçekleştirilen defin törenleri kişilerin statülerini ve toplum içindeki rütbelerini gözler önüne sermektedir. Bu açıdan bakıldığında, bedensiz mezarların ne anlama geldiği daha net olarak anlaşılabilir. Genel olarak “kenotaf (sembolik mezar)” olarak isimlendirilen bu mezarlar yaşadıkları yerden uzakta bir yerde ölmüş olan kişiler için hazırlanan temsili mezarlardır. Açıkçası, merhumun cesedinin mevcut olmadığı durumlarda yapılan cenaze törenleri bölge elitlerinin ve yerel yöneticilerin politik ihtiyaçlarının bir uzantısı gibidir. Bu sayede halk, sosyal rütbelere konusunda bir kez daha uyarılmış olur.

AVRUPA’NIN TARİHÖNCESİNİ YORUMLAMA KONUSUNDA VARNA’NIN ÖNEMİ

Varna’daki mezarlardan çıkarılan olağanüstü mezar hediyeleri ve bu hediyelerin daha çok erkek mezarları ve sembolik mezarlarda yoğunlaşmış olması gerçeği, Güneydoğu Avrupa’nın tarih öncesi devirleri hakkında daha önceden yapılan yorumların geri dönüşümsüz olarak değişmesine neden olmuştur. Neolitik Çağ’da yaşayan Balkan topluluklarının eşitlikçi bir politika izlediklerini ya da eskinin çiftçi toplumları gibi tanrıçalara tapan anaerik topluluklar olduklarını düşünmek artık imkânsızlaşmış; bu tarz geleneksel yorumlar geçerliliklerini yitirmişlerdir. Sadece Varna’dan çıkarılan materyaller değil, diğer pek çok kazı alanından elde edilen bulgular ve eski kazıların da yeniden yorumlanması sonucunda Güneydoğu Avrupa’da yaşanan Neolitik Çağ’ın “toplumların çatışma ve gerilim içinde ayrıştığı, birbiriyle yarışma halinde olan bir takım realitelerin öne sürülüp korunmaları için büyük eforların sarf edildiği, dinamik ve heyecanlı bir periyot” olduğu anlaşılmıştır.

Ayrıca bkz. Balkanlarda Çiftçiliğe Geçiş (2. Cilt, 3. Bölüm); Güneydoğu Avrupa'daki İlk Metalürji Uygulamaları (2. Cilt, 4. Bölüm)

KAYNAKÇA

Bailey, Douglass W. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation, and Identity*. London: Routledge, 2000. (The best available overview of the region for the period; includes discussion of Varna, other contemporary sites, mortuary practice, and social structure at the time.)

Chapman, John. "Social Inequality on Bulgarian Tells and the Varna Problem." *The Social Archaeology of Houses*. Ed. Ross Samson, s. 48-92. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.

Fol, Alexander ve Jan Lichardus, ed. *Macht, Herrschaft, und Gold: Das Gräberfeld von Varna und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation*. Saarbrücken, Germany: Moderne Galerie des Saarland-Museums, 1988. (Contains a partial catalog of the cemetery with good photographs of the most exciting Varna grave goods.)

Renfrew, Colin. "Varna and the Emergence of Wealth in Prehistoric Europe." *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Ed. Arjun Appadurai, s. 141-168. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1986.

OVCHAROVO

DOUGLASS W. BAILY

Bulgaristan'da yer alan Ovcharovo Höyüğü ve Mezarlığı'nın kazıları 1970'lerin başında Bulgar Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü'nden Henrietta Todorova yönetiminde gerçekleştirilmiştir. Küçük bir akarsu yatağının doğu yakasında konuşlanmış olan kazı sahasının etrafı ekilebilir araziler ve ormanlık alanlarla kaplı olup; sahanın kendisi Aşağı Tuna Vadisi'nde aynı tarihli diğer kazı sahaları gibi çok katmanlı ve geniş bir sahadır.

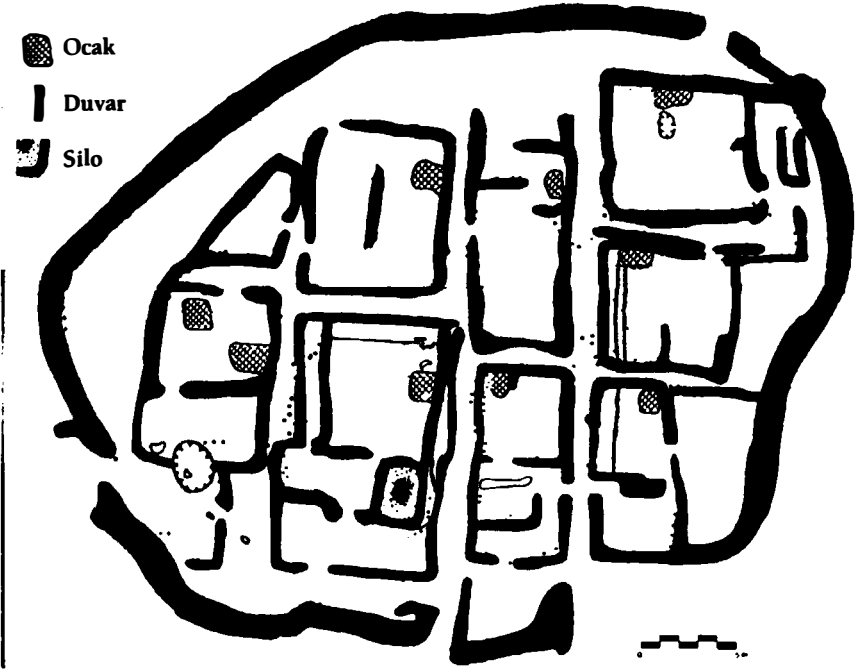
Ovcharovo'nun en önemli özelliği Kuzey Balkanlar'da yer alan Geç Neolitik kazı sitelerinin arasında içerdiği materyaller akademik olarak tamamen yayınlanmış olan tek site olmasıdır. Bölgedeki eş zamanlı diğer kazı alanlarında yürütülen kazılar (Bulgaristan'daki Polyanitsa, Golyamo Delchovo ve Vinitse; Romanya'daki Gumelnita ve Casciorele) ya tamamlanmamış, ya da çıkarılan materyallerin tümü yayına sürülmemiştir. Ovcharovo'nun son dönemlerinde, sitenin bilinçli bir şekilde ateşe verilmesi, bu kazı alanındaki arkeolojik materyallerin pek çoğunun oldukları yerde korunmalarına ön ayak olmuş, diğer siteler genellikle terk edildikleri için arkeolojik anlamda işe yarayacak kalıntıların pek çoğu tarihöncesi sahipleri tarafından taşınmıştır. Ayrıca Ovcharovo'da flora ve fauna üzerine yapılan disiplinler arası multinasyonel ça-

lışmalar ve radyo karbon tarihleme metotlarının kullanılmış olması; bu kazı sahasını uygulanan metotlar bakımından da eşşiz kılmaktadır.

Höyüğün 6 metre uzunluğundaki kazı katmanında 13 adet yerleşim tabakası tespit edilmiştir. Son dönemlerde yapılan yeniden değerlendirmeler sonucunda her bir tabakanın yapısında var olduğu varsayılan homojenlik ve tabakalar arasındaki devamlılık yeniden sorgulanmış; tabakaların iskan edilme sıralamasında en az bir dönemlik boşluk olduğu ortaya çıkmıştır. Site, Geç Neolitik boyunca Ovcharovo Kültürü (Yerleşke tabakası II); Erken ve Orta Eneolitik boyunca Polyanitsa Kültürü (Yerleşke Tabakaları III-VII); Geç Eneolitik boyunca da Kodzhaderman-Gulmenita-Karanovo VI Kültürü (Yerleşke Tabakaları XI-XIII) tarafından iskan edilmiştir. Tohumlar ve kalaslardan elde edilen radyo karbon analizlerine göre sitenin kullanıldığı tarihler M.Ö. 4900- 4300 arasına denk gelmektedir.

Kazı sahasındaki evlerin sürekli olarak tamir edildiği veya yıkılarak yeniden inşa edildiğinden anlaşıldığı kadarıyla uzun süreler boyunca kullanılmış olan Ovcharovo Yerleşkesinde oldukça geniş çaplı tarımsal faaliyetler yürütölmüş; arpa ve buğday ekilip biçilmış, sığır, koyun ve keçi yetiştirilmiştir. Vahşi hayvanların sayısı evcilleştirilmiş hayvanların sayısına oranla bir hayli azdır. Bazı evlerde içleri kömürleşmiş tahıl taneleri ile dolu olan geniş ambarlar bulunmuştur. Çoğu evin içinde kimisi 20 litre kapasiteli kapaklı saklama kapları, öğütme taşları ve fırınlar yer almaktadır. Sayıları 200 civarında olan ağırşak ve eğirmenlerden anlaşıldığı üzere yerleşkede kumaş üretimi ile uğraşılmış; büyük baş hayvanların ölüm oranı profillerinden anlaşıldığı üzere ise bu hayvanlar ya tarla sürmede ya da taşımacılıkta kullanılmışlardır.

40 m x 50 m boyutlarındaki yerleşim tabakalarının her birinde yarım düzine kadar, çok odalı evler bulunmaktadır. Duvarlar dört kalasın yere sabitlenip aralarına dallar ve sarmaşıklarla bir ağ örölmesi, ardından bu ağın kil, çamur, çimen ve diğer otların karıştırılması ile elde edilen bir harçla doldurulması yoluyla inşa edilmişlerdir. Erken evlere ait olan evlerin zeminlerinin ve çatılarının da ahşap kalaslar kullanılarak inşa edildikleri görölmüştür. Bazı evlerin iki katlı olma ihtimali yüksektir. Evlerin yerleşim ağıları ve boyutları hemen hemen aynıdır fakat bazı yapılar diğerlerine göre oldukça büyüktür (10 m x10 m). Çoğu bir veya daha fazla odadan oluşan bu evlerin hemen hepsinde büyük fırın veya ocaklar, öğütme taşları, kilden yapılmış platform şeklinde tezgah-

Şekil 1. Ovcharovo Yerleşkesinin Yerleşim Planı. Todorova ve ekibinin ardından Douglass W. Baily'nin izniyle yayımlanmıştır. 1983.

lar, yüklü miktarda kemik, taş veya boynuzdan yapılmış aletler (çoğun toprağı kazmak için kullanılmıştır) ve seramik kaplar bulunmuştur. Buluntular arasında ayrıca yaklaşık yüz adet insan şekilli figürin, pek çok ev modeli ve bir kaç tane de hayvan şekilli figürin yer almaktadır.

Binaların zemin planlarının kazılar sonrasında detaylı olarak irdelenmesi, bu bölgede bahsi geçen dönemde sosyal organizasyonun ne şekilde işlediği konusunda yorumlarımızı bir hayli etkilemiştir. Planlardaki konumsal verileri kullanarak bir höyükte günlük yaşamın nasıl işlediği konusunda bir model oluşturan Douglass Bailey ve John Chapman mahremiyet arzusunun giderek arttığını, bazı kimseler dışlanırken bazıları ile kaynaşmaların yaşandığını gözler önüne sermişlerdir (bkz Resim 1). Çok odalı evlerdeki bazı bölümlerin ekonomik anlamda bir işlevlerinin olduğu veya sosyal bir anlam ifade ettikleri anlaşılmıştır. Yerleşime uygun görülen her alanın etrafının bir setle çevrili oluşundan ve inşaatsız bırakılmış çok az açık alan bulunmasından anladığımız kadarıyla, son derece değerli kabul edilen yerleşim alanlarının içindeki münferit binaların kapalı ve özel bölümlerinde, küçük gruplar tarafın-

dan büyük öneme sahip faaliyetler yürütülmektedir. Konumsal verilerin yeniden yorumlanması ile birlikte M.Ö. 6. ve 5. binyıllar boyunca, Balkan yaşamında, hane ve hane halklarının birincil dereceli sosyal kurumlar haline dönüşmesi konusundaki tartışmalar da alevlenmiştir.

Büyük ölçekli tarım aktiviteleri ve hem köylerin hem de evlerin sıkışık iç dizaynları, Ovcharovo'da iş gücünü ve elde edilen ürün dağılımlarını organize etmek adına, karmaşık bir kural mekanizmasının uygulandığına işaret etmektedir. Çatışma, gerginlik ve fikir ayrılıklarının yaşanmış olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla, bu gerginlikleri yatıştırmak ya da en azından belli bir otorite kurmak üzere ortaya çıkan liderlik mevhumu ile birlikte böylesi bir statüyü kanıtlar niteliğe sahip etkileyici objelerin (mücevherlerin ve hatta giderek daha mükemmel hale gelen süslemelerle bezenmiş çanak-çömleklerin) ortaya çıkışı söz konusu olmuştur. Materyal biçimlerindeki değişiklikler, yeni ham maddelerin (bakır, altın, deniz kabukları ve grafit) kullanımı ile tamamlanmış; bu nesnelerin belirli bireylerin yerleşke dışındaki mezarlarına (ki bu uygulama da o dönem için tamamen yeni bir uygulamadır) ayinsel bir yaklaşımla gömülmeye başlaması, çatışmaların çözülmesi ve güçlü sosyal ilişkilerin kurulması için teşvik görevi görmüştür.

Yerleşkelerin kuruluşları, gelenekçi bakış açısıyla, yerleşik köy yaşamına hali hazırda alışmış olan insanların buralara göç etmeleri, terk edilişleri ise kuzeydoğu yönünden gelen barbar saldırıları ile ilişkilendirilse de, Güney Romanya'da benzer yerleşkelerde yapılan çalışmalar yerleşik köy düzenine geçilmesinin aslında vadilerdeki taşkın nehir yataklarının yavaş yavaş dengeye oturması ile bağlantılı olduğunu göstermiştir. Ovcharovo ile eş tarihli olan, Bulgaristan' topraklarındaki Podgoritsa Yerleşkesi'nde yapılan çalışmalar ise bu tarz yerleşim birimlerinin M.Ö. 5. binyılda meydana gelen su baskınları sonucu verimli toprakların kaybedilmesi sonucunda terk edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ovcharovo'da yaşamın başlamasının ve yerleşkenin bir süre sonra terk edilmesinin arkasındaki sebepler ne olursa olsun, Kuzey Balkanların hemen hemen her yerinde (örneğin, Stara Planina Dağları'nın kuzey kesimleri ve Karpat Dağları'nın güneyi) benzer gelişmelerin yaşandığı bir gerçektir.

Ayrıca bkz. Güneydoğu Avrupa'da Geç Neolitik ve Bakır Çağları (1. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bailey, Douglass. *Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation, and Identity*. London: Routledge, 2000. (The standard text for the Neolithic of southeastern Europe; includes discussions of Ovcharovo and other contemporary settlement tells.)

———. "The Life, Times and Works of House 59 from the Ovcharovo Tell, Bulgaria." *Neolithic Houses in Northwest Europe and Beyond*. T. Darvill ve J. Thomas, s. 143-156. Oxford: Oxbow Books, 1996.

———. "The Living House: Signifying Continuity." *The Social Archaeology of Houses*. Ed. R. Samson, s. 19-48. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.

Bailey, Douglass, R. Andreescu, A. J. Howard, M. G. Macklin ve S. Mills. "Alluvial Landscapes in the Temperate Balkan Neolithic: Transitions to Tells." *Antiquity* 76, no. 292 (2002): 349-355.

Bailey, Douglass, R. E. Tringham, J. Bass, M. Hamilton, H. Neumann, M. Stevanovic, I. Angelova ve A. Raduncheva. "Expanding the Dimensions of Early Agricultural Tells: The Podgoritsa Archaeological Project, Bulgaria." *Journal of Field Archaeology* 25, no. 4 (1998): 373- 396.

Boyadzhiev, Yavor. "Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria." *Prehistoric Bulgaria*. Ed. D. W. Bailey ve I. Panayotov, s. 149-192. Madison, Wis.: Prehistory Press, 1995.

Chapman, John. "Social Inequality on Bulgarian Tells and the Varna Problem." *The Social Archaeology of Houses*. Ed. R. Samson, s. 48-92. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990.

Todorova, Henrietta. "The Neolithic, Eneolithic, and Transitional Period in Bulgarian Prehistory." *Prehistoric Bulgaria*. Ed. D. W. Bailey ve I. Panayotov, s. 79-98. Madison, Wis.: Prehistory Press, 1995.

———. "Kultzene und Hausmodell aus Ovc̃arovo, Bez. Targovis̃te." *Thracia* 3 (1974): 39-46.

Todorova, Henrietta, V. Vasilev, Z. Janusevic, M. Kovacheva ve P. Valev. *Ovcharovo*. (Razkopki i Prouchvaniya 9). Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 1983. (This is the original excavation publication.)

Vasilev, V. *Izsledvane na Phaunata ot Selishtna Mogila Ovcharovo. Interdistisiplinari Isledvaniya*, no. 13. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 1985. (A detailed report on the animal remains from the site.)

KIBRIS'TA BAKIR ÇAĞI

EDGAR PELTENBURG

Dünyanın en büyük üçüncü adası niteliğindeki Kıbrıs'ta M.Ö 5000 ile 3000 arasında yaşamış olan toplumları karakterize eden küçük ölçekli yerleşim birimlerinin tarih periyotları sırayla Geç Neolitik ve Kalkolitik olarak belirlenmiştir.

KIBRIS'TA GEÇ NEOLİTİK

Çok uzunca bir süre yerleşimin izlerine neredeyse hiç rastlanmayan Kıbrıs'ta sonradan etrafları duvar ve hendeklerle çevrili, kalabalık ev gruplarının doğrusal hatlar boyunca hizalanarak iyi bir şekilde organize edildiğı, küçük köylerden oluşan yerleşim birimleri belirir. Bu köylerin sakinleri M.Ö. 4500 civarında ortaya çıkan Geç Neolitik topluluklarıdır. Bu topluluklar, M.Ö. 3800-2400 arasında Kıbrıs'ta yaşamaya devam edecek olan Bakır Çağı toplumlarının atası niteliğinde olup, Akeramik Neolitik gruplar arasında hayatta kalmayı başarmış olan yerliler veya bitişikteki anakaradan gelmiş olan göçmenler olabilecekleri düşünülmektedir. Adını güneydeki dağ eteklerindeki tepelerden birinin üstüne kurulmuş olan Sotira Köyü'nden alan ve çapa tarımıyla uğraşmış olan Sotira Kültürü'ne ait yerleşim birimleri ve bu birimler dışında yer

Resim 1. Bakır Çağı'nda Kıbrıs Yerleşkeleri

alan gösterişsiz çukur mezarlardan elde edilen kalıntılar, bu dönemde Kıbrıs'ta nasıl bir yaşam sürdüğüne dair önemli bilgiler sunmaktadır.

Öte yandan Sotira kadar açıkta bulunmayan, Kuzey sahilinde konuşlanmış olan Ayios Epiktitos-Vrysi veya ada merkezinde konuşlanan Philia-Drakos gibi yerleşkelerden elde edilen kalıntıların hatırı sayılır bir kısmı yer altından gelmektedir. Vrysi Yerleşkesi yer altındaki derin kovuklara kurulmuş olan evlerle karakterize iken, Philia'daki yerleşke yer altı tünel ağları ile karakterizedir (bkz. Resim 1) Geç Neolitik Çağı'nda ada nüfusu oldukça seyrek, ayrıca tehdit unsuru oluşturan yırtıcı hayvanlara dair herhangi bir bulunmamaktadır; dolayısıyla, yer altı evlerinin ve yerleşkelerin etrafındaki savunma hatlarının bambaşka sebeplerle inşa edildikleri düşünülmektedir. Bir süre sonra savunma hatlarının ötesine inşa edilmeye başlayan evler, nüfus sayısında önemli bir artış yaşandığı gösterir.

Neolitik boyunca adada yaşayan insanların dış dünya ile bağlantıları sıfır olmakla birlikte; sadece Sotira yakınlarındaki bir akarsu yatağından elde edilebilen pikrolit taşından (yumuşak, mavi-yeşil renkli bir taştır) üretilen boncuk ve kolye uçlarının adanın her yerine yayılmış olmasından anlaşıldığı kadarıyla, ada insanları arasında belli bir alış-veriş söz konusudur. Bu insanların elinden çıkan en önemli eserler, kuzeyde canlı renklerle boyanmış seramikler, güneyde ise bu seramiklerin tek renkli versiyonlarıdır. Seramik ustaları kırmızı boyalı seramikleri, üzer-

lerindeki boya kurumadan, tarak benzeri aletlerle kazıyarak alttaki beyaz rengin açığa çıkmasını sağlamış, böylece yılankavi desenlerle süslenmiş seramikler üretmişlerdir. Ada'ya özgü M.Ö. 4500 tarihli bu iki seramik stili, bir süre sonra bir adada üretilmiş olan ve yaratıcı bir karakter sergileyen en eski seramik örnekler olarak nam salacaktır.

KIBRIS'TA ERKEN KALKOLİTİK

M.Ö. 4000 dolaylarından itibaren Geç Neolitik köylerinin yeniden inşa edilmesi geleneği ortadan kalkmış, yaklaşık 500 yıl sonra ortaya çıkacak olan taş evlerin ise hem konumları değiştirilmiş hem de görünüşleri çember şeklini almıştır. Arkeolog Porbhyrios Dikaio's'un söylediğine göre Sotira, bir deprem sonucunda terk edilmiştir. Bu varsayımı doğru kabul eden bütün arkeologlar adadaki nüfus kaymalarını bu sözüm ona yıkıma atfetmişlerdir. Ancak, depremler bölgesel etkilere sahiptir ve bu varsayım demografik açıdan da uygun görünmemektedir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Geç Neolitik köyleri genişleme eğilimi göstermektedir fakat, bu genişleme şehir toplumlarına doğru bir yönelim olmaktan ziyade artan nüfusların, özellikle de kuzey bölgelerde, yeni yeni küçük köyler kurmaları ile gerçekleşmektedir. Bu yerleşim birimlerinin inşası için açılan ormanlık alanlar sonucu ortamda fazlaca odun biriktiği için, evler ahşap ve sıva kullanılarak inşa edilmeye başlamıştır. Dolayısıyla, daha önceki ve daha sonraki taş emsallerine göre, kalas iskelete sahip olan bu evlerin arkeolojik anlamda kurtulmaları pek mümkün olmamış, Erken Kalkolitik hakkında edinilen veriler yetersiz kalmıştır.

M.Ö. 4000 itibarıyla tezahür eden değişikliklerin sebepleri konusunda ortaya atılan diğer bir teori de çevre koşullarında bozulmalar olduğu yönündedir. Ancak bu teoriyi destekler nitelikteki kanıtlar hem yetersizdir; hem de bölgesel erozyonlara sebep olan şeyin insanların kendi müdahalesi olma olasılığı yüksektir. Belki de yeni gelen yerleşimcilerin ormanlık alanları kesmeleri sonucunda kaçınılmaz olarak erozyonlar meydana gelmiştir. Diğer bir olasılık da insanların giderek daha çok avlanır olmaları ve bu sebeple de sürekli yer değiştirmeye başlamalarıdır. Kazı alanlarının birinde, faunal kalıntıların %75'ini alageyik kemiklerinin oluşturduğu görülmüştür. Fakat, Kissonerga-Mosphilia Yerleşkesi'nde ince ahşap barakaların altında gayet büyük ve şişe formunda saklama çukurları bulunduğu tespit edilmiş olup, bu çukurların ortak-

laşa kullanılan tahıl ambarları olduğu düşünülmektedir. Üstüne üstlük, pek çok kazı alanında geniş ölçekli tarım yapıldığını kanıtlar nitelikte, çok çeşitli tahıl kalıntıları bulunduğuna göre, buralarda yaşayan insanların yerleşik düzeni reddederek, topluca göçebe-avcılığa yönelmiş olmalarını beklemek pek mantıklı olmayacaktır. Bu evreye ait bilgilerimizin yetersizliği bir yandan da toprağın üstündeki ahşap yapıların büyük çoğunluğunun Akdeniz erozyonu sonucunda ortadan kalkmış olmaları ile bağlantılıdır.

Batı'da Kissonegra-Mylouthkia, Vasilikos Vadisi'nin doğu kanadında ise Kalavastos olmak üzere iki kazı alanında çembersel ahşap yapıların izlerine rastlanmış olup, buralarda ayrıca taş ve kilden yapılmış insan şeklinde figürinler bulunmuştur. Bu yeniliklerin Bakır Çağı'nın belirgin özellikleri olmaları nedeniyle, her ne kadar hakkındaki bilgilerimiz kısıtlı olsa da Kıbrıs'ta yaşanan Erken Kalkolitik'in bir geçiş dönemi olduğu aşîkârdır. Radyokarbon analizleri bu gelişmelerin M.Ö. 3900 ile 3600 arasında yaşandığına işaret etmektedir.

Mylouthkia Yerleşkesi'ndeki bazı çember planlı yapıların derin çukurların içinden yükseldiği görölrür. İki tanesinde insan kalıntılarına rastlanmış olan bu yapıların içinde, daha sonraki toprak üstü örneklerinden farklı olarak, geleneksel ocaklar veya düzleştirilmiş zeminler bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu yapıların geleneksel çukur-îçi evlerin birer örneği olmadıkları düşünülmektedir. Çukur yapıların çok çeşitli amaçlara hizmet ettikleri, illa ki alelade çöplük alanları olarak kullanılmamış oldukları bilinmektedir. Yerleşkenin belli bir bölgesini çevreleyen hendegîn içinde insan iskeletlerine rastlanmıştır. Bu iskeletlerden bir tanesinin başı yerine kırmızı aşîboyası ile boyanmış bir öğütme kasesi ve tokmağı yerleştirilmiştir. Sonuç olarak, Ada'nın tarih öncesi dönemlerinde önemli gelişmeler olduğunu kanıtlayan pek çok ipucu bulunmaktadır.

Mylouthkia'dan elde edilen bulguların gösterdiğine göre yerleşkelerin etrafının çevrilmesi geleneği Geç Neolitik'te başlayıp Bakır Çağı'na doğru devam etmiştir. Betili (Figüratif) sanat anlayışının da sürekliliği söz konusudur. M.Ö. 4000'den önce nadiren görölen ve gövde detayları, üzerlerine atılan birkaç çentikle verilmeye çalışılan, bu sebeple de erkek üreme organını andıran yassı, silindirik figürinler; M.Ö. 4000'in başları itibari ile yuvarlaklaşmış ve üzerlerine kol veya göğüs benzeri eklemeler yapılmaya başlanmıştır. Seramik eserlerin üzeri genellikle çizgisel desenlerle boyanmaktadır. Bu dönemin taş oymacıları ürettik-

leri eserlerde mavi-yeşil pikrolit taşı kullanarak yeni bir türe imzalarını atmışlar ve bir süre sonra Kıbrıs'ın tarihöncesi sanat eserleri arasında oldukça meşhur hale gelecek olan haç formundaki figürinlerin alt yapısını oluşturmuşlardır.

KIBRIS'TA ORTA KALKOLİTİK

Kıbrıs'ta yaşanan Bakır Çağı'na ait klasik bir arkeoloji sitesi olan Erimi, güney sahilindeki Kouris Nehri'nin kenarında bulunmaktadır. Site'nin 5,5 metre derinliğindeki stratigrafi katmanları 1930'lardan beri kazınmakta olup, ahşap binalardan taş binalara doğru evrilen bir yerleşim sistemini açığa vurmaktadır. Aslında bu eğilim M.Ö. 3900'den M.Ö. 2800'e kadar, yani Erken Kalkolitik- Orta Kalkolitik arasında geçen süreç için de aşağı-yukarı geçerlidir. Katmanların günümüze en yakın tarihli olanları; çember planlı, taş temelli yapılar, haç biçimli figürinler ve bazı metal eşyalara ev sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla bu dönem tek bir çatı altında değerlendirilmekte, hatta sık sık "Erimi Kültürü Dönemi" olarak anılmaktadır. Erimi'deki kazılar küçük bir sondaj kuyusu üzerinden yürütülmüş olup, köyün idari sisteminde önemli gelişmeler hakkında elle tutulur bilgiler edinmemizi sağlayan başlıca veriler 2-3B arası katmanlarında yer alan Kissonegra-Mosphilia periyotlarından elde edilmiştir. Batı yakasında bulunan bu yerleşke diğerlerinden çok daha büyük olmasına rağmen, yeniden ve yeniden kullanılmış olan bir merkez izlenimi yaratmamaktadır.

Bağımsız Hanelerin Gelişimi

Kissonerga'daki içlerinde tahıl ambarları dışlarında ise yemek hazırlama birimleri bulunan ahşap barakaların yerini bir süre sonra, eskiden ortaklaşa kullanılan ve yeterli inşaat alanına sahip ambarların dönüştürülmesi vasıtasıyla inşa edilmiş olan taş binalar almıştır. Halka ait tesislerinin etrafları çevrilerek mahremiyetleri arttırılmıştır. Evlerin içine açılacak erzak çukurlarının yerini de erzak depolamak için üretilen büyük saklama çömllekleri almıştır. Sosyal değişimin etkileri kullanılan teknolojilerde de kendini göstermektedir. Aynı bölgeye sırasıyla, birbirinden bağımsız, çember-planlı yapıların kurulmaya başlaması, mülk hakkı ve miras kavramlarının geliştiğine işaret etmektedir. Bu dönüşümlerden anlaşıldığı kadarıyla, eski zamanların paylaşımcı ruhu yeri-

ni toplum içindeki özerkliğe bırakmaya başlamıştır.

M.Ö. 3300 tarihli bu yeni tip binalar, adanın düzlük kesimlerinin hemen her yerinde karşımıza çıkan, standart Bakır Çağı evlerine örnek teşkil etmiştir. Ortalama 7 metre çapındaki tek odalı bu yapıların iç kısımları kullanım amaçlarına göre 4 ayrı bölüme ayrılmaktadır. Çoğu yapının içindekilere dokunulmadan terk edilmesi sebebiyle, bahsi geçen bölümlerin rekonstrüksiyonu kolay olmuştur. Yapıya erişim, sundurmanın altındaki güney yönüne bakan bir girişten yapılmakta, ilk olarak, odanın diğer bölümlerine göre daha karanlıkça olan bir bölme-ye ulaşılmaktadır. Buradan sonra ayrı ayrı iki aydınlık bölme dikkati çekmektedir. Odanın ortasında içinde küçük bir ateş yakılabilen yuvarlak, alçı sıvalı bir ocak; sağ tarafında ise ocaktan çıkan ısıtılarla aydınlanan, iki adet alçak çıkıntılı ile sınırlandırılmış, beyaza boyalı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümün oturma ya da yatak odası olduğu düşünülmektedir. Yapının dış kısmında, bu gösterişli bölümün hemen yanına denk gelen kısımda, öncelikli olarak aile bireylerinin gömüldüğü mezarlara rastlanmış ve buralara o dönemde ekseriyetle yetişkin kadınların ve çocukların defnedildiği keşfedilmiştir.

Yapının geri kalan bölümleri depolama ve atölye birimleri olarak kullanılmıştır. Girişin solunda, taş baltalar, taş çekiçler ve öğütme taşları gibi aletlerin depolandığı bir bölüm; odanın en arka kısmında ise saklama çömleri ve yemek pişirme araç-gereçleri yer almaktadır. Odalar bölmelerle ayrılmamış olsa da, her bir evdeki eşya düzeninin hemen hemen aynı oluşu, insanların ada genelinde, benzer yaşam standartlarını benimsemiş olduklarını göstermektedir. Evlerin ansızın harabeye döndüğü bölgelerde yapılan kazılarda, orta bölümlerdeki araç-gereç konsantrasyonlarından anlaşıldığı kadarıyla, ev işlerinin pek çoğunun merkezdeki ocak civarında yürütüldüğü anlaşılmıştır. Bu evlerin kasti olarak çıkarılmış bir yangın sonucu yıkılmış olmaları olasılığı yüksektir. Zira Mylothkia'da yapılan kazı sırasında, yanarak yıkılmış olan binalardan birinin içinde bir çocuk bedeni bulunmuş ve ne bu çocuğun bedenini gömmek, ne de evin içindeki sayısı yüzleri bulan faydalı eşyaları kurtarmak amacıyla binaya geri dönüldüğüne dair bir iz rastlanmamıştır.

Sosyal Bölünmenin Belirtileri

Bakır Çağı'nın M.Ö. 3000 civarına (dış bağlantıların ada-bağılantılı toplum yaşantısını değiştirmeye başlamadan hemen önceki zamanlara)

denk gelen dönemlerde Kıbrıs'ta muazzam bir gelişme söz konusu olmuştur. Bu dönemde evlerin yapısı bir hayli gelişmiş; metal araç-gereçler, süslü biçimde boyanmış çanak-çömlekler, zarif hale bürünmüş figürinler, heykelcikler ve kentaur şeklindeki zoomorflar üretilir olmuş ve güneybatı yakasında yer alan Souskiou mezarlığındaki mezarlarda yabancı ülkelerden getirilmiş olma olasılığı bir hayli yüksek olan eşyalar belirmeye başlamıştır. Zengin bir şekilde donatılmış mezarların görülmeye başlamasının istisnai kabul edilmesi, ölülerin o ana kadar ev içlerine gömülüyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde toplum da giderek daha heterojen bir yapıya bürünmeye başlamıştır.

Arkeologların köyün organizasyonu hakkında bilgi edinebilmelerini sağlayan tek katman Kissonerga-Mosphilia 3B periyoduna ait katmandır. Köyün sakinleri bu dönemde daha eski yerleşim birimlerinin kısıtlayıcı sınırlarının dışına çıkıp, daha ferah alanlara yayılarak yepyeni bir toplum görüntüsüne kavuşmuşlardır. Bu yeni yerleşim alanında iki bölge oluşturulmuştur. Bu bölgelerden "Yüksek Bölge" adı verilen alanın etrafı döşeme taşlarla inşa edilmiş bir yol, bir duvar ve bu duvarın dışına kazılan bir hendekle çevrilerek, yerleşkenin diğer kesiminden keskin hatlarla ayrılmış; sınırlarının içine görkemli binalar dikilmiştir. Bu binalar, olağanüstü büyüklüklerinin ve inşaatlarına gösterilen özenin dışında, adada yük hayvanı olmadığı için insanlar tarafından taşınmak zorunda kalınan kalkeranit taşlarıyla döşenen duvarlarıyla da ayırt edilmektedir. Böylesine büyük ölçekli bir inşaat aktivitesinin yanında, döşeme taşlarla oluşturulmuş yolun sürekli olarak yenilenmesinden anlaşıldığı kadarıyla, Yüksek Bölge'de yaşayan insanların konforu, bahsi geçen inşaatlarda çalışan çok sayıda işçinin kontrolünü elinde tutan bir otorite tarafından sağlanmaktadır. Binaların doğu kesimlerinde, çakıl taşlarıyla oluşturulmuş bir zeminin üzerine alçı dökülmesi ile elde edilen oldukça kalın ve sağlam yer döşemeleri bulunmaktadır. Bu dönemde, yapıların iç kesimleri ilk defa olarak odalara bölünmüş, bölmeler arasına duvarlar çekilerek oturma ve yatak odaları çalışma ve depolama birimlerinden ayrılmıştır. Bu durum, kişiler arasındaki ilişkilerin de değişikliğe uğradığını göstermektedir.

Yüksek Bölgedeki yapıların hepsi yaklaşık 25 metre çapında bir çembersel alan etrafında konuşlandırılmış, ortada kalan bu alanın içinde çok sayıda toprak fırın kalıntısı bulunmuştur. Bu fırınların tabanına yerleştirilen taşlar üzerinde bir veya iki gün boyunca stoklanabilecek yemek pi-

şirilmektedir. Bölgenin batı yakasında “Kırmızı Bina” yer almaktadır. “Kırmızı Bina”nın zemini kırmızıya boyalı olup, beyaz duvarlarının içine de kırmızı renkli mozaikler yerleştirilmiştir. Bu binanın belli bir kesimi yok olmuş olsa da standart bir plan çevrevesinde inşa edilmiş olduğundan, iç kısmının yaklaşık 130 metrekare olduğu anlaşılmakta; dolayısıyla da Kıbrıs’ta şu ana kadar bulunan en geniş prehistorik bina ünvanını taşımaktadır. Oturma ve yatak odalarından, aralarında iç kısımları holozonik desenlerle süslenmiş büyük servis kaseleri de bulunan 33 adet çömlek çıkarılmıştır. Bitişikteki toprak ocakların sayısından anlaşıldığı kadarıyla bu lüks çanak-çömlekler davetlileri oldukça etkilemiş olmalıdır. Yüksek Bölge’nin dışında kalan alandaki evlerin içinden çıkarılan çanak-çömlekler çok daha küçük ve gösterişsizdir.

Toprak fırınların aralarında içlerine kasıtlı bir şekilde değerli objelerin gömüldüğü çukurlar bulunmaktadır. Bu çukurlardan bir tanesinde her biri dikkatlice ikiye ayrılmış iki büyük kasenin ortasına yerleştirilmiş seramik bir ev maketi ve bu makete eşlik eden 50 parça obje bulunmuştur. Çoğunluğu kasıtlı olarak parçalarına ayrılmış bu objelerin dikkatli bir şekilde yerleştirilmelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde halka açık alanlarda defin törenlerinin haricinde de bazı ritüeller icra edilmektedir. Hatta, ev maketinin duvarlarındaki dekoratif sembolizm, mat bir sıva ile gizlenmiştir.

Ev maketi, M.Ö. 3000 civarında Kıbrıs’ta icra edilmekte olan sanatın eşsiz bir örneğidir. Maketin dairesel zemininin ortasında aynen kazı yapılan evlerde görüldüğü üzere, iki kenarında duvarlardan birine doğru uzanan çıkıntılar bulunan bir ocak yer almaktadır. Hareketli kapı menteşelerle tutturulmuştur. Kırmızı çerçeveli girişin üstünde kasten kırılmış olduğu görülen çıkıntılar bulunmaktadır. Dış duvarlar, dama tahtasını andırır biçimde, eğimli yerleştirilmiş, sınırları çiçek motifleri ile belirlenmiş dörtgen şekiller; kademeli olarak sıralanan bantlar ve küçükten büyüğe doğru sıralanan yatay çizgiler ile bezenmiştir.

Modelin içinde ve çevresinde büyük bir kısmı kasti olarak parçalara ayrılmış olan çeşitli objeler bulunmaktadır. Bu objelerin arasında 8 adet semaik figurin, 10 adet taş figurin, bir adet insan biçimli (antromorfik) çanak, bir adet 4 ayaklı tabure maketi, çoğu havan tokmağı olmak üzere 19 adet beyaz taş obje, bozulmadan kalmış bir adet deniz salyangozu kabuğu ve bir adet kemik iğne yer almaktadır. Figürinlerin hemen hemen hepsi tabure üzerinde oturmakta olan bir kadını tasvir etmekte-

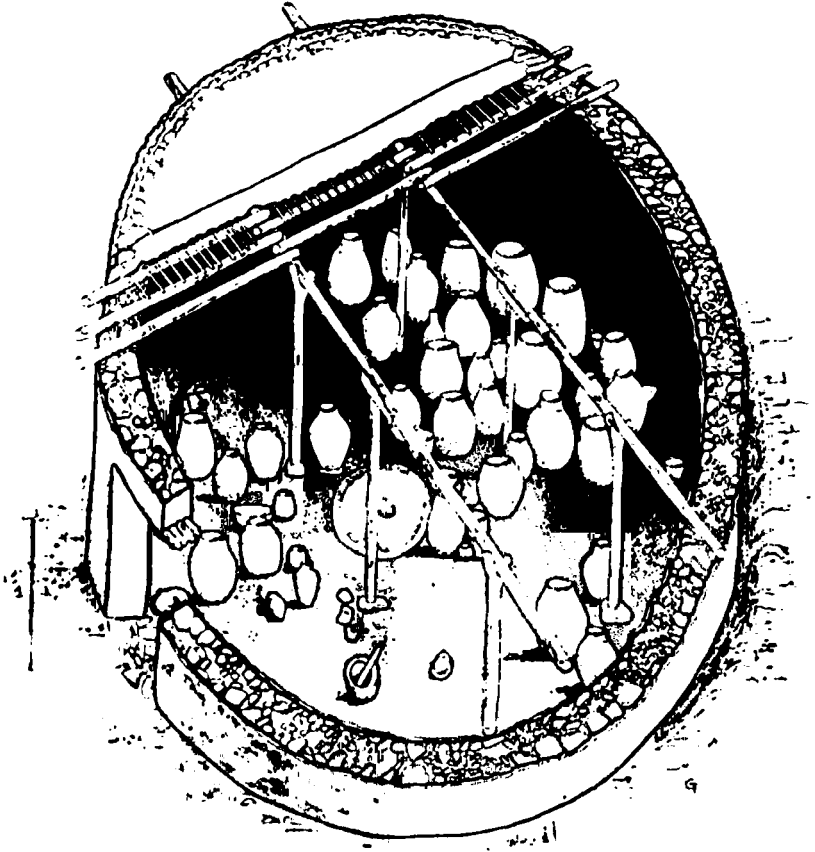
dir. Bu figürinlerden standart biçimli fakat gayet süslü olan bir tanesinin bacaklarının arasında kafası ve kolları boyanmış bir bebek figürü bulunmaktadır. Hemen hemen hepsi aynı duruşu sergileyen figürinlerin, ana tanrıça ya da klasik bereket sembolü olmalarından ziyade doğumu temsil ettikleri düşünülmektedir. Buluntu topluluğundaki objelerin tamamı, kabul törenleri veya diğer yaşam döngüsü ayinlerinde kullanılmış ve didaktik roller üstlenmiş gibi görünmektedir. Yanlarına eklenmiş ev maketi ise Kalkolitik toplumlarında kadın ve ev yaşantısı arasında son derece kuvvetli bir bağıni bulduğuna işaret etmektedir.

Kissonerga 3B katmanındaki mekânsal kullanıma bakıldığında; yemek pişirme adetleri, ziyafet adetleri ve belirli objelerin güçlü ideolojik mesajlar içerir şekilde kasıtlı olarak parçalanmalarından anladığımız kadarıyla, Yüksek Bölge insanları diğerlerinden belirgin bir biçimde ayrılmakta; insanların bir araya gelmek üzere kullandıkları merkezdeki açık alan yerel nüfusun farklı kesimleri arasında sembolik bir ayrımın var olduğunu kanıtlamaktadır. Kronolojik açıdan bakıldığında ise bahsi geçen bu nesnelerin kasti tahribatları ve gömülmeleri geleneği, Bakır Çağı'ndaki büyük değişimlerin hemen öncesine denk gelmektedir.

KIBRIS'TA GEÇ KALKOLİTİK

Prehistorik Kıbrıs'ta Erken Tunç Çağı'nın içinde yerli halklarının karakterinde meydana gelen en köklü değişimlerin doğasını tam olarak anlayabilmek edebilmek açısından M.Ö. 2800 ve 2400 arasında geçen yılları iyi bir şekilde değerlendirebilmek çok önemlidir. Bu değişimler öylesine çapıcıdır ki ilerleyen dönemlerde tarih sahnesine girecek olan Bakır Çağı kültürlerinin kalıntıları ile bu döneme ait kültürlerin kalıntıları arasındaki farkları ayırt etmek neredeyse imkansızdır. Değişim süreci adaya gelen göçmenler tarafından mı, ileri görüşlü lokal liderler tarafından mı, yoksa her ikisi birden mi tetiklenmiştir konusunda tartışmalar söz konusudur.

M.Ö. 3000'lerin ilk yarısına kadar adada yaşanan gelişmelerin niteliği, Kissonerga-Mosphilia Yerleşkesi kazılıp da detaylı bilgilere ulaşılan kadar tam olarak idrak edilememiştir. Kissonerga kazı alanında 4 nolu katmana ait olan yerleşim birimleri Orta Kalkolitik'te terk edilen yerleşim birimlerinin üzerine inşa edilmiştir. Burada iki evre tespit edilmiştir. İlk evrede, aralarında adını içindeki aynı isimli 30 adet fıçı biçimli

Resim. 1. Kissonerga'daki Pithos Evi'nin rekonstrüksiyonu. M.Ö. 2500. Lëmba Arkeolojik Araştırma Merkezi'nin izniyle yayımlanmıştır

küpten alan Pithos Evi de olmak üzere dağınık düzendeki yapılar bulunmakta; ikinci evrede ise 3 ayrı ev kümesi yer almaktadır (bkz. Resim 1). Evlerin çember planlı olmaları Bakır Çağı ile uyumlu olsa da, bir sonraki çağın ev planları ile aralarında keskin farklar bulunmaktadır

Yeni toplum, M.Ö. 3000'den önce son derece revaçta olan haç biçimindeki doğurgan kadın figürinini başından beri reddetmiştir. Bu derece önemli sembollerin yaşantıdan çıkarılmış olması sosyopolitik organizasyonda köklü değişimlerin meydana geldiğini gösterir. Geçim kaynaklarının ve diğer bazı kaynakların birileri tarafından kontrol altına alınmasından anlaşıldığı kadarıyla, erk kavramı doğrudan doğruya kabul edil-

meye başlamıştır. Bu durumun en iyi örneği Pithos Evi'nde depolanan erzak ve eşyalarda görülmektedir. Burada, bakır cürufu ve metal eşyalarla birlikte ilkel bir yağ filtresi bulunmuştur. Dolayısıyla, bu yapının sahiplerinin metal kaynaklarına ve zeytinyağına erişim ayrıcalığı söz konusudur. Bu ikisi, Bronz Çağı'nda, Kıbrıs'ın siyasi ve ekonomik dünyasının iki temel direği haline gelecektir. Tek bir binanın içinde, otorite kavramına işaret eden birden fazla kanıt bulunması kaynakların mülayim bir şekilde kontrol edilip yeniden dağıtılmasından ziyade insanlar üzerinde kurulan ekonomik kontrolün ilk sinyallerini vermektedir.

Toplumsal değişimin, ada halkının Antik Mısır'ın Eski Krallık Dönemi'ne denk gelen zamanlarda (M.Ö. 2686-2181), dış dünya ile giderek artan bir iletişim içine girmeleri ile bağlantılı olduğuna dair izler de bulunmaktadır. Bu iletişim dönemi yalnızca uzak diyarlardan getirtilen egzotik mallarda değil, erk ayrımını keskinleştirecek bilgi ve üslupların edinilmesi ile de kendini göstermektedir. Bahsi geçen egzotik materyaller arasında damga mühürler, Anadolu'ya özgü içki adetlerini yansıtan çanak-çömlekler, Kuzey Suriye'ye özgü, deniz kabuğundan imal edilmiş, halka biçimindeki kolye uçları ve Levant ya da Mısır'dan gelmiş olan fayans boncuklar yer almaktadır.

O dönemlerde Kıbrıs, çoktan Yakın Doğu ve Ege arasındaki uzak mesafeli ticaret ağında yerini almıştır. Bu girişim, doğudaki ülkelerde elle rindeki malları Güney Anadolu hattını takip eden deniz yolları aracılığıyla yayma niyetindeki insanlar tarafından başlatılmıştır. Böylece, adanın kıyı kesimlerinde yaşayanlar hem ezoterik bilgilere ulaşmış hem de değişik politikalara maruz kalmışlardır. Farklı farklı sosyopolitik ve ekonomik temellere dayalı gruplar arasında kurulan iletişim sonucunda az gelişmiş toplumlarda önemli dönüşümlerin yaşanması sık görülen bir olaydır. Ada'da yaşanan dönüşümün de bu tarz bir iletişim sonucunda yaşanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ölüm kayıtlarında erkeklerin sayısının artması, toplu definler için özel mezar odalarının inşası, çocukların özensizce açılmış ve zengin eşyalardan yoksun çukurlara gömülmeye başlaması ve Kissonegra'da ölümlerin bekletilmesi için kapalı bir alan inşa edilmesi, bahsi geçen dönüşümlerin birer örneğidir.

Hiç şüphesiz, M.Ö. 3000'in ortalarında Kıbrıs'ta meydana gelen istikrarsızlığın altında yatan başka sebepler de bulunmaktadır. Örneğin nüfus artışı ve çevresel koşulların bozulması kaynak sıkıntısına sebep olmuştur. Bu durumun belirtileri, üretimdeki artış ile beraber mahsulle-

316 Antik Avrupa

rin işlenmesi sırasında kullanılan tarım araç-gereçlerinin sayı ve çeşitlerindeki artıştan da görülebilmektedir. Lemba'daki ve batıdaki köylerin terk edilişi, hatta yıkılması da böylesine ekonomik bir dengesizliğin peyda olmasına dayanıyor olabilir. Kaynak sıkıntısı, en sonunda sistemin çökmesine neden olmuştur.

Ada topraklarında Anadolu'ya ait izlerin sıklıkla görülür olması ve adını merkezdeki bir mezarlıktan alan Philia Kültürü'nün doğuşu da tam bu döneme, M.Ö. 2500 dolaylarına denk gelmektedir. Sığırlar tarafından çekilen sabanlar kullanmaya başlayarak hayatlarında köklü değişiklikler yapan insan gruplarıyla, daha geleneksel adetleri devam ettiren Bakır Çağı topluluklarının eş zamanlı olarak, farklı farklı bölgelerde yaşamış olmaları mümkündür. Yerleşim dönemleri arasında büyük bir boşluk bulunmayan tek kazı alanı Kissonerga'dır. Burada Philia seviyesi, Kalkolitik seviyesinin hemen ardından gelmektedir, ancak yeteri kadar korunamamıştır. Kayıtlara geçen pek çok Geç Kalkolitik Yerleşkesi olmasına rağmen, bunların yerini alan çok az sayıda Philia yerleşkesi bulunması; bu iki grup arasındaki ilişkinin niteliğini çözmeye tam olarak yetmemekte dolayısıyla da Bakır Çağı'ndaki Kıbrıs insanlarının kökenlerinin nereye dayandığı konusu hala tartışılmaktadır.

Ayrıca bkz. Kıbrıs'ta Bakır Çağı (3. Cilt , 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bolger, Diane. *Erimi-Pamboula: A Chalcolithic Settlement in Cyprus*. BAR International Series, no. 443. Oxford: British Archaeological Reports, 1988.

Dikaïos, Porphyrios. *Sotira*. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1961.

Dikaïos, Porphyrios ve J. R. Stewart. "The Stone Age and the Early Bronze Age." *The Swedish Cyprus Expedition*. Vol. 4. Lund, Sweden: Swedish Cyprus Expedition, 1962.

Held, Steven. "Insularity as a Modifier of Culture Change: The Case of Prehistoric Cyprus." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 292 (1993): 25-34.

———. "Colonization and Extinction on Early Prehistoric Cyprus." *Acta Cyprus: Acts of an International Congress on Cypriote Archaeology Held in Göteborg on 22-24 August 1991*. 3 vols. Ed. Paul Aström, s. 104-164. *Studies in Mediterranean Archaeology. Pocketbook* 114.2. Jonsered, Sweden: Aström, 1992.

Hunt, Sir David, ed. *Footprints in Cyprus: An Illustrated History*. 2. baskı rev. ed. London: Trigraph, 1990.

Karageorghis, Vassos. *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus*. Vol. 1, Chalcolithic—Late Cypriote I. Nicosia, Cyprus: A. G. Leventis Foundation, 1991.

Knapp, A. Bernard, Steven O. Held ve Sturt W. Manning. "The Prehistory of Cyprus: Problems and Prospects." *Journal of World Archaeology* 8, no. 4 (1994): 377-453.

Manning, Sturt. "Prestige, Distinction, and Competition: The Anatomy of Socioeconomic Complexity in Fourth to Second Millennium B.C.E. Cyprus." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 292 (1993): 35-58.

Manning, Sturt ve Stuart Swiny. "Sotira Kamminoudhia and the Chronology of the Early Bronze Age in Cyprus." *Oxford Journal of Archaeology* 13, no. 2 (1994): 149-172.

Peltenburg, Edgar. *Lemba Archaeological Project* (Cyprus). Vol. 2, part 1A: Excavations at Kissonerga-Mosphilia, 1979-1992. *Studies in Mediterranean Archaeology* 70:2. Jonsered, Sweden: Aström Verlag, 1998.

———. "Kissonerga in Cyprus and the Appearance of Faience in the East Mediterranean." *Trade, Contact, and the Movement of Peoples in the Eastern Mediterranean: Studies in Honour of J. Basil Hennessy*. Ed. Stephen Bourke ve Jean-Paul Descoeurdes, s. 31-41. *Mediterranean Archaeology Supplement*, no. 3. Sydney, Australia: Meditarch, 1995.

———. "Settlement Discontinuity and Resistance to Complexity in Cyprus, ca. 4500-2500 B.C.E." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 292 (1993): 9-23.

———, ed. *Early Society in Cyprus*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1989.

Steel, Louise. *Cyprus before History: From the Earliest Settlers to the End of the Bronze Age*. London: Duckworth, 2003.

Webb, Jenny M. ve David Frankel. "Characterizing the Philia Facies: Material Culture, Chronology, and the Origin of the Bronze Age in Cyprus." *American Journal of Archaeology* 103, no. 1 (1999): 3-43.

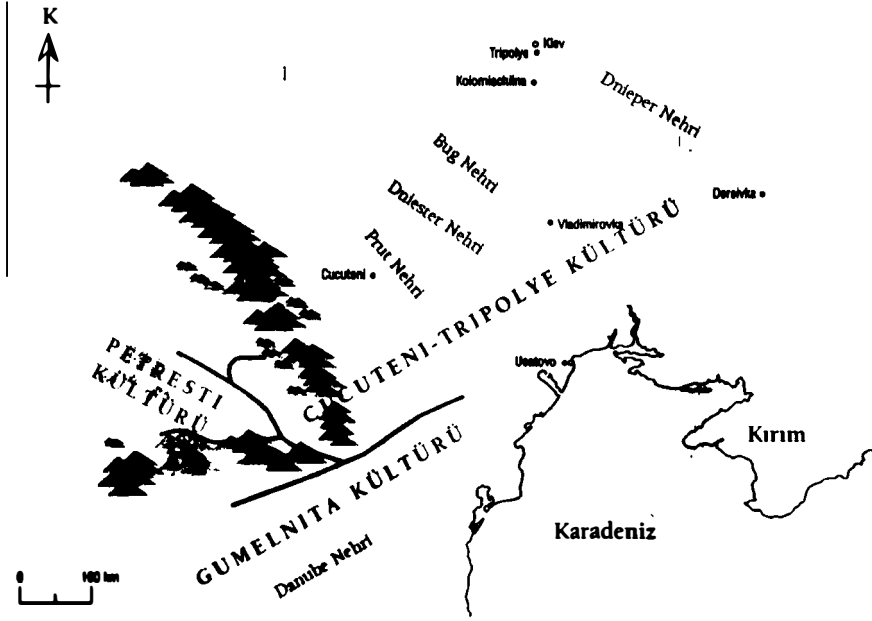
DOĞU AVRUPA'DA GEÇ NEOLİTİK VE BAKIR ÇAĞLARI

MALCOLM LILLIE

M.Ö. 5000 ile 2500 arasında, Karpatlar'ın doğusu ile Karadeniz'in kuzeyinde kalan bölgeler, ekonomileri çiftçilik ve hayvancılığa dayalı ve kendilerine has özellikleri bulunan toplumlar tarafından iskan edilmiş durumdadır. Bu makalede günümüzde Ukrayna olarak bilinen bölge ve bitişiğindeki topraklarda yaşayan topluluklar üzerine eğilinecek; zaman zaman Eneolitik olarak da anılan Geç Neolitik/Bakır Çağı kültürlerinin (Cucuteni-Triyapole, Sredny Stog ve Çukur Mezar kültürleri) özellikleri incelenecektir.

Bölgede, farklı araştırmacılar tarafından gözlemlenen farklı kültürel gelişim izleri bulunmaktadır. Bölgeye yaklaşık olarak M.Ö. 5000 veya 4500'den hemen sonra yerleşmiş olan Sredny Stog ve Tripolye kültürlerinin araştırılmasında, bu kültürlerin yerli ataları oldukları düşünülen Dnieper-Donets Kültürü'nün son aşamaları son derece önemli bir yer tutmaktadır. Tripolye ile Cucuteni aslında aynı kültür gruplarıdır. Cucuteni Kültürü'nün ismi Romanya'daki Orta Prut Vadisi'nde konuşlanmış olan aynı isimli örnek yerleşkeden gelmektedir. Ukrayna ve Moldova'da yerleşik olan kültürün ismi ise Kiev'in güneyinde yer alan aynı isimli kazı alanına istinaden Tripolye olarak belirlenmiştir.

Bu toplulukların değerlendirilmesinde, özellikle de Neolitik'e mi yok-

Kültür Gruplarının Dağılımı ve Cucuteni-Tripolye Yerleşkeleri. Dumitrescu 1964 uyarlamasıdır.

sa Bakır Çağı'na mı ait olduklarının saptanmasında bazı sıkıntılar devreye girer. Bunun sebebi, Karakteristik olarak Neolitik Çağ'a ait olan ekonomileri benimsemiş olan topluluklarla, etkin olarak Bakır Çağı'na ait ekonomileri benimsemiş toplulukların bir arada yaşamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bölünme, hem Dnieper'in doğusu ve batısında, hem de doğu Avrupa'nın kuzey ve güney kesimlerinde açıkça görülebilmektedir. Doğu-Orta Avrupa'nın kuzey bölgelerinde, Urallar, Sibirya ve Baykal Gölü civarında konuşlanmış olan topluluklar, araştırması yapılan dönemin büyük bir bölümünde balıkçılık, avcılık ve toplanmacılık ile geçimlerini sağlamış olup son derece ilkel çanak-çömlek çeşitleri kullanmışlardır.

Güney bölgelerde yaşayan topluluklar Neolitik Çağ'ın pek çok özelliğini taşımakla birlikte, Bakır Çağı'na ait ekonomiler geliştirmişlerdir. Bu topluluklar arasında yalnızca Dnieper-Donets, hem kuzeyde hem de güneyde görülen ekonomik tercihlerin ve materyal kültürlerinin ikisini birden sergileyen izler taşımaktadır. Geç Neolitik'te savaş baltaları, beher kaplar (beakers) ve amforalarla birlikte İp Baskılı Çanak-Çömlekler (Cord Ware) de görülmeye başlar. Kuzeydoğu Avrupa'da İp

Baskılı Çanak-Çömleklerin görülmeye başlaması, Avrupa’nın tüm kesimlerinde baş gösteren kültürel ve ekonomik iletişim ağlarının büyümesi ile ilişkili olarak süregelen avcılık ekonomisinin yanında sınırlı sayıda evcil hayvan yetiştirilmeye başlanması ile hemen hemen aynı tarihlere denk gelmektedir. İp Baskılı Çanak-Çömlek buluntu topluluklarının dağılım rotası; batıda Hollanda’dan başlayıp, Kuzey ve Orta Avrupa’yı geçerek, doğuda Yukarı Tuna ve Orta Dnieper bölgelerinde son bulmaktadır.

İp Baskılı Çanak-Çömleklerin yoğun olarak bulunduğu yerlerde, evcilleştirilmiş hayvanların avantajlarından yoğun olarak faydalanılmaya başladığı ve yerleşim birimlerinin dağınıklaşarak birbirlerinden uzaklaştığı görülmür. Bu bölgelerde saban tarımı artmış ve çok daha geniş alanlara yayılan arazi parçaları işlenmeye başlamıştır. Her ne kadar bazı bilim adamları İp Baskılı Çanak-Çömleklerin sayısındaki artışı Rusya steplerinde yaşayan konar-göçer toplulukların bölgeye akın etmiş olmaları ile bağdaştırıyor olsa da, bu çömleklerle birlikte mezarlara konan savaş baltalarının sayısındaki artış dikkate alındığında, asıl nedenin bireyin toplum içindeki yerinin değişmesi olabileceği görülmektedir. Daha eski topluluklar “grup kimliğini” ön plana çıkarırken, İp Baskılı Çanak-Çömlek Kültürü ile birlikte özellikle erkeklere “statü-temelli” bir kimlik yüklenmeye başlamış, toplum içinde bireyin yeri ve bireysel statüsü vurgulanır olmuştur. Dahası, bu buluntu toplulukları, Geç Neolitik boyunca Avrupa’da geniş alanları kapsayan bir ağ boyunca, prestij objelerinin ticaret veya takasının başladığını kanıtlar niteliktedir.

Şunu söylemek gerekir ki; kazı yapılan pek çok alanda radyo-karbon tarihlleme çalışmaları yapılamadığı için, incelenen katmanların tarihleri genellikle sanat eserlerinin tipolojilerinden yola çıkılarak belirlenmiştir. Bu yöntem, zaman zaman “şüpheli” olarak addedilmektedir. Bizim Doğu Avrupa’da yaşamış olan Geç Neolitik/Bakır Çağı kültürleri üzerine yaptığımız değerlendirmede son dönemlerde yapılan araştırmaların sonuçlarına da yer verilmiştir. Fakat bazen, radyo-karbon tarihlleme çalışmalarından elde edilen veriler de sınırlı sayıda kalabilmekte, dolayısıyla en modern araştırmalarda bile Geç Neolitik/Bakır Çağı arasındaki geçişin yorumlanması zorlaşabilmektedir. Bu durum, komplike yapıdaki kültürel gelişmelerin niteliklerini çözme yolunda en büyük problemdir.

ÇEVRESEL ALT YAPI

Coğrafi açıdan bakıldığında Rusya Ovası, geniş nehir vadileri ile bölünmüş, hafif yükseltilere sahip olan bir düzlüktür. Yükselti sınırının 200 metreyi nadiren geçtiği Rusya Ovası'nda Vistula, Dnieper ve Dniester gibi geniş nehirler bulunmakta olup, bu nehirler Karadeniz ve Baltık Denizi'ne dökülmektedir. Eski Sovyetler Birliği'nin güneybatı kesimindeki ülkelerden geçen nehirler genel olarak düşük eğimlere sahiptirler. Ancak, bu nehirler alttaki kayalık alanların üzerinden geçtiklerinde ivinti oluşturmurlar. Bu durumun en iyi örnekleri Volga Nehri üzerinde Kuibyshev ve Dnieper Nehri üzerindeki Dnepropetrovsk noktalarında görülebilmektedir. Bu bölgelerdeki kayalık zemin nehirlerin akış yönüne de etki etmekte ve normalde güneydoğu yönünde olan akış istikametlerinin güneybatı yönüne dönmesine sebebiyet vermektedir. Dnieper, Don ve Donets nehirlerinde oluşan akarsu dirsekleri bu durumun önemli örnekleridir.

Güney kesimleri yarı kurak olan bölgede karasal iklim hâkimdir. Kırım Yarımadası'ndan 600-700 kilometre kadar kuzeyde, Karpatlar ve Kafkasya arasında yaklaşık 1000 km boyunca uzanan Step Bölgesi lös üzerine yayılmış olan çernozem toprakları (kara toprak) ile örtülüdür. Löslü topraklar, kurak iklimli bölgelerdeki ince toprak tanelerinin, 10,000 yıldan fazla bir süre önce, Pleistosen (Buzul Çağı) döneminde Rusya Ovası'nın güneyine doğru iyice yayılmış olan buz tabakasına doğru rüzgar aracılığıyla taşınması ile oluşmuştur.

Löslü toprakların kuzey kesimlerinde, karma meşe ormanlarının tabanında ve orman steplerinin açık alanlarında bulunan topraklar iyi sula- nan verimli topraklar olmalarına rağmen, fizyografik, biyolojik ve iklim- sel faktörlerden ötürü istikrarsız bir çeşitlilik gösterirler. M.Ö. 4000 ile 2000 arasındaki dönemde iklim koşullarının en uygun seviyeye ulaşma- sı ile birlikte geniş yapraklı ağaçların yayılımı artmış; bunun sonucunda da toprağın verimi düştüğü için bölge toprakları negatif olarak etkilen- miştir. Bazı araştırmacılar, orman steplerinin güneyinde bulunan löslü toprakların aşınmaya çok elverişli olduğunu ve üzerlerindeki bitki örtü- sünün kalkmasıyla birlikte erozyona uğradıklarını savunmaktayken; bu görüşe karşı çıkan diğer araştırmacılar ise bahsi geçen toprakların buğ- day ekimi için son derece elverişli olduklarını ancak modern zamanlar- da fazlaca sömürülmelerinden dolayı aşındıklarını iddia etmektedir.

Dnieper-Donets Kültürü kuzeye doğru geniş yapraklı karma ağaçlardan oluşan ormanlar ve güneye doğru steplerle çevrelenmiş olan bu topraklar üzerinde gelişmiştir. Arazinin geniş nehirler ve kollarından uzakta bulunması sebebiyle iyi sulanmıyor olması bu insanları nehir vadilerine doğru yönlendirmiş olabilir. Bu sebeple, ilk Dnieper-Donets toplulukları M.Ö. 7500-4500 arasında, Geç Mezolitik ve Neolitik boyunca gelişim süreçlerinde nehir vadilerinin zengin kaynaklarından bir hayli faydalanmışlardır. Avrupa’daki göl, nehir ve deniz kenarlarındaki sulak alanlarda ortaya çıkarılan yenilebilir yabani ot kalıntılarının fazlalığından bu insanların diyetinin %30-40 kadarının bitkisel kaynaklı yiyeceklerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

DNIEPER-DONETS KÜLTÜRÜ VE MARIUPOL TİPİ MEZARLIKLAR

Ukrayna’daki Neolitik ve Bakır Çağı kültürlerinin tarihlendirme çalışmaları için yaklaşık 200 adet kazı alanında hemen hemen aynı sayıda radyo karbon analizi yapılmıştır. Dnieper-Donets Kültürü ve bağlantılı Mariupol Tipi Mezarlıklar M.Ö. 4500-4000 arasına kadar varlıklarını sürdürmüş olup, gelişim evreleri Triyapol Kültürü’nün A1, A2 seviyeleri ve M.Ö. 5500-4000 arasına denk gelen geçiş periyodu (B1-2 seviyeleri) ile çakışmaktadır. Dnieper-Donets Kültürü’ne ait olan Mariupol mezarlarının ismi, Ukrayna’nın güneyinde, Azov Denizi’nin kuzeyine doğru konuşlanmış olan Mariupol Kazı Alanı’ndan gelmektedir. Kronolojik olarak Nikolskoye’deki Mariupol tipi mezarlıktaki bazı mezarların tarihlerinden anlaşıldığı kadarıyla, bu tip mezarların varlığı Sredny Stog Kültürü’nün M.Ö. 4500-4000 arasındaki periyodu ile de kısa süreliğine örtüşmektedir.

Dnieper-Donets arkeolojik sitelerinin geç fazlarında, bu insanların evcil hayvanlar ve bitkilerden faydalandıklarını kanıtlar nitelikte deliller bulunmakta; bu durumun ya komşu Tripolye kültür gruplarıyla girilen alış-verişe, ya da aktif olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşmış olmasına bağlı olduğu düşünülmektedir. Yerleşim birimlerine dair kalıntılar dağınık olmasına rağmen, Dnieper-Donets topluluklarının yarı kısmı toprağa gömülmüş olan kulübelerde yaşadıklarına dair veriler mevcuttur. Kültürlerarası iletişimi kanıtlayan en önemli bulgu; M.Ö. 5400-3900 tarihleri arasında kullanılmış olan Nikolskoye Mezarlığın’dan çıkarılan Tripolye tarzı çanaktır. Yine Dnieper-Donets Kültü-

rü'ne ait Pustynka 5 isimli kazı alanından da Tripolye tipi çömlekler çıkarılmıştır. Bunun haricinde, Nikolskoye'de bulunan minyatür bakır boncuklar, bir adet bakır kolye ucu ve bir adet altın kolye ucu kesinlikle Tripolye Kültürü ile bağlantılı nesnelerdir. Bütün bunlar, Dnieper-Donets Kültürü'nün son evreleri ile gelişmekte olan çiftçi kültürler arasında iletişim kurulduğuna dair somut kanıtlardır.

Karşılıklı ticaret ve değiş-tokuş ağlarının oluşması her iki tarafın da faydasına olmuş olabilir fakat görünen o ki Tripolye Kültürü'nün kuzeydoğu yönüne, Sredny Stog Kültürü'nün de kuzey yönüne doğru genişlemeye başlaması arada kalan yerli Dnieper-Donets topluluklarının ötekileşmesine neden olmuştur. Varlıklarının son dönemlerinde, bu toplulukların, Dnieper-Pripyat Havzası'nın kuzey kesimlerinde konuştukları toprakların üçte biri kadar bir alana sürüldükleri aşîkârdır. Bu sebeple M.Ö. 4400 sonrasında Güney Ukrayna'da, Tripolye ve Sredny Stog olmak üzere, baskın olan iki grup yaşadığı düşünülmektedir. Aynı dönemlerde, Kuzeydoğu Ukrayna'da Taramalı-Çukur Baskılı Seramik Kültürü; Aşağı Dnieper'den güneyde Kırım Yarım Adası'na kadar uzanan bölgede ise Aşağı Mikhailovka Kültürü yaygınlaşmaktadır.

TARAMALI-ÇUKUR BASKILI SERAMİK KÜLTÜRÜ

M.Ö. 4500 civarına damgasını vurmuş önemli gelişmelerden biri de Kuzeydoğu Ukrayna ve Kuzey Avrupa Ovası'nda Taramalı-Çukur Baskılı Seramik Kültürü'nün ortaya çıkışı olmuştur. Volga ve Oka Nehirleri'nin etrafında yaşamakta olan gruplarla büyük benzerlikler göstermekte olan bu kültür grubu, ilk dönemlerinde avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla uğraşmış; evcil hayvan yetiştirdiklerine dair herhangi bir iz bulunamamıştır. Ukrayna'da bu kültüre ait mezarlık bulunmuyor olmasına rağmen, Volga-Oka drenaj sisteminden toplanan kanıtlar sonucunda grup mensuplarının Dnieper-Donets Kültürü'nün adetlerine yakın bir yöntem izleyerek, ölülerini sırt üstü bir şekilde yatırarak, hayvan dışından yapılmış kolye uçları ve çeşitli taş araç-gereçlerle birlikte gömdükleri ortaya çıkmıştır.

M.Ö. 4500- 2800 arasında gelişmiş olan Taramalı-Çukur Baskılı Seramik Kültürü kronolojik açıdan Dnieper-Donets Kültürü'nün orta ve son dönemleri, Tripolye Kültürü'nün B ve C seviyeleri, Globular Amfora Kültürü, Huni Ağızlı Seramik Kültürü ve Sredny Stog Kültürü ile ör-

tüşmekte olup; Ukrayna’nın kuzey ve kuzeydoğu bölgeleri ile Dnieper-Donets Kültürü’ne ait Kozlovka, Poltava, Alexandria yerleşkelerinin bulunduğu bölgelerde konuşlanmıştır. Ukrayna dolaylarında bulunan diğer bütün yerleşkelerde görüldüğü üzere, Taramalı-Çukur Baskılı Seramik Kültürü grubunun yerleşim birimleri de Yukarı Dnieper Akarsu Sistemi’ndeki nehir kolları da dahil olmak üzere, Desna,Siem, Güney Donets, Worskla, Psla ve Suly nehirlerinin civarlarına yayılmışlardır.

Bu kültüre ait olan çanak-çömlekler sivri tabanları ve gövdeleri üzerinde yatay olarak sıralanan çukur biçimli süslerle karakterizedir. Sıklıkla, tarama şeklindeki süsler ve yatay çukurlar birlikte kullanılır. Kültüre ismini veren de bu süsleme geleneğidir. Taramalı- Çukur Baskılı Seramik Kültürü’ne ait diğer kalıntılar: Çengelli zıpkın uçları, ok başları, keserler, olta uçları ile aralarında hayvan postu yüzmek için kullanılan aletler, bıçaklar, keskiler, çuvaldızlar ve baltaların yer aldığı taş aletlerdir.

CUCUTENI-TRIPOLYE KÜLTÜRÜ

Cucuteni-Tripolye Kültürü’nün tarihlendirilmesi için M.Ö. 2300-5500 yılları arasına ait 35 adet arkeolojik kazı alanında gerçekleştirilen 65 adet radyokarbon analizi kullanılmıştır. Adını Dnieper Nehri’nin batısında, Kiev’in yaklaşık olarak 20 km güneyinde konuşlanmış olan arkeolojik yerleşkeden alan Tripolye Kültürü, Doğu Avrupa’daki Neolitik kültürlerinin en önemlilerinden biri olarak düşünülmektedir. Bu kültür Romanya’dan Ukrayna’ya doğru, Dnieper Nehri’nin batısındaki ormanlık steplere yerleşmek üzere yayılmış olup bahsi geçen topraklarda Tripolye’ye ait olan yaklaşık 1.000 adet arkeolojik yerleşke bulunmaktadır. Tripolye ve Cucuteni toplulukları tek bir kültür olarak kabul edilmekte olsalar da, farklı bölgelerde farklı saha araştırmaları yapılması ve kültür sitelerinden elde edilen verilerin çeşitli analizleri sonucunda, otoriteler, Tripolye Kültürü’nü Ukrayna, Cucuteni Kültürü’nü ise Romanya ile eşleştirmişlerdir. Bu makalede “Cucuteni-Tripolye” terimi kullanıldığında geniş perspektifteki yekpare kültür oluşumundan; tek başına “Tripolye” terimi kullanıldığında ise özellikle Ukrayna’da bulunan yerleşkeler ve kronolojilerinden bahsedilmektedir.

Cucuteni-Tripolye Kültürü karma ekonomi benimsemiş, hem evcilleştirilmiş bitki ve hayvan yetiştirmiş hem de yabani hayvan avlamışlardır. Cucuteni-Tripolye evlerinin tabanında kullanılan pişirilmiş toprak tuğla-

ların aralarında kabuksuz buğday, altı sıralı çıplak arpa ve kabuksuz arpa izlerine rastlanmıştır. Kazılarda çıkarılan diğer türler arasında ekmek buğdayı, nadiren de akdarı, bezelye, burçak, baklagiller ve üzüm yer almaktadır. Güney Bug ve Dnieper nehirleri arasında yer alan, M.Ö. 3650-3000 tarihli Majdanetskoe Yerleşkesi'nde bulunan bitki kalıntılarının neredeyse %75'ini bezelye oluşturmaktadır. Cucuteni-Tripolye yerleşkelerinde bulunan yabancı bitki kalıntıları bu insanların ormanlık alanlardaki yabancı bitkileri topladıklarının bir kanıtıdır. Bu bitkiler; kızılcık, erik, alıç, armut ve yaban üzümü olarak belirlenmiştir. Ek olarak, Mirnoje'de bulunan bir hasat aletinin keskin kenarındaki parlaklıktan anlaşıldığı kadarıyla burada yoğun bir toplayıcılık faaliyeti yürütülmektedir.

Evcillileştirilmiş hayvanlar sığır, koyun, keçi ve domuz; avlanan yabancı hayvanlar ise ala geyik, karaca, yaban domuzu, taç boynuzlu geyik ve atıdır. Ayrıca, balıkçılık ilk Cucuteni-Tripolye topluluklarının geçim ekonomilerinde önemli bir yer tutuyor gibi görünmektedir. Dahası, evcil hayvanların sayısı yabancı hayvanların sayısını çoğu zaman bir hayli geçmekte olsa da, bazı Cucuteni-Tripolye yerleşkelerinde tüketilen hayvanların neredeyse %60'ını avlanmış yabancı hayvanlar oluşturmaktadır. Buradan çıkarılan sonuca göre Cucuteni-Tripolye Kültürü'nün mensupları çiftçilikle uğraşmakta, karma ekonomiye dayalı bir sistem yürütmekte, fakat son dönemlerdeki avcılık tercihleri gruplara göre değişmektedir.

Klishchevyar (M.Ö. 3990-3770) ve Soroki-Ozero (M.Ö. 3970-3510) yerleşkelerinde de görüldüğü üzere, pek çok erken dönem Tripolye Yerleşkesi'nde, sığır yetiştiriciliğinin bu toplulukların ekonomik faaliyetleri arasında çok önemli bir yer tuttuğuna dair izler bulunmaktadır. Tam tersine, Kolomischeina II kazı alanındaki Tripolye BII seviyesindeki faunal kalıntıların %79,5'ünü, Kolomischeina I kazı alanındaki CI seviyesindeki faunal kalıntıların da %80'ini yabancı hayvanlar oluşturmaktadır. Step bölgesindeki daha geç dönem yerleşkelerde koyun ve keçilerin sayısının sığır ve atların sayısını geçtiği görülmüştür.

Cucuteni-Tripolye yerleşkelerindeki en erken tarihli katmanlarda, muhtemelen tek bir aile tarafından kullanılmakta olan iki katlı evlere dair izler bulunmaktadır. Yerleşkeler ilk olarak bölgedeki nehir vadilerinin içine kurulmuştur. Bu durum, var olan grupların birbirleriyle olan kültürel etkileşimlerine işaret ediyor olabilir. Yerleşkelerin nehir vadilerinden uzaklaşarak löslü topraklara doğru genişlemesi ise Cucuteni-

Tripolye Kültürü’nün çiftçi gruplarının komşu topraklara taşınmış olduğunun işaretidir. Böylesine bir strateji ancak ve ancak yöre hakkında sağlam bilgilere sahip olunduğunda mantıklı ve tutarlı olacaktır.

Tripolye Kültürü’ne ait erken dönem ve orta dönem katmanlarda mezarlıklara dair herhangi bir iz bulunmamış; ancak bazı evlerin altına gömülmüş olan insan kalıntılarına ulaşılmıştır. Orta Dnieper Nehri kıyısındaki Vykhvatinsty Mezarlığı’nın geç evrelerine ait katmanlarda yapılan kazılar sonucunda insanların sol yanlarının üstüne, dizler karna çekik vaziyette ve kafaları doğu ya da kuzeydoğu yönüne bakar şekilde gömüldükleri görülmüştür.

Erken dönem yerleşkeleri; boyut olarak oldukça küçük olup bir düzine kadar evden oluşan küçük köyler şeklindedir. Bu güne kadar bulunan en büyük yerleşkeler; 150 hektarlık alana yayılmış olan Vesely Kut Yerleşkesi ve 200 hektarlık alanda 200’den fazla ev ve depolama birimine mekan olan Majdanetskoe Yerleşkesi’dir (CI Seviyesi, M.Ö. 3790-3000). İki katlı evlerin etrafı savunma hatları ile çevrilidir. İlk başlarda, bu eylemin altında doğu steplerinde yaşayan Sredny Stog gibi grupların istilalarından korunma güdüsünün yatmakta olduğu düşünülse de, sonradan anlaşıldığı kadarıyla Tripolye gruplarının kendi içlerinde de kaynaklara ve ham maddelere erişim konusunda çekişmeler ve anlaşmazlıklar söz konusudur. Tripolye yerleşkelerinin üzerinde yer alan yığma tepe şeklindeki mezarların aslında Tripolye döneminin çok sonrasına ait olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, sonradan gelen kültür gruplarının Tripolye topraklarını, daha sembolik değerler atfederek, yeniden düzenlemiş olabileceklerinin göstergesi gibidir.

Kolomischiina gibi bazı yerleşkelerde görüldüğü üzere nispeten daha ufak boyutlardaki yapılar depo olarak kullanılmış ya da çanak-çömlek yapımı ve tahılların işlenmesi gibi faaliyetlerin yürütülmesi için ayrılmışlardır. Örneğin, Kolomischiina’daki 7 no.lu küçük bina kabaca 24 metre kare olup, içinde yalnızca 20 adet çanak barındırmakta fakat herhangi bir ocak veya fırın oluşumuna dair iz taşımamaktadır. Dolayısıyla buranın yalnızca depolama birimi olarak kullanıldığı aşıkardır. Evlerin tasarımlarından anlaşıldığı kadarıyla, bu yapılar oldukça geniş olmalarına rağmen her zaman yerleşim amaçlı kullanılmamışlardır. Killi zemin döşemelerinin üzerlerinde tahıl işlenmekte olduğuna dair çok sayıda kanıt bulunmaktadır. Tripolye döneminin ortalarından itibaren nüfusun bir hayli arttığına ve insanların daha geniş alanlara yayılmaya

Resim 1. Binoküler Şekilli Tripolye Vazoları, Ukrayna, M.Ö. 3500–3000. Devlet Zaviye Müzesi, St. Petersburg. İzin alınarak yayımlanmıştır.

ihtiyaç duyduklarına dair açık kanıtlara bakıldığında, bu “evlerin” neden tahıl işleme ve depolama faaliyetlerine ayrıldığı anlaşılabilir.

Yaklaşık 500 nüfuslu (ya da 80 ailelik) Kolomischiina I Yerleşkesi gibi belirli yerleşkelerde yapılan hesaplamalara göre, Tripolye yerleşkelerindeki nüfusun doyurulabilmesi adına 250 hektarlık ekili halde 250 hektarlık da nadasa bırakılmış halde araziye sahip olunması gerekmektedir. Ortalama nüfus yoğunluğu, her bir kilometrekare başına yaklaşık 19 kişi olarak hesaplanmıştır. Kolomischiina I kazı alanında olduğu gibi, yerleşkede bulunan bazı binaların yerleşim amacı haricinde kullanılmış olması gerçeği, araştırmacıların bu hesaplamanın Ukrayna’da konuşlanmış olan Tripolye Kültürü’ne ait topraklardaki nüfus yoğunluğunun M.Ö. 3600’den sonraya denk gelen maksimum değeri olduğu sonucuna varmalarına neden olmuştur.

Cucuteni-Tripolye toplulukları gelişimleri boyunca son derece hoş seramik eserler ve insan biçimli kil figürinler üretmişlerdir. Ürettikleri çanak-çömlekler arasında vazolar, beher şeklinde kaplar, kaseler ve binoküler vazolar yer almaktadır (bkz. Resim 1) Kültür’ün Moldova’ya doğru yayılmasıyla birlikte seramik süslemeleri, kırmızı kilden üretilen çanak-çömleklerin beyaz ve siyah desenlerle boyanması sonucu elde

edilen üç renkli bir süsleme stili ile karakterize olmaya başlamıştır. Kil figürinlerin tasarımları değişmekte olsa da çoğunluğu 10 santimetreden biraz daha kısa, kolları, bacakları, göğüsleri, kalçaları, kafaları ve yüzleri belirgin şekilde biçimlendirilmiş, genellikle ayakta duran ya da hafif yatar pozisyon verilmiş kadın görünümündedir. M.Ö. 4950-4550 arasında iskân edilmiş olan Luka-Vrublivetska Yerleşkesi'nde bulunan çoğu figürinin yapımında kullanılan kil hamurunda arpa ve buğday kalıntılarının rastlandığı için bu kadın figürinlerinin bereket ve üretkenlikle alakalı oldukları düşünülmektedir.

M.Ö. 3500-3200 sonrasında artan kuraklığın Tripolye Kültürü'nün çiftçilik ekonomisinde istikrarsızlığa yol açtığı ve ekonomik anlamda bir çeşitlenmenin baş gösterdiğine inanılmaktadır. Bu tarihten sonra pek çok yerleşkede seramik üretimi ve ev inşaatlarının düştüğü saptanmıştır. Orta Dnieper alanında yaşayan bir grubun M.Ö. 3320 tarihinden itibaren tarım ekonomisinden hayvancılığa doğru yöneldiğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Son dönemlerinde, Tripolye Kültürü'ne mensup farklı grupların Ukrayna'nın çeşitli bölgelerine dağılmaları söz konusudur. Aynı dönemde belirtmeye başlayan elit mezarlarının da militer yapılı beyliklerin gelişmeye başladığına işaret ettiği düşünülmektedir.

SREDNY STOG KÜLTÜRÜ

Genel itibarıyla Sredny Stog ve alt kültürlerinin Tripolye Kültürü'nün A evresinin sonları (M.Ö. 4500) ile C2 evresi (M.Ö. 3200-2800) arasında kalan dönemle örtüştüğü düşünülmektedir. Bu kültüre ait olduğu bilinen yaklaşık 100 kadar yerleşke bulunmaktadır. Savunma hatlarının bulunmayışı, mezarlıkların ve meskenlerin etrafının açık oluşu, Orta Dnieper Nehrinin batı kesimindeki ormanlık alanlara ve Aşağı Don Nehri ile Donets Nehrinin doğusuna doğru konuşlanmış olmaları bakımından, Sredny Stog yerleşkeleri Tripolye yerleşkelerinden oldukça farklı özellikler göstermektedir.

İlk başlarda, faunal kalıntılar arasında at kemiklerinin fazla oluşundan dolayı Sredny Stog ekonomisinin büyük oranda hayvan yetiştiriciliğine bağlı olduğu düşünülmüş; ancak, sonradan elde edilen verilerin ışığında bu hipotezden vazgeçilmiştir. Dereivka Yerleşkesi'nden elde edilen deliller, atların evcilleştirilmekten ziyade avlanılmakta olduklarını ortaya çıkarmıştır. M.Ö. 5500 ile 4500 arasındaki Tripolye A evresine

ait bazı yerleşkelerde de az sayıda at kemiği bulunmuştur.

Yaklaşık olarak M.Ö. 4500-4300 dolaylarına denk gelen en erken Sredny Stog yerleşkelerinde bulunan Cucuteni-Tripolye malları, bu iki kültür arasında belli bir alış-veriş yaşandığını kanıtlar niteliktedir. Orta dönem Tripolye evresine ait olan Nezvizko 3 kazı alanında, iki kültür arasındaki etkileşime işaret eden daha belirgin kanıtlara ulaşılmıştır. Bu yerleşkede, fiziken Sredny Stog insanlarına benzeyen ve yüzünde taş balta darbeleri bulunan yaşlıca bir adamın Sredny Stog definlerini andırır bir pozisyonda gömülmüş olduğu tespit edilmiştir. Kafatasında yapılan incelemeler sonucunda ölüm sebebinin bu darbe izleri olmadığı, hatta adamın, yüzüne aldığı darbelerin ardından 10-15 yıl kadar yaşamaya devam ettiği anlaşılmıştır. Bu sebeple, Cucuteni-Tripolye ve Sredny Stog topluluklarının birbirleriyle oldukça yakın ilişkiler kurmuş olabilecekleri öne sürülmektedir.

Sredny Stog Kültürü'nün doğuşu, Dnieper ve Karadeniz'in kuzey kesimlerine doğru yayılan göçebe topluluklarla ilişkilendirilmektedir. Bu kültürü belirgin kılan çeşitli özellikler mevcuttur ancak, asıl ayırtıcı özellikleri son dönemlerinde benimsedikleri İp Baskılı Çanak-Çömlek üretimidir. Diğer bir hipoteze göre Sredny Stog Kültürü Azov ve Don nehirlerinin civarında yaşamakta olan lokal Neolitik gruplardan türemiştir. Bazı araştırmacılar ise bu kültürün kökenlerinin Dnieper Bölgesi'nde yaşayan ilk Neolitik topluluklara dayandığını savunmaktadır. Buradan da anlaşıldığı üzere, M.Ö. 4500- 2800 arasında var olan Sredny Stog Kültürü'nün tanımı, farklı araştırmacıların farklı verilere ve çıkarımlara ulaşması sonucunda değişmektedir. Konu üzerinde tam bir mutabakata varılamamasının nedeni, Sredny Stog Kültürü'ne ait yerleşkelerin farklı tarihlerde kullanılmış olması ve ilgili materyal kültürlerinin birbiriyle uyum göstermemesi ile alakalıdır.

Sredny Stog Kültürü'nün en iyi şekilde tanımlandığı yerleşkenin yüksek ihtimalle M.Ö. 4500-3800 arasına tarihlenen Dereivka olduğu düşünülmektedir. Dnieper kollarından biri olan Omelnik akarsuyunun sağ kıyısına konuşlanmış olan Dereivka, 2000 metre karelik alanı ve etrafındaki çit veya kazıklı çitlerle oluşturulmuş savunma hattı ile Sredny Stog kültür kompleksine ait en etkileyici yerleşkedir. Savunma çitinin etrafına tatlı sulara yaşayan Unio ya da Palludino familyasına ait midye kabukları yığılmıştır. Aslına bakılırsa, içindeki küller, yuvarlak veya sivri tabanlı çanak-çömlek kırıkları ve katmanlardaki diğer bazı nesne-

ler düşünüldüğünde, bu yığın bir çöplük hissi uyandırmaktadır. Derivka Kompleksi’nden yaklaşık 23.000 adet buluntu toplanmıştır.

Kazı alanındaki stratigrafi analizlerine göre bu yerleşke uzun yıllar boyunca, periyodik olarak yeniden ve yeniden iskan edilmiştir. Bu durumun en belirgin kanıtı kuzey duvarı boylu boyunca bir ocakla kaplanmış olan 3 numaralı yapıda görülmektedir. 1 numaralı evin hemen doğusuna kurulmuş olan yapının domestik faaliyetler için ayrılmış olduğu düşünülmektedir. Daha yüzeysel bir amaçla kurulmuş olması da mümkün olmakla birlikte, yapının zemininde taşların çember şeklinde sıralanmasıyla oluşturulmuş ve muhtemelen yakalanan balıkların biriktirildiği çukurumsu oluşumlar buranın bir balıkçı kulübesi olduğunu düşündürmektedir. Yapının, balık avına çıkılan seferlerde geçici bir mesken olarak kullanıldığını kanıtlar nitelikteki diğer bulgular arasında 20 adet seramik olta kurşunu (kazı alanının başka hiçbir yerinde bu tarz bir nesneye rastlanmamıştır), kemikten yapılmış bir adet olta iğnesi, terazi yığınları ve balık kılçıklarıdır. Görünen o ki bu kulübeyi kullanan yerleşke sakinleri, burada balıkçılık malzemelerinin bakımını yapmak adına kısa süre konaklamış; sonra da levrek, kızılkanat, sazan ve turna balığı gibi balıklar avlamak üzere yollarına devam etmişlerdir.

Yerleşkede en büyüğü 13x6 metrekare büyüklüğünde, dikdörtgen planlı pek çok ev bulunmaktadır. Donet bölgesindeki Alexandria Yerleşkesi’nde yarısı toprağa gömülü şekilde inşa edilmiş evler; Aşağı Don Vadisi’nde yer alan Konstantinovka Yerleşkesi’nde ise Dereivka’dakilere çok benzer nitelikte, toprak üstüne kurulu evler keşfedilmiştir. Dereivka Yerleşkesi’nin güney kanadında konuşlanmış olan 2 numaralı evin içinde iki adet ocak, kuzeybatı köşesinde ise çok sayıda kil figürin bulunmuştur. Figürinlerin arasında ayrıca bir kadın heykeline ait büyük bir parça ve insan şekli verilmiş olduğu düşünülen bir figürin başı bulunmaktadır.

Evin kuzey duvarının altından ritüelistik bir biçimde gömülmüş olduğu tespit edilen bir köpek iskeleti çıkarılmıştır. Yan tarafının üstüne, bacakları uzatılmış halde, evin iç kısmındaki büyük bir çukura yatırılan köpeğin kafası ileriye işaret etmektedir. Bu alanın kazılarında sorumlu olan arkeoloğa göre; bu defin uygulaması Tripolye, Yamnaya ve İp Basıklı Çanak-Çömlek toplulukları gibi Bakır ve Tunç Çağı kültürleri arasında yaygın olan “Koruyucu Hayvan Kültü” ile alakalıdır. Kazı alanındaki diğer çukurlardan birinde ise bir adet yaban domuzu figürini, iki

adet heykelcik parçası ve iki adet geyik boynuzundan üretilmiş at gemi parçası bulunmuştur.

Yerleşke ile ilişkili mezarlıkta bulunan 5 numaralı mezarın radyo karbon analizlerine göre bu mezarlık M.Ö. 4400 ile 4000 dolayları arasında kullanılmıştır. Mezarlığın M.Ö. 3500 gibi daha geç bir tarihte kullanılmaya başladığını iddia eden araştırmacılar da mevcuttur. Dereivka'daki mezarlardan çıkarılan eşyalar arasında çok sayıda bakır boncuk ve bir adet Tripolye tarzında üretilmiş, kırmızı renkli kil kase yer almaktadır. Dereivka'da tespit edilen tarihlerin Tripolye B2-C1 periyotları ile örtüşüyor olması, hem yerleşke hem de mezarlıktan elde edilen radyo karbon tarihlemeleri ile uyum göstermektedir. Diğer bütün Sredny Stog mezarlıklarında hemen hemen aynı defin uygulaması ile karşılaşmıştır. Bu kültüre mensup olan insanlar bacakları uzatılmış bir biçimde, sırt üstü yatırılmakta ve 2-5 kişilik çukurlara küçük gruplar halinde, diğer gruplardan ayrı olarak gömülmektedir. Tek başına gömülen kimselerin mezarları genellikle aşiboyası ile kaplanmaktadır. Küçük gruplar halinde gömülen kimselerin aynı aile veya akrabalık temelindeki zümrelere ait oldukları düşünülmektedir.

Dereivka'daki faunal kalıntıların yarısından fazlasını at kemiklerinin oluşturuyor olması ve bölgede bulunan çok sayıda gem parçası, ilk başlarda atların evcilleştirilmesinin ve binicilik faaliyetlerinin ilk sinyalleri olarak yorumlanmış olsa da sonradan yapılan detaylı incelemeler sonucunda bu kalıntıların aslında Dereivka'daki Bakır Çağı'na ait aktivitelerle ilintili olduğu anlaşılmıştır. Görünen o ki Sredny Stog toplulukları karma bir ekonomi benimseyerek, bir yandan koyun, keçi, sığır ve domuz gibi hayvanlar yetiştirmiş bir yandan da balıkçılık ve avcılık faaliyetleri yürütmüşlerdir. Yerleşkede bulunan öğütme taşlarından anlaşıldığı kadarıyla bu insanlar tahıl öğütmekle de uğraşmışlardır, fakat burada aynı zamanda çok eski zamanlardan beri yabancı bitki toplama geleneğinin süre gelmekte olduğu da unutulmamalıdır. Avlanan yabancı hayvanlar arasında alageyik, karaca, çatal boynuzlu geyik, yaban domuzu, kunduz, su samuru, porsuk, kurt ve tilki yer almaktadır.

M.Ö. 4000'den sonra yeni bir tarz benimseyen Sredny Stog Kültürü'nün seramik ustaları çanak-çömleklerin etrafını şeritlerle süslemeye başlamışlardır. Dereivka'daki Sredny Stog gruplarının ekonomik faaliyetleri ile ilintili araç-gereçler; bıçaklar, kazıyıcılar, ok ve mızrak uçları ile geyik boynuzundan yapılmış çekiçler ve kazmalardan oluşmaktadır.

Sivri tabanlı seramikleriyle bilinen Sredny Stog grupları steplerde yaşayan sığır yetiştiricileri olmaları bakımından Cucuteni-Tripolye kültürlerinden oldukça farklı bir ekonomik düzen benimsemiş, ayrıca Cucuteni-Tripolye'nin belli bölgelere yoğunlaşmış olan yerleşim birimlerinin aksine daha konar -göçer bir düzende yaşamayı tercih etmişlerdir. İki kültürde de insanlar ayakları uzatılmış vaziyette gömüldüklerinden dolayı, defin uygulamaları birbirine benziyor gibi görünmektedir fakat Sredny Stog toplulukları ölülerini sırt üstü yatırmayı tercih ederlerken, Cucuteni-Tripolye toplulukları ölülerini yan yatırıp ellerini kafalarına yakın bir pozisyona yerleştirmeyi tercih etmişlerdir.

Aşağı Dnieper ile Kırım arasındaki bölgede yaşamış olduğu tespit edilen bir diğer kültür Aşağı Mikhaliyovka Kültürü'dür. Bu kültür grubu Sredny Stog'un İp Baskılı Çanak-Çömlek evresi ile eş dönemlidir. Mikhaliyovka kazı alanında Aşağı Mikhaliyovka Kültürü'ne ait olan kalıntılar, Yarnnaya Kültürü'ne ait kalıntı katmanının hemen altında yer almaktadır.

Dnieper üzerindeki Aşağı Mikhaliyovka sitinden toplanan kalıntılardan anlaşıldığına göre bu kültür grubu steplerde sığır yetiştiriciliği ile uğraşmış ve kendilerine has bir seramik tarzı benimsemiştir. Faunal kalıntılar fazlasıyla dağınık olmasına rağmen bu insanların geçimlerini, avcılığın yanında sığır, koyun, keçi, at, domuz ve köpek yetiştirerek sağladıkları görülmektedir. Genel olarak düztabanlı, koyu renkli, süsleme bakımından zayıf fakat cilalanmış seramikler üretmişlerdir. Aşağı Mikhaliyovka mezarlarında ortaya çıkan boyalı Tripolye seramikleri, bu iki kültür grubunun M.Ö. 4000-2800 (Tripolye B2-C2 seviyeleri) arasında, hatta daha kesin konuşacak olursak M.Ö. 3700-3000 arasında iletişimde olduklarını kanıtlamaktadır. Mezar taşı ve tabutların devreye girdiği kurgan mezar geleneğini benimseyen Aşağı Mikhaliyovka toplulukları ölülerini ya sırt üstü pozisyonda ya da bacakları karna çekik vaziyette gömmüşler ve aşıboyası kullanmışlardır. Mezar hediyeleri çok çeşitli olamamakla birlikte, mezarlardan çeşitli sayıda çanak-çömlekler, bakır tığlar ve deniz kabuğundan yapılmış süs eşyaları çıkarılmıştır.

Aşağı Mikhaliyovka Kültürü'nde görülen en tuhaf olgu kurganların içinde bulunan sunak veya adak taşı benzeri oluşumlardır. Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla bu insanlar ya defin esnasında ya da definden önce bir cenaze töreni düzenlemektedir. Dolayısıyla mezarlarda bulunan çanak-çömleklerin aslında tören sırasında düzenlenen cenaze yemeği ile bağlantılı kalıntılar olduğuna kanaat getirilmiştir.

ÇUKUR MEZAR (YAMNAYA) KÜLTÜRÜ

Bakır Çağı'nın sonunda, Karadeniz-Hazar bölgesinin büyük bir çoğunluğu, Avrupa'nın tarihöncesi devirlerine damgasını vurmuş en önemli kültürel ve tarihi oluşumlarından biri olarak kabul edilen Çukur Mezar (Yamnaya) Kültürü tarafından çoktan işgal edilmiştir. İlk olarak M.Ö. 3000-2900 sıralarında Doğu Avrupa steplerinde görülme-ye başlayan Yamnaya kültür gruplarının bu bölgeye yerleşmesi mevcut-taki Tripolye ya da post-Mariupol topluluklarını asimile etmeleri ya da yerlerinden sürmeleri sonucunda gerçekleşmiştir. Rusça “çukur mezar” anlamına gelen *Yamnye pogrebeniia* terimi, “çukur” anlamına gelen *yama* kelimesinden türetilmiştir. Bu bölgede kazılar yürüten araştırmacılar, Yamnaya kültür gruplarının Volga ve Dnieper (Sredny Stog) bölgeleri kilit olmak üzere güneydoğudaki Kafkaslara kadar pek çok bölgede doğmuş olabileceklerini ileri sürmektedir.

Ortaya çıkışlarının ardındaki hikaye ne olursa olsun, Yamnaya Kültürü'nün yaklaşık olarak M.Ö. 2500-2000 dolaylarında, doğuda Ural Dağları'nın ormanlık steplerinden batıda Aşağı Tuna Vadisi'ne kadar, hemen her yeri kapsayacak şekilde yayılmış olduğu apaçık ortadadır. Genel anlamda bu kültürün geçim ekonomisinin kırsal hayvancılığa dayandığı düşünülmektedir. Çanak-çömleklerin analizleri ve Mikhaïlovka 3 kazı alanında bulunan fiziksel delillerden anlaşıldığı kadarıyla tarımsal faaliyetler de geçim stratejilerinin önemli bir ögesidir.

Çukur Mezar (Yamnaya) Kültürü ile ilintili olan Kurgan geleneğinin tam manasıyla uygulanmaya başlaması M.Ö. 2500'den sonrasına teka-bül eder. O zamana kadar Ukrayna ve Kuzey Pontik Stepleri'nde, yerleşime dair izler taşıyan bölgelerde (ki; sayıları 15'den bile azdır) kurganların sık görülmeye başlamış olması aslında bu yerleşkelerin konar-göçer kamp özelliği taşıdıkları gerçeğini değiştirmez. Bu durum o dönemlerde step ekonomisinin göçebe-tarım ve hayvancılıkla yürütülmekte olduğuna işaret etmektedir. Yamnaya Kültür Grupları'na ait faunal kalıntılar arasında sığır, koyun, keçi, at ve domuz gibi evcil hayvanların yanı sıra alageyik, yaban öküzü, yaban domuzu, yaban eşiği ve step antilopu (saiga) ile kunduz, tilki, su samuru ve yaban tavşanı gibi nispeten daha küçük boyutlu av hayvanlarının da kemikleri bulunmaktadır.

Bahsi geçen bu yerleşim tarzına istisna olarak gösterilebilecek en önemli yerleşke Aşağı Tuna bölgesinde kurulmuş olan Mikhaïlovka

Yerleşkesi’dir. Yamnaya Kültürü’ne ait olan bu yerleşkede ilki 1500 metre karelik bir alan kaplayan iki yerleşim katmanı bulunmaktadır. James Mallory, burada hem zemin katları toprağın altına girecek şekilde inşa edilmiş hem de komple yerüstüne inşa edilmiş olan yerleşim birimleri bulunduğunu rapor etmiştir. Bu birimlerin içinden çok sayıda çanak-çömlek, araç-gereç ve faunal kalıntı çıkarılmıştır. Yamnaya Yerleşkesi’nin ikinci katmanı 1,5 hektara kadar genişletilmiş olup, etrafı çitler ve taş duvarlardan oluşan bir savunma hattı ile çevrelenmiştir.

Kurganların, yalnızca yığma toprak mezarlar olarak değil, çorak step arazilerinde yön bulmayı kolaylaştıracak sabit noktalar olarak da işlev gördükleri öne sürülmektedir. Aynı zamanda, atalar ile kurulan toplumsal ve ailevi bağların varlığının önemli bir kanıtı olan bu mezarlar, çeşitli bireylere, atalarıyla olan bağlantılarından ötürü arazi üzerinde hak iddia etme yolunu açmışlardır.

Ekonominin tarım ve hayvancılığa dayalı olduğu bütün toplumlarda görüldüğü üzere, ataların mezarlarının çevresi defin töreni için kurban edilen büyük baş hayvan kemikleri ile dolu olup, diğer faunal kalıntıların pek çoğu da yine bu defin alanlarından çıkarılmaktadır. Üzerleri aşıboyası (okra) ile kaplanan ölümler, bacakları uzatılmış şekilde sırt üstü yatırılmakta ve başları doğu ya da kuzey doğu yönüne çevrilmektedir. Tuna ve Dniester nehirlerinin arasındaki arazilerde Neolitik Çağ’da yaşamış olan Dnieper-Donets Kültürü’ne ait mezarlara da rastlanmış olup, bu mezarlara gömülen kişilerin ellerinin ya da ayaklarının kesilmiş oldukları görülmüştür. Yamnaya Kültür Bölgesi içine giren başka hiçbir alanda rastlanmamış olan bu gelenek, Dnieper’in coşkunu aktığı bölgelerde yer alan Geç Buzul/Erken holosen mezarlıklarında (örneğin; M.Ö. 10.400-9200 arasına ait olan Voloshkoe Mezarlığı’nda) karakterizedir.

Yamnaya kurganları, genellikle aynı aile veya kabileye mensup oldukları düşünülen 15 ila 30 arasında ölüye ev sahipliği yapmaktadır. Kare veya Dikdörtgen şekilde, oldukça derin kazılan mezarların duvarları kalslarla çevrelenmekte, ölümlerin etrafına da tomruklar yerleştirilmektedir. Çukur Mezar (Yamnaya) Kültürü’nün ortaya çıkmasından önce oluşturulan yığma toprak mezarların, Yamnaya kültür grupları tarafından yeniden kullanılmış olmasından anladığımız kadarıyla, ilk kurganlar, Vishneve örneğinde olduğu gibi, BII/CI seviyelerinde bulunmaktadır. Erken dönem Yamnaya mezarları mezar hediyelerinden yoksun olmakla birlikte, sonraki dönemlere ait mezarlar; bakır ve taş bıçaklar, ya-

man domuzu dişlerinden üretilmiş kolye uçları ve boncuklar, kazıyıcılar, baltalar ve orak bıçakları ile doludur. Bu kültüre ait diğer kalıntılar arasında taş, kemik veya geyik boynuzundan yapılmış çeşitli araç-gereçler, zıpkınlar, kazmalar, hançerler, taştan yapılmış savaş baltaları, gürzler ve ok uçları yer almaktadır. Bakırdan yapılmış olan bıçaklar, keski-ler, iğneler ve keserlerin de yerel olarak üretildikleri düşünülmektedir.

Tekerlekli araçların icadı; ormanlık nehir vadilerinde karma tarım, açık step arazilerinde ise hayvancılık yapmakta olan Yamnaya kültür gruplarının bölgede hüküm sürmekte olan çevresel koşullara uyum sağlamak üzerine kurulu ekonomik faaliyetlerinin gelişimine büyük bir katkı sağlamıştır. James P. Mallory'nin belirttiğine göre Dnieper üzerindeki Dnepropetrovks bölgesindeki Storozhevaya Mezarlığı, Aşağı Dnieper bölgesindeki Saryi Kodak ve Azak Denizi'nin kuzeyindeki Akkermen yerleşkeleri gibi pek çok kazı alanında hem iki tekerlekli hem de dört tekerlekli yük arabalarının kalıntıları yer almaktadır. Ayrıca, bu dönemde at biniciliği başlamıştır. Koyunların yalnızca baş ve toynaklarının gömülmüş olduğu mezarlarda zaman zaman at kemiklerine de rastlanmakta olup, bu geleneğin cenaze töreninin bir parçası olduğu ve dini bir aktivite olarak icra edildiği düşünülmektedir. Sonuç olarak, Çukur-Mezar (Yamnaya) Kültürü'nün böylesine kapsamlı bir şekilde benimsenmesi; Cucuteni- Tripolye kültür grupları gibi bazı grupların yok oluşundan sorumlu olan iklimsel değişikliklerle mücadele etmek amacıyla ortaya çıkan toplumsal değişikliklerin nihai resmini yansıtır olabilir. Bu değişiklikler, kötüye giden iklim koşullarının tarımsal ekonomilerin bozulmasında oynadığı rol sebebiyle, bir önceki Tripolye kültür grupları tarafından benimsenen ekonomik faaliyetlerin ve yerleşke düzenlerinin, mevcuttaki yeni koşullara uyum sağlanmak adına yeniden düzenlenmesi şeklinde kendini göstermiştir.

Ayrıca bkz. Ritüel ve İdeoloji (1. Cilt, 1. Bölüm); Kolomischina (2. Cilt, 4. Bölüm); Avrasya Step'leri'nin Tunç Çağı Çobanları (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bunyatyan, E. P. "On the Correlation of Agriculture and Pastoralism in the Northern Pontic Steppe Area during the Bronze Epoch." *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Ed. Marsha Levine, Yuri Rassamakin, Aleksandr Kislenko ve Nataliya

Tatarinteseva, s. 30-39. Cambridge, U.K.: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999.

Dolukhanov, Pavel M. *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*. London: Longman, 1996.

Dumitrescu, Vladimir. “Origine et évolution de la civilisation de Cucuteni-Tripolie.” *Archaeologia* 14 (1964): 1-37.

Mallory, James P. *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth*. London: Thames and Hudson, 1989.

Rassamakin, Yuri Y. “The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 B.C.” *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. Ed. Marsha Levine, Yuri Rassamakin, Aleksandr Kislenko ve Nataliya Tatarinteseva, s. 59-182. Cambridge, U.K.: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999.

———. “The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of Northern Pontic Zone: 4500-2450 B.C. (Pre-Yamnaya Cultures and Yamnaya Culture).” *Baltic Pontic Studies*. Vol. 2, Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Communities: 5000-1650 B.C. Ed. S. Kadrow et al., s. 29-70. Poznan, Poland: The Institute of Prehistory, 1994.

Sulimirski, Tadeusz. *Prehistoric Russia: An Outline*. London: John Baker, 1970.

Telegin, D. Y. “Neolithic Cultures of the Ukraine and Adjacent Areas and Their Chronology.” *Journal of World Prehistory* 1, no. 3 (1987): 307-332.

Videiko, M. Y. “Tripolye—‘Pastoral’ Contacts: Facts and Character of the Interactions, 4800-3200 B.C.” *Baltic Pontic Studies*. Vol. 2, *Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Communities: 5000-1650 B.C.* Ed. S. Kadrow et al., s. 5-28. Poznan, Poland: The Institute of Prehistory, 1994.

ATLARIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

DAVID W. ANTHONY

Vahşi bir atın sırtına atlama cesaretini gösteren ilk insan kimdi? Bu kişi (erkek veya kadın) atın yelelerine yapıőıp k  y n içine doğru dört-nala giderken, onu görenler uçmaya başladığını mı düőünmüőlerdi? Bir atın başarılı bir şekilde kontrol edildiği o ilk an, tarihin akıőını tamamen deđiőtirdi. Günümüzde atlar, kültürümüzle öylesine bütünleőmiő durumdaki; taşımacılık teknolojileri hatta roket motorları bile beygir-gücü ile  l  mleniyor. Diğer evcilleőtirilm ő hayvanların arasında atlar, süt, et veya y n kaynağı olmaktan ziyade, özellikle taşımacılık alanında ön planda tutuluyor. Atların evcilleştirilmesi hem zoolojik hem de teknolojik bir icat olduğu için, bu alanda yürütülen çalışmaların oldukça karmaşık bir tabiatı var. Son dönemlerde yapılan keşifler, böylesine çığır açıcı bir olayın arkasında yatan gerçekleri daha iyi algılayabilmemiz açısından umut vaat ediyor.

ATLAR İLK OLARAK NEREDE EVCİLLEŞTİRİLMİŞTİR?

İsveç Uppsala  niversitesi'ndeki genetik bilimciler 2001'de yaptıkları bir çalışma sonucunda günümüz dünyasında yaşayan evcil atların mitokondrial DNA'larının muazzam bir  eőtillilik sergilediğini ve bu hay-

vanların tek bir atadan ya da tek bir bölgede konuşlanmış olan tek bir at grubundan türemiş olmalarının imkânsız olduğunu keşfetmişlerdir. Aynı çalışmanın günümüzün evcil koyunları (*Ovis aries*) ve Avrupa/Yakın Doğu sığırları (*Bos taurus*) üzerine yürütülmesi sonucunda ise bambaşka bir sonuç ortaya çıkmış; bu hayvanların genetik yapılarının son derece homojen olduğu ve neredeyse kesinlikle tek bir soydan türedikleri keşfedilmiştir. Tek bir koyun çiftinin ve yalnızca birkaç boğa ve ineğin, günümüzde yaşamakta olan milyonlarca büyük ve küçükbaş hayvanın atası oldukları gerçeği; bu ilk hayvanların nasıl ve ne şekilde evcilleştirildiklerini keşfetme arzumuzu kamçulamaktadır.

Vahşi atların evcil atlarla çiftleşmeleri günümüze kadar süregeldiği için, modern atların hemen hepsi melez ırklardır. Sığır ve koyun yetiştiricilerinin aksine, at yetiştiricileri, bu sayede yeni doğan yavruların güç, hız, zekâ ve rekabet kabiliyetlerinin artacağına inandıkları için, önceden izole olarak yaşamlarını sürdüren yabani atların evcil atlarla çiftleşmelerine müsaade etmektedir. Böylesine bir dönüşüm, evcilleştirilmiş koyun ve sığırlar için istenmeyen bir durumdur. Görüldüğü üzere insanoğlunun atlardan beklentileri, diğer büyük veya küçükbaş hayvanlardan beklentilerinden oldukça farklıdır; fakat bu durum, evcilleştirme eyleminin ilk olarak nasıl gerçekleştiği konusundaki araştırmaların raydan çıkmasına sebebiyet vermemelidir. Tarih sahnesinde ilk defa evcilleştirilmiş olan atların mutlaka belli bir kökenleri olması gerekir, ancak, modern atların genetik çeşitliliğinin karmaşıklığı göz önünde bulundurulduğunda, konu üzerinde sağlıklı bir çalışma yürütebilmek için hikâyenin tam olarak başladığı noktayı keşfetme çabasından vazgeçmelidir.

Atları sahiplenerek, onları evcilleştirmenin, beslemenin ve yetiştirmenin faydalı olacağına karar vermiş olan ilk insanlar, zamanlarının büyük bir kısmını onları avlayarak ve davranışlarını gözlemleyerek geçirmiş olduklarından, vahşi atlara bir hayli aşina olmalıdırlar. Bu kimselelerin yaşadıkları bölge, bundan 10- 15 bin yıl önce, günümüz dünyasının ılıman ikliminin oluşmaya başladığı ilk zamanlarda, Kuzey Yarım Kürede yer alan Buzul Çağı atları için oldukça elverişli olan step tundralarının yerini ormanlık arazilerin almasıyla birlikte daralmış; üstüne üstlük sebebi hala açıklanamayan bu iklim değişimi ile birlikte Kuzey Amerika atlarının soyu tükenmiştir.

Avrupa ve Asya'da bulunan vahşi at sürüleri yalnızca Avrasya Kitası'nın merkezindeki steplerde hayatta kalabilmiş, Avrupa'daki açık olan alan-

larda (sazlıklardan oluşan otlaklar, alp-mera toprakları, kurak ovalar vb.), Anadolu'da ve Kafkas Dağları'nda küçük ve isole topluluklar şeklinde yaşamışlardır. Bahsi geçen bölgelerde, atların insan besin zincirinde önemli bir yer tutması söz konusu olmamasına rağmen, stepler dışındaki alanlarda, incelemeye değecek kadar at kemiği kalıntısı bulunamamaktadır. Örneğin, Anadolu'da, M.Ö. 7400-6200 arasında, Neolitik boyunca, bazı küçük yabani at sürülerinin, Çatal Höyük sakinleri ya da diğer köylüler tarafından avlanmış oldukları bilinmektedir. Batı Avrupa'da ortaya çıkan hayvan kemiklerinin %5'inden fazlası atlara aittir, fakat bu kalıntılar yalnızca birkaç tane buzul çağı sonrası tarihli yerleşkede belirlenmiştir. Öte yandan, Avrasya'daki buzul çağı sonrasına ait arkeoloji sahaları avlanmış olan at kemikleri ile dolu olup, bu insanların tükettikleri etin yarısından fazlası at etidir. Dolayısıyla, sırf bu sebeple bile, ilk evcilleştirme eylemine Avrasya'da teşebbüs edildiği düşünülebilir.

Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde, Ukrayna ve Rusya steplerinde M.Ö. 8000 ile 5500 arasında 3 tür at cinsi avlandığı tespit edilmiştir. Hazar Çukuru'nda yer alan Mezolitik yerleşkeleri Burovaya 53, Je-Kalğan ve İstai IV'teki M.Ö. 5500'e ait çöp birikintileri at ve yaban eşiği (*Equus hemionus*) kemikleri yönünden oldukça zengindir. Yaban eşekleri attan küçük merkepten biraz büyük olup, kurak stepler ve çölümsü bölgelerde yetişmektedir; dolayısıyla bu hayvanlar Hazar steplerinden İran ve Yakın Doğu'ya kadar oldukça geniş bir alanda yaşamayı başarmışlardır. Dzhangar ve Kair-Shak III yerleşkelerindeki kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla, atlar ve yaban eşekleri M.Ö. 6. binyılın sonuna kadar çorak Hazar steplerindeki avcıların ilgi alanında olmuşlardır. Nispeten daha nemli olan Karadeniz steplerinde M.Ö. 7. Bin yılın sonlarına ait olan Mezolitik yerleşkeleri Girzhevo ve Mateev Kurgan'da bulunan kalıntılar bu bölgelerde, atgillerden *Equus hydruntinus* olarak bilinen ikinci bir türün avlandığını göstermektedir. Bu küçük ve narin hayvan, Karadeniz steplerinden Bulgaristan ve Romanya topraklarına kadar yayılan bir alanda yetişmekte olup M.Ö. 3000'den önce nesli tükenmiştir.

Bildiğimiz atlar, yani *Equus caballus*, çeşitli iklim koşullarına daha rahat uyum sağlayabildikleri için hem Hazar Çukuru'nda hem de Karadeniz steplerinde hayatta kalabilmiş, *Equus hemionus* ve *Equus hydruntinus* türlerinin tükenmesinin ardından çok daha uzun süreler boyunca soylarını devam ettirebilmişlerdir. Girzhevo ve Mateev Kurgan yerleşkelerinde bulunan hayvan kemiklerinin yarısından fazlası atlara ait olup ay-

nı şey Volga'nın kollarından biri olan Samara Nehri üzerindeki Ivanovskaya Yerleşkesi' ve Ural Dağları'nın güney eteklerindeki Neolitik yerleşkeleri için de geçerlidir. Bahsi geçen tüm bu yerleşkeler ufak alanlara yayılmışlardır. Kurdukları küçük kamplardan anlaşıldığı kadarıyla bu avcılar aynı şekilde küçük gruplar halinde hareket edip, topluca avın üstüne saldırmaktansa tuzak kurma yöntemine başvurmuşlardır. At etine olan düşkünlükleri, bu hayvanlar ve yaradılışları konusunda fikir sahibi olmalarına yol açtığı için bir süre sonra onları evcilleştirmelerini de mümkün kılmış olabilir.

ATLAR NEDEN EVCİLLEŞTİRİLMİŞTİR?

Karadeniz ve Hazar civarında görülen ilk evcil hayvan sürüleri bölgeye Criş Kültürü'nün çiftçileri tarafından getirilmiştir. Bu çiftçiler, M.Ö. 5800-5600 dolaylarında Aşağı Tuna Vadisi'nden çıkarak Karpatlar'ın eteklerine göç etmiş, oradan da Seret ve Prut nehirlerinin kıyılarına yayılmışlardır. Sığır ve koyun sahipliği, bölgenin siyasi ve ekonomik oluşumunu bir hayli değiştirmiştir. Evcil hayvanlar, takas için kullanılabilen, törenlerde adak olarak sunulabilmekte ve hediye olarak verilebilmekte olan önemli bir sermaye görevi görmüşlerdir. Step toplumlarının değişen ritüellerinde ve siyasi düzenlerinde de bu hayvanlara sahip olmak ile erk arasındaki bağlantı yatıyor olabilir. Evcilleşmiş koyun ve sığırların Karadeniz'in kuzeyindeki Dnieper ve Donets nehirlerine ait vadi steplerinde yaşayan Dnieper-Donets toplulukları (Mariupol Kültürü olarak da bilinir) tarafından benimsenmesi M.Ö. 5400-5200 arasına denk gelmektedir. M.Ö. 5200-5000 arasında ise daha doğuda, Volga-Ural steplerinde yaşayan insanlar evcil hayvan yetiştirmeye başlamıştır. Dolayısıyla Volga-Ural steplerinin kuzey ve güney kesimleri arasında ekonomik bir sınır oluşmuş, bu sınırın ötesinde yaşayan yerli avcı-toplayıcılar ise evcil hayvan yetiştirme faaliyetini yaklaşık 2500 yıl kadar daha ertelemiştir.

Sığır gütmeyi başarabilmiş olan kimselerin aynı teknikleri at sürüleri üzerinde uygulamış olmaları oldukça mümkündür. Çünkü hem sığır hem de at sürüleri baskın bir dişi tarafından yönlendirilirler; başı çeken dişinin kontrol altına alınması tüm sürünün kontrol altına alınması anlamına gelir. Baskın erkekler yani boğalar ve aygırlar ise sürüdeki uyumsuz hayvanların kontrolünü sağlar; evcil sürülerde bu işe genel-

likle insanlar tarafından yapılmaktadır. Dolayısıyla her iki sürüde de erkeklerin maruz kaldığı yönetim problemi ve kendilerine cinsel gücün ve dayanıklılığın sembolleri olarak yüklenen ikonik merteye aynıdır. Atları avlayarak beslenen kimselerin sığır yetiştiriciliğini öğrendikten kısa bir süre sonra aynı teknikleri atlar üzerinde denemeye teşebbüs etmiş olmaları olasılık dâhilindedir.

Peki, ellerinde zaten evcil sığır ve koyun sürüleri olan bu kimseleri atları da evcilleştirmeye iten dürtü ne olabilir? İlk at yetiştiricilerinin böylesine kuvvetli, hızlı ve agresif yaratıkların; insanları sırtında taşımaktansa onlardan kaçmak veya saldırmak güdüsüyle hareket eden bu hayvanların sırtına atlamanın getireceği muazzam avantajların farkında olmaları pek mümkün değildir. Öte yandan, kış ayları boyunca at beslemek sığır ve koyun beslemekten çok daha kolaydır. Koyun ve sığırlar kar yığınlarının altındaki otlara ulaşabilmek için burunlarını kullanır; derin veya kesintisiz kar yığınları söz konusuysa hayvanların burnu bir süre sonra kanamaya başlar, ayaklarının altındaki kar tabakasının gizlediği uçsuz bucaksız otlaklar işlevini yitirir ve yemlenmedikleri sürece açlıktan ölebilirler. Oysa atların aynı işlem için yalnızca toynaklarını kullanarak buz veya kar kütlesinden kurtulmaları ve kendilerini beslemeleri mümkündür. Bu hayvanlar gezegenimizdeki buzlu çayırlara oldukça iyi adapte olmuşlardır. Belki de buzlu çayırlar civarında yaşayan insan toplulukları at beslemek ile koyun ve sığır beslemek arasındaki farkı keşfedip, atların kış aylarında beslenmek için çok daha faydalı olacağına kanaat getirmişlerdir. At yetiştiriciliğinin bu aşaması, yani insanların at eti ile beslendikleri faz, Karadeniz ve Hazar steplerinde M.Ö. 5000 gibi erken bir tarihe denk gelmektedir.

ATLAR NE ZAMAN EVCİLLEŞTİRİLMİŞTİR?

Rusya steplerinde, Volga Nehri'nin batı kıyısında Saratov ve Samara kolları arasında yer alan Khvalynsk Mezarlığı M.Ö. 5000-4500 tarihli olup iki yüzden fazla insanın mezarından oluşmaktadır. Steplerde hayvan yetiştiriciliğinin başladığı ilk dönemde, mezardaki ölümlere eşlik etmesi için hayvan kurban etme geleneği yaygındır. Khvalyns'te mezarların içinde, mezar çukurunun kenarında ya da kapatıldıktan sonra üzerlerine atılan toprak yığınının içinde kurban edilen hayvanların kemikleri bulunmuştur. Buradaki çalışmaları yürüten arkeolog Igor Vasiliev

en az 61 adet koyun, 21 adet sığır ve 11 adet at kurban edilmiş olduğunu rapor etmiştir. Kemiklerin çoğu bacak kemikleridir, ancak 17 koyun ve 9 sığırın hem kafatasları hem de alt bacak kemikleri bulunmuştur. Buluntu toplulukları arasında bir adet kuş iskeletine rastlanan mezar haricince Khvalynsk Mezarlığı'nda icra edilmiş olan tüm cenaze törenlerinde yalnızca sığırlar, koyunlar ve atların kurban edildiği tespit edilmiştir. Üç tane mezarın içinde koyun, sığır ve at kemikleri karışık halde bulunmuştur.

Bu üç hayvan türünün aynı törende kurban edilmiş olması, bu dönemde atların da evcilleştirilmiş hayvanlar sınıfına dahil edildiğini ve çobanlar tarafından kontrol altına alınmış olduklarını gösteriyor olabilir. Samara Nehri kıyısında, aynı döneme ait bir mezarlık olan S'yezzhe'de bir mezarın üstüne kapatılan toprak yığnında kırmızı aşıboyası, kırılmış bir adet çanak, deniz kabuklarından yapılmış boncuklar, kemikten yapılmış bir adet zıpkın ile iki atın kafatasları ve alt bacak kemikleri bulunmuştur. Kırmızı aşıboyası ile belirlenmiş olan bu buluntu topluluğunun yanında ayrıca, üzerine iki adet at figürü kazınmış olan düz bir kemik plakası yerleştirilmiştir. Batı steplerindeki eş dönemli mezarlıklardan da (Varfolomievka ve Lipovi Ovrage) benzer şekilde at kemikleri ve üzerine at figürleri çizilmiş olan nesneler çıkarılmıştır. Sembolik anlamda, atların sığır ve koyunlarla aynı kefeye konulmuş olması, yani aynı ritüelin bir parçası haline getirilmeleri, onların aslında Karadeniz ve Hazar Denizi civarındaki steplerde, M.Ö. 5000-4500 dolaylarında, çoktan evcilleştirilmeye başlanmış olduklarına ya da evcilleştirilmenin eşiğinde olduklarına işaret ediyor gibidir.

BİNİCİLİĞİ KÖKENİ

Evcil atların kemikleri ile vahşi kuzenlerinin kemiklerini birbirinden ayırmak kolay değildir. Aynı dönemde farklı bölgelerde yaşamakta olan atlar birbirlerinden daha kolay ayrılır çünkü vücut yapıları farklıdır. Örneğin Chincoteague midillileri, Nevada yaban atlarına benzemez. Buzul Çağı sonrasında Güney Avrupa ya da Almanya'da yaşamış olan atların bacak kemikleri step atlarının bacak kemiklerinden nispeten daha kalındır, fakat Romanya'nın Dobruja bölgesindeki La Adam Mağarası'nda olduğu gibi, bazen, aynı kazı alanında çok çeşitli kalınlıklarda bacak kemiğine rastlandığı da olur. Dolayısıyla kemik kalıntılarının yapı-

sına bakılarak evcilleştirme eyleminin varlığını ya da çevre koşullarını ve yabani at sürülerinin bir bölge içinde izledikleri yer değiştirme durumlarını açıklayacak netlikte morfolojik bir değişke yakalamak oldukça zordur.

Hele ki bir atın binek hayvanı olarak mı yoksa besin kaynağı olarak mı kullanıldığını ayırt edebilmek iki kat zordur. Biniciliğin at kemikleri üzerinde bıraktığı etki belli belirsiz olup; yalnızca 6. toraks omuru üzerinde patolojik izler yakalanabilir fakat bu kemiklerin günümüze kadar ulaşanlarının sayısı oldukça düşüktür. Öte yandan gem takımları dişler üzerinde belirgin izler bırakır ve dişler genellikle arkeolojik anlamda iyi korunan kalıntılardır. Gemler, bir at binilecek ya da arabaya koşulacaksa, yani hayvanın geriye doğru çekilmesi gerektiği durumlarda takılır. Yük beygirleri örneğinde olduğu gibi, bir at önden çekilerek kontrol edilecekse gem takmaya gerek kalmaz. Dolayısıyla, gemlerin ve gem izlerinin varlığı, kalıntılar arasındaki atların binek atı veya koşum atı olarak kullanıldığını gösterir.

Düzenli olarak gem takılan atların çoğu- hatta son dönemlerde yapılan bir araştırmaya göre bu atların %90'ı- alttan ikinci sırada yer alan küçük azı dişlerinin (P_2 dişleri) üzerinde gem izi taşımaktadır. Düzgünce yerleştirilmiş bir gem, dilin arkasına doğru, atın ön ve arka dişlerinin arasındaki boşluğa takılır (atın gemi ısırması gerekir.) Fakat Kanada Saskatchewan Üniversitesi'nde çekilen röntgenlerde görüldüğü üzere atlar zaman zaman dillerini kullanarak gemi geriye doğru itmekte ve küçük azı dişlerinin arasında sıkıştırmaktadır. Bu noktada, gemi tekrar eski yerine, yanaklarının içine doğru almaya çalışan atların P_2 dişlerinde belirgin bir iz oluşmaktadır. Bu iz diğer bütün çığneme izlerinden farklıdır.

Metal gemler diş minesinde bariz bir aşınmaya sebep olmakta; özellikle de dişin ön (mesial) köşesinde bir eğikliğe veya kesiğe yol açmaktadır. Ağzının içine ip veya deri benzeri bir gem yerleştirilen atların dişleri de aynı yerden aşınmakta, ancak bu aşınma daha yumuşak ve cilalanmış bir görüntü oluşturmakta, herhangi bir kesiğe sebebiyet vermemektedir. Dişteki kesiklerin boyutları, gem vurulmuş atlarla vurulmamış olan atların birbirlerinden kolayca ayırt edilebilmelerini sağlamaktadır. P_2 dişlerinin mesial köşesinde hiçbir iz bulunmayan atlar hiçbir zaman gem takılmamış olan atlardır. Bu tarz atlar üzerine yaptığımız çalışmada mesial köşenin üzerindeki eğimin ortalama 0.5 milimetre boyutunda ol-

duğu keşfedilmiştir. Arkeolojik çalışmalarda, at üzerinde gem takımı kullanılmış olduğunu kanıtlayan kesik boyutunun eşik değeri 3 milimetre olarak kabul edilmektedir. Eğer herhangi bir kazı alanında 3 yaştın üzerindeki atların pek çoğunun P₂ dişlerinin mesial köşesinde 3 milimetre ve üzerinde bir kesik (ya da eğiklik) bulunuyorsa; bu durum, ya bahsi geçen bölgede çok nadir görülen bir patolojik bozukluk yaşandığının ya da gem kullanımının kanıtı olarak değerlendirilmektedir.

P₂ dişlerinin üzerinde 3 milimetreden daha büyük aşınmalar olan çok sayıda at dişinin yer aldığı en eski arkeolojik buluntu topluluğu Kuzey Kazakistan'daki Botai Yerleşkesi'nden çıkarılmıştır. Botai M.Ö. 3500-3000 arasında, at avcılığında uzmanlaşmış ve anlaşıldığı kadarıyla avlanırken de at binmekte olan insanlar tarafından iskan edilmiştir. Bahsi geçen durum yalnızca Kuzey Kazakistan'a özgüdür. Botai benzeri diğer kazı alanlarından ve bağlantılı Tersek tipi yerleşkelerden toplanan arkeolojik kalıntılar %65 ile %99,9 arasında at kemiği içermektedir. Anlaşılan o ki; tüketilen etlerin neredeyse tamamı atlardan elde edilmektedir. Botai'de bulunan 19 adet P₂ dişinin 5 tanesinde kayda değer büyüklükte gem izlerine rastlanmıştır; ikisinin üzerindeki kesik boyutu 3,5 milimetre, bir tanesinin kesik boyutu 4 milimetre, diğerinin kesik boyutu ise 6 milimetre olarak ölçülmüştür. Botai'nin hemen batısındaki stepelerde yer alan Tersek Yerleşkesi, Kozhai 1 kazı alanında bulunan P₂ dişlerinden birinin üzerinde de aynı şekilde 3,5 milimetrelilik bir kesik tespit edilmiştir. Demek ki, aynı dönemlerde yaşamış olan Botai ve Tersek toplulukları, sahip oldukları atlardan bazılarını gem vurarak bu hayvanları binek veya koşum atı olarak kullanmışlardır.

Yaşamlarını avcı-toplayıcılar olarak sürdüren Botai-Tersek toplulukları yalnızca köpek ve atları evcilleştirmiştir. Kalıntıları arasında koyun veya sığır kemikleri, tekerlekli araçlar veya tunç araç-gereçlere asla rastlanmaz; oysaki bu tarz kalıntılar aynı dönemde Volga-Ural steplerinde konuşlanmış olan komşularına (Yamnaya gruplarına) ait yerleşkelerde bolca bulunur. Botai-Tersek yerleşkelerinde bol miktarda at kemiği bulunması, atların ilk olarak bu topluluklar tarafından evcilleştirildiği anlamına gelmez. Bu insanların evcilleştirilmiş atları batılı komşularından aldıkları ve at binmeyi de yine bu komşularından öğrendikleri düşünülmektedir. Çünkü batılı komşuları M.Ö. 3500'den yaklaşık 1500 yıl kadar öncesinden beri koyun ve sığır sürüleri yetiştirmektedir. Bu süre zarfında atları kontrol altına almayı öğrenmiş olmaları da kuvvetle

muhtemeldir.

Botai'deki kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla Avrasya steplerinde yaşayan diğer topluluklar da M.Ö. yaklaşık 3500-3000 itibari ile (belki biraz daha erken) at sürmeyi öğrenmişlerdir. İyi eğitilmiş bir köpek ile birlikte bir adamın yürüyerek güdebileceği koyun sayısı 200, at üstünde sürebileceği koyun sayısı ise 500'dür. Biniciliğin öğrenilmesi hayvancılık ekonomilerinin üretim kalitesine büyük bir katkı sağlamıştır. Atların aynı zamanda kabile akınlarında da kullanılmaya başladıkları düşünülmektedir. Nihayetinde silahlanmayı ve etkili bir şekilde organize olmayı öğrenecek olan atlılar, bir süre sonra şehir ordularına karşı etkin birer güç haline geleceklerdir.

BİNİCİLİĞİN YAYGINLAŞMASI

Biniciliğin "kral sporu" olarak uygulamaya geçişi M.Ö. 1000'e kadar mümkün olmamıştır. Yakın Doğu krallarından biri olan Mari'li Zimri-Lim'in danışmanlarından biri, M.Ö. 1770 dolaylarında krala, ata binecek krallığını küçük düşürmemesi ve at arabası kullanması gerektiği konusunda bir tavsiyede bulunmuştur. Yakın Doğu ve Anadolu'da göz alıcı kıyafetler giydirilmiş atların savaş arabalarını savaş alanına taşıdığı dönemler M.Ö. 1800-1900 gibi erken bir tarihe denk gelmekte olmasına rağmen, atların elitler tarafından kullanılma kapasitesi bu kadarla sınırlı kalmıştır. Anadolu ve İran topraklarına ilk olarak M.Ö. 3000 dolaylarında görülmeye başlanan atlar o dönemlerde büyük ihtimalle eşeklerle çiftleştirilecek damızlıklar olarak kullanılmaktadır. Bu çiftleşmeden doğan katırlar, eşeklerden daha dayanıklıdır, ayrıca Yakın Doğu'nun aşırı sıcak iklimine atlardan daha iyi uyum sağlayabilmektedirler. Atların sanatsal tasvirleri M.Ö. 2300-2000 civarlarında ortaya çıkar. Bu tasvirlerde ya tek başına bir at ya da at üzerinde adamlar görülür. Figürlerdeki kişilerin kimlikleri veya rütbeleri bilinmemektedir, fakat biniciliğin Yakın Doğu elitleri tarafından benimsenmediği ve devletlerarası savaşlarda süvarilerden faydalanılmadığı bir gerçektir.

M.Ö. 2800-2000 arasında Yakın Doğu savaşlarında kullanılan 4 tekerlekli savaş arabaları oldukça ağır olup katırlar veya yaban eşekleri tarafından çekilmektedir. Telli tekerleğin icadı ile birlikte, Chariot adı verilen, iki tekerlekli, çok daha hızlı ve hafif savaş arabaları üretilmeye başlamıştır. Bu arabaların atlar tarafından çekilmesiyle mükemmel bir

sonuç alındığından dolayı, M.Ö. 2000'ler itibari ile bölgeye bol miktarda at getirilmeye başlamıştır. Avrasya steplerindeki mezarlarda M.Ö. 2000 itibari ile görülmeye başlanan Chariot tipi savaş arabalarının nerede keşfedildikleri bilinmemekle birlikte, Mezapotamya'ya 3. Ur Hanedanlığı döneminde İran Elamları vasıtasıyla getirildikleri düşünülmektedir. Dolayısıyla bu araçlar Yakın Doğu'da keşfedilip oradan da kuzeydeki steplere doğru yayılmış olabilir. Kökenleri bir yana, Chariotlar oldukça maliyetli araçlardır ve yabancı ülkelerden getirilen egzotik atlar tarafından çekilmektedirler. Üstüne üstlük hem chariotlardan oluşan birliklerin, hem de bu araçları süren kişilerin uzun bir eğitimden geçmeleri gerekir. Tüm bu etkenler göz önünde bulunduğunda atlı chariotlar otomatik olarak zenginlik ve güç sembolü haline gelmişler; o noktadan sonra da Yakın Doğu kralları arasındaki savaşlar, yüzyıllar boyunca, elitlerden oluşan chariot birlikleri tarafından yönetilmiştir.

Şövalyelerin şehir-devlet seviyesindeki savaşlarda boy göstermesi taktiksel ve teknik bağlamda icat edilmiş 3 adet buluşa dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, dağınık halde hareket eden atlı birliklerin birimlere ayrılarak belli bir komuta altında meydana sürülüp emre göre geri çekilebilecek şekilde organize edilmeleri; ikincisi, hareket haklindeki bir at üzerindeyken atış yapmayı oldukça kolaylaştıran kısa yayların icat edilmesi; üçüncüsü de okçuluğu hatasız bir hale getiren, sabit ağırlık ve boyutlardaki metal ok uçlarının üretilmesini kolaylaştıran dökme kalıpların icadı olmuştur. Steplerdeki atlı kabilelerle Yakın Doğu veya Kafkas Dağları dolaylarında konuşlanmış olan şehir-devlet ordularının aralarındaki iletişim sonucu bahsi geçen yenilikler M.Ö. 1000 dolaylarında Batı Avrasya steplerine taşınmış; birkaç yüzyıl içinde de hem Yakın Doğu'daki hem de Batı Avrupa steplerindeki savaşlarda chariotların yerine şövalyeler geçmiştir. Bu noktadan sonra da savaş taktikleri ve dünya tarihi tamamen değişmiştir.

Ayrıca bkz. Savaş ve Fetih (1. Cilt 1. Bölüm); Hayvansal Yan Ürünler: Süt, Yün ve İş Gücü (2. Cilt 3. Bölüm); Doğu Avrupa'da Geç Neolitik ve Bakır Çağları (2. Cilt 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Anthony, David W. ve Dorcas Brown. "Eneolithic Horse Exploitation in the Eurasian

Steppes: Diet, Ritual and Riding." *Antiquity* 74 (2000): 75-86.

Anthony, David W., Dmitri Y. Telegin ve Dorcas Brown. "The Origin of Horseback Riding." *Scientific American* 265, no. 6 (1991): 94-100.

Clutton-Brock, Juliet. *Horse Power*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.

Levine, Marsha. "Botai and the Origins of Horse Domestication." *Journal of Anthropological Archaeology* 18, no. 1 (1999): 29-78.

Meadow, Richard H. ve Hans-Peter Uerpmann, ed. *Equids in the Ancient World*. Wiesbaden, Germany: Ludwig Reichert Verlag, 1991.

Olsen, Sandra L., ed. *Horses through Time*. Boulder, Co.: Roberts Rhinehart Publishers for Carnegie Museum of Natural History, 1997.

Priakhin, A. D. ve V. I. Besedin. "The Horse Bridle of the Middle Bronze Age in the East European Forest-Steppe and the Steppe." *Anthropology and Archaeology of Eurasia* 38, no. 1 (1999): 39-59.

Uerpmann, Hans-Peter. "Die Domestikation des Pferdes im Chalkolithikum West- und Mitteleuropas." *Madriider Mitteilungen* 31 (1990): 109-153.

Vila, C., et al. "Widespread Origins of Domestic Horse Lineages." *Science* 291, no. 5503 (2001): 474-477.

KOLOMISCHIINA

MALCOLM LILLIE

Tripolye Kùltürü'ne ait bir antik yerleşke olan Kolomischiiina; Dnieper Nehri'nin batısında, günümüzde Halepye olarak bilinen köyün yakınlarında, Kiev'in yaklaşık 35 kilometre güneyinde yer almaktadır.

Günümüz Ukrayna'sında boyutları 4 ila 400 hektar arasında değişen, yaklaşık bin kadar Tripolye Yerleşkesi bulunmakta olup, en küçük yerleşkeler 10-12 adet evden oluşmaktadır. Bug Nehrinin kollarından biri olan Siniukha Nehri'nin sağ kıyısında konuşlanmış olan Vladimirovka Yerleşkesi'nde 900x800 metre karelik bir alana yayılmış şekilde, eş merkezli daireler şeklinde hizalanmış 162 adet ev bulunmaktadır. Büyük boyutlu yerleşkelerde evlere eşlik eden yüzlerce yapı mevcuttur. Havadan çekilen fotoğraflar ve sahada yapılan araştırmalar sonucunda Majdanets'ke Yerleşkesi'nde 1200 ila 1700 arasında (belki de daha fazla sayıda) ev bulunduğu tespit edilmiştir.

65 adet radyo-karbon analizi sonucu Tripolye Kùltürü'nün M.Ö. 5500 ile 2300 arasında hüküm sürdüğü anlaşılmıştır. Kùltürün orta ve geç fazlarına ait (M.Ö. 4500-3500) yerleşkelerinin, bölgedeki nehirlerin taşkın ovalarına ya da bu nehirlerin yüksek teraslarında oluşmuş olan çıkıntılara kuruldukları görülmektedir. Mutlak tarihlendirmesi yapılamamış olmasına rağmen Tripolye Kùltürü'nün M.Ö. 4500-3000 arasına denk gelen B ve C1 fazları arasında iskân edilmiş olan Kolomischiiina,

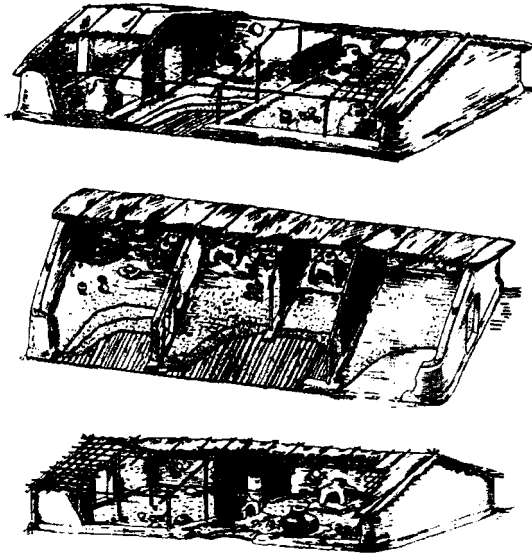
tipik bir teras çıkıntısı üzerinde bulunmaktadır. Görüldüğü üzere Ukrayna'da bulunan Tripolye yerleşkelerinin hemen hepsi, su kaynakları kenarında veya bu kaynaklara yakın yerlerde konuşlanmıştır.

Eş merkezli iki daire şeklinde dizilmiş olan 39 adet eve ev sahipliği yapan Kolomischiina nispeten küçük bir yerleşke sayılır. Ancak küçük olmasına rağmen, içindeki insanlar çok iyi korunarak yaşamışlardır.

Kolomischiina Yerleşkesi'nin kurulduğu arazi üzerinde, dış çemberde (daha doğrusu 160-170 metre çapında bir eliptik hat boyunca) sıralanmış 31 ev, 70-75 metre çaplık iç çemberde ise 8 adet ev bulunmaktadır. Evlerin tamamının giriş kapıları yerleşkenin merkezine doğru bakmaktadır. Ukrayna'da daha geniş alanlara yayılmış olan Tirpolye yerleşkeleri de bulunmaktadır. Örneğin Dobrovody 270 hektar, Majdants'ke 270 hektar, Talljanky ise 3,5x1,5 kilometre boyutunda alanlara sahiptir.

Kolomischiina'da gerçekleştirilen keşifler Tripolye yerleşkelerinin yapısı hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlamıştır. 1934 yılındaki "Tripolye Sergisi" açılmasında önce bu kültür hakkında detaylı bilgiler edinmek adına Ukrayna'da çok sayıda kazı ve araştırma yürütülmüştür, ancak bu çalışmalar küçük alanlarla sınırlı kalmıştır. Kazıların kısıtlı bölgelerde yapılmasından dolayı Tripolye Kültürü'ne ait yerleşkelerin gerçek niteliği tam olarak anlaşılamamış ya da toplanan veriler doğrulanamamıştır. Bu durum özellikle de yerleşkelerde ortaya çıkarılan pişirilmiş kil veya alçıdan yapılmış olan platformlar için söz konusu olmuştur. İlk başlarda dini bir içeriği olduğu sanılan bu platformların (Rusça: *ploshchadki* olarak adlandırılır), Kolomischiina'da yapılan kazılar sonucunda, aslında dikdörtgen planlı ev veya diğer binaların tabanı kaplamak üzere kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Daha önceki dönemlere ait olan evler, tabanları toprağın yaklaşık 1 metre kadar altında kalacak şekilde inşa edildikleri için, platform kullanılan inşaat tekniği tamamen yeni bir nitelik taşımaktadır.

5 yıl içinde Kolomischiina Yerleşkesi'nin yaklaşık 13.000 metrekairelik bölümü kazılmış olup, kazılar sonucunda, yerleşkenin merkezinde kalan alanın sürü hayvanları için ayrılmış olduğu, ayrıca festival ve törenlerin de yine bu merkezde yapıldığı anlaşılmıştır. Kulübelerin yakınında hayvan kemikleri, çanak-çömlekler ve alçı kalıntıları bulunmuştur. Yerleşkenin kuzeydoğu kanadında, muhtemelen çöp alanı olarak kullanılan bir tabaka keşfedilmiş, bu tabakadan çok sayıda *Unio* (tatlı su midyesi) kabuğu, yabani ve evcil hayvan kemikleri, balık kılçıkları, kulübelere ya-

Resim 1: Kolomischina I Kazı Alanındaki Uzun Evlerin Rekonstrüksiyonu: Kulübe 24 (üstte), Kulübe 11 (ortada), Kulübe 2 (altta). Passek ve Krichevsky'nin 1946 tarihli çalışmalarından alınmıştır.

kın alanlarda bulunanlara benzer çanak-çömlek kırıkları, alçı parçaları, bazı kırık araç-gereçler ve kilden yapılmış figürin parçaları çıkarılmıştır. Figürinler genellikle kadın şeklinde olmakla birlikte aralarında hayvan şekilli figürinler de bulunmaktadır. Çanak çömleklerin üzerine çeşitli şekillerde süsler kazınmış, zaman zaman damga yöntemi kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde, çömleklerin üzeri beyaz veya siyah boya kullanılarak çizilen spiral şeklinde motiflerle süslenmeye başlamış, kırmızı, siyah ve kahverenginin karışımından oluşan boyalı desenler eklenmiştir. Kuzey ve doğu Tripolye topluluklarının çanak-çömlek desenleri arasında bölgesel olarak belirgin farklar bulunmaktadır.

Arkeolog T.S. Passek, Kolomischina'daki ana iskeleti ahşap kalaslardan oluşan, dal-örgü tekniği ile inşa edilmiş olan ve içinde çok sayıda ocak ve fırın barındıran, geniş, dikdörtgen planlı evleri *ploshchadki* olarak adlandırmıştır (bkz. Resim1). Bu evler (ya da yapılar) 30 metre uzunluğunda 5-8 metre genişliğinde dikdörtgen bir plan üzerine kurulmuş olup, 100-120 metre karelik bir alan üzerine inşa edilmişlerdir. Kolomischina'da bulunan 38 adet evden 22 tanesi bahsi geçen düzende inşa edilmiştir. Evlerin zeminleri kalaslar ve kil-saman karışımı bir harç kullanılarak kaplanmış; pişirilmiş kilden hazırlanmış tuğlaların araları-

nın ıslak kil ile kapatılması vasıtası ile taban inşası tamamlanmıştır.

Bu tabaka çoğu evin zeminini komple kaplamakta kullanılmış olsa da, N1 numaralı evde görüldüğü üzere, bazı evlerde, zeminin yalnızca belli bir kesiminin kaplandığı da olmaktadır. Kulübelerde bu tabaka ile kaplanmış olan alanların tahılları kurutmak, işlemek ve depolamak üzere kullanıldığı düşünülmektedir.

Geniş evlerdeki ocak ve fırın yerlerinde, pişmiş kil zeminin üzerine yaklaşık 20 cm kalınlığında ek bir tabaka döşenmiştir. Böylece fırınların yer zemininden 30 cm kadar yüksekte durması sağlanmıştır. Dikdörtgen planlı olan bu evlerin genişlikleri 2.0x1.8 metre veya 2.0x2.2 metre, yükseklikleri 1.6 veya 2.0 metre olup, ön duvarları kırmızıya boyanmıştır. İç kısımlarının odalara ayrılmış olması, aile bireylerinin (ya da farklı farklı aile birimlerinin) kendileri için tayin edilen yaşam alanları olduğuna işaret etmektedir. Her bir birimin kendine ait bir ocağı, öğütme taşları, saklama kapları ve yemek hazırlama teçhizatları bulunmaktadır.

Orta Dnieper kıyılarında yer alan Kolomischina II Yerleşkesi'nde evlerin kilden yapılmış modelleri bulunmuştur. Bu modeller kazılar sırasında karşımıza çıkan evlerle birebir aynıdır. Novye Rusesty ve Rassokhovatka gibi diğer bazı yerleşkelerde bulunan kil modeller, kimi Tripolye evlerinin iki katlı olarak inşa edilmiş olduğuna işaret etmektedir. Yerleşim birimlerinin genişletilmiş olması Tripolye Kültürü'nün ilerleyen dönemlerde nüfusunun arttığını gösterir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kolomischina Yerleşkesi'nin kullanımda kaldığı tarih aralığı (M.Ö. 4500-3000) Tripolye Kültürü'nün B ve C1 arasındaki dönemlerine denk gelmektedir ki bu dönemde Tripolye Kültürü'nün ekonomisi, nüfus yoğunluğu ve materyal kültürünün niteliği doruk noktasındadır.

Ayrıca bkz. Slavlar ve Erken Dönem Slav Kültürü (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Dolukhanov, Pavel M. *The Early Slavs: Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus*. London: Longman, 1996.

Ellis, Linda. *The Cucuteni-Tripolye Culture: A Study in Technology and the Origins of Complex Society*. BAR International Series, no. 217. Oxford: British Archaeological Reports, 1984.

Passek, T. S. ve E. Yu. Krichevskiy. "Tripolskoe poselenie Kolomiischina (Apat rekonstrookchii)" [The Tripolye culture site of Kolomischina: An attempt at reconstruction]. *Kratkie Soobshcheniia o Doladakh I Polevykh Issledovaniakh Institutelstori Materialno Kulturny* 12 (1946): 14-22.

ORTA AVRUPA'DA GEÇ NEOLİTİK VE BAKIR ÇAĞLARI

SARUNAS MILISAUSKAS

Orta Avrupa'da Geç Neolitik, M.Ö. 4800-4700 dolaylarında Lengyel ve Rössen kültürlerinin meydana çıkışı ile başlamış, yaklaşık 2.500 yıl kadar sonra, M.Ö. 2200 dolaylarında bakır metalinin kullanıma girmesiyle son bulmuştur. Öte yandan, bu tanımlamayı kabul etmeyen arkeologlar da mevcuttur. Macaristan'da Neolitik Çağ'ın M.Ö. 4700-4600 civarında, bakır kullanan toplulukların belirmesiyle net bir şekilde son bulduğu ve Bakır Çağı'nın (ya da Kalkolitik Çağ'ın) başladığı düşünülmektedir. Yeni bir metal teknolojisi kullanmaya başlamış olsalar da bu topluluklar aslında çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan Neolitik toplulukları oldukları için bu araştırmada Bakır Çağı, Geç Neolitik'in içine dahil edilmiştir.

Orta Avrupa (Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Almanya, Macaristan, Polonya ve Slovakya) farklı coğrafya ve iklim koşullarının hüküm sürdüğü geniş bir alan olduğu için, bu topraklarda yaşayan Neolitik toplulukların her biri kendi etraflarındaki çevresel koşullara uyum sağlayarak kâh çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmış, kâh ticaret yapmışlardır. Dolayısıyla, aynen bu gün olduğu gibi, o dönemlerde de her birinin kültürel gelişimi farklı olmuş; kendilerine has özellikler edinmişlerdir. Belli bir kültürü paylaşan insanların bir şekilde birbirlerine bağlı olduk-

354 Antik Avrupa

B.C.	MACARISTAN	DOĞU SLOVAKYA	BATİ SLOVAKYA	AVUSTURYA	ÇEK CUMHURİYETİ
2000					
2500				Bell Beaker	Bell Beaker
3000	Vüçedot-Zók	↑	↑		Corded Ware
3500	Baden	Baden	Baden	Baden	Baden
	Bodrogkeresztúr	Bodrogkeresztúr	Bejč-Retz	Bejč-Retz	
4000					Funnel Beaker
4500	Tiszapolgár	Tiszapolgár			
	Tisza		Lengyel	Lengyel	Lengyel
	Székelyhíd			Stroke Ornamented	Stroke Ornamented
5000		Bükk			
5500	Linear Pottery	Linear Pottery	Linear Pottery	Linear Pottery	Linear Pottery
6000	Körös				

Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovakya için basitleştirilmiş kromolojik sıralama.

ları; aynı dili konuşup, aynı etnik kökenden geldikleri, hatta tarih ve mitolojilerinin aynı olduğu düşünülmektedir. Bu varsayımdan yola çıkarak, antik dönemlerdeki çeşitli kültürler, materyal kültürlerine, özellikle de seramik çeşitlerine bakılarak isimlendirilmişlerdir. Örneğin, Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) Kültürü, ismini uzun boyunlu vazolardan; Globular Amphora, ismini küre şeklindeki amforalardan; Corded Ware (İp Baskılı Seramik) Kültürü, ismini geniş ağızlı, ip baskılı kulpsuz kupalardan; Bell Beaker Kültürü de ismini, ters çan şeklindeki bardaklardan almıştır. Diğer bazı kültürler ise yaşadıkları bölgelerden yola çıkılarak isimlendirilmişlerdir (örneğin; Langyel Kültürü).

Orta Avrupa'daki Erken Neolitik çiftçi gruplarının ev tiplerinde, yerleşke düzenlerinde ve geçim ekonomilerinde belirgin bir homojenlik söz konusudur. Oysaki Geç Neolitik'te bu "tek-tiplilik" yerini giderek artan bir kültürel çeşitlilik ve karmaşıklığa bırakmış; Erken Neolitik'ten taşınan bazı özellikler var olsa da ekonomik düzen, yerleşkeler, toplum yapısı, ritüeller ve inançlar arasında gözle görülür farklar oluşmaya başlamıştır. Bu yeni adaptasyonlar arasında; teknolojik gelişmeler, yerleşke düzenlerinde belli bir hiyerarşinin oluşması, çakmak taşı madenciliği, tarım alanındaki yenilikler ve ekolojik değişimler bulunmaktadır. Orta Avrupa'da yük vagonlarının, ilkel sabanların, at biniciliği-

nin, metalürji uygulamalarının ve yün üretiminin ortaya çıkması tamamen bu döneme denk gelmiştir.

Yerleşke sayısındaki artış ve genişletilen mezarlıklar, periyodun başında nüfusta belli bir artış olduğuna işaret etmektedir. Birkaç yüzyıl sonra bazı bölgelerdeki nüfus yoğunluğu Erken Neolitik’te hiç olmadığı kadar artacaktır. Eskiden göçebe topluluklar tarafından iskan edilen bölgelerin çiftçiler tarafından istila edilmesi sonucunda avcı-toplayıcı toplumların sayısı bir hayli azalmış, bu toplulukların bazıları ise yok olmuşlardır. Bu dönemde ayrıca savaşların başladığına dair izler de bulunmaktadır. Geç Neolitik’te yaşayan toplumların sosyal ve politik organizasyonları Erken Neolitik toplumların sosyo-politik organizasyonlarından çok daha çeşitli ve karmaşıktır. Mezarlıklar ve yerleşkelerden toplanan arkeolojik verilerin gösterdiğine göre; eskinin küçük ve eşitlikçi toplumları, sosyal eşitsizliğin kuşaktan kuşağa aktarıldığı bir düzene doğru evrilmişlerdir. Bu yeni düzen belki de en iyi şekliyle “hiyerarşik toplumlar” ya da “ilkel beylikler” olarak tanımlanabilir. Bu tarz toplumlarda “statü ve otoriteye erişim hakkı” belirli bireyleri diğerlerinden ayırır. Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) Kültürü’ne ait (M.Ö. 4200-3500), Polonya’da bulunan az sayıdaki tümülüstten ve yerleşkelerden elde edilen veriler, bizleri böyle bir çıkarım yapmaya yönlendirmiştir. Bahsi geçen tümülüslerde yalnızca bir veya iki kişi gömülü olduğundan, bu mezarlara yalnızca yüksek statülü kimselerin gömülmeye layık görüldükleri varsayılmaktadır.

KRONOLOJİ VE KÜLTÜREL SIRALAMA

Sunumumuzun kısa ve öz olması bakımından bu makalede, kültürel sınıflandırma üzerine çok durulmamış, kronolojik sıralama da basitleştirilmiştir. Orta Avrupa’da Geç Neolitik’e ait en eski ve temel kültürler Lengyel ve Rössen kültürleridir. Onlardan birkaç yüzyıl sonra Funnel Beaker (zaman zaman Almanca Trichterbecher teriminden yola çıkılarak TRB kültürü olarak anılır) ve Tiszapolgar kültürleri devreye girmiştir. Öte yandan, Lengyel ve Rössen kültürlerinin gözden kaybolmuş olması yerel nüfusların tasfiye edildiği veya yok edildiği anlamına gelmez. Arkeologlar bu kültürleri çeşitli evrelere ve bölgelere göre alt kategorilere ayırmışlardır. Örneğin, Almanya’da yerleşik olan Huni Ağızlı Seramik Kültürü; Baalberge, Salzmünde, Walternienburg ve Bernburg grup-

larından oluşmaktadır. Kuzey-Orta Polonya'da yaşayan Brzesc Kujawki Grubu ise Lengyel Kültürü'nün alt koludur.

Lengyel Kültürü'ne ait kalıntılar Avusturya'nın alt kesimleri, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Polonya, Macaristan ve Kuzey Hırvatistan'da bulunurken, Huni Ağızlı Seramik Kültürü'ne ait kalıntıların bulunduğu bölgeler yalnızca Orta Avrupa ile sınırlı kalmayıp, Polonya, Kuzeybatı Ukrayna, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Avusturya'nın alt kesimleri, Kuzey Almanya, Hollanda, Danimarka, Güney İsviçre ve Güney Norveç'i kapsamaktadır. Orta Avrupa'daki en eski Funnel Beaker kalıntıları M.Ö. 4300-4200 arasına ait olup, en eski yerleşkeleri de İskandinavya'da yer almaktadır. M.Ö. 4100-4000 dolaylarında iskan edilmiş olan bu yerleşkeler Kuzey Avrupa'daki en eski Neolitik yerleşimleridir. M.Ö. 4. binyılın son dönemlerinde Kuzey Avrupa topraklarında Gobular Amphora(M.Ö. 3100-2500) ve Baden(M.Ö. 3500-2900) kültürleri hüküm sürmeye başlar. Globular Amphora yerleşkeleri Doğu Almanya, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Kuzeybatı Ukrayna'ya; Baden yerleşkeleri Macaristan, Kuzeybatı Romanya, Sırbistan, Slovakya, Çek Cumhuriyeti, Doğu Avusturya ve Güney Polonya topraklarına yayılmışlardır.

Kısa bir süre sonra, M.Ö. yaklaşık 3500-3000 arasında, zaman zaman Tekli Mezar veya Savaş Baltası Kültürü olarak da anılan İp Baskılı Seramik Kültürü ortaya çıkmış ve bu gruplar batıda Ren Nehri'nden doğu-

B.C.	GÜNEY ALMANYA	KUZAY ALMANYA	GÜNEY POLONYA	KUZAY POLONYA
2000	Bell Beaker		Bell Beaker	
2500	Corded Ware	Corded Ware	Corded Ware	Corded Ware
3000		Globular Amphora	Globular Amphora	Globular Amphora
3500	Horgen		Baden	
4000		Funnel Beaker	Funnel Beaker	Funnel Beaker
4500	Michelsberg			
5000	Rössen	Rössen	Lengyel	Lengyel
	Stroke Ornamented	Linear Pottery	Stroke Ornamented	Stroke Ornamented
5500	Linear Pottery		Linear Pottery	Linear Pottery

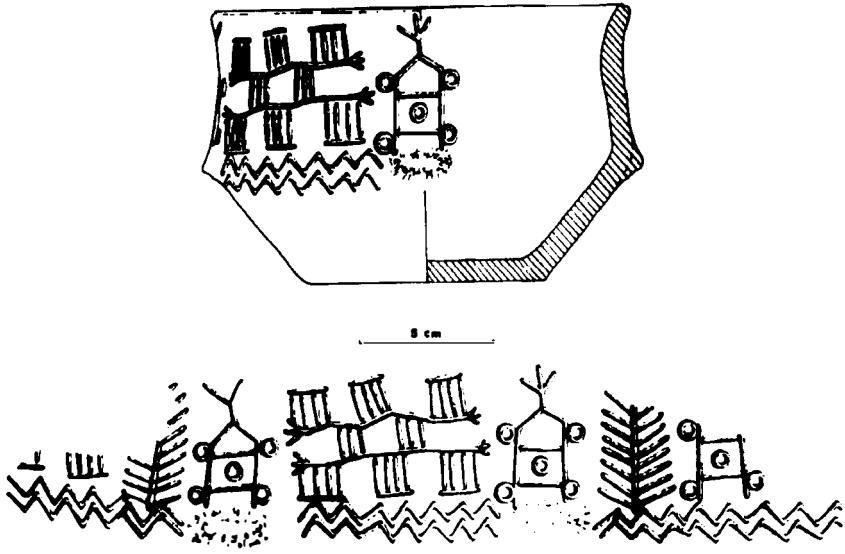
Almanya ve Polonya için basitleştirilmiş kronolojik sıralama.

da Yukarı Volga Nehri'ne kadar, Finlandiya-Alpler arasındaki bölgeyi de kapsayacak şekilde muazzam büyüklükte bir alana yayılmışlardır. M.Ö. 2700 itibari ile Batı ve Orta Avrupa'da Çan Ağızlı Seramik Kültürü ortaya çıkmıştır; ancak, bazı Batı Avrupa kaynakları bu kültürü Erken Tunç Çağı içerisinde değerlendirmektedir. Orta Avrupa'nın bazı bölgelerinde, Geç Neolitik kültürlerinin coğrafi ve kronolojik olarak çakıştıkları da görülür. Örneğin, Polonya'da Geç Lengyel toplulukları ile en eski tarihli Huni Ağızlı Seramik (Funnel Beaker) toplulukları eş zamanlı olarak var olmuşlardır.

GEÇ NEOLİTİK'TEKİ ÖNEMLİ DEĞİŞİKLİKLER

M.Ö. 3500-3000 arasında Orta Avrupa sakinlerinin hayatına sabanlar, vagonlar, bakır metalürjisi ve yün üretimi girmiş, bu insanlar ayrıca inek, koyun ve keçilerden süt sağmayı öğrenmişlerdir. Bu yeniliklerin hepsi ekonomi, savaş gücü, taşımacılık, cinsiyet rolleri ve inançlar üzerinde büyük yankılar uyandırmıştır. Yeni icatların tam olarak nerede ve ne zaman vukuu bulduğu sorusu, arkeoloji dünyasında her daim tartışılan bir konudur. Sütçülüğün başladığı yani sütün yalnızca çiğ halde değil de laktoz intoleransını ortadan kaldıracak şekilde fermente edilerek (örneğin, peynire dönüştürülerek) tüketilmeye başlandığı tarihin M.Ö. 5000 gibi erken bir döneme denk geldiği düşünülmektedir. Orta Avrupa'da evcil atların görülmeye başladığı tarih M.Ö. 4000 olup, M.Ö. 3500-3000 arasında insanların binicilik yapmaya başladıkları bilinmektedir. At biniciliği, insanların uzun mesafeleri çok daha kısa sürelerde kat etmelerine ön ayak olmuş; bununla da kalmayıp yağmacı kabilelerin evlerinden uzak bölgelerdeki topluluklara saldırabilmelerini mümkün kılmış, dolayısıyla da savaş ortamının çehresini büyük ölçüde değiştirmiştir.

Orta Avrupa'da ortaya çıkan en eski yük vagonları M.Ö. 3500 civarına aittir. Polonya'daki Brononice kazı alanında, Huni Ağızlı Seramik Kültürü'ne ait bir çukurdan, üzerine vagon motifleri kazınmış ve M.Ö. 3400'e ait olduğu belirlenmiş bir adet çömlek çıkarılmıştır. (bkz. Resim 1). Tarihte öküzlere tarafından çekilen ilk yük vagonlarının gerçek işlevi nedir? Bazı arkeologlar bu vagonların yalnızca ekin, saman ve odun balyalarını taşımak için değil dini ve ayinsel amaçlarla da kullanıldıklarını öne sürmektedir. Huni Ağızlı Seramik Kültürü'ne ait tümülüslerin

Resim 1. Brononice, Güneybatı Polonya'da bulunan Vagon motifli Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) Çömleği. Sarunas Milisalikası'nın izniyle yayımlanmıştır.

zeminlerindeki izlerden anlaşıldığı kadarıyla, ilkel sabanların ilk kez kullanıma girdiği tarih M.Ö. 4000-3500 arasındadır. Öküzler tarafın çekilen en basit sabanlar bile toprağı çubuklarla kazımdan çok daha verimli sonuçlar doğurduğu için, geniş arazilere tahıl ekmek oldukça kolaylaşmıştır. Sabanın icadı büyük olasılıkla, Erken Neolitik'te kolayca işlenebilen topraklardan uzaklaşarak, işlemesi zor olan topraklarda çiftçilik yapılabilmesini de mümkün kılmıştır. Sabanlar ve yük vagonları pek çok işi kolaylaştırdıkları için; iş gücünden tasarruf sağlamak gibi bir özellikleri de vardır. Bakır işlemeciliği ve madenciliği Karpatlar'da ilk olarak M.Ö. 4500 itibari ile görülmeye başlamıştır. Tarihteki ilk bakır eserler ergitilmiş bakırın çekiçlenmesi yöntemi ile elde edilmiş, sonradan erimiş bakırın kabza delikli baltalar gibi pek çok araç-gereç üretilerek şekilde kalıplanması öğrenilmiştir.

YERLEŞKELER

Lengyel, Rössen ve Huni Ağızlı Seramik yerleşkelerinin hem büyük hem de küçük ölçekli olanları mevcuttur. Bir önceki Erken Neolitik

Çağ'dan farklı olarak Lengyel yerleşkeleri ekseriyetle Macaristan, Slovakya ve Çek Cumhuriyeti'ndeki yüksek rakımlı bölgelere kurulmaya başlamıştır. Kuzey-Orta Polonya'da kurulan yerleşkeler, etraflarında nispeten daha küçük boyutlarda uydu yerleşim yerleri bulunan geniş ölçekli ikametgâh birimleridir. Macaristan'daki Zengövarkony, Slovakya'daki Svodin ve Zlkovce, Moravia'daki Tesetice-Kyjovice ile Avusturya'daki Friebritz ve Falkenstein yerleşkelerinin hepsi Lengyel kültürüne ait olup, boyutları 20-30 hektar arasında değişmektedir. Bunların yanında, Polonya'daki Nowa Huta gibi, yalnızca birkaç hektarlık alana yayılmış olan küçük yerleşkelerde bulunmaktadır. Lengyel ve Rössen toplulukları ikizkenar yamuk şeklinde (trapezoidal) uzun evler ve dikdörtgen planlı yapılar inşa etmişlerdir. Polonya'da Brzesc Kujawski ve Oslonki, Slovakya'da Jelsovce ve Çek Cumhuriyeti'nde Postoloprty isimli Lengyel yerleşkeleri ile Almanya'daki İnden I isimli Rösen Yerleşkesi'nde çok sayıda uzun ev bulunmaktadır. Brzesc Kujawski kazı alanında kazıları tamamlanan 50 adet ev yer almaktadır. Trapezoidal Lengyel evlerinin uzunlukları 15-40 metre arasında genişlikleri ise 6-10 metre arasında değişmektedir. Bu evlerin inşası ve ısınma ihtiyacı gibi diğer bazı sebepler dolayısıyla büyük miktarlarda odun tedarik edilmesi gerekmiştir.

M.Ö. 4500-4000 arasında var olan Tiszapolgar gruplarına ait yerleşke boyutları (0.5-1.0 hektar arası)da içlerinde barındırdıkları evler de (5-6 metre uzunluğunda) tipik olarak küçüktürler. Huni Ağızlı Seramik Kültürü'ne ait yerleşkelerin boyutları ise bulundukları çevre koşullarına göre değişmekte olup; Orta Avrupa'nın löslü toprakları üzerine kurulmuş olanlar, Kuzey Avrupa Ovası üzerine kurulmuş olanlardan farklıdır. Güneydoğu Polonya ile Kuzeybatı Ukrayna'da küçük, orta ve büyük ölçekli Huni Ağızlı Seramik yerleşkeleri bulunmuştur. Polonya'daki Bronocice örneğinde görüldüğü gibi, bazı Huni Ağızlı Seramik yerleşkeleri hem boyut olarak büyük hem de düzen bakımından karmaşıktırlar. Yüksek bölgelere, birbirlerinden birkaç kilometre ötede olacak şekilde kurulmuş olan yerleşkeler muazzam sayı ve çeşitlilikte arkeolojik materyal içermektedir. Bu yerleşkelerin, etraflarına yayılmış olan daha küçük boyutlu yerleşim birimlerini, siyasi olarak kontrol altında tuttukları düşünülmektedir. Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) evleri boyut olarak birbirinden farklıdır. Orta Avrupa'da kalas ve kil kullanılarak inşa edilmiş, büyüklü küçüklü, çok sayıda dikdörtgen planlı ev

bulunmaktadır.

M.Ö. 3500-3000 civarında Orta Avrupa'daki geniş yerleşim birimlerinin büyük bir kısmı yok olur. Arkeologlar bu durumu Doğu Avrupa'daki göçebe toplulukların bölgeyi istila etmiş olmalarına bağlamakla birlikte, ekolojik değişimlerin de böyle bir sonuç doğurmuş olma ihtimali yüksektir. Lengyel ve Rössen yerleşkelerinden toplanan zengin içerikli verilerin aksine Globular Amphora, İp Baskılı Seramik ve Çan Ağızlı Seramik kültürlerinin konutsal mimarileri konusunda çok az bilgi toplanabilmiştir. Bu kültürler hakkındaki bilgilerimizin çoğu mezar kazılarından gelmektedir. Mevsimlik Globular Amphora yerleşkeleri 0.1-0.5 hektar arasında; nadir bulunan sabit yerleşkeler ise 1.0 hektar civarındadır ve 10 ila 55 metre kare arasında değişen birkaç tane kare veya trapezoidal planlı evden oluşmaktadır.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün ortaya çıkışı ile birlikte (M.Ö. 2900-2400) tümülüs sayısında bir artış meydana gelmiştir. Bu kültürün de sabit yerleşke sayısı az olup, genellikle mevsimlik yerleşkelerde ikamet etmişlerdir. Doğu Baltık Sahilleri'nde, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün, Haffküstenkultur veya Rzucewo olarak da bilinen Bay Coast koluna ait dikdörtgen planlı ahşap evlerin kalıntıları bulunmuş olup, diğer alt kollara ait mimari kalıntılar yok denecek kadar azdır. Dil aileleri ve etnik kökenleri belirlemek adına çanak-çömlek ve araç-gereç benzerliklerinden yola çıkan arkeologlar uzunca bir süredir Corded Ware (İp Baskılı Seramik) ve Globular Amphora kültürlerinin kökenleri üzerine tahminler yürütmektedir. Bazı arkeologlar bu kültürleri Hint-Avrupa dillerini konuşan topluluklarla bağdaştırırken; her iki kültürün de Tümülüs geleneğini benimsemiş olması, çanak-çömleklerindeki ip baskılı desenlerin benzerliği ve savaş balatalarına olan düşkünlüklerinden yola çıkan diğer bazı arkeologlar, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün köken olarak Güney Rusya ve Ukrayna'da yaşamış olan Çukur Mezar (Yamnaya) Kültürü'ne dayandığını savunmaktadırlar.

EKONOMİ

Lengyel, Rössen ve Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) insanları çiftçilik ve hayvancılığı bir arada yürüttükleri karma ekonomilerini devam ettirmişlerdir. Orta Avrupa'nın yüksek kesimlerindeki löslü topraklar yoğun tarımsal faaliyetlere maruz kalmıştır. Lengyel ve Rössen

topluluklarının en önemli besin kaynağı buğday olmakla birlikte mercimek ya da bezelye gibi bahçe bitkileri de yetiştirmişlerdir. Evcilleştirdikleri hayvanlar; en çok sığır olmakla beraber domuz, koyun ve keçidir. Aynı zamanda köpekleri de evcilleştirdikleri bilinen bu insanların kalıntıları arasında at kemiklerinin yer aldığı tarihler M.Ö. 4000'den sonrasına denk gelmektedir. Tüm bunların yanında balıkçılık, avcılık ve yabani bitki, tohum veya yemiş toplama faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Toplanan yabani bitkiler sadece yiyecek olarak tüketilmekle kalmamış, ilaç yapımında ve sepet üretiminde de kullanılmışlardır. Bazı Lengyel yerleşkelerinde faunal kalıntıların %50-60 kadarını yabani hayvan kemikleri oluşturmaktadır.

Oldukça basit bir tarım hayatı sürdürüldüğüne göre; bazı yıllar son derece verimli geçerken bazı yıllar kötüye gitmiş, böylesine bir durumda da avcılık ve toplayıcılık becerileri, ölüm- kalım arasındaki ince çizgide, belirleyici bir rol üstlenmiş olmalıdır. Geç Neolitik insanların avladıkları hayvanlar, et ihtiyaçlarının büyük bir kısmını karşılamalarının yanında araç-gereç, kıyafet ve süs eşyası üretebilmeleri açısından da oldukça zengin birer ham madde görevi görmüşlerdir. Avcılığın toplumsal ilişkiler veya cinsiyet ayrımı üzerinde oynadığı rolü kestirebilmek zordur. Muhtemelen erkekler yaban öküzü gibi iri yapılı hayvanların peşinden giderken, kadınlar ve çocuklar daha küçük boyutlu hayvanları avlamış veya kapana kısırmışlardır. Yaban öküzü avlamanın avcıya kazandırdığı itibar, karaca avlamanın kazandırdığı itibardan daha fazladır.

Sürü yetiştiriciliği, Globular Amphora, Baden ve Corded Ware (İp Baskılı Seramik) toplumlarının hayatında çok daha önemli bir yer kaplamıştır. Sabit yerleşkelerinin azlığı, arkeologları bu kültürlerin göçebe çobanlıkla geçindiklerini düşünmeye itmiştir. Fakat, bu fikir arkeolojik verilerle örtüşmemektedir. Globular Amphora ve İp Baskılı Seramik Kültürü'ne ait mezarlar sığır kemiklerinin yanında domuz kemikleri ile dolup taşmaktadır. Domuzlar güdülebilen hayvanlar olmadıkları için, bu hayvanların kemiklerinin varlığı bahsi geçen kültürlerin konar-göçer değil, yerleşik bir hayat benimsediklerini gösterir.

M.Ö. 4000'lere gelindiğinde Orta Avrupa'nın geniş ormanlık alanlarının büyük bir kısmı ağaçlardan temizlenmiş, hatta bazı bölgelerde ormanlık-step ortamları oluştuğu için insanların daha büyük hayvan sürüleri gütmeye konusundaki cesaretleri artmıştır. Orta Avrupa'da sığır ve ko-

yunların ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında çayırarda otlatılmaları mümkün iken, kış aylarında ağıllara çekilip yemle beslenmeleri gerekmektedir. Bu durum insanları mevsimsel olarak yer değiştirmeye yöneltmiş olabilir. Corded Ware (İp Baskılı Seramik) toplulukları, ekonomik adaptasyonlarında bölgelere göre farklılıklar göstermektedir. İsviçre’de yaşayan gruplar genellikle çiftçilikle geçinirken, Doğu Baltık Kıyıları’nda yaşayanlar çoğunlukla fok balığı avlayarak geçinmişleridir. Güney Polonya’da yaşayan gruplar ise yaylacılık ekonomilerini benimsemişlerdir.

TİCARET

Geç Neolitik toplulukları arasında ham maddelerin, işlenmiş ürünlerin ve hatta fikirlerin geniş çaplı bir değiş tokuşu söz konusu olmuştur. Topluluklar bazen belli ham maddelere ilk-elden erişemedikleri için ellerinde olmayan ham maddeleri başka topluluklardan temin etmişlerdir. Örneğin, Polonya’nın Krakow ilinde çıkarılan Jura çakmak taşı, An-nopol Bölgesi’nden çıkarılan Swieciechow çakmak taşı, Krezimionki Opatowskie bölgesinden çıkarılan çizgili çakmak taşı ve Almanya’nın Rügen ilinden çıkarılan çizgisiz çakmak taşı, Orta Avrupa’daki Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) yerleşkeleri arasında sıklıkla değiş tokuş edilmektedir. Bu çakmak taşları jeolojik olarak ait oldukları bölgelerden kilometrelerce ötelere taşınmışlardır. Lengyel topluluklarının ticaretini yaptıkları ham maddeler arasında 0.5-1.0 kg ağırlığındaki briketler içinde taşıdıkları çakmak taşı, taş, bakır, deniz kabukları, obsidiyen ve tuz bulunmaktadır.

Kara taşımacılığı zor olduğu için, nehirler ve nehir kolları ticaret rotalarında önemli bir rol oynamıştır. Lengyel mezarlarında bol miktarda bakırdan yapılmış süs eşyaları, boncuklar, spiraller ve diskler bulunur. Kuzey-Orta Polonya’da bulunan bakır eserler buraya en az 500 kilometre öteden, Karpatlar tarafından getirilmiştir. Bu tarz ticaret mallarının günlük hayata pek bir fayda sağladığı söylenemez ama belirli kimselelerin sosyal rütbelerini veya zenginliklerini gözler önüne sermek gibi bir işlevleri olmuş olabilir. Bu eşyalar, ayrıca, nesilden nesile aktarılmak yerine, genellikle mezar hediyeleri olarak gömülmüşlerdir.

ÇAKMAK TAŞI MADENCİLİĞİ VE TUZ ÜRETİMİ

İnsan bedeninin tuz maddesine ihtiyacı vardır. Verilerden anladığımız kadarıyla Paleolitik ve Mezolitik çağlarında yaşamış olan topluluklar bu ihtiyaçlarını avladıkları yabani hayvanların etinden yeteri kadar gidermişlerdir. Fakat Neolitik çiftçilerin temel olarak tuz yoksunu tahıllar ile beslenmeleri sebebiyle tuz ihtiyacını dışarıdan karşılamaları gerekmiştir. Bilinen en eski tuz üretimi Lengyel grupları tarafından yapılmıştır. İnsanlar bu iş için akarsulardan faydalanmışlardır (örneğin Kuzeydoğu Polonya’daki Wieliczka bölgesindeki akarsular). Arkeolojik kalıntılar arasında, kimyasal analizleri sonucunda tuz üretiminde kullanıldıkları ortaya çıkan çanaklar bulunmaktadır. Doğu Almanya’nın Saale Vadisi’ndeki Geç Neolitik tarihli yerleşkelerden çok sayıda tuz üretim çanağı çıkarılmıştır.

O dönemlerde odun kesmek için kullanılan baltalardan tutun da silahlara ve hatta ayinsel uygulamalarda kullanılan araç gereçlere kadar hayatın her alanında çakmak taşından faydalanılmıştır. Dolayısıyla insanlar Almanya’daki Kleinhems, Avusturya’daki Mauer ve Polonya’daki Krezimionki Opatowskie bölgesinde yer alan çakmak taşı kaynaklarını yoğun oranda sömürmüşlerdir. Özellikle Krezimionki Opatowskie bölgesi, ilk olarak Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) toplulukları tarafından kullanılmış olan çizgili çakmak taşı bakımından oldukça zengindir. Buradaki çakmak taşı çıkarım oranı Globular Amphora döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. 4 kilometre uzunluğunda, bir ucu 30 diğer ucu 120 metre genişlikte bir alan içine derinlikleri 4-11 metre arasında değişen yaklaşık bin adet maden kuyusu açılmıştır. Kuyuların içinde geyik boynuzundan yapılmış kazıma aletleri ve taş baltalar gibi pek çok madencilik aleti bulunmuştur. Madenden çıkarılan çakmak taşları ile binlerce balta ve keski üretilmiştir. Globular Amphora mezarlarında sıklıkla rastlanan çizgili çakmak taşı baltaları, bu taşın yararlı bir ürün olarak kullanılmasının yanında, toplumun gözünde büyük bir değerinin olduğunu da göstermektedir. Çizgili çakmak taşları, değiş-tokuşlar sayesinde Krezimionki Opatowskie’nin 600 km uzağına kadar taşınmışlardır.

SAVAŞ ORTAMI

Geç Neolitik’te çatışmaların baş gösterdiğini kanıtlar nitelikteki arke-

olojik deliller arasında savaş baltaları, ok uçları, insan iskeletleri üzerinde silahlar vasıtasıyla açılmış olan kesikler ve yerleşkelerin etrafındaki savunma hatları yer almaktadır. Pek çok yerleşkenin etrafı V-kesitli hendekler ve çitlerle çevrelenmiştir ancak bu alanların savunma haricinde işlevleri de olmuştur. Bazı yerleşkelerin hendeklerinde ayınlar düzenlenmiş, bazıları da sürü hayvanlarının kaçmasını önlemek amacıyla açılmışlardır. Hatta Çek Cumhuriyeti'nde yer alan Makrotrasy Yerleşkesi'nin çevresindeki hendeğin astronomik gözlem amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir.

Savunma hatlarının inşası, çeşitli hane halklarının ve toplulukların ortaya ortaklaşa bir iş gücü koyduklarına işaret etmektedir. Lengyel yerleşkelerinin (Çek Cumhuriyeti'nde Hluboké Masovky, Slovakya'da Zlkovce, Avusturya'da Falkenstein ve Wetzleindorf) etrafındaki hendekler 5-12 hektar arasında, oldukça geniş alanları çevrelemektedir. Slovakya ve Çek Cumhuriyetindeki yerleşkelerin yalnızca çevresinde değil iç kısımlarında da savunma hattı ile çevrelenmiş bölgeler bulunmaktadır. Örneğin Slovakya, Svodin'deki yerleşkenin 30 hektar gibi devasa bir bölümü hendekle çevrilmiş olup, bu bölgenin içinde farklı iş dalları için ayrılmış olan iki ayrı bölge savunma hatlarıyla koruma altına alınmıştır. Evler, bu bölgenin dışında yer almaktadır.

Mezarlardan toplanan verilere bakıldığında, savaş ve çatışma ortamına giren kişilerin erkeklerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Silah olarak kullanılma olasılıkları yüksek olan kemik baltalar ve ok uçları, Polonya'daki Brzesc Kujawski kazı alanında da görüldüğü üzere, genellikle erkek mezarlarında bulunmaktadır. İp Baskılı Seramik Kültürü'nün (M.Ö. 2900-2400) hayvancılık ekonomisini benimsediği hipotezine ek olarak mezarlarında çok sayıda savaş baltası bulunuyor olması, ortama hakim olan savaş koşullarının kanıtı olarak değerlendirilmektedir. Sürü hayvanları, hareket halinde olan emtialar oldukları için, çalınmaları ihtimali yüksektir. Hayvan hırsızlıkları, o dönemde ortamda, savaş yanlısı bir değerler sisteminin gelişmiş olmasına sebep olmuş olabilir.

DEFİN UYGULAMALARI

Geç Neolitik insanların benimsedikleri defin uygulamaları oldukça çeşitlidir. Lengyel, Rössen ve Tiszapolgar toplulukları ölülerini mezarlıklara gömdükleri gibi, evlerinin içine veya çevresine gömmeyi tercih

ettikleri de olmuştur. Macaristan'da Zengövarkony ve Aszod illerinde, Slovakya'da ise Svodin'de Lengyel Kültürü'ne ait mezarlıklar bulunmuş olup; Svodin'de 161 adet mezar kazısı yürütülmüştür. Diğer bölgelerdeki Lengyel definleri ise, Polonya'daki Kujavia Yerleşkesi'nde olduğu gibi, yerleşkelerin içine gömülmüşlerdir. Büyük ihtimalle, yaşayanlardan ayrı tutulmaması gerektiği düşünülen ölülerin, sembolik olarak yerleşkede yaşamaya devam ettiklerine inanılmıştır. Çoğunlukla tek bir kişinin gömüldüğü mezarlara ölümler doğu-batı doğrultusunda uzunlamasına yatırılmışlardır. İki kişinin gömüldüğü mezarlarda genellikle bir kadın ve bir çocuk iskeleti bulunmaktadır. Kremasyon definleri çok nadir görülür.

Fünnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) grupları daha farklı bir defin uygulaması benimsemişlerdir. Kuzey Almanya ve Kuzey Polonya'da Megalitik geleneğini andıran, etkileyici lahitler bulunmaktadır. Kuzey Polonya'daki Kujavian tipi Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) Tümülüsleri taş ve toprak kullanılarak inşa edilmiştir. İkiz kenar yamuk şeklinde bir plana sahip olan bu Tümülüslerin boyları 25-150 metre arasında değişmekte olup; enlerinin uzun kenarı 4-10 metre arasında, kısa kenarı ise 3-5 metre arasında olabilmektedir. Genellikle bir veya iki kişinin gömüldüğü bu mezarların duvarları geniş kaya kütlelerinin yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Kadın ve erkeklerin mezar hediyeleri birbirinden farklıdır. Tiszapolgar mezarlığında görüldüğü üzere, erkek mezarları çakmak taşı ve bakırdan yapılmış aletler ve silahlarla dolu iken kadın mezarlarına çoğunlukla seramik eserler bırakılmıştır. Erkek mezarları kadın mezarlarına oranla çok daha zengin görünmektedir.

Globular Amphora mezarlarında belirgin bir çeşitlilik söz konusudur. En karakteristik mezarları 2.5-6.0 metre uzunluğunda, 1.0-2.0 metre genişliğindeki sanduka tipindeki taş mezarlardır. Genişçe bir çukurun üstüne yerleştirilen bu mezarların üzerleri toprak ve taş yığınlarıyla kapatılmıştır. Taşların kullanılmadığı, mezar duvarlarının kalaslarla belirlendiği mezarlar da bulunmaktadır. Kuzey Almanya'da yer alan Huni Ağızlı Seramik Kültürü'ne ait megalitik yapılar genellikle mezar olarak kullanılmışlardır. Bir mezarda beşten fazla iskelete rastlanmamakta ve ölümler dizleri karınlarına çekik vaziyette yatırılmaktadırlar. Bütün halde kalmış iskeletlere çok nadir rastlanır, iskelet kemikleri genellikle eklem yerlerinden ayrık vaziyette bulunurlar. Bunun nedeni ölen kimselerin, ağaçların veya özel olarak kurulmuş iskelelerin üzerinde, etleri tamamen

kemiklerinden ayrılana dek bekletildikten sonra gömülmeleri olabilir. En sık görülen mezar hediyeleri arasında çanak-çömlekler, çakmak taşından yapılmış baltalar, hayvan kemikleri özellikle de evcil veya yabani domuzların alt çene kemikleri yer almaktadır.

SAĞLIK VE PALEOPATOLOJİ

Mezarlarda bulunan iskeletler üzerinde yürütülen paleopatolojik çalışmalar sonucunda bu dönemlerde insanların başından geçen hastalıklar, vücut bozuklukları ve dejeneratif süreçler konusunda önemli bilgilere ulaşılmıştır. Macaristan'daki Tiszapolgar mezarlığından çıkarılan iskeletlerde tespit edilen hastalıklar, patolojik durumlar ve sakatlıklar şu şekildedir: kol felci, kafatası deformasyonu, kemik erimesi, omurilikte sinir bozukluğu (nevroz hastalığı), omurga kırıkları, kafa yaralanmaları, beyin tümörü, omurga sertleşmesi ve eklem iltihabı. Tiszapolgar gruplarında hasta veya sakat kişiler yalnızca diğerlerinin yardımıyla yaşamlarını sürdürebilmişlerdir. Bu insanların ortalama yaşam süreleri kabaca 30 yıldır. Tiszapolgar mezarlığına gömülen 54 kişiden sadece 10 tanesi 50 yaş ve üzerini görebilmiştir, demek ki bu insanlar ancak %18.5 bir şansla 50 yaşına kadar yaşayabilmişlerdir. Çocukların yarısı 12 yaşında yaşama veda etmişlerdir. İskeletlerin ortalama boy uzunluğu erkeklerde 170 cm, kadınlarda 160 cm'dir fakat yaşamına devam edebilen kimselerin boylarının bu ölçümlerden biraz daha uzun olabileceği düşünülmektedir.

RİTÜELLER

Ritüel uygulamalarına dair bilgilerimiz insan ve hayvan biçimli figürinler, antropomorfik (insan biçimli) ve zoomorfik (hayvan biçimli) çanak-çömlekler, mezarlıklar ve dini değerleri olabilecek bazı yapılardan gelmektedir. Bütün Geç Neolitik insanların kendilerine has ritüel uygulamaları bulunur. Pişmiş külden üretilmiş olan figürinlerin, özellikle kadın biçimli olanların, ayinlerde kullanılmış oldukları kanısı yaygındır. Figürinlere yüklenen çeşitli değerler olması mümkündür. Eğitsel amaçlı kullanılmış olabilecekleri gibi; ataları temsil etmiş, oyuncak olarak kullanılmış veya iyileştirici ve sihirli güçleri çağırmada aracılık etmiş olma ihtimalleri yüksektir. Kuzey-Orta Avrupa'da insan ve hayvan

biçimli figürinlere rastlamak zorduk ancak Güney bölgelerde örneğin Macaristan'da çok sayıda figürin bulunmuştur.

Ritüellerde kullanılmış olabilecekleri düşünülen iki tip Lengyel çanağı bulunur. Birinci stil çanakların üzeri figüratif olarak tasvir edilmiş insan ve hayvan resimleri; ikinci stil çanakların üzeri bedenün çeşitli parçalarının (örneğin, burun) resimleri ile süslenmiştir. Etrafı hendeklerle çevrelenmiş, dört girişli, çember planlı Lengyel yerleşkelerinin törenler için tasarlandıkları düşünülmektedir. Globular Amphora ve İp Baskılı Seramik kültürlerinin ritüel uygulamaları hakkındaki en önemli veriler mezarlardan toplanmıştır. Globular Amphora gömüleri ve mezarlarında bolca bulunan domuz kemiklerinden anlaşıldığı kadarıyla hayvanların bu insanların cenaze törenlerinde ve özel ziyafetlerinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Globular Amphora ve Baden kültürlerinin kalıntıları arasında sığır kemikleri de çoğunluktadır. Bu kemikler; sürü hayvanlarının ekonomi alanında, törenlerde ve sosyal itibarın ifşa edilmesinde bir hayli önemli bir yer kapladıklarına işaret ediyor olabilir. Bu toplulukların törenler sırasında bira ve bal likörü gibi alkollü içecekler tüketmiş olmaları da olasılıklar dahilindedir. Baden Kültürü'ne ait kulplu maşrapalar, kupalar ve diğer bazı seramik eserler alkollü içecek çeşitlerinin giderek arttığını gösterir niteliktedir.

Ayrıca Bkz. **Neolitik Avrupa'daki Uzun Höyük Mezarlar** (2. Cilt, 3. Bölüm); **Brzesc Kujawski** (2. Cilt, 4. Bölüm); **Karpatlar Havzası'ndaki Çember Planlı Neolitik Yerleşkeleri: Rondeller** (2. Cilt, 4. Bölüm); **Batıdan Doğuya İp Baskılı Seramik Kültürü** (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bakker, Jan Albert, Janusz Kruk, Albert E. Lanting ve Sarunas Milisauskas. "The Earliest Evidence of Wheeled Vehicles in Europe and the Near East." *Antiquity* 73, no. 282 (1999): 778-790.

Bognár-Kutzián, Ida. *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. Budapest, Hungary: Hungarian Academy of Sciences, 1963.

Bogucki, Peter I. *Forest Farmers and Stockherders: Early Agriculture and Its Consequences in North-Central Europe*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1988.

Gimbutas, Marija. *The Civilization of the Goddess: The World of Old Europe*. San Francisco: Harper, 1991.

Grygiel, Ryszard ve Peter Bogucki. "Early Farmers in North-Central Europe: 1989-

368 Antik Avrupa

1994 Excavations at Osłonki." *Journal of Field Archaeology* 24, no. 2 (1997): 161-178.

Hodder, Ian. *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Blackwell, 1990.

Kempisty, Andrew ve Piotr Włodarczak. *Cemetery of the Corded Ware Culture at Żerniki Górne*. Çeviren Andrzej Lewandowski. Warsaw, Poland: University of Warsaw, 2000.

Kruk, Janusz. *The Neolithic Settlement of Southern Poland*. Ed. J. M. Howell ve N. J. Starling. Çeviren M. Hejrowska. Oxford: BAR International Series, no. 93. Oxford: British Archaeological Reports, 1980.

Midgley, Magdalena S. *TRB Culture: The First Farmers of the North European Plain*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992.

Milisauskas, Sarunas, ed. *European Prehistory: A Survey*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002.

Milisauskas, Sarunas ve Janusz Kruk. "Archaeological Investigations on Neolithic and Bronze Age Sites in Southeastern Poland." *Case Studies in European Prehistory*. Ed. Peter Bogucki, s. 63-94. Boca Raton, Florida: CRC Press, 1993.

Pavúk, Juraj. "Lengyel-Culture Fortified Settlements in Slovakia." *Antiquity* 65, no. 247 (1991): 348-357.

Sherratt, Andrew. *Economy and Society in Prehistoric Europe: Changing Perspectives*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1997.

Whittle, Alasdair. *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1996.

BRZESC KUJAWSKI

PETER BOGUCKI

Brzesc Kujawski (*Brzeş Kuyavski* diye okunur) Yerleşkesi M.Ö. 4500-4000 arasında Kuzey-Orta Polonya'nın alçak ovalarında görölme-ye başlayan büyük Neolitik yerleşkelerinden biridir. Yerleşim alanı olarak en sık tercih edilen Kujavia Bölgesi, Vistula Nehri'nin batı kıyısında yer almakta olup, üzerinde çok sayıda göl, akarsu ve bataklık bulunan, dalgalı bir arazidir. Brzesc Kujawski ve benzeri yerleşkeler, Kuzey Avrupa'nın alçak arazileri üzerinde kurulmuş ilk geniş ölçekli ziraat yerleşkeleri olmaları ve bulundukları yerin güneydeki çiftçi topluluklar ile kuzeydeki avcı-toplayıcılar arasında bir sınır niteliği taşıması sebebiyle son derece önemlidir.

Aslında tarım, Kujavia Bölgesi'ne yaklaşık 1.000 yıl önce şeritli Bant Seramik Kùltürü (Linear Pottery) tarafından getirilmiştir fakat çiftçilerin bu yeni topraklara ve arazi koşullarına alışabilmeleri çok uzun sürmüştür. O dönemlerde, şeritli Bant Seramik Kùltürü'ne ait küçük yerleşim birimleri Mezolitik Çaę'ın yerli avcı-toplayıcı topluluklarının arasında sınır karakolları gibi görünmektedir. Birkaç yüzyıl sonra, yaklaşık M.Ö. 4500 civarında Brzesc Kujawski, Osłonki, Kruzsza Zamkowa ve diğer bazı bölgelerde büyük Neolitik yerleşkeleri kurulmaya başlamıştır. Bu alanları işgal eden toplulukların kökeni şeritli Bant Seramik Kùl-

türü'ne dayanıyor olsa da asıl ait oldukları kültür grubu Geç Neolitik'te Macaristan'ın Lengyel Köyü'nde ortaya çıkan Lengyel Kültürü'dür. Brzesc Kujawski ve komşuları kendilerine has özellikler göstermekte olup, "Brzesc Kujawski Grubu" olarak isimlendirilmektedir.

Brzesc Kujawski'deki Neolitik yerleşke 1933 yılında, Smetowo Gölü sınırındaki tarlalarında biriken çakılları kazımakta olan çiftçilerin bir takım çanak-çömleklere ve iskeletlere rastlamaları sonucunda keşfedilmiştir. Şans-eseri yakınlarda bir yerde kazılar yürütmekte olan arkeolog Konrad Jazdzewski'nin (1908-1985) bu durumu öğrenmesiyle birlikte, potansiyel olarak büyük önem taşıyan bölgede, ivedi bir kazı çalışması başlatılmıştır. Takip eden 6 yıl boyunca 10.000 metrekareden fazla bir alandaki yüzey toprağının tamamını kazımış olan Jazdzewski II. Dünya Savaşı'ndan önce keşfedilen en büyük Neolitik yerleşkeyi gün yüzüne çıkarmıştır.

Brzesc Kujawski Yerleşkesi'ndeki, yüzey toprağının yaklaşık 1 metre derinine, hatta bazen daha da derine inecek şekilde kazılmış olan uzun ve dar hendekler, bariz bir şekilde Lengyel Kültürü'ne aittir. Bu hendeklerin birleştirilmesi ile uzunlukları 20-30 metre arasında değişen, geniş kenarı 5-6 metre, dar kenarı 2-3 metre uzunluğunda olan ikizkenar yamuk şeklinde (trapezoidal) yapılar oluşturulmuştur. Hendeklerin içindeki dikine yerleştirilmiş kalas izleri, bu yapıların yerleşim birimi olarak kullanılmış olduğuna işaret etmektedir. Yapıların iç kısmındaki killi zeminlere oldukça büyük çukurlar kazılmıştır.

O dönemlerde, Neolitik Çağ insanlarının derme çatma çatılarla kapatılmış çukurlarda yaşadıklarına inanılmaktadır. Peki, o zaman bu trapezoidal yapıların gerçek işlevi nedir? Almanya'daki Köln-Lindenthal Yerleşkesi'nde kazılar yapmış olan arkeologlar bu yapıların ağıl veya tahıl depolama birimleri olarak kullanılmış olabileceklerini ileri sürmüşler, mesken olarak kullanılma ihtimallerini göz ardı etmişlerdir. Fakat Jazdzewski'nin asistanlarından birisinin "eğer böylesine çamurlu çukurlar içinde yaşayacak olsaydı, her gün kayıp düşmekten kemiklerinin paramparça olacağını" iddia etmesinin üzerine kafa yoran Jazdzewski, Brzesc Kujawski'deki Lengyel tipi kalaslı yapıların aslında gerçek Neolitik meskenleri olduğuna, çukurların ise başka bir amaca hizmet ettiğine kanaat getirmiştir.

En nihayetinde arkeologlar bu yapıların gerçekten mesken olarak inşa edildiklerini ve içlerindeki çukurların da bu meskenlerin duvarını sıva-

Resim 1: Brzesc Kujawski 4 numaralı kazı alanında bulunan uzun evlerin yerleşim planları. A= 1976-1984 arasında kazılan alanlar, B= 1933-1939 arasında kazılan alanlar, C= Çakıl Temizleme faaliyetleri esnasında tahrip edilmiş alanlar. Peter Bogucki'nin izniyle yayımlanmıştır.

makta kullanılacak olan kil tabakasının kazılması sonucunda oluştuklarını idrak etmişlerdir. Brzesc Kujawski'de hem 1930'lardaki Jazdzewski kazıları, hem de 70'ler ve 80'lerdeki Ryszard Grygiel ile Peter Bogucki kazıları sırasında, 50 adet ev keşfedilmiştir. Bu evlerin geniş kenarları güneybatı, dar kenarları kuzeybatı yönüne doğru bakmaktadır. Böylesine bir yönelişin ve evlerin ikizkenar yamuk şeklinde inşa edilmiş olmalarının altında yatan sebep tam olarak anlaşılamamıştır. Evlerin pek çoğunun dış cephelerinin birkaç farklı tarihe denk geliyor oluşundan anlaşıldığı kadarıyla, bu yapılar zaman içinde onarımdan geçmiş ya da yeniden inşa edilmişlerdir. Bazı evlerin zemininde bulunan yanmış kil tabakasından anlaşıldığı kadarıyla bu evler çıkan bir yangın sonucunda tahrip olmuşlardır. Evlerin yakınlarındaki killi çukurların içerisinde çöp birikintileri, hayvan kemikleri, yanmış tahıl tohumları ve kırık çanak-çömlek parçaları çıkarılmıştır. Diğer bazı çukurlar ise depo veya tahıl öğütme yerleri olarak kullanılmıştır. (bkz. Resim 1)

Brzesc Kujawski'deki evlerin aralarına dağılmış şekilde, yaklaşık 60 adet mezar bulunmuştur. Çoğu mezarın içinde cenin pozisyonunda ya-

Resim 2: Brzesc Kujawski'de bulunan Neolitik Çağ'a ait iskeletler. Başları güney-güneydoğu istikametine yerleştirilmiş olan iskeletlerden erkek olanı sağ yanının üstüne, kadınlar sol yanlarının üstüne yatırılmış vaziyette. Peter Bogucki'nin izniyle yayımlanmıştır.

tınlarak elleri göğüs hizasına gelecek şekilde yerleştirilmiş iskeletler bulunmuştur. Kafaları güney veya güneydoğu istikametine doğru bakan mevhumların erkek olanları her zaman sağ yanlarına, kadın olanları ise her zaman sol yanlarına yatırılmışlardır. Bu durumun sebebi tam olarak bilinemese de, altında köklü bir inancın yattığı aşıkârdır. Erkek mezarlarına genellikle çakmak taşından yapılmış hançerler veya geyik boynuzundan yapılmış baltalar eşlik ederken, kadın mezarları bakır süs eşyaları, deniz kabuğundan boncuklar ve kemik bilezikler ile donatılmıştır.

Kujavia'da yer alan Brzesc Kujawski ve benzeri yerleşkelerde bulunan bakır eserlerin tarihlerinden anlaşıldığı kadarıyla bakır metali Avrupa'nın bu bölgesinde M.Ö. 4400 itibari ile kullanılmaya başlamıştır. Kaynağı tam olarak çözilememiş olmakla birlikte bu bölgeye bakırın yüzlerce kilometre ötedeki Alp'lerden veya Balkanlar'dan getirildiği düşünülmektedir. Yerleşkedeki bakır eserler genellikle bakırın eritilip çekiçlenerek şerit haline getirilmesi ile üretilmiştir. Kalıplanmış bakır eser bulunmamaktadır. Bakır ustaları bakır şeritlerinden boncuk, kolye ucu ve saç tokaları üretmişlerdir. Bazı mezarlar bakır eser bakımından oldukça zenginken, bazı mezarlar bakır eser içermemektedir (bkz. Resim 2). Kısa bir

süre sonra, bakır kaynaklarının kesilmesi sonucunda, Brzesc Kujawski'deki mezarların hiç birine bakır eşya bırakılamaz olmuştur.

Brzesc Kujawski'de yaşayan insanlar ve komşuları 200 kilometre öteden (Güney Polonya'daki bir kaynaktan) getirdikleri çakmak taşlarını kullanarak da eser üretmişler; eğer gerçekten keskin kenarlı bir alet üreteceklerse genellikle Kahverengi ve Jura çakıltaşlarını kullanmışlardır. Kullandıkları eşyalar arasında ayrıca yerel taşları yontarak elde ettikleri taş baltalar ve alageyik boynuzlarının kalın uçlarını kırıp bilemek yöntemiyle elde ettikleri kemik baltalar bulunmaktadır. Danimarka'da yürütülen deneyler sonucunda kemik baltaların yumuşak sebzeleri doğramak veya sürü hayvanlarını kesmek amacıyla kullanmış olabilecekleri ortaya çıkmıştır.

Brzesc Kujawski'deki çöp birikintileri arasında evcilleştirilmiş sığır, koyun, keçi ve domuz kemiklerinin yanı sıra alageyik, karaca, yaban atı ve kunduz kemikleri ortaya çıkmıştır. Kemiklerin çoğunun evcilleştirilmiş hayvanlara ait olmasından anlaşıldığı kadarıyla bu insanlar nadiren ava çıkmışlar; postları için kunduz avlamışlardır. Arkeologlar ayrıca kalıntılar arasında levrek ve turna balığı kılçıkları, çeşitli su kuşlarının kemikleri ve kaplumbağa kabukları bulmuşlardır. Tahıl kalıntıları arasında en fazla gernik buğdayı bulunmaktadır.

Brzesc Kujawski'nin 10 kilometre batısında Oslonki (*Osvonki* diye okunur) Yerleşkesi yer almakta olup, buranın kazıları 1989-1994 yılları arasında Peter Bogucki ve Ryszard Grygiel tarafından yürütülmüştür. Aynen Brzesc Kujawski Yerleşkesi gibi Oslonki de üç tarafı su kaynakları ile çevrili alçak bir tepenin üzerine kurulmuştur. Brzesc Kujawski'dekilere benzer 33 ev ve 80 adet zengin mezarın yanı sıra Oslonki'de yerleşkenin doğal su bariyerinden yoksun olan kanadında, savunma amacıyla açılmış olan bir hendek bulunmaktadır. Bu tarz bir yapıya şu ana kadar kazılan hiçbir Brzesc Kujawski Yerleşkesi'nde rastlanmamıştır. Oslonki'den biraz uzakta, gölün ötesinde yine uzun evler ve mezarların yer aldığı bir başka Neolitik yerleşke; Miechowice bulunur.

Brzesc Kujawski Grubu'na ait toplulukların yerleşim düzenlerini inceleyen bilim adamları M.Ö. 4500-4000 arasında Kuzey Avrupa Ovası'nı mesken tutmuş olan Neolitik toplumlarının yaşam biçimleri konusunda son derece önemli bilgiler edinmişlerdir. Yerleşkelerdeki her bir ev tek bir aile tarafından kullanılmış olup, bu insanlar çiftçilikle uğraşmış, hayvan yetiştirmiş, ihtiyaç oldukça da avlanmaya çıkmışlardır.

374 Antik Avrupa

Ölülerin evlerin yakınına gömülüyor olması geçmiş ve atalarla kuvvetli bağların kurulduğunun işaretidir. Bazı haneler uzak diyarlardan bakır ve çakmak taşı getirmek konusunda başarılı olmuşlar fakat edindikleri itibar kısa sürmüştür. Mezarlardaki iskeletlerin cinsiyete göre farklı yanlarına yatırılmış olması, derinlemesine bağlı kalınan ortak değerlerin varlığını kanıtlamaktadır.

Nihayetinde, Brzesc Kujawski ve Osłonki gibi yerleşkelerin üzerinde bulunduğu çiftçilik, hayvancılık ve avcılık için kullanılan arazilerin, ya da toprakların yapısı dayanıklı ve sürdürülebilir bir nitelik göstermediği için bu yerleşkeler bir süre sonra terk edilmişlerdir. Yani bu bölgelerin insanları kendilerine kalıcı yerleşim birimleri kurmaktansa arazi boyunca ordan oraya dolaşarak kısa süreler için kullanacakları yerleşkeler inşa etmişlerdir. Bununla birlikte, Brzesc Kujawski'deki uzun, trapezoidal şekilli evlerin izleri M.Ö. 3900-3400 arasında kurulan Funnel-Beaker evlerinde kendini göstermeye devam etmiştir.

Ayrıca bkz. Orta Avrupa'nın İlk Çiftçileri (2. Cilt, 3. Bölüm); Neolitik Avrupa'daki Uzun Höyük Mezarlar (2. Cilt, 3. Bölüm); Orta Avrupa'da Geç Neolitik ve Bakır Çağları (2. Cilt, 4. Bölüm); Güney İskandinavya'da Tarımsal Faaliyetlerin Sonuçları (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bogucki, Peter. "A Neolithic Tribal Society in Northern Poland." *The Archaeology of Tribal Societies*. Ed. William A. Parkinson, s. 372-383. Ann Arbor, Mich.: International Monographs in Prehistory, 2003.

Bogucki, Peter ve Ryszard Grygiel. "Neolithic Sites in the Polish Lowlands: Research at Brzesc Kujawski, 1933-1984." *Case Studies in European Prehistory*. Ed. Peter Bogucki, s. 147-180. Boca Raton, Fla.: CRC Press, 1993.

———. "Early Farmers of the North European Plain." *Scientific American* 248, no. 4 (1983): 96-104.

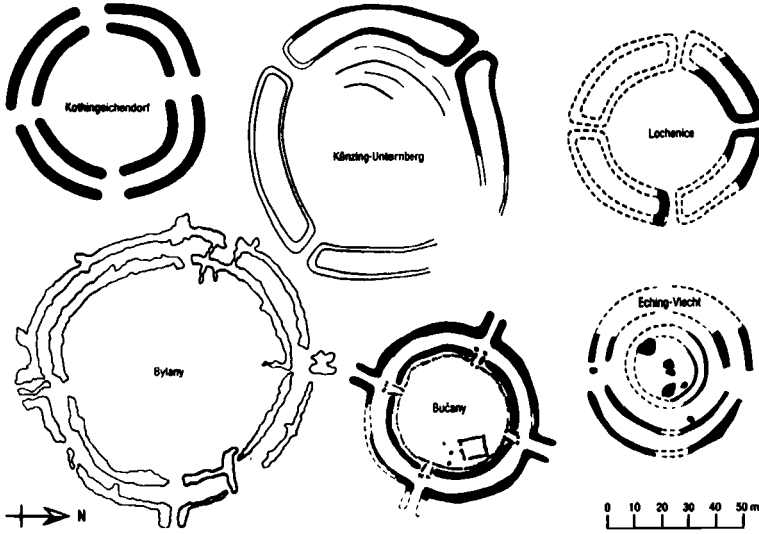
KARPATLAR HAVZASI'NDAKİ ÇEMBER PLANLI NEOLİTİK YERLEŞKELERİ: RONDELLER

MAGDALENA S. MIDGLEY

Hendekler, setler ve tahta çitlerin birlikte kullanılmasıyla inşa edilmiş olan düzgün çember planlı Rondeller, Orta Avrupa'nın en esrarengiz Neolitik yerleşkeleridir. İlk örneği 1885 yılında Bohemya'nın Kyrp Kasabası'nda keşfedilmiş olan rondellerin Orta Neolitik'in en önemli yapılarından biri olduğunun farkına varılması 1970'lerde Moravia ve Slovakya'da kapsamlı kazı çalışmaları yürütülene kadar mümkün olmamıştır. Çok az sayıda rondelde kazı yapılabildiği için bu siteler hakkındaki bilgilerimizin çoğu hava keşiflerine dayanmaktadır. Kısıtlı sayıda ki dağılımları, nispeten dar bir horizontda inşa edilmiş olmaları ve haklarındaki muammalı veriler göz önüne alındığında bu yapıların daha uzunca bir süre ateşli tartışmalara yol açacakları kesindir.

Rondellerin en çok merak uyandıran özelliklerinden birisi; yalnızca Orta Avrupa'da, batıda Bavyera'dan doğuda Slovakya'ya kadar, nispeten küçük sayılabilecek bir alanda bir de Macaristan'ın bir kaç bölgesinde kurulmuş olmalarıdır. Bavyera'daki birkaç örneğin haricinde, şu ana kadar keşfi yapılan tüm rondellerin, tarihöncesinin en önemli iletişim ağı olan Tuna Nehri'ne doğru bir konum rotası bulunur.

Fakat son yıllarda yapılan çalışmalarla, özellikle de Orta Avrupa'da 1980'lerde cereyan eden siyasi gelişmeler neticesinde hava keşiflerine

Resim 1: Orta ve Yukarı Tuna Bölgesi'ndeki Rondel Planları. Podborsky'nin 1988 tarihli çalışmasından uyarlanmıştır.

müsaade edilmesi ile birlikte, rondellerin çok farklı bir dağılımı olabileceği yönündeki beklentiler artırmıştır. Örneğin Saxony'de yürütülen kapsamlı bir hava keşfi sonucunda yeni rondellerin varlığı tespit edilmiş olup; kuzeydeki uzak bölgelere kadar yayıldıkları belirlenmiştir. Önümüzdeki günlerde çok daha fazla sayıda rondelin gün ışığına çıkma ihtimali yüksektir.

20. yüzyılın son dönemlerinde yapılan kazılardan anlaşıldığı kadarıyla rondeller inşaatlarının ardında çok kısa süreler için kullanılmışlardır. Bağlantılı oldukları gruplar: Geç Şeritli Bant Seramik Kültürü (*Stichbandkeramik*) IVa seviyesi, Lengyel Kültürü Ia seviyesi ve Oberlauterbach Kültürü'dür. Mevcutta bulunan radyo karbon tarihleri M.Ö. 4800-4500 arasına denk gelmekte olup, büyük bir çoğunluğu M.Ö. 4700 civarı tarihlidir. Dolayısıyla bu yapıların yalnızca 100-150 yıl boyunca, az sayıda nesil tarafından kullanıldıkları düşünülmektedir.

Rondellerin çevresindeki hendekler sayıları birden beşe kadar değişen eş merkezli çemberler oluşturacak şekilde kazılmışlardır (bkz. Resim 1). En klasik örneklerinde, yerleşkenin dışarıyla bağlantısını sağlayan, ana yönler üzerine yerleştirilmiş 4 adet dar giriş açıklığı bulunur. Genellikle hendeklerin iç kısmına, bazen de dışına gelecek şekilde yerleş-

tirilmiş olan kalas izleri yapının başka özellikleri de olabileceğine işaret etmektedir. Hendeklerin düzgün çembersel yapısı genel bir özellik gösteriyor olsa da her bir rondelin birbirinden farklı şekillerde tasarlanmış olması bu yapıların ortak bir plan çerçevesinde kurulmamış olduklarını göstermektedir. Bu özellik, rondelleri diğer bütün Neolitik yerleşimlerinden ayırmaktadır.

V kesitli hendeklerin derinlikleri 5 metreye kadar çıkabilmekte, genişlikleri de 8 metreyi bulabilmektedir. Bavyera'daki Künzing-Unternberg kazı alanında görüldüğü üzere, hendeklerin özellikle giriş açıklıklarına yakın kısımlarının belirli dönemlerde yeniden elden geçirilmesi söz konusu olmuştur (Künzing'deki hendekler 4 farklı zamanda 4 farklı yerinden tamir edilmiştir). Kesit profillerinden anlaşıldığı kadarıyla, hendeklerin genellikle koyu renkli hafif toprakların içlerine dökülmesi sebebiyle çok kısa sürede kapanmaları söz konusu olmuştur. İçlerindeki kültürel materyallerin kılığından da anlaşıldığı üzere bu hendekler çok kısa bir süreliğine açık kalmışlardır.

Çemberler, yerleşke alanının dışarıyla bağlantısını sağlayacak şekilde genellikle dört yerinden kesintiye uğramaktadır. Bu açıklıklar zaman zaman hendek terminalinin içeriye döndürülmesi (Avusturya'daki Hornsburg 3 isimli rondel) zaman zaman da dışarıya döndürülmesi (Slovakya'daki Svodin ve Bucany rondelleri ile Bohemya'daki Bylany rondeli) ile elde edilmişlerdir. Kimi zaman bağlantı uçlarının iç ve dış hendekleri birleştirdiği de görülmektedir (örneğin; Bavyera'daki Kothingeichendorf ve Künzing-Unternberg ile Avusturya'daki Friebritz 2 rondelleri). Açıklıkların kalaslar dikilerek daraltılması sonucunda, yerleşkeye giriş bölgeleri oldukça belirgin hale getirilmiştir. Morovya'daki Tesetice-Kyjovice rondeline görüldüğü üzere, kalasların bazen hendegın dışına dikilmesi de söz konusudur.

Rondellerin hangi amaca yönelik olarak inşa edildiklerinin bağlantısını kurmamızı sağlayan iç yapılar oldukça sınırlı sayıdadır. Bu açıdan Slovakya'daki Bucany rondeline ortaya çıkan dikdörtgen planlı küçük binalar oldukça müstesna yapıdadır. Bohemya'daki Bylany rondelinin içinde, düzgünce açılmış olan çukurlar, adak çukuru veya mezar olarak kullanılmış olabilir. Morovya'daki Tesetice-Kyjovice rondeline de içerisinde boyalı çanak çömleklerin ve bir insan kafatasının bulunduğu bir adet çukur keşfedilmiştir. Ancak bu oluşumlar, eş-zamanlı diğer bütün sitelerde bulunanlarla farklı özellikler göstermektedir.

Rondellerin sınıflandırılması; etraflarındaki hendek sayısına (tek, çift veya çok hendekli rondeller), geometrik şekillerine (çembersel veya düz rondeller) ve giriş açıklıklarının sayısına göre yapılmaktadır. Yapıların boyutları, içine sığabilecek insan sayısının ve inşaatlarına ayrılmış olan insan iş gücünün büyüklüğünün anlaşılabilmesi açısından önemlidir.

Bazı arkeologlara göre rondeller savunma amacıyla inşa edilmiş olup, etraflarındaki hendekler ve çitler, dış tehlikelerden korunmayı sağlamaktadır. Örneğin, arkeolog J. Pavuk, Slovakya'daki rondelleri savunma hatlı yerleşkeler kategorisine dahil etmiştir. Ancak, pek çok rondelin etrafı farklı yerleşkelerle çevrili olsa dahi kendi içlerinde yerleşim yapıldığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Yalnızca Bucany rondeline, varlığı bile tam olarak kesinleşmemiş bir binadan yola çıkarak, rondellerin savunma hatlı yerleşim birimleri olduğu kanısına varmak yanlış olabilir. Slovakya'daki Svodin, Moroya'daki Tesetice-Kyjovice ve Bohemya'daki Bylany rondellerinin çevresinde yerleşkeler bulunduğu doğrudur ama bu durum da rondellerin savunma ihtiyacı olduğu sıralarda kullanılan yapılar olduğu çıkarımını yapmaya yeterli değildir.

Işın açıkçası, rondellerin işlevini kanıtlar nitelikteki arkeolojik deliller yetersizdir. Açık arazide, küçük bir bölgeyi etrafına hendekler ve çitler çekmek suretiyle kapatma ihtiyacı, günümüz insanına anlaşılması zor bir olay gibi görünmektedir. Belki de pek çok bilim adamının bu yapıları dini uygulamalar ve ritüellerle bağdaştırmalarının altında böyle bir neden yatmaktadır. Bu sitelerin ilk olarak inşaa edilmelerinin ardından pek de fazla kullanılmadıkları hatta yıkılmaya terk edildikleri bilinmektedir. Demek ki, bu yapıları inşa eden insanlar için öncelikli olan şey, yapının içinde yürütülecek aktivitelerden ziyade "inşaat aktivitesi"nin ta kendisidir. Hatta Svodin ve Bylany rondellerinde görüldüğü üzere, bazen aynı hendek alanının üzerinin veya birazcık daha ilerisinin yeniden kazılması söz konusu olmuştur.

Rondel fenomeninin tarihte çok kısa bir süre yer alması (1-1.5 yüzyıl kadar) ve çok az sayıda kültürel bağlantı içermesi; Karpatlar Havzası'nda o dönemde yaşamakta olan insanların ani bir ihtiyaçla karşılaşmaları sonucunda bu yapıları inşa ettikleri anlamına geliyor olabilir. Bu ihtiyaçların arkasında ekonomik, sosyal ve siyasi faktörler olabileceği gibi çevresel faktörler de yatıyor olabilir. Belki de hepsi bir araya gelmişlerdir. Bu güne kadar rondellerin işlevleri konusunda, bu yapıların çevresel bir felaket sonucunda insanların meteorolojik ve astronomik

faaliyetleri gözlemleme ihtiyacı ile inşa edilmiş olduklarından tutun da, zengin kesimlerin kendi aralarında törenler düzenlemeleri için inşa edildiklerine, hatta aslında birbirinden kopmuş toplulukların yeniden bir araya gelebilmeleri için kurulmuş ortak tören alanları olduklarına kadar pek çok teori ortaya atılmıştır.

Ayrıca bkz. Bylany (2. Cilt, 3. Bölüm).

KAYNAKÇA

Midgley, M. S., I. Pavlů, J. Rulř ve M. Zápotocká. "Fortified Settlements or Ceremonial Sites: New Evidence from Bylany, Czechoslovakia." *Antiquity* 67 (1993): 91-96.

Pavlů, I., J. Rulř ve M. Zápotocká. "Bylany Rondel. Model of the Neolithic Site." *Památky archeologické: Supplementum* 3 (1995) 9-123.

Pavúk, J. "Lengyel-Culture Fortified Settlements in Slovakia." *Antiquity* 65 (1991): 348-357.

Petrasch, J. "Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa." *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 71 (1990): 407-564.

Podborsky, Vladimír. *Tesetice-Kyjovice 4: Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou* [Tesetice-Kyjovice 4: Rondel from a settlement of the Moravian painted pottery culture]. Brno, Czech Republic: Univerzita Jana Evangelisty, 1988.

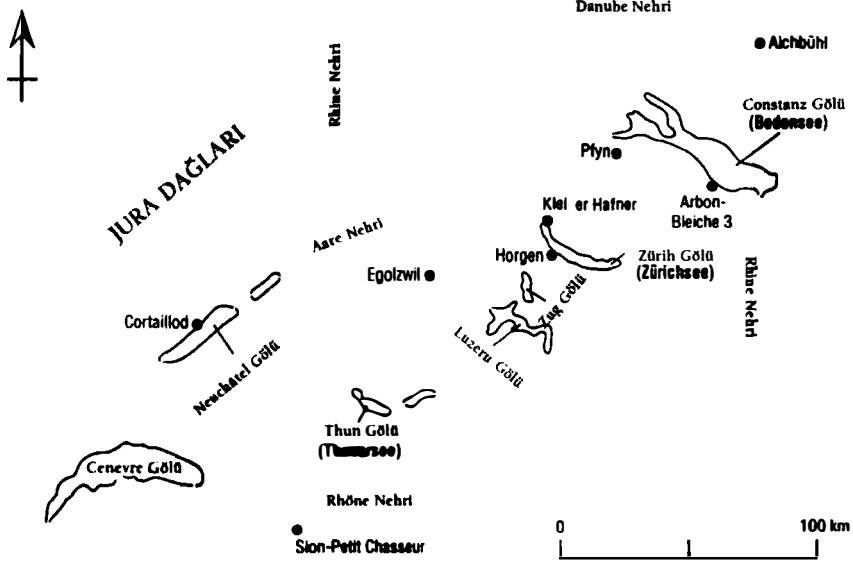
Trnka, Gerhard. *Studien zu mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen*. Mitteilungen der prähistorischen Kommission der österreichischen, no. 26. Vienna: Akademie der Wissenschaften, 1991.

ALP GÖLLERİ BÖLGESİ'NDE NEOLİTİK YERLEŞİMLER

JORG SCHIBLER, STEFANIE JACOMET, ALICE CHOYKE

Orta Avrupa'nın Alpler Bölgesi'ne özgü neolitik göl evleri; İsviçre, Güney Almanya (özellikle Constance Gölü civarı), Bavyera, Kuzey Fransa, Kuzey İtalya, Batı Avusturya, Slovakya, Hırvatistan, Arnavutluk ve Yunanistan'da görülmektedir. Su tabakasının altında mükemmel şekilde korunmuş organik kalıntılar içeren bu Neolitik ve Bakır Çağı yerleşkeleri, günümüz dünyasının göl kenarlarında ve turbalı topraklarında bulunmaktadır. Neolitik yerleşkelerin çoğu İsviçre'nin iç kesimlerinde, Jura Dağ Sırası ile Alp gölleri Bölgesi arasında konuşlanmıştır. 1960 ile 2000 yılları arasında İsviçre'de yürütülen otoban ve demir yolu çalışmaları, özellikle de turbalı topraklar üzerinden yürütülen çalışmalar sonucunda, pek çok prehistorik yerleşke keşfedilmiştir. Zürih gibi büyük şehirlerde de devam eden bu çalışmalar, daha pek çok göl yerleşkesinin keşfedilmesine fırsat tanımıştır.

Göl evleri neye benzemektedir? Arkeologlar bu sorunun cevabını günümüz dünyasında Güneydoğu Asya ve Batı Afrika'daki su kenarlarına inşa edilmiş olan meskenlere bakmak suretiyle cevaplayabilirler, ancak bahsi geçen meskenler göl değil, nehir kenarlarına kurulmuşlardır. Bu meskenlerin çoğunun ahşap ayaklarla desteklenmek suretiyle yer yüzeyinden yükseltilmeleri, mevsime göre nehir seviyesinin yükselip alçalması ile alakalıdır. Prehistorik göl evlerinin de ahşap destekler üzerinde

İsviçre Alpleri'ndeki Neolitik Yerleşkelerin Dağılımları

yükseltilmiş olmaları aynı nedene dayanıyor olabilir. Öte yandan, bazı yerleşkelerin inşa edildikleri toprakların stabil olmamaları, bu direklerin, destek mahiyetinde çakılmış olabileceğini akıllara getirmektedir.

YERLEŞKELERİN DAĞILIMLARI VE TARİHLERİ

İsviçre'de yer alıp da, civarlarında neolitik yerleşim izleri taşıyan göller; Neuchâtel, Bienne, Zürih, Zug ve Constance gölleri olarak sıralanabilir. Cenevre Gölü kıyısındaki göl evlerinin sayısı azdır. Bunun nedeni tam olarak bilinmemektedir fakat olası sebepler arasında, bölgelerin yüzey şekilleri ve çevresel koşulları arasındaki farklar yer alıyor olabilir. Yürütülen araştırmaların yetersizliği ise ayrı bir tartışma konusudur.

Göl evlerinin konumsal dağılımları genellikle, korunma durumları, günümüzdeki inşaat aktiviteleri ve saha araştırmalarının yoğunluğuna bağlı olarak belirlenmektedir. Bu yerleşim birimlerinin aşınma durumu; iklim koşulları, tarihöncesi insanların etkisi ve kuruldukları bölgelerin topoğrafya koşullarına göre değişebilmektedir. Prehistorik göl evlerine ait kalıntı katmanları su seviyesinin altında kaldığı için bu katmanlar oksijene maruz kalmamakta, böylece organik maddelerin çürüme-

sinden sorumlu aerobik bakteriler katmanlara zarar veremediği için tarih öncesine ait meyve, çekirdek, yaprak, ahşap hatta kumaş parçası kalıntıları bile arkeolojik anlamda iyi korunmuş halde bulunabilmektedirler. Kurak topraklarda keşfedilen tarihöncesi yerleşkelerindeki hayvan kemikleri,  akmak taşı araç-gereçler ve seramik eserler, g l altı kazı alanlarında da bulunmakta olup, diğerlerine nazaran daha iyi durumdadırlar. Örneğin, hayvan kemikleri veya alageyik boynuzundan yapılmış olan aletler öyle iyi korunmuşlardır ki, kullanımları sırasında oluşan aşınmalarına kadar pek çok özellikleri net olarak görülebilir durumdadır (bkz. Resim 1)

İsviçre'deki Neolitik g l yerleşkeleri M. . 4300-2450 arasında var olmuşlardır. Tüm bu yerleşkelerin arkeolojik olarak korunma yoğunlukları birbirlerinden farklı olduğu için M. . 3800-3650 arasına denk gelen yerleşkelerin tarihleri kesin olarak saptanabilmiş, ama on yıllar hatta bazen yüzyıllarla ifade edilebilecek boşluklara denk gelen yerleşkelerin ( rneğin, M. . 3600-3400 ile M. . 3370-3250 arasındaki dönemlere ait yerleşkelerin) mutlak tarihlendirmesi yapılamamıştır. Boşluklara

Resim 1. M. . 3384-3370 tarihli Geyik Boynuzundan Yapılmış Balta. Tabii vaziyetinde duruyor. Arbon-Beliche 3, Thurgau, İsviçre..

denk gelen yerleşkelerin, korunamadıkları için arkeoloji kayıtlarına geçmeden yok oldukları düşünülmektedir.

Döşeme tahtaları ya da destek kalasları gibi, evlerin inşasında kullanılan malzemelerin büyük bir çoğunluğu ahşaptan oluştuğu ve bu kalıntılar çok iyi korunduğundan dolayı arkeologların bu malzemeleri analiz ederek göl evlerinin kesin tarihlerini tespit etmeleri mümkün olmuştur. Dendrokronoloji metodu, yıldan yıla değişen istikrarsız hava koşullarının ağaçların büyüme oranını etkilemesi durumundan istifade ederek çalışmaktadır. Ayrıca, ağaçların yaş halkalarının kalınlığı da yıldan yıla farklılık gösterir. Bahar ve yaz aylarında ağaçların yaş halkaları genişler, elverişsiz hava koşulları ise ağaçların çok ince halkalar oluşturmalarına sebep olur. Ağaç halkalarının kalınlıkları ölçülebilir niteliktedir. Oluşturulan grafik eğrileri öncelikle deneyin yapıldığı yıla ait ağaç halkası kalınlıkları, ardından eski bir evden elde edilen ahşap donanımında bulunan ağaç halkası kalınlıkları, en sonunda da prehistorik döneme ait ahşap donanımında (örneğin, destek kalaslarında) bulunan halka kalınlıkları ile karşılaştırılarak belli bir profil oluşturmak mümkündür.

Orta Avrupa'da, 12.000 yıl öncesine kadar tarihlenebilen meşe ağaçları bulunmaktadır. Dendrokronoloji yönteminin sağlıklı sonuçlar verebilmesi için bir ağaçta en az 33 halka bulunması ve en dıştaki halkanın rahatça görülebiliyor olması gerekmektedir. Evler 4.500 veya 6.500 yıllık olsalar bile, dendrokronoloji yöntemi ile bu evler için kullanılan odunların hangi yıl (ve hatta mevsimde) kesilmiş olduklarını tespit etmek mümkündür. Karbon 14 veya tipoloji analizleri ise bu yerleşkelerin tarihlerinin düzgün bir kronolojik sıralamaya sokulması durumunda devreye girmektedir.

ARAŞTIRMALARIN TARİHÇESİ

15. yüzyıla ait bazı yazılı kaynaklarda, İsviçre Gölle Bölgesi'ndeki antik yerleşkelere ait kalıntılar bulunduğu yazmaktadır. Bu eserleri yazan kişiler, göl seviyesi azaldığında veya suyun berrak olduğu dönemlerde dipte bulunan kalas tarlalarını görebildiklerini belirtmişlerdir. Zürih'teki Antikacılar Birliği'nin başkanı, Ferdinand Keller, İsviçre'deki çeşitli göllerin etrafında yürütülmekte olan inşaatlar sırasında ortaya çıkan bazı kalıntıları incelemiş, fakat bu kalıntıların (ahşap kalaslar, kemikler, diğer eserler vs.) tarihöncesi devirlere ait olduğunu ancak 1854 yılında

anlayabilmiştir.

1854 yılının kış aylarında, Zürih Gölü'nün su seviyesi bir hayli düştüğü için, Obermeilen köyünün sakinleri yaşadıkları araziye genişletmek adına, suların çekildiği alana bir duvar inşa etmeye niyetlenmiş; bu inşaat sırasında da ahşap kalaslar, hayvan kemikleri ve taş, kemik veya kilden yapılmış aletlerden oluşan kalıntıların toprağın üstüne çıkmasına sebep olmuşlardır. Köyde öğretmenlik yapmakta olan Johannes Aeppli'nin bu kalıntıları toplayıp Keller'e sunmasının üzerine, Keller kalıntıların tarihöncesi devirlere ait olabileceklerini düşünmüş, yapılan keşifleri 17 Mart 1854 tarihli bir gazetede yayınlamıştır. Dünya çapında yankı uyandıran bu olayın ardından bahsi geçen prehistorik yerleşken elde edilen kalıntılar tüm dünyada çeşitli müzelerde sergilenmeye başlamıştır.

Takip eden yıllarda pek çok prehistorik göl yerleşkesi keşfedilmiştir. Güneydoğu Asya'daki etnografik örneklerden yola çıkan Keller, kazıları tamamlanan bazı ahşap kalasların prehistorik evlerin inşaatlarında kullanıldığını tespit etmiştir. Bu gün artık, bahsi geçen kalasların çeşitli yerleşim katmanlarına ait oldukları bilinmektedir. Dendrokronoloji analizleri, arkeologların, hangi kalas öbeklerinin hangi evlerin inşasında kullanıldığını tespit etmelerine de olanak tanımaktadır. Bu dönemde yalnızca ahşap kalıntıları değil, birlikte bulundukları bitki ve hayvan kalıntıları ile arkeolojik eser kalıntıları da detaylı incelemelere tabi tutulmuştur. Çeşitli prehistorik göl evlerinden toplanan hayvan kemiği kalıntılarının incelenip yayınlanması Ludwig Rütimeyer tarafından, bitki kalıntılarının incelenip yayınlanması ise Oswald Heer tarafından tamamlanmıştır. Günümüz dünyasının sunduğu imkânlardan faydalanma şansları olmamasına rağmen, kalıntılar hakkında son derece tutarlı tanımlamalar yapmış olan bu iki bilim adamı, bugün İsviçre bilim dünyasında çok önemli yerleri bulunan arkeozoolojik ve arkeobotanik araştırmaların ilham kaynağı olmuşlardır.

KAZILAR

Göle yerleşkelerinin stratigrafi kesitleri, diğer adıyla “kültür katmanları”, hayvan kemiği kalıntılarını bile koyulaştıran bitki kalıntıları sebebiyle, kahverengi bir renge sahiptir. Bir kazı kesitinde birden fazla kültür katmanı bulunuyorsa, katmanların birbirlerinden göl kalkeri olarak bili-

nen, doğal yollarla oluşmuş, beyaz bir tabakayla ayrılması söz konusudur. Stratigrafi profilleri genellikle kahverengi kültür tabakaları ile beyaz tabakaların bir arada bulunduğu bir görüntü sergiler. Göl kalkerleri, göllerin yükselerek köylerin 1-2 metre üzerine çıktığı dönemlerde birikir.

Kültür katmanlarının üzerinde, ahşap kalaslar veya kalasların yerinden çıkması sonucunda meydana gelen delikler görülebilir. Günümüze kadar ulaşabilmiş olan ahşap kalaslar dendokronoloji analizlerine tabi tutulmaktadır. Her bir kalasın konum ve tarihinin tespitinden sonra evlerin rekonstrüksiyonunu yapmak mümkün hale gelir. Bu iş için öncelikle, buluntuların bulundukları mevkiler kayda geçilir ki bu sayede hangi mevkide hangi faaliyetin yürütülmüş olduğu tespit edilir. Birer metrekarelik alanlardan toplanan hayvan kemiği ve yemek artıklarının analizi, arkeologlara hane halkları tarafından benimsenen beslenme düzenini tespit etme fırsatı tanımaktadır. Bütün botanik kalıntıların toplanması mümkün olmayacağı için, çeşitli numuneler toplanır ve bu numuneler farklı boyutlarda deliklere sahip olan elekler kullanılarak sulu elek analizinden geçirilir. Elek analizi sonucunda ortaya çıkan numuneler arasında; botanik kalıntılar, balık kılçıkları, amfibiler, sürüngenerler, kuşlar, küçük ve büyük boyutlu memeliler, hatta böcekler yer almaktadır. Tüm bu kalıntıların incelenmesi sonucunda arkeologlar, belirli tarihlerde bölgeyi iskan etmiş olan insanların yeme alışkanlıkları, tarım uygulamaları ve içinde bulundukları çevresel koşullar hakkında değerli bilgiler edinirler.

NEOLİTİK ÇAĞ'DA ALP GÖLLERİ BÖLGESİNDE YAŞAM

Çevre Koşulları

M.Ö. 5. ve 4. binyıllarda, İsviçre Alpleri Bölgesi çok az açık alanın bulunduğu ormanlarla kaplı olduğu için bölge sakinlerinin tarımsal faaliyetler yürütebilmek adına, ağaçları keserek kendilerine arazi açmaları gerekmiştir. İlk başlarda tarlaların boyutları oldukça küçüktür ve yoğun ormanlık alanlar büyük hayvan sürülerinin rahatça otlatılabilmesinin önünde engel teşkil etmektedir. Dışkı kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla, yaz aylarında ormanların içine salınan hayvanlar, kış aylarında yerleşkelerin etrafına toplanarak, insanların onlar için topladıkları eğrelti otları, böğürtlen yaprakları ve söğüt çiçekleriyle beslenmektedir. Bu besinler yeterli gelmediği için sürü boyutunun küçük tutulması ge-

rekmiştir. İnsan nüfusu arttıkça, daha fazla tarım arazisine ihtiyaç duyulmaya başlamış, dolayısıyla insanların çevre üzerindeki yıkıcı etkileri artmaya başlamıştır. M.Ö. 3000'den sonraya ait olan toprak numuneleri arasında, tarla bitkilerinin kalıntıları ile açık tarlalarda yaşamaya alışık olan yaban tavşanı gibi memelilerin ve kuşların kemikleri çoğalmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra ayrıca, köylerin etrafındaki ormanların yavaş yavaş yok edilmesine bağlı olarak yaşam alanları ellerinden alınan yaban öküzü ve çatal boynuzlu geyik gibi türlerin kemik kalıntılarının sayısı azalmıştır.

İnsanlar tarafından yürütülen faaliyetler, zaman içerisinde gölleri ve göl kenarlarını da etkilemiş; giderek daha fazla orman kesilmesi ile birlikte arazideki açık alanların sayısı artmış; yağmurlar sonucunda topraklar erozyona uğramış, dolayısıyla da göllere akan mineral oranında bir artış olmuştur. Tüm bu etkenlere köylerden gelen atıklar da eklenildiğinde, göl suları yavaş yavaş ötrofik bir hal almıştır. Göl kenarlarını çevreleyen sazlık kalıntılarının incelenmesinden anlaşıldığı kadarıyla, sözünü ettiğimiz süreç M.Ö. 3500 dolaylarında başlamıştır. Bu sazlıklar, su kuşları için özel bir habitat oluşturmuş, ayrıca turna balıklarına yuva olmuştur. Neolitik Çağ'ın sonunda, göl evlerinin etrafındaki boş arazilerin ve ekilebilir alanların sayısındaki artış, insanların başta sığırlar olmak üzere daha fazla sürü hayvanı beslemelerine olanak tanımış, böylece M.Ö. 3400 itibari ile bu yerleşkelerde ahşap tekerlekler ve yük arabaları kullanılmaya başlamıştır.

Köyler ve Evler

Alp gölleri kenarlarında bulunan göl evleri, yüzeyi kalkerlerle kaplı, yumuşak ve gözenekli topraklar üzerine inşa edilmişlerdir. Arazinin yumuşak yapısından dolayı, evlerin sabitlenmeleri için temel direklerinin oldukça derinlere çakılması gerekmiştir. Duvarların ve çatıların inşaatı, genelde zemin inşaatından ayrı tutulmakta olup, evlerin çeşitli bölümlerinde birbirlerinden oldukça farklı özellikler gösteren ahşap malzemeler kullanılmıştır. Altta bulunan toprak yumuşak olduğu için her 4-5 yılda bir evlerin zeminlerinin ve duvar kolonlarının yenilenmesi gerekmiştir. Kazı alanlarındaki dikey kalas (temel direği) çukurlarının varlığı bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Duvarlar, temel direklerinin arasına daha kısa direkler ve döşeme kalslarının yerleştirilmesi suretiyle inşa edilmiştir. Kısa direklerin arası

fındık dalları ile örülmüş, dalların aralarındaki boşluklar da kille kapatılmıştır. Bazı evlerin çatıları köknar ağacı dalları ile örülmüştür. Bu evlerin çoğu 6 ile 12 metre uzunluğunda, 3 ile 6 metre genişliğinde olup, bazıları iki odaya bölünmüştür. Odalardan birisi küçük diğeri büyüktür ve büyük odada ocak bulunur. Bazı evlerin içine kil fırınlar inşa edilmiştir. Tavan aralarının, uyumak ve erzak depolamak üzere kullanıldığı düşünülmektedir.

Her on yılda bir bu evlerin yeniden inşa edilmeleri ya da yenilenmeleri gerekmiştir. Dendokronoloji analizlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Neolitik Dünya'nın hemen her yerinde olduğu gibi, burada da köylerin ömürleri 10 ila 30 yıl arasında değişmektedir. İki veya daha fazla sıra oluşturacak şekilde yan yana dizilen evlerin uzun duvarları birbirlerine oldukça yakın mesafede yer almakta; kısa kenarları göle doğru bakmaktadır. M.Ö. 3. ve 4. binyıllar; boyutları 500 metrekare ile 10.000 metrekare arasında değişen köy oluşumları ile karakterizedir. Bu köyler 6-7 evden oluşabildikleri gibi, 100'den fazla eve mesken olan köyler de bulunmaktadır. Her bir evde 6-8 arası kişi yaşadığı düşünüldüğünde, köy nüfuslarının 50 ila 800 arasında değiştiği görülmektedir. Neolitik'in son evrelerine doğru nüfusun iyiden iyiye artması sonucunda köylerin boyutları büyümüş, bunun doğal bir sonucu olarak da insanların çevre üzerindeki olumsuz etkileri artmıştır.

Çanak-Çömlek Çeşitleri

Birkaç nesil boyunca evler, geniş ailelerin yaşam ve üretim merkezleri olmuşlardır. Yemek odalarında saatlerce kaynayan tencerelerde, çeşitli tahıllar, bitkiler, balıklar ve et pişirilmiştir. Yükseklikleri 40 cm, çapları ise 20-25 cm olan tencereler oldukça büyüktür. Tencere ve çanak şekilleri her bir köyün kendi kültürel geleneğine göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, Cortaillod Kültürü (İtalya'da Lagozza, diğer yerlerde Chassey Kültürü olarak bilinir) gibi Akdeniz etkisinin altındaki toplulukların tencerelerinin dibi yuvarlak; Pfyn Kültürü (M.Ö. 3800-3500) gibi doğunun etkisi altında kalan toplulukların tencerelerinin dibi düzdür. Aralarında uzun veya sığ vazoların bulunduğu çok çeşitli çanak-çömlekler vardır ve bunlardan bazıları saklama kapları olarak kullanılmışlardır. Kazı alanlarında bütün olarak ele geçirilmiş pek çok çanak-çömleğin dibi kömürleşmiş tahıl kalıntıları ile doludur. Hasat edilen ekinler büyük ihtimalle bu çanakların içinde muhafaza edilmekte-

dir. Kazılarda çıkarılan diğer çanak çeşitleri arasında çan ağızlı bardaklar, maşrapalar ve minyatür fincanlar yer almaktadır. Her bir hanede 5 ila 20 arasında çömlek çeşidi kullanıldığı düşünülmektedir.

Neolitik'in sonlarına doğru İp Baskılı Seramik Kültürü (M.Ö. 2750-2400) ortaya çıkana kadar seramik eserler neredeyse süslemesizdir. Öte yandan, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün yaygınlaştığı bölgenin doğu ve batı kesimlerinde yer alan seramik çeşitleri arasında bariz farklar bulunur. Bu çömleklerin üzerini süslemek için kullanılan ip baskılar doğuda Z şeklinde, batıda ise S şeklinde kıvrılırlar. Kaşıklar, düz dipli kap kacaklar ve çan ağızlı bardakların bir kısmı mürver ve alıç ağacı kullanılarak üretilmiştir.

Araç-Gereçler ve Ham Maddeler

Göl evlerinden çıkarılan araç gereçler arasında en çok, kemikten ve ya alageyik boynuzundan yapılmış olanlar bulunmaktadır. Tunç metali ortaya çıkana kadar, kemik ve geyik boynuzu gibi hammaddeler Neolitik Çağ'ın en önemli materyalleri olmuşlardır. Deri ve kumaşların dikilmesi veya sepet üretimi için çeşitli tipte iğneler ve çuvaldızlar kullanılmıştır. Kemik ve boynuz kullanılarak üretilmiş diğer sivri uçlu aletler arasında ok uçları veya mızrak başları yer almaktadır. Ahşap malzemeler, ağaç kabukları ve hatta yumuşatılmış kemik boynuzlarının kazılması suretiyle çeşitli nesneler üretmek için kemikten yapılmış keski-ler kullanılmıştır. Bu yerleşkelerde M.Ö. 3700-2700 arasında kullanılan en önemli araç-gereçlerden biri de sığır veya alageyik kaburgalarından yapılmış, keten iplikleri ayırmaya yarayan taraklardır.

Göl evlerinin neredeyse bütün aksamalarının ağaç malzemeden inşa edildiği düşünüldüğünde, bu dönemde vazgeçilmez bir öneme sahip olan araç-gereçlerin; baltalar ve keserler olduğu söylenebilir. Balta ve keserlerin önemi, ekilebilir alanlar yaratmak üzere ağaç kesilmesi gerektiğinden dolayı da oldukça büyüktür. Geyik boynuzları genellikle balta ve sap kısmı arasına yerleştirilen ek bileziklerin üretiminde kullanılmıştır. Taş bıçakların ve ahşap sapların üretimi uzun zaman aldığı ve doğru hammaddelerin bulunması kolay olmadığı için, iyi şekilde üretilmiş balta bıçakları ve balta sapları oldukça değerlidir. Kolayca eklem bileziğine dönüştürülebilen geyik boynuzları, baltanın kullanım esnasında sarsılmasını önleyen, darbe emici bir yapıya da sahiptir. Bu sebeple geyik boynuzu kullanılarak üretilmiş olan balta sapları bu dönemin en

önemli buluşlarından biri olarak kabul edilmektedir.

Geyik boynuzu, kemik ve özellikle hayvan dişleri, süs eşyalarının üretimi açısından da son derece önemlidir. Erkek yaban domuzlarının sivri dişlerinden yapılan kolye uçları, kolyeyi takan avcının hem asaletini hem de cesaretini temsil etmektedir. Köpek, kurt ve ayıların köpek dişleri ile metapodial kemikleri, elbise süsleri üretiminde kullanılmıştır. Keskiler ve sürtmetaş bıçaklar yeşil taş olarak bilinen bir malzemeden üretilmişlerdir. Bıçakların, orakların, kazıyıcıların ve ok başlarının yontulup keskinleştirilmesi için çakmak taşı kullanılmıştır. Üretimleri esnasında ortaya çıkan atıklar ve yarım kalmış parçalar ya da geriye kalan küçük parçalardan anlaşıldığı kadarıyla, bahsedilen tüm bu araç-gereçler her bir hane halkı tarafından üretilmişlerdir. Araç-gereç veya süs eşyalarının sadece usta kişiler tarafından, belirli atölyelerde üretilmesi M.Ö. 3100'e kadar söz konusu olmamıştır.

Özel eritme kapları ve bazı bakır objelerden anlaşıldığı kadarıyla bakır üretimi, M.Ö. 3900 itibari ile ilk olarak İsviçre'de, yöresel olarak gerçekleşmiştir. Bakır'ın İsviçre'nin her yerine yayılması M.Ö. 4. bin yılın sonlarını bulmuştur. M.Ö. 3200 civarında yaşamış olan meşhur Buz Adam Ötzi'nin yanında bakır bıçaklı bir balta bulunmaktadır. Köylerde bulunan eğirmen ve ağırşaklar, bu köylerde kumaş üretimi gerçekleştirildiğine, hatta M.Ö. 3100 itibari ile keten kumaş üretiminde oldukça ustalaştıklarına işaret etmektedir.

Beslenme Düzeni

İklim koşullarının iyi olduğu dönemlerde göl köyleri sakinlerinin aldıkları kalorilerin %60-70 kadarı bitkiler ve tahıllardan, geri kalanı ise memeli hayvan etleri, balıklar, süt ve süt ürünlerinden gelmektedir. Bu diyetin mevsime göre değişiklik göstermesi söz konusudur. En çok vitamin tükettikleri dönem ilkbaharın sonları ile sonbahar arasındaki dönemdir. Kış aylarında vitamin ihtiyacı, depolanmış yiyecekler ve kuru meyvelerden karşılanmaktadır. İklimin bozulması ile birlikte insanlar av hayvanları, balık, yemiş ve yabani meyvelerle beslenmeye başlamışlardır. Kötü iklim koşullarının uzadığı dönemlerde, köy sakinlerinin açlıktan ölme noktasına vardıkları da olmuştur.

Elde bulunan az sayıda insan iskeleti ve özellikle de insan dışkı kalıntılarının incelenmesi sonucunda bu insanların sağlık durumları ile ilgili ipuçlarına ulaşılabilmesi mümkün olmuştur. Bağırsaklarındaki yu-

murtalarından anlaşıldığı kadarıyla bu insanlar parazitlerden bir hayli muzdarip olmuştur. Tenya yumurtaları çiğ balık tüketimine işaret etmektedir. Bir yandan hastalık bir yandan kıtlıkla boğuşan göl yerleşkelerinin sakinleri, belli ki sıkıntılı bir hayat sürmüşlerdir.

Bütün Neolitik göl yerleşimleri, yabani veya evcilleştirilmiş memeliler ile hem ekilmiş hem de toplanmış tahılların kalıntıları ile doludur. Yerleşik bir tarım ve hayvancılık düzeni tutturan bu insanların avcılık ve toplayıcılık yapma ihtiyacı neden doğmuştur? Yerleşkelerdeki faunal kalıntılar arasındaki yabani hayvan ve bitki kalıntılarının oranı zamana göre değişiklik göstermekte olup, bu ihtiyacın kültürel bir dönüşümden ziyade iklim koşullarındaki değişikliklerle bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Kötü iklim koşulları yeteri kadar tahıl üretimi yapılamamasına neden olur. Tahıllar kalori açısından ete göre daha zengin oldukları için, beslenme düzeninde önemli bir yer tutar. Yeteri kadar tahıl elde edemeyen insanlar, beslenmek için mecburen yabani hayvan avlamaya yönelmişlerdir. Yerleşkelerdeki yabani hayvan kemiklerinin sayısı kötüleşen iklim koşullarına paralel olarak artış göstermektedir.

Tahıllar ve Diğer Bitkiler

M.Ö. 4. binyılda Kuzey Alpler bölgesinde yoğun olarak yetiştirilen tahıllar; çıplak buğday (durum buğdayı) ve altı sıralı arpadır. M.Ö. 3400 itibarıyla çoğalmaya başlayan kabuksuz gernik buğdayı, M.Ö. 3. Binyılın başlarında tamamen durum buğdayının yerini almıştır. Tahıl yetiştiriciliğinde bölgesel olarak farklılıklar görülmektedir. Batı İsviçre'nin bazı bölgelerinde kıvıllı buğday tüketimi söz konusudur. Kazı alanlarındaki kültürel tabakalardaki saman ve polen kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla tahılların harmanlanması köylerin içlerinde gerçekleştirilmiştir. Tahıllar hem ekmek yapımında hem de yemeklere katılarak kullanılmıştır. Twann'da M.Ö. 4. binyıla ait, bütün halde karbonize olmuş, bir somun ekmek bulunmuştur. Çömlek kırıklarının diplerinde mikroskobik boyutlardaki tahıl kepeklerinin yanında, karbonize halde pek çok tahıl kabuğu bulunmaktadır.

Yetiştirilen ekinler arasında haşhaş ve kenevir de bulunmaktadır. Yerleşkelerin kurulduğu ilk yıllarda daha çok kenevir yetiştirilirken, M.Ö. 3600 sonrasında haşhaş daha çok ekilir olmuştur. Haşhaş tohumları yiyecek olarak tüketilirken, kökleri iplik yapımı ve kumaş üretiminde kullanılmıştır. Kenevir tohumlarının ne şekilde kullanıldıkları tam ola-

rak tespit edilememiştir. Kalıntılar arasında çok sayıda kenevir tohumu bulunmasına karşılık, kabukları kayıptır. Kenevirin yağlı tohumu yiyecek olarak tüketilmiş, kabukları ise ilaç üretiminde kullanılmış olabilir. Yerleşkelerdeki bakliyat kalıntıları şaşırtıcı derecede az olup, az miktarda bezelye kalıntısı saptanmıştır.

Bu yerleşkelerde çok sayıda yabancı bitki kalıntısına ulaşılmıştır. Köy sakinlerinin diyeti bol miktarda fındıkla desteklenmiştir. Bunun yanında meşe palamutu ve elma tüketimi de oldukça yaygındır. Yabancı elmaların kemik bıçaklar vasıtasıyla ikiye bölündükten sonra kurutuldukları tespit edilmiştir. Mevsimsel olarak toplanan diğer yabancı meyvelerin arasında böğürtlen, ahududu, yabancı çileği ve yabancı eriği kalıntıları yer almaktadır. Yerleşkelere taşınan yabancı bitkilerin her birinin belli bir işlevi vardır. Bu bitkiler, yiyecek olarak tüketilmelerinin haricinde ilaç yapımı, boya üretimi ve hayvanların yemlenmesinde de kullanılmışlardır.

Yabancı ve Evcil Hayvanlar

Neolitik Avrupa'nın hemen her yerinde sığır, koyun, keçi, domuz ve köpek kalıntıları bulunmaktadır. İp Baskılı Seramik Kültürü döneminde (M.Ö. 2700 dolaylarında) atların da evcilleştirilmesi söz konusudur. M.Ö. 3900'lere kadar, insan nüfusu henüz çoğalmamış ve orman yoğunluğu yüksekken, koyun, keçi ve domuz yetiştirmek sığır yetiştirmeye göre ekonomik anlamda daha avantajlı görülmektedir. Bu dönemden sonra, M.Ö. 3400'lere kadar sığırlar önem kazanmış ancak evcil hayvan sayılarında çok büyük bir artış yaşanmamıştır. M.Ö. 3400'lerde domuz sayısı artmıştır. M.Ö. 2800'lerde ağaçların temizlenmesi yoğunlaştığı ve açık araziler çoğaldığı için evcilleştirilmiş hayvanların, özellikle de sığırların sayısı artmaya başlamıştır. Çanak-çömleklerin dibinde bulunan kalıntıların analizlerine göre inek sütü tüketimi M.Ö. 3400'lere dayanmaktadır. Bu dönemden sonra sığırlar aynı zamanda koşum hayvanı olarak kullanılır olmuştur. M.Ö. 2700'lerden sonra koyunların yününden faydalanılmaya başlamış, yün tekstili yoğunlaşmış, kemik veya ge-yik boynuzundan yapılmış olan düğmeler yaygınlaşmıştır. Yün üretimi için yetiştirilen sürülerdeki koyunlar, yaşları iyice büyüdüktan sonra kesilmektedir.

İsviçre'de prehistorik dönemlerde en çok avlanan hayvan alageyik olmuştur. Alageyiklerin etinden yararlanıldığı gibi, boynuz ve derilerinden de yararlanılmaktadır. Göl yerleşkelerindeki, iklim koşullarının bo-

zulmasından sonraya denk gelen tarihlere ait kemik kalıntılarının %80'inin alageyiklere ait olduğu düşünülmektedir. M.Ö. 3700 içinde, uzun yıllar boyunca kötü hava koşulları hüküm sürmüş; örneğin Zürih'te oldukça yoğun bir şekilde alageyik avı yapıldığı için hayvanların soyu belli bir süre boyunca tükenmiştir.

Düzenli olarak avlanılmakta olan hayvanların arasında karacalar, yaban domuzları, tilkiler, kurtlar, ayılar ve kunduzlar bulunmaktadır. Kemik kalıntıları arasında nadiren yaban öküzleri, Avrupa bizonları, çatal boynuzlu geyikler, dağ keçileri, Alp keçileri ve diğer kürklü hayvanlar da yer almaktadır. Eleklenmiş kalıntılar arasında kuş kemiklerinin az olmasından yola çıkılarak, bu hayvanların yakalandıkları gibi tüketildikleri, yerleşkelere taşınmadıkları düşünülmektedir. Yerleşkelerin göl kenarlarında konuşlanmış olmasından dolayı, balıkların Neolitik köylülerinin besin zincirinde önemli bir yeri olmuştur. Bu durum, kalıntılar arasındaki balık kılçıklarının, ağların, oltaların ve zıpkınların sayısının fazlalığında da kendini göstermektedir. Bu insanlar göl kenarında turna balığı, ağaçtan yapılmış kanolarla açıldıkları sularda ise diğer türden balıkları avlamışlardır.

Seyahat ve Ticaret

Neolitik İsviçre'deki yoğun ormanlık alanlar seyahat özgürlüğünü kısıtladığından dolayı buralarda yaşayan insanlar bir yerden bir yere gitmek için sıklıkla suyollarını kullanmışlardır. Ağaç gövdesinden oyulmuş kano kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla, göl kenarlarındaki köylerin birbirleriyle iletişimi su yoluyla sağlanmaktadır. Birbirinden uzak mesafelerdeki köyler arasında da belli bir iletişim söz konusudur. Bu insanlar Kuzey İtalya'dan ya da Orta veya Doğu Fransa'dan çıkmak taşı, Güney Fransa'dan da kaya nodülleri getirmeyi başaramışlardır. Uzak diyarlarla iletişimin sağlandığına dair diğer bir kanıt Arbon-Beliche 3 kazı sitesinde bulunan ve aslen Macaristan, Slovakya ve Bohemya'da yaşamakta olan Baden Kültürü'ne özgü kil vazolardır.

Sosyal Sınıf Ayrımı ve Din

Üstün özellikli binaların yokluğu ve evlerin büyüklüklerinin eşit olmasından anladığımız kadarıyla bu dönemde toplum arasında belirgin bir sınıf ayrımı bulunmamaktadır. Sosyal çeşitliliğin izleri mezar hediyelerinde aranmaya çalışılsa da, bölgede çok fazla köy olmasına rağmen

çok az sayıda mezar bulunduğu için, böyle bir analiz mümkün olmamıştır. M.Ö. 5. ve 4. binyıllarda insanlar, ölülerini, toplu halde taş sandukalara gömmektedir. Bu sandukaların içinde cenin pozisyonunda, yan taraflarına doğru yatırılmış çok sayıda iskelet bulunmaktadır. Tek bir ölü için ayrılmış taş sandukalar da mevcuttur. Örneğin Lenzburg'da yaklaşık 35 yaşlarında oldukça uzun boylu bir adamın tek başına gömüldüğü bir taş sanduka bulunmuştur. Klan reisi olabileceği düşünülen bu adamın mezarında çeşitli boncuklar, köpek dişinden yapılmış kolye uçları, kemik aletler ve oklarıyla birlikte bir yay bulunmaktadır. Kendine has özellikler taşıyan Neolitik mezar yapıları (örneğin Sion'daki mezar taşı) M.Ö. 3000'in sonları itibari ile görülmeye başlar, bu döneme kadar bütün mezarlar çoklu definlerle doludur. Genele bakacak olursak, toplumda yaş ve cinsiyete dair belirli bir ayrım söz konusu olsa da bu ayrımın hiyerarşik bir yapısı bulunmamaktadır.

İsviçre'de bulunan bazı Neolitik mezarlarında bulunan mezar hediyelerinden anlaşıldığı kadarıyla insanlar ölümden sonra yaşama inanmaktadır. Ancak, köylerin toplam sayısı ile kıyaslandığında oldukça düşük olan mezarların sayısı, çoğu insanın arkalarında iz bırakmadan gömüldüklerine işaret etmektedir. Acaba bu insanlar ölümden sonra ne olacağına dair farklı bir inanişaya sahip olup, farklı bir din mi benimsemişlerdir?

Sembolik yaşamın izleri kolye uçlarında da görülebilmektedir. Köpek dişleri ve metapodial kemiklerinden yapılan kolye uçları ve nazarlıklar belli bir inancın göstergesi gibidir. Sonuç olarak, hayatlarının büyük bir kısmı önceden tahmin edilemeyen hava koşullarının gidişatına bağlı olan tarım toplumlarının belli bir dini inanış geliştirdikleri aşikârdır. Belki de afyon (kenevir) bitkisini uyuşturucu olarak kullanmışlardır.

SONUÇ

İsviçre'deki Neolitik Çağ'ın son dönemleri arkeolojik açıdan keskinliğini kaybetmiş bir dönem niteliğindedir. M.Ö. 2400-1800 arasında var olduğu kanıtlanan neredeyse hiçbir yerleşke bulunmamaktadır. Erken ve Geç Tunç Çağı'na ait bazı göl yerleşkeleri mevcut olsa da Orta Tunç Çağı'na (M.Ö. 1500-1250) ait yerleşkeler kayıptır. M.Ö. 800'den sonrasına ait bütün arkeolojik veriler organik materyallerin çok az korunabildiği tarihlendirmenin ise tam olarak yapılamadığı kuru topraklardan elde edilmiştir. Bu açıdan, İsviçre'deki göl yerleşkeleri, bu bölgedeki

k    k tarım toplumlarının dünyasına bir pencere açmaları bakımından oldukça değerlidir. Bu insanların kendilerine ne isim taktıklarını bilme-
sek de, yaşadıkları çevreyi ne şekilde değerlendirdiklerine ve birbirle-
riyle olan iletişimlerine dair bilgilerimiz artık oldukça netleşmiştir.

Ayrıca bkz. Buz Adam (2. Cilt, 4. Bölüm); Arbon-Bleiche 3 (2. Cilt, 4. Bölüm); Sion-Petit Chausseur (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Akeret,  rni, Jean Nicolas Haas, Urs Leuzinger ve Stefanie Jacomet. "Plant Macrofossils and Pollen in Goat/Sheep Faeces from the Neolithic Lake-Shore Settlement Arbon Bleiche 3, Switzerland." *Holocene* 9, no. 2 (1999): 175–182.

H neisen, Markus, ed. *Die ersten Bauern. Zurich, Switzerland: Schweizerisches Landesmuseum*, 1990. (Vol. 1, Schweiz; vol. 2, Einführung, Balkan und angrenzende Regionen der Schweiz.)

Hosch, Sabine ve Stefanie Jacomet. "New Aspects of Archaeobotanical Research in Central European Neolithic Lake Dwelling Sites." *Environmental Archaeology* 6 (2001): 59–71.

H ster-Plogmann, Heidemarie, Jörg Schibler, and Karlheinz Steppan. "The Relationship between Wild Mammal Exploitation, Climatic Fluctuations, and Economic Adaptations: A Transdisciplinary Study on Neolithic Sites from Lake Zurich Region, Southwest Germany and Bavaria." *Historia animalium ex ossibus*. Ed. C. Becker, H. Manhart, J. Peters ve J. Schibler, pp. 189–200. Rahden, Germany: Leidorf, 1999.

Schibler, Jörg, Heidemarie H ster-Plogmann, Stefanie Jacomet, Christoph Brombacher, Eduard Gross-Klee ve Antoinette Rast-Eicher. * konomie und Ökologie neolithischer und bronzezeitlicher Ufersiedlungen am Zürichsee: Ergebnisse der Ausgrabungen Mozartstrasse, Kanalisationssanierung Seefeld, AKAD/Pressehaus und Mythenschloss in Zürich*. Monographien der Kantonsarchäologie Zürich, no. 20. Zurich, Switzerland: Direktion der öffentlichen Bauten des Kantons Zürich, Hochbauamt, Abt. Kantonsarchäologie, 1997. (With an English summary.)

Schibler, J rg, Stefanie Jacomet, Heidemarie H ster-Plogmann, and Christoph Brombacher. "Economic Crash during the 37th and 36th centuries BC in Neolithic Lake Shore Sites in Switzerland." *Anthropozoologica* 25–26 (1997): 553–570.

St ckli, Werner E., Urs Niffeler ve Eduard Gross-Klee. *Die Schweiz vom Paläolithikum bis zum frühen Mittelalter*. Vol. 2, Neolithikum. Basel, Switzerland: Verlag Schweizerische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte, 1995.

BUZ ADAM

PAUL G. BAHN

19 Eylül 1991 tarihinde, Almanya'nın Heidelberg şehrinden gelen dağcı bir çift, Tirol bölgesinde tırmanışta oldukları bir esnada, 3200 metre yükseklikte, Ötztal Alpleri'nin Similaun Buzulu'nun yanı başında yatmakta olan, sarımsı kahverengi bir insan bedeni bulmuşlardır. Bölgede dağcıların cesetlerine sık rastlandığı için ilk başlarda günümüze ait olduğu düşünülen "Similaun Adamı" nam-ı diğer "Buz Adam Ötzi"nin bir süre sonra, tarihöncesinden günümüze kadar bozulmadan ulaşabilmiş en eski insan cesedi olduğu anlaşılmıştır.

Yaygın inanışın aksine Ötzi, bir mumya değildir. Ancak, doğal yollar-
dan son derece iyi korunmuş bir cesettir. Buzulların içinde kalmamış
olmasına rağmen, Sibiry'a'daki donmuş mamutlarla benzer bir süreç ge-
çiren ceset, üstüne biriken buz tabakalarının içinde, buzun toprağı ku-
rutması ve cesedin susuz kalması suretiyle günümüze kadar ulaşmıştır.
Nesnelerin deforme olmadan saklanması sağlayan dondurarak kurut-
ma yönteminin aksine, Ötzi'nin başına gelen süreç cesedin büzüşmesi-
ne yol açmıştır. Kimse yaşının veya değerinin farkında olmadığı için ce-
set, kayak sopaları, buz kıracakları ve hava basınçlı bir balta kullanıla-
rak kaba yöntemlerle bulunduğu yerden çıkarılmış, haliyle hasar gör-
müş; özellikle sol kalça kemiği bir hayli yıpranmıştır. Ötzi, önce Avus-

turya'daki Innsbruck Üniversitesi'ne gönderilmiş, ardından çevresinde bulunan eşyalar ve giysileri ile birlikte saklanmak üzere, Almanya'nın Mainz kentine taşınmıştır. Bölgede yapılan detaylı ölçümler sonucunda cesedin aslında İtalya sınırının 93 metre içerisinde bulunduğu tespit edilmiş, bu sebeple Ötzi 16 Ocak 1998 tarihinde İtalya, Bolzano'daki Güney Tirol Arkeoloji Müzesi'ne, yani ebedi istirahatgahına taşınmıştır. Hâlâ burada, -6°C derecede sabit bir nem oranı altında tutulmakta olan Ötzi, kıyafetleri ve eşyaları ile birlikte sergilenmektedir.

İlk değerlendirmelerde, taşıdığı balta bakır olduğundan dolayı, Buz Adam'ın yaklaşık 4.000 yıllık olduğu düşünülmüştür. Sonradan yapılan incelemelerde ise kullanılan metalin neredeyse tamamen saf bakır olduğu ortaya çıkmış; bedenine ve eşyaları üzerindeki çimen kalıntılarına uygulanan radyokarbon analizleri sonucunda Ötzi'nin günümüzden yaklaşık 5350-5100 yıl önce, bulunduğu bölgede Bakır Çağı (Geç Neolitik) hüküm sürmekteyken yaşadığı tespit edilmiştir. Buz Adam, arkeoloji tarihinde bir ilk olarak, sanki bir zaman kapsülünden çıkmışçasına, çok eski bir geçmişten günümüze kadar, üzerinde günlük kıyafetleri ve ekipmanlarıyla ulaşmış olması açısından muazzam bir öneme sahiptir. Şu ana kadar toplanan tarihöncesi insan kalıntıları; ya kemikler ya da küllerden ibarettir. Bazı insanlar mumyalanmış olsalar bile üzerlerinde taşıdıkları giysiler ve donanımlar gündelik hayatlarını yansıtmaktadır. Hele ki çoğu tarihöncesi kalıntı, çürümeye elverişli organik materyallerden yapıldığı için arkeologların bu kalıntılara bütün olarak ulaşmaları mümkün olmamıştır. Fakat Buz Adam'ın donan ve bozulmadan günümüze kadar ulaşan eşya ve giysileri, bu materyallerin prehistorik yaşantıda oynadığı önemli rolü çözümlememiz için büyük bir ışık kaynağı olmuştur. Bu keşife kadar, Avrupa'nın tarihöncesinde kullanılan giysiler veya çürümeye elverişli materyaller hakkında neredeyse hiçbir şey bilinmektedir.

Buz Adam'ın üzerinde bulunan 70 eşya arasında 17 çeşit ağaç materyal kullanıldığı tespit edilmiştir. Yanında bulunan eşyalar: Kabzası dişbudak ağacından, kılıfı ise örülmüş çimden yapılmış bir adet çakmak taşı hançer; yapımı henüz tamamlanmamış olan bir adet porsuk ağacından yapılma uzun yay; içinde kızılıçık ağacından yapılmış okların bulunduğu, geyik derisinden bir adet sadak; porsuk ağacından yapılmış, sapına huş ağacı sakızı yardımıyla yapıştırılmış ve deri iplerle sabitlenmiş bir adet bakır balta; huş ağacı kabuklarının dikilmesi ile elde edil-

miş ve içinde çakmak taşlarının taşındığı iki adet kutu; fındık ve karaçam dallarına post geçirilerek elde edilmiş bir adet sırt çantası; otların örülmesiyle elde edilmiş ve kuş ya da küçük av hayvanlarını yakalamak üzere kullandığı bir adet ağ; bir ucuna ateşe tutulmak suretiyle sertleştirilmiş geyik boynuzu takılmış olan ve ıhlamur ağacından yapılmış kısa bir sopa; deri bezlere sarılmış halde bulunan ve ilaç olarak kullanıldığı düşünülen iki adet yuvarlak mantar parçası ve ortasında süsler bulunan, deri püsküllerle birleştirilmiş deri bir ipe bağlanmış olan bir adet mermer diskten oluşmaktadır.

Aletlerin yüzeylerinde gerçekleştirilen mikroskobik analizler sonucunda ortaya çıkan hayvan kılı, kan ve deri örnekleri Buz Adamın ölmeden kısa bir süre önce dağ keçisi, alp keçisi veya geyik benzeri bir hayvan avladığına işaret etmektedir. Bakır baltasının ve kabzaya bağlanan deri ipler üzerinde bulunan yüksek miktardaki nişasta kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla Buz Adam ölmeden önce bir yandan yulaf lapası yerken bir yandan da baltasını tamir etmiş ya da sapını yeniden yerleştirmeye çalışmıştır.

Buz Adam'ın kıyafetleri arasında; tabanı ayı derisi üstü ise geyik derisinden yapılmış, yalıtım sağlaması açısından içi kuru otlarla doldurulmuş (ve birkaç kez tamir edilmiş) deri ayakkabılar, keçi derisi pantolon, keçi derisi peştamal, dana derisinden kemer ve bir kese, o zamanlar Alpler bölgesindeki çobanlar tarafından sıklıkla giyilmekte olan bir adet çim dokuması pelerin, keçi derisinden parçaların hayvan sinirleri ile dikilmesi suretiyle elde edilmiş bir adet kaban ile ayı derisinden yapılmış bir adet şapka yer almaktadır. Bu dönemde Avrupa'da yün kullanılmakta olduğu bilinmektedir fakat Ötzi'nin üstünde yün parçasına rastlanmamış olması arkeologları bir hayli şaşırtmıştır. Üstündeki her şey Alp bölgesi koşullarına uyumlu gibi görünmektedir. Kıyafetlerinin birebir taklitletiyle, kar yürüyüşü sırasında yapılan deneyler sonucunda; üzerindeki kabanın oldukça sıcak tuttuğu, uzun yayın kayak sopası niyetine kullanıldığında çok işe yaradığı ve hatta bakır baltanın karda tırmanırken çok işe yaradığı keşfedilmiştir. Fakat Buz Adam'ın ayakkabılarının, karda tutunmaya yaramaması ve su geçirmeleri bakımından, son derece kullanışsız olduğu tespit edilmiştir. Bu adamın böylesine dikkatlice tasarlanmış kıyafetleri ve eşyalarının yanında neden bu kadar işe yaramaz ayakkabılar tercih ettiği bilinmemektedir. (bkz. Resim 1)

Resim 1: Buz Adam'ın Tirolean Alpleri'nde ölmeden önceki görüntüsünün olası rekonstrüksiyonu. Güney Tyrol Arkeoloji Müzesi, İtalya. www.icemena.it, İzin üzerine yayınlanmıştır.

BUZ ADAM NASIL ÖLMÜŞTÜR?

Keşfedildiği günden beri Buz Adam'ın kimliği ve ölüm nedeni hakkında pek çok spekülasyon ortaya atılmıştır. Bu güne kadar onun bir avcı veya bir çoban olduğu (hâlbuki üzerinde çobanlıkta kullanılan eşyalar yoktur); saçında bulunan arsenik kalıntıları sebebiyle bir maden arayıcısı olduğu (arsenik, bakır erittiği sırada da bulaşmış olabilir) ve hatta arkeolojide çok tutulan bir terim olduğu için kaçınılmaz olarak bir “şaman” olduğu iddia edilmiştir (o her ne ise, üstünde şamanlığa dair de herhangi bir delil yoktur). Bağırsak kalıntılarının DNA analizi so-

nucunda Buz Adam'ın ölmeden önce yediği son yemeğin geyik eti ve tahıllardan oluştuğu, ondan kısa bir süre önce de dağ keçisi yediği tespit edilmiştir. Midesindeki gürgen ağacı polenleri, ilkbaharın sonu, yazın başları gibi, yüksek ihtimalle Haziran ayında öldüğüne işaret etmektedir. Ölümünden altı saat kadar önce solumuş olduğu polen kalıntıları ve kullandığı aletlerin kendine has özelliklerinden görüldüğü kadarıyla, Buz Adam İtalya'nın güneyindeki Katarinaberg Bölgesi'ndeki bir çiftçi köyünden gelmektedir.

Bulunduğu çağa göre oldukça yaşlı sayılan Buz Adam 40'lı yaşlarının sonuna kadar yaşamış olup esmer bir tene sahiptir. Yaklaşık 1.57 metre boyunda ve 50 kilodur. Sağlığı pek de yerinde olmayan Buz Adam'ın zorlu bir yaşamı olduğu düşünülmektedir. Ciğerleri ateş dumanlarından dolayı kararmış; damarları sertleşmiş; dişleri sert tahıl tanelerini çiğnemekten dolayı oldukça aşınmış ve çürümüş, ayak parmaklarında soğuktan dolayı donma izleri oluşmuş ve kaburgalarının bazıları kırılmış olup sonradan iyileşmiştir. Belinin arkasında, dizlerinde, ayak bileklerinde ve sol bileğinin içinde, kömür parçaları ile ovulmak suretiyle oluşmuş küçük dövmeleler bulunmaktadır. Bu izler, Buz Adam'ın kireçlenmeden muzdarip olan uzuvları üzerinde bulunduğu için tedavi amaçlı bir aktivitenin izleri olduğu düşünülmekte; hatta kadim dönemde uygulanan akupunktur yöntemleri ile alakalı oldukları iddia edilmektedir.

Korunum sürecinde saçları gibi tırnakları da dökülmüş olan Buz Adamın tırnaklarından biri en nihayetinde bulunabilmiştir. Bu tırnağın üzerindeki siyah çizgiler adamın ölümünden önceki aylarda ciddi hastalıklar geçirdiği veya yetersiz beslenmeye maruz kaldığına işaret etmektedir. Kendisini, köyündeki bir katliamdan veya "soykırım"dan kaçmakta olan bir adam olarak resmeden melodramatik hikâyelerin aksine, tüm işaretler Buz Adam'ın çoktan zayıf düştüğüne belki de dağda olduğu esnada bir fırtınaya yakalanarak artık dayanacak gücü kalmadığı için öldüğüne işaret etmektedir. Bölgede bugün bile meydana gelen ani kar fırtınaları, son derece deneyimli dağcılarını gafil avlayabilmektedir. Buz Adam'ın öldüğü esnada neredeyse çıırılçılak kaldığından anlaşıldığı üzere ölmeden önce hipotermi durumuna girmiş olduğu aşikardır. Hipotermi durumunda; donarak ölmek üzere olan insanların ölmeden önce vücut ısıları aşırı derecede artar. Bu durum Buz Adam'ın kıyafetlerini çıkarmasına sebep olmuş olabilir. Zaten yapılan analizlerin gösterdiğine göre adamın ölmeden önceki vücut ısısı bir hayli yükselmiştir.

Bedenine yapılan bir CT taraması sonucunda daha önceden yapılmış röntgen taramalarında görülmesi mümkün olmayan bir şey tespit edilmiş, Buz Adam'ın sol omzunun üst kısmına taştan yapılmış bir ok ucunun saplanmış olduğu saptanmıştır. Kürek kemiğinin üzerindeki delik, bazı araştırmacılar tarafından giriş yarası olarak, sırtındaki küçük kesik ise çıkış yarası olarak yorumlanmıştır. Ancak, bu hasar, Buz Adam'ın keşfedildiği sırada onu bulunduğu yerden yanlış şekilde çıkaran insanlar tarafından da yaratılmış olabilir. Sebebi ne olursa olsun, spekülasyonların önüne geçilememiş; kimileri Buz Adam'ın birileri tarafından takip edilip öldürüldüğünü, kimileri ise bir okçu tarafından katledildiğini iddia etmişlerdir. Şu ana kadar bu ok ucunun adamın ölümüne sebep olduğu tam olarak kanıtlanamamıştır. Öyle olsa bile bir yerlerde bir ok sapı bulunmuş olması gerekir. Buz Adam'ın ok takımı yerli yerinde dururken neden bu okun sapı ortadan kaybolmuştur? Belki de bu olayın altında basit bir av kazasından fazlası yatmaktadır(?).

Bunun haricinde Buz Adam'ın sağ elinde ve bileğinde keskin bir obje tarafından açıldığı belli olan ve ölümünden kısa bir süre önce önemli bir şekilde yaralanmasına sebep olan iki derin kesik tespit edilmiştir. Bu sebeple bazı araştırmacılar Buz Adam'ın birisiyle birebir mücadele ettiğini savunmaktadır. Fakat öyle olsa, adamın vücudunun diğer yerlerinde de çeşitli kesikler ve yara izleri bulunması gerekir. Kısacası, uzun yıllar süren araştırmaların ardından bile Buz Adam'ın gizemi, nasıl öldüğü, ne iş yaptığı ya da o esnada dağda ne işi olduğu hâlâ çözülememiştir.

Öyle ya da böyle, Ötzi'nin, Bakır Çağı'nda yaşamış olan Avrupalıların yaşamları ve kültürleri hakkında eşsiz bir veri kaynağı olması açısından tüm zamanların en mükemmel arkeolojik keşfi olduğu su götürmez bir gerçektir. Geniş kapsamlı bilimsel teknikler kullanılarak yapılan incelemeler sonucunda kendisi ve taşıdığı eşyalar hakkında son derece önemli bilgilere ulaşılmıştır. Üstüne üstlük her yıl on binlerce insan tarafından ziyaret edilen Buz Adam tarihin en meşhur kişilerinden bir haline gelmiştir. Bilim adamlarının ellerinde didik didik analiz edilen bu adam halkın gözünde büyük bir saygı uyandırmıştır. Bolzano müzesinde, Ötzi'yi görmek isteyen birisinin bir platformun üstüne çıkıp, ona küçük bir pencereden bakması gerekmektedir. Ayrıca ziyaretçilere sürekli olarak buranın basit bir sergi odası olmadığı, baktıkları şeyin gerçek bir insan bedeni olduğu hatırlatılmaktadır. Dünya çapında diğer pek çok şehirde Ötzi'nin gerçek boyutlu maketini, kıyafetleri ve eşyala-

nı ile birlikte sergileyen pek çok müze bulunmaktadır. Bu açıdan Buz Adam arkeoloji biliminin popüleritesini de artırmıştır. Ardında bıraktığı en önemli miras hiç şüphesiz mezarından bizlere gönderdiği bilgilerdir ki bu bilgiler o iki dağcının keskin gözleri olmasa sonsuza kadar erişemeyeceğimiz türden bilgilerdir.

KAYNAKÇA

- Bahn, Paul G. "Last Days of the Iceman." *Archaeology* 48, no. 3 (1995): 66–70.
- Fleckinger, Angelika ve Hubert Steiner. *The Iceman*. Bolzano, Italy: Folio Verlag Bolzano and South Tyrol Museum of Archaeology, 1998.
- Fowler, Brenda. *Iceman: Uncovering the Life and Times of a Prehistoric Man Found in an Alpine Glacier*. New York: Random House, 2000.
- Moser, Hans, Werner Platzer, Horst Seidler ve Konrad Spindler. *The Man in the Ice*. Vol. 4, *The Iceman and His Natural Environment*. Ed. Sigmar Bortenschlager ve K. Oegg. Vienna and New York: Springer Verlag, 2000.
- Rollo, Franco, Massimo Ubaldi, Luca Ermini ve Isolina Marota. "Ötzi's Last Meals: DNA Analysis of the Intestinal Content of the Neolithic Glacier Mummy from the Alps." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 99, no. 20 (2002): 12594–12599.
- Roberts, David. "The Iceman." *National Geographic* 183, no. 6 (1993): 36–67.
- Spindler, Konrad. *The Man in the Ice: The Discovery of a 5,000-Year-Old Body Reveals the Secrets of the Stone Age*. New York: Harmony Books, 1994.
- Südtiroler Archäologiemuseum (South Tyrol Museum of Archaeology). <http://www.archaeologiemuseum.it>.

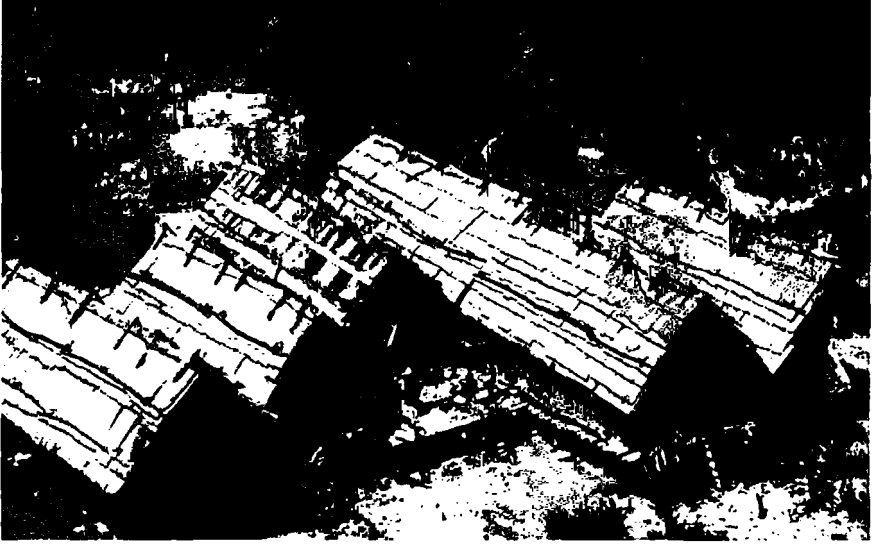
ARBON-BLEICHE 3

JORG SCHIBLER, STEFANIE JACOMET, ALICE CHOYKE

Arbon-Bleiche 3 kazı alanı Constance Gölü'nün İsviçre tarafında, günümüzde Arbon olarak bilinen topraklarda yer almaktadır. Neolitik göl köylerinden biri olan yerleşke, şu andaki göl kıyısından birkaç yüz metre ötede bulunmaktadır. Neolitik dönemlerde ise yerleşke, küçük haliçlerin yer aldığı bir koy kenarında konuşlanmıştır. 1993-1995 yılları arasında yürütülen 3 ayrı kazı çalışması sonucunda köyün neredeyse yarısı ortaya çıkarılmış, 25 adet ev ve 2 adet depo birimine ait kalıntılara ulaşılmıştır. Köyün tamamının 50 adet eve mesken olduğu düşünülmektedir. Her bir evde 6 ila 10 arasında kişi yaşadığı düşünülürse, köy nüfusunun 300 ile 500 arasında olduğu kanısına varılmaktadır.

Evlerin temel direklerinin dendokronoloji analizleri sonucunda yerleşkenin tam tarihi ve evlerin inşaat süreçleri tespit edilebilmiştir. Köyün tarihi M.Ö. 3384 yılında tek bir evin inşa edilmesi ile başlamıştır. Bir sonraki yıl, bu evin yanına iki ev daha inşa edilmiştir. Sonraki birkaç yıl içinde ise köyün tamamı oluşana kadar pek çok ev inşası gerçekleşmiştir. Bu süreçten anlaşıldığı kadarıyla Arbon-Bleiche 3 köyünün sakinleri buraya taşınmadan önce toplu olarak başka bir köyde ikamet etmektedir.

M.Ö. 3370 yılında çıkan bir yangınla köyün tamamı yerle bir olmuş;

Resim 1. Arbon Beliche 3 Göl Evleri Rekonstrüksiyonu. Thurgau, Switzerland. Fotoğrafçı D. Steiner Archäologie Des Kantons Thurgau, Frauenfeld, Switzerland. İzin alınarak yayımlanmıştır.

Arbon-Beliche 3 yalnızca 15 yıl boyunca kullanılmış, felaketin ardından evlerin yeniden inşası söz konusu olmamıştır. Dolayısıyla tek bir kültür katmanında biriken kalıntılar arkeologların şüpheye mahal vermeyecek şekilde bir kurulum planı oluşturmalarına olanak tanımıştır. Farklı farklı sıralarda, uzun cepheleri göle bakacak şekilde konuşlandırılan evlerin tamamı ak köknar ağacı kullanılarak inşa edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla göle doğru uzayan geniş bir platform bulunmaktadır. Bazı delillerin gösterdiğine göre evlerin zeminleri yer hizasından belli bir yükseklikte olacak şekilde inşa edilmiştir. (bkz. Resim 1)

Biriken arkeoloji katmanlarının erozyona uğramasına yol açan iklim koşulları sebebiyle, İsviçre’de bu döneme ait göl köyleri ve kültürel gelişmeler üzerine veri toplanabilecek yerleşke sayısı çok azdır. Şans eseri Arbon-Beliche 3’teki kalıntılar köyün yakınlarından geçen küçük bir nehir sebebiyle günümüze kadar korunabilmiş; nehrin yerleşkenin üzerine doğru taşması sonucunda taşınan kumlar, köydeki kalıntılar üzerinde koruyucu bir tabaka oluşturmuşlardır.

M.Ö. 3400 dolaylarında Contance Gölü çevresinde baskın olan kültür Pfyn Kültürü’dür ve materyal kültürleri; S-şeklinde bir profile sahip olan seramik çanaklarla karakterizedir. Bu dönemden sonra baskınlaşan kül-

tür ise Horgen Kültürü'dür. Horgen toplulukları tipik olarak kalın cidarlı, kova şeklinde çanaklar üretmişlerdir. Arbon-Bleiche 3 köyündeki çanak-çömlekler her iki seramik türünün de özelliklerini yansıtmakta, kemik ve geyik boynuzundan üretilmiş olan aletleri de her iki kültürün alet tipleri ile örtüşmektedir. Dolayısıyla Arbon-Bleiche 3 Yerleşkesi'nde iki kültür arasında bir geçiş dönemi yaşandığı düşünülmektedir.

Yerleşkeden çıkarılan çanak-çömleklerin 3 tanesi tamamen farklı bir süsleme stiline sahiptir. Bu çömleklerle benzer özellikler taşıyan eserler Baden Kültürü'nün Bohemya, Moravya ve Macaristan'da yerleşik olan Boleraz grubunda görülmektedir. Arkeologların ilk başlarda çok önemli bir bulgu olarak düşündükleri bu eserlerin mineral analizleri sonucunda, çömleklerin yerel kil kullanılarak üretildikleri tespit edilmiştir. Arbon'daki seramik ustalarının bu çömlekleri taklit etmiş olma ihtimalleri yüksektir. Orijinal çömlekler köye ticaret vasıtasıyla ya da gelin olarak gelen bir kadın vasıtasıyla taşınmış olabilir.

Bunun yanında, köyün her yerinde taş veya alageyik boynuzundan yapılmış baltalara rastlanmaktadır. Bu yerleşkenin öncesine ve sonrasına tarihlenen yerleşkelerde rastlanan geyik boynuzu balta saplarının aksine, Arbon-Bleiche 3 köyündeki balta sapları dişbudak ağacı kullanılarak üretilmişlerdir. Toplanan delillerden anlaşıldığı kadarıyla, daha öncesinde köyde 200 yıl kadar bir süre ile iklim koşullarının neden olduğu bir ekonomik buhran yaşanmış, bunun sonucunda çok fazla sayıda alageyik avlanmış, dolayısıyla alageyik türünün tükenmesi söz konusu olmuştur. Alet üreticilerinin balta sapı üretiminde darbe emici özellikteki geyik boynuzlarını kullanmaktan vazgeçmelerinin altında bu neden yatıyor olabilir. Bahsi geçen dönemde baltaların direk olarak ahşap sapa monte edilmeleri yaygınlaşmış; saplardaki geyik boynuzu montelerinin Zürih ve Constance gölleri civarında yeniden görülmeleri M.Ö. 3200 tarihinden sonra ancak mümkün olmuştur.

Arbon-Bleiche 3 kazı alanındaki 70 adet toprak numunesinde; botanik kalıntılar, amfibiler ve kuş kemiklerinin yanı sıra, yetmiş bin adet hayvan kemiği kalıntısı toplanmış; analiz edilmiştir. Ek olarak, çeşitli profil kolonlarından toplanan polenler, makro bitki kalıntıları (bitki dalları ve tohumlar) ve çökeltilerin analizleri yapılmıştır. Tüm bu analizler sonucunda; Arbon köyü civarındaki çevresel koşulların, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin, avcılık ve toplayıcılık stratejilerinin ve köylüler tarafından tüketilen yiyecek çeşitlerinin saptanabilmesi mümkün

olmuştur. Tarımsal üretimin başını tahıllar (genellikle Teraploid grubu çıplak buğday, gernik buğdayı, arpa) ile birlikte haşhaş ve keten üretimi çekmektedir. İnsanların kalori ihtiyacının kayda değer bir kısmı da toplanan bitkilerden (özellikle fındıklardan) karşılanmaktadır. Ev aralarındaki boşluklarda fazla sayıda insan dışkısı ve tahıl atığı kalıntısı bulunuyor oluşundan anlaşıldığı kadarıyla çöp ve atıkların evlerin dışında biriktirilmesi bir gelenek halini almıştır.

Koyun, keçi ve sığır dışkılarının botanik analizleri, bu hayvanların yalnızca kış ayları boyunca köyün içinde tutulduğunu göstermektedir. Bu hayvanlar, kış boyunca civardan toplanan eğrelti otları ve böğürtlen yaprakları ile beslenmiş olup kış sonu veya ilkbaharın erken safhalarında ise ökse otu ve erken çiçeklenen kızılgaç veya söğüt dalları gibi bitkilerle beslenmişlerdir. Anlaşılan o ki; yaz geldiğinde, sürüler köyün dışındaki çayırlarda otlatılmaktadır. Köyde tüketilen etlerin yarısı av hayvanlarından, özellikle de alageyiklerden elde edilmektedir. Evcilleştirilmiş hayvanlar arasında ise en çok domuz ve sığırların eti tüketilmiştir. Görüldüğü üzere, avcılık faaliyetleri bilhassa ekonomik kriz zamanlarındaki besin sıkıntısını çözmek açısından bu insanların hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Toprak numunelerindeki kalıntılar arasında bol miktarda kurbağa kemiği ve balık kılçığı da bulunmaktadır. En çok tüketilen balıklar arasında turnabalığı ve alabalık yer almaktadır.

Göle yakın evlerin etrafından toplanan kemik kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla bu evlerde yaşayan insanlar diğerlerine göre daha fazla domuz tükemiş ve daha fazla balık avlamışlardır. Alabalık genellikle göl kıyısında değil de açık suda yakalanabildiği için, bu kimselerin aynı zamanda ağaç kütüğünden oyulmuş kanolara sahip oldukları düşünülmektedir. İç kesimlerde yaşayan insanlar çok daha fazla alageyik avlamış, balık olarak da turnabalığı tüketmeyi tercih etmişlerdir. Tüketim tercihlerindeki bu farklar sosyal ayrışmanın ilk sinyallerini de yansıtmakta olabilir. Ekilen tahıllar söz konusu olduğunda, iç kesimlerdeki veya göl kenarlarındaki evler arasında büyük farklar görülmemektedir.

Arbon Bleiche 3 kazı alanında yapılan çalışmalar arkeolojik kalıntılar ve biyolojik veriler üzerinde son derece gelişmiş teknolojilerin kullanıldığı bilimsel analizler yapılmasının mümkün olduğu bir döneme denk geldiği için, bu site, Orta Avrupa'daki Geç Neolitik köy yaşamı hakkında şu ana kadarki en tutarlı ve detaylı verilere ulaşmamızı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Akeret, Örne, Jean Nicolas Haas, Urs Leuzinger ve Stefanie Jacomet. "Plant Macrofossils and Pollen in Goat/Sheep Faeces from the Neolithic Lake-Shore Settlement Arbon Bleiche 3, Switzerland." *Holocene* 9, no. 2 (1999): 175–182.

De Capitani, Annick, Sabine Deschler-Erb, Urs Leuzinger, Elisabeth Marti-Grädel ve Jörg Schibler. *Die jungsteinzeitliche Seeufersiedlung Arbon Bleiche 3: Funde*. Archäologie im Thurgau, no. 11. Frauenfeld, Switzerland: Amt für Archäologie Kanton Thurgau, 2002.

Hosch, Sabine ve Stefanie Jacomet. "New Aspects of Archaeobotanical Research in Central European Neolithic Lake Dwelling Sites." *Environmental Archaeology* 6 (October 2001): 59–71.

Leuzinger, Urs. *Die jungsteinzeitliche Seeufersiedlung Arbon Bleiche 3: Befunde*. Archäologie im Thurgau, no. 9. Frauenfeld, Switzerland: Departement für Erziehung und Kultur des Kantons Thurgau, 2000.

MEGALİTİK DÜNYASI

I. J. N. THORPE

Orta Avrupa ve Akdeniz'de Neolitik (Cıllalı Taş) Çağ'ı yaşamakta olan çiftçilerin Batı Avrupa'nın Atlantik kıyısına göç ederek burada Mezolitik (Orta Taş) Çağ'ı yaşamakta olan avcı toplayıcılara tarımı tanıtmaları sonucunda Megalitik toplum oluşmuştur. Bu geçiş İspanya ve Portekiz'de M.Ö. 5500 civarında, Güneybatı Fransa'da M.Ö. 5000 civarında, Kuzeybatı Fransa'da M.Ö. 4700 civarında, Güney İskandinavya, Britanya ve İrlanda'da ise M.Ö. 4000 civarında meydana gelmiştir.

Bu grupların tahıl ürettikleri, koyun, sığır ve domuz yetiştirdikleri doğrudur fakat bu işler için ormanlık alanlarda büyük çaplı temizleme yaptıklarına dair çok az kanıt vardır. Polen analizlerinden anlaşıldığı kadarıyla orman arazilerinin ıslahı küçük çaplı boşluklar açılarak yapılmıştır. Adam akıllı tarla sistemlerinin en eskileri (Batı İrlanda Céide Tarlaları) ise M.Ö. 3500lere dayanmaktadır. Pek çok kazı alanı, yabani bitki ve hayvansal gıda kalıntıları ile doludur. Bu besinler insan diyetinin önemli bir unsurları olmaya devam etmiş, ancak, o dönemlerde deniz ürünlerinin tüketiminden vazgeçilmiştir.

Yerleşkelerin konar-göçer yapısı, ormanlık alanlarda geniş çaplı boşlukların bulunmuyor oluşunu açıklar niteliktedir. Demek ki; bu insanlar yaşamlarını sürdürebilmek için geniş arazilerde tarım yapmaya ihti-

Resim 1. Bir İrlanda Neolitik Evi'nin rekonstrüksiyonu. Nick Thorpe'nin izniyle yayımlanmıştır.

yaç duyacak kadar büyük topluluklar halinde yaşamamışlardır. Gelişmiş düzendeki evlerin eksikliğinin oldukça mobil bir topluma işaret ettiği ve bunun Mezolitikle devamlılık gösterdiği uzun zamandır tartışılmaktadır. İrlanda 'da pek çok ev bulunmuş olmasına rağmen, yerleşik yaşam tarzı toplu olarak değil de hane hane benimsenmiş gibi görünmektedir (bkz. Resim 1). İskoçya'daki Balbridie, İngiltere'deki Lismore Fields ve İrlanda'daki Balleygalley gibi geniş dikdörtgen planlı evlerin tahıl üretimi ya da çakmak taşı ticareti ile bağlantılı olarak özel amaçlar dâhilinde inşa edilmiş oldukları düşünülmektedir. Kuzeybatı Fransa'nın Brittany bölgesindeki Le Haut-Mée kazı alanında yer alan dikdörtgen ev, Paris havzasından gelen çiftçi topluluklarının kullandığı çakmaktaşılarının ve çakmak taşı teknolojilerinin izlerini taşımaktadır.

Britanya'daki yuvarlak taş evlerden meydana gelen köylerin ilk örnekleri yaklaşık MÖ 3300 civarında İskoçya'nın kuzey kıyıları açıklarındaki Orkney Adalarında ortaya çıkmıştır. Bunların arasında en iyi bilinen yerleşke; Orkney Adalarının anakarasında yer alan ve birbirlerine dü-

zen, büyüklük ve iç özellikleri bakımından çok benzeyen birçok eve ev sahipliği yapmakta olan Skara Brae Yerleşkesi'dir. Orkney'de benzer özellikler gösteren başka yerleşkeler de mevcuttur. Örneğin yine anakara da konuşlanmış olan Barnhouse Yerleşkesi'nde köyün hemen bitişiğindeki, mezara benzeyen büyük yapı haricinde birbirine görünüş olarak dikkat çekici biçimde benzeyen evler bulunur. Güney İskandinavya'da da eş tarihli ve geniş ölçekli yerleşkelerin var olduğu bilinmektedir; ancak bu yerleşkelerdeki yerleşim düzenleri henüz kazılar vasıtasıyla teyit edilmemiştir. Brittany'deki çok büyük evlerden oluşan Pléchéatél Yerleşkesi de yaklaşık olarak aynı tarihlere denk gelmektedir.

ÖLÜLER İÇİN ANITLAR

İnsan ve toprak arasındaki ilişkinin değişimi; çiftçilik ya da yerleşik düzene geçiş faaliyetlerinin belirmesinden ziyade çeşitli anıtların, özellikle de tümülüslerin ve etrafı çevrilmiş yerleşkelerin ortaya çıkmasıyla betimlenebilir. İrlanda'daki Carrowmore kazı alanındaki Tümülüsler (bkz. Resim 2) gibi bazı mezar höyüklerinin Neolitik'ten daha eski tarihli olduğuna dair iddialar olsa da, buradaki radyokarbon analizleri tam olarak mezarların tarihine işaret etmemekte olup, belirlenen tarihler aynı yerdeki başka bir aktiviteden kaynaklanma olasılığı yüksek olan kömür kalıntılarına aittir.

Bu anıtların önemi, erken gelişim süreçlerinden açıkça görülmektedir. İspanya, Brittany, Güney Britanya ve Danimarka dâhil olmak üzere Atlantik boyunca birçok bölgede yürütülen radyokarbon analizleri, tarihteki ilk anıtların Erken Neolitik'te ortaya çıktığına işaret etmektedir. Eskiden, tarım yapan toplulukların anıtlar inşa edebilmek için boş vakit bulabilecek şekilde bir "boşluk dönemi"nden geçtiklerine inanılmaktayken, artık bu görüş terke edilmiştir. Aksine, bu anıtların onları inşa eden topluluklar için gerekli olduğu aşikârdır. Bu durum belki de günlük yaşamlarındaki dağınıklıktan kaynaklanmaktadır.

En eski tümülüs örnekleri taş odalı mezarlar veya megalitik mezarlar olarak tanımlanmaktadır. Kimi zaman bu mezarlar, bölgeye hâkim olmak ve hüküm sürmek adına inşa edilmiş etkileyici yapılardır. Her ne kadar sonraki örnekleri daha küçük ve daha sıradan olsa da, birçoğu detaylı oyma süslemeler içermekte olan bu yapılar Portekiz'den İrlanda ve Güney İskandinavya'ya kadar, Atlantik kıyısı boyunca görülmektedirler.

Resim 2. İrlanda, Carrowmore'daki Megalitik Mezarlık. ©Douglas Peebles/Corbis. İzin alınarak yayımlanmıştır

M.Ö. 5. Binyılda ortaya çıkan Megalitler ve taş odalı mezarların kökenine dair büyük tartışmalar cereyan etmiş olup, tartışmaların odağında Brittany bulunmaktadır. Megalitlerin kökenine dair en eski teori, bu yapıların megalitik misyonerler tarafından yayılmaya çalışılan bir dini kültü temsil ettikleri yönündedir. Bu olasılık, Atlantik megalitlerinin sözde ataları olan Akdeniz megalitlerinden daha eski olduğunu gösteren radyokarbon analizlerinin sonucunda reddedilmiştir.

Megalitlerdeki Akdeniz ilhamının reddedilmesi “yöresel köken” teorisine ön ayak olmuştur. Megalitik mezarların olası ataları, Britany'deki küçük kıyı adaları olan Téviec ve Hoëdic'de ortaya çıkan Geç Mezolitik tarihli denizkabuğu yığınlarının altında yatmaktadır. Téviec'de 23, Hoëdic'de 14 tane mezar bulunmaktadır. En ayrıntılı örneklerde, erkekler, kadınlar ve çocuklar taş duvarlı çukurlara beraber gömülmüş ve üzerleri küçük taş yığınlarıyla örtülmüştür. Mezarların bir tanesi küçük bir mezar taşı ile işaretlenmiştir. Bu mezarlar M.Ö. 5500-4500 döneminden kalmaz.

Dolayısıyla, çoklu defin uygulamalarının Britany'deki avcı toplayıcılar arasında anıtların ortaya çıkmasından çok önce görülüyor olması megalitlerin tamamen yöresel bir gelişmeye dayandığı fikrini çürüt-

mektedir. Yaşayanlar atalarını arazide fark edilir bir biçimde gömmeyi tercih etmiş, bu durum gelecekteki sosyal gelişmelere önemli bir zemin hazırlamıştır. İnsanların dikkatlerini atalarına, dolayısıyla da kökenlerine bu şekilde yoğunlaştırmaları, yaşadıkları topraklar üzerinde kontrol hakkı iddia etmelerine olanak tanımış; belki de Brittany kıyısındaki avcı toplayıcılar balıkçılık yapma hakkının kendilerine ait olduğunu savunurken, Neolitik gruplar toprak üzerindeki hakları üzerine yoğunlaşmışlardır. Renfrew'ninki gibi daha eski teoriler, megalitik mezarların, artan nüfusu içine almaya yetecek kadar toprak bulunmadığından dolayı baskı altında yaşayan topluluklar için, sahip oldukları arazilerin sınırlarını belirlemek adına kullanıldıklarını iddia etmektedir. Oysaki anıtlarda yürütülen polen analizleri bu açıklamanın doğru kabul edilebileceği ölçüde bir çiftçilik etkisinin bulunmadığını göstermektedir. Üstüne üstlük, dönemin süs eşyaları ve alet-edevatlarının pek çoğu taş kullanılarak üretildiği için, bu taşların kendileri de çiftçilik yapılacak topraklar kadar değerlidir.

Prehistorik Breton'un araştırılması sırasında en etkileyici gelişme; geçit mezarların pek çoğunda, mezarın kendisindekilerden farklı oymalarla süslenmiş ve daha önce de birkaç kez kullanılmış olan dikili taşlar (menhirler) bulunduğunun keşfedilmesi olmuştur. En ayrıntılı mezarlardan biri olan Gavrinis Lahiti'nin üst kapak taşının, diğer iki höyüğün kapak taşlarıyla beraber, önemli bir oyma taşın parçası olduğu ortaya çıkmıştır. 14 metre yükseklikteki bu taşın ve bir diğer olası orijinal taşın üzerinde sığır, koyun, keçi, baltaya benzeyen bıçakları olan saban ve baltalar resimleri bulunmaktadır. Bu tasvirler açıkça tüm aşamalarıyla (arazi açma, ekin ekme, hayvan otlatma vs.) beraber tahıl üretiminin ve hayvancılığın, belki de tarıma geçişin kutlamasının birer göstergesidir. Dikili taşların en büyüğü olan 21 metre yüksekliğindeki Le Grand Menhir Brisé'nin tekrardan kullanılması söz konusu olmamıştır. Eskiden yapılmış olan kazıların yeniden incelenmesi sonucunda; bu dikilitaş gruplarının (menhirlerin) sonradan taş odalı mezarların inşa edileceği pek çok yerdeki defin uygulamalarının ilk evresini oluşturdukları tespit edilmiştir.

Burgundy'deki (Orta Fransa) Yonne kasabasının Passy beldesindeki Orta Avrupa'ya özgü materyallerle donatılmış olan uzun mezar höyüklerinin keşfi, megalitik mezarlıkların yöresel değil de dış kökenli olabileceği teorisini yeniden canlandırmıştır. Fakat bununla birlikte radyo-

karbon analizlerinin gösterdiğine göre Fransa'daki en eski taş odalı mezarlar Paris Havzası'ndan ziyade Brittany'de yer almaktadır. Ayrıca İberya'da da Orta Avrupa etkisinden oldukça uzak kalmış olan ve hemen hemen aynı tarihlere denk gelen megalitik mezarlar bulunmaktadır. İberya'daki megalitik inşaatının, aynen Brittany'de olduğu gibi, kimisi çobandeğneği biçiminde oymalarla süslenmiş olan dikilitaşlarla başladığı düşünülmektedir; ancak bu teori henüz tarihleme analizleriyle desteklenmemiştir. İlk lahitlerin bazılarında yığma toprakla kapatılmış küçük odalar bulunmaktadır. Diğer lahitlere alçak geçitlerden geçilerek ulaşılabilmektedir fakat bu odalara binlerce yıl boyunca giriş çıkış yapılarak çeşitli materyaller eklenip çıkarılmış olduğu için, lahitlerdeki en eski faaliyetin hangisi olduğu konusunda emin olmak maalesef mümkün olmamaktadır. Bu problem batı Avrupa megalitik mezarlarının çoğu için geçerlidir.

Güneybatı Fransa'daki Bougon Anıt Mezarları yoğun bir incelemeye tabi tutulmuştur. Bu mezarlar arasında en az 10 tanesinin inşaatı bin yıldan fazla bir zaman almıştır. İlk başta bir düzine iskelet, ithal çanak-çömlekler ve taş boncuklara ev sahipliği yapan basit yuvarlak bölmeler olarak inşa edilmiş Tümülüsler sonradan çok büyük ilaveler yapılmış, bazı mezarların boyu neredeyse 60 metreye çıkmıştır. Bu ilaveler sadece birkaç mezarda bulunmaktadır. Dolayısıyla, varlıklarının amacı yapı ustalarının inşaat becerilerini ortaya koyma hevesleri ile ilintili olabilir. Bölgedeki asitli topraklar nedeniyle Breton'daki taş odalı mezarların içindeki kemik kalıntıları hakkında çok az şey söylenebilmektedir, fakat mezarların kendileri gerçekten ayrıntılı bir şekilde donatılmıştır. İçlerindeki eşyalar arasında cenaze merasiminde kullanılmış olan çanak-çömlekler, küçük baltalar, zenginliğin sembolü olan cilalanmış taş diskler ve orta Fransa'daki Büyük Pressigny madenlerinden çıkan çakmak taşlarından üretilmiş uzun taş bıçaklar yer almaktadır. Son derece dikkatlice yürütülen kazılar neticesinde Barnenez gibi pek çok kazı alanının birden fazla aşamada inşa edildiği ve Erken Neolitik boyunca hem uzun hem de yuvarlak tümülüslerin yapıldığı keşfedilmiştir. Sonradan inşa edilen anıtlar, lahitin merkezindeki odaya ulaşılabilmesi amacıyla açılmış pasajlara sahip olup geçit duvarları ve mezar odaları oyma taşlarla ayrıntılı bir şekilde dekore edilmiştir.

Kuzey Fransa ve Hollanda'da büyükçe bir mezar odasını kaplamakta olan uzun ve dikdörtgen planlı tümülüsler bulunmaktadır. Hali hazır-

da mezarda bulunan iskeletlerin yenilere yer açmak için kenara çekildiği en eski tarihli mezarlarda kadın, erkek ve çocuklara ait aşağı yukarı 15 iskelet yer almaktadır. M.Ö. 3000 sonrasına ait olan La Chaussée-Tirancourt Mezarlığı'nda 3 bölüme ayrılmış ve içinde 350 kişinin kalıntılarını barındıran bir adet lahit bulunmaktadır. Bu lahitin içindeki eşyalar Breton mezarlarındaki eşyalarla kıyaslandığında oldukça sıradandır. Benzer şekilde Hollanda Bronneger'de bulunan mezarlarda da sadece yöresel çanak-çömlekler yer almaktadır.

Danimarka'daki en eski oda mezarları muhtemelen uygun taşların bulunamamış olması nedeniyle nispeten küçük ve basit bir şekilde inşa edilmişlerdir. Toplamda yaklaşık olarak elli bin örneği bulunan bu mezarlar oldukça sıradanırlar. Çoğunlukla tek kişinin gömüldüğü mezarlarda çeşitli çanak-çömlekler, yerel taş işleri ve kehribar boncuklardan oluşan mezar hediyeleri bulunmaktadır. İskandinavya'nın güneyinde bulunan daha eski tarihli (yaklaşık M.Ö. 3700) geçit mezarlar daha geniş olup araziye daha hakim bir konumda yer almaktadırlar. Ayrıca çok daha fazla sayıda iskelet içeren bu mezarların Güney İsveç'te bulunan bir tanesinde 200 adet iskelete ulaşılmıştır. İskandinav geçit mezarları diğer yerlerdekilere karşılaştırıldığında daha küçük olmalarına rağmen, sonradan pek çok kez müdahale edildiklerine dair izler taşımaktadırlar. Örneğin İsveç'teki küçük Västana Hoby Tümülüsü 18. yüzyılda soyulmuş olmasına rağmen, arkeolojik kazıları sırasında tümülüsün mezar odasından yaklaşık elli bin adet süslenmiş çanak-çömlek kırığı çıkarılmıştır. Bu sayı Kuzeybatı Avrupa'daki diğer geçit mezarlarından çıkarılan çanak-çömlek kırıntılarının hepsinden daha fazladır. Bu çömleklerin genellikle mezarda yatmakta olan ataların ruhlarına adanan adakları temsil ettikleri düşünülmektedir.

Britanya ve İrlanda'da bulunan oda mezarlar genellikle daha geniş ve daha ayrıntılıdır. Bu mezarların ilk örnekleri İskandinavya'dakilerden daha fazla iskelet barındırıyor olmalarına rağmen, mezar hediyeleri oldukça nadir görülür. Oldukça büyük mezarlardan bazıları araziye gayet gözle görülür bir biçimde yerleştirilmiş olup, mezar odalarının üstünü örtmek için çok az taş ya da toprak yığını kullanılmıştır. Batı İngiltere ve Galler'de yerleşik olan Cotswold-Severn Kültürü'ne ait tümülüslerde insanların yaş ve cinsiyetlerine göre ayrı ayrı gömüldüğü odalar bulunmaktadır (örneğin: West Kennet Tümülüsü). Britanya ve İrlanda'daki geçit mezarlar M.Ö. 3700'den sonra ortaya çıkmışlardır. Aralarında

Orkney adalarının en büyüğü olan Mainland Anakarası'ndaki Maes Howe Tümülüsü ile İrlanda'nın Boyne Vadisi'nde bulunan Knowth ve Newgrange tümülüslerinin de yer aldığı bu tümülüsler şu ana kadar ortaya çıkarılmış taş odalı mezar örneklerinin en iyilerini temsil etmektedirler. Bu mezarların büyüklükleri onları çok önceden beridir mezar hırsızlarının hedefi haline getirmiştir. Eğer tümülüsün iç kısmında tespit edilen runik duvar yazıları doğruyu söylüyorsa Maes Howe Tümülüsü, Vikingler tarafından soyulmuştur. Şaşırtıcı bir şekilde, Newgrange ve Knowth tümülüslerinin etrafına açılan küçük mezarların haricinde, bahsi geçen diğer tümülüslerin hiç birinin civarında sonradan yürütülmeye devam eden bir ibadet faaliyetinin izlerine rastlanmamıştır. Bahsi geçen küçük mezarlar, içinde bulunanların merhumlar atalarının heybetli gölgesinde huzur içinde uyusun diye yapılmış gibidir.

Bu devire ait ikinci en önemli anıt mezar tipi, özellikle kayalık arazilerden yoksun bölgelerde görülmekte olan, topraktan yapılmış uzun tümülüslerdir. Uzun tümülüslerde ölümler direk olarak toprak bölmelere gömüldükleri gibi ahşaptan yapılmış bir mezar odasının içine de yerleştirilebilmektedir. İlk olarak M.Ö. yaklaşık 4500 civarında, Erken Neolitik Dönem'de Polonya'nın Kujavia Düzlüğü'nde ortaya çıkan bu anıtlar buradan Fransa, Hollanda, İskandinavya ve Britanya'ya yayılmışlardır. Bugüne kadarki arkeolojik araştırmalarının çoğu Britanya ve Danimarka'daki örnekleri üzerine yapılan anıtların Danimarka'da bulunanlarının M.Ö. 4000 dolaylarında, Neolitik Çağ'ın hemen başlangıcında inşa edildikleri tespit edilmiştir. Danimarka anıt mezarlarındaki mezar hediyeleri oldukça bilindik örnekler içermekte olup çoğunluğu çanak-çömlekler, kehribar süs eşyaları, çakmak taşı aletler ve Alp'lerden gelen bakır kullanılarak üretilmiş nesnelerden oluşmaktadır.

Yapıları bakımından büyük bir çeşitlilik gösteren mezarların en sade ve yaygın örneklerinde ölümlerin üzeri basitçe taş veya toprak yığınları ile kapatılmıştır. Tümülüs alanını bölmelere ayıran destek direklerinin uzunluğu ve inşaatlarında harcanması gereken işgücünün büyüklüğü düşünüldüğünde uzun tümülüslerin müşterek bir girişim sonucunda inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Asitli topraklar nedeniyle geriye pek fazla kemik kalmamış olmasından dolayı, bu mezarlara dair içlerine birkaç insanın gömülmüş olduğunun ötesinde yorum yapmak mümkün olmamaktadır. Bu açıdan, ilk bölmesinde yanında kehribar bir boncuk ve bir ok ucuyla (muhtemel ölüm sebebi) bulunmuş olan bir yetişkin

iskeleti, ikinci bölmesinde ise çiftler halinde, kafaları ters istikametlere doğru bakacak şekilde yerleştirilmiş dört tane yetişkin iskeleti barındıran Bygholm Neorremark Tümülüsü bir istisnadır.

Britanya'daki uzun toprak tümülüsler genellikle dikdörtgen veya trapezoid (ikiz kenar yamuk) planlı olup, düz ovalarda görülmektedir. Tümülüslerin, yığma toprak kısım ile karşılaştırıldığında oldukça küçük sayılabilecek, ahşap duvarlarla kapatılmış odaları bulunmaktadır. Oda mezarların genelinde görüldüğü üzere, İngiltere'deki Fussell's Lodge Tümülüsü örneğinde olduğu gibi elliden fazla insanın gömüldüğü mezarlarda bile mezar hediyelerine oldukça nadir rastlanmaktadır. Bu bölgede, iskelet kemiklerinin, atalar topluluğunun bireylerden daha önemli olduğunu ifade etmişçesine, kasti olarak eklem yerlerinden koparılmakta olduğu tespit edilmiştir. Toplumun kısıtlı sayıdaki kısmı anıt mezarlara gömülme şerefine ulaşmakta, geri kalanlar ise yerleşke çevrelerindeki hendeklere, mağaralara, çukurlara, bataklıklara, deniz kıyılarına veya nehirlerle gömülmektedir. Zaman geçtikçe anıt mezarlara gömülen insanların sayısı daha da azalmış, en nihayetinde de bütün mezarlar tek kişilik olacak şekilde yapılmaya başlanmıştır.

ÇEVİRİLİ ARAZİLER

M.Ö. 3800 civarında, Kuzey-Batı Avrupa'da ingilizce "causewayed enclosure" olarak adlandırılan, etrafı birkaç yerden geçiş açıklıkları ile bölünmüş hendeklerle çevrili, yuvarlak planlı, kapalı araziler belirmeye başlamıştır. Batı Fransa'nın Loire bölgesinde bulunan yapıların kayaların arasındaki derin hendeklerinin yanında yıkık taş duvar kalıntıları bulunduğu ve yengeç kısıkaçı (pince-de-crab) görünümlü giriş geçitlerine sahip oldukları için savunma amacıyla inşa edildikleri düşünülmektedir. Kazılar sonucunda yengeç kısıkaçı girişlerinin genellikle sonradan eklendiği ve bu eklentiler yapılmadan önce hendek çukurlarının doldurulduğu ortaya çıkmıştır. Bu durumda, bahsi geçen yapıların savunma amacıyla inşa edilmiş oldukları teorisi doğruluk payını yitirmektedir. Çevrilmiş arazilerin çoğunun zemininde mezarlar bulunmakta bazen bu mezarlara çanak-çömlekler eşlik etmektedir. Neredeyse yüzden fazlası hava fotoğraflarıyla belirlenmiş olan bu yerleşkelerin radyo karbon tarihlemeleri M.Ö. 3500-2900 arasında değişmekte olan bir tablo sergilemektedir. Yaklaşık 30 kadarı M.Ö. 3400-3150 arasında

inşa edilmiş olan yapıların hendeklerinin içinde bulunan mezarlar ve hemen çevrelerine kurulmuş olan küçük çevrelenmiş alanlar bakımından Güney İskandinavya'daki çevrelenmiş arazilere benzerlik göstermektedir. Bu alanların birçoğu bataklıklarla ve ya denizlerle çevrili, sürülmemiş arazilerdir. Bazılarının çift hendekle çevrelendiği bilinmesine rağmen, arazilerin büyük bir çoğunluğunun etrafı tek bir hendek hatıyla çevrelenmiştir. Kısmen açık bir bariyer görevi gören bu hendekler tüm bölge çevresinde bir sınır oluşturmaktadır. Bazı bölgelerde de hendekler ahşap çitlerle desteklenmiştir.

Danimarka'nın Fyn Adası'ndaki Sarup Yerleşkesi'ni saymazsak, bu yapıların yerleşim düzenleri oldukça basittir. İki adet giriş açıklığı bulunan Sarup ahşap çitlerle desteklenen çift hendekle çevrelenmiş olup; hendeklerin arkasında siper kazıkları, arazinin iç kısmında ise etrafları ayrı ayrı çevrelenmiş küçük araziler bulunmaktadır. Tüm bu çaba, araziye dışarıdan yapılacak girişleri kontrol etmek amacıyla gösterilmiş olabilir. Sarup şu ana kadar kazı yapılan çevrili araziler arasında en detaylı incelenen kazı alanıdır. Hendeklerin içine kasıtlı olarak yerleştirilen materyaller arasında çeşitli çanak-çömlekler, çakmak taşından yapılmış araç-gereçler, yetişkin ve çocuk çene kemikleri ile kafatasları yer almaktadır. Hendek tabanındaki taş yapılarda çanak-çömlek kalıntıları ile hayvan kemikleri bulunmuştur. Taşların içinde ve üstünde yer alan kömür katmanları toprağı yakmış olduğu için, kömürün gömüldüğü sırada hâlâ yanmakta olduğu tespit edilmiştir. Siper kazıklarının içindeki çanak-çömlek kalıntıları arazinin iç kısmında bulunan çanak-çömleklerin sayısından oldukça fazladır. Siperler boyunca bütün halde, bozulmadan kalmış vazolar ortaya çıkmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla hem hendekler hem de siper kazıkları çok kısa bir süre için kullanımda kalmıştır (belki sadece 1 yıl kadar). Böylesine kısa bir kullanım süresi düşünüldüğünde, Sarup'taki hendek ve çitleri inşa etmek için sarf edilen çaba akıllara durgunluk vermektedir. Tahminlere göre inşasına yüz bin çalışma saati harcanmıştır. Sarup çevrili arazisinin iç kısmında içleri özenle seçilmiş tohumuz buğday kalıntıları ile dolu bütün haldeki çömlekler ihtiva eden yaklaşık 20 adet adak çukuru bulunmaktadır.

Geri kalan kazı alanları da benzer kalıntılar içermektedir. Pek çok çevrili arazinin hendek içleri bütün halde korunmuş çanak-çömlekler, taş aletler, kimi zaman insan kemiklerine karışmış halde hayvan kemikleri ve insan kafatasları ile doludur. Çoğu arazideki hendeklerin içinde

belirgin ateş izleri mevcuttur. Danimarka'daki Toftum Yerleşkesi çok kısa sürede inşa edilmiş; bir o kadar kısa sürede de terk edilmiştir. Buradaki hendeğin bir kısmı kasti olarak doldurulmuş; diğer bölümler ise çakmak taşları, çömlek parçaları ve deniz kabukları gibi kültürel kalıntılarla kendiliğinden dolmuştur.

İç kısımları geniş çaplı incelemelere tabi tutulan çevrili arazilerin sayısı az olmakla birlikte Sarup örneğinde olduğu gibi bazı arazilerin içlerinde adak çukurları oluşturulmuştur. Danimarka'daki Arupgard kazı alanında içi bütün haldeki çanak-çömlekler ile Alp bakırı ve yerel kehribar taşından yapılmış eşyaların gömüldüğü çukurlar bulunmuştur. Sarup ve Toftum'da yürütülen önemli kazılar bu alanların kısa bir süreliğine ve sadece gösteriş amaçlı kullanıldığını ortaya çıkarmıştır.

Britanya ve İrlanda'da yaklaşık yetmiş tane çevrili arazi bulunmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu Güney İngiltere'de olmasına rağmen İskoçya ve kuzey İrlanda'da da örneklerine rastlanmaktadır. Bununla birlikte, bu yapıların ülke içindeki dağılımları Güney İngiltere'de bile düzensizdir. Güney İskandinavya'daki örneklerden farklı olarak, M.Ö. 4000 itibarı ile inşa edilmekte olan çevrili araziler neolitik dönemin başlarına damgasını vurmuş olan muazzam megalitik yapılardır. Bu bölgedeki çevrilmiş araziler genellikle yerleşim alanlarından uzaktaki ıslah edilmiş küçük ağaçlık alanlara yerleştirilmişlerdir. Belki de iç kısımlarında yürütülen aktiviteler, bu alanların sosyal anlamda tehlikeli olarak algılanmalarına sebebiyet vermiş bu sebeple de günlük hayattan ayrı tutulmuşlardır. Pek çok çevrilmiş arazinin çevresinde iç içe uzamsal bir dizilime sahip olan dört veya daha az hendek dairesi bulunmaktadır. Bu hendekler genellikle çeşitli nesnelerin istiflenmeleri için kullanılmışlardır. Hendeklerin belirli kesimleri belirli aileler veya kabilelerin denetiminde olduğu için, kazı alanlarında farklı hendek kesitleri kendilerini kullanan kimselerin tarihsel süreçlerini yansıtır şekilde farklı içerikler barındırmaktadır.

İngiltere Hambledon Tepesi'ndeki ana hendeğin %20 kadarlık kısmında ortaya çıkarılan kırk beş istif çukuruna toplam olarak 200 kadar insan bedeni gömülmüş olup, bu bedenlerin yarısından fazlası çocuklara aittir. O dönemlerde çocukların toprak tümülüslerden ziyade özel arazilerin çevresindeki hendeklere gömülmesi yaygın bir uygulamadır. Diğer pek çok çevrili arazi hendekleri de insan iskelet kalıntıları ile dolup taşmaktadır.

Etton'daki hendekte, hendek tabanına özellikle yerleştirilmiş halde kesilmiş hayvan kemikleri bulunmuştur. Düzenli bir demet oluşturacak şekilde bağlanmış sığır kemiklerinin yanında bir grup dağılmış fındık, huş kabuğundan yapılmış bir mat üzerine ters çevrilerek konulmuş bir adet vazo ve dikkatlice katlanmış bir adet huş kabuğundan tabaka yer almaktadır. Hambledon Tepesi'deki hendeğin dibinde deri çantalar içerisinde gömüldüklerini tahmin edilen ve aralarında hayvan kemikleri, çanak-çömlekler ve çakmak taşı aletlerin de yer aldığı küçük organik materyal istifleri bulunmaktadır. Hayvan kemiklerinin ziyafetlerden kalma artıklar olduğu belirlenmiştir. Hendeklerde sıklıkla karşılaşılan egzotik materyallerin takas ve ticarete önemli bir rol oynamış oldukları düşünülmektedir. Taş baltalar bu alanlarda en çok görülen buluntulardır ve genellikle yapım yerlerinden çok uzaklarda bulunmaktadır. Hambledon Tepesi kazı alanında Britanya içinde yüzlerce mil uzaklıktan hatta Avrupa Kıtası'nın Alpler kadar uzak bölgelerinden getirilmiş baltalar ortaya çıkmıştır. Buradaki çanak-çömlekler de yüzlerce mil uzaktaki bölgelere aittir. Çevrili arazilere getirilen egzotik materyallerin geldikleri yerde kaldıkları düşünülürse, bu alanların Pazar Yeri olarak kullanılmış olma ihtimali ortadan kalkmaktadır. Çünkü Pazar yerlerinde genellikle, değiş-tokuşu yapılan materyallerin pazar alanından uzaklaştırılması söz konusudur.

Sonradan yerleşim yerine dönüştürüldükleri düşünülen bazı çevrili arazilerin etraflarına savunma birimleri eklenmiştir. Bu şekilde bir dönüşüme uğramış olma olasılığı en yüksek bölgeler Hambledon Tepesi ve Güney İngiltere'deki Crickley Tepesi'dir. Hambledon Tepesi'deki birçok çevrili arazinin etrafı sonradan savunma hendekleri ve ahşap çitlerle çevrilmiştir. Hendeklerden birinde bulunan ok uçları ve hemen yanıbaşlarında yatan iki genç adamın iskeletleri, bir süre sonra savunma hatlarının saldırıya uğrayarak yıkılmış olduğunu göstermektedir. Zira aynı zamanda hedeğin çevresindeki kazık çitler de yakılmıştır. Crickley Tepesi'nde de aynı şekilde çok sayıda ok ucu bulunmuş olup, savunma kazıları yanmıştır. Bu olayın ardından yerleşke terk edilmiştir. Britanya'daki bu özel araziler için basitçe tek bir açıklama yapmak mümkün değildir ancak bu arazilerinin her birindeki ortak özellikler; içlerinde tüketim faaliyetleri yürütülmüş olması, giriş çıkışlarının sıkıca kontrol edilmesi ve sonradan kasıtlı olarak yıkılmış olmalarıdır.

Batı Fransa'daki Châtelliers-du-Vieil-Auzay kazı alanında bulunan üç

mezarda görüldüğü üzere Megalitik dünya vahşi ölümlere sahne olmuştur. Her bir mezarda bir çift erkek bedeni bulunur. Bu kimselerin bir tanesi okla öldürülmüş, diğerleri başlarına balta darbesi almıştır. Danimarka Sigersdal Mose Bataklığı'nda ortaya çıkan iki kadın bedeni bu ölümlerin bazılarının savaştan ziyade idam etme neticesinde gerçekleştiğine işaret etmektedir. Her ikisi de boğularak ölen kadınların bir tanesinin boynunda hâlâ bir urgan bulunmaktadır.

EKONOMİK İŞLEVİ OLMAYAN DEĞİŞ-TOKUŞLAR

Normalde barışçıl bir takasın zıttı “anlaşmazlık” olarak karşımıza çıkar. Oysa Megalitik Dünya’da işler farklı yürümüştür. Bu dönemde birbirleriyle savaş halinde olan topluluklar bile oldukça geniş ölçekli değiş-tokuş ağları kurmuşlardır. Genellikle ağaç kesmek için kullanılan çakmak taşından ya da sert taşlardan yapılmış cilalı baltaların ticareti öyle boyutlara ulaşmıştır ki, anlaşıldığı kadarıyla bu baltaların ekonomik getirilerinde çok daha öte bir anlamları bulunmaktadır. Bu durum baltaların üretim, değiş-tokuş ve depolanma süreçlerinde açıkça görülmektedir. çakmak taşı baltalar madenlerde, taş baltalar da taş ocaklarında üretilmektedir. Madenlerin bazıları devasa boyutlarda olup, Hollanda Rijckholt’te beş bin tane maden kuyusu tespit edilmiştir. Brittany’deki Plussulien Madeni’nde 1.200 yıl boyunca yılda yaklaşık beş bin adet balta üretildiği düşünülmektedir. Ortada endüstriyel bir üretim varmış gibi görünmesine rağmen bazı bölgelerde işçiler bilerek ulaşılması zor yerlerden maden çıkarmayı tercih etmişlerdir. Örneğin, kuzey İngiltere’deki Langdale Vadisi’nde aynı kalitedeki iyi taşlar yüzey üzerinde 19 kilometre boyunca yayılmış olmalarına rağmen, maden dik bir dağ yamacına kurulmuştur. İrlanda’da da insanlar anakarada jeolojik anlamda neredeyse aynı taşlar olmasına rağmen maden çıkarmak için Rathlin Adası’na kürek çekmeyi tercih etmişlerdir. Üstüne üstlü bir baltadan performans alabilmek için yalnızca keskin kısmının cilalanması yeterliyken, ustalar çoğu baltanın her bölgesini cilalamayı uygun görmüşlerdir. Günümüzde yürütülen deneyler, bu eylemin tüm sürecin en çok zaman kaybettiren kısmı olduğuna işaret etmektedir.

Baltaların dağıtımına bakıldığında da ekonomik değerlerinin pek ön planda tutulmadığı görülmektedir. Baltaların uzun mesafeli değiş-tokuşları iyi bilinir. Son dönemlerde yapılan bilimsel analizler, jadeit taşından

yapılmış olan baltaların Alplerden 2.400 kilometre (1500 mil) uzaktaki İskoçya'ya kadar taşınmış olduklarını göstermektedir. Jadeit baltalar son derece kaliteli olmalarının yanı sıra görsel olarak ayırt edilebilir bir nitelikleri vardır, bu da onların ithal edilmiş olduklarının kolayca anlaşılmasını sağlamaktadır. Aslına bakılırsa ithal baltalar yerel üretim baltalarından daha iyi kalitede değildir, ancak egzotiklikleri onları çekici kılmaktadır. Bu trend Batı Avrupa'nın her yerinde oldukça yaygındır. Güney İskandinavya'da üretilen, dikkat çekici renklere sahip, büyük, bir o kadar da hantal çakmak taşı baltalar en uzak mesafelere kadar gönderilmektedir. Rathlin'de üretilen baltaların İngiltere'ye, Langdale'de üretilen baltaların ise İrlanda'ya satılmakta ya da takaslanmaktadır.

Normandy kıyılarındaki Channel Adaları'nın en büyüğü olan Jersey Adası'ndaki baltaların yalnızca yüzde on altısı yerel kaynaklar kullanılarak üretilmiş olup geri kalanlar Brittany, Normandy ve komşu ada Guernsey'de üretilmişlerdir. Öte yandan Jersey baltaları da Guernsey'de çok tutulmaktadır, zira burada Jersey'dekinden çok daha fazla sayıda Jersey üretimi balta bulunmuştur.

Çoğunluğu kasti olarak gömülmüş olan baltaların saklanış biçimleri de enteresandır. Güney İskandinavya'daki istif çukurlarında bulunan baltalar, yerleşkelerde bulunan baltalara oranla daha uzundurlar. Ek olarak bataklık, nehir ve göl diplerine gömülmüş oldukları tespit edilen baltalar, yanlarındaki kehribar kolyeler de hesaba katıldığında tanrılara ya da kutsal ruhlara sunulan adaklar oldukları kanısı uyandırmaktadır. M.Ö. 3300 civarlarında değiş tokuş ağları azalmış, Güney İskandinavya ve Hollanda'da İp Baskılı Seramik ve Single Grave (Tekli Mezar) kültürlerinin artan etkisi ile birlikte ölümler yanlarındaki çanak-çömlekler ve savaş baltalarıyla beraber, daha küçük ve çember planlı yığma toprak mezarlara gömülmeye başlamışlardır. Fransa'nın Atlantik kıyıları, İspanya ve Portekiz'de ise megalitik mezarlar bakır metali devreye girip de toplum düzeni değişene kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

İrlanda ve Britanya'daki gelişmeler ise biraz daha farklı bir biçimde vuku bulmuşlardır. Bu dönemde yerleşkeler yeniden küçülür ve arkeolojik anlamda belirlenmeleri daha da zorlaşırken yeni yeni anıtlar peyda olmuştur. En büyük örnekleri Cursus anıtları olarak anılan bu mekânların bazıları kilometrelerce uzunluğa sahip olup, çoğu eskinin uzun tümülüslerini de içine katacak şekilde inşa edilmiş olan dikdörtgen planlı ve hendek-bariyer çiftleriyle çevrelenmiş yapılardır. Araların-

daki en iyi bilinen örneklerden biri Güney İngiltere'deki Stonehenge olan bu anıtların çoğu taştan yapılmışlardır. Bu taş yapıtların çevresi bir hendekle sarılmış ve hendeğin dışına da yığma bir bariyer yapılmıştır. Ancak, bahsi geçen hendek-bariyer oluşumunun herhangi bir savunma özelliği bulunmamakta, dış çeperdeki bariyerlerin, içerde yürütülen seremoninin izlenebilmesi için uygun bir ortam yaratılması adına inşa edildikleri düşünülmektedir. Hendek-bariyer çiftleriyle çevrelenmiş olan mekânların çapları 15 metre ile 370 metre arasında değişkenlik göstermektedir. Güney İngiltere'deki Avebury Anıtı geniş çaplı olanlardan bir tanesidir. Oldukça derin hendeklere sahip olan bu yapıtların çoğunun girişleri, içeri giriş-çıkışların kontrol altında tutulabilmesi adına, çeşitli engellerle donatılmıştır. Mekânların iç kısımlarındaki çukurlar, ahşap sütun delikleri, taşlardan oluşturulmuş çemberler ve nadir görülen mezarlardan anlaşıldığı kadarıyla, bu alanlarda çok çeşitli aktiviteler sergilenmiştir. İstif çukurlarına özenle işlenmiş, egzotik ve bir o kadar da tuhaf malzemeler gömülmüş olup, kullanışlılık açısından hiçbir işlevi olmayan tebeşir baltalar bu tuhaf nesnelerin bir örneğidir.

M.Ö. 3000 civarında inşasına başlanan Stonehenge, taş anıtların en eski örneği olup, pek çok açıdan eşsiz bir yapıttır. Stonehenge'in etrafındaki hendeği çevreleyen bir bariyer bulunmakta, hendeğin iç kısmında ise bir zamanlar ahşap sütunların bulunduğu, çembersel bir düzende yerleştirilmiş çukurlar bulunmaktadır. Bu sebeple Stonehenge'in etrafı çevrili arazilerden, hendek-bariyer çevrili anıtlara doğru geçişin yaşandığı bir dönemde inşa edilmeye başlandığı varsayılmaktadır. İçinde sonradan bir hayli yıpranmış olan ahşap yapıtlar ve sütun sıraları bulunan yapıtların etrafındaki hendek, bariyer ve sütun çukurlarının içinde çok sayıda kremasyon gömüsü keşfedilmiştir. Yapıt, M.Ö. 2600 dolaylarında 650 km ötedeki Galler'den taşınan mavi taşlardan oluşan çember ve uzun yolun eklenmesiyle değiştirilmiştir. Bu yol büyük ihtimalle mavi taşların Avon Nehri'nden buraya kadar taşınmasının anısına, o yolculuğu hatırlatması için inşa edilmiştir.

Güney İngiltere'deki 370 metre çaplı Greyhound Yard ve Stonhenge yakınlarındaki West Kennet anıtları gibi, sadece ahşap kullanılarak inşa edilmiş çember yapıtlar da mevcuttur. Bazen bu ahşap çemberlerin taş çemberlere dönüştürüldüğü de görülmüştür. Örneğin Avebury Anıtı'na taşlardan oluşturulmuş bir yol ile bağlı olan Tapınak (The Sanctuary) kısmındaki ahşap sütunlar sonradan taş sütunlarla değiştirilmiştir. Başlı

başına birer abide olan taş anıtları hem Kuzey İngiltere hem de Güney İngiltere'deki kayalık arazilerde görmek mümkündür. Bu abidelerin en etkileyicilerinden bir tanesi de İskoçya'nın Herpide Takım Adaları'nda yer almakta olan Callanish Anıtı'dır. Dikine taşlardan oluşan anıt, etrafını çevreleyen pek çok taşlık yolun tam göbeğine yerleştirilmiştir.

Megalitik dünyaya ait en etkileyici arkeolojik olaylardan biri de Avebury yakınlarındaki Silbury Hill Höyüğü'nün keşfedilmesi olmuştur. Çapı 150 metre, yüksekliği ise 40 metre civarında olan höyük, bölgeye 3.8 milyon metre küp taş ve toprak yığılması ile oluşturulmuştur. Höyükte yürütülen 3 ayrı kazı çalışmasının hiç birinde mezar kalıntısına rastlanamamış, ancak, kazı tünellerinden birinin çökmesi sonucunda yapılan inceleme çalışmalarında höyüğün çevresinde spiral şeklinde bir yol bulunmakta olduğu ortaya çıkmıştır. Megalitik Dünya'nın diğer bütün nitelikleri ile birlikte Silbury Hill Höyüğü de günümüzde gün ışığına çıkarılan arkeolojik kalıntıların altında yatan inançların, dini veya sihirli çehresini yansıtmaktadır.

Ayrıca bkz. Orkney Adaları Neolitik Yerleşimleri (2. Cilt, 3. Bölüm); Hambledon Tepesi (2. Cilt, 3. Bölüm); Sarup (2. Cilt, 3. Bölüm); Avebury (2. Cilt, 4. Bölüm); Barnenez (2. Cilt, 4. Bölüm); Boyne Vadisi Geçit Mezarları (2. Cilt, 4. Bölüm); Doğudan Batıya İp Baskılı Seramik Kültürü (2. Cilt, 4. Bölüm); Stonehenge (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Andersen, Niels H. *Sarup*. Vol. 1, *The Sarup Enclosures*. Jutland Archaeological Society Publications no. 33. Århus, Denmark: Jutland Archaeological Society, 1997. (Contains a wide-ranging discussion of Neolithic enclosures.)

Bradley, R. *The Significance of Monuments: On the Shaping of Experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. London: Routledge, 1998.

Burl, H. Aubrey W. *A Guide to the Stone Circles of Britain, Ireland, and Brittany*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1995.

———. *From Carnac to Callanish: The Prehistoric Stone Rows and Avenues of Britain, Ireland, and Brittany*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1993.

Cunliffe, Barry. *Facing the Ocean: The Atlantic and Its Peoples, 8000 B.C.–A.D. 1500*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

Darvill, Timothy ve Julian Thomas, ed. *Neolithic Enclosures in Atlantic Northwest Europe*. Oxford: Oxbow Books, 2001.

Joussaume, Roger. *Dolmens for the Dead: Megalith-Building throughout the World*.

Çeviren Anne ve Christopher Chippindale. London: Batsford, 1988.

Mohen, Jean-Pierre. *Standing Stones: Stonehenge, Carnac, and the World of Megaliths*. Çeviren D. B. Baker ve D. J. Baker. London: Thames and Hudson, 1999. (A small, popular book.)

———. *The World of Megaliths*. Çeviren Helen Mc-Phail. New York: Facts on File, 1990.

Patton, Mark. *Statements in Stone: Monuments and Society in Neolithic Brittany*. London: Routledge, 1993.

Ritchie, Anna, ed. *Neolithic Orkney in its European Context*. Cambridge, U.K.: McDonald Institute for Archaeological Research, 2000.

Scarre, C., ed. *Monuments and Landscape in Atlantic Europe: Perception and Society during the Neolithic and Early Bronze Age*. London: Routledge, 2002.

Thorpe, I. J. N. *The Origins of Agriculture in Europe*. London: Routledge, 1996.

Varndell, Gillian ve Peter Topping, eds. *Enclosures in Neolithic Europe: Essays on Causewayed and Non-Causewayed Sites*. Oxford: Oxbow Books, 2002.

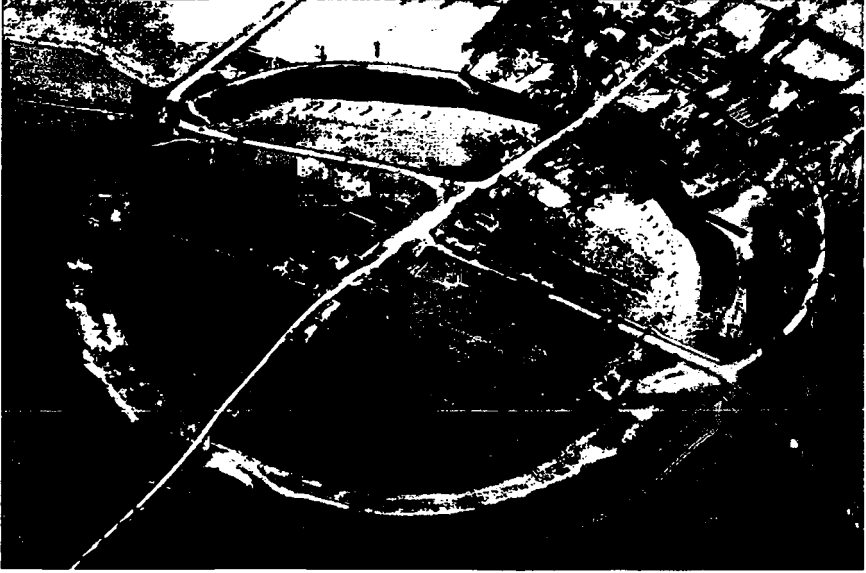
Whittle, Alasdair W. R. *Europe in the Neolithic: The Creation of New Worlds*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1996.

AVEBURY

CAROLINE MALONE

Avebury'deki çember planlı tarihi yapı, İngiltere'de yer alan ve Neolitik'ten günümüze kadar en iyi şekilde korunarak gelmiş olan Neolitik meskenlerin en büyüğüdür. Britanya Adaları'na özgü, "Henge" adı verilen bu yapılar; iç kısımlarında sıralar halinde yerleştirilmiş dikili taşlar, ahşap kalaslar ve çukurlar bulunan, etrafları hendek-bariyer çiftleri ile çevrilmiş, dışarıyla bağlantıları birkaç giriş geçiti ile sağlanan, çoğu zaman çember veya oval planlı abidevi yapıtlardır. Etrafındaki diğer anıtlar ve taşıdığı yöresel faaliyetlerin izleri ile birlikte Avebury, yoğun olarak kullanılan bir Neolitik kompleksin bir parçası olup, Neolitik Çağ'da M.Ö. 3800-4000 arasından Tunç Çağı'nda M.Ö. 2000 dolaylarına kadar kullanımda kalmıştır (bkz. Resim 1). Çemberin içinde yürütülen son bir inşaat faaliyetinden sonra yakınlarda konuşlanmış olan daha eski tarihli Windmill Hill çevrili arazisinin bir daha kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Güney İngiltere'deki aynı şekil ve dizilime sahip diğer törensel alanlar gibi, Avebury kompleksi de toplu mezarlar için açılmış olan uzun toprak tümülüslerle (Avebury'den 10 kilometre uzaklıkta bir alan içinde, bunlardan en az 25 tane olduğu bilinmektedir) ve cenaze törenleri gibi ritüelistik faaliyetlerin yürütüldüğü, etrafı çevrili bölümlerle karakterizedir. Kompleksin içine, Neolitik Çağ'daki anıtsal inşaatlara özgü,

Resim 1. Avebury Köyü ve Taş Çember.©Adam Woolfit/Corbis. İzin alınarak yayımlanmıştır.

dikili taş ve kalaslardan oluşturulan geçiş yolları ve hendek-bariyer çiftleriyle çevrili çembersel tören alanları inşa edilmiştir. Avebury’de suni olarak oluşturulan devasa Silbury Tepesi ile Sanctuary, Beckhampton, West Kennet ve diğer bazı sitelerdeki çevrili alanlar, binalar ve çember planlı yapıların inşa tarihleri hemen hemen aynı evreye denk gelmektedir. Bahsi geçen tüm bu alan ve anıtların Neolitik Dünya’nın “kutsal coğrafyası”nın bir parçası olacak şekilde, bilinçli bir yönelim sonucu inşa edildikleri düşünülmektedir.

Avebury, Güney İngiltere’nin merkezinde, Londra’nın yaklaşık 130 kilometre güneybatısında yer alan Wiltshire Kasabası’nda bulunmaktadır. İçinde bulunduğu kalkerli ve engebeli arazi, kolayca sulanabilir bir yapıda olduğu için tarihöncesi insanlarına rahatlıkla tarım yapabilecekleri verimli bir ortam sunmuştur. Deniz seviyesinden 150-200 metre yükseklikteki bu tepelik arazi Thames Nehri’ne doğru akmakta olan küçük akarsular ve derelerle bölünmekte; “Avebury kazı alanı” da bu arazinin oldukça rahat görülebilecek bir bölgesinde yer almaktadır. Bölgedeki diğer yerel kaynakların arasında; çakmak taşının yanı sıra, arazinin çeşitli yerlerine dağılmış olan sarsen taşları yer almaktadır. Silisli ve sert bir kumtaşı çeşidi olan sarsen taşları dikili taş çemberlerinin

yapımında kullanılmıştır.

Britanya'da Neolitik Çağ'ın başlangıcı M.Ö. yaklaşık 4000'lere denk gelmekte olup; Avrupa Anakarası'nda yaygınlaşmış olan tarımsal faaliyetlerin ve ilgili eserlerin (çanak-çömlek ve alet çeşitlerinin) bölgeye taşınmış olması ile karakterizedir. Doğal bitki örtüsü ve ormanların yıllar boyunca ıslah edilmeleri ile birlikte, Avebury arazisinde giderek daha fazla açık alan insan kontrolüne geçmiştir. Windmill Tepesi'ndeki çevrili alan M.Ö.4. binyılın ortalarında inşa edilmiş ve M.Ö. 3. bin yılın içine girene kadar kullanımda kalmıştır. Avebury ve diğer çevrili anıtlar ise M.Ö. 3. binyılın ilk üçte ikilik kısmında, yüzyıllarca süren çalışmalar sonucunda inşa edilmişlerdir. Dikili taş çemberlerin inşaatlarına M.Ö. 3. binyılın sonları ile M.Ö. 2. binyılın başları itibari ile (M.Ö. 2200-1600 arasında) başlanmıştır. Avebury'nin etrafını saran hendekte yapılan tarihlendirme çalışmaları, hendeğin M.Ö. 2900-2600 yılları arasında inşa edildiğini göstermektedir. Dikili taşlardan oluşan çemberlerin tarihlendirilmeleri ise biraz daha zor olmuştur. Dış çemberdeki karbon-14 analizlerinden, buradaki taşların M.Ö. 2500-1700 arasında, Avebury'nin batısında yer alan ve arkeolojik incelemeleri halen devam etmekte olan Beckhampton Yolu Dikili Taşları ile kabaca aynı tarihlerde (M.Ö. 2400-2200) dikildiği anlaşılmıştır. İç çemberdeki taşların tarihlendirilmesi ise mevcuttaki yöntemlerle yapılamamaktadır. Ancak, taşların etrafındaki büyük hendeğin en derin kesitlerinden çıkarılan ve başka hiçbir yerde mevcut olmayan kalker dolgulardan anlaşıldığı kadarıyla iç çember dış çemberden daha önce oluşturulmuştur.

Avebury çemberinin etrafında 10-14 metre arası bir derinliğe sahip olan bir devasa hendek ve hendeğin etrafında üstüne biriken artık tabakasıyla birlikte yüksekliği 6 metreye ulaşan bir bariyer bulunmaktadır. Arazinin iç kısmına, her biri 20 metre kadar genişlikte; kuzey-kuzeybatı, güney-güneydoğu, doğu-güneydoğu ve batı-güneybatı yönlerine doğru bakan 4 adet giriş açıklığından ulaşılmaktadır. Güney girişi, sınırları dikili taşlarla belirlenmiş West Kennet Yolu'na bağlanmaktadır. Avebury'yi Beckhampton'daki diğer çevrili alanlarla birleştiren başka dikili taşların da var olduğu düşünülmektedir. Çapı 350 metreyi bulan çember, 11.5 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Şu anda sayıları bir hayli azalmış olan, zamanında 95-100 dikili taştan oluştuğu düşünülen dış çember, içerisinde 25-30'ar taştan oluşan ve her biri 100 metre çapında iki adet iç çemberi içine almaktadır. Kuzey yönündeki çemberin orta-

sında 3 adet devasa taşla oluşturulmuş bir kovuk, güney yönündeki çemberin ortasında ise “Obelisk” adı verilen yekpare taş bulunmaktadır. Obeliskin çevresi arkeologlar tarafından “Z taşları” olarak adlandırılan daha küçük dikili taşlarla sarmalanmıştır. Rezistivite ve diğer uzaktan algılama tekniklerinin kullanılması yoluyla yürütülen analizler sonucunda, Avebury dairesinin içinde, şu anda yerlerinde bulunmayan, daha başka kalas, taş ve toprak birimler olduğu; hatta Woodhenge ve Sanctuary (Tapınak) dairelerinin içinde bulunan ahşap binalara benzer yapılar yer aldığı ortaya çıkarılmıştır. Tüm bu yapıların güneşin, ayın veya diğer gök cisimlerinin hareketlerinin izlendiği, basit astronomik gözlem nitelikleri olduğu düşünülse de, bu teoriler şu ana kadar kanıtlanamamıştır. 1908-1922 yılları arasında Harold St. George Gray, 1934-1939 yılları arasında da Alexander Keiller tarafından yürütülen kazılar sonucunda; Avebury’deki hendek ve dikili taşların tamamı ortaya çıkarılmış; dairenin ne şekilde inşa edilmiş olduğu belirlenmiştir. Öte yandan, hendek ve dikili taşların çukurlarından çıkarılan arkeolojik buluntu topluluklarının sayısı bir hayli az olup; bu buluntular arasında Geç Neolitik döneme ve Beaker Kültürü’ne ait çakmak taşı aletler, az sayıda hayvan ve insan kemiği ile geyik boynuzu kalıntıları yer almaktadır. Bazı arkeologlar bu tarz eşyaların özellikle dikili taşların dibine yerleştirilmesini, Avebury’de yürütülen aktivite ve törenlerin sembolik bağlantıları olarak yorumlamışlardır.

Avebury, İngiltere ve İrlanda’nın bazı bölgelerine özgü büyük boyutlu az sayıdaki taş daireden yalnızca bir tanesidir. Bu yapıların diğerleri: Wiltshire’da yer alan 530 metre çapındaki Marden ve 525 metre çapındaki Durrington Walls; Dorset’te yer alan 370 metre çapındaki Mount Pleasant; Kuzey Dorset’te yer alan 227 metre çapındaki Knowlton; Kuzey İrlanda’da Belfast yakınlarında yer alan 180 metre çapındaki Giant’s Ring; İrlanda’da yer alan 165-170 metre çapındaki Dowth; Orkney’de yer alan 132 metre çapındaki Ring of Brodgar daireleri olarak sıralanabilir. Bunun yanında Stonehenge ise sadece 110 metre çapındadır. “Dikili Taş Daireleri” ahşap kalaslar, taşlar, çukurlar ve yuvarlak planlı yapılardan oluşan bir düzeneği içine alan; yoğun prehistorik aktiviteye maruz kalmış ve oldukça belirgin taş anıtlarla çevrelenen araziler üzerine kurulmuş yapılardır. Görünen o ki; bu yapılar özellikle Erken Neolitik Çağ’a özgü olan uzun tümülüs kümelerinin ve çevrili arazilerin etrafında süregelen abidevi tören alanlarının bir devamı olarak uzun

yıllar boyu kullanımda kalmışlardır. Yorkshire'daki Duggleby Howe, İrlanda'daki Knowth ve İskoçya Orkney'deki Maes Howe dairelerinde görüldüğü üzere; M.Ö. 3. binyılın ortalarında eskinin uzun tümölüsleri ve ilgili meskenlerinin yerini dikili taş anıtlardan oluşturulmuş daireler, yollar ve büyük yuvarlak tümölüsler almıştır.

Yürütölmekte olan araştırmalar 20. yüzyılın son dönemlerinden itibaren bu yapıların onları kuran ve kullanan kişiler için ne ifade ettiğinin bulmaya adanmaktadır. Diğer bir deyişle, fenomenoloji (olguculuk) bilimi prehistorik yaşam alanlarının keşfinde son derece popüler bir araç haline gelmiştir. İnsanların belirli yerlerdeki deneyimlerine kişisel ve yorumlayıcı bir bakış açısıyla yaklaşan fenomenoloji bilimi, mekân, toplum ve algılama biçimlerini bir arada incelemek üzerine kurulu bir felsefeye sahiptir. Dikili taş anıtların geniş kitleler tarafından yürütölen dini ve törensel aktivitelerin gerçekleştiğı yerler olduklarına inanılmaktadır. Bu anlamda, yapıların etrafındaki hendek ve bariyerler, içerideki faaliyete aktif olarak katılmayan izleyicilerin, gösteriyi izleyebilmeleri adına kurulmuş olabilir. Arazi üzerinde yapılan incelemeler ve akabinde oluşturulan rekonstrüksiyonlar sonucunda, bahsi geçen bölgelerde yoğun bir ormanlık alan ve arazi temizlemesi yapıldığı, bir süre sonra milattan önce yaklaşık 3. binyıl boyunca ise bu temizleme çalışmalarından vazgeçilerek, eskinin çayırılık alanlarına geri dönüş yaşandığı keşfedilmiştir. Böylesine bir dönüşüm sosyal ve ekonomik alanda karmaşık bir döneme girildiğine; anıt inşaatlarının da yeni yeni sosyal kimliklerin ve inanç sistemlerinin baş gösterdiğine işaret ediyor olabilir.

Ayrıca bkz. Orkney Adaları Neolitik Yerleşimleri (2. Cilt, 3. Bölüm); Boyne Vadisi Geçit Mezarları (2. Cilt, 4. Bölüm); Stonehenge (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

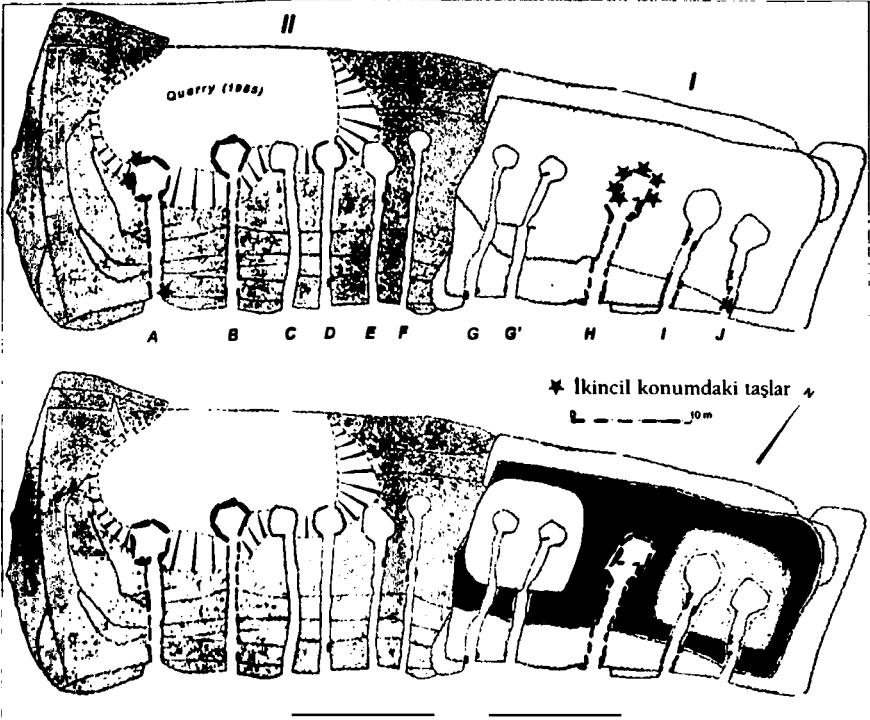
- Burl, Aubrey. *Prehistoric Avebury*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 2002.
- Malone, Caroline. *Avebury*. London: Batsford, 1989.
- Pollard, Joshua ve Andrew Reynolds. *Avebury : The Biography of a Landscape*. Stroud, U.K.: Tempus, 2002.
- Ucko, Peter J., Michael Hunter, Alan J. Clark ve Andrew David. *Avebury Reconsidered from the 1660s to the 1990s*. London: Unwin Hyman, 1991.

BARNENEZ

SERGE CASSEN

Fransa'nın Brittany Eyaleti'nde, Finestere bölgesinde yer alan, Barne-
nez Anıt Mezarı, istifli kuru taş duvarlarla örölmüş olup, 11 adet geçit
mezara ev sahipliği yapmakta ve Batı Avrupa'nın en önemli prehistorik
anıtlarından biri olarak kabul edilmektedir (Resim 1). Plouézoch ko-
münündeki Morlaix Koyu'na tepeden bakmakta olan yapıtın inşaat sü-
recinin ve geçit mezarların yapılarının analizleri sonucunda; anıtın bir-
kaç aşamada inşa edildiği anlaşılmıştır. Yürütölen ilk radyokarbon ana-
lizlerinin yeniden kalibrelenmesi sonucunda Barnenez'in M.Ö. 5. binyıl
gibi erken bir tarihte inşa edilmiş olduğu düşünölmüş olsa da, mezarla-
rın şekilleri ve içerdikleri karbon muhteviyatının yeniden incelenmesi
sonucunda bu anıtın aslında M.Ö. 4300-4100 tarihleri arasına denk gel-
diği keşfedilmiştir.

Barnenez Anıt Mezarı'nın kapladığı alan trapezoid (ikiz kenar yamuk)
biçiminde olup; doğu-batı eksenindeki uzunluğu 74 metre, batı kenarı-
nın uzunluğu 29 metre, doğu kenarının uzunluğu 17.5 metredir. Anıtın
içinde birbirine paralel şekilde uzanan en az 11 adet geçit mezar (A, B,
C, D, E, F, G, H, I ve J) yer alır. Bazı geçit mezarlar kuru-taş istifli-
riyle örölmüş olup; çatıları konsollu tonoz (her bir tuğla serisinin mer-
keze doğru biraz daha itilmesi ve en nihayetinde çatının kapanmasıyla

Şekil 1: Barnenez Anıt Mezarı Planı (Giot'un 1989 tarihli çalışmasından adapte edilmiştir). Bezemeli Mezar Taşlarının Pozisyonları ile mimari sıralamayı da içermektedir. Serge Cassen'in izniyle yayımlanmıştır.

oluşan kubbe biçimli kaplama) şeklinde inşa edilmiştir. Diğer mezarlar ise, dikili taşların üzerinin bir kapak taşı ile kapatılması suretiyle inşa edilmiştir (Resim 2). Anıt mezarın çoğu bölgesine dikili taşlar ve istifli kuru taşlardan oluşan duvarların birlikte kullanıldığı bir yapı hakimdir.

Barnenez kazı alanının keşfi 1950'lerin ortalarına denk gelmektedir. Bölgeye bir maden ocağı açılmasının planlanmasının ardından açılan ilk çukurla birlikte A, B, C ve D geçit mezarlarının taş yığınları ortaya çıkmış ve bu keşif ilk olarak Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi Antropoloji Laboratuvarı'nın başında olan arkeolog Pierre-Roland Giot'un dikkatini çekmiştir. O dönemlerde Fransa'da şimdinin arkeolojik kaynakları bulunmuyor olsa da, Giot, bir kurtarma çalışmasının başlatılması için ön ayak olmuş; ısrarları sonucunda maden ocağı inşasına son verilmiştir. Sonuç olarak Fransa, kazara keşfedilen arkeolojik alanların korunma altına alınmasını ön gören bir yasa çıkartmış; 1955 yılında kazı alanının büyük bir çoğunluğunun halka kapalı hale gelmesini sağlayan

Şekil 2: Barnenez Anıt Mezarı'nın Güney Kanadı: Modern bir taş ocağı inşası sırasında tahrip olan A ve B kodlu mezar odaları görünmekte. Öndeki B Kodlu Mezar'ın üzerindeki taş yığınları hala duruyor. Serge Cassen'in izniyle yayımlanmıştır.

Giot, kapsamlı kazı çalışmalarına başlamıştır.

Barnenez ve komşusu Carn Anıt Mezarı, Avrupa tarihinde radyokarbon analizine tabi tutulan ilk geçit mezarlarıdır. Analizlerin ilk sonuçları çıkmaya başladığında, mezarların mimarisine dayalı tipolojik sınıflandırmadan, tarihlerinin M.Ö. 4000'in sonlarına denk gelmesini bekleyen arkeologlar, M.Ö. 5000'in ilk yarısına denk gelen tarihleri öğrendiklerinde oldukça şaşırmışlardır. Analizlerden böylesine erken bir tarihin çıkmış olması, bu arkeolojik arazide bir Breton varlığının olasılığına dikkat çekmiştir. Zira Neolitik anıtların korunmaya alınması Breton Kültürü dönemine denk gelmektedir. Giot'un araştırmaları megalit mimari ve bu mimarinin kökenleri hakkındaki bilgilerimizin giderek artan bir hızla çoğalmasına sebebiyet vermiş, ancak, kendisinin Barnenez ve Carn hakkında hazırladığı, bilim dünyasının somut veriler ve bilimsel analizlere ulaşmasını mümkün kılan raporlar 1987 yılına, yani kazıların başlamanın ardından 30 yıl sonrasına kadar piyasaya sürülmemiştir.

MİMARİ

Barnenez anıt mezarının içinde yan yana sıralanmış ve her biri güney

yönüne doğru açılan 11 adet geçit mezar bulunmaktadır. Bu mezarların inşası tek bir seferde değil birden çok aşamada tamamlanmış olup; anıt, restore edilen son halindeki devasa görüntüsüne ulaşana kadar pek çok müdahaleye maruz kalmıştır. Barnanez'in inşaat aşamaları arkeologlar arasında sayısız tartışmaya yol açmış olsa da bu makalede, mezar odalarının biçimlerinden yola çıkılarak makul bir inşa sıralaması verilme-ye çalışılacaktır.

Anıt mezar, yapımında kullanılan inşaat malzemelerinin jeolojik nitelikleri ve renkleri bakımından iki farklı bölüme ayrılmaktadır. Mezarın bir bölümünde yüksek bir topografik konuma yerleştirilmiş olan 5 adet geçit mezar; diğer bölümünde ise hafif bir rampa üzerine yerleştirilmiş olan 6 adet geçit mezar bulunmaktadır. İkinci bölümdeki mezarlar daha geç bir tarihte inşa edilmiş gibi görünmektedir ama devasa yapının her iki bölümündeki mezar grupları, kendi içlerinde, birbirlerine oldukça benzer özellikler sergilemektedir. Aslına bakılırsa, kabaca iki gruba ayrılmış olan mezarların inşaat aşamalarının daha detaylıca incelenmesi; sıralamalarının ve her bir mezarın kronolojisinin beklendiğinden daha karmaşık bir yapı sergiliyor olmasını idrak edebilmemiz açısından önemlidir.

Bahsi geçen farkları tam olarak anlayabilmemiz için, Batı Fransa'daki oda mezarlarının sınıflandırılma prensiplerine bakmamız gerekir. Britanny'deki megalit mezarların tipolojileri gayet iyi bir biçimde oluşturulmuş olup; uzun bir araştırmacı listesi tarafından istikrarlı bir şekilde geliştirilmiştir. Mezar mimarisinin sınıflandırılmasında araştırmacıların önüne pek çok engel çıkıyor olmasına rağmen, mezarların içyapılarının organizasyonunun iyi bir şekilde tanımlanması, sınıflandırma işlemleri açısından son derece önemli olmuştur. Sınıflandırma örnekleri şu şekilde sıralanmaktadır: Geçiş holünden belirgin bir şekilde ayrılmış, tek odalı geçit mezarlar; kompartımanlar vasıtasıyla bölünmüş geçit mezarlar ve mezar odaları; geniş geçiş holüne sahip geçit mezarlar ve mezar odaları.

Bretonlara ait olan oda mezarlarının bu sınıflandırması, mezar odalarının iki temel birimi olan ana mezar odası ile geçiş holünün birbirlerine olan bağlantıları ve konumları değerlendirilerek yapılmıştır. Birbirine doğal bir şekilde bağlantılı olan bu iki birimin birbirleriyle ilişkisi zaman içinde değişikliğe uğramış; mezar odasının büyüklüğü arttıkça odaya erişim sağlayan geçit uzunluğu kısalmış, mezarın üstünü örten toprak veya taş yığıntısının boyutu küçülmüştür. Megalit mezarların

böylesine bir tipolojik sıralamaya konulmasının ardında M.Ö. 5000'den 4000'e geçerken açılmış olan ilk geçit mezarların M.Ö. 4000'in sonlarında galeri mezarlara dönüşürken geçirdikleri sürecin incelenmesi yatmaktadır. İlk mezarlarda mezar odası ve geçiş holü arasında bariz bir ayrım varken, sonradan oluşturulan mezarlardaki mezar odası ve geçiş holünün uzunluk ve enlerindeki farklar azalarak, bir süre sonra ortadan kalmıştır.

Barnenez Anıt Mezarı'nın iç kesimlerindeki çeşitli aşamaları belirlemeye yardımcı olan unsur da; mezar odaları ve geçiş holleri arasındaki farkların kademeli olarak ortadan kayboluşu olmuştur. Bu sebeple, kabrin doğu kanadında, merkezde yer alan H kodlu mezar odası, bitişiğindeki G ve G' kodlu mezar odaları ile I ve J kodlu mezar odalarından tipolojik anlamda ayrılmaktadır. Son zamanlara kadar, H kodlu mezarın megalitik yapısı ve üzerinde bulunan oymalar, bu mezarın bir tapınak veya prestij anıtı olarak inşa edildiğini, etrafındaki kuru taş istifleriyle inşa edilmiş olan diğer odaların ise H kodlu mezar ile eş zamanlı olarak kullanılan tören odaları olduğu düşünülmüştür.

Fakat mezarların iç profillerinin detaylı incelenmesi sonucunda "eş zamanlılık" teorisine gölge düşmüştür. G, J ve I kodlu mezar odaları ile geçiş holleri arasındaki gözle görülür farkların yanında, bu mezarların planları ve yükseklikleri de (tonoz yüksekliği 5 metreyi bulmaktadır) H kodlu mezardan farklıdır. Mezarlardaki ana oda ile geçit biçimlerinin arasındaki farkların analiz edilmesi ile birlikte mezarların yerleşim planı ve kronolojik sıralamaları konusunda yeni yorumlar ortaya atılmıştır. Bu yorumlara göre ilk önce birisi G- G' kodlu mezar odalarını, diğeri I-J kodlu mezar odalarını kapsayan, iki adet geçit mezar açılmış; bir süre sonra, bu mezarların arasına, farklı bir mimari plan çerçevesinde, farklı materyallerin kullanıldığı H kodlu mezar yerleştirilmiştir. Bütün mezarların üstünün yeniden örtülmesi ile birlikte ilk önce yerleştirilen mezarların geçiş holleri uzatılmak zorunda kalmıştır.

Devasa boyuttaki anıt mezarın ikinci bölümüne yerleştirilen geçit mezarların inşa sıralarının da aynı model üzerinden değerlendirilmesi mümkündür. Yukarıda bahsi geçen sınıflandırma prensibi göz önünde tutulduğunda; anıt mezarın batı sınırında bulunan A ve B kodlu mezar odaları, doğuya doğru yerleştirilmiş olan diğer 4 mezar odasından ayrılmaktadır. Birincisi, A ve B kodlu mezarların mezar odaları ile geçiş hollerinin hacimleri ve tavan yükseklikleri arasında çok az fark vardır;

ikincisi, bu mezarların üzeri konsollu tonoz yapısı ile değil yekpare kapak taşı ile kapatılmıştır. Böylece mezar odasının hacmi küçültülmüştür. Aynı yöntem, Britanny'deki meşhur Table des Marchands (M.Ö. 3800) Tümülüsü'nde de kullanılmıştır. C ve D kodlu mezarlarda mezar odası ile geçiş holü arasında, A ve B ile E ve F kodlu mezarlarına göre biraz daha fark vardır. Geçiş hollerindeki birbirine benzer dar alanlara bakıldığında, ilk başlarda bu geçit mezarları kaplayan küçük bir höyük bulunduğu tahmin etmek mümkündür.

Mezarların üstünün taş yığınlarıyla kapatıldığı final fazında, anıt mezarın son halini aldığı, ikizkenar yamuk şeklindeki plana uyum sağlanabilmesi için, hali hazırda var olan geçiş hollerinin uzatılması gerekmiştir. Barnanez'deki her iki bölümde de geçit hollerinin yeni plana uyumlanması farklı aşamalarda gerçekleşmiştir. Bu hollerin giriş kısımlarının dış cepheleri konkav değil de daha düz bir görüntüye kavuşabilsin diye geçitler uzatılmak zorunda kalmıştır.

RADYO KARBON TARİHLEMELERİNİN YENİDEN SORGULANMASI

Barnanez'deki karbon örnekleri üzerine yapılan radyo karbon tarihleme çalışmaları, ilk başlarda bu anıtın Batı Avrupa'daki en eski taş mimari örneği olduğuna işaret etmiştir. Radyo karbon tekniklerinin başarılı bir şekilde uygulandığı ve doğru sonuçlar verdiği argümanına sarılan arkeologlar, çıkan sonuçları Breton Kültürü'ne ait megalitik anıtların M.Ö. 5000'ler itibarı ile başladığı uzun bir kronolojik geçmişe sahip oldukları konusundaki tezlerinin desteklemek için kullanmışlardır. Ne var ki; incelenen örneklerin ve çıkan sonuçların 1990'ların başında yeniden ve dikkatlice incelenmesi sonucunda eski bulguların sorgulanması ihtiyacı doğmuştur.

Barnanez'deki en eski radyokarbon tarihlemesi G kodlu odada 1968 yılında yürütülen kazılar sırasında alınan bir kömür örneği üzerine yapılmış olup M.Ö. 5010 ve 4400 aralığına işaret etmektedir. Kömür örnekleri, mezarın tabanındaki kil katmanından toplanmıştır. Giot'un yazdıklarına göre *Barnenez*, *Carn* ve *Guennoc* mezarlarının hepsinin tabanındaki kil katmanı, mezar tabanı yükseltsin diye kasti bir şekilde getirilip, serilmiştir. F kodlu mezardan toplanan kömür örnekleri 40 cm kalınlığında, üzeri M.Ö. 4705-3955 tarihleri arasına ait arkeolojik

materyal örnekleri içeren bir çakıl tabakasıyla kaplı steril kil katmanından alınmıştır. A kodlu mezardaki M.Ö. 4550-3895 tarih aralığına denk gelen kömür örnekleri arazinin doğal eğimini yükseltmek amacıyla yere serilmiş olan taş kırıntılarının arasından alınmıştır. Görüldüğü üzere, kömür örneklerinin toplandığı materyallerin hepsi mezarların içine dışarıdan getirilmiş olup, hiç biri mezarların inşaatı ile alakalı örnekler değildir. Bunun yerine, eldeki kömür buluntularının, mezarlar inşa edilmeden çok önce bölgede çıkan yangınların bir sonucu olarak oluştuğu olasılığı bulunmaktadır.

Barnenez'i bulundugu bölgedeki diğer anıt mezarların tipolojik sıralamaları ile birlikte değerlendirdiğimizde, anıtın içindeki en eski tarihli geçit mezarların M.Ö. 5. binyılın son yüzyıllarında inşa edilmiş olduğunu söylemek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır. Anıtın son halini alması için ise birkaç yüzyıl daha geçmesi gerekmiştir. Her ne kadar Barnenez'in tarihini, bahsi geçen binyıllık süreç içinde, günümüze birkaç yüzyıl daha yaklaştıracak bir revizyon yapmak uygunsuzmuş gibi görünse de anıtta sergilenen mezar mimarisinin doğru bir kronolojik sıralamaya oturtmak büyük önem arz etmektedir. Aynı zamanda, bu mimarinin Batı Fransa'da görülen anıt mezar inşaatlarının uzun gelişim sürecinin sonucunda meydana geldiğini unutmamak gerekir. Bu bağlamda, Barnenez geçit mezarlarının bazılarında görülmekte olan oyma desenli mezar taşlarının değeri bir kat daha artmaktadır.

BARNENEZ'DEKİ MEZAR TAŞLARI VE MEGALİTİK SEMBOLİZM

Mezar odaları ve geçiş hollerinde, sert granit yüzeylerin oyulmasıyla süslenmiş mezar taşları bulunmaktadır. Taşların üzerlerindeki desenler arasında balta ve ok resimleri, boynuzlu şekiller ve tanrıça tasvirleri yer almaktadır. Son dönemlerdeki bir görüşe göre, yoruma açık olan bu desenler arasındaki boynuzlu şekillerin kuşları; tanrıça sanılan desenlerin ise erkek cinsel organını temsil ettikleri ileri sürülmektedir. Burada en önemli olgu, bu taşların daha önce başka bir yerde dikili taş veya mezar taşı olarak kullanıldıkları; Barnenez'deki mezar mimarisine sonradan eklenmiş olmalarıdır.

Britanny'deki geçit mezarların M.Ö.4700-4300 yılları arasında gerçekleşen iki önemli değişim sonucunda ortaya çıktıkları bilinmektedir. Bu değişimler; dikili taşların mezar taşı olarak kullanılmaya başlaması

ve mezar höyüklerinin (tümülüslerin) inşası ile karakterizedir. İnsan mezarlarının yüzeye yerleştirilen çeşitli simgelerle belirginleştirilmeye başlamış olması Mezolitik'ten Neolitik'e doğru bir geçişin söz konusu olduğunun göstergesidir. Bir yerin mezar olduğunun belirginleşmesi için ilk başlarda kullanılan yöntem oldukça basittir (mezarın üzeri basitçe bir toprak yığını ile örtülmektedir). Sonraları bu yığınlar, ya da tepcikler giderek büyütülmüş; bazılarının uzunlukları 100 metre, yükseklikleri ise 10 metreye ulaşmıştır. En nihayetinde de bu uzun ve yüksek mezar tepciklerine dikili taşlar eşlik ederr olmuştur. Bu dönemde ayrıca, muazzam Erdeven-Carnac-La Trinite kazı alanında görüldüğü üzere, taştan yapılmış sanduka mezarların başına dikilen mezar taşlarına ek olarak kamusal alanlarda da devasa dikili taşlar belirmeye başlamıştır. Bahsi geçen kazı alanında kilometreler boyunca uzanmakta olan devasa dikili taşlar yer almaktadır.

Barnanez'deki tüm dikili taşlar, süslenmiş veya değil, gizli veya açıkta, farketmeksizin hepsi M.Ö. 4300'den önceki bir tarihe aittir. Bu durum, ilk geçit mezarların kurulmaya başlamasından hemen önce şekillenen bir "anıt geleneği"nin varlığına kanıt oluşturmaktadır. Anıt geleneği ilk olarak M.Ö. 4900 civarında Paris Havzası'nda yaşayan Neolitik nüfusların Armorica'nın (Britanny'nin antik ismi) löslü ve verimli topraklarına göç etmelerinden hemen sonra başlamıştır. Bu insanlar kıyı şeritlerine geldiklerinde, doğudaki uzak bölgelerde yaşayan Neolitik toplulukların varlığından haberdar olan, avcı-toplayıcı-balıkçı topluluklarla karşılaşmıştır. Bu gelişmelerin ışığında, Barnanez'deki geçit mezarların Neolitik Anıt Mezar geleneğinin merkez noktası olduğu görülmektedir. Geçit mezarlar, dikili taşlarla belirlenmiş yığma toprak mezarlardan hemen sonra inşa edilmeye başlamış; en sonunda da galeri mezarlara dönüşmüşlerdir. Bu dönüşüm M.Ö. 5. binyılın sonlarında başlamış olup M.Ö. 3000'lere kadar devam etmiştir.

Ayrıca bkz. Boyne Vadisi Geçit Mezarları (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bailloud, Gérard ve diğerleri. *Carnac: Les premières architectures de pierre*. Patrimoine au présent. Paris: CNRS, 1995.

Boujot C. ve Serge Cassen. "Le développement des premières architectures funéraires monumentales en France occidentale." *Paysans et Bâtisseurs: L'émergence du Néolithique*

atlantique et les origines du Mégalithisme, *Actes du XVIIe colloque interrégional sur le Néolithique*. Vannes 29–31 Ekim 1990, s. 195–211. Rennes, France: Revue Archéo. de l'Ouest, Supp. no. 5, 1992.

Cassen, Serge. "Des dates conventionnelles isolées aux séries par SMA: Un emploi raisonné pour une chronologie assistée par le radiocarbone du VIe au IIIe millénaire en Armorique." *Archéologie, Patrimoine culturel et datation par le C14 par spectrométrie de masse par accélérateur*, s. 18–21. Paris: Minist. De la Culture, Centre de Rech. Des Musées de France, Musée du Louvre, 2002.

———. "Material Culture and Chronology of the Middle Neolithic of Western France." *Oxford Journal of Archaeology* 12, no. 2 (1993): 197–208.

Cassen, Serge ve Jean L'Helgouac'h. "Du Symbole de la crosse: chronologie, répartition et interprétation." *Paysans et Bâisseurs: L'émergence du Néolithique atlantique et les origines du Mégalithisme*. Actes du XVIIe colloque interrégional sur le Néolithique. Vannes 29–31 octobre 1990, s. 223–235. Rennes, France: Revue Archéo. de l'Ouest, Supp. no. 5, 1992.

Cassen, Serge ve J. Vaquero. "La Forme d'une chose." *Eléments d'architecture* (Exploration d'un tertre funéraire à Lannec er Gadouer, Erdevén, Morbihan. Constructions et reconstructions dans le Néolithique morbihannais. Propositions pour une lecture symbolique). Ed. Serge Cassen, s. 611–656. Chauvigny, France: Editions chauvinoises, Mémoire 19, 2000.

Chambon, P. "Analyse des dépôts sépulcraux des dolmens F0 et B2 de Bougon." *Les Tumulus de Bougon*. Complexe, Deux-Sèvres: Complexe mégalithique du Ve au IIIe millénaire. Ed. Jean-Pierre Mohen ve Chris Scarre, s. 132–143. Paris: Errance, 2002.

Giot, Pierre-Roland. *Les stèles de l'Age du fer dans le Léon, Finistère*. Rennes, France: Institut culturel de Bretagne, Université de Rennes I, 1989.

———. *Barnenez, Carn, Guennoc*. Rennes, France: Travaux du Laboratoire d'Anthropologie, Préhistoire, Université de Rennes I, 1987.

Giot, Pierre-Roland, Jean L'Helgouac'h ve Jean-Laurent Monnier. *Préhistoire de la Bretagne*. Rennes, France: Editions Ouest-France, 1998.

Gouletquer P. "Barnenez-ar-Zant et ses symboles." *La Bretagne linguistique*. Centre de recherche bretonne et celtique 7 (1991): 103–133.

L'Helgouac'h, Jean. "De la Lumière aux ténèbres." *Art et symboles du Mégalithisme européen: Actes du 2ème Colloque international sur l'art mégalithique*, Nantes, juin 1995. Ed. Jean L'Helgouac'h, Charles-Tanguy Le Roux ve Joël Lecornec, s. 107–124. Rennes, France: Association pour la diffusion des recherches archéologiques dans l'ouest de la France, 1997.

Scarre, Chris, Roy Switsur ve Jean-Pierre Mohen. "New Radiocarbon Dates from Bougon and the Chronology of French Passage-graves." *Antiquity* 67 (1993): 856–859.

Visset, L., Jean L'Helgouac'h ve J. Bernard. "La Tourbière submergée de la pointe de Kerpenhir à Locmariaquer (Morbihan), étude environnementale et mise en évidence de déforestations et de pratiques agricoles néolithiques." *Revue archéo. de l'Ouest* 13 (1996): 79–87.

BOYNE VADİSİ GEÇİT MEZARLARI

GEORGE EOGAN

“Brugh na Bóinne” (Boyne Kırırımı) İrlanda’nın doğusunda, Dublin kentinin kuzeyinde yer alan Meath İlçesi’ndeki Boyne Nehri Vadisi’nde bulunan küçük bir alana verilen isimdir. Bu bölge, M.Ö. 4000 gibi eski bir tarihe uzanan insan aktivitelerinin izleri ile dolu olması açısından Avrupa’nın en önemli kazı alanlarından biri ünvanını taşımaktadır. Bölgede her biri muzazzam özelliklere sahip anıtlar ve kalıntılar içeren 12 ayrı arkeolojik faz tanımlanmıştır.

Bu 12 fazdan bir tanesi olağanüstü anıtlarıyla diğerlerinden öne çıkmakta ve Neolitik Çağ’ın M.Ö. 3000-2500 arasına denk gelen döneminde kullanılmış olan megalitik yapıli geçit mezarlara ev sahipliği yapmaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere geçit mezarlarda, mezar odasına bir geçit aracılığıyla ulaşılmaktadır. Bu mezarların en belirgin özelliği; “ortostat” adı verilen dikili taşların üzerlerinin “kapak taşları” ile kapatılmış olmasıdır. Bazı mezar odaları şişe biçiminde, diğerleri ise belirgin bir haç biçiminde inşa edilmiştir. Definler bu odalara yerleştirilmektedir. Defin geleneği kremasyona, yani ölüleri yakarak küllerini saklamaya dayalı olduğu için bazı defin buluntuları birden fazla insana ait kalıntılar ihtiva etmektedir. Bazı mezarlarda mezar hediyeleri bulunur. Bu hediyeler genellikle taş veya kemikten yapılmış boncuklar ya da ke-

mikten yapılmış elbise iğneleri gibi şahsi eşyalardan oluşmakta; aralarında araç-gereçler veya silahlar yer almamaktadır. Geçitler ve odaların üstleri taş veya toprak yığınları ile kapatılmış, en dış çeperleri nispeten daha küçük taşlardan oluşan çemberlerle belirginleştirilmiştir.

Boyne Kıvrımı'nda, yarısı Knowth bölgesinde olmak üzere yaklaşık 40 adet geçit mezar ortaya çıkmıştır. Mezarların çapları ortalama olarak 16 metredir. Anak bölgenin en önemli özelliği her biri aşağı yukarı 1 akr (4.047 metre kare) yüz ölçümüne sahip ve bilinen en büyük geçit mezarlar arasında yer alan 3 ayrı abideye ev sahipliği yapıyor olmasıdır. Dowth, Knowth ve Newgrange isimleriyle anılan bu oluşumların mimari özellikleri ve arazi üzerindeki konumları birbirine oldukça benzerdir. Üzerlerindeki höyük oluşumu çembersel bir şekle sahip olan mezarların her biri arazinin yüksek bir bölgesine yerleştirilmiş olup, mezar odalarının inşasında kullanılan taşlar ile bordür taşları devasa boyutlardadır; bu sebeple de mezarlar "megalitik mimari" kategorisinde yer almaktadır. Aralarında en az korunmuş olan Dowth Tümülüsü'nün üzerindeki höyük oluşumu 85 metre çapında, 15 metre yüksekliğindedir ve çevresine yaklaşık 40 adet, devasa bordür taşı yerleştirilmiştir. Bazı bordür taşlarının üzeri höyükten dökülen toprak yığınları ile örtülüdür. Dowth'da yapılan 1847 tarihli kazılarda, tümülüsün merkezine bir daha asla kapatılmayan, geniş bir delik açılmıştır. Höyüğün altında girişleri batı yönüne doğru bakan iki adet geçit mezar bulunmaktadır. Mezarlardan büyük olanı 12.5 metre uzunluğunda olup, mezar odasına haç şekli verilmiştir. Odanın sağ kanadında iki küçük girinti bulunmaktadır. Küçük mezar 8.25 metre çapında çember planlı bir mezar odasına sahiptir. Bu odanın ise güney yakasına doğru küçük bir girinti oluşturulmuştur.

Knowth; aralarında uzun çapı 95 metre, kısa çapı 80 metre olan ve 11 metre yüksekliğindeki elips planlı devasa höyüğün de yer aldığı, 21 adet mezar içermekte olan höyüklerden oluşan bir mezarlıktır. Sırt sırta iki mezarın üstünü kaplayan höyük 1967-1968 yıllarında keşfedilmiştir. Doğu kanadındaki mezar en geniş ve karmaşık planlı mezar olup, geçit kısmı yaklaşık 40 metre uzunluğunda; haç biçimli mezar odası ise yaklaşık 6 metre yüksekliğindedir. Odanın üzeri, aralarındaki açıklık merkeze doğru giderek kapanan ve nihayetinde arı kovanını andırır bir kubbe şeklini alan düz taşların üstü üste bindirilmesi ile oluşturulmuş bir çatı ile kapatılmıştır. Batı kanadındaki mezar 34 metreden

Resim 1. Newgrange, İrlanda'daki Geçit Mezarın İç Koridoru. © Gianni Dagli Ortis/Corbis. İzin alınarak yayımlanmıştır.

fazla bir uzunluğa sahip olup, şişe biçimli mezar odasına doğru giden geçitin odaya ulaşmadan hemen önceki bölümünde sağa doğru bir kıvrım bulunmaktadır. Dış höyüğün çevresi ise ortalama 2 metre yüksekliğinde, 127 adet bordür taşı ile çevrelenmiştir. Mezarlara bırakılan hediyeler standart olarak taş boncuklar, çamık çömlekler ve kemik iğnelerden oluşmaktadır. Ancak, çakmak taşından yapılmış olan bir adet topuz başı, üzerindeki detaylı geometrik işlemler ve yapımında kullanılan teknik bakımından diğer ütün hediyelerden ayrılmaktadır. Ayrıca bu kazı alanında geçit mezarlardan çok öncesinde kullanılagelen bir yerleşim merkezinin varlığına dair kalıntılar ortaya çıkarılmıştır.

85 metre çapında, 11 metre yüksekliğinde, yığma gevşek taşlarla yapılmış olan Newgrange tümölüsü oldukça etkileyici bir anıt niteliğindedir. İlk olarak 1699 yılında keşfedilen mezar odasının orijinal içeriğinden geriye çok az şey kalmıştır. Newgrange'daki geçit, aynen

Knowth'taki doğu mezarında olduğu gibi üzeri 6 metre yüksekliğinde, bindirmeli taşlarla oluşturulmuş bir çatı ile kapatılmış olan haç biçimli bir mezar odasına açılmaktadır (bkz. Resim 1) Girişi güney-doğu yönüne bakmakta olan mezar odasının uzunluğu 24 metredir. Girişin üzerindeki yine taşlarla belirlenmiş olan uzun ve dar açıklık güneş ışıklarının yılın en kısa günde (21 aralık'ta) geçitten geçip odaya ulaşmasına olanak tanımaktadır. Tümülüsün en dışında, en büyüğü 2,5 metre uzunluğunda, bağımsız düzende yerleştirilmiş dikili taşlarla oluşturulan bir çember yer almaktadır.

Boyne Kıvrımı'nda yer alan geçit mezarların en önemli özelliği, mezar odaları ve geçitlerin inşa edildiği büyük taş blokların üzerlerine oyulmuş desenlerin varlığıdır. Bu desenler eşkenar dörtgen, çember ve spiral gibi bilindik geometrik motiflerden oluşan soyut desenlerdir. Geçen yüzyıllar boyunca yapı taşlarının pek çoğu kaybolmuş olsa da, mevcutta bulunantaşlar üzerinde yapılan incelemeler sonucunda Boyne Vadisi'nde aşağı yukarı 1.000 adet işlemeli taş kullanıldığı kararına varılmıştır. Bu sayı Avrupa'daki diğer bütün kazı alanlarında tek seferde bulunan işlemeli-dikili taş sayısının oldukça üzerindedir ve taşlar üzerinde kullanılan motiflerin dinsel bir niteliği olduğu düşünülmektedir.

Boyne Vadisi'nin geçit mezarları İrlanda'daki belli başlı megalitik mezarların en büyük ve en çarpıcı örneklerinden bazılarını oluşturmaktadır. Yine Meath İlçesi'nde yer alan Lough Crew Kasabası ile Sligo İlçesi'ndeki Carrowkeel ve Carrowwheel kasabaları gibi bölgelerde de geçit mezar topluluklarının var olduğu bilinmektedir. Bu mezarlar birbirlerine benzer özellikler göstermelerinin yanında kendilerine has özellikler de barındırmaktadır. Defin uygulamalarında edindikleri önemli yer bakımından "mezarlık" olarak anılsalar da bu mekânların Neolitik Çağ insanları tarafından pek çok kez törensel aktiviteler sergilemek adına ziyaret edildiklerine dair önemli deliller mevcuttur.

Bazı mezarların heybeti, bu mezarları inşa etmiş olan toplumların varlıklı, yenilikçi ve ekonomik anlamda bellir bir istikrar yakalamış olan kimseler olduklarını göstermektedir. Bu insanlar karma ekonomiyi benimsemişlerdir. Hatrı sayılır bir nüfusun yaşadığı bölgede çeşitli alanlarda uzmanlaşmış kişilerin yaşadığı, hatta mezarlarda kullanılan kayaların belirgin karakteristik özelliklere sahip olmaları dikkate alındığında bu insanlardan bazılarının jeoloji bilgisine sahip olduğu düşünülmektedir. Taşlar bulundukları yere başka diyarlardan getirilmiştir. Tonlar-

444 Antik Avrupa

ca ağırlıktaki bu taşların kilometrelerce öteden taşınması akıl almaz bir çaba gerektirmektedir. Daha da ötesi, mezarların bitmiş hallerini göz önüne aldığımızda, bu mezarları inşa eden kişiler arasında mimarlık ve mühendislik alanlarında uzmanlaşmış kişilerin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bahsi geçen tarihlerde, yani yaklaşık 5000 yıl önce, geçit mezarları inşa etmiş olan bu toplumlar büyük ihtimalle Avrupa'da görüp görülebilecek en ileri uygarlıklara sahiptir. Boyne Kıvrımı (Brugh na Bóinne) da bu toplumun bir parçasıdır. Geç Taş Çağı insanları yüzyıllar boyunca bu bölgede yaşamış, serpilmiş, gelişmiş ve hatta başka diyarlarda yaşayan insanları etkilemişlerdir.

Ayrıca bkz. Megalitik Toplum (2. Cilt, 4. Bölüm); Avebury (2. Cilt, 4. Bölüm); Stonehenge (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Eogan, George. *Knowth and the Passage Tombs of Ireland*. London: Thames and Hudson, 1986.

O'Kelly, Michael J. *Newgrange: Archaeology, Art and Legend*. London: Thames and Hudson, 1982.

GEÇİŞ YOLLARI VE KAYIKLAR

MALCOLM LILLIE

Tarih öncesi boyunca insanlar, çevrelerindeki geçiş yolları veya patikalar gibi çeşitli yapıları kullanarak karada; çeşitli kayık türlerini kullanarak da nehir, göl veya deniz kenarları gibi kıyı şeritleri boyunca su üzerinde yolculuk edebilmişler; hatta bazı arkeolojik delillerin gösterdiğine göre Kuzey Denizi gibi çok daha büyük su kütlelerini aşabilme-yi başarmışlardır.

GEÇİŞ YOLLARI

Bu güne kadar yalnızca Kuzey Avrupa’da (Britanya, İrlanda, Hollanda, Danimarka ve Kuzey Almanya) bile tarih öncesi devirlere ait, çoğunlukla ticari aktiviteler ve turba temizliği sırasında keşfedilmiş olan yaklaşık bin kadar prehistorik geçiş yolu ve patika hattı ortaya çıkmıştır. Bu yollardan en ünlüsü ve belki de en detaylı inceleneni Güneybatı İngiltere’deki Somerset Kontluğu’nda bulunan turbalı arazi Somerset Düzlüğü’ndeki “Sweet Track” isimli insan yapımı geçiş yoludur. Somerset Düzlüğü Severn Nehri Halici’nin güney yakası boyunca uzanan alçak bir arazidir. Buradaki arazi çalışmaları ilk olarak 19. yüzyıla dayanmakta olsa da bölgenin sulak alan arkeoloji kayıtlarının sistematik araştırmalarla tam olarak belirlenmesine olanak tanıyan Somerset Projesi

1973 yılında John Coles ve Bryony Coles yönetiminde başlatılmıştır. Sweet Track; arazinin güneyindeki Poldern Tepesi'nin eteklerinden başlayıp kuzey-doğu yönündeki Westay Kumsalı'na doğru uzanan yaklaşık 2 kilometrelik bir geçiş yoludur.

Sulak alanlarda yapılan arkeoloji çalışmalarının en önemli özelliği su altına gömülmüş olan kalıntıların oksijenden ve dolayısıyla organik maddelerin çürümelerinde etkin olan bakteri ve mantarların faaliyetlerinden etkilenmedikleri, anaerobik bir ortamda muhafaza edilmiş olmalarıdır. Suyu doymuş olan bölgeler, bozunmadan günümüze kadar ulaşabilmiş organik materyallerin kalıntılarına ulaşılmasına, dolayısıyla da geçmişteki insan aktivitelerinin daha detaylı olarak değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Sweet Track'deki kalıntılar bu durumun mükemmel bir örneğidir. Yol, 1970 yılındaki bir turba temizliği sırasında Ray Sweet tarafından keşfedilmiş, ismini de kaşifinin soyadından almıştır. Tek sıralı ve uzunlamasına yerleştirilmiş kütüklerle inşa edilmiş olan bu yol Somerset Düzluğu'ndeki sazlık alan üzerinde uzanan bir yaya köprüsü görevi görmektedir. Kazılar sırasında toplanan ekolojik delillerin -özellikle de yolun yapımı sırasında sazlıkların üzerinde yaşamakta olan böcek türlerinin- incelenmesi sonucunda yolun bazı kısımlarının açık su alanları ve su birikintileri üzerinden geçmekte olduğu anlaşılmıştır.

Geçiş yolunun temel malzemesi yaklaşık 3.4 metre uzunluğunda ve 0.6 metre genişliğindeki meşe kütüklerinin uzunlamasına kesilmesi ile elde edilmiştir. Dişbudak, gürgen, fındık ve karağaç kullanılarak oluşturulmuş olan destek direkleri yine gürgen ve fındık ağaçlarından elde edilen kazıklar vasıtasıyla birbirlerine çapraz gelecek şekilde zemine sabitlenmiş böylece meşe kütüklerinin yerleştirilebileceği sağlam bir temel oluşturulmuştur. Bazal katmandaki sazlıklar ve diğer bitki türleri de kütüklerin altına ekstra bir destek sağlamıştır. Yere paralel şekilde yerleştirilen meşe kütükleri yine ahşap kazıklar vasıtası ile çapraz destek direklerinin üzerine sıkıştırılmış; son olarak aralarına dikey kazıkların saplanması vasıtası ile kütüklerin kendilerinin de sabitlenmesi sağlanmıştır. Arkeolojik kazılar sırasında bu yolun aslında daha önceden inşa edilmiş başka bir ahşap patikanın üzerine kurulduğu ortaya çıkmıştır. "Post Track" adı verilen öncül yol; meşe ve limon ağacı kütüklerinin bataklık yüzeyine uzunlamasına yatırılıp, kenarlarının 3'er metre aralıklarla yere dik olarak çakılmış fındık ağacından kazıklarla

belirlenmesi aracılığıyla oluşturulmuştur.

Her iki yolun da mükemmel derecede korunmuş olması prehistorik toplulukların ağaç işlerindeki ustalıklarını keşfetmemize olanak tanımıştır. Yolun etrafında oldukça büyük miktarlarda arkeolojik buluntu-ya ulaşılmış hatta Ray Sweet'in kendisi de keşfettiği ilk dişbudak kazığının kenarında yaprak biçimli bir ok ucuna rastlamıştır. Buluntular arasında çok sayıda çakmak taşı alet ve bir adet hiç kullanılmamış çakmak taşı balta yer lmaktadır. Kalıntılar arasındaki en önemli parça jadeit taşından (parlak yeşil bir taştır) yapılmış ve mükemmel olarak korunmuş olan baltadır. Yapımında kullanılan taş Avrupa Alpleri'nin eteklerinde bulunduğu için, belli ki bu balta uzun bir mesafe kat edilerek buraya getirilmiş; böyle bir değiş tokuşun gerçekleşmesi için tahminen Kuzey Denizi veya İngiliz Kanalı'nın aşılması gerekmiştir. Yolu oluşturan meşe kütüklerinin dendokronoloji analizlerinin gösterdiğine göre bu baltanın Güneybatı İngiltere'ye ulaşması M.Ö. 3806-3807 yıllarına yani ağaçların kesildiği döneme dayanmaktadır. Bu kesin takvim tarihi yol boyunca bulunan diğer kalıntılar (içi fındık dolu kırık bir çanak, tahta bir tabak ve çok sayıda yaprak biçimli ok ucu) için de bir çerçeve oluşturmuştur. Bu ok uçlarının bir tanesinin kök kısmında sapına yapıştırılırken kullanılan reçine kalıntısı bulunmuştur.

Sweet Track, Somerset Düzlüğü'nde bulunan prehistorik yollardan yalnızca bir tanesidir, ancak 2003 yılında hâlâ bilinen en eski yol olma özelliğini taşımaktadır. Düzlük boyunca M.Ö 500'lere kadar daha pek çok geçiş yolu inşa edilmiştir.

İrlanda'da, İrlanda Arkeolojik Sulak Alan Birimi (Irish Archaeological Wetland Unit) tarafından Longford, Mayo ve Offaly topraklarında çoğunluğu geçiş yolu olmak üzere binden fazla prehistorik tesis tespit edilmiştir. İrlanda'nın 1,2 milyon hektarlık sulak araziye sahip olduğu düşünüldüğünde, bu bataklıklar üzerinden ulaşımı kolaylaştıracak bir geçiş yolunun zaruri bir ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Ülkede 2000'li yılların başından beri tarihleri M.Ö. 3650 ile M.S. 1450 arasında değişmekte olan pek çok geçiş yolu bulunmuştur. Ancak M.S. 1-500 arasında yol inşasına ara verilmiş gibi görünmektedir.

Bu yollardan bir tanesi de Offaly Kontluğu'nda yer alan Curraghmore-16 geçiş yoludur. 580 metre uzunluğunda, tek sıralı meşe kütüklerinden inşa edilmiş olan bu yolun, radyo karbon analizlerine göre M.Ö. 1625-1435 arasında inşa edildiği ortaya çıkmıştır. İnşasında kullanılan

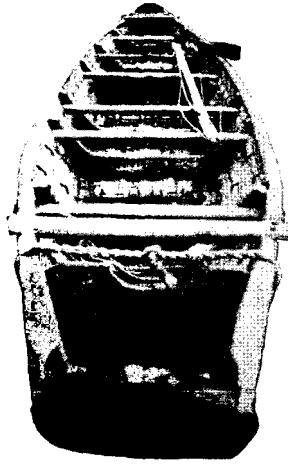
teknik bakımından Sweet Track'e benzeyen Curraghmore-16'nın en çarpıcı özelliği meşe kütüklerinin inanılmaz derecede dar olmasıdır. 20 cm genişliği ile bu yol, İrlanda'da keşfedilmiş olan tek sıralı geçiş yollarının en dar olanıdır.

Geçiş yollarının keşfi ve beraberlerinde bulunan kalıntılar bizlere pre-historik atalarımızın ağaç işlerinde geldikleri nokta hakkında önemli ipuçları sağlamıştır. Meşe kütüklerini ikiye ayırarak kalas yapmayı başaran bu toplumlar ormanlık arazileri sonu gelmez bir kereste deposuna dönüştürmüştür. Ahşap bahçe duvarlarına benzeyen örgü çitler bugün bile kullanılmaktadır. Bazı geçiş yollarının kenarlarında bulunan zıvana delikleri ve tekrar tekrar kullanıldığı tespit edilen ahşap yapı kalasları o dönemlerde ev inşaatında da ağaç işçiliği kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

KAYIKLAR

Tarihöncesi dönemlerde insanlar bir yerden bir yere ulaşımını kolaylaştırmak için su üstünde yüzebilen taşıtlar kullanmışlardır. Bu taşıtların arasında ahşap gövdesinin etrafına post gerilen kayıklar (hide-boat), ahşap levhaların tendon veya elastik söğüt dalları ile dikilmek sureti ile birbirine eklenerek inşa edilen kayıklar (sewn-plank boat) ve büyük ağaç kütüklerinin içinin oyulması ile elde edilen kanolar (logboat) yer almaktadır. Danimarka'daki Halsskov ve Lindhol haliclerinde Mezolitik çağa ait en az 21 adet prehistorik kayak bulunmuştur. Danimarka'da bulunan toplam 250 kadar kütük-kanonun 57 tanesi Taş Çağı'na aittir. Mezolitik Çağ kayıklarına genellikle kıyı şeritlerinde rastlanmakta ve tarihleri M.Ö. 5400-3900 arasında değişmektedir. Kazılardan elde edilen veriler ve yapılan bilimsel deneyler sonucunda Danimarka'da bulunan kütük-kanoların hepsinin kütük içinin balta yardımı ile oyularak yapıldığı anlaşılmıştır. Bu teknik, kütüğün iç kısmının ateşe verilmesi tekniğinden çok daha hızlı ve kontrollüdür. İhlamur ağacı gövdesinden yapılan kanoların ortalama uzunlukları 6-7 metre olup, gövde kalınlıkları 1 ila 4 cm arasında değişmektedir. Tamamen bitmiş bir kanonun sivri bir ucu ve kış tarafında ayrı bir bölmesi bulunmaktadır. Bu kanolar insanların derin sularda, kıyından 20 ila 40 km uzaklıktaki mesafelerde seyahat edebilmelerine olanak tanıdığı düşünülmektedir.

Tarihöncesine ait kayak çeşitleri arasında en etkileyici olanı İngiltere-

Resim 1. Ferriby Kayığı'nın rekonstrüksiyonu.2003. Malcolm Lillie'nin izniyle yayımlanmıştır.

re'nin doğu sahilinde yer alan Humber Halici, Severn Halici'nin Galler kıyısı ve Güneydoğu İngiltere'deki Dover Limanı'nda ortaya çıkarılan, Tunç Çağı'na ait dikişli kayıklardır. M.Ö. 2000'ler itibarı ile görülmeye başlayan bu kayak türü, oldukça ilerlemiş bir kayak inşaatı tekniğinin ürünüdür. Yürütülen deneysel çalışmalardan anlaşıldığına göre bu kayıklar Kuzey Denizi'ni geçmek üzere tasarlanmış olup, hem yelken hem de kürekle kullanılmaktadır.

Yorkshire'da, Humber Haliçi yakınlarındaki Ferriby köyündeki bulgular onları 1937 yılında ilk defa keşfetmiş olan Edward V. Wright tarafından o bölgede prehistorik bir "kayık iskelesi" bulunduğu şeklinde yorumlanmıştır. M.Ö. 1880-1660 arasında inşa edilmiş olan Ferriby 1 isimli dikişli kayığın 2003 yılında yarı ölçekli bir rekonstrüksiyonu yapılmıştır (bkz. Resim 1). Humber'da buluna kayığın maksimum uzunluğu 16 metre civarındadır. Hem burun hem de kık kısmına doğru yükseltilmiş olan gemi omurgasının kenar plakaları omurgaya içeriden monte edilmiştir. Bu kayığın en çarpıcı özelliği kayığın gövdesini oluşturan ahşap plakaların birbirine dikilmiş olmasıdır. Kalaslar ve omurgada kullanılan ağaçların analizler kayığın M.Ö. 1600 ila 2000 arasında bir tarihte inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Tek başına 4 ton ağırlığındaki bu deniz aracıyla 7 ton yük veya ortalama 30 adet yolcu taşınabilmektedir.

İngiltere’de ortaya çıkan dikişli kayıkların hemen hepsinde üst düzey bir kayak yapım tekniği kullanılmıştır ve ilk olarak ortaya çıkış tarihlerinin M.Ö. 2500-2000 arası gibi Tunç Çağı’nın çok erken bir dönemine denk geldiği tahmin edilmektedir. Sosyal ve ekonomik açıdan bakıldığında bu tarih Neolitik çağdaki ortaklaşa yaşama gösterilen ehemmiyetin yerini bireysel değerlerin aldığı bir döneme denk gelmektedir. İşin gerçeği Britanya’da özellikle de İngiltere’nin Yorkshire bölgesinde bireysel mezarların ortaya çıkışı da M.Ö. 3000’ler itibari ile söz konusudur. Bireyin prestij eşyaları ile birlikte gömüldüğü bu mezarların ortaya çıkışı, mezara gömülen bireyin toplum içindeki kişisel statüsüne yapılan bir vurgu olarak yorumlanmaktadır. Bahsi geçen prestij eşyalarının pek çoğu Britanya’ya Avrupa anakarasından taşınmıştır. Dolayısıyla, Sweet Track’de bulunan jadeit balta da benzer bir kaderi paylaşmış olabilir. Prestij eşyalarının değiş-tokuş ağlarına girişi ile Ferry ve Britanya’nın diğer köşelerinde bulunan kayıklar arasında sıkı bir bağ olma ihtimali oldukça yüksektir. Dahası, Yorkshire bölgesi cıalanarak boncuk,kolye, düğme vs. gibi eşyalar üretilmekte olan siyah renkli linyit taşı (oltu taşı) ile meşhurdur. M.Ö. 3000 ila 1600 arasında, yani Neolitik Çağ’da başlayıp Tunç Çağı’na doğru ilerleyen bir dönem içinde Britanya Adaları’nın her yeri oltu taşından yapılmış süs eşyalarının eşlik ettiği “önemli bireylerin” mezarları ile dolmuştur. Diğer bir deyişle Whitby’de çıkarılan oltu taşının uzun mesafeler arasında değiş-tokuş edilmesi ile Britanya’da “bireyin üstünlüğü”nün önem kazanması hemen hemen eş zamanlara denk gelmektedir.

Humber Halici’nde keşfedilen diğer bir önemli deniz taşıtı da 12.78 metre uzunluğunda, 1.4 metre genişliğindeki tek parça meşe kütüğünden inşa edilmiş olan M.Ö. 320-277 arası tarihli kütük-kanodur. Hals-home Kanosu adı verilen ve halicin hemen bitişiğindeki sulak arazide ortaya çıkarılan bu deniz taşıtının Demir Çağı’na ait olduğu, aksi iddia edilmediği sürece de nehir üzerinde et taşımak üzere kullanıldığı iddia edilmektedir. Hals-home’un üretiminde kullanılan meşe ağacının boyutlarından anlaşıldığı kadarıyla Britanya toprakları Demir Çağı’nda da meşe ağaçları bakımından zengin topraklar olmaya devam etmiştir. Humber bölgesinden toplanan çevresel deliller, Feriby kayıklarının üretimi sırasında yani Tunç Çağı boyunca oldukça ağaçlık olan kuzey bölgelerin Demir Çağı boyunca da aynı şekilde ağaçlık olmaya devam ettiğine işaret etmektedir.

Dünya çapındaki bütün tarih öncesi topluluklar çok erken dönemlerden itibaren oldukça başarılı ahşap işleme becerilerine sahip olmuşlar; 21. yüzyılda bile hâlâ kullanılmakta olan tekniklerle geçit yolları ve su taşıtları inşa etmişlerdir. Somerset Düzlüğü'ndeki insanların günlük hayatları içinde sulak alanların sunduğu çeşitli bitkiler, hayvanlar ve kuşlara ulaşabilme ihtiyacı, bu insanları bölgedeki bataklık, nehir veya denizleri bir şekilde aşabilmeleri açısından teşvik etmiştir. Et taşımakta kullanıldığı düşünülen Halshome Kanosu ya da o dönemlerde toplumun önemli bir kesimini ilgilendirmekte olan Erken Tunç Çağı ticaret ağlarında kullanıldığı düşünülen Feriby Kayığı örneklerinde gördüğümüz üzere bu taşıtlar hem tarihöncesi devirler hem de tarih devirleri açısından eşit derecede öneme sahiptir.

Ayrıca Bkz. Kayıklar ve Kayık İnşaatları (Cilt 2, Bölüm 7).

KAYNAKÇA

Coles, John ve Bryony Coles. *People of the Wetlands: Bogs, Bodies, and Lake-Dwellers*. London: Thames and Hudson, 1989.

———. *Sweet Track to Glastonbury: The Somerset Levels in Prehistory*. London: Thames and Hudson, 1986.

Wright, Edward V. *The Ferriby Boats: Seacraft of the Bronze Age*. London: Routledge, 1990.

GÜNEYDOĞU İSKANDİNAVYA'DA TARIM

MAGDALENA S. MIDGLEY

Güneydoğu İskandinavya tarım ile tanışmadan önce M.Ö. 5000 ve 6000'ler dolaylarında bölgede avcı-toplayıcı gruplar yaşamaktaydı. Arkeolojik literatürde Ertebolle Kültürü olarak bilinen bu insanların isimleri Danimarka'da Jutland Yarımadası'nın kuzeyinde yer alan Limfjord Boğazı'nda bulunan devasa deniz kabuklusu yığınlarından gelmektedir. Her ne kadar bu deniz kabukluları Danimarka sınırları ile özdeş olsa da bahsi geçen avcı-toplayıcılar Sclewig-Holstein ve Mecklenburg'dan Baltık Denizi'nin Polonya kıyılarına kadar Kuzey Avrupa'da oldukça geniş bir alana yayılmışlardır. 20. yüzyılın son çeyreği itibari ile Güney İskandinavya'da yürütülmeye başlayan araştırmalar bu toplulukların yaşantısına dair bilinenleri büyük ölçüde değiştirmiştir. Artık, bu insanların, ekonomik ve teknolojik açıdan oldukça donanımlı; bireyin sosyal konumunu iyileştirmeyi amaçlayan karmaşık sosyal süreçler içerisine girmiş; bulundukları doğal ve kültürel dünya içindeki yerlerinin gayet farkında olarak ve oldukça açık bir bakış açısıyla, yaşam tarzları farklı olan insanların da (Örn. Neolitik çiftçiler) dâhil oldukları sosyal ve kültürel ortamlarda varlıklarını sürdüren bireyler oldukları bilinmektedir.

TARIMDAN ÖNCE: GEÇ MEZOLİTİK'İN AVCI-TOPLAYICILARI

Hem iç kesimler hem de uçsuz bucaksız sahiller boyunca yerleşmiş olan Ertebolle toplulukları geçimlerini bölgenin oldukça zengin doğal kaynaklarından faydalanarak sürdürmüşler; yabani hayvan, fok balığı ve balık avlayıp, yılın her anı ulaşabilecekleri bitki ve deniz yumuşakçalarını toplayarak yaşamışlardır. Ertebolle avcı-toplayıcılarının el sanatlarında bir hayli yetenekli olduklarını söylemek mümkündür. Bu insanlar çakmak taşı, çakıl ve geyik boynuzundan yapılmış zengin alet çeşitlerini kullanarak çok sayıda eşya üretmiş; kendilerini hayvan dişleri, deniz kabukları ve amberden yapılmış takılarla süslemişlerdir. Bu materyallerin bazıları biçim ve süsleme teknikleri bakımından farklı coğrafi özellikler sergilemekte; farklı bölgelerde yaşayan insanların kendilerine has manevi, sosyal ve ekonomik kimlikler benimsediklerini yansıtmaktadır. Toplulukların bir kısmı ölümlerini mezarlıklara gömmeyi tercih etmiş hatta Scania'daki Skateholm ve Zealand'daki Vedbæk mezarlıklarında görüldüğü üzere, kimi topluluklar seçtikleri mezar hediyeleri, ölümlerini yatırış pozisyonları ve uyguladıkları cenaze törenleri bakımından oldukça karmaşık defin uygulamaları benimsemişlerdir. Bu bulgular Geç Mezolitik Çağ'ın avcı-toplayıcıları ve dünyaya bakış açıları hakkındaki algılarımızı oldukça genişletmiş, onların doğayla ve diğer toplumlarla olan ilişkilerini çok daha iyi anlamamızı sağlamıştır.

Daha da önemlisi, bu avcı-toplayıcılar izole bir biçimde değil, aksine güneyde, Orta Avrupa'nın löslü topraklarında M.Ö. 6. binyılın ortalarından beri tarım yapmakta olan Tunali çiftçilerin (Danubian) ve içinden geçtikleri gelişim sürecinin farkında olarak yaşamışlardır. Kalıntılar arasındaki egzotik ama bir o kadar da günlük hayatın içine girmiş materyallerden anlaşıldığı kadarıyla Ertebolle avcı-toplayıcıları Tuna dolaylarının çiftçi toplulukları ile ticaret ve değiş-tokuş ilişkileri içinde olmuşlardır. Ertebolle topluluklarının M.Ö. 4700 dolayları itibarıyla büyük bir hevesle benimsedikleri seramik tekniklerinin güneyden esinlenildiğine dair çok az şüphe vardır. Ertebolle mezarlarından ve adak çukurlarından çıkarılan ve güneye özgü sert kaya kristallerinden üretilmiş olan delikli Tuna baltaları (*Schuhleistenkeile*) avcı-toplayıcılar için öylesine caziptir ve değerlidir ki böylesine egzotik aletlere sahip olabilen insanların toplumdaki statüleri yükselmektedir. Değiş tokuş edilen materyaller arasında canlı hayvanlar ve tahıl da mevcut olduğu için Güney İskandinav-

Güney İskandinavya'daki Yerleşim Alanları

ya'nın avcı-toplayıcıları, tarım uygulamaları ve bu uygulamalardan çıkan ürünlere tarıma başlamadan çok önce aşına olmuşlardır.

Tüm bu değiş-tokuşlar birbirinden çok farklı bir yaşam tarzı belirlemiş insanlar arasında yürütülmüş olsa da avcı-toplayıcılar karşı tarafa gönderdikleri malların bir o kadar çekici ve değerli olmasına dikkat etmişlerdir. Gönderdikleri hediyeler arasında çakmak taşı, kemik veya geyik boynuzundan üretilmiş olan aletler, çeşitli bitkiler, et ve bal gibi organik ürünlerin yanında zaman zaman kız alıp-vermişler, zaman zaman da güneye işçi göndermişlerdir. Tüm bunlara rağmen Güney İs-

kandinavya avcı-toplayıcılarının tam olarak tarım uygulamalarını benimsemesi neden bu kadar gecikmiş ve M.Ö. 5. binyılın sonlarını bulmuştur ya da neden tarıma geçilmiş olmasına rağmen geleneksel ekonomilerinden (yani avcı-toplayıcılıktan) vazgeçmemişlerdir; bu sorular arkeologlar tarafından hâlâ tartışılmaktadır.

TARIMA GEÇİŞ

İnsanların avcı-toplayıcılıktan tarıma geçişi bütün Kuzey Avrupa Ovası'nı kapsayan geniş bir sürecin eseridir. Tamamen coğrafik bir bakış açısıyla yaklaşacak olursak Güney İskandinavya, yani Danimarka'nın güney sınırındaki Schleswig-Holstein eyaletinden kuzeyde İsveç'in ortalarına kadar uzanan bölge, tarım uygulamalarının en geç benimsendiği bölgedir. Burada, Neolitik unsurların farklı gruplar tarafından farklı kombinasyonlar ve farklı hızlarla benimsenmiş olması söz konusudur. Tarım konusunda Kuzey Avrupa Ovası'nın güney kesimlerinde meydana çıkan ilk yerli girişimlerle, bu girişimlerin Güney İskandinavya'da belirmesi arasında en az 500 yıllık bir fark olduğunu farz etmek makul bir yaklaşım olacaktır.

Günümüzde artık avcı-toplayıcıların tarımsal üretimi benimsemelerinin tamamen kendi inisiyatifleri olduğu kabul görmekte olup, bu gelişmenin güneyden gelen çiftçilerin göçleriyle bağlantılı olduğu teorisinden tamamen vazgeçilmiştir. Fakat yine de, bu sürecin kesin tabiatına dair bir fikir birliğine henüz varılamamıştır. Geçiş sürecine ekonomik paradigmlar çerçevesinde yaklaşan bilim adamları, değişen iklim koşullarının (iklimin giderek daha kurak ve sıcak hale gelmesinin) avcı-toplayıcı toplulukları tarım ile uğraşmaya mecbur bıraktığını savunmakta; diğer bazı araştırmacılar bu durumu, mevsimlik besin kaynaklarının, örneğin istiridye vb deniz kabuklularının sayısında önemli bir düşüş yaşanmış olması ile bağdaştırmaktadır. Kimi araştırmacıya göre ise iklim değişiklikleri toprağı tahıl yetiştirmeye daha elverişli hale getirmiş dolaşısıyla büyük ölçekli tarımsal faaliyetler mümkün hale gelmiştir. Hangi görüş olursa olsun, bu dönüşümün M.Ö. 4100 ila 3900 arasında çok kısa bir zaman diliminde ve hızlıca gerçekleştiği bir gerçektir.

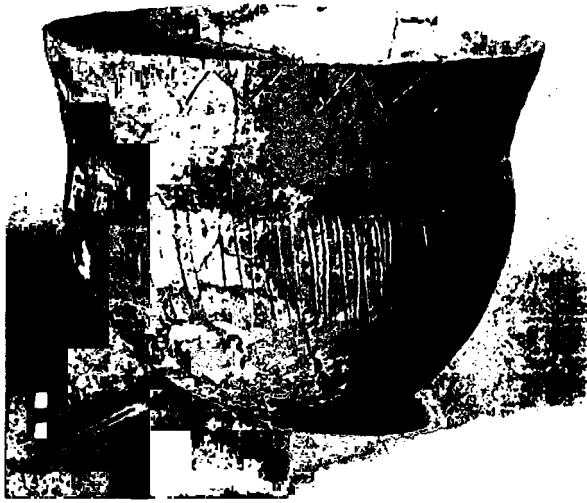
Öte yandan, tüm bu ekonomik yaklaşımların aksine, dönüşüm tartışmalarında sosyal süreçleri öne alan bir takım görüşler de mevcuttur. İsveç arkeolog Kristina Jennbert çok uzun zamandan beri tahılların ve ev-

cilleştirilmiş hayvanların avcı-toplayıcıların dünyasına aşamalı ve yavaş bir girişinin söz konusu olduğunu savunmaktadır. Kendisinin teorisi Danimarka'da bulunan verilerle desteklenmekte; tarıma geçiş sürecinin tasarlanandan daha yavaş ve kademeli olabileceğine dair deliller bulunmaktadır. Kuzey Jutland'daki Mariager Halici üzerinde yer alan Visborg Kalesi'nde yürütülen kazılarda Ertebolle Kültürü'nün sonları ve Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nün ilk dönemlerine ait olan bir mutfak artığı yığının ortaya çıkmıştır. Anlaşılan, Danimarka dilinde *Trichterbecher* (TRB) ya da *Tragtbæger Kültürü* olarak isimlendirilen bu insanlar yabani hayvan, balık ve fok avlamaya devam etmiş ancak az sayıda evcil hayvan (sığır ve domuz) besleyip, sınırlı miktarda da tahıl üretmişlerdir. Batı Zealand'daki Store Amose bataklığında da benzer bir geçiş süreci yaşandığına dair izler bulunmaktadır. Burada cilalı çakmak taşından baltaların tarih sahnesine girişi ani olmuştur ancak, çakmak taşı aletlerin üretimi ve geliştirilmesi aslında Geç Mezolitik'ten Erken Neolitik'e doğru bir zaman aralığını kapsayacak şekilde, yavaş ve kademeli bir gidişat göstermektedir.

Tarıma geçiş mekanizması bağımsız bilim adamları tarafından kendilerine has paradigmlar çerçevesinde değerlendirile dursun, bu değişim sonuçta karmaşık bir süreç olarak görülmelidir. Güney İskandinavya ve Kuzey Avrupa Ovası'nın diğer bölgelerinde yaşanan bu sürecin eşsizliği; yerli avcı-toplayıcıların kendi ihtiyaçlarına göre Orta Avrupa'daki "Neolitik Ambalajı" değiştirip, dönüştürerek başlı başına bir kültür yaratmalarından gelmektedir. Bu kültür *Tragtbæger Kültürü*'nün ta kendisidir.

GÜNEY İSKANDINAVYA'DAKİ NEOLİTİK FUNNEL BEAKER (HUNİ AĞIZLI SERAMİK) TOPLULUKLARI

Tarımsal faaliyetlerin benimsenmesi Güney İskandinavya halkları üzerinde çok büyük bir etki yaratmıştır. Kronolojik açıdan bakıldığında adını Almanca *Trichterrandbecher* (bkz. Resim 1) olarak isimlendirilen huni ağızlı çanak çömleklerden alan Huni Ağızlı Seramik Kültürü İskandinavya kronolojisinde iki temel tabakaya ayrılmaktadır. Erken Neolitik (EN I ve II M.Ö. 4100/4000-3400) ve Orta Neolitik (ON I-V M.Ö. 3300-2800/2700) olarak belirlenen bu tabakaların her biri ayırt edici seramik biçimleri ile karakterize dilmekte ve genel anlamda diğer tarihleme analizleri ile de desteklenmektedir.

Resim 1: Fyn, Sarup'ta bulunan ve Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) Kültürü'ne ismini veren Huni Ağızlı Çömlek Örneği. Niels Andersen'in izniyle yayımlanmıştır.

Mezolitik'e özgü belirli özelliklerin devam ediyor olması şaşırtıcı değildir ancak, sadece ekonomik alanda değil kültürel, sosyal ve ideolojik alanlarda ortaya çıkan yenilikler, günlük yaşamı pek çok açıdan değiştirmiştir. Bu olaylardan bazılarını, örneğin yerleşim düzenlerini, endüstriyel gelişmeleri ve törensel aktiviteleri örneklendirdiğimizde bu sürecin tarihsel açıdan ne kadar önemli olduğu daha da iyi anlaşılacaktır.

Huni Ağızlı Seramik Yerleşkeleri ve Arazi Kullanımı

Özellikle yumuşak topraklar üzerinde çalışmayı tercih eden Güney İskandinavya'nın ilk çiftçileri yerleşkelerini bataklıklar, sulak alanlar ve açık suların uzantıları ile kaplı tepelik alanlara inşa etmişlerdir. Böylesine bir coğrafi yapı, yüksekteki kuru alanların ve alçaktaki sulu alanların ne kadar önemli olduğunu gösterdiği gibi, ormanlar, çayırlar ve ilk tarım uygulamaları için oldukça elverişli bir ortam sunan ekilebilir arazilerden oluşan bir ekolojik çeşitliliğin de yakalanmış olduğunun işaretidir. Tarımsal aktivitelere dair en güvenilir deliller kazı alanlarında buluna tahıl ve evcil hayvan kemiği kalıntılarından gelmektedir. İnsanların doğal çevre üzerine olan etkilerini 1940'larda polen kayıtları üzerine yaptığı araştırma ile ortaya çıkaran kişi Danimarkalı paleo-bo-

tanist J. Iversen'dir. Onun ardından bu alanda daha pek çok çalışma yapılmış ve bataklık birikintileri, antik arazi yüzeyleri veya mezar höyüklerinin altındaki polen kalıntılarının incelenmesi sonucunda bölgedeki ilk çiftçilerin doğa üzerindeki antropojenik etkilerinin boyutları anlaşılabilmektedir. Bazı bölgesel farklılıklar olmakla birlikte Danimarka'nın güneyindeki Sacania ve Kuzey Jutland'da yürütülen polen analizleri Erken Neolitik boyunca küçük çaplı tarımsal üretim ve sığır ve domuzların yoğun bir şekilde otlatılmasına fırsat tanıyacak şekilde limon ve huş ağaçlarından oluşan küçük ormanlık alanların ıslah edildiğini göstermektedir. Orta Neolitik'te ise daimi tarım yapılabilmesi ve hayvanların daha iyi otlatılabilmesi adına, kestane ağaçlarından oluşan ormanlar defaten yakılmak suretiyle ıslah edilmiştir.

Çeşitli tahıl türleri (ilk başlarda arpa, sonraları buğday) ve evcilleştirilmiş hayvanlar (sığır, domuz, koyun ve keçiler) ekonomiye giderek artan bir destek sağlamaya devam etmiş olsa da, Funel Beaker çiftçileri daha önce Ertebolle toplulukları tarafından inşa edilmiş olan avcı ve balıkçı kulübelerini kullanmayı sürdürmüşlerdir. Store Amose'de, çiftçi toplulukların eski avcı ve balıkçı yerleşkelerini kullanmaya devam ettikleri tespit edilmiştir. Zealand'ın kuzeyinde küçük bir ada olan Hesselø Adası kış ayları boyunca fok balığı avcılarının gözde mekânı niteliğindedir. Roskilde Halici'nin yakınlarındaki Solager ise iç kesime doğru 3 kilometre uzaklıktaki Havlenev bölgesinde yaşayan avcılarının kışlağı gibi kullanılmış, insanlar burada kış aylarında bölgeye göç eden kuşları avlamışlardır. Doğu Jutland'da Norminde Yerleşkesi ile Kuzey Jutland'daki Bjornsholm ve Visborg yerleşkelerinde daha önceden kullanılmakta olan çöp alanları kullanılmaya devam etmiştir. Ayrıca çöp alanının hemen dışında bulunan çiftçi yerleşimlerine dair kalıntılar, sahil boyunca uzun süreli ve kalıcı yerleşkelerin varlığına işaretir.

İlk yerleşkeler küçük ölçekli gibi görünmektedir. Ancak bu durum yerleşkelerin orijinal boyutundan değil de yıllar içinde korunma koşulları ile alakalı olabilir, çünkü pek çoğu uzun toprak höyükler altında bulunmuştur. Djursland Yarımadası'nda yer alan meşhur Barkær kazı alanı da dâhil olmak üzere pek çok yerleşim biriminin ilk başlarda klasik Tuna-tarzı uzun evler olduğu düşünülmüş ancak verilerin tekrar değerlendirilmesi sonucunda bu oluşumların eski TRB (Funnel Beaker) evleri üzerine inşa edilen uzun höyükler olduğu sonucuna varılmıştır. Yerleşkelerin gerçek yapısını çözümlmek kolay değildir. Mosegarden

ve Lindebjerg'de inşaat planları belli olmayan ufak binalar, geri kalan yerlerde (Hanstedgard ve muhtemelen Troldebjerg'de) ise D harfi şeklinde olduğu düşünülen bazı binalar ortaya çıkmıştır. Geniş yerleşkelerin ortaya çıkışı Orta Neolitik itibari ile tam anlamıyla gelişmiş olan Huni Ağızlı Seramik Kültürü ile bağlantılıdır. Örneğin, Lageland, Spodsbjerg'deki yerleşke 300.000 metrekarelik bir alana yayılmıştır. Son dönem yerleşkelerin hemen hepsi Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nün ilk yerleşkelerinin tam tersine terk edilmiş olan ayin arazilerinin üzerine inşa edilmiştir. Etrafı çevrili olan bu araziler ilk başlarda arkeologların kafasını karıştırmıştır, çünkü savunma hatlı yerleşke izlenimi uyandırmaktadır. Oysaki bu yerleşkelerin savunma hatlı yerleşkelerin özellikleriyle ortak özelliği bulunmamaktadır. Yapıları net bir şekilde belirgin olan evler TRB Kültürü'nün son dönemine ait olup, en iyi korunmuş örnekleri Bornholm Adası'nda bulunmaktadır.

Bahsi geçen yerleşke Neolitik çiftçilerin navigasyonel yeteneklerinin tam bir göstergesidir. Adayı İsveç anakarasından ayıran 37 kilometre uzunluğunda bir boğaz bulunmaktadır. Kuvvetli akıntıları ve değişken rüzgarları ile bilinen bu boğazı geçmeye çalışmak muhtemelen o dönemin en tehlikeli girişimlerinden biri olmuştur. Ada'nın güney kesiminde, Limensgard ve Grodbygard'da yürütülen kazılar sonucunda uzunlukları 22 metreye kadar ulaşabilen dikdörtgen planlı Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) evleri ortaya çıkmıştır. Çatıları merkezde ve yanlarda karmaşık bir düzenle bir araya getirilmiş kalaslar tarafından desteklenmekte olan bu evler sofistike bir mimari ile inşa edilmiştir.

Çakmak Taşı ve Seramik Endüstrileri

Güney İskandinavya'ya tarımın gelmesi ile birlikte çiftçilerin araç-gereç, özellikle de balta ihtiyaçlarını gidermeleri adına yeni bir sektör; çakmaktaşı madenciliği gelişmiştir. Çakı, orak, spatula ve ok ucu gibi nispeten küçük boyutlu aletlerin üretimi için yüzeyde kolayca ve bol miktarda bulunabilen çakmaktaşılarının kullanılması yetmekteyken, ormanlık alanların temizlenmesinde ve ağaç işlerinde kullanılan baltaların üretilmesi için büyük nodüller içindeki yüksek kaliteli çakmaktaşı kaynaklarının kullanılması icap etmiştir. Doğu Danimarka adaları, Güney Scania ve Kuzey Jutland'ın kireçli falezleri hem yüzey kazımaları hem de derin kuyu madenciliği yapılarak çıkarılacak çakmaktaşıları için

önemli birer kaynak olmuşlardır.

Alborg, Bjerre, Hov ve Kvarnby'deki kuzey madenleri ile Danimarka'nın doğusundaki taş ocakları ve atölyeler, taş çıkarma ve üretim süreçleri konusunda detaylı bilgiler edinebilmemize olanak sağlayan kalıntılarla doludur. Bu aktivitelerin madencilik teknikleri, çakmaktaşı'nın özellikleri ve alet üretimi konusunda uzmanlaşmış olan kişiler tarafından yürütülmekte olduğu aşikârdır. Çakmak taşı nodüllerinde taşlar çıkarıldıkları ilk anda kalite kontrolünden geçmektedir; zira Kvarnby'deki kuyulardan bir tanesinde kabaca işlenerek yeterli kalitede olmadığı için maden içinde terk edilmiş yaklaşık 300 kadar nodül bulunmaktadır. Ayrıca doğu kıyıları boyunca dizilmiş olan pek çok atölyede taslak halinde bırakılmış baltalar bulunmuştur. Kvarnby kuyularının hemen dışında yer alan bazı atölyelerde bazı altların hemen oracıkta işlenerek saplarının takıldığı görülmüş olsa da çoğu madende görülen balta başı yığınlarından anlaşıldığı kadarıyla baltalar başka bir yerde işlenmekte ve takasa sunulmaktadır.

Danimarkalı arkeologların balta üretimi üzerine yaptıkları deneyler sonucunda baltaları üreten zanaatkarların işin bitmiş hali konusunda net bir fikirleri olduğu ve baltanın kabaca bir taslağının çıkarılmasının yaklaşık on dakikalarını aldığı tespit edilmiştir. Bundan sonra iki saat süren yontma ve biçimlendirme işleminin ardından işin en zor kısmına yani cilalama işlemine geçilmektedir. İskandinav Funnel-Beaker baltalarının estetiği ve işçilik kalitesinin bir numaralı göstergesi olan cilalama işi gerçekten zaman alan bir işlem olup yaklaşık 6 ila 30 saat arasında sürmektedir.

Burada akla hayale sığmayacak kadar büyük ölçekli bir endüstriyel aktivite söz konusudur. Balta üretim merkezleri, hem yerlilerin hem de Kuzey Avrupa Ovası'nın batı kısmında yaşayan tüketicilerin aralıksız talebini karşılamakla kalmamış, aynı zamanda çeşitli ayinler ve adak törenlerinde kullanılmak üzere, beklenenin üzerinde bir sayıda balta üreterek önemli bir sosyal vasıta haline gelmişlerdir. Çakmak taşı baltaların yanı sıra, günlük hayatın vazgeçilmez bir parçası olan çanak çömlekler de prestij sembolü olarak önemli bir rol oynamış, topluluklar arasındaki karmaşık değiş-tokuş aktivitelerinde yer tutmuş; hatta sulak araziler, megalitik mezarlar ve etrafı çevrili ayin arazilerine serbestçe gömülmüşleridir.

Funnel Beaker (Huni Ağzılı Seramik) topluluklarına ait en bilindik kalıntılar bu insanların ürettikleri çanak-çömleklerdir. Seramik çanak-

ların üretimi ve kullanımı oldukça önemlidir. Bununla birlikte, Funnel Beaker çanak-çömleklerinin güçlü dekoratif yapısı materyal kültürünün kayda değer bir elemanı olarak değerlendirilmekten ziyade arkeologların detaylı tipokronolojik analizler yapabilmesi açısından önemli bir araç rolü üstlenmektedir. Bu sayede arkeologlar çanak-çömleklerin günlük hayat ve törensel aktivitelerde kullanılış biçimleri konusunda fikir sahibi olmaktadır. Günlük hayatta kullanılan kil çanaklar yemek pişirme ve depolama işlerinde kullanılmaktadır. Ertebolle Kültürü'nün son dönemlerinde yaşamış olan avcı-toplayıcı topluluklar da seramik üretme konusunda oldukça hevesli olmuşlardır ancak Huni Ağızlı Seramik Kültürü'ne ait çanak-çömlekler teknik açıdan bir hayli gelişmiş durumdadır. Tavlama yöntemi sayesinde yüksek sıcaklıklara dayanabilir hale getirilen çanakların pişirme kabı olarak kullanılması mümkün olmuş yani ömürleri uzatılmıştır. Ayrıca, çanak-çömleklerin şekil ve süslemeleri de çeşitlenmiştir. Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nün ilk dönemlerinde üretilen kaseler genellikle yiyecek karıştırmak veya sunmak üzere kullanılırken, huni ağızlı kaplar yemek pişirmek için kullanılmıştır. Bu tarz kapların dış çeperleri taşan yemeklerin bıraktığı izler taşımaktadır. Son dönem Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nde ise huni ağızlı kapların yerini basit ve neredeyse hiç süslenmemiş kova tipi çömlekler almıştır. Funnel Beakar (Huni Ağızlı Seramik) topluluklarının yassı kil diskler kullandıkları da bilinmektedir. Bu diskler "pişirme tabakları" olarak kullanılmıştır.

Çanak-çömleklerin üretildikleri ilk andan beri günlük ev içi aktivitelerinin dışında, çok farklı şekillerde kullanılması da söz konusu olmuştur. Ustalıkla şekillendirilen ve muazzam süslemelere sahip olan çanak-çömlekler, örneğin ayaklı kaseler, özellikle tören ve ayinlerde kullanılmak üzere üretilmişlerdir. Bu tarz çömleklerin diğer bazı nesnelerle birlikte göl kenarlarına ve bataklıklara gömüldüğü bilinmektedir. Ayrıca defin törenlerinde de önemli bir yeri olan çanak-çömleklerin, özellikle içleri atalara sunulan yiyeceklerle dolu olanlarının mezarların başında müsrifçe parçalanmış örnekleri bulunmaktadır.

Törenler ve Ayin Alanları

Çiftçiler tarım yaptıkları süre boyunca tarla açabilmek için ormanları kesip, çayırarda hayvan otlatarak ve yerleşkeler inşa ederek çevrelerin-

deki doğal dokuyu oldukça değiştirmişlerdir. Ancak bu insanların sonraki nesillere bıraktıkları ve tarımla pek de alakası olmayan asıl miras İskandinavya'da daha önce hiç görülmemiş ölçekteki ritüellerin sergilendiği ve sosyal etkileşimlere kapı açan, teatral nitelikli yapılar inşa etmeleri olmuştur. Bu yapıların en dramatik örnekleri anıt mezarlar ve ayin alanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Adak çukurlarında bulunan çanak-çömlekler ve yığınlar halinde gömülen çakmaktaşı baltalar, İskandinav çiftçiler arasındaki giderek artan rekabetin soyut bir belirtisi olup, sahip olunan malların oldukça ritüelleşmiş bir şekilde tüketildiğini göstermektedir.

Bataklık dipleri, nehir kenarları ve diğer sulak alanlara adak gömme ritüeli ilk olarak Geç Ertebolle döneminin avcı-toplayıcıları tarafından başlatılmış gibi görünmektedir. Belki de insanlar bu şekilde yaşadıkları natürel ve kültürel dünyalar arasında sembolik bir bağ kurmayı amaçlamışlardır. Bu geleneği devam ettiren İskandinav çiftçilerin ayinsel aktiviteleri muazzam bir şekilde arttırdıkları dönem M.Ö. 3500 ile 2950 arasına denk gelmektedir. Bu dönemde mezarlıklar ve yerleşim yerlerinin yakınlarındaki sulak alanlara gömülen binlerce çakmaktaşı balta, çakmaktaşı endüstrisinin yalnızca ekonomiye katkı sağlamakla kalmayıp insanların ayinsel aktivite ihtiyaçlarını da karşılayabilecek boyutlarda olduğunu göstermektedir. Tarımsal anlamda marjinal bölgelerin sosyal bir önemi de bulunmaktadır. Danimarka adalarındaki bataklıklarda adak olarak gömülmüş olan çok sayıda seramik eşya ve gıda maddesi bulunmuş hatta insan kurban edildiği tespit edilmiştir.

1870'lerden beri Zealand'daki Store Amose Bataklığı'nda yürütülen turba temizleme çalışmaları sonucunda bataklıklara gömülen adaklar hakkında çok önemli bilgilere ulaşılmıştır. Mezarlıklarda görülen örneklerinin aksine burada bulunan çanak-çömlek tipleri domestik kategorinin en bilindik örneklerinden olan "Beaker tarzı" yani ağzı huni biçimli kaplardır. Diplerinde kalan balık artıklarından anlaşıldığı kadarıyla bu kapların bazıları gömülmeden önce yemek pişirmek için kullanılmıştır. Bazılarının da içinde tahta kaşıklar bulunmaktadır. Adak çukurları klasik olarak çakmaktaşı baltalar, seramik kaplar, amber süs eşyaları ve bunlara eşlik eden evcil ve yabani hayvan kemikleri ile doludur. Bütün olarak bulunan sığır, koyun, keçi, geyik, kuş ve balık kemikleri Store Amose'den çıkarılan müstesna buluntulardır. Göl kenarındaki ayinsel aktiviteler esnasında kurban edilmiş olan insan kemik-

leri tespit edilmiştir. Bu insanlar vahşi saldırılara maruz kalmış, ok ile vurulmuş, ip ile boğulmuş veya ayaklarına taş bağlanarak göle atılmışlardır. İnsanları göl ve nehir diplerine insan, eşya veya hayvan gömmelerine sebep olan şeyin ne olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte bu aktivitelerin insanla yaşadığı çevre arasında bir bağ kurması açısından önemli olduğunu ve bu doğrultuda materyal kültürünün önemli bir sembolik değeri olduğu anlaşılabilmektedir.

İskandinavya'nın megalitik mezarları etkileyici anıtsal yapılar olup, arkeoloji dünyasındaki önemleri de bir o kadar büyüktür. 1930'ların sonlarına kadar hem Almanya'da hem de burada Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nü "Megalitik Kültürü" olarak isimlendirmek gayet olağan olmuştur. Ancak yeni buluşlar ve farklı yaklaşımlar sonucunda Neolitik Çağ'daki birbirinden farklı defin uygulamalarının bulunduğu tespit edilmiş ve zihinlerdeki "megalit" kavramı değişmiştir. Günümüzde megalitler, Kuzeybatı Avrupa'daki Neolitik Çağ'ın oldukça bilindik bir özelliği olan anıt mezar örneklerinden yalnızca bir tanesi olarak kabul görmektedir. Durumun bu hali almasında 20. Yüzyılın sonlarında İskandinavya'da yürütülmüş olan araştırmaların büyük bir payı vardır.

Neolitik İskandinavya'daki oda mezarların ilk örnekleri ahşaptan yapılmakta olup Batı Zealand'daki Dragsholm örneğinde olduğu kadar özenle hazırlanmış üst yapılara sahip değillerdir. Aralarından bazılarının devasa toprak yığınları ile kapatılması söz konusudur. Bu höyükler, altlarındaki mezarlar ve ilgili diğer yapılar farklı toplulukların yerel tercihleri ve geleneklerini yansıtırken, geleneğin kendisi megalitik mezar odalarının çokça tercih edilmekte olan bir mezar yapısının taş versiyonu olarak düşünülmesine zemin hazırlamıştır.

Taş mezarlar -diğer adıyla megalitler- 19. yüzyılın ortalarından itibaren İskandinav arkeologların ilgi odağı olmuştur. İlk olarak İskandinav Megalitleri üzerine ciddi bir biçimde eğilen isim Sven Nilson'dur, kendisini diğer bir İsveçli Oscar Montelius takip etmiştir. Montelius İskandinav Tunç Çağı'nın tipolojisini çıkarmakla ünlüdür ancak kendisi aynı zamanda Güney İskandinavya megalitlerinin tipolojisini oluşturan ilk kişidir. O zamandan beri megalitler üzerine pek çok tipokronolojik çalışma yapılmıştır. Sunulan pek çok mezar çeşidi olmasına rağmen; mezar tipleri temel olarak 2'ye ayrılmaktadır: Dolmenler (taş gömütler) ve Geçit Mezarlar. Bu iki mezar türünün de çeşitli biçimleri mevcuttur. Dolmenlerin inşası Erken Neolitik'in son dönemlerinde (Fuchsberg Ev-

resi), M.Ö. 3700’den sonra başlamıştır. Geçit mezarlar ise Orta Neolitik Ib (Klintebakke Evresi) tarihinden önceye dayanan materyal içermektedir. Dolayısıyla M.Ö. 3300 civarında inşa edilmeye başlamışlardır.

Karmaşık megalitik mimarisi ile birlikte cenaze törenleri de dönüşümüne uğramıştır. En eski dolmen örnekleri tek kişilik olup, ölümlere yalnızca birkaç parça mezar hediyesi eşlik etmektedir; fakat mezarların çoğu farklı bir ritüel özelliği yansıtmaktadır. Ahşap mezar odalarının aksine taş mezar odalarına giriş serbesttir, hatta bazı mezarlarda iki yüz kadar insanın iskeletine rastlandığı olmuştur. Mezar odasının içinde kemik yığınlarının üzerine dikkatlice yerleştirilmiş kafatasları ile karşılaşan 19. yüzyıl arkeologları bu durumu oldukça kaotik bulmuşlardır. İnsan kemiklerinin seçilip, birbirinde ayrılması ve yeniden düzenlenmesi- bu sayede de atalarla aktif etkileşime geçilmesi- sosyal açıdan son derece önemlidir. Ritüeller arasında en dramatik olanı, kabir girişlerine yerleştirilen çanak-çömleklerin kasıtlı bir şekilde tahrip ediliyor oluşudur.

Mezarlar köy düzeyinde yani yerel bazda bir sosyal işlev yürütürken, daha geniş ve açık arazilerde dağınık toplulukların ortak yürütebilecekleri faaliyetleri mümkün hale getiren ayin alanları oluşturulmuştur. Bu alanların çok sayıda ritüelistik eylemin (hendeklerin açılması, setlerin oluşturulması, kazık çitlerin çakılması vs.) birikimi sonucunda ortaya çıkan ve her biri kendine özgü mimari kimlikleri bulunmaktadır. Bu alanlarda biriken kalıntılar gündelik ev yaşantısında karşılaşılması olağan olmayan materyallerden oluşmaktadır. Yanmış tahıl kalıntıları ve sığır,koyun,domuz veya köpek gibi hayvanlara ait kafatasları buralarda ziyafetler düzenlendiği izlenimi bırakmaktadır. Dahası, özenle seçilmiş bazı nesnelerin, örneğin çakmaktaşı baltaların, silahların, seramik eserlerin ve süs eşyalarının gömülmüş olduğu istif çukurlarının varlığı, hatta zaman zaman karşılaşılan insan bedeni parçaları, bu alanlarda adak törenleri düzenlendiğini göstermektedir.

Adak yeri olarak kullanılan nehir ve göllerin arazi üzerindeki konumları, megalitik mezarlar, yerleşkelerden 0,5-2 kilometre arasındaki uzaklıklara inşa edilen ayin alanları ve aradaki yollarda bulunan kalıntıların dağılımı, hepsi; taşımacılık, iletişim ve fiziksel bir faaliyete işaret etmektedir. Dolayısıyla Güney İskandinavya’da Neolitik Çağ, sonrasında binyıllar boyu kullanılmaya devam edecek olan iletişim ve ulaşım rotalarının yaratıldığı bir çağdır. Görünen o ki Kuzey Judland’daki Viborg kentinden Almanya’nın Hamburg kentine kadar uzanan Orta Çağ’dan

kalma Haervay-Heerweg yolu aslında Funel Beaker (TRB) döneminde açılmıştır. Bu yolun üzerindeki en eski işaretler megalitler olup, üzerinde taşınan en eski mallar Bjerre ve Hov'da üretilen Neolitik tarihli çakmaktaşı baltalardır.

HUNİ AĞIZLI SERAMİK KÜLTÜRÜ'NÜN SONA ERİŞİ

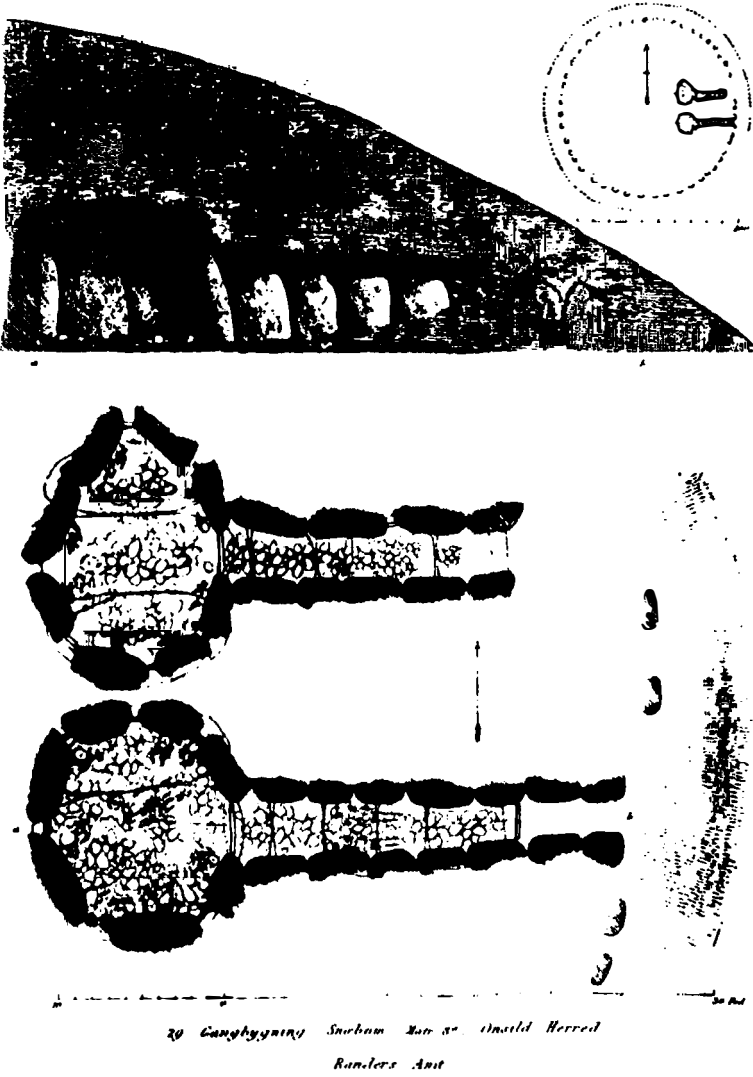
Güney İskandinavya'da Huni Ağızlı Seramik Kültürü M.Ö. 2900 ile 2700 arasında bir zamanda sona ermiştir fakat bu süreç de aynen başlangıcında olduğu gibi karmaşıktır. Sürecin arkeolojik kayıtlarda yeterince temsil edilememesi bitiş sürecinin yorumlanmasının sezgilere dayanmasına yol açmaktadır. Global anlamda konuşacak olursak TRB Kültürü'nden sonra diğer bir Avrupa fenomeni olan İp Baskılı Seramik Kültürü ortaya çıkmıştır. Pastoral bir yaşam standardı belirleyen İp Baskılı Seramik Kültürü Danimarka'da Tekli Mezar (Single Grave) Kültürü olarak anılmaktadır. Çünkü orada bu kültürün en belirleyici özelliği tek kişilik mezarlar yapmış olmalarıdır. Kültüre İsveç'de verilen isim Savaş Baltası (Battle-Axe) Kültürü'dür. Adından da anlaşılacağı üzere İsveç'de bu kültürle direk bağlantısı olan materyal savaş baltalarıdır. Güney İskandinavya'da ise diğer bir kültür kompleksi olan Çukur Baskılı Seramik (Pitted Ware) Kültürü'nün devreye girmesi sebebiyle durum biraz daha karmaşılaşır. Bu insanların ürettiği seramik eserlerin üzerinde derin, çukur benzeri delikler bulunmaktadır.

Arkeolojik izleri çoğunlukla İsveç'in güneydoğusu ile Danimarka'nın kuzeydoğusunda bulunan Çukur Baskılı Seramik Kültürü ile Huni Ağızlı Seramik Kültürü arasındaki bağlantı belirsizdir. Arkeoloji kayıtlarına Funel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) Kültürü'nün sonları ve İp Baskılı Seramik Kültürü'nün başları itibari ile girmiş olan Çukur Baskılı Seramik Kültürü'nün kronolojik pozisyonu ve avcı-toplayıcı bir topluluk olması, bu kültürü arkeolojik açıdan yorumlamayı zorlaştırmaktadır. Çukur Baskılı Seramik Kültürü genellikle Balkanlar civarında geleneksel olarak arayış içinde bir yaşam tarzı edinmiş sayısız kültürden biri olarak kabul edilmektedir. Seramik eserlerini saymazsak materyal kültürünün neredeyse tamamı avcılık ve balıkçılık faaliyetleri için tasarlanmış gibi görünmektedir. Öte yandan, Scania ve Kuzeydoğu Jutland'daki kazı alanlarında yapılan çalışmalar, en azından bazı bölgelerde yaşayan Pitted Ware topluluklarının birebir olarak tarımsal faaliyet

yürütmüyor olmalarına rağmen tahıl ürünleri ve evcilleştirilmiş hayvanlara aşına olduklarını ortaya çıkarmıştır.

Açıkçası, eldeki delillerin varlığında dinamik olarak tarım toplumu haline gelmiş olduğu bilinen Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) topluluklarından soyu tükenmemiş olanların geleneksel avcı-toplayıcı yaşam tarzına geri dönmüş olabileceklerini tahayyül etmek oldukça zordur. Akademi çevrelerinde Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nün son evrelerinde hayatta kalmış olan bazı toplulukların- özellikle de kıyılar ve su kaynaklarından uzakta kalmış olanların- mecburi bir biçimde yeniden avcılık, toplayıcılık ve balıkçılığa yöneldikleri fikri savunulmaktadır. Böyle bir şeyin gerçekleşmesi TRB Kültürü'nün içinde değişen çevresel, ekonomik ve ideolojik faktörlerin bir araya gelmiş olmasına bağlıdır. Bu değişim süreci Güney İskandinavya'nın çoğu bölgesinde pastoral bir yaşam tarzı benimsemiş olan İp Baskılı Seramik Kültürü'nün ortaya çıkışı ile sonuçlanmış; Kattegat Bölgesi gibi güneyden uzak olan bölgelerde ise geçiş dönemi, hiç değilse bir süreliğine mevcuttaki zengin doğal kaynakların çevresine geri dönüş yoluyla atlatılmaya çalışılmıştır.

Her ne kadar geçmişte bir takım hayalperest yaklaşımlar ile Avrupa'da İp Baskılı Seramik Kültürü'nün ortaya çıkışı doğunun atlı savaşçıları benzetmesiyle açıklanmaya çalışılsa da, bugün artık bölgelere göre değişken ama en nihayetinde lokal bir ortaya çıkış hikayesi uygun bulunmaktadır. Aslında Geç Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nden takip eden İp Baskılı Seramik Kültürü'ne doğru belli bir sürekliliğin yaşanmış olduğunu ve Güney İskandinavya'nın çoğu bölgesinde İp Baskılı Seramik Kültürü'nün doğuşunu tetikleyen sosyal ve ekonomik dönüşüm süreçlerinin Funnel Beaker Kültürü içinde değerlendirilebileceğini kanıtlayan pek çok delil bulunduğu doğrudur. Corded Ware (İp Baskılı Seramik) topluluklarının benimsedikleri ekonomiler ve yerleşke biçimlerinin kökenleri bölgesel farklılıklarına rağmen bir önceki periyoda dayanmaktadır. Bu sebeple Danimarka'nın doğusu ve Scania'da arazi kullanım biçiminin değiştiğine dair çok az kanıt bulunmakta; Bornholm ve Güney Danimarka adalarında ise önceden Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) insanları tarafından iskân edilen yerleşkelerde aşağı-yukarı kesintisiz bir yerleşim düzeni söz konusudur. Hiç olmazsa, mevcuttaki Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) anıt mezarlarının Corded Ware (İp Baskılı Seramik) cenazeleri için gayet uygun bir ortam oluşturduğu bilinmektedir, çünkü bu bölgelerdeki anıt mezarlara sonradan gömülen

Resim 2: Snaeburn Geçit Mezarları, Jutland. Madesen'in 1900 tarihli Çalışmasından Adapte edilmiştir. Magdalena S. Midgley'in İznisiyle yayımlanmıştır.

insanların Corded Ware (İp Baskılı Seramik) topluluklarından oldukları tespit edilmiştir.

Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nün son evrelerin süt ve yün gibi hayvansal yan ürünlerin kullanılmaya başlaması sığır ve koyunların günlük yaşam içindeki rollerinin değişmesine yol açmış; sürüde hayvanların sa-

yısı artmış dolayısıyla da daha fazla otlak arazisine ihtiyaç başlamıştır. Doğu Danimarka'da aşamalı bir arazi ıslahı söz konusudur fakat bu sürecin en belirgin kanıtları Jutland'ın batısında görülmektedir. Burada Tekli Mezar höyüklerinin altındaki toprak yüzeylerinin incelenmesi sonucunda yalnızca giderek daha fazla sayıda arazinin ıslah edilmediği aynı zamanda çok fazla sayıda alanın otlaklara dönüştürüldüğü tespit edilmiştir.

İp Baskılı Seramik Kültürü'ne ait materyaller arasında her biri ayrı bir sosyal önem arz eden ip baskı ile süslenmiş çanak-çömlek ve amforaların yanı sıra kalın kabızlı çakmaktaşı baltalar ve savaş baltası formundaki silahlar yer almaktadır. Aslında Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nün son aşamalarındaki sosyal dönüşüm çerçevesinde bireye verilen önemin giderek artmaya başladığı küçük ve tek kişilik mezarların sayısındaki artışa bakılarak anlaşılabılır. Bu durumun en iyi örneği Jutland'ın batısındaki Corded Ware (İp Baskılı Seramik) mezarlıklarında görülmektedir. Bu mezarlıklar çok sayıda tek kişilik yığma taş mezardan oluşmaktadır (bkz. Resim 2). Aynı zamanda, Corded Ware (İp Baskılı Seramik) topluluklarının törensel aktiviteleri ve defin uygulamalarında silah ve aletlere seramiklerden daha fazla yer vermeye başlamasının kökleri de Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nün son dönemlerine dayamaktadır. TRB (Funnel Beaker) devrinin sonlarına doğru sulak alanlardaki ve anıt mezarların önlerindeki adak istifleri, hatta yığma taş mezarlar başta olmak üzere diğer defin yerleri ağırlıklı olarak çakmaktaşı aletler ve silahlarla dolmaya başlamış; seramiklerin bağlayıcı bir özelliği kalmamıştır.

Nitekim Güney İskandinavya'daki değişimler, Avrupa boyunca M.Ö. üçüncü bin yılın sonlarına doğru başlamış olan geniş ölçekli kültürel değişimden ve dışarıdan bağımsız olarak yerel bir nitelik taşımaktadır. Bu değişim bir sonraki bin yılda ortaya çıkacak olan kültürel modelleri şekillendirmiştir.

SONUÇ

Kuzey Avrupa'da Erken Neolitik Çağ, Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nde kendini gösterdiği üzere, yerli avcı-toplayıcılar ile daha güneydeki çiftçiler arasındaki kapsamlı ve uzun süreli iletişimin eseri olmuştur. Bu son derece mühim tarihsel süreçte Güney İskandinavyalı avcı-

toplayıcıların büyük bir rolü bulunmaktadır. Tutucu entelektüeller sosyal ve ideolojik değişimlerin ardında yatan sebebin Neolitik ekonomileri olduğunu savuna dursun; Güney İskandinavya ve Kuzey Avrupa Ovası'nın diğer bölgelerinden toplanan deliller bu değişimin altında geçim ekonomisi ve beslenme ihtiyaçları dışında, bambaşka sebeplerin yatabileceğini ortaya koymuştur.

Arkeolojik kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla evcilleştirilmiş bitki ve hayvanların sayısı yavaş da olsa giderek artarken, başlıca değişimler ideoloji ve sosyal ilişkiler kapsamında gerçekleşmiştir. Buradan da anlaşıldığı üzere son avcı-toplayıcılar, dinamik ve rekabetçi nitelikleriyle sosyal, dini ve siyasi ihtiyaçlarını ifade etmek adına yepyeni yollar keşfetmişlerdir. Bu durum en sonunda kendileri ve çevrelerindeki dünyaya bakış açılarının değişmesine yol açmış; ortaya Kuzey Avrupalı Neolitik Çiftçiler çıkmıştır. Asla statik olmayan bu yeni dünya, kendi enerji ve dinamikleri içinde bin yıldan daha fazla sürecek olan yeni girişimlerin sürekliliğini sağlamış aynı zamanda da tüm Güney İskandinavya boyunca gelişecek olan kültürel dönüşümlerin önünü açmıştır.

Ayrıca bkz. Kuzey Avrupa Mezolitigi (1. Cilt, 2. Bölüm); Sarup (2. Cilt, 3. Bölüm); Doğudan Batıya İp Baskılı Seramik Kültürü (1. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Andersen, Soren H. "Bjornsholm: A Stratified Kokkenmodding on the Central Limfjord, North Jutland." *Journal of Danish Archaeology* 10 (1991): 59–96.

———. "Norsminde: A Kokkenmodding with Late Mesolithic and Early Neolithic Occupation." *Journal of Danish Archaeology* 8 (1989): 13–40.

Bonsall, C., M. G. Macklin, D. E. Anderson ve R. W. Payton. "Climate Change and the Adoption of Agriculture in North-western Europe." *European Journal of Archaeology* 5, no. 1 (2002): 9–23.

Bradley, Richard. *The Passage of Arms: An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. 2. baskı. Oxford: Oxbow Books, 1998.

Fischer, Anders. "Trade in Danubian Shaft-Hole Axes and the Introduction of Neolithic Economy in Denmark." *Journal of Danish Archaeology* 1 (1982): 7–12.

Fischer, Anders ve Kristian Kristiansen, ed. *The Neolithisation of Denmark: 150 Years of Debate*. Sheffield, U.K.: J. R. Collis Publications, 2002.

Hvass, Steen ve Birger Storgaard, ed. *Digging into the Past: 25 Years of Archaeology in*

Denmark. Copenhagen, Denmark: Royal Society of Northern Antiquaries, 1993.

Jennbert, K. "From the Inside": A Contribution to the Debate about the Introduction of Agriculture in Southern Scandinavia." *Harvesting the Sea, Farming the Forest: The Emergence of Neolithic Societies in the Baltic Region*. Ed. Marek Zvelebil, Lucyna Domanska ve Robin Dennell, s. 31–35. Sheffield, U.K.: Sheffield Academic Press, 1998.

Koch, Eva. *Neolithic Bog Pots from Zealand, Mon, Lolland, and Falster*. Copenhagen, Denmark: Kongelige Nordiske Oldskriftselskab, 1998.

Madsen, A. P. *Gravhøje og Gravfund fra Stenalderen i Danmark: Fyen og Jylland*. Copenhagen, Denmark: Gyldendalske Boghandel, 1900.

Midgley, Magdalena S. *Funnel Beaker Culture: The First Farmers of the North European Plain*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992.

Pedersen, L. "7000 Years of Fishing: Stationary Fishing Structures in the Mesolithic and Afterwards." *Man and Sea in the Mesolithic: Coastal Settlement above and below Present Sea Level*. Ed. A. Fischer, s. 75–86. Oxbow Monograph, no. 53. Oxford: Oxbow Books, 1995.

Rudebeck, E. "Flintmining in Sweden during the Neolithic Period: New Evidence from Kvarnby–S. Sallerup Area." *The Human Uses of Flint and Chert*. Ed. G. de Sieveking ve M. H. Newcomer, s. 151–157. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1987.

Skaarup, Jorgen. *Yngre Stenalder på øerne syd for Fyn* [The Neolithic on the islands south of Fyn]. Rudkøbing, Denmark: Langelands Museum, 1985.

Stafford, Michael. *From Forager to Farmer in Flint: A Lithic Analysis of the Prehistoric Transition to Agriculture in Southern Scandinavia*. Århus, Denmark: Århus University Press, 1999.

Tilley, Christopher. *An Ethnography of the Neolithic: Early Prehistoric Societies in Southern Scandinavia*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1996.

Zvelebil, M. ve P. Rowley-Conwy. "Transition to Farming in Northern Europe: A Hunter-Gatherer Perspective." *Norwegian Archaeological Review* 17, no. 2 (1984): 104–128.

NEOLİTİK KUZHEY DOĞU AVRUPA'DA ÇUKUR BASKILI SERAMİK (PİTTED WARE) KÜLTÜRÜ VE BAĞLANTILI KÜLTÜRLER

MAREK ZVELEBİL

M.Ö. 4000 dolaylarında Kuzey Avrupa civarına tarımın gelmesi ile birlikte Baltık Denizi Havzası ve Güney İskandinavya'da yaşamakta olan prehistorik toplulukların yaşantısı büyük ölçüde değişmiştir. Arkeolojik açıdan bu olay, *Trichterbecher* ya da TRB olarak da bilinen Huni Ağızlı Seramik Kültür geleneğinin gelişimi ile bağdaştırılmaktadır. Çoğu akademisyen Huni Ağızlı Seramik Kültürü'nün ortaya çıkışını; Orta Avrupa'da yaşamakta olan yerli avcı-toplayıcı toplulukların, güneyde yaşayan ilk çiftçi topluluklarla kurdukları uzun süreli ilişkiler sonucunda çiftçilik faaliyetleri yürütmeye başlamaları ve yeni kültürel gelenekler benimsemiş olmaları (örneğin; eskisinden farklı çanak-çömlekler, uzun çakmaktaşı bıçaklar, cilalı taş aletler üretmek, yeni defin yöntemleri geliştirmek ve ev mimarisinde yeni teknikler kullanmak vb.) şeklinde açıklamaktadır. Yaşam tarzındaki değişikliklere gelecek olursak, eskinin avcı-toplayıcıları yöresel koşulları değerlendirerek çiftçilik yapmaya, sürü hayvanları yetiştirmeye, kıyı kesimlerinden uzakta kalıcı köyler kurmaya, yoğun olarak deniz ürünlerinden oluşan diyetlerini tarım ve hayvancılık ürünleriyle değiştirmeye ve atalan ile bağlantılarını kuvvetlendirmek adına karmaşık ayinler ve cenaze törenleri düzenlemeye başlamışlardır. Bahsi geçen değişimin sembolik içeriği arazi üzerinde yükselen uzun toprak Tümülüsler, megalitik oda mezarları, hendek-bariyer çiftle-

riyle çevrelenmiş ayin alanları ve diğer etkileyici yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat Kuzey Avrupa'nın ilk çiftçileri bir yandan da avcılık ve toplayıcılık yapmaya devam etmiş; araziyi kullanım biçimleri ise bir ölçüde eski usullerin devamı niteliğinde olmuştur. Bu durum bazı araştırmacıları Per Johansson'un önerdiği üzere "Çiftçilik, yöresel olarak değişkenlik gösteren geçim ekonomilerinin pek çok unsurundan yalnızca birisi idi" teorisi ile hemfikir olmaya yöneltmiştir. Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) insanların sağlık durumları ve yaşam süreleri avcı-toplayıcı ataları ile aynı seyri göstermiştir.

Ancak, Huni Ağızlı Seramik Kültürü ile ilişkilendirilen bu "Neolitikleşme Süreci" Kuzey Avrupa'nın güney kesimleri: Danimarka, Scania, merkez İsveç ve Norveç'in güney kıyı şeridi ile sınırlı kalmıştır. Doğuya ve kuzeye doğru uzayan geniş Kuzey Avrupa toprakları ise avcı-toplayıcı kabileler tarafından iskân edilmeye ve değerlendirilmeye devam etmiş; bir süre sonra bu insanlar Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) toplulukları ve sınırlarına kadar ulaşan diğer çiftçi topluluklarıyla iletişim kurmaya ve belirli değiş-tokuş faaliyetlerinde bulunmaya başlamışlardır. Bu tarz topluluklar kendilerine doğru gittikçe yakınlaşan çiftçi dünyasının sunduğu fırsatlar ve zorluklarla başa çıkabilmek adına kendilerine has yöntemler geliştirmiş; bir yandan avcı-toplayıcı geleneklerini sürdürürken bir yandan da çeşitli değişiklikler ve ayarlamalar yaparak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu gerçek, Avrupa'nın tarihöncesi devirleri ile ilgilenen pek çok akademisyen tarafından görmezden gelinmekte; bu akademisyenler tarının gelişi ile birlikte Kuzey Avrupa'da yaşamakta olan avcı-toplayıcı toplulukların ortadan kalktığını iddia etmektedir. Fakat Avrupalı avcı-toplayıcıların beş, altı binyıl önce yok oldukları doğru değildir. Doğu ve Kuzey Avrupa'da iki, üç binyıl kadar daha yaşayan avcı-toplayıcı toplulukların bazıları alageyik çobanları veya ticari avcı-toplayıcılar olarak varlıklarını sürdürmüş; öyle ki bu gelenek 21 yüzyıla kadar sürmüştür. Kuzey Avrupa'da konuşlanan Çukur Baskılı Seramik (Pitted Ware) Kültürü ve bağlantılı diğer kültürel gelenekler, bu sıra dışı kültürel değişimin yalnızca başlangıç aşamalarını oluşturmaktadır.

KİMLİK TESPİTİ VE LOKASYON

Çukur Baskılı Seramik Kültürü'nün en belirgin özelliği yuvarlak, düz veya sivri tabanlı seramik çanak-çömleklerinin üzerini çömleği pişirme-

den önce dış yüzeyine sıralar halinde açtıkları çukurlar ve çentiklerle süslemeleridir. Bu seramik türünün kökenleri Kuzeydoğu Avrupa’ya, M.Ö. altı ve beşinci bin yıllara dayanmaktadır. Dünyanın en eski seramikleri niteliğindeki ve Tarak Baskılı Seramik (Combed Ware) Kültürü olarak bilinen bu geleneğin Geç Paleolitik’te Doğu Sibirya ve Çin’de doğduğu düşünülmektedir. Her ne kadar Çukur Baskılı Seramik Kültürü teknolojik ve biçimsel açıdan bazı Huni Ağızlı Seramik Kültürü öğeleri içeriyor olsa da, Çukur Baskılı Seramik Kültürü aslında kadim Combed Ware Kültürü’nün en batıdaki uzantısını temsil etmektedir.

Çukur Baskılı Seramik Kültürü topluluklarının repertuarı bölgeden bölgeye değişkenlik göstermekte; bir bakıma bu geleneğin heterojen niteliğini yansıtmaktadır. Şöyle ki; her bölgede, farklı soylardan gelen topluluklar bir araya gelerek oranın yerel kültürünü oluşturmaktadır. Örneğin, taş aletlerin üretimi yöresel hammaddelerin özelliklerine göre birbirinden ayrılmakta, aynı şey taş baltaların üretimi ve biçimsel çeşitliliklerinde de görülmektedir. Pitted Ware topluluklarının hemen hepsinde yaygın olan materyaller arasında balık oltaları, zıpkınlar, ağlar ve olta kurşunlarının yanı sıra zaman zaman bir sap geçirilerek mızrağa dönüştürülmüş ok veya mızrak uçları yer almaktadır. Ucu tırtıklı mızrakların deniz memelilerini avlamakta kullanıldıkları düşünülmektedir.

Çukur Baskılı Seramik Kültürü yerleşkeleri Kuzey Avrupa’nın kıyı kesimlerinde Norveç’in güneyinden İsveç’in ortasına kadar, İskandinavya Yarımadası’nın güney sahilleri ve Jutland’ın kuzey sahilleri boyunca; bir de Baltık Denizi’ndeki Öland, Gotland ve Aland adalarında konuşlanmışlardır. Alvastra kazı alanı örneğinde olduğu gibi iç kesimlere kurulmuş bazı Çukur Baskılı Seramik Kültürü yerleşkeleri de bulunmaktadır ancak bu yerleşkeler multikültürel toplanma alanları oldukları için tek bir topluluğa ait olmayabilirler. Yerleşkelerin kıyı kesimlerine yayılmış olmalarından anlaşıldığı kadarıyla Çukur Baskılı Seramik Kültürü toplulukları deniz ürünlerinden faydalanmaktadırlar.

GÜNLÜK YAŞAM: EKONOMİ, BESLENME, RİTÜELLER

Çukur Baskılı Seramik Kültürü yerleşkelerinde bulunan kemik kalıntıları bu insanların ekonomisinin temel olarak fok, balık ve su kuşu avlamaya dayandığını göstermektedir. Kara hayvanları arasında tek tercih ettikleri hayvan domuz olmuştur ve görünen o ki Çukur Baskılı Sera-

mik Kültürü toplulukları sadece özel günlerde domuz tüketmeyi tercih etmişlerdir.

Çukur Baskılı Seramik Kültürü topluluklarının tercih ettikleri geçim ekonomisi aynen materyal kültürlerinde olduğu gibi bölgeden bölgeye değişkenlik göstermektedir. İsveç'in merkezinde, Stockholm dolaylarındaki  ukur Baskılı Seramik Kültürü yerleşkelerinin mevsimsel kullanımını araştıran Stig Welinder bahsi geçen bölgedeki toplulukların zamanlarının çoğunu sahildeki ana köyde geçirdiklerini, havalar soğuduğunda ise domuz ve kürklü hayvan avlamak ve oralarda yaşayan  ift i topluluklarıyla takas ilişkileri kurmak adına i  kesimlere g   ettiklerini tespit etmiştir. Bir süre sonra, i  kesimlerdeki sezonluk yerleşkeler daha önemli hale gelmiş ve insanlar yalnızca ilkbahar ve sonbahar aylarında kıyı kesimlere g   eder olmuştur. Bu dönemlerde adalardan elde edilebilecek deniz ürünlerinin ve fok balıklarının sayıları artmaktadır.

Baltık Denizi'nin ortasında, Gotland Adası'nda yaşayan  ukur Baskılı Seramik Kültürü topluluklarının diyeti çok büyük ölçüde fok balıklarından oluşmaktadır. Vasterbjers, Ire ve Ajvide gibi  ukur Baskılı Seramik Kültürü yerleşkelerinin kültürel katmanları fok balığı, domuz, köpek, balık ve su kuşlarının kemik kalıntıları ile doludur. Ajvide kazı alanında koyu siyah bir kültürel katman bulunmaktadır. Katmanın içi sayısız fok balığı kemiği ve fok balığı yağı ile dolu olduğu için buranın bir nevi "fok balığı mezbahası" olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Hemen yakınlardaki Aland Adası'nda, Jettbole'de yaşayan insanların fok balığı kafataslarına özel bir manevi anlam yüklediği görülmektedir. Ayrıca burada insanlar ve fok balıklarını bir arada gösteren kil figürinler bulunmuştur.

Çukur Baskılı Seramik Kültürü topluluklarının beslenme düzenlerine ilişkin en belirgin kanıtlar insan kemikleri ve dişleri üzerine yapılan karbon ve nitrojen izotopu analizlerinden gelmektedir. Gotland Adası'na gömülü olan iskeletlerin analizi fok balıklarının bu insanların diyetinde oldukça önemli olduğunu göstermiştir. Fok balığı tüketimi o kadar fazladır ki arkeolog Gunilla Eriksson Gotland'da yaşayan  ukur Baskılı Seramik Kültürü topluluklarını "Baltık Denizi'nin Eskimoları" olarak tanımlamıştır.

Öte yandan çoğu  ukur Baskılı Seramik Kültürü yerleşkesindeki kalıntılar arasında domuz kemikleri de önemli bir yer tutmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla domuzlar, Gotland, Aland ve diğer adalara insanlar ta-

rafından taşınmıştır. Domuzlar yüzebilirler ancak bu kadar uzağa yüzmeleri pek mümkün değildir. Bazı domuz kemiklerinin şekil ve büyüklükleri seleksiyona dayalı bir çiftleştirmenin söz konusu olduğuna işaret etmekte olduğu için bunun bir evcilleştirme faaliyeti olabileceği düşünülmektedir. Bu, arkeoleojik açıdan çözölemeyen bir problemdir. Domuzlar evcilleştirilmiş midir? Eğer öyleyse, insanlar neden o kadar fazla sayıda fok balığı tüketmeye devam etmişlerdir? Konu üzerinde uzunca bir süredir tartışmakta olan arkeologlardan bazıları “evcil domuzlar” hipotezini savunmakta, bazıları ise domuzların yabani olduğunu savunmaktadır. Diğer bir kesim de insanların fok balığı artıkları ve balıkla besledikleri domuzların yarı evcil olduğunu, dolayısıyla da kontrol altında tutulmalarının çok zor olmadığını ileri sürmektedir. İşin açıkçası, stabil izotop analizlerinin hiç birinde domuzların deniz ürünleri ile beslenmiş olduğuna dair bir bulgu ortaya çıkmamış, tam tersine bu hayvanların tamamen karasal besinlerle beslendikleri tespit edilmiştir. Bu, “yabani domuz hipotezini” destekleyen bir buluştur ancak hâlâ bu domuzların Gotland Adası'na ilk olarak ne şekilde geldiğine dair bir açıklama yapmaya yeterli değildir. Bulguların gösterdiğine göre domuzlar yalnızca törensel aktivitelerde tüketilmiştir. Bu törenler seyrek bir düzende, aralıklı olarak yapıldığı için stabil izotop analizleri, domuz tüketimini gösteren yeterli veri ortaya koyamamış ama kemik kalıntıları arasında oldukça fazla sayıda domuz kemiği bulunduğunu ispat etmeye yetmiştir. Domuzların bu insanların hayatında ayinsel olarak önemli bir yeri olduğu açıktır: Çukur Baskılı Seramik Kültürü mezarlarının pek çoğunda oyulmuş yaban domuzu dişleri ve domuz çene kemikleri bulunmuştur.

Görünen o ki; Çukur Baskılı Seramik (Pitted Ware) toplulukları ölülerini mezarlıklara gömmeyi tercih etmişlerdir. Gerçi bu durumu kanıtlayan verilerin çoğu tek bir bölgeden; Gotland Adası'ndan gelmektedir. Burada, ilgili kültürel katmanlarla birlikte, çeşitli mezar alanlarında toplam 180 mezar bulunmaktadır. İnsanların düz mezarlara gömüldüğü Vasterbjers kazı alanındaki mezarlarda bulunan mezar hediyeleri arasında: Çanak-çömlekler; işlenmiş yaban domuzu dişleri; fok balığı, köpek ve tilki dişlerinden kolye uçları; kemikten yapılmış çuvaldız, mızrak, zıpkın ve olta uçları; taş ve çakmaktaşı baltalar; kenarı oluklu baltalar; çakmak taşı, arduaz veya kemikten yapılmış ok uçları; geyik boynuzundan saplama aletleri; kemik levhalar; delikli kemik diskler;

deniz dişi kabuklarından (dentalium) t p şeklinde boncuklar; silindirik kemik boncuklar ile fok balığı ve domuz kemikleri yer almaktadır. Arduaz eserler ve savaş baltaları gibi bazı materyallerden anlaşıldığı kadarıyla bu insanların Baltık Denizi kıyıları ve Kuzey Avrupa'nın diğer kesimlerinde yaşayan topluluklarla uzun-mesafeli bir iletişimi söz konusudur. Mezarlıklarda çocuklardan yetişkinlere kadar tüm ya  grubundan insan iskeletleri bulunmaktadır. Mezar hediyeleri arasında bir takım farklılıklar bulunsa da cinsiyet, ya  ya da diğer nitelikler üzerinden bir ayrımcılık yapıldığına dair elle tutulur kanıtlara ula ılamamı tır. Görünen o ki mezar hediyeleri bireylerin kendi yaşam biçimleri ve sosyal statülerini yansıtmaktadır. Radyokarbon analizlerinden anlaşıldığı kadarıyla mezarlık M. . 2850-2500 aralığında bir tarihte kullanılmıştır.

ÇUKUR BASKILI SERAMİK KÜLTÜRÜ'N N KÖKENİ, TARİHSEL S RECI VE ÖNEMİ

Çukur Baskılı Seramik Kültürü'n n kökenleri ve hayatta kalma süresi tarihöncesi uzmanları arasında önemli bir tartışma konusudur. Örneğin Fredrik Hallgren'in "ana geçim kaynağının fok ve balık avlamak olduğu kıyı kesimleri için i  kesimlerdeki çiftlikler terk edilmiştir" teorisinde olduğu gibi, bir taraf " ukur Baskılı Seramik Kültürü geleneğinin, bir süre çiftçilik faaliyetleri yürüten Neolitik toplumlarının topluca avcılı a geri dönmesiyle oluştuğunu" savunurken, diğer taraf, " ukur Baskılı Seramik Kültürü'n n, aslen çiftçilikle geçinen bir toplumun yan kollarından biri olduğunu" savunmaktadır. İkinci gruba göre  ukur Baskılı Seramik Kültürü toplulukları zaman zaman ekin eken ama çoğunlukla domuz çobanlığı yapan çiftçilerdir ya da ürettikleri seramik eserlerden anlaşıldığı kadarıyla bu topluluklar balık ve fok avlamak amacıyla kıyı kesimlerine g   etmiş olan Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) veya Corded Ware (İp Baskılı Seramik) toplulukları olmalıdır. Her iki teoriyi de reddeden diğer bir görüşe göre ise, Gunilla Eriksson'un da tespit ettiği gibi  ukur Baskılı Seramik Kültürü kendine has özellikleri olan avcı-toplayıcı bir toplumdur. Varlıklarına dair ipuçları Ta   a ı'nın ilk be  yüz yılı boyunca Güney İskandinavya'da çiftçilik yapmakta olan topluluklarla avcı toplulukların kurdukları ilişkinin tarihsel sürecinde yatmaktadır.

G r n  e göre  ukur Baskılı Seramik Kültürü, M. . 4. binyılın için-

de 3500-2500 arasında bir zamanda filizlenmiştir. Kültürün doğuşunu tetikleyen iki olay bulunmaktadır. Birincisi, Çukur Baskılı Seramik Kültürü’nün ortaya çıkışı İskandinavya’nın güney kesimlerini 400 yıl kadar iskân etmiş olan Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik) topluluklarının çiftçi yerleşkelerinin yok oluşuyla örtüşmektedir. İkinci olarak da sanat eserlerindeki biçimsel etkileşimden anlaşıldığı kadarıyla, Finlandiya ve Doğu Baltık bölgesinde yaşayan avcı-toplayıcılarla kurulan iletişim ve değiş-tokuş ağlarının güçlenmesi ile bağlantılıdır. Çoğu bölgede M.Ö. 2500’ün hemen öncesinde Çukur Baskılı Seramik Kültürü gelenekleri, İp Baskılı Seramik Kültürü ile yer değiştirmiş, bunun sonucunda ortaya her iki kültürün belirli özelliklerinin birleştiği kültürel gelenekler ortaya çıkmıştır.

Çukur Baskılı Seramik Kültürü geniş bir tarihsel gelişimi temsil etmektedir. Bu insanlar avcılar ve çiftçiler arasında bir iletişim köprüsü görevi gören topraklarda yaşayan yenilikçi avcı-toplayıcılardır. Huni Ağızlı Seramik Kültürü’ne mensup insanlar çiftçilik faaliyetlerine başlamış ama avcılık ve toplayıcılık geleneklerinden vazgeçmemişlerdir. Onlardan birkaç nesil sonra özellikle kıyı kesiminde yaşayan topluluklar tarafından fok balığı ve balık avlamanın tarım yapmaktan daha uygun bir geçim yöntemi olduğunun keşfedilmesi ile birlikte avcı-balıkçı hayat tarzına geri dönmüş; geçimsel faaliyetlerin merkezine fok balıkları ve domuzlar yerleşmiştir. Bu değişim Danimarka ve Polonya’da görüldüğü üzere, kıyılardan uzakta, iç kesimlerde yaşamakta olan çiftçi toplulukları tarafından da desteklenmektedir. Buralardaki insanların fok balıklarının yağı ve kürklerine, hatta çeşitli orman ürünlerine olan ihtiyaçları ticaret için geliştirilmiş özel avcı-toplayıcı stratejilerinin gelişmesine önayak olmuştur. Çanak-çömleklerin sayısı ve büyüklükleri, dibinde fok balığı yağı kalıntıları bulunan kavanozlar ve Çukur Baskılı Seramik Kültürü yerleşkeleri ile Baltık Denizi’nin güney kıyılarındaki yerleşkeler arasında gidip gelen seramiklerin mineralojik göstergelerinin hepsi bu tarz bir ticari ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Bu faaliyetlerin tümü birkaç nesil içinde apayrı sembolik özellikler taşıyan apayrı bir kültürün, Çukur Baskılı Seramik Kültürü’nün ortaya çıkışına vesile olmuştur. Bu sembolik özelliklere model olan topluluklar doğudaki uzak bölgelerde yaşayan, örneğin Finlandiya’daki Pit-Comb Ware (Çukur ve İp Baskılı Seramik) Kültürü, Doğu Baltık’taki Combed Ware (İp Baskılı Seramik) Kültürü ve diğer benzer gruplar gibi soydaş toplu-

luklardır.

Çukur Baskılı Seramik Kültürü en sonunda 4000 yıl önce Erken Tunç Çağı'nda yaşamakta olan avcı-çiftçi toplumuna dönüşmüştür. Bu insanlar tarafından geliştirilen stratejiler yalnızca tarımla uğraşmaktan çok daha avantajlı bir geçim ekonomisi yaratmıştır. Bahsi geçen stratejiler sonucunda avcı-toplayıcı olarak yaşamaya devam eden topluluklar çiftçi dünyası ile iletişim içinde olmaya ve alışveriş yapmaya odaklanmışlardır. Finlandiya'nın kuzeyindeki Kierikki ve Litvanya'daki Sarnate köylerinde görüldüğü üzere, Avrupa'nın kuzey ve doğusunda, sınırlarındaki çiftçi topluluklarla böylesine bir ilişki kurmayı tercih etmiş olan başka avcı topluluklar da bulunmaktadır. Bugün bile devam etmekte olan ve kürk ticaretinin artmasıyla birlikte ortaya çıkan ticari-avcılık geleneğinin kökleri Çukur Baskılı Seramik Kültürü'ne dayanmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahlfont, K., M. Guinard, E. Gustafsson, C. Olson ve S. Welinder. "Patterns of Neolithic Farming in Sweden." *TOR* 27 (1995): 133–184.

Bogucki, Peter. "Sustainable and Unsustainable Adaptations by Early Farming Communities of Northern Poland." *Journal of Anthropological Archaeology* 15, no. 3 (1996): 289–311.

———. "The Linear Pottery Culture of Central Europe: Conservative Colonists?" *The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies*. Ed. William K. Barnett ve John W. Hoopes, s. 89–99. Washington, D.C.: Smithsonian Institution Press, 1995.

———. *Forest Farmers and Stockherders: Early Agriculture and Its Consequences in North-Central Europe*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1988.

———. "The Establishment of Agrarian Communities on the North European Plain." *Current Anthropology* 28, no. 1 (1987): 1–13.

Edemno, R., M. Larsson, B. Nordquist ve E. Olsson. "Groperkeramikerna: Fanns de?" *Regionalt och interregionalt: Stena° ldersundersökningar i syd-och mellansverige* [Regionality and interregionality: Stone Age research in southern and middle Sweden]. Edited by Mats Larsson ve Eva Olsson, s. 135–213. Stockholm, Sweden: Riksantikvarieämbetet, 1997.

Ekman, J. "Djursbentmaterialer från stena° lderslokaler i Ire, Hangvar sn, Gotland." *Gotlands mellanneolitiska gravar* [Middle Neolithic graves in Gotland]. Ed. Gunborg O. Janzon, pp. 212–246. Stockholm, Sweden: Almqvist and Wiksell, 1974.

Eriksson, Gunilla. "Part-time Farmers or Hard-Core Sealers? Västbergs Studied by Means of Stable Isotope Analysis." *Norm and Difference: Stone Age Dietary Practice in the Baltic Region*. Ed. Gunilla Eriksson, s. 1–36. Stockholm, Sweden: Snabbtryck, 2003.

Hallgren, F. "Lineage Identity and Pottery Design." *Halvags kust till kust: Stenålderssamhallen i forandring* [Coast to coast: Stone Age societies in transition]. Ed.

H. Knutsson, s 5–27. Uppsala, Sweden: Uppsala Universitet, Department of Archaeology and Ancient History, 2000.

Johansson, Per. *The Lure of Origins: An Inquiry into Human-Environmental Relations, Focused on the "Neolithization" of Sweden*. Uppsala, Sweden: Wikströms, 2003.

Jonsson, Leif. "From Wild Boar to Domestic Pig: A Reassessment of Neolithic Swine of Northwestern Europe." *Nordic Late Quaternary Biology and Ecology*. Ed. L. K. Königsson, s. 51–70. Uppsala, Sweden: Societas Uppsaliensis pro Geologia Quaternaria, 1986.

Lepiksaar, Johannes. "The Holocene History of Theriofauna in Fennoscandia and Baltic Countries." *Nordic Late Quaternary Biology and Ecology*. Ed. L. K. Königsson. Uppsala, Sweden: Societas Uppsaliensis pro Geologia Quaternaria, 1986.

Lindqvist, Christian. "The Importance of Fine Mesh Sieving for the Interpretation of Faunal Remains at Ajvide and Other Neolithic Dwelling Sites on Gotland." *Remote Sensing*. Vol. 1. Ed. Göran Burenhult, s 91–111. Stockholm, Sweden: Stockholm University, Department of Archaeology, 1997.

Lindqvist, Christian ve Göran Possnert. "The Subsistence Economy and Diet at Jakobs/Ajvide and Stora Forvar, Ekstra Parish, and Other Prehistoric Sites on Gotland in Long-Term Perspective." *Remote Sensing*. Vol. 1. Ed. Göran Burenhult, s. 29–90. Stockholm, Sweden: Stockholm University, Department of Archaeology, 1997.

Madsen, Torsten. "Where Did All the Hunters Go? An Assessment of an Epoch-Making Episode, in Danish Prehistory." *Journal of Danish Archaeology* 5 (1987): 229–247.

Meiklejohn, Christofer, Erik Brinch Petersen ve V. Alexandersen. "The Later Mesolithic Population of Sjælland, Denmark, and the Neolithic Transition." *Harvesting the Sea, Farming the Forest: The Emergence of Neolithic Societies in the Baltic Region*. Ed. Marek Zvelebil, Robin Dennell ve Lucyna Domanska, s. 203–212. Sheffield, U.K.: Sheffield Academic Press, 1998.

Midgley, Magdalena. *TRB Culture: The First Farmers of the North European Plain*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992.

Nielsen, E. Kannegard ve E. Brinch Petersen. "Burials, People and Dogs." *Digging into the Past: 25 Years of Archaeology in Denmark*. Ed. Steen Hvass and Birger Storgaard. Çeviren John Hines ve Joan F. Davidson. Copenhagen, Denmark: Royal Society of Northern Antiquaries, 1993.

Nielsen, Paul Otto. "The Beginning of the Neolithic: Assimilation or Complex Change?" *Journal of Danish Archaeology* 5 (1987): 240–243.

Nowak, Marek. "The Second Phase of Neolithization in East-Central Europe." *Antiquity* 75 (2001): 582–592.

Prescott, Christopher. "Was There Really a Neolithic in Norway?" *Antiquity* 70 (1996): 77–87.

Price, T. Douglas, ed. *Europe's First Farmers*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2000.

Price, T. Douglas ve Anne Birgitte Gebauer, ed. *Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*. Santa Fe, N.Mex.: School of American Research Press, 1995.

Rowley-Conwy, Peter ve Jan Stora. "Pitted Ware Seals and Pigs from Ajvide, Gotland: Methods of Study and First Results." *Remote Sensing*. Vol. 1. Edited by Göran Burenhult, s. 111–121. Stockholm, Sweden: Stockholm University, Department of

Archaeology, 1997.

Solberg, Bergljot. "The Neolithic Transition in Southern Scandinavia: Internal Development or Migration?" *Oxford Journal of Archaeology* 8 (1989): 261–296.

Welinder, Stig. "Overada: A Pitted Ware Culture Site in Eastern Sweden." *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1969–1970* (1971): 5–98.

Zhao, Chaohong ve Xiaohong Wu. "The Dating of Chinese Early Pottery and a Discussion of Some Related Problems." *Documenta Praehistorica* 27 (2000): 233–239.

Zvelebil, Marek. "The Agricultural Frontier and the Transition to Farming in the Circum-Baltic Region." *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia*. Ed. David Harris, s. 323–345. London: UCL Press, 1996.

———. "Hunting, Gathering, or Husbandry? Management of Food Resources by the Late Mesolithic Communities of Temperate Europe." *Before Farming: Hunter-Gatherer Societies and Subsistence*. Ed. Douglas V. Campana. MASCA Research Papers in Science and Archaeology. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995.

Zvelebil, Marek, Robin Dennell ve Lucyna Domanska, ed. *Harvesting the Sea, Farming the Forest: The Emergence of Neolithic Societies in the Baltic Region*. Sheffield, U.K.: Sheffield Academic Press, 1998.

Zvelebil, Marek ve Paul M. Dolukhanov. "The Transition to Farming in Eastern and Northern Europe." *Journal of World Prehistory* 5, no. 3 (1991): 233–278.

Zvelebil, Marek ve Peter Rowley-Conwy. "Transition to Farming in Northern Europe: A Hunter-Gatherer Perspective." *Norwegian Archaeological Review* 17, no. 2 (1984): 104–128.

AJVIDE

PETER ROWLEY-CONWY

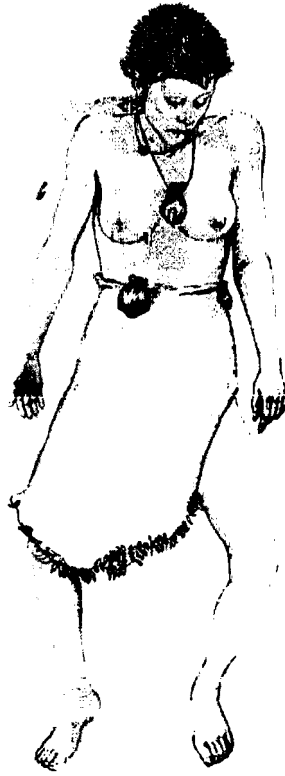
Ajvide, Baltık Denizi'nin ortasındaki İsveç'e bağlı ada Gotland'ın batı kıyısında yer alan bir yerleşke ve mezarlığın ismidir. Çukur Baskılı Seramik (Pitted Ware) Kültürü'ne ait olan bu yerleşke kronolojik olarak Orta Neolitik Çağ'a yerleştiriliyor olsa da Neolitik'in diğer bölgelerdeki tarım bağlantılı niteliklerini tam olarak yansıtmamaktadır. İsveç kıyılarının yaklaşık 85 km ilerisinde, Litvanya'dan ise bunun iki katı uzaklığında bulunan Gotland Adası 130 km x 70 km genişliğiyle oldukça büyük bir ada olup hiçbir zaman anakaraya bağlanmamış; Buzul Çağı'ndan beri ayrı bir ada olma özelliğini korumuştur. Adaya ait olağanüstü arkeolojik kayıtlar mevcuttur ve kültürel olarak her zaman İsveç anakarasından farklıdır. En eski arkeolojik bulgular Gotland'ın batı kıyısının hemen bitişiğinde yer alan adacık Stora Förvar'da bulunan mağarada ortaya çıkmıştır. Burada Mezolitik (Orta Taş) Çağ'ın ilk başlarından itibaren balık, fok ve kuş avlayarak yaşayan insanların izleri bulunmaktadır. Mağarada yapılan ilk kazılarda domuz kemiklerine de rastlanmıştır fakat kemiklerin direk olarak tarihlendirilmesi sonucunda bu kalıntıların Mezolitik katmanlarına sonradan karıştığı anlaşılmıştır. Mezolitik boyunca Gotland'da yaşayan en büyük kara memelisi yaban tavşanıdır. Yaban tavşanlarının kış aylarında deniz üzerinde yüzen bu-

zul adacıkları vasıtasıyla adaya ulaştıkları ve çoğalarak yayıldıkları düşünülmektedir. Yaban tavşanlarından çok çok daha ağır olan domuzların ise aynı yolu kullanarak adaya ulaşmış olmaları pek mümkün görünmemektedir.

Erken Neolitik'te yaygınlaşmaya başlayan tarım faaliyetlerinin ulaştığı en kuzey doğudaki nokta Gotland'dir. Huni Ağızlı Seramik Kültürü süresince adada tahıl, sığır, koyun ve domuz yetiştirilmiş; çiftçilerin birkaç yüzyıl boyunca adanın iç kesimlerine yerleşerek, Mezolitik'in kıyı yerleşkelerinden oldukça farklı yerleşkeler kurmaları söz konusu olmuştur. Karasal gıdalardaki karbon 13 izotopları deniz ürünlerindeki karbon 13'ten daha az olduğu için insanların ne şekilde beslendikleri kemiklerindeki karbon izotopu analizlerinden anlaşılabilmektedir. Ajvide'de bulunan insan kemiklerinin karbon izotop analizleri bu insanların karasal gıdalara doğru bir geçiş yaptığını göstermektedir. Baltık Denizi'nin tuzluluk oranı Kuzey Denizi'ne göre oldukça düşüktür. Dolayısıyla, Kuzey Denizi'nde yer alan Gotland Adası'ndaki Mezolitik Çağ'a ait insan kemiklerinin karbon 13 analizleri bu insanların kısıtlı ölçüde deniz ürünü tükettiklerine, Baltık Denizi tarafındaki insan kemiği analizleri ise orada yaşayanların neredeyse tamamen deniz ürünleri ile beslendiklerine işaret etmektedir. Erken Neolitik'te tüketilen gıdalar ise diğer tüm tarım alanlarında olduğu gibi karasaldır.

Orta Neolitik'in Çağ'ın başlarında tarım faaliyetlerinin gerilemiş, kıyılardaki fok ve balık avı faaliyetleri artmıştır. Ajvide bu duruma örnek teşkil eden en önemli kazı alanlarından biridir. Karbon 13 ölçümlerinden anlaşıldığı kadarıyla buradaki beslenme aynen Mezolitik'te olduğu gibi tamamen deniz ürünlerinden oluşmaktadır; adanın iç kesimleri ise yine aynı şekilde boş bırakılmıştır. Avcılık ve balıkçılığın yeniden önem kazanmış olmasının altında yatan neden tam olarak bilinmese de deniz seviyesindeki küçük bir yükselişin bu durumda etkin olabileceği düşünülmektedir. Baltık Denizi'ndeki bu yükselme deniz tuzluluğunun artmasına dolayısıyla da deniz kaynaklarının zenginleşmesine ve çoğalmasına sebep olmuştur. Bu dönemde ayrıca kısa bir süre de olsa Görland foklarının nüfusu da artmış olabilir.

Ajvide'nin Çukur Baskılı Seramik Kültürü tarafından iskân edilmesi M.Ö. 3300'den 2900'a kadar sürmüştür. Kazı alanındaki arkeolojik kalıntılar o kadar iyi korunmuştur ki alandan 2 ton çanak-çömlek, 3.5 ton hayvan kemiği çıkarılmıştır. Çoğunluğu beklenmedik bir şekilde ço-

Resim 1: Solda, Ajvide'deki 2 Numaralı Mezar'ın kazılar sonrası görüntüsü. Sağda, gerçeğe uygun illüstrasyonu. Eteğindeki hayvan dişleri; göğsünde kipçi çene kemiklerini taşıyan çanta; kirpi derisinden şapka resmedilmiştir. Göran Burenhult. İzin alınarak yayımlanmıştır.

cuklara ait olan çeşitli yaşlardan insan iskeleti içeren yaklaşık 70 adet mezar kazılmıştır. Yetişkin mezarları çeşitli mezar hediyeleri ile doludur. Bu mezarlardan bir tanesinde çok sayıda domuz çenesi bulunmakta, diğerleri çeşitli çanak-çömlekler, zıpkınlar ve balık oltaları içermektedir. Dikkat çeken diğer bir husus da bazı çocukların mezarlarında, bu çocukların yaşları usta avcılık yapmaya yetmeyecek kadar küçük olsa bile, en az yetişkin mezarlarında bulunanlar kadar kıymetli zıpkınlar bulunuyor olmasıdır.

Mezar hediyelerinden anlaşıldığı kadarıyla sosyal statü bireyin kendisi tarafından kazanılan bir şeydir; babadan oğula geçen bir sosyal rütbe söz konusu değildir. En dikkat çekici mezarlardan bir tanesi 20 yaşın-

da bir kadına aittir. Kadının dizleri hizasında sırayla dizilmiş fok, tilki ve köpek dişlerinden yapılmış, eteğinin kenarlarını süslediği düşünülen boncuklar bulunmaktadır. Göğsünde 5 adet kirpi çenesi, kafasının etrafında ise çok sayıda kirpi dikenini bulunmuştur. Görünen o ki bu kadın, kirpi derisinden bir başlık takmaktadır. (bkz. Resim 1)

Avcı-toplayıcıların yerleşik düzende yaşamadıkları ve üzerinde yaşadıkları topraklar için hak iddia etmedikleri müddetçe mezarlık tesis etmeleri söz konusu değildir. Sabit yerleşkeler yıl içerisinde uzunca bir süre veya tüm yıl boyunca iskân edilmektedir. Ajvide'nin tüm yıl boyunca iskân edilmiş olma ihtimali yüksektir. Burada sonbahar ve kış aylarında domuz, kış ve ilkbahar aylarında fok balığı, yaz aylarında ise sayısız balık avlanılmaktadır. Ajvide'yi diğer Mezolitik yerleşkelerinden ayıran özellik; burada domuz kemiklerinin bulunuyor oluşudur. Kimi araştırmacılara göre bu domuzlar evcilleştirilmiş hayvanlarken, kimi araştırmacılara göre yabani hayvanlardır. Bu sorunun cevabı hâlâ bulunamamıştır.

Ajvide'de bulunan binaların temel planlarını birbirinden ayırmak zor olsa da yerleşkede pek çok kalas deliği bulunmuştur. Yerleşkenin tam ortasında, kazılar sırasında ortaya çıkan kokudan da net bir şekilde anlaşıldığı üzere, fazla miktarda fok balığı yağı dökülmesinden kaynaklanan birkaç metre çaplı, geniş bir siyah alan tespit edilmiştir. Bu alanın varlığı tamamen ekonomik bir faaliyete işaret ediyor olabileceği gibi ayinsel bir faaliyete de işaret ediyor olabilir. Yağlı bölgenin çevresi kalaslarla belirlenmiş olup etrafında bir yay şeklinde sıralanmış mezarlar bulunmaktadır. Bazı mezarların üzerine fok yağı döküldüğü tespit edilmiştir. O zamanlarda çok değerli bir ekonomik ürün olan fok balığı yağının törensel aktivitelerin bir parçası haline gelmiş olması yüksek bir ihtimaldir.

Birkaç yüzyıl sonra Gotland'da yeniden tarım faaliyetlerinin başlaması ile birlikte Ajvide Yerleşkesi terk edilmiştir. Günümüzde yapılan kazılar ve yeni bilimsel teknikler sonucunda Ajvide'nin Gotland'da bulunan Pitted Ware yerleşkeleri arasındaki asıl önemi ortaya çıkmıştır. Anlaşılan o ki; tarımın geri gelişi, aksine çevrilemez bir durum yaratmamış; avcılık ve balıkçılık- hiç değilse orta vadede- tercih edilebilir bir alternatif olmaya devam etmiştir.

Ayrıca bkz. Kuzey Avrupa Mezolitliği (1. Cilt, 2. Bölüm)

KAYNAKÇA

Burenhult, Göran. "Säljägare och svinherdar på Ajvide" [Seal hunters and swineherds at Ajvide]. *Ajvide och den moderna arkeologin*, s. 15–21. Falköping, Sweden: Natur och Kultur, 1997.

Jonsson, L. "From Wild Boar to Domestic Pig: A Reassessment of Neolithic Swine of Northwestern Europe." *Nordic Late Quaternary Biology and Ecology*. Ed. L.-K. Königsson, s. 125–129. Uppsala, Sweden: Societas Upsaliensis pro Geologia Quaternaria, 1986.

Lindqvist, C. ve G. Possnert. "The Subsistence Economy and Diet at Jakobs/Ajvide, Eksta Parish, and Other Prehistoric Dwelling and Burial Sites on Gotland in Long-Term Perspective." *Remote Sensing: Applied Techniques for the Study of Cultural Resources and the Localization, Identification, and Documentation of Sub-Surface Prehistoric Remains in Swedish Archaeology*. Vol. 1, *Osteo-Anthropological, Environmental, Economic, and Technical Analyses*. Ed. Göran Burenhult, s. 29–90. *Theses and Papers in North European Archaeology*, no. 13a. Stockholm, Sweden: Institute of Archaeology, University of Stockholm, 1997.

Molnar, P., C. Olson ve J. Stora. "Döda ben och levande förhistoria" [Dead bones and living prehistory]. *Arkeologi i Norden* [Archaeology in Scandinavia]. Vol. 1. Ed. Göran Burenhult, s. 128–131. Stockholm, Sweden: Natur och Kultur, 1999.

Österholm, Inger. *Bosättningsmönstret på Gotland under Stena Idern: En analys av fysisk miljö, ekonomi, och social struktur* [Settlement patterns in Gotland in the Stone Age: An analysis of physical environment, economy, and social structure]. *Theses and Papers in Archaeology*, no. 4. Stockholm, Sweden: University of Stockholm, Institute of Archaeology, 1989.

Österholm, S. "Traceable Remains of Train-Oil on Neolithic Seal-Hunter Sites." *Remote Sensing: Applied Techniques for the Study of Cultural Resources and the Localization, Identification, and Documentation of Sub-Surface Prehistoric Remains in Swedish Archaeology*. Vol. 1, *Osteo-Anthropological, Environmental, Economic, and Technical Analyses*. Edited by Göran Burenhult, s. 163–164. *Theses and Papers in North European Archaeology*, no. 13a. Stockholm, Sweden: Institute of Archaeology, University of Stockholm, 1997.

Rowley-Conwy, P. ve J. Stora. "Pitted Ware Seals and Pigs from Ajvide, Gotland: Methods of Study and First Results." *Remote Sensing, Applied Techniques for the Study of Cultural Resources and the Localization, Identification, and Documentation of Sub-Surface Prehistoric Remains in Swedish Archaeology*. Vol. 1, *Osteo-Anthropological, Environmental, Economic, and Technical Analyses*. Ed. Göran Burenhult, s. 113–127. *Theses and Papers in North European Archaeology*, no. 13a. Stockholm, Sweden: Institute of Archaeology, University of Stockholm, 1997.

İTALYA VE GÜNEY FRANSA'DA GEÇ NEOLİTİK

CAROLINE MALONE

Akdeniz'de bulunan Güney Fransa ve İtalya, aynı iklimi, aynı arazi koşullarını ve aynı doğal kaynakları paylaşıyor olmaları bakımından Geç Neolitik Çağ'da birbirlerine oldukça yakın olmuşlardır. İtalya'nın kuzey sınırlarını ve Fransa'nın güney sınırlarını belirleyen Alpler burarlarda yaşayan toplulukları aynı kültürel çerçevede birleştirmiştir. La-gozza-Chassey Kùltürleri olarak bilinen bu topluluklar İsviçre'deki Cortailod Kùltürü ile de yakından bağlantılıdır. İtalya'nın batısına, Fransa'nın ise güneyine denk gelen Tyrrhenian kıyılarında yaşayan topluluklar da Akdeniz'in batısındaki Neolitik Cardial Kùltürü ile aynı kökten gelmeleri sebebiyle birbirleri ile bağlantılıdır. Batı Akdeniz'deki ilk evcil hayvan ve bitki yetiştiren topluluklardan oluşan Cardial Kùltürü "Cardial Baskı Stili" olarak bilinen deniz kabuğu baskılı çanak-çömlekler ile karakterizedir. Orta Avrupa'da yaşayan çeşitli Danubian (Tuna) toplulukları ile Neolitik-Balkan topluluklarının gerek kendilerine has çanak-çömlek biçimleri gerekse deniz kabuğundan süs eşyaları ve taş alet teknolojileri bakımından, Orta Fransa ve Kuzey İtalya'da yaşayan topluluklar üzerine büyük bir etkileri olmuştur.

Alpler, Pireneler, Apeninler, Sila Dağ Sırası ile Massif Central, Languedoc ve Provence Garrigues 'den de anlaşılacağı bölgenin topografya-

sı oldukça dağlıktır. Kuru kalkerler ve diğer kayalardan oluşan araziye şekil veren diğer unsurlar büyük nehir vadileri ile sınırlandırılmış geniş düzlükler ile Tavoliere ve Catania ovalarıdır. Böylesine bir topografya pek çok bölgede hızlı bir ekonomik ve sosyal gelişimin yaşanmasına engel olmuş; Tunç Çağı'nda geliştirilen yeni teknolojiler ve sosyal sistemler devreye girene kadar da durum aynı kalmıştır.

Genel anlamda İtalya Yarımadası ile Sicilya ve Sardinya adalarında yaşayan topluluklar komşu adalarda yaşayan topluluklardan izole olmuş bir şekilde, Neolitik boyunca birbirlerinden bağımsız ve kendilerine has kültürel niteliklere sahip olmuşlar; Kuzey İtalya'da yaşayan topluluklar ise Alpler yoluyla bağlandıkları Orta ve Batı Avrupalı komşuları ile daha benzeşen kültürel değişimler geçirmişlerdir. Geç Neolitik Çağ'da yaşamış olan Fransız Chassey Kültürü, Kuzey İtalyalı Lagozza Kültürü ve İsviçreli Cortailod Kültürü; yöresel koşullar sebebiyle farklı ekonomiler ve farklı yerleşke düzenleri benimsemiş olsalar da hemen hemen aynı biçimli çanak-çömlekler üretip, birbirleriyle paralel bir gelişim süreci göstermişlerdir. Balta üretiminde kullanılan Alp kayaları başta olmak üzere, çakmak taşı ve nadir bulunan (özelikle Sardinya ve Lipari adalarından çıkarılan) obsidiyen taşı gibi ortak ham maddeler kullanan bu insanlar, birbirleriyle hem deniz hem kara vasıtası ile aktif bir ekonomik iletişim kurmak durumunda kalmışlardır.

Neolitik Çağ'a özgü megalitik mimari geleneği Fransa, Korsika ve Sardinya başta olmak üzere Batı Akdeniz kıyılarında benimsenmiş, İtalya'da ise yalnızca Apulia Yarımadası'nda megalitik inşaatlar yapılmıştır.

BELİRLEYİCİ SANAT ESERLERİ VE ÜSLUPLAR

Geç Neolitik Çağ'da İtalya'da ikamet etmekte olan kültürel gruplar, kendilerine has çanak çömlek stilleri ile belirlenmektedirler. Grupların bölgesel olarak çeşitlilik gösteren, kendilerine has çömlek şekilleri ve dekorasyon öğeleri, yarımadayı Po Vadisi ve Alp Bölgesi'nden ayırır. İtalya ve Güney Fransa'nın çanak-çömlek stillerindeki gelişmelerin genel gidişatı aynı olmuş; Orta Neolitik'te ortaya çıkan yöresel farklılıklar Geç Neolitik'te çok geniş kültürel birleşimler yaşamış; Bakır Çağı'nda yeniden bölgesel gruplara göre farklılaşmıştır.

Çanak-Çömlekler

Güney İtalya’da, kendine özgün biçimde boyanmış ince seramik eşyalar oldukça değerli ticaret malları olarak kabul görmektedir. Po Vadisi’ni güneye bağlayan ticaret ağlarında, obsidiyen, inceltilmiş taş ve cilalanmış baltaların yanında çok sayıda çanak-çömlek takası olmaktadır. Böylesine yüksek prestijli eşyalar üretildikleri yerlerden çok uzaklardaki mezarlara veya kült öğeler içeren adak veya ayin merkezlerine gömülmektedir. Bahsi geçen seramik üslubunun kökleri Neolitik’in en erken dönemlerinde üretilen boyalı çanak-çömleklere dayanır. Orta Neolitik’in sonlarına gelindiğinde (M.Ö. 5000-4300arası) çanak-çömlek trafiğinde baskın hale gelen 3 renkli boyama tekniğine dayalı üsluplar öncelikle Lipari, Scaloria ve Capri üslupları, ardından Orta İtalya’daki Ripoli, güneydeki Serra d’Alto üslupları ile Sicilya Üslubu olmuştur. Aralarında kavanozlar, detaylıca şekil verilmiş kulplara sahip maşrapalar ve minyatür şişelerin de yer aldığı bu seramik eserler genellikle geniş ve yuvarlak ağızlı olup “alev” biçiminde kıvrımlar ve renkli geometrik desenlerle süslenmişlerdir.

Güney İtalya’da Geç Neolitik’in son evreleri Diana-Bellavista Üslubu adı verilen tek tip bir seramik kültürü ile karakterizedir. M.Ö. 4300-3700 yılları arasında evrilerek gelişen bu seramik tipi kırmızı astarlı ve parlattılmış toprak kaplardan oluşmaktadır. Kapların arasında, küre biçiminde kavanozlardan ağır karınalı kâselere kadar pek çok çeşit yer almaktadır. Bu üslubun en ayırt edici özelliği kaplara eklenen iki ucu geniş (trompet şeklinde) rulo yapılmış tutacak yerleridir. Özellikle Lipari’den gelen obsidiyen kullanılarak üretilen eşyalarla birlikte ticaret ağlarında önemli bir yer tutan bu kaplar, aynen Orta Neolitik’te olduğu gibi mezarlara ve ayin alanlarına gömülmektedir. Taranto yakınlarındaki Bellavista Mezarlığı ile Lipari’deki Contrada di Diana Mezarlığı, Diana-Bellavista tipi seramiklerle doludur. İthal edilen Diana-Bellavista ve Lagozza tipi seramiklerinin yanında yerel tipteki çanak-çömleklerin (örneğin kahverengi astarlı çömleklerin) yer aldığı bölgeler de bulunmakta olup, bu bölgeler: Pisa yakınlarındaki La Romito di Asciano Kasabası, Tuscany’nin Umbria sınırındaki Norcia Kasabası, Umbria ve Marche olarak sıralanabilir. Yarımada Neolitik Çağ’ın son dönemleri Bakır Çağı’na özgü koyu renkli seramik eserlerle karakterizedir. Pek çok farklı kültür tarafından şekillenen bu dönemin yine de en belirleyi-

ci elementleri; pürüzsüz bir şekilde cilalanmış, yuvarlak biçimli, tek veya çift kulplu maşrapalar, kavanozlar, şişeler, kâseler ve geniş saklama kaplarından oluşan, Orta İtalya'ya özgü Rinadone ve Conelle-Ortucchio ile Güney İtalya'ya özgü Gaudio seramik stilleridir.

Kuzey İtalya'da Geç Neolitik'in orta evreleri Po Vadisi ve çevresindeki dağlık bölgelere yayılmış ve çok çeşitli seramik tiplerinin ilk örnekleri ile karakterize olan kültürel bir sıralanış sergilemektedir. Orta Neolitik ise baskın olarak Kare Ağızlı Seramik Kültürü'nün çeşitli örnekleri ile karakterizedir. Örneğin, Trento'daki La Vela kazı alanında ortaya çıkan "the Quinzano" isimli eser Kare Ağızlı Seramik Kültürü'nün son evrelerine ait olan, kıvrımlı desenlerle süslenmiş bir çömlek örneğidir. Kavanoz veya maşrapa olarak biçimlendirilmiş bu tarz çanak çömlekler tipik olarak çember bir taban üzerinde yukarı doğru genişleyen dörtkenardan oluşur ve üzerleri şeritler halinde kazılmış şekillerle süslenmiştir. Buluntu toplulukları arasında, İtalyanca *pintaderas* olarak isimlendirilen, spiral şekli verilmiş mühürler de bulunmakta; bu mühürlerin vücuda dövme yapmak ya da kumaş süslemek için kullanıldıkları düşünülmektedir. Po Vadisi'nin orta kesimleri ve Alpler bölgesinde yöresel biçimdeki çanak-çömlekler kullanılmıştır. Bunlarda bir tanesi de Lombardy Bölgesine ait Isolino Adası'nda ortaya çıkan çanak çömleklerdir. Isolino çanak-çömlekleri, gövdesi kordon benzeri şeritlerle süslenmiş, kulplu ve ayaklı kaseler ile karakterizedir. Geç Neolitik'e gelindiğinde yerel üsluplar geniş bir kültürel kimliğin, Lagozza Kültürü'nün çatısı altında toplanmıştır. Koyu renkli ve cilalı çanak-çömleklerden oluşan bu grubun içinde, oldukça geniş ağızlı ve yayvan çanaklardan ince boyunlu geniş gövdeli kavanozlara kadar, çok çeşitli çanak-çömlek tipleri yer almaktadır. Lagozza çömlekleri, silindirik hamur parçalarının dikey biçimde yan yana getirilmesi ile "pan flüt" şekli verilmiş tutacak yerleri ve gövdelerinin çevresine yapıştırılmış düğme biçimli süslemelerle karakterizedir. Bazı çömleklerin boyun bölümlerinin iç kısımlarında, bazılarının da gövde çevresinde bir bant boyunca uzanan, özenle ve dikkatlice kazınmış geometrik desenler yer almaktadır. Bakır Çağı'na gelindiğinde Lagozza Üslubu yerini Remedello Üslubu'na bırakmıştır. Beaker Kültürü'nden izler taşıyan Remedello çanak-çömlekleri yuvarlak ve çift parçalı gövdelere sahiptir. Çömleklerin tutacak yerleri, İtalya yarımadasındakilere benzer şekilde, uzun bir hamur şeridinin belli bir açı ile gövdeye iki yerinden tutturulmasıyla oluşturulmuştur.

İtalya ve Fransıyı birbirine bağlayan şey Liguria'daki çanak-çömlek stillerinin sıralanış şeklidir. Liguria'daki Arene Candide Mağarası'nda olduğu gibi bazı buluntu topluluklarında klasik Lagozza ve Chassey malzemeleri birlikte yer almaktadır. Erken Neolitik Çağ'da Güney Fransa'da görülmekte olan Cardial Tipi Çanak-Çömlekler, Orta ve Geç Neolitik'te yerini hemen her yere yayılmış olan Chassey Kültürü'ne ait çanak-çömleklere bırakmıştır. Güney'e özgü Chasséen du Midi tarzı çanak-çömlekler arasında pürüzsüz bir şekilde üretilmiş kaseler, kavanozlar ve tabaklar yer almaktadır. Bu çanak-çömleklerin gövdeleri torba biçiminde derin, tabanları ise yuvarlaktır. Çömleklerin dış yüzeylerindeki geometrik motifler, gövdeleri üzerindeki düğmeler, tutacak yerleri, asma halkaları ile birlikte dikey, pan flüt şeklinde kulplar Lagozza Üslubu'na paralel özellikler göstermektedir. Vazolara uygulanan abartılı süslemeler Fransa'ya özgüdür. Süslemelerin daha belirgin hale gelmesi için bazı desenlerin içleri kırmızı veya beyaz macunla kaplanmaktadır. Yöresel üsluplar üzerindeki Fransız Chassey Kültürü'nün etkileri, takip eden Son Neolitik- Bakır Çağı döneminde de devam etmiştir. Güney Fransa'nın batı kesimlerinde çömleklerin üzerine işlenen üçgen figürlerle bilinen Verezza ve Ferrieres Üslupları hakimdir. Daha doğuda, Provence ve Languedoc'ta ise Causses Dağları'nda yaşamakta olan Treilles grubunun ve Gourgasiens-Saint Ponien Gruplarının (Languedoc) asimetrik ve mazgallı ok uçları ile süslenmiş, geometrik desenli çanak-çömlekleri mevcuttur. Kanallı kazımlar ve dama tahtası benzeri desenlerle karakterize olan Geç Neolitik'in Fontbouisse Kültürü Bakır Çağı'na da uzamıştır. Geniş perspektifte konuşacak olursak; anakaradaki çanak çömlek çeşitleri Korsikalı Terrinien ve Bonu Ighinu- Ozieri kültürlerinin paralel olarak geliştiği Tyrrhenian Adaları'nda görülen çanak-çömlek çeşitleri ile zayıf bir biçimde bağlantılıdır.

Taş Endüstrisi

İtalya Yarımadası'nda Geç Neolitik'e ait taş aletlerden oluşan buluntu toplulukları arasında en sık rastlanan eşya mikrolit geleneğinin yerini alan uzun ve geniş bıçaklardır. Rötüşlanarak üçgen veya yaprak şeklinde, zaman zaman dikenli ok uçlarına dönüştürülen aletler de bulunmaktadır. Kuzey İtalya'daki taş alet teknolojileri Mezolitik dönemde gelişmeye başlamış ve geometrik bir şekilde yontulan bıçak teknolojileri Lagozza Kül-

türü tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Son Neolitik ve Erken Bakır çağlarında rötuşlama teknolojisi oldukça gelişmiştir. Taş üzerinden geniş ve ince pulların yontulmasıyla elde edilen hançer ve bıçaklar özellikle Remedello ve Rinadone kültürlerinin karakteristik aletleridir.

Geç Neolitik'te obsidiyen kullanımı en üst seviyeye ulaşmış, Lipari Adası'ndaki obsidiyen kaynakları inanılmaz boyutlarda tüketilmeye başlamıştır. A. J. Ammerman tarafından Lipari yakınlarındaki Calabria Bölgesi'nde yer alan Piano di Curinga Komünü'nde yürütülen çalışma sonucunda kıyı kesimlerde yaşayan toplulukların ticari ağlarda önemli bir yeri olan ham obsidiyenin çıkarılması ve işlenmesi konusunda ne kadar uzman olduklarını ortaya koymuştur. M.Ö. 6000 itibari ile kuzeyde Korsika ve Güney Fransa'ya doğru ticareti yapılan Sardinya obsidiyeni (Arci Dağı'nda bulunur) Midi ve Güney Languedoc boyunca yayılmıştır. Adriyatik kıyısındaki bölgeler gibi obsidiyen kaynaklarından uzakta yer alan yerlerdeki buluntu toplulukları arasında obsidiyen aletler oldukça nadirdir. Bu bölgelerde genellikle yerel taşlar ve çört kullanılmıştır. Apulina'nın kuzeyindeki Gorgano Burnu'nda bulunan Defensola gibi kazı alanlarında, bu bölgeden Neolitik'in ilk başlarından itibaren kaliteli çakmak taşı çıkarıldığına ve uzak mesafe ticaretinin yapıldığına dair kalıntılar bulunmuştur. Veneto'daki Lessini Dağları'nda çıkarılan bal rengi çakmak taşları da aynı şekilde değerli olup, Kuzey İtalya'nın hemen her yerine yayılmış durumdadır. Bakır Çağı'nda yaşamış olan Buz Adam'ın çantasından Lessini çakmak taşından malzemeler çıkmıştır. Fransa'da ise Le Grand Pressigny gibi bazı bölgelerdeki madenlerden çıkarılan çakmak taşları ticari ağlarda ağırlıklı olarak yer almış olsa da yerel bazda çıkarılan çakmak taşlarının bölgelerdeki ihtiyacı karşıladığı tespit edilmiştir.

Cilalı volkanik taşlar ve yeşim taşı, amfibolit veya jadeit gibi metamorfik taşların balta, keser, taş yüzük, nazarlık ve boncuk üretiminde yeri büyüktür. Bu nadir ve birbirlerinden bambaşka yerlerde bulunabilen taşların çıkarıldıkları yerler; Fransa ve İtalya'daki Maritime Alp sıraları ile Calabria'daki Sila dağıdır. Bu hammaddelerle üretilen ürünlerin Batı Akdeniz boyunca Kuzey Fransa, Britanya ve hatta Malta'ya kadar ticareti yapılmaktadır. Örneğin; Kuzey İtalya ve Sardinya Adası'nda cilalı taş yüzüklerin oldukça değerli olduğu tespit edilmiştir. Değirmen ve öğütme taşları, çekiçler ve çeşitli süs eşyaları gibi malzemeler üretmek için elverişli olan diğer tipteki taşlar ise Alpler veya Massif Central

gibi kayalık bölgelerde bol bol bulunmaktadır. Hatta Fransa ve İtalya boyunca yayılmış olan baltaların çoğu bu bölgelerden çıkarılan taşlarla üretilmiştir.

Diğer malzemeler

Bakır Çağı'nda metal kullanılmaya başlamış olması Lagozza, Remedello ve Fontbouissee kültürlerinin buluntu toplulukları arasında karşımıza çıkan, bakırdan yapılmış yassı baltalar, baltalı kargılar, hançerler, iğneler, yüzükler ve bıçaklar ile nadir bulunan altın, gümüş veya her ikisinin birlikte kullanıldığı (özellikle Remedello ve Gaudio kültürlerinde bu görülür) süs eşyalarında kendini belli etmektedir. Kuzey İtalya'nın sulak bölgelerinde Geç Neolitik ve Bakır çağlarına ait, kemikten yapılmış balık oltaları ve tahtadan yapılmış kâseler, taraklar, aletler, balta sapları, oklar ve yay parçaları gibi son derece iyi korunmuş organik materyaller bulunmuştur. Buna paralel olarak İsviçre ve Fransa Alpleri bölgelerinde, sıra dışı bir şekilde korunmuş olan ahşap göl evleri Geç Neolitik ve Bakır Çağı topluluklarının teknolojik açıdan ne kadar zengin bir dünyada yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

Tarihlendirme

Kuzey İtalya ve Güney Fransa'da Geç Neolitik evresi M.Ö. 5. binyılın ortasından 3. binyılın ortasına kadar geçen zamanı kapsamakta; uzunluğu bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, Tuscany ve Alpler gibi bazı bölgelerdeki metal yatakları teknolojik anlamda tetikleyici olmuş, M.Ö. 4000'in sonları itibarıyla metal kullanımına ön ayak olmuştur. Lagozza ve Remedello gibi sulak bölgelerden elde edilen organik kalıntılar detaylı dendokronoloji çalışmaları yapılmasına olanak sağlamış, böylece yöresel gelişmelerin içeriği daha iyi kavranabilmiştir. Yine de bu periyod bazı yerlerdeki kültürlerin 500 yıldan fazla bir zamana yayılacak şekilde, oldukça yavaş bir hızla değiştiği bir periyod olmuştur.

BARINAK TÜRLERİ VE YERLEŞKE DÜZENLERİ

Erken Neolitik yerleşim birimleri arasında kıyılar, ovalar veya nehir vadilerine kurulmuş olan açık alan yerleşkelerinin yanı sıra, Liguria'da-

ki Arene Candide, Calabria'nın Praia a Mare Kasabası'ndaki Grotta del Santuario Della Madonna (ç.n. Meryem Ana Mağarası) ve Sicilya'daki Grotta dell'Uzzo (Uzzo Mağarası) gibi mağaralar ve kaya barınakları da yer almaktadır. Güney İtalya'daki Geç Neolitik yerleşkelerine ait ayrıntılı deliller, bir önceki dönemin hendek çevrili yerleşkelerinden çıkarılan delillerden şaşırtıcı bir şekilde daha az sayıdadır. Yapılan araştırmalara göre Erken Neolitik'te tarım açısından verimli oldukları için kaçınılmaz olarak alçak alanlara, havzalara ve vadilere kurulan yerleşkeler, Geç Neolitik'e doğru 400 metreden alçak yamaçlara ve dağ teraslarına doğru yayılmıştır. Calabria'nın Acconia bölgesinde yapılan bir araştırma sonucunda, Geç Neolitik'te yerleşkelerdeki nüfusun arttığı ve yerleşke boyutlarının 2 km'den daha fazla bir alana yayılmaya başladığı anlaşılmıştır. Araştırmalardan çıkan diğer bir sonuç da birkaç hektarlık alana kurulan yerleşkelerin sınırlarını belirleyen hendek veya savunma duvarlarının bulunmadığıdır. Dal örgüsü, toprak sıva ve kalas kullanılarak inşa edilen sağlam kulübelerin zeminleri parke taşlarıyla döşenmekte; içlerinde ise ocaklar ve saklama çukurları bulunmaktadır. Yüksekteki kayalık bölgelerdeki kulübelerin duvarları taşlarla örülmektedir. Güneydoğu İtalya'daki Ofanto ve Bifanto vadilerinde yapılan çalışmalarda da Geç Neolitik'te, M.Ö. 5000'den 4000'e doğru, nüfusun arttığı ve yerleşkelerin genişlediği tespit edilmiştir.

Orta İtalya'nın Abruzzo Bölgesi'ndeki yarım hendekle çevrili Ripoli Yerleşkesi 300x120 metre kare kadar genişletilmiştir. 3-6 evlik küçük gruplar halinde inşa edilmiş olan 50 kadar yapıya ev sahipliği yapan yerleşkede gömülerle yakından ilişkili atık yığınları bulunmuştur. Ripoli Kültürü'ne ait diğer yerleşkelerden de benzer kalıntılar çıkarılmış olup, çevresi tamamen hendekle çevrilmiş olan Pianaccio di Tortoreto Yerleşkesi'nde yaklaşık 80 tane yapı ortaya çıkmıştır. Selva'daki Santa Maria Kasabası'nda uzunlukları 5 ila 10 metre arası, içerden ocaklar vasıtasıyla bölmelere ayrılmış evler yer almaktadır. Catigano ve Pianaccio'da zeminleri çukur şeklinde veya 1.5 ila 5 metre çapında çukurlar barındıran bazı evler bulunmaktadır. Dal-örgü ve çamur karışımıyla inşa edilmiş olan evlerin zeminlerine taş döşenmiştir. Bazı yerleşkelerde endüstriyel aktiviteler için ayrılmış özel yapılar mevcuttur. Örneğin Lazio'daki Torre Apcatta Yerleşkesi'nde zemini obsidiyenle çalışmaktan kaynaklı olarak ayakla çiğnenmiş gibi bir görüntüye sahip olan bir ev bulunmuştur. Araştırmaların gösterdiğine göre Neolitik'in sonlarına

doğru, yerleşkelerin sayıları azalmış fakat boyutları genişletilmiş, etrafları savunma hatları ile çevrelenmeye başlamış ve konum olarak daha merkezi yerler seçilmeye başlamıştır.

Po Ovası'nın yapısı itibarıyla burada iyi korunmuş organik kalıntıların sayısı fazla olduğu için Kuzey İtalya'dan toplanan deliller oldukça farklı niteliktedir. Neolitik'in en başlarından itibaren nehir ve göl kenarlarına açılan çukur ve kanallar ile yine aynı bölgelere inşa edilmiş olan ahşap yapılar, bu bölgedeki sulak alanlardan en üst seviyede faydalanılmaya çalışıldığını göstermektedir. Veneto'daki Rivoli Kayalığı'na kurulan yerleşke gibi bazı yerleşkeler stratejik olarak önemli bölgelere inşa edilmişlerdir. Burada, aralarında yanmış kil yığınlarının da bulunduğu hendek, çukur ve ocak oluşumlarına dair kısıtlı sayıda kalıntıya ulaşılmıştır. Trento'daki bir vadi yamacına kurulmuş olan La Vela Yerleşkesi'nde teraslar, hendekler, yan yana sıralanmış kalas delikleri ve zemini parke taşlarıyla döşenmiş alanlar bulunmaktadır. Savunma ve korunma ihtiyacının var olduğu durumlarda yerleşkeler, dağlar tarafından veya tepe yamaçları ve ovanın belirli bölgelerinden araziye giriş çıkışların rahatlıkla kontrol edildiği bölgelere kurulmuşlardır. Geç Neolitik'te yaşamış olan Lagozza topluluklarının bazı bölgelerdeki mağaralara yerleştikleri de olmuştur fakat, bu insanlar evlerini daha çok düz ovalara veya vadi teraslarına kurmuşlardır. Remedello ve Fiave'de olduğu gibi bazı göllerin kıyılarına ahşap platformlar kurulmuştur. Bu bölgelerde inşa edilmiş olan evler İsviçre, Almanya ve Fransa'da bulunan göl evlerine benzemekte, üstüne üstlük Tunç Çağı'nda ortaya çıkacak olan *terremare* tipi yerleşkelerin sinyallerini vermektedir.

Geç Neolitik'te aynen İtalya'da olduğu gibi Güney Fransa'da da yerleşke sayısında bir artış söz konusudur. Provence'de mağaralar ve açık alan yerleşkeleri dâhil olmak üzere, tamamı Chassey Kültürü'nden kalıntılar içeren birkaç yüz yerleşke bulunmaktadır. Bu yerleşkeler arasından yalnızca birkaç tanesinin kazıları tamamen bitmiş olmasına rağmen çevresi birden fazla hendek ve yapılmış kazık çit çukurlarıyla çevrili, içi ise evlere ait oldukları düşünülen 300 kadar parke taşı alan, ocaklar ve çukurlarla dolu olan, Toulouse'daki Saint Michel-du-Touch Yerleşkesi'nin kazıları sonucunda oldukça detaylı bilgiler edinilmiştir. Bu yerleşke, Garonne ve Touch nehirlerinin kesiştiği yerde, 30 metre yüksekliğindeki bir çıkıntı üzerine kurulmuştur. Hemen yakınındaki Villeneuve-Tolosane Yerleşkesi'nde 30 hektarlık bir alan yayılmış ve her biri birbirinden

50 ila 100 metre uzaklıkta bulunan küçük köyler şeklinde tasarlanmış 200 adet yapı ortaya çıkmıştır. Bölgede bulunan Chassey yerleşkelerinin büyüklükleri değişkenlik göstermekte olsa da çoğunluğu küçük çaplıdır. Neolitik boyunca kullanılan mağara ve kaya barınaklarının göçebe çobanlar tarafından mevsimlik olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Neolitik'ten Bakır Çağı'na geçişte, çok sayıda uzun- taş ev inşa edilmiş olup, Languedoc ve Provence'deki kalkerli platolar veya garig bitki örtüsüyle kaplı alanlara kurulmuş olan bazı örnekleri oldukça iyi korunmuştur. En iyi korunmuş yerleşkeler Languedoc bölgesindeki Hèrault, Gard ve Ardèche şehirlerinde yerleşik olan Fontbouisse Kültürü'ne aittir. Bu yerleşkeler, her biri aşağı yukarı 15 metre uzunluğunda, çeşitli boyutlara sahip 50 kadar taş duvarlı uzun evin yakın bir şekilde kümelенmesinden oluşmaktadır. Bazı yerleşkelerde ortaklaşa kullanılan ve oldukça büyük boyutlu evler mevcuttur. La Conquette ve Garavas'taki tipik Languedoc evlerinin planlarından anlaşıldığı kadarıyla her bir ev, içlerinde çeşitli aktivitelerin yürütüldüğü ayrı birer birim olarak kullanılmaktadır. Evlerin giriş kapısının karşısındaki duvarlarına şömine inşa edilmiş; yan duvarlarına da aralarında saklama kaplarının da yer aldığı, farklı gruplara ayrılmış bir şekilde sıralanmış çanak-çömlekler yerleştirilmiştir. Languedoc'taki bazı yerleşkelerin etrafı (örneğin, Boussarges ve Lebois) surlarla çevrilidir. Silindirik, kale benzeri yapıların da yer aldığı bu duvarlar, bazı araştırmacılara göre hayvanların muhafaza edilmesi için inşa edilmiş olsa da sağlam bir savunma işlevi görmüş olmaları da olasıdır. Kıyı ovaları ve Rhône Vadisi'ne kurulmuş yerleşkeler de benzer öğeler içermektedir; fakat, buralardaki ev inşaatlarında taş kullanılmamıştır. Provence'de, kalkerli araziler üzerine kurulmuş olan ahşap ve taş evler ile çevrelerindeki küçük ekilebilir araziler, Courrone Kültürü'ne aittir.

GEÇİM KAYNAKLARINA DAİR VERİLER

Geç Neolitik, İtalya ve Fransa'nın alçak düzlüklerinin tahıl ve bakliyat üretimi adına daha yoğun ve verimli bir şekilde kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde üretilen ve tüketilen ürünler arasında yeni buğday çeşitleri (ekmeklik buğday dâhil), bezelye, bakla, mercimek, keten, arpa, çeşitli meyveler ve fındık katılmıştır. Güney'de yetiştirilen hayvanlar genellikle koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanlar olup, arala-

rındaki sığır ve domuz sayısı azdır. Ayrıca, tüm İtalya'da ağaçların azalmasına bağlı olarak domuzların sayısında bir düşüş söz konusu olmuştur. Orta İtalya'da ise küçükbaş hayvanlara dayalı ekonomi değişerek sığır ve domuz ağırlıklı bir ekonomiye dönüşmüş, hatta bazı yerleşkelerde yalnızca tek bir hayvan cinsi yetiştirildiği açıkça görülmektedir. Liguria dağlarında yer alan Arene Candide Mağarası'ndaki fauna analizleri, ikincil ürün kullanımının daha geç bir dönemde başladığı fikrini çürütürcesine, keçi ve sığırların günlük olarak sağladıklarını akla getirmektedir. Mağara'da yürütülen araştırmanın bir diğer sonucu da domuzların ancak Geç Neolitik'ten sonra evcilleştirilmeye başlandığı ve o döneme kadar tüketilen domuz etinin yaban domuzlarından elde edildiği yönündedir. Av hayvanları, özellikle de alageyikler, kültürel içerikli gömülerin önemli bir parçasıdır; bu durum özellikle Pacelli, Cala Colombo ve Ipogei Manfredi'deki Apulian mağaraları ile Abruzzo ve Tuscan'y'deki Apenine mağaralarında karşımıza çıkmıştır. Ancak, yine de alageyiklerin bu mağaralarda yaşayan insanların diyetinde büyük bir pay alması söz konusu değildir. Dahası, Geç Neolitik boyunca çoğu arazinin boşaltılması ve insanların daha az verimli topraklara doğru göç etmesi söz konusu olmuştur. Özellikle Po Vadisi'ndeki Lagozza ekonomisi çobanlık, tahıl üretimi, ikincil ürünlerin kullanımı ve domuz besiciliğinin yanında daha çok avcılık ve balıkçılık üzerine yürütülmeye başlamıştır. Hayvanları otlatmak için daha çok marjinal arazi kullanılmaya başladıkça, dağlar ve kıyı şeridi arasındaki gidiş-gelişler daha uzun süreli bir yaylacılık ekonomisinin gelişmesine ön ayak olmuştur. Güney Fransa'da da karma tarım yürütülmekte; yüksek kesimler ve garig alanlarında koyun, keçi gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine önem verilirken; alçak kesimler, vadiler ve kıyı kesimlerinde sığır ve domuz yetiştirilmektedir. Her ne kadar nehir vadileri ve Rhone Deltası gibi kıyı kesimlerinde yürütülen geçim ekonomisi yabani meyve toplayıcılığı, balıkçılık ve avcılık üzerine kurulu olsa da, Geç Neolitik'te Güney Fransa'da avcı-toplayıcı yaşamın izleri silinmeye başlamıştır. Geç Neolitik Çağ insanların sürülerini mevsim koşullarına göre alçak veya yüksek kesimlere taşıdığı, yani yaylacılık yaptığı bir çağ olmuştur. Bu durumun en önemli kanıtları dönem dönem iskân edilmiş ve içleri çanak-çömlekler ve hayvan kalıntıları ile dolu olan mağaralarda bulunmaktadır.

TİCARET, DEĞİŞ-TOKUŞLAR VE BÖLGELERARASI İLETİŞİM

Geç Neolitik Çağ'da var olan etkileşimin boyutları ve karmaşık yapısı kendini, Batı Akdeniz'den çıkarılan obsidiyen taşlarının değiş-tokuş ağlarında ortaya çıkmasında göstermektedir. Nötron aktivasyonu ve kimyasal analizler aracılığıyla farklı adalardan (Lipari, Pantelleria, Palmarola ve Sardinya) çıkarılan obsidiyenlerin hangi kaynaktan geldiğinin keşfedilmesi sayesinde, Neolitik buluntu topluluklarının değişken içeriğine yeni bir gözle bakmak mümkün olmuştur.

Neolitik Çağ'da kullanılan obsidiyen taşlarının ana kaynakları Lipari ve Sardinya adalarıdır. Daha düşük kaliteli olan Palmarola taşları ile bu iki adadan çıkan taşlar, Orta Neolitik süresince Orta İtalya, Kuzey İtalya ve Güney Fransa'yı kapsayan geniş bir ağ boyunca sirküle olmuştur. Geç Neolitik'e gelindiğinde ise değiş-tokuş ağlarında en çok gidip-gelen materyal Lipari obsidiyeni olmuştur. Bu durum Arene Candide'deki kültürel katmanlarda, Orta Neolitik'ten Geç Neolitik'e doğru giderek artan orantısızlığı açıklamaktadır. Arene Candide'deki Orta Neolitik katmanlarında yer alan Lipari, Sardinya ve Palmarola obsidiyenlerinin miktarları eşitken, Geç Neolitik katmanlardaki obsidiyenlerin %87'sinin Lipari'den, %13'ünün Sardinya Adası'ndan çıkarıldığı tespit edilmiştir. Aynı şey Kuzey İtalya için de söz konusudur; örneğin Pescale sitesi gibi Apennineler'de yer alan ve dağıtım merkezi olduklarına inanılan bazı yerlerde toplu halde ham obsidiyen yığınları bulunmuştur. Fransa'daki durumun ise anlaşılması biraz daha güçtür, fakat Sardinya obsidiyeninin Rhône Delta'sı, Languedoc Sahili ve Güney Provence'deki yerel kaynaklardan çıkarılan obsidiyenle rekabet halinde olduğu kesin olarak bilinmektedir.

Aynı dönemde balta ve sert taş ticareti de bölgedeki tüketicilerin dağınık haldeki kaynaklara erişimini kolaylaştıran geniş bir ağ haline gelmiştir. Mikroskopik analizler sonucunda Maritime Alpleri, Jura (Fransa) ve Calabria'daki (Doğu Sicilya) yeşil şist kaynakları ile ince taneli magmatik ve metamorfik kayaç yataklarının kullanıldığı ve bu bölgelere taş ocaklarının kurulduğu tespit edilmiştir. Bazı yerleşkeler, ticaret mallarının toplandığı ve dağıtıldığı merkezler olarak işlev görmüş gibi bir görünmektedir. Massif Central, Basilicata, Lazio, Campania ve doğu Sicilya'daki bazalt kaynaklarından elde edilen hammaddeler kullanılarak üretilen, pratik kullanıma uygun balta, çekiç ve bileme taşı gibi pek

çok alet nispeten yerel sayılabilecek ağlarda değiş-tokuş edilmiştir. Genellikle Güney Fransa ve İtalya'nın kalkerli arazilerinden çıkarılabilen çakmak taşlarının da geniş bir ağ boyunca sirküle olması söz konusudur. Ana çakmak taşı kaynakları; Apulia'daki Gargano Dağı, Güney sicilya'daki İbeli Tepesi, Kuzeydoğu İtalya'daki Lessini Dağları ve özellikle M.Ö. 3. binyılın ilk yarısında kazılmış olan, Loire Bölgesi'ndeki Grande Pressigny Dağı'dır. Çakmak taşları ve çörtler, renk ve dokularına göre ayrılmaktadır. Örneğin damarlı, benekli veya koyu renkli çakmak taşları oldukça değerli kabul edilmekte ve fazlaca rabet görmektedir.

Ticareti yapılan diğer mallar arasında Po Vadisi, Ardene Candide, Ripoli, Serra d'Alto görülen Güney İtalya tarzı boyalı çömlekleri ile Diana Tarzı tek renkli çanak-çömlekler yer almaktadır. Ek olarak, Spondylus (dikenli istiridyeye) de dahil olmak üzere küçüklü büyüklü kabuklu deniz hayvanı kabuklarının Abruzzi kadar uzakta ve yüksekteki bölgelere kadar ulaştırılması söz konusudur. Şüphesiz tüm bu malzemelerin yanında değiş-tokuş edilen organik materyallerde bulunmaktadır fakat bu materyallerin arkeolojik olarak izlerinin sürülmesi maalesef mümkün olmamaktadır.

DEFİN UYGULAMALARI

İtalya'da Orta ve Geç Neolitik çağları, gayri resmi ve toplu definlerin yerini, kişilerin tek başlarına gömüldüğü resmi mezarlıkların aldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemden önce İtalya yarımadasındaki insanlar ölümlerini, mezar hediyeleri olmaksızın evlerin içindeki çukurlara veya mağaralara gömmekte ya da Matera'daki Funeraria Mağarası'nda gömüldüğü üzere, kutsal saydıkları insan kemiklerini, iskeletleri açıkta bırakmak suretiyle sergilemektedir. Scaloria mağara kompleksinde, yaklaşık 30-40 kadar cesedin, az sayıda çanak-çömlek ve mezar hediyesi ile birlikte gömüldüğü, Orta Neolitik tarihli toplu bir mezar bulunmuştur. Fakat hemen yakınlardaki Molfetta'da yer alan Azzolini kazı alanında yaklaşık 50 adet tekli mezardan oluşan, düzgünce yerleştirilmiş mezar hediyeleri ile birlikte çok daha resmi bir şekilde düzenlenmiş bir mezarlık ortaya çıkmıştır. Serra d'Alto'da olduğu gibi hendek çevrili yerleşkelerin pek çoğunun içine sonradan, insanların çanak-çömlek çeşitleri veya taş aletler ile birlikte sanduka, çukur veya taş mezarlara gömüldükleri resmi mezarlıklar kurulmuştur. Taranto'daki Scoglio del

Tonno Yerleşkesi'nde ikisi sanduka mezar, ikisi ise çukur mezar olmak üzere, toplamda 8 bireyin, çok sayıda çanak ve taş aletle gömüldüğü, etrafı hendekle çevrilmiş bir mezarlık yer almaktadır. Ripoli'deki Abruzzo Yerleşkesi'nin içinde, her biri 2 ila 14 arasında cenin pozisyonunda yerleştirilmiş bedenlere ev sahipliği yapan ve çanak-çömleklerin yanında kemikten veya taştan yapılmış aletlerle süslenen mezarların bulunduğu mezarlık, toplumun sosyal organizasyonunu yansıtır gibi görünmektedir. Buradaki kadınlardan bir tanesi bir köpek ile birlikte gömülmüştür. Taranto yakınlarındaki Bellavista bölgesinde, birbirlerine çok yakın konumda açılmış, 20 adet çukur mezar bulunmuştur. Çukur ve sanduka mezarlardan oluşan küçük mezarlıklar tüm Güney İtalya ve Sicilya'da bulunmaktadır.

Kültlerle bağlantılı faaliyetlerin yürütüldüğü mağaralara gömülmüş olan definler de mevcuttur. Bu yerlerde genellikle çocuk kemikleri, adak olarak sunulan hayvan kemikleri, sembolik eserler ve aşıboyası boyası kalıntıları bulunur. Basilicata'daki Latronico Mağarası ve Tuscany'deki Lattaia Mağarası gibi bazı mağaralarda defin yerinin liminal karakterini bozacak akıntılar, volkanik buhar çıkışları, diktler veya diğer oluşumlar bulunmamaktadır. Bakır Çağı'nda, büyük ve zengin bir biçimde süslenmiş olan mezarlıkların sayısı artmış ve ölümlere gösterilen ilgi çoğalmıştır. Apulia'daki Laterza, Campania'daki Gaudio mezarlıkları ile Tuscany-Lazio'daki pek çok Rinadone mezarlığı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Kaya mezarları veya çevresi hendekle sarılı çukur mezarlardan oluşan bu mezarlıklar genellikle arazinin en dikkat çeken bölümüne inşa edilmekte olup hem tekli hem de toplu definler içermektedirler. Mezar hediyeleri ise cenaze için özel olarak hazırlanmış çanak-çömlek çeşitleri, içki kadehleri, kaliteli çakmak taşı, süs eşyaları ve nadiren görülen metal nesnelerden oluşmaktadır. Yerleşkelere yakın alanlara kurulmuş olan resmi mezarlıklar da Kuzey İtalya'daki defin uygulamalarının tipik özelliklerinden biridir. Trento'daki La Vela Mezarlığı, kuzeybatı-güneydoğu yönünde dikkatlice yerleştirilmiş ölümlerin gömüldüğü sanduka mezarlardan oluşmaktadır. Geç Neolitik'te varolan Lagozza Kültürü'ne ait mezarlar da yine sanduka tipinde olup gruplar halinde gömülen 25 veya daha az ceset barındırmaktadır. Aosta Vadisi'nde yer alan Villeneuve ve Sarre mezarlıkları da içlerinde ölümlerle birlikte gömülmüş birkaç parça çanak-çömlek, deniz kabukları, çakmak taşı eşyalar ve nadiren cilalı taş aletler gibi mezar hediyeleri bulu-

nan sanduka mezarlardan oluşmuştur. Bu mezarlıkların Fransa Alpleri civarında konuşlanmış olan Chassey Kültürü mezarlıkları ile pek çok ortak yönü bulunmaktadır. Remedello Kültürü'nün Erken Bakır Çağı'na denk gelmekte olan mezarlıkları, içlerinde 100'den fazla ölü ve zengin mezar hediyelerinin bulunduğu toplu mezarlar barındırmaktadır. Zengin mezar hediyelerinin arasında bakır süs eşyaları, baltalı kargılar, çakmak taşı baltalar, hançerler, ok uçları ve nadiren de çanak-çömlekler yer alır. Ligurian Dağları'ndaki mağaralarda -örneğin Tana Bertran Mağarası'nda- toplu mezar geleneği devam etmiştir.

Geç Neolitik'ten Bakır Çağı'na geçiş sürecine gelindiğinde, Fransa'daki defin uygulamaları İtalya'dakilerden tamamen farklı bir şekle bürünür çünkü bu dönemde megalitik mezar-dolmen- geleneği başlamıştır. Bölge çapında çeşitli yerlerde bir o kadar çeşitli tarz ve yapıda inşa edilmiş yüzlerce megalitik yapı bulunmaktadır. Aralarında kremasyon definlerinin de yer aldığı ve yüzlerce cesedin bir arada bulunduğu mağara mezarlarının varlığı devam etmiştir. Languedoc'taki Pas de Julie Mağarası'na 300'den fazla insan gömülmüştür. Mağara mezarlarına ulaşımın engellenmiş olması ve boyutlarının kısıtlanması, bu mezarların gizemini ve eşsizliğini arttırmaktadır. Mağara mezarlarının pek çok yerde çok kısa süreli olarak kullanılmış olmaları söz konusudur.

Dolmen mezarlıkları ise yalnızca 10 ila 80 mezar barındırıyor olmalarına rağmen, içlerindeki mezar hediyelerinden anlaşıldığı kadarıyla çok daha uzun süreler boyunca ve tekrar tekrar kullanılmışlardır. Provence'deki Roaix örneğinde görüldüğü üzere, bazı dolmenler üst üste yığılmış cesetlerle doludur. Büyük çatışmalar ve benzeri dramatik olaylara kurban gitmiş olduğu düşünülen bu kimselerin çoğu bedenlerine saplanan oklar sebebiyle ölmüştür. Tipik mezar hediyeleri; çakmak taşı aletler, ok uçları, hançerler, oraklar ve ileriki dönemlerde nadiren görülmeye başlanan bakır nesnelerden oluşmaktadır. Provence'deki mezarlarda çanak-çömlek çeşitleri yok denecek kadar azdır. Rhone Vadisi'nde yer alan Saint-Paul Trois Şatosu'ndaki Chassey Kültürü'ne ait mezarlıkta M.Ö. 4400-3800 arasına ait olan 40 adet çukur-hendek tipi mezar bulunmaktadır; mezarlar topluca defnedilmiş cesetler, ahşap parçaları, kemikler ve gövdeden ayrılmış uzuv parçaları içermektedir. Montelimer yakınlarındaki Le Gournier Mağarası'nda yaklaşık 28 adet yuvarlak çukur şeklinde kazılmış mezar bulunmuştur. Çanak-çömlek, çakmak taşı aletler ve az sayıda hayvan kemiği içeren bu mezarların ba-

zılarında büyük taşlar üzerine yerleştirilmiş kafatasları ortaya çıkmıştır. Daha batıda, Aude ve Pireneler bölgesinde, mağaralardaki mezar gele-neği devam etmiş; öte yandan sanduka mezarlar, tümülüsler ve çukur mezarların geliştirilmesi söz konusu olmuştur. Bu mezarlar arasında ölülerin çanaklar, süs eşyaları, çeşitli aletler ve hayvan kemikleri ile bir-likte gömüldüğü Chasséen Kültürü mezarları da yer almaktadır. Saint-Michel du Touch ve Villeneuve-Tolosane'de bulunan Chasséen mezar-larının bir tanesi, yanında kirpi çeneleri ile gömülen genç bir kıza, bir diğeri de yaban domuz dişleri kullanılarak yapılmış bir kolye taşıyan yaşlı bir kadına aittir. Üzerleri etkileyici yapılarla kaplanmış ve oldukça fazla sayıda mezar hediyesi barındıran bazı mezarlar, gelişmekte olan bir hiyerarşinin sinyallerini veriyor gibidir.

Dolmenlerin, üzerleri taşla kaplanan yuvarlak sanduka mezarlardan, uzun pasaj mezarlarına kadar pek çok çeşidi vardır. Hatta, defin uygulama-larının bir hayli çeşitlendiği bu dönemde Arles yakınlarında bulun-anlar gibi kaya mezarları da inşa edilmiştir.

SANAT VE RİTÜELLER

Özenle yapılıp süslenen çanak-çömlekler, çömleklerin ve *pintaderas* olarak isimlendirilen mühürlerin üzerine işlenen motifler ve nadide mağara ve kaya resimlerinden anlaşıldığı üzere Geç Neolitik, sanatsal stillerin geliştiği bir çağ olmuştur. Güney Apulia'da bulunan Porto Ba-disco Mağarası Neolitik Çağ'da, kültik faaliyetlerin yürütüldüğü, yani bir nevi ibadethane görevi bir mağaradır. Geç Neolitik'in ortalarına ait olan mağaranın birine kısa, diğer ikisine uzun koridorlar vasıtasıyla ulaşılabilen bölmelerinin duvarlarına aşıboyası ve guano (martı gübre-si) kullanılarak resimler çizilmiştir. Duvarlardaki zikzaklar, çapraz ta-ramalar ve labirent benzeri motifler Serra d'Alto ve Ripoli kültürlerine ait çanak-çömlekler üzerindeki motifleri andırmakta; bazı figüratif de-senler de av sahnelerini andırmaktadır. Orta Neolitik'e ait Passo di Cor-vo kazı alanı ile Geç Neolitik'e ait Arnesano (Taranto) ve Grotta Pacel-li kazı alanlarında ortaya çıktığı üzere, Neolitik Çağ boyunca İtalya'da putlar ve figürinler de yapılmıştır. Aslında Tunç ve Demir çağlarına öz-gü olması gereken kaya resimleri İtalyan Alpleri bölgesinde Neolitik Çağ'da başlamış gibi görünmektedir. Maritime Alpleri Bölgesi'nde yer alan Camonica Vadisi ve Bego Dağı'nda bulunan kayalarda insan ve

hayvan figürleri, çizgili desenler ve tarihöncesi kozmolojisi hakkında fikir veren güneş resimleri bulunmaktadır.

Ayrıca bkz. Sion'daki Petit Chasseur Kazı Alanı (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Guidi, Alessandro ve Marcello Piperno, ed. *Italia Preistorica*. Rome: Laterza, 1992.

Guilaine, Jean. *De la vague à la tombe: La conquête de la Méditerranée, 8000–2000 avant J.-C.* Paris: Seuil, 2003.

Guilaine, Jean ve Jean-Louis Roudil. *Les civilisations néolithiques en Languedoc*. Vol. 2, *La préhistoire française*. Paris: Centre national de la recherche scientifique (CNRS), 1976.

Malone, Caroline. "A Review of the Neolithic of the Central Mediterranean." *Journal of World Prehistory*.

Phillips, Patricia. *Early Farmers of West Mediterranean Europe*. London: Hutchinson, 1975.

Radmilli, Antonio Mario, ed. *Guida della Preistoria Italiana*. Florence, Italy: Sansoni, 1975.

Scarre, Christopher, ed. *Ancient France: Neolithic Societies and Their Landscapes, 6000–2000 B.C.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983.

Whitehouse, Ruth. *Underground Religion: Cult and Culture in Prehistoric Italy*. London: Accordia Research Centre, 1992.

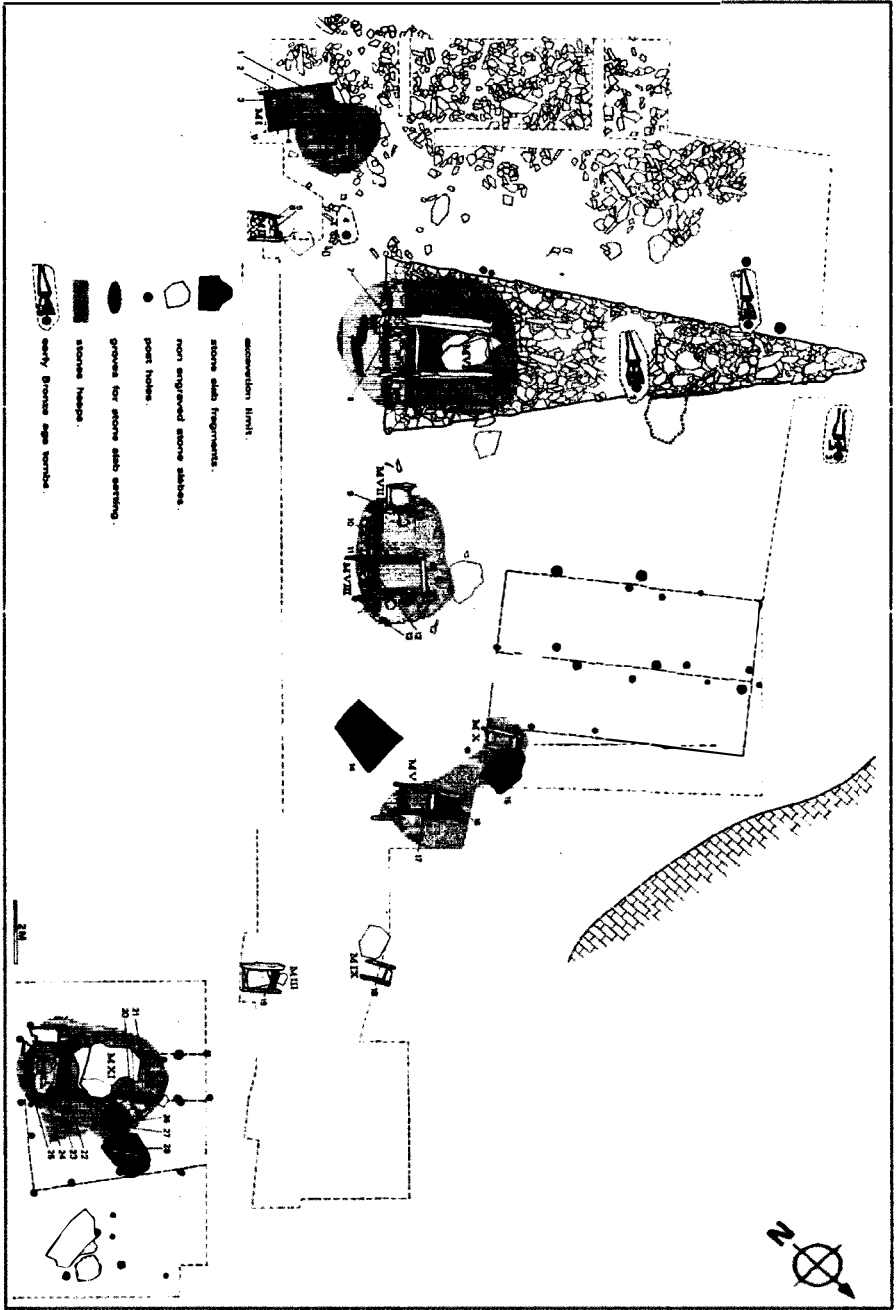
SION'DAKİ PETİT CHASSEUR KAZI ALANI

MARIE BESSE

İsviçre'deki Valois Kantonu'nun merkezi Sion'da yer alan Petit Chasseur kazı alanında 1961 yılından 1992 yılına kadar sistematik kazılar yürütülmüş; bu kazılar, Valais Bölgesi ve tüm Alpler civarında yaşanan Neolitik Çağ ve Tunç Çağı'nın başlangıç evresinde nasıl bir kültürel sıralama gerçekleştiğine dair bu güne kadarki en eksiksiz verilerin toplanmasını sağlamıştır. Buradaki yerleşim izleri Neolitik'in başlangıcından, M.Ö. 4000'lerden M.Ö. 500'lere yani Demir Çağı'na kadar devam etmektedir. Fakat kazı alanının uluslar arası ün kazanmasını sağlayan şey; 4 dolmen ve 9 Sanduka mezardan oluşan megalitik kabristandır. Neolitik Çağ'ın sonlarına ait olan kabristanda 28 adet, son derece etkileyici, antropomorfik (insan-biçimli) mezar taşı bulunmaktadır (bkz. Resim 1)

KABRİSTAN'IN KRONOLOJİSİ

Megalitik Kabristan MI-MXIII arası kodlar verilen, değişik şekil ve boyutlarda, 13 adet anıttan oluşmaktadır. Kültürel Horizon Valais'deki Son Neolitik Çağ, Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün uygarlaşma dönemi ve Erken Tunç Çağı'nı kapsamaktadır. Kazı alanında 9 adet yerleşim evresi tespit edilmiştir.

Resim 1: Sion-Petit Chasseur Kazı Alanı Planı. Çizen Serge Aeschuman. Marie Besse'nin izniyle yayımlanmıştır.

Evre 1: Dolmen MXII inşa edilmiştir. Bu üçgen planlı kabirin antropomorfik mezar taşı bulunmamaktadır. İçindeki eşyalar Son Neolitik Evre'ye aittir.

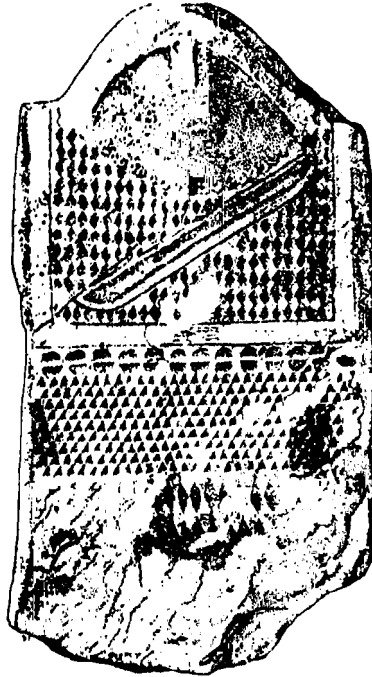
Evre 2: Dolmen MVI inşa edilmiştir. Yine üçgen planlı olan bu kabir de Son Neolitik Çağ'a aittir. Antromorfik mezar taşı A Tipi mezar taşı kategorisindedir.

Evre 3: MI, MV ve MXI kodlu dolmenler inşa edilmiştir. Mezar eşyaları Bell Beaker Kültürü'nün gelişim dönemine aittir. Başlarında hem A Tipi, hem de B Tipi dikili taşlar bulunmaktadır.

Evre 4: MVI kodlu dolmene yeniden müdahale edilmiş; mezardaki kalıntılar kenara çekilerek Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) definleri yerleştirilmiştir.

Evre 5: Taş Sandukaların küçüldüğü evredir. Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) toplumları yalnızca B Tipi dikili taşlar barındıran, MII, MIII, MVII, MIX ve MX kodlu, küçük taş sandukaları inşa etmiştir.

Evre 6: Mezarların yeniden kullanıldığı ve çocukların gömülmeye baş-

Resim 2. MXI kodlu dolmene ait mezar B Tipi Mezar Taşı. Yükseklik 157,5 cm. Çizen Sebastien Favre. Marie Besse'nin izni ile yayımlanmıştır.

ladığı evredir. Erken Tunç Çağı itibari ile B Tipi dikili taşların son örnekleri dikilmeye başlamış (bkz. Resim 2); MVI ve MXI kodlu kabirlerin girişlerine sunaklar konulmuştur. Sistematik bir şekilde talan edilen mezarlardaki mezar hediyeleri tahrip edilmiş, kemikler bir araya toplanarak yakılmıştır. MXI kodlu dolmen de halen bir kadın cesedi bulunmaktadır. Küçük tabutlara konulan çocuk cesetleri ya eski mezar odalarının içine (MV) ya da hemen dışındaki boşluklara konulmuştur (MVI ve MXI). Kabristanın pek çok yerinde görülen yanık izleri birilerinin bu bölgeyi lanetlermişçesine yangın çıkarmış olduğunu çağrıştırmaktadır.

Evre 7: Kabristanın Erken Tunç Çağı boyunca düzensiz aralıklarla ziyaret edilmesi devam etmiş ancak ölülerin buraya gömülmesine devam edilmemiştir. Yavaş yavaş taşlarla kapatılmaya başlanan anıtların dış taraflarına adak görevi gören toprak kavanozlar yerleştirilmeye başlamıştır.

Evre 8: Hâlâ Erken Tunç Çağı yaşanmaktadır. Kabristanın yakınında bir bölgeye bir kulübe inşa edilmiştir.

Evre 9: Defin uygulamaları devam etmekle birlikte Erken Tunç Çağı'nın sonlarına doğru ölümler açık arazilere gömülmeye başlamış ve anıt mezarların üzerleri kapatılarak ortadan kaldırılmışlardır.

A VE B TİPİ DİKİLİ TAŞLAR

Petit Chasseur'da keşfedilen dikili taşların hemen hemen hepsi önemli kişileri, hatta üzerlerinde silah taşıyan erkekleri temsil eden insan biçimli taş levhalardır. Bölgede iki tip mezar taşı tespit edilmiştir. A Tipi dikili taşlar nispeten basit, geometrik desenler ve Remodello Kültürü'nde sıklıkla görülen, yarım ay şeklinde kabzaları bulunan bakır hançerler ile üçgen bıçakların resimleriyle süslenmişlerdir. Remedello Kültürü, Geç Neolitik Çağ'da Kuzey İtalya'da konuşlanmış bir grup olup, tekli mezarlardan oluşan geniş kabristanları ile bilinmektedir. Tipik materyalleri arasında; bakır veya çakmak taşından yapılmış hançerler, cilataş veya bakır baltalar ile oymalı konik kavanozlar yer almaktadır. Dikili taşlardan birinin üzerinde iç içe geçmiş iki çember şekli verilmiş bir kolye deseni bulunmaktadır. Tüm bu dikili taşlar Valasia'da yaşanan son Neolitik periyoda, M.Ö. 2700-2450 arasına aittir, fakat haklarında bilinenler hâlâ eksiktir. MXII kodlu dolmene ait bir mezar taşı var olmadığı için, A tipi dikili taşların daha eski bir tarihte var olup olmadığı çözülememektedir.

B Tipi dikili taşlar olarak isimlendirilen ikinci seri, Çan Ağızlı Seramik Kültürü'ne ait olup, kronolojik açıdan M.Ö. 2450-2150 arası- na denk gelmektedir. Özellikle kıyafet süslerinin oldukça detaylı işlen- diği bu dikili taşlar, fazlaca süslenmiştir. B Tipi dikili taşlarda, eskinin üçgen hançer desenlerinin yerini yay ve ok desenleri alır. Aralarında yalnızca iki tanesi bütün olarak kalmış olan bu taşların insan yüzüne denk gelen kısmındaki anatomik detaylar azaltılmış, burun yerine basit bir dikdörtgen şekil çizilmiştir.

DİKİLİ TAŞLAR VE SEMBOLİK ANLAMLARI

Petit Chasseur'daki dikili taşların fonksiyonel açıdan ne işe yaradıkları ya da insan tasvirlerinin toplum içindeki önemli kişilere mi, bu kişi- leri koruyan kutsal ruhlara mı yoksa tanrılara mı ait oldukları buluna- mamıştır. Ancak, Sion dünyasının kısmi bir yansıması olan dikili taşla- rın, İtalya'daki diğer yerlerde; Trento, Camonica ve Valteline'de bulu- nan örneklerle karşılaştırılması mümkün olmuştur. Alpler'de yaşanan Neolitik; el sıkışan nüfuslu kişi figürleri, balta, hançer ve kargı gibi çe- şitli silahlar, گردانlık ve çift spiralli kolye uçları gibi süs eşyaları, sa- banlar, dağ keçisi, geyik, yaban domuzu ve alp keçisi gibi hayvan figür- lerine ek olarak antropomorfik kompozisyonlarla karakterizedir.

Araştırmacılar bu bağlantıların, Güneş'in baskın bir rol oynadığı kar- maşık bir ideolojinin yansıması olduğu konusunda hemfikirdirler; an- cak, arkeoloji biliminin böylesine bir sembolik yapının derinlerine ine- rek analizini çıkaracak araçları maalesef yoktur. Ne olursa olsun, Petit Chasseur'daki dikili taşlar; bu ideolojinin kabristanların yapısal özellik- lerine yansımış olabileceğinin, dolayısıyla da kültlerin ölümlerle bağlan- tısının bir kanıtı niteliğindedir.

DİKİLİ TAŞLARIN SOSYAL AÇIDAN DEĞERLENDİRMESİ

Dikili taşların içinde yer aldığı sosyal bağlamı çözebilmek için kabris- tan ziyaretleri sırasında yerine getirilen ritüellerin detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir. Kabristan, ölümlerin neredeyse yaşıyor- muş gibi bir rol aldıkları pek çok olaya tanıklık etmiştir. Tam olarak Neolitik evreye ait olan arkeolojik oluşumlar pek çok faaliyete delil oluşturmaktadır. Bu faaliyetler arasında; dikili taşların yerleştirilmesi-

le mezarların belirginleştirilmesi, ölümlerin anıtsal yapıların içine gömülmesi, dikili taşların önce parçalanıp sonra başka inşaatlarda kullanılması, mezarların alt üst edilmesi, iskeletlerin bir araya toplanıp yerlerine yeni ölenlerin konulması, mezarların doldurulması ve anıtların önünde ateşler yakılması yer almaktadır.

Anıt mezarların önüne yerleştirilen insan biçimli dikili taşlar, toplumda önemli bir kimsenin yeni bir mevkiye yükselmesinin veya iki ailenin yeni bir akrabalık bağı kurmasının kutlanması esnasında dikilmiş olabileceği gibi, aynı kişi veya kişilerin ölmesi sonucunda icra edilen cenaze töreni esnasında da dikilmiş olabilir gibi görünmektedir.

Dikili taşların tahrip edilmelerinin altında yatan nedeni çözmek ise zordur fakat, taşların üzerine kazınan temsili figürlerin tahrip edilmesi ile spesifik bir sosyal bağlam arasında ilişki kurmak mümkün olabilir. Taşları kıran ve onları önemsiz inşaat malzemeleri olarak kullanan kimsele rin bu eylemlerini bilinçli yaptıkları düşünülmektedir, çünkü, kırılan taşların birebir aynılarının yapıp tekrardan kabirlerin etrafına yerleştirmeleri söz konusu olmuştur. Bu eylemlere dair kulağa mantıklı gelen iki açıklama bulunmaktadır. İlk olarak; ritüel bağlantılı bir bakış açısından bakılırsa, kırılan mezar taşı, toplumda önemli bir mevkide yer alan bir kimseyi temsil etmekte olabilir ve bu kimsenin ölümü ile birlikte taşın kırılması uygun görülmektedir. İkincisi; bir taşın kırılarak yerine yenisinin yapılmasının altında toplumdaki yüksek tansiyon ve liderler arasındaki çekişme yatıyor olabilir. Dolayısıyla, sosyal anlamda “ölen” yani etkinliğini kaybeden bir lider, yerini bir başkasına kaptırıyor, düşen liderin taşı kırılıyor, yükselen lider için yeni bir taş yapılıyor olabilir.

Bu tarz bir yaklaşım, dikili taşlar ve yaşayan kimseler arasında bir bağlantı bulunduğ u fikrine dayanmaktadır. Neolitik'in sonundaki sosyal dönüşüm sonucunda ilk çiftçi topluluklardaki eşitlikçi karakter yerini toplum içinde daha hiyerarşik bir düzene ve şeflik ya da beylik gibi teşkilatlara bırakmıştır. Bu beyliklerde yaşayan bazı bireylerin kendi siyasi güçlerini arttırmak adına toplum içinde ayrıcalıklı bir pozisyona gelmek istemiş olmaları mümkündür.

Petit Chasseur'daki dikili taşlar böylesine bir değişimin göstergesi olarak toplum içinde savaşçı bir kesimin yükseldiğine işaret ediyor olabilir. Bu değişim ve yeni keşfedilen metalürji uygulamaları, bir nevi, gelecekte ortaya çıkacak olan Bakır Çağı toplumlarındaki gelişmelerin önceden habercisi niteliği taşımaktadır. Batı Avrupa'da M.Ö. 3000'ler Çan

Ağızlı Seramik Kültürü'ne ait seramiklerin İber Yarımadası'ndan Polonya'ya kadar yayılması ile karakterizedir. Bu kültür grubunun ideolojisi, dikili taşlar üzerindeki ikonografik temsillerden de ayırt edilebilmektedir fakat bu durum sadece Alpler çevresi ile sınırlıdır.

Bu bağlamda, Sion'daki Petit Chasseur Kabristanı'nın ve dolayısıyla orada yatan şeflerin anısının, Erken Tunç Çağı döneminde, bir bakıma ölümsüzleştirilmiş olması oldukça enteresandır. Bu dönemde insanlar kabristanı ziyaret etmeye devam etmiş ve mezarların kenarına büyük kavanozlar içinde muhafaza ettikleri adaklar bırakmışlardır. Bir süre sonra civardaki yamaçlardan dökülen topraklar kullanılarak anıt mezarların gizlenmesi söz konusu olmuş; M.Ö. 1500 civarında, defin uygulamalarının tamamen farklı bir boyut kazandığı dönemde ise mezarlıkların yeniden kullanılması gündeme gelmiştir.

Ayrıca bkz. Doğudan Batıya Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) Kültürü (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Besse, Marie. *L'Europe du 3e millénaire avant notre ère: Les céramiques communes au Campaniforme*. CAR 94. Lausanne, Switzerland: Les Cahiers d'Archéologie Romande, 2003.

Favre, S., A. Gallay, K. Farjon ve B. de Peyer. *Stèles et monuments du Petit-Chasseur: Un site néolithique du Valais* (Suisse). Geneva: Département d'anthropologie et d'écologie de l'Université, 1986.

Favre, S. ve M. Mottet. "Le site du Petit-Chasseur III et le dolmen MXII." *Dans les Alpes à l'aube du métal, archéologie et bande dessinée*. Ed. Alain Gallay, s. 113–118. Sion, Valais, Switzerland: Musées cantonaux du Valais, 1995. (Exhibition catalogue.)

———. "Le site du Petit-Chasseur III à Sion VS: MXII, un dolmen à soubassement triangulaire du début du IIIe millénaire." *Archéologie suisse* 13, no. 3 (1990): 114–123.

Gallay, Alain. "Historique des recherches entreprises sur la nécropole mégalithique du Petit-Chasseur à Sion (Valais, Suisse)." *Autour de Jean Arnal*. Ed. Jean Guislaine and Xavier Guthertz, s. 335–358. Montpellier, France: Université des sciences et techniques du Languedoc, 1990.

———. "Sion, Petit-Chasseur." *Le Valais avant l'histoire: 14,000 av. J.-C.–47 apr. J.-C.* Ed. Alain Gallay. Sion, Valais, Switzerland: Musées cantonaux du Valais, 1986. (Exhibition catalogue.)

———. "The Western Alps from 2500 to 1500 B.C. (3400–2500 B.C.): Traditions and Cultural Changes." *Journal of Indo-European Studies* 9, nos. 1–2 (1981): 33–55.

MALTA'NIN NEOLİTİK TAPINAKLARI

CAROLINE MALONE

Malta Takımadaları'ndaki M.Ö. 4. binyıla ait megalitik yapılar dünyada tek başına ayakta duran en eski yapılardır. Batı Avrupa'daki megalitik yapılar genellikle mezarlar ve kabristanlarla alakalıdır. Malta'daki megalitlerse törensel aktivitelerle bağlantılı olmaları ve ikamete elverişli yapılar olmaları bakımından prehistorik orta-batı Akdeniz bölgesindeki megalitik anıtlar arasında emsalsiz bir yere sahiptirler. Bölgesel olarak kümelenen yaklaşık 30 kadar yapının arasında yer altına, ölüler için inşa edilmiş, yüzyıllar içinde, yüzlerce hatta binlerce ölünün bir araya gömüldüğü yer altı tapınakları da yer almaktadır. Gozo Adası'ndaki Xaghra köyünde yer alan ve Brochtorff Çemberi adı verilen, doğal mağara mezarlarından oluşan mezarlık kompleksinin etrafı megalitik bir çember ile çevrilmiş ve çeşitli megalitik anıtlarla süslenmiş bir patika vasıtasıyla yarım kilometre uzaklıktaki Ggantija Tapınağı'na bağlanmıştır. Ggantija evresinin başlarında, ana tapınak inşaatı ile eş zamanlı olarak inşa edilen bu kompleks Malta'nın en eski yapılarından biridir. Günümüzde arazilerin akıl almaz bir şekilde yağmalanarak yoğun inşaat çalışmaları yürütülmesi sebebiyle çoğu tarihöncesi yerleşke veya yapının üzerinin örtülmesi ya da tahrip edilmesi söz konusudur. Dolayısıyla bu yapıların orijinal boyutları tespit edilememektedir.

TAPINAKLARIN AVRUPA VE AKDENİZ PREHİSTORYASI İLE BAĞLANTISI

Batı Avrupa'da görülmeye başlayan megalitik anıtlar, Neolitik Çağ'ın ilk aşamalarına ait olmaları bakımından tarihöncesi Malta mimarisinden daha eskidirler. Bu ilk evreler her zaman Fransa, İspanya ve Portekiz'de ortaya çıkan çeşitli şekillerdeki kabir inşaatlarıyla bağdaştırılmaktadır. M.Ö. 6000'in sonlarında başlayıp 4000'in sonlarına kadar devam eden dolmen geleneği; Batı Akdeniz'i Atlantik kıyıları ile birleştiren geçit mezar, dolmen, galeri mezar, devasa dikili taşlar veya menhirler gibi diğer pek çok geleneğin bir parçası niteliğindedir. Malta Tapınakları (M.Ö. 4000-3000) ise diğer Akdeniz kültürlerinden bağımsız olarak ve hiçbirinden etkilenmeden, yerel bazda gelişmiş gibi görünmektedir. Hatta Malta'da Tunç Çağı'nda görülen ilk dolmenler (M.Ö. 2000), tapınaklardan yüzyıllar sonra inşa edilmiştirler.

Bununla birlikte, Malta'daki Neolitik yerleşkenin kökenlerinin Sicilya ve Calabria'da yerleşik Stentinello Kültürü ile güçlü bir bağlantı içinde olduğuna dair deliller bulunmaktadır. Damga benzeri aletler kullanılarak oluşturulan geometrik desenlerle süslenen çanak çömleklerin (Ghar Dalam Üslubu); cilalı taş baltalar ve obsidiyen aletler gibi benzer Neolitik araç-gereçlerin ve Sicilya, İtalya ve çevrelerindeki adalardan elde edilen hammaddelerin kullanımı, Malta adalarının Akdeniz'deki diğer bölgelerden ziyade İtalya'da yaşayan insanlar tarafından kolonileştirildiğini göstermektedir. Malta'daki ilk yerleşke M.Ö. 6000'in ortalarında kurulmuştur. Burada, benzer kültürel değerlerin var olması, aynı hammaddelerin (örneğin obsidiyen) kullanılması ve Diana Üslubu ile üretilmiş çanak-çömleklerin çoğunlukta olmasından anladığımız kadarıyla; Malta, Sicilya ve İtalya arasındaki ilişki en az binyıl boyunca daha devam etmiştir. Ondan sonra Malta'nın İtalya ve Sicilya ile bağlantısı kaybolur ve başka hiçbir yerden ilham alınmadan inşa edilen Malta Tapınakları dönemi baskın hale gelir. Fakat Malta'daki karmaşık yapıları çanak-çömlek tipleri ve üzerindeki desenler, çok odalı kaya mezarları gibi anıt mezarlar, başlı menhirler, şişman figürinler veya insan şeklindeki heykellerde karşımıza çıkan ikonografik öğeler, enteresan bir biçimde Sardinya Adası'ndaki materyal kültürü ile benzeşmektedir.

LOKASYON

Malta takımadaları kabaca Akdeniz'in doğu ve batı taraflarının ortasında, Sicilya, İtalya ve Kuzey Afrika Kıtası'ndaki Tunus arasında bir yol ağzında yer alır. Diğer Akdeniz adaları düşünüldüğünde kısmen uzak kalan Malta, Neolitik Çağ'da tarım faaliyetleri tam olarak oturma kadar iskân edilmemiştir. Sicilya'dan 80 km, Tunus'tan ise 290 km uzakta olan adaya tarih öncesinin küçük su taşıtlarıyla ulaşılması bir hayli zor olduğundan Malta, kültürel ve ekonomik açıdan Akdeniz'deki diğer pek çok adaya kıyasla çok daha izole bir durumda kalmıştır. Takımadalardaki topraklar verimli, kullanışlı hammaddeler boldur; kalkerli-killi araziler adalardaki yoğun nüfusun beslenmesi için yeterli gelmiştir. Günümüzde, adanın tarihöncesindeki arazi durumunun rekonstrüksiyonu yapılmış; ev ve sandalların yapımında büyük rol oynayan kalaslar için oldukça önemli bir kaynak niteliği taşıyan ormanların o dönemlerdeki yoğun ağaç kesimi sebebiyle tükenme noktasına geldiği tespit edilmiştir.

KRONOLOJİ

20. yüzyılın son 30-40 yılında yapılan arkeolojik araştırmalar ve güvenilir radyokarbon tarihlleme analizleri, Malta takımadalarının tarih öncesi dönemlerinin kronolojisini ortaya çıkarmış ve tapınakların ne kadar “antik” olduğunu gözler önüne sermiştir. Tespit edilen tarihler tabi ki kesin bir takvim sunmamaktadır fakat ortada gerçek tarihlere oldukça yakın bir Karbon-14 sıralaması bulunmaktadır. Şu ana kadar adanın Paleolitik-Mezolitik döneminde kullanıldığına dair herhangi bir ize rastlanmamıştır. İlk yerleşim izleri M.Ö. yaklaşık 5000-4300 arasına ait olup Ghar Dalam tarzı çanak-çömlekler ve erken dönem tarım faaliyetleri ile karakterizedir. Daha sonra M.Ö. 4500-4000 dolaylarında, Neolitik'e özgü Gri ve Kırmızı Skorba çömlekleri evresi başlar ki Kırmızı Skorba evresinde adada giderek karmaşıklaşan bir materyal kültürü ile bağdaşık ayin dönemi başlar. Erken Tapınak dönemi M.Ö. 4100-3600 arasına denk gelmekte; Zebbug ve Mgarr evreleriyle tanımlanmaktadır. Bu dönemde çekirdek ailelerin gömüldüğü kaya mezarları ve enteresan çember yapılar ortaya çıkmıştır. Büyük ve ihtişamlı tapınakların ortaya çıkışı M.Ö. 3600-3200 arasında bir tarihe, Malta takımadalarındaki yapıların ve materyal-

lerin Sicilya ve İtalya'dakilerden tamamen farklılaştığı Ggantija Evresi'ne denk gelir. Bundan sonraki bin yıl içinde, Saflieni (M.Ö.3300-3000) ve Tarxien (M.Ö: 3000-2500) periyodlarında, tapınak inşaatları bir hayli artmış ve eski tapınaklar büyütölüp, güzelleştirilmiştir.

M.Ö. 3000'lerin ortalarında Tapınak kültürü bir anda yok olmuş, adada Güney İtalya ve Sicilya'da yaşayan Erken Tunç Çağı toplulukları ile oldukça benzer özellikler gösteren bir kültürün izleri hakim olmaya başlamıştır. Bu dönemde ölü yakma geleneğinin ortaya çıkışı, metallere aşına olunmayan bir ortamda metal işlerinin belirmesi ve aslen orta Akdeniz civarına özgü Helladic tarzı figürinler gibi yepyeni eserler ve çanak çömleklerin üretilmeye başlaması; yerel kültürde tamamen bir kırılma yaşandığının göstergesidir. Tarxien mezarlığı ve sonrasında gelen Borg-in- Nadur mezarlığı ile bu yeni Tunç Çağı kültürleri bir yandan yerel anlamda gelişmeye devam ederken bir yandan da Pantelleria, Sicilya ve Güney İtalya'da yaşamakta olan Akdenizli komşuları ile paralelliklerini korumuşlardır.

TEMEL ÖZELLİKLER

Malta tapınakları yerel kireç taşları ile inşa edilmiştir. İnşaatta kullanılan kireç taşı çeşitlerinden bir tanesi *koralina* cinsi deniz yosunlarının tortullaşması ile oluşmuş, diğeri *globegerina* isimli deniz planktonlarının tortullaşması ile oluşmuştur. Koralina kireç taşları, işlenmemiş halde; daha yumuşak olan globegerine kireç taşları ise oyularak kullanılmıştır. Devasa megalitik yapılarda büyük kaya kütleleri kullanıldığı için taşların cinsi önemlidir. Tapınaklar normalde merkezi bir koridor etrafına yarım daire şeklinde, yonca biçimli kemerlerin sıralanması ile inşa edilmiştir. Bu kemer, *trilit* adı verilen iki dikili taş üzerine yatay bir taşın yerleştirilmesi ile elde edilen, etkileyici bir giriş kapısı ve içerde genişçe bir avluya inen basamaklara açılmaktadır. Tapınak ve kemerlerin boyutları inşaat malzemelerinin yeterliliğine bağlı olarak belirlenmiş gibi görünmektedir. Durumun böyle olmasında; çatıların üzerini örtecek kaya veya kalasların uzunluğu belirleyici bir etken olmuştur.

Kubbeler tipik olarak 5 ila 8 metre çapındadır ve koridorun kenarlarına karşılıklı olarak yerleştirildiklerinde 15-20 metre eninde bir alan oluşturular. Tapınakların derinliği genellikle 20-30 metre arasındadır. Sonrasında tüm bu içyapı devasa dış duvarlarla kaplanır ve önce cephe

Resim 1: Hagar Qim Neolitik Malta Tapınağı'nda yer alan monolitik sunaklar. Taşlar üzerindeki çukurlar ve çiçekbozuğu görüntüsü yıllar içindeki erezyona bağlıdır. © Roger Wood/Corbis. İzin alınarak yayımlanmıştır

inşa edilir. Tarxien ve Hagar Qim (bkz. Resim 1) gibi en genç ve en ayrıntılı inşa edilmiş tapınakların, birbirinden ayrı koridorlar ve girişleri bulunan karmaşık zemin planları bulunmaktadır. Gganjita ve Mnajdira gibi daha eski tarihli olan tapınakların planları ise daha basit olup, avlularının sonuna bir adet, yanlara ikişer veya dörder adet yarım daire şeklinde kubbe inşa edilmiştir.

Malta Tapınaklarının tipik süsleme elemanları arasında oymalar, rölyefler, oluklu taş yüzeyler, sunaklar, boyalı alçı duvarlar ve alçı dökülmüş zeminler yer almaktadır. Geometrik motifler, insan, hayvan ve çiçek desenleri ve spirallerden oluşan bezemeler, aynı döneme ait Mısır ve Yakın Doğu sanatının muhteşemliği ile yarış halindedir. Hagar Qim ve Brochtorff yapılarında görüldüğü üzere, sunak özelliği taşıyan taşların şekilleri enteresandır. Sütun veya üçgen şeklinde kesilmiş olan sunak taşlarının kadın ve erkek cinsel organlarını andırıyor olması, bu sunakların üretkenlik sembolü olduklarını düşündürmektedir. Diğer örneklerdeki bitki, koçboynuzu, erkek hayvan sürüleri ve kuzu motifleri gibi desenlerin de sembolik anlam içeriyor olmaları olasıdır.

Resim 2. Şu anda başsız olan bu figürin Hagar Qim Tapına'ğında bulunmuştur. Neolitik Malta tapınaklarından erkek veya kadınlara ait, oturur, ayakta durur veya dizlerinin üstüne çökmüş vaziyette pek çok figürin çıkarılmıştır. Figürinlerin bir kısmı gerçeğe yakın, bir kısmı oldukça sembolik formdadır. © Araldo De Luca/Corbis. İzin alarak yayımlanmıştır.

BULGULAR

Tapınak Evresi'ndeki materyal kültürü; üretilen eserlerdeki ustalık ve eşsiz üslup sebebiyle olağanüstüdür. Hem günlük hayat hem de törenlerde kullanılmak üzere üretilen çanak çömlekler arasında kendilerine has şekillerde kaseler, kadehler ve kavanozlar yer almaktadır. Bazı tapınakların yakınlarında bulunan atık yığınları içinde bulunan kırık maşrapa ve kadehlerin çokluğundan anlaşıldığı kadarıyla tapınaklarda, muazzam bir tüketim söz konusudur. Dışardan getirtilen obsidiyen ve çakmak taşları ile yerel çört kullanılarak, bıçaklar, kazıyıcılar ve baltalar üretilmiştir. Çoğunlukla mezar hediyesi olarak ölümlere eşlik eden süslü baltaların üzerindeki boncuklar İtalya'dan getirtilen yeşil şistlerin küçük parçalara ayrılması yoluyla elde edilmektedir. Hayvan kemiklerinden spatulalar, sivri uçlu aletler, iğneler ve hatta enstrümanlar üretilmiştir. Boncuk ve kolye ucu gibi süs eşyalarının yapımında da deniz kabukları ile birlikte kemik kullanılmıştır. Eserler arasında en entresan olanları kil ve taş kullanılarak üretilmiş penis şekilli heykelcikler ve fi-

gürinlerdir. Bunların arasında meşhur “şişman kadın” figürinleri, ayakta duran, etekli rahip figürinleri ve kimisi gerçeğe yakın, kimisi oldukça sembolik olarak şekillendirilmiş insan figürinleri yer almaktadır (bkz. Resim 2). *Hypogea* adı verilen yer altı oda mezarlarında, bir sedir üzerinde uzanan veya ayakta duran insan ve balık figürinleri bulunmuştur. Hagar Qim Tapınağı'nın ise dış duvarlarından birinde çok büyük, bir çift, figürin bulunmaktadır. Brochtorff Çemberi'nde, üçü oyma yöntemiyle oluşturulmuş, bir tanesi de 6 çizginin üst üste getirilmesiyle oluşturulmuş desenler bulunmaktadır. Bu desenlerin yeni bir kült simgesi oldukları düşünülmektedir. Bu figürinlerin ve kült sembollerinin bulundukları yerler, mabetlere, sunaklara, kapı eşiklerine çok yakın olduğu için büyük bir önem teşkil etme olasılıkları yüksektir.

ANALİZ VE YORUMLAR

19. yüzyılın sonlarında keşfedildiklerinden beri tapınaklar, pek çok araştırmaya konu olmuş; arkeoloji biliminin yıllar içinde gelişmesi ile birlikte de elde edilen verilerin yorumlanmasında değişiklikler smz konusu olmuştur. Tapınaklar üzerinde ilk kayda değer araştırma, 20. Yüzyılın başlarında Themistocles Zammit tarafından başlatılmış; kendisi ilk önce Half Saflieni Hypogeum'da ardından Tarxien Tapınağı'nda kazılar yürütmüştür. İlk önce, tüm tapınak kazılarında karşılaşıldığı üzere, alanda biriken tortul tabakasının temizlenmesi gerçekleştirilmiş; ardından Zammit, bulduğu materyallerin dikkatli bir kaydını tutarak, elindeki verileri arkeoloji dünyası ile paylaşmıştır. Daha sonra, 1950'lerde John Evans, 1960'lar da da David Trump tarafından yürütülen çalışmalar, yeni verilere ulaşılmasını, kazı alanındaki kültür tabakalarının belirlenmesini ve tarihlendirilmesini, ayrıca Malta'nın prehistorik dönemlerinin karşılaştırmalı analizlerinin yapılmasını sağlamıştır. Bilinen 30 adet tapınak arasında, şekil ve boyutlarının anlaşılmasına yetecek kadar bozulmadan kalmış yaklaşık 20 kadar tapınak kompleksi bulunmaktadır. Her bir tapınakta, yarımküre şeklindeki kubbelerden ve ek binalardan oluşmak üzere 2 ila 5 arasında yapı birimi bulunmaktadır. Çoğu kazı alanındaki verilerin yorumlanması oldukça güç olup, sistematik olarak kazıları yapılan alanların sayısı azdır. Potansiyel araştırma konularından bir tanesi de tapınakların hanigi yöne doğru baktıklarıdır. Tapınakların giriş kapısından dışarıya doğru bakıldığında yöneldikleri

yönler güney, güneydoğu ve güneybatıdır. Tam tersini düşünürsek (Hristiyan kiliselerinde olduğu gibi), giriş kapısından içeriye bakıldığında sunak bölümünün kuzeye baktığı görülmektedir.

Tapınaklardaki tekrarlayan yapısal özellikler ve iç kısımlarındaki sınırlı çekilmiş bölmeler, bu yapıların mesken olarak değil de törensel faaliyetler yürütmek amaçlı kullanıldıklarını çağrıştırmaktadır. Kapı çerçevelerindeki kilit delikleri, girişlerden içerideki alana doğru geçişteki görüş hattının engellenmesi, dışarıdaki geniş tören avluları ve görüldüğü kadarıyla oldukça egzotik, az bulunur, sanatsal nesneler ve dekorasyon; tapınakların ayinler veya kültürlerle bağlantılı bir kullanıma maruz kaldığına işaret etmektedir. Bu güne kadar, figürünlerde gördüğümüz “rahip” benzeri kimselerin üstlendikleri rol üzerine de pek çok çalışma yapılmış; tapınaklara erişimin ve içeride yürütülen aktivitelerin bu kimseler tarafından kontrol edilip edilmediği anlaşılmaya çalışılmıştır. Tarxien'deki kemik yığınları veya Gganjita'daki çok sayıda çanak-çömlek ve kemik kalıntısından oluşan atık yığınları, tapınaklar içinde büyük ölçekli yeme –içme ve kurban kesme eylemlerinin gerçekleştiğini göstermektedir. Bu arada, Malta tapınaklarında yaşayan nüfusların sayısı da tartışmalara konu olmuştur. 314 kilometrekarelik kayalıklar üzerinde çok fazla kişi yaşayamayacağından, her bir tapınağın yaklaşık 5 bin ila 10 bin arasında kişi barındırabileceği tahmin edilmektedir. 20 adet tapınak kompleksinin her birinin üç yüz veya beş yüzer yerel topluluğa hizmet ettiği ve her birinin ayrı bir fonksiyon ve anlam taşıyor olması olasıdır.

Tapınaklardan yalnızca ikisi yer altı mezarlığına sahiptir: Tarxien Tapınağı'ndaki Hal Saflieni Yer Altı Oda Mezarlığı ve Gganjita'daki Brochtorff Çemberi. Hal Aflieni'de ilk olarak 1910 yılında yapılan çalışmalardan yola çıkılarak yapılan kaba tahmine göre kayıtlara geçen mezar odalarından birinde yaklaşık 7000 insan gömülmüştür. Çoğu tahrip olmuş ve henüz kazıları tamamlanamamış Brochtorff Çemberinden ise 200.000'den fazla insan kemiği çıkarılmış olup, bu kemiklerin en az 800 kişiye ait olduğu tahmin edilmektedir. Fakat Colin Renfrew'in işaret ettiğine göre, yer altı oda mezarlarının uzun yıllar boyunca kullanılmış olması gerçeği ile gömülen kişi sayısı karşılaştırıldığında ve mezarlığa her yıl eklenen kişi sayısının birkaç taneyi geçmediği dikkate alındığında; tapınakların toplamda çok az bir nüfus tarafından kullanıldığı ortaya çıkmaktadır.

BENZER KAZI ALANLARI

Arkeolojik anlamda benzersiz bir grup niteliğinde olan Malta tapınaklarının direk olarak karşılaştırılabileceği arkeolojik eser veya kalıntı bulunmamaktadır. Tapınakların karşılaştırılabileceği en yakın örnekler Sicilya ve Sardinya'da, tapınaklarla aynı zamanlarda inşa edilmiş olan kaya mezarlarıdır. Özellikle, Sardinya Adası'nda yerleşik Ozieri Kültürü, yer altına kurdukları, çok sayıda mezar odası ve geçitten oluşan, duvarlarında kırmızı aşıboyası ile boyanmış boğa boynuzu figürleri yer alan mezarlıklarla karakterizedir. Geç Neolitik'e özgü Bonu Inghinu ve Ozieri topluluklarının sabuntaşından yapılmış küçük, şişman ve detaylıca işlenmiş figürinleri Malta sanatı ile büyük benzerlik içindedir. Güneydoğu Sicilya'daki Calaforno Bölgesi'nde de Malta tapınakları ile karşılaştırılabilir nitelikte geniş bir mezarlık kompleksi bulunmaktadır.

KAZILAR SONUCUNDA KAYDEDİLEN İLERLEMELER

Gozo Adası'ndaki Xaghra Bölgesi'nde yer alan Brochtordd Çemberi'nde yürütülen çalışmalar sonucunda; Malta Adaları'nda yaşayan ilk insanların yaşam biçimleri, sağlık durumları, ölüm sebepleri ve defin uygulamaları konusunda o güne kadar bilinmeyen pek çok gerçek açığa çıkmıştır. Uzun yıllar boyunca iskân edildiği bilinen kazı alanındaki iskeletlerin dişleri ve özellikle çocuk ve bebeklere ait kemik kalıntıları üzerine yapılan analizler vasıtasıyla; kemiklerdeki mineral ve vitamin eksikliğinin giderek arttığı dolayısıyla da nüfusun giderek daha az beslendiği ortaya çıkmıştır. Bu durum Tapınak evresinin sonlarına doğru nüfusun giderek artmasının sonucuna bağlı olarak ekonomik bir kriz dönemine girildiğinin ve nihayetinde de Tapınak Kültürü'nün çöküşünün belirtisi olabilir.

Malta tapınaklarındaki yaşam hakkındaki tartışmalara konu olan diğer unsurlar ise; besin zincirinde balıklara yer verilmemiş olması, tapınak inşaatlarında harcanan akıl almaz iş gücü, inşaat faaliyetlerini kontrol eden olası politik yapı, üretim, vergiler ve kazanç paylaşımı, eskiden beri süregelen ve olan “istilacılar”, kıtlık ve salgın hastalıklar şeklinde sıralanabilir. Tapınak Kültürü konusunda bundan sonra kaydedilecek olan ilerlemelerin kaderi gelecekte yürütülecek alan çalışmaları ile genetik, ekonomik ve çevresel değişikliklere bağlıdır. Arkeolojik Varlıkları

Koruma yasasının çıkarılması ve Ggantija, Tarxien–Hal Saflieni, Mnajdra, ve Hagar Qim kazı alanlarının UNESCO tarafından Dünya Miras Alanı olarak ilan edilmesi sonucunda sit alanlarının geleceğinin korunmaya alınması bakımından çok önemli girişimler olmuştur.

Ayrıca bkz. Megalitik Dünyası (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Evans, John Davies. *The Prehistoric Antiquities of the Maltese Islands: A Survey*. London: Athlone Press, 1971.

Malone, C., S. Stoddart, A. Bonnano, T. Gouder ve D. Trump. "Mortuary Ritual of Fourth Millennium B.C. Malta: The Zebbug Tomb from the Brochtorff Circle (Gozo)." *Proceedings of the Prehistoric Society* 61 (1995): 303–346.

Stoddart, S., A. Bonanno, T. Gouder, C. Malone ve D. Trump. "Cult in an Island Society: Prehistoric Malta in the Tarxien Period." *Cambridge Archaeological Journal* 3, no. 1 (1993): 3–19.

Trump, David H. *Malta: Prehistory and Temples*. Valletta, Malta: Midsea Books, 2002.

———. *Malta: An Archaeological Guide*. 3d ed. Valletta, Malta: Progress Press, 2000.

İBERYA'DA GEÇ NEOLİTİK VE BAKIR ÇAĞLARI

KATINA T. LILLIOS

Avrupalı tarihöncesi uzmanları, Balear Adaları da dahil olmak üzere , İberya'da yaşanan Geç Neolitik ve Bakır çağları boyunca görülen megalitik yapılar, savunma hatlı yerleşkeler ve dekoratif figürinlerin önemleri üzerine 19. yüzyılın sonlarından beri kafa yormaktadırlar. Fransız tarihöncesi uzmanı Émile Cartailhac veya Belçikalı maden mühendisi Louis Siret gibi konu ile ilk olarak ilgilenen pek çok uzman İberya'daki kültürlerin gelişimini uzaklardaki doğu Akdeniz uygarlıklarının, örneğin Mikenlerin, Minoanların, Fenikelilerin veya Mısırlıların bölgeyi istila etmeleri ile bağdaştırmışlardır. Ancak, 1960'larda geliştirilen radyo karbon ve termik ısıldama teknolojilerinin devreye girmesi ile birlikte bu gelenekçi düşüncenin doğru olmadığı; Geç Neolitik ve Bakır Çağ'ında yaşayan İberya kültürlerinin, etkilendikleri düşünülen kültürlerden çok daha önce veya hemen hemen çok az bir farkla ortaya çıktıkları anlaşılmıştır. Üstüne üstlük, İberya kültürlerine ait materyallerin Doğu Akdeniz kültürleri tarafından keşfedildiğine dair herhangi bir arkeolojik delil de bulunmamaktadır. Bu sebeple, arkeologlar Geç Neolitik ve Bakır çağlarında İberya'da yaşanan kültürel dönüşümü, yerel olarak değişen sosyo-politik, ekonomik ve ekolojik etmenlere bağlamayı uygun görmüşlerdir. İberya anakarasındaki grupların, kendi aralarında ve Balear Adası'ndakilerle veya Kuzey Afrika ve Batı Akdeniz'de yaşayan

gruplarla kurdukları bir iletişim ve değiş-tokuş ağı bulunduğu oldukça açıktır. Arkeologlar, bu etkileşimlerin yapısını ve tarihöncesi İber topluluklarının gelişim süreçlerindeki rolünü çözümlemeye çalışmaktadır.

KRONOLOJİ

İber Yarımadası'nda Geç Neolitik ve Bakır çağları evresi M.Ö. 4500'den M.Ö. 2200'e kadar sürmüştür. Zaman zaman Güneydoğu İspanya'ya özgü Almeria Kültürü veya Güney Portekiz'e özgü Alenjeto Kültürü ile anılan Geç Neolitik, M.Ö. 4500 ile M.Ö. 3250 arasına denk gelmekte olup ilk megalitik kabirlerin ve tepebaşı yerleşkelerinin inşaatıyla karakterizedir. Vila Nova de Sao Pedro[VNSP] Kültürü, Los Milares [LM] Kültürü ve Bronze I Kültürü ile anılan, aynı zamanda Kalolitik veya Eneolitik olarak isimlendirilen Bakır Çağı ise M.Ö. 3250'den M.Ö. 2200'e kadar sürmüş olup, bakır metalürjisinin gelişmesi, savunma hatlı yerleşkelerin inşası ve Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) gibi yeni seramik çeşitlerinin ortaya çıkması ile karakterizedir. Portekiz'de Tagus Halici civarında ve Güneydoğu İspanya'da Bakır Çağı'nı; Erken Bakır veya Ön-Beaker Evresi (M.Ö. 3250-2600) ile Geç Bakır veya Bekaer Evresi (M.Ö. 2600-2200) olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Geç Neolitik ve Bakır çağları arasındaki geçiş konusundaki en kesin kronometrik veriler Protekiz'de Zambujal, Penedo de Lexim, Castelo de Santa Justa ve Leceia isimli kazı alanlarından; İspanya'da ise Cerro de la Virgen, Montefrio, Horno de Segura, Carigüela, Terrera Ventura ve Moncin isimli kazı alanlarından toplanmıştır. İberya anakarasındaki Geç Neolitik-Bakır çağları evresini Balear Adaları'ndaki Ön-Talayotik Evresi (M.Ö. 300-1300) ile eşleştirmek mümkündür. Bu dönemde etrafı çevrili açık hava yerleşkeleri kurulmuş ve *navetas* veya *navetiformes* olarak bilinen, gemi biçimindeki megalitik anıtlar inşa edilmiş; Beaker çanak-çömlekleri ortaya çıkmış ve insanlar bakır metalini işlemeyi öğrenmişlerdir. Döneme ait en bilindik kazı alanları her ikisi de Mayorka'da yer alan Son Ferrandéll-Oleza ve Son Matge kazı alanlarıdır. Bakır Çağı'nın sonunda çoğu yerleşke terk edilmiş, defin uygulamaları sona ermiştir. Bu kesintinin sebepleri tam olarak bilinmemekle birlikte, çevresel veya iklimsel değişiklikler, toplumsal çatışmalar veya siyasi düzenin yeniden şekillenmesine bağlı olabileceği düşünülmektedir.

İberya'daki Geç Neolitik/Bakır Çağı Yerleşim Bölgeleri

Bugüne kadar İberya megalitleri hakkında pek çok şey yazılıp çizilmiştir. Gelenekçi tarih öncesi uzmanları, ister büyük ve dataylı olanlardan daha basit ve küçük olanlarına doğru, ister küçükten büyüğe doğru olsun, megalitlerin devamlıklık gösterilen bir sıralamaya göre inşa edildiklerine inanmışlardır. Fakat mutlak-tarihlendirme analizlerine göre İberya megalitlerinin geleneksel olarak idrak edilenden çok daha karmaşık bir sıralama ile inşa edilmiş olabilecekleri ortaya çıkmıştır. Örneğin basit yapıli bazı megalit sanduka mezarların, çok daha karmaşık yapıli geçit mezarlarla eş zamanlı olarak inşa edildikleri tespit edilmiştir.

ÇEVRESEL KOŞULLAR

İberya'daki iklimin, topografyanın, jeolojik koşulların ve bitki örtüsünün karmaşık bir mozaik oluşturması; İberya halklarının evrimsel süreçleri, ekonomileri ve etkileşimleri üzerinde önemli bir rol oynamıştır. Bu değişik ekosistemlerin varlığı, Geç Neolitik ve Bakır çağları boyunca, çeşit çeşit -ama bir şekilde bağlantılı- kültür bölgelerinin oluşmasına ön ayak olmuştur. Bahsi geçen bölgeler arasında; Kuzeybatı İberya, Portekiz'in Beira Alta ve Beira Baxia illeri, Güneydoğu İspanya'daki Valensiya Özerk Bölgesi, İspanyol Mesetası ve Balear Takım Adaları (özel-

likle de Minorka ve Mayorka) yer almaktadır.

Balear Adaları da dahil olmak üzere İberya, Atlantik'in kuzey ve batısını kapsayan kuşak ile Akdeniz'in doğu ve güneyini kapsayan kuşak olmak üzere iki farklı ekolojik kuşağa sahiptir. Atlantik tarafı bol yağışlı (yağış miktarı yılda 1.200 mililitre'den fazladır) ve nispeten daha soğuk bir iklime sahipken, Akdeniz tarafı daha sıcak ve az yağışlıdır (yıllık 800 mililitreden az). İberya'da bulunan dağ sıraları cilalı taş aletler, boncuk vs. gibi süs eşyaları veya metal eşya üretimi için gerekli jeolojik ve mineral kaynaklarını sağlamalarının yanı sıra, insan grupları arasında kısmi bir bariyer de oluşturmuşlardır. Kıyı kesimleri, haliçler ve nehir kıyıları tarihöncesi İberya halkları için oldukça cazip yerleşim alanları olmuş; ayrıca taşımacılık ve iletişim ağlarının çok önemli bir parçası olarak görev yapmışlardır.

Geç Neolitik ve Bakır çağları boyunca İberya'da baskın olan bitki örtüsü; nemli alanlarda, yaprak döken ağaçlardan, kurak alanlarda ise yıl boyu yeşil kalan ve yaprak dökmeyen ağaçlardan oluşmaktadır. Polen analizlerinden anlaşıldığı kadarıyla hem iklimin daha kurak hale gelmesi hem de insan kaynaklı çevre tahribatı sonucunda, ağaçlarda yaşayan türlerin Bakır Çağı boyunca sayıca azalmaları söz konusu olmuştur. M.Ö. 3000 civarında Balera Adaları'nda da benzer bir iklim değişimi yaşanmış, kuraklaşan topraklarda zeytin ağaçları belirmeye başlamıştır. Bu dönemde ayrıca, yine artan kuraklık ve insan eliyle çevre tahribatı sebebiyle, yöreye özgü bir keçi türü olan *Myotragus balearicus*'ların soyu tükenmiştir.

YERLEŞKELER VE MEZARLIKLARLA BAĞLANTILARI

İber Yarımadası'nın kıyı kesimleri boyunca (Meseta yaylası da dahil olmak üzere), iç kesimlere kurulmuş olan pek çok Geç Neolitik ve Bakır Çağı yerleşkesi bulunmaktadır. Geç Neolitik döneminde, mağaralar, kaya barınakları ve özellikle nehirlerin kesiştikleri noktalardaki tepebaşlarına kurdukları açık-hava yerleşkelerine yerleşen insan grupları, Bakır Çağı'nda, yerleşkelerinin etrafını surlarla çevirmeye ve sur duvarlarının iç kesimlerine yuvarlak/yarı yuvarlak kuleler veya kale burçları inşa etmeye başlamışlardır. Bu dönemde ayrıca, hem anakarada hem de Balear Adaları'nda, yerleşkelerin daha kurak ve marjinal alanlara kurulmaya başlamıştır. Bu tarz marjinal arazilerdeki tarlaların sulanması için

bir takım sulama sistemlerinin geliştirilmiş olması gerekir. Bu durumun aynısı batı Avrupa ve Güney Fransa'da da görülmektedir.

Bakır Çağı boyunca İberya'da kurulmuş olan yerleşkelerin boyutları genellikle 1 hektar olup, kimi zaman 10-15 kişiye kimi zaman 1000'den fazla bireye mesken olmuşlardır. Öte yandan, İspanya'daki Los Millares (5 hektar) gibi çok daha geniş yerleşkeler hatta Portekiz'deki Perdigoes (16 hektar) ve Ferreira do Alentejo (50 hektar) yerleşkeleri ile yine İspanya'daki La Pijotilla (80 hektar) ve Marroquies Bajos (113 hektar) yerleşkeleri gibi akıl almaz boyutlara ulaşan yerleşkeler de bulunmaktadır. Los Millares gibi büyük yerleşkelerin "şehir" statüsü kazanıp kazanmadıkları tartışma konusudur. Yerleşkelerin bazılarının iç kesimlerinde çanak-çömlek üretimi ve bakır işçiliği gibi faaliyetler yürütülmektedir. Yerleşkelerde, zaman zaman surların dışına da inşa edilmiş olan çember planlı evler bulunmaktadır (*cabana*). Bakır Çağı yerleşkelerinin diğer bir özelliği çok sayıda saklama çukuru barındırıyor olmalarıdır. Örneğin, El Garcel (İspanya) kazı alanında 300'den fazla saklama çukuru ortaya çıkmıştır. Ancak, İspanya'daki Almizaraque ve Ciaveja yerleşkelerinde görüldüğü üzere, çok katmanlı kazı alanlarında bulunan saklama çukurlarının katmanlar arasındaki varlıkları bir süre sonra kaybolmaktadır. Bu durumun, çukurların yerini saklama çanak-çömleklere almasıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Batı ve Kuzey İberya'daki mezarlıklar yerleşkelerden uzak bölgelere inşa edilmekteyken, Güney İberya'da, özellikle de Güney İspanya tarafı ve Guadiana Nehri boyunca kurulan yerleşkelerdeki mezarlar yerleşkelere çok yakın bölgelere hatta bazen yerleşkelerin içine inşa edilmişlerdir. Mezarlık/Yerleşke komplekslerinin bulunduğu kazı alanları; İspanya'da Los Millares, Valencina de la Concepción ve La Pijotilla, Portekiz'de ise Perdigoes kazı alanlarıdır. Alman çift Vera Leisner ve Georg Leisner tarafından megalitler üzerine yürütülen önemli bir çalışma sonucunda Geç Neolitik ve Bakır çağlarında kurulan mezarlıkların içerikleri ve lokasyonları üzerine pek çok bilgi edinilmiştir. İnsanların tipik olarak toplu şekilde gömüldükleri bu dönemde, megalitik yapılara ek olarak mağaralar, kaya barmakları ve taş oda mezarlarının kullanıldığı da olmuştur.

MATERYAL KÜLTÜRÜ VE SANAT

İberya'da Geç Neolitik ve Bakır Çağlarına özgü pek çok eser bulun-

maktadır ancak, adanın büyüklüğü ve orada gelişen kültürlerin çeşitliliği sebebiyle bu eserlerin İberya'nın her yerinde aynı şekilde görülmesi söz konusu değildir. Dahası, bazı eserlere yalnızca yerleşke içlerinde rastlanmaktayken bazılarında da yalnızca mezarlarda rastlanabilmektedir. Geç Neolitik'e ait tipik eserler arasında özellikle Portekiz'deki Estremadura ilinde rastlanan, oluk işlemeli, *copos* olarak bilinen seramik maşrapalar da yer almaktadır. Güney İspanya'da ise Geç Neolitik, *almagra* adı verilen, üzerleri ince bir demir oksit tabakasıyla kaplanmış seramiklerle karakterizedir, fakat günümüzde yapılan çalışmalar sonucunda *almagra* tipi seramiklerin sonradan Bakır Çağı döneminde de kullanılmış olduğu tespit edilmiştir.

Bakır Çağı katmanlarında ortaya çıkan eserler arasında *Symbolkeramik* adı verilen, üzerlerine oküler motiflerin kazındığı seramikler; peynir süzgeçleri; akasya yaprakları ile süslenmiş seramikler (*folha de acácia*) ve ağız kısmı badem şeklindeki seramikler (*bordos almendrados*) yer almaktadır. Son iki seramik tipi özellikle Portekiz'de yaygındır. Geç Bakır Çağı eserleri; Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün ilk evresine ait Komple Bezemeli Çanak-Çömlekler ve Maritime Tipi Çanak-Çömlekler ile Ciempozuelos (orta ve güneydoğu İspanya), Salamó (Katalanya) ve Palmela (Portekiz'in Estremadura kıyıları) tipi çanak çölekler olarak sıralanabilir. İberya'daki Bakır Çağı'na özgü diğer eserler; bakırdan yapılmış çuvaldızlar, balık oltaları ve baltalardır. Bu evre Bakır Çağı olarak anılıyor olmasına rağmen, kazı alanlarında bulunan metal eşya sayısı oldukça azdır. İberya'da bulunan Geç Neolitik ve Bakır Çağı tarihli diğer nesneler; amfibolit, bazalt ve dolerit taşları kullanılarak üretilmiş olan aletler, çakmak taşı bıçaklar, ok uçları ve hançerlerdir. Ayrıca güneybatı İberya'daki mezarlarda sıklıkla rastlanan oymalı arduaz tabletler de bu dönemin tipik materyalleri arasındadır.

Geç Neolitik ve Bakır çağları boyunca; taşınabilir nesneler üzerindeki sanatsal öğeler, anıt mimarisi ve kaya sanatı doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde, *Symbolkeramik*ler de dahil olmak üzere pek çok eserin (arduaz tabletlerin, *baculi* adı verilen kıvrımlı çoban değneği biçimindeki asaların ve kil, kemik veya kireç taşından yapılmış silindirik heykellerin) üzerleri geometrik desenler, insan, hayvan ve tanrı motifleri, silahlar ve güneş motifleri gibi motiflerle süslenir olmuştur. Aynı desenler menhir ve insan biçimli dikili taşların da dahil olduğu megalitik yapıların, mağara duvarlarının ve açık alanlardaki kayaların da yüzeyi-

ni süslemiştir. Megalitik yapıların görüldüğü her yerde, tekrar eden motiflerin de görölüyor olması bazı akademisyenlerin “megalitik bir düstur” olduğunu iddia etmelerine ön ayak olmuştur. Ayrıca İberya megalitlerinin batı Avrupa ve İrlanda'da görölen megalitlerle büyük bir benzerlik içinde oluşu, bu bölgelerde yaşayan toplumların iletişim halinde oldukları veya ticaret yamakta oldukları kanısını doğurmuştur.

EKONOMİ

Hayvancılık ve tarım uygulamalarının Geç Neolitik evresinde başladığı doğrudur fakat İberya'da tam olarak yerleşik çiftçilik yaşamının yerleşmesi ancak Bakır Çağı'nda mümkün olmuştur. Arpa ve buğday yetiştirmekte olan çiftçiler, tarım ekonomilerini bir yandan koyun, keçi, sığır ve domuz yetiştirip bir yandan da yaban domuzu ve geyik avlayıp, yabani bitki ve palamut toplayarak desteklemiş. Atlantik ve Akdeniz kıyılarında yaşayanlar ise balık avlayıp, deniz kabukları toplayarak desteklemişlerdir. Richard Harrison'a göre; Avrupa'nın diğer bütün bölgelerinde olduğu gibi, İberya da Bakır Çağı'nda, İkincil Ürünler Devrimi'ne geçiş yapmıştır. Arkeolojik, botanik ve faunal delillerin gösterdiğine göre, bu dönemde, tarım faaliyetleri yoğunlaşmış, sürü hayvanları ikincil ürünlerinden (süt ürünleri, tarla sürme ve taşımacılık) faydalanılmak üzere yetiştirilmeye başlamış, insanların hayatına; bağcılık ve ormancılık gibi yeni zirai sektörler girmiştir. Bu dönemde aynı zamanda sulama faaliyetlerinin hayata geçip geçmediği konusunda bir tartışma süregelmektedir. Bazı akademisyenler İspanya'daki keten yetiştirilen bölgeler vb. sulama ihtiyacı olan yerlerde, su kaynaklarının kontrol altına alınıp, suyun yönlendirilmesinin sağlandığı yapıların varlığına dair “arkeolojik kanıtlar” bulunduğunu iddia etmektedir. Bu iddianın doğruluğunu sorgulamak adına arkeolojik tohum kalıntılarının karbon-izotopu analizlerine başvuran diğer akademisyenler ise Bakır Çağı boyunca İberya'da sulama yapıldığına dair hiçbir delil bulunmadığı ileri sürmektedir.

Geç Neolitik'ten Bakır Çağı'na doğru, insanların el sanatlarında gidecek ustalastığı; çift yüzlü olarak yongalanmış çakmak taşı aletlerden, oymalı arduaz tabletlerden, sürtmetaş aletlerden, bakır eşyalardan ve bezemeli seramik eserlerden anlaşılmaktadır. Bu gelişimin yapısı ve sosyal-siyasi ilişkiler üzerinde yarattığı etkiler mercek altına alınmıştır. Örneğin, Bakır Çağı'nda İberya'da üretilen bakır objelerin üretimlerin-

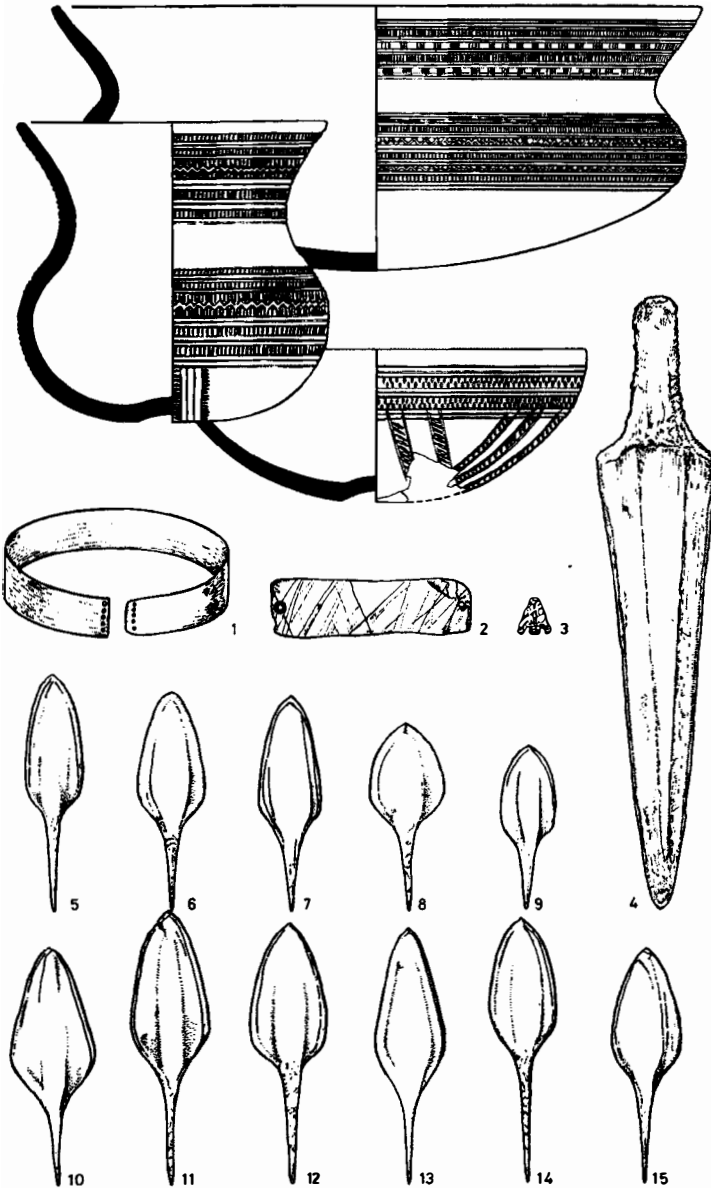
de kullanılan teknolojilerin küçük ölçekli ve verimsiz yapısı, bakır işçiliğinin yarı-zamanlı olarak, dağınık bir biçimde ve akrabalık temelinde yürütüldüğünün göstergesidir. Bakır metalürjisine dair kanıtlar Zambujal (Portekiz), Los Millares (İspanya) ve Son Matge (Mayorka) kazı alanlarında da bulunmuştur. Benzer şekilde, Staso Forenbaher'in Portekiz'deki Bakır Çağı sitlerinde yürüttüğü çalışmalar sonucunda, çift yüzü yongalı taş aletlerin de görece az sayıda kişi tarafından üretilebildiği; dolayısıyla da genel ekonomi üzerinde çok büyük bir etkilerinin olmayacağı ortaya çıkmıştır. Taş üretiminde uzmanlaşmış yerleşkelere dair kalıntıların yer aldığı diğer yerler; İspanya'da Los Cercados, Las Canteras, Almizaraque ve Los Millares, Portekiz'de ise Casas de Baixo'dur.

Bu dönemde ayrıca, işlenmiş ve ham haldeki taş malzemelerin (çakmak taşı, granit, amfibolit, dolerit ve arduaz), seramiklerin ve bakır eşyaların ticareti söz konusu olmuştur. Bazı İberya kazı alanlarında Afrika'dan getirilen deve kuşu yumurtaları ve fil dişlerine; Kuzey Afrika'daki bazı kazı alanlarında ise Beaker seramiklerine rastlanmıştır. Dolayısıyla, İberyalı ve Kuzey Afrika'lı gruplar arasında belli bir ticari ilişki bulunduğu aşikardır. İspanya'daki La Pijolita kazı alanında görüldüğü üzere, belli başlı kazı alanlarında çok fazla sayıda eser ve malzeme bulunduğu için, buraların ticaret merkezleri olarak görev yaptığı düşünülmektedir.

SOSYOPOLİTİK ORGANİZASYON

Geç Neolitik ve Bakır çağları İberya'da, sosyal eşitsizliğin ve toplum içindeki ayrışmaların ilk kez belirdiği bir evre olmuştur. Bu ayrışmanın kesin niteliği tam olarak bilinmemektedir. Örneğin, bireylerin babadan oğula geçen bir sosyal statüye sahip olup olmadıkları ya da bazı İberya gruplarının devlet örgütlenmesi içine girip girmedikleri hâlâ tartışılmaktadır. Arkeologların çatıştığı bir diğer konu da "arkeolojik deliller vasıtasıyla varolduğu bilinen sosyal karmaşıklığı etkileyen faktörlerin neler olduğu"dur. Bu noktada bazı arkeologlar "İberya'daki kurak alanların sulanma faaliyetlerinin yönetimi" üzerine yoğunlaşırken, diğerleri "nüfus baskısı ya da değerli materyaller ve sembolik nesnelerin ticareti" ile ilgili etmenlere vurgu yapmaktadır.

Mezarların çeşitleri, büyüklükleri, arazi üzerindeki görünebilirlikleri, içlerine gömülen insan sayıları ve bu insanlarla birlikte gömülen mezar

Resim 1: İspanya , Fuente Olmedo'da bulunan mezar hediyeleri. Beaker çömlekleri, altın bir taç, taş bileklik, çakmaktaşı ok ucu ve tunç Palemla uçları. Richard Harrison'un The Beaker Folk isimli yayından alınmıştır: Thames and Hudson Ltd. Londra. İzin alınarak yayımlanmıştır.

hediyelerinin nitelikleri; İberya'da yaşamış olan Geç Neolitik/Bakır Çağı topluluklarının, bireyleri sosyal açıdan rütbelere ayırdığına delil oluşturmaktadır. Mesela, Portekiz'deki 6 metre uzunluğundaki dikili taşlarıyla akıl almaz bir boyut sergileyen Anta Grande do Zambujeiro Anıt Mezarı'na gömülen bireylerin, daha küçük mezarlara gömülen bireylere göre daha yüksek rütbeli kişiler olması gerektiği ortadadır. Aynı şekilde, tek başına gömülen bireylerle, toplu halde gömülen bireyler arasında da belli bir rütbe farkı olması gerekir. İspanya'daki Los Millares yerleşke ve mezarlığında, en fazla mezar hediyesi içeren mezarların yerleşkeye en yakın kısımlara kurulduğu görülmektedir.

Bu dönemde; mezarların mimari yapılarına ek olarak, içlerine bırakılan mezar hediyelerinin nitelikleri de bölgeden bölgeye değişmektedir. İber Yarımadası'nın en zengin ve çeşitli tümülüsleri Güney İspanya'nın kurak arazileri ile Orta ve Güney Portekiz'in Akdeniz kuşağında yer almaktadır (bkz. Resim 1). Tek düze ve daha az zengin mezarlar ise daha çok Galiçya, İspanya ve Kuzey Portekiz gibi, Atlantik kuşağı bölgesinde yaygındır. Çoğu uzmana göre; kurak bölgelerdeki tarımsal faaliyetler belirli riskler taşımakta, bölgeye bir şekilde su ulaştırılması gerekmektedir. Bu alanlardaki sulama mekanizmalarının kontrolünü elinde geçiren kimseler, dolaylı olarak tarımsal faaliyetleri de kontrol altına almışlar, nihayetinde de politik, ekonomik ve ideolojik bir güç kazanarak elit sınıf haline gelmişlerdir.

İberya'daki Geç Neolitik/Bakır Çağı tarihli mezarların yüzyıllar boyunca kullanılmış olması söz konusudur. Portekiz'deki Fariosa 1 Anıt Mezarı'nda görüldüğü üzere, bazen, eski mezar odalarına yeni eklemelerin yapıldığı ve yüksek olasılıkla buralara aynı veya yakın ilişkili sosyal gruplara mensup bireylerin gömüldüğü tespit edilmiştir. Bu davranış biçiminden anladığımız kadarıyla bu dönemde insanlar kolektif kimliklere ve atalar ile bağlantılara önem vermektedir. Belki de mezarların bu şekilde genişletilerek yeniden kullanılmasının ardında, toprak ve hammadde kaynakları üzerinde hak iddia edebilmek adına aile ve soy bağlarının meşrulaştırılması ihtiyacı yatmaktadır.

Bakır Çağı İberya'sında şiddetli çatışmaların yaşandığına dair pek çok arkeolojik kanıt bulunmuştur. Los Millares ve Zambujal örneklerinde gördüğümüz gibi (bkz. Resim 2) yerleşkelerin etrafına inşa edilen çok-sıralı duvarlar ve kale burçlarından anlaşıldığı kadarıyla bölgeye yüksek bir siyasi tansiyon hâkimdir ve insanlar kendilerini koruma ve savun-

Resim 2. Portekiz, Rio Sizandro Nehri kenarında kurulu Zambujal Tepebaşı Yerleşkesi'nden bir kare. Fotoğrafçı: Hermanfrid Schubart. Deutsches Arkeoloji Enstitüsü, Madrid. İzin üzerine kopyalanmıştır.

ma ihtiyacı hissetmişlerdir. Mağara duvarlarına resmedilmiş silahlı bireyler ve buluntular arasındaki bakır hançerler vb. silahlar, ortama hâkim olan bir militarizme işaret eder. İspanya'da yer alan Atalayuela, Hipogeo de Longar ve San Juan ante Portam Latinam kazı alanlarının hep-

sinde sert çatışma ortamına dair kesin deliller ortaya çıkmıştır. Higeo de Longar'daki çeşitli yaş ve cinsiyette 112 kadar insanın, çok az eşya ile birlikte gömülü olduğu mezarda, 4 iskeletin bedenine saplanmış ok uçları bulunmuştur. 289 kişinin gömüldüğü tespit edilen San Juan ante Portam Latinam'da ise 9 iskelet, bedenlerinde ok uçları taşımaktadır. İspanya'daki Valencina de la Concepción kazı alanında da çöplük olarak kullanılan çukurlara atılmış çok sayıda insan iskeleti bulunmuştur.

İDEOLOJİ VE TÖRENSEL FAALİYETLER

Geç Neolitik/Bakır çağları boyunca İberya'da benimsenen ideolojiler ve yürütülen törensel aktivitelerin en belirgin izleri mezarlarda bulunmaktadır. Bu periyod boyunca insanlar, megalitik anıt mezarlara, mağaralara, kaya barınaklarına, taş sandukalara ve konsollu tonoz biçimindeki mimari yapıların altlarına bazen sayıları 200'ü bulan cesetler gömmüşlerdir. Dönemin sonuna, Geç Bakır Çağı Beaker fazına doğru, bireylerin ayrıcalıklarının grupların ayrıcalıklarının üstüne geçişini yansıtan bir sosyal dönüşümün gerçekleştiğini gösterir şekilde, çoklu mezarların yerini tek kişilik mezarlar almaya başlamıştır. Çoğu mezarlık asit oranı yüksek topraklara kurulduğu için, içlerinde barındırdıkları iskeletlerin zaman içinde eriyip kaybolması sebebiyle bu periyoda ait insan kalıntılarının sistematik analiz çalışmaları oldukça eksiktir.

Geç Neolitik/Bakır çağlarına ait megalitik mezarların da dönemin törensel faaliyetleri hakkında bilgi edinilmesine büyük katkısı olmuştur. İberya'daki yüzlerce anıt mezarın konumlandıkları yönler üzerine bir çalışma yapan Michael Hoskin, mezarların geçit kısımlarının hemen hepsinin aynı yöne, doğuya doğru yönlendirildiğini ve Kış gündönümü eksenine doğru baktığını tespit etmiştir. Bu konumlandırma Akdeniz boyunca kurulmuş olan megalitik mezarların hemen hepsi için ortak bir özellik niteliğinde olup, güneşin doğuşuna verilen öneme dayalı bir ortak ideolojinin yansıması olabileceği düşünülmektedir. Balear Adalarındaki megalitik mezarların yönelimi batıya doğrudur.

Uzmanla, İberya megalitik mezarlarının 7'şer adet dikili taş kullanılarak inşa edilmiş olduklarına dikkat çekmektedir. Bazı araştırmacılar, 7 rakamının Geç Neolitik/Bakır Çağı toplumları için özel bir sembolik değeri olduğunu savunurken; Victor dos Santos Gonçalves bunun basit bir mimari hesaplama kaynağından kaynaklanmış olabileceğini savunmaktadır.

Kendisi; mezarların boyutları dikkate alındığında, geçit girişine bir adet taş yerleştirdikten sonra kalan alanın ancak 6 taşla desteklenebileceği yönünde bir hesaplama yapılmış olabileceğini ve bunun çok doğal olduğunu ileri sürmüştür.

Geç Neolitik/ Bakır Çağı İberyası'nda, mezarlara bir takım ikincil müdahalelerin yapıldığı tespit edilmiştir. Geleneklere göre mezara ilk kez gömülen kişinin karın kısmı yakılarak iç organlarının ortadan kalkması sağlanmaktadır. Aynı mezara ikinci kez müdahale edildiğinde ise mezarda bulunan iskeletlerin kafatası ve uzun bacak kemiği gibi kısımları bir arada istiflenmektedir. Bazı mezar odalarında, belki de mezar odasının içini temizlemek amacıyla, kasti olarak yangınlar çıkarıldığı tespit edilmiştir. Mevhumların birlikte gömüldüğü bazı mezar hediyeleri, örneğin hiç kullanılmamış cilalı taş baltalar veya keserler ile arduaz tabletler, ölümlere eşlik etmeleri için özellikle üretilmiş gibi görünmektedir.

Arduaz veya yaprak kayaların üzerine oyma yöntemiyle desenler işlenmiş olan tabletler 19. yüzyıldan beri önemli araştırmaların konusu olmuştur. Bu güne kadar tabletler hakkından binden fazla yayın basılmıştır. Tabletlerin ilk başta, gelenekçi bakış açısının da etkisiyle, Ana Tanrıça veya Doğu Akdeniz'e özgü Göz Tanrıçası'nı temsil etmekte olduğu düşünülmüştür. Ancak, 20. Yüzyılın ortalarında "İberya üzerinde Akdeniz etkisi bulunduğu" teorisinin çökmesi ile birlikte ve bugüne kadar incelenen örnekler arasında yalnızca %4'ünde göz figürü bulunmasından yola çıkılarak, çoğunluğu sadece geometrik desenlerle süslenmiş olan tabletlerin işlevi ve anlamı yeniden sorgulanmaya başlamış, fakat şu ana kadar mantıklı bir açıklama bulunamamıştır. Tabletleri tasarımlarına, bulundukları mezarlıklara ve bölgelere göre ayıran Katina Lillios, bu nesnelerin aslında belirli topluluklara ait, antik armalar olduklarını ve dönemin elit ailelerinin hangi soydan geldiklerini belirtmek amacıyla üretildiklerini ileri sürmüştür.

İberya'da yaşayan Geç Neolitik ve Bakır Çağı toplumlarının merak uyandıran ritüellerinden birisi de; bazı bireylerin kafataslarının trepanasyon adı verilen bir yöntemle delinip, bir parça kemiğin çıkarılmış olmasıdır. Kafatasındaki deliğin etrafını saran kemiğin yeniden büyümüş olmasından anlaşıldığı kadarıyla, bu uygulama, kişi hayattayken yapılmaktadır. Bu kafataslarının en çok bulunduğu yer, İspanya'daki Cova de la Pastora kazı alanıdır. Trepanasyon izlerine Avrupa'nın diğer bölgelerinde, örneğin Fransa ve Britanya'da da rastlanmıştır. Böylesi bir

uygulamanın, kafası delinen kişiyi tedavi etmek amaçlı mı yoksa çıkarılan parçanın başka bir ritüelde kullanılması amacıyla mı yürütüldüğü bilinmemektedir.

Geç Neolitik/Bakır Çağı İberyası'nda megalitik mezarların yanı sıra Portekiz'deki Penedo Comprido Menhiri gibi menhirlerin ve yine Portekiz'deki Almendres Taş Çemberi gibi yapıların da önemi büyüktür. Erkek cinsel organı biçiminde olan bazı menhirlerin üretkenlik veya güç ile bağlantılı bir sembolik değer taşıyor olmaları olasıdır. Bazı menhirlerin üzerinde bulunan güneş motifleri, Michael Hoskin'in yaptığı konum analizi sonuçlarıyla birleştirildiğinde, Antik İberyalıların Batı Avrupa'daki diğer bütün antik grupların da yaptığı gibi, tarımsal faaliyetlerini düzenlemek veya ayın döngülerini belirlemek adına, gök cisimlerinin yardımına başvurmuş olmaları mümkün görünmektedir.

Ayrıca bkz. İberya Mezolitigi (1. Cilt, 2. Bölüm); **Hayvansal Yan Ürünler: Süt, Yün ve İş Gücü** (2. Cilt, 4. Bölüm); **Los Millares** (2. Cilt, 4. Bölüm) **Batıdan Doğuya Çan Ağızlı Seramik Kültürü** (2. Cilt, 4. Bölüm); **İber Yarımadası'nda El Argar Kültürü ve Bağlantılı Tunç Çağı Kültürleri** (3. Cilt, 5. Bölüm); **İberya'da Demir Çağı** (3. Cilt, 6. Bölüm); **İberya'da Erken Dönem Orta Çağ** (4. Cilt, 7. Bölüm).

KAYNAKÇA

Bueno Ramirez, Primitiva, and Rodrigo de Balbin Behrmann. "L'art mégalithique dans la Péninsule Ibérique—une vue d'ensemble." *L'Anthropologie* 96, nos. 2–3 (1992): 499–572.

Cardoso, Joao Luis. *Leceia 1983–1993: Escavações do Povoado Fortificado Pré-histórico. Oeiras: Câmara Municipal de Oeiras, 1994.*

Cartailhac, Émile. *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*. Paris: Ch. Reinwald, 1886.

Chapman, Robert. "Urbanism in Copper Age and Bronze Age Iberia?" *Proceedings of the British Academy* 86 (1995): 29–46.

———. *Emerging Complexity: The Later Prehistory of South-East Spain, Iberia, and the West Mediterranean*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990.

Forenbaher, Staso. *Production and Exchange of Bifacial Flaked Stone Artifacts during the Portuguese Chalcolithic*. Oxford: BAR, 1999.

Gilman, Antonio. "Assessing Political Development in Copper and Bronze Age Southeast Spain." *From Leaders to Rulers*. Ed. Jonathan Haas, s. 59–81. New York:

Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2002.

———. “Unequal Development in Copper Age Iberia.” *Specialization, Exchange, and Complex Societies*. Ed. Elizabeth M. Brumfiel ve Timothy K. Earle, s. 22–29. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1987.

Gonçalves, Victor dos Santos. “Time, Landscape and Burials. 1. Megalithic Rites of Ancient Peasant Societies in Central and Southern Portugal: An Initial Review.” *Journal of Iberian Archaeology* 1 (1999): 83–109.

Harrison, Richard J. “The ‘Policultivo Ganadero’; or, The Secondary Products Revolution in Spanish Agriculture, 5000–1000 BC.” *Proceedings of the Prehistoric Society* 51 (1985): 75–102.

———. *The Beaker Folk: Copper Age Archaeology in Western Europe*. London: Thames and Hudson, 1980.

Hernando Gonzalo, Almudena. “The Funerary World and the Dynamics of Change in Southeast Spain (Fourth–Second Millennia BC).” *The Archaeology of Iberia: The Dynamics of Change*. Ed. Margarita Diaz-Andreu ve Simon Keay, s. 85–97. London: Routledge, 1997.

Hoskin, Michael. *Tombs, Temples and Their Orientations: A New Perspective on Mediterranean Prehistory*. Bognor Regis, U.K.: Ocarina Books, 2001.

Leisner, Georg ve Vera Leisner. *Antas do Concelho de Reguengos de Monsaraz*. Lisbon: Uniarch, 1951.

Lillios, Katina T. “Some New Views of the Engraved Slate Plaques of Southwest Iberia.” *Revista Portuguesa de Arqueologia* 5, no. 2 (2002): 135–151.

———. “Amphibolite Tools of the Portuguese Copper Age (3000–2000 B.C.): A Geoarchaeological Study of Prehistoric Economics and Symbolism.” *Geoarchaeology* 12, no. 2 (1997): 137–163.

Valera, Antonio C., Miguel Lago, Cidália Duarte ve Lucy Shaw Evangelista. “Ambientes funerários no complexo arqueológico dos Perdigoes: Uma análise preliminar no contexto das práticas funerárias calcolíticas no Alentejo.” *ERA Arqueologia* 2 (2000): 84–105.

Waldren, William H. *Beaker Culture of the Balearic Islands: An Inventory of Evidence from Caves, Rock Shelters, Settlements and Ritual Sites*. Oxford: Archaeopress, 1998.

LOS MILLARES

ROBERT CHAPMAN

Antik Akdeniz'e ait yerleşke ve mezarlık kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, M.Ö. 3000'ler sosyal eşitsizliğin giderek arttığı ve bölgeye savaş havasının hakim olduğu bir evre olmuştur. Bu açıdan, dönemin en önemli yerleşim yerlerinden biri de Güney İspanya'nın Endülüs Bölgesi'ndeki Almeria ilinde yer alan Andarax Vadisi'ne kurulmuş Los Millares'tir. Kompleks; bir burun üzerine kurulmuş, etrafı iç ve dış surlarla çevrili bir yerleşke ile yine aynı burun üzerine, savunma duvarlarının hemen dışına kurulmuş, megalitik mezarlardan oluşan bir mezarlığı kapsamaktadır. Alandaki ilk kazı çalışmaları 1892 yılında Louis Siret tarafından başlatılmıştır. Daha sonra, 1953-1957 yılları arasında Martin Almagro ve Antonio Arribas tarafından kazılar yapılmış; 1978 yılında da çalışmalar Fernando Molina tarafından devralınmıştır.

Yerleşkenin kendisi 5 hektarlık bir alana yayılmış olup bir kısmının kazıları tamamlanmış olan ve hava keşiflerinde rahatlıkla görülebilen 4 adet kuru-duvar tekniğiyle örülü surla çevrilidir. İç duvarlar, Andarax nehrine doğru uzanan burnun en tepesine kurulmuş olan ve kazıları yürüten arkeologlar tarafından "hisar" olarak adlandırılan yapıyı korumaktadır. Burada kültürel tabakalar halinde birikmiş yerleşim kalıntıları bulunmaktadır. İkinci duvar, taş temelli ahşap kulübelerden oluşan

bir bölgeyi çevrelemektedir. Kulübelerden bir tanesi dikdörtgen planlıdır ve içinde bakır eser üretimi yapıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Bu yapıların 80 metre ötesinde, en az 5 kere onarılmış olduğu tespit edilen, yaklaşık 9 metre kalınlığında, bazılarının boyu 6 metreyi bulan kulelerle desteklenen, çok daha etkileyici bir duvar daha mevcuttur. 50 metre ileride yer alan dördüncü ve en dış duvar ise yerleşkenin bir ucundan (Andarax Nehri tarafından) bir ucuna (Huéchar Rampası'na) kadar uzanmakta ve en az 400 metre boyunca yerleşkenin dışarıyla olan bağlantısını kesmektedir. 11 ila 15 metre aralıklarla yerleştirilmiş olan dış burçların ikisinde yine bakır işlemeciliği yapıldığına dair kanıtlar yer almaktadır. En tepedeki ana girişte, duvara 12.5 metre kadar çıkıntı yapan bir gözetleme kulesi ile bir dış hendeğin izleri bulunmaktadır. Bu alanın içinde çok sayıda çember planlı bina tespit edilmiştir. 1978'de yürütülmeye başlayan kazılardan gelen ilk raporlara göre Los Millares'teki ilk yerleşimler ikinci ve üçüncü duvarların çevrelediği alanlarda ve "hisar"da gerçekleştirmiş; dışarıdaki yapılar ve dördüncü duvar ise sonradan eklenmiştir. En son dönemlerde yerleşim, "hisar" ve hemen çevresi ile sınırlı hale gelmiştir.

Yerleşim yerinin güney ve güneydoğu sırtlarının yanı sıra, Huéchar Rampası'nın aksi istikametine yani güney batı sırtları üzerinde, eş zamanlı olarak inşa edildikleri tespit edilen ve "kale" olarak isimlendirilen en az 13 küçük birim daha bulunmaktadır. Çevresi burçlarla destekli 2 eş merkezli çember duvar ve 2 hendekle ile çevrili, merkezinde bir kule bulunan, 1 No.lu Kale'de geniş ölçekli kazılar yürütülmüş; bu yapının, birkaç inşaat evresinde inşa edildiği tespit edilmiştir. En dıştaki hendek 50 metre çağında bir alanı, iç duvarlar ise 30 metre çapında bir alanı sarmalamaktadır. Bu yapı biriminin içinde, çakmak taşı ve bakır eşya üretimi yürütüldüğüne, ayrıca taş platformlar üzerine yerleştirilen değirmen taşları üzerinde un üretildiğine dair deliller yer almaktadır.

Ana yerleşke ile güney kanadındaki kaleler arasında, çoğunluğu 3-4 metre çapında mezar odaları ve yalancı kemerlerle oluşturulmuş giriş geçitlerinden oluşan seksenden fazla megalitik yapıtlı taş mezara ev sahipliği yapmakta olan bir mezarlık bulunmaktadır. Mezarlar kuru-duvar tekniği kullanılarak inşa edilmiş; üzerleri taş ve toprak yığınları ile kapatılmıştır. İstisnai olarak 100'den fazla insanın bir arada gömüldüğü, genelde ise 30 kadar ölüye mesken olan mezarlarda bakır, taş, kemik veya çakmak taşı kullanılarak üretilmiş nesnelerin yanında her iki-

si de Kuzey Afrika'ya özgü fil dişi ve devekuşu yumurtası kalıntıları da bulunmuştur. Mezarlığın, yerleşke ve kaleler ile eş zamanlı olarak kullanıldığı biliniyor olsa da, mezar inşaatının kesin kronolojisi tam olarak ortaya çıkarılamamıştır. Yerleşke, mezarlık, 1 No.lu kale ve Güneydoğu İspanya'daki diğer bazı kazı alanlarında yürütülen radyo karbon analizleri M.Ö. 3000-2250 aralığında bir evreye işaret etmektedir.

Los Millares'teki savunma hatlarının inşaatı, domestik yapılar ve toplu mezarların hepsi, bölgede, bir önceki Neolitik yerleşimlerine nazaran, daha fazla iş gücü tayin edilmeye başladığını göstermektedir. Mezarlardan toplanan deliller; farklı akraba gruplarının ve sülalelerin zenginlik göstergesi materyallere eşit şekilde sahip olamadığına hatta bu materyaller bakımından oldukça zengin olan mezarların ana yerleşkeye yakın yerlere inşa edildiğine işaret etmektedir. Bahsi geçen bu sosyal grupların, prestij mallarının üretimini veya temel geçim ekonomilerini ne şekilde kontrol ettikleri hâlâ tartışma konusudur. Uzmanlaşmış bir üretime dair deliller sınırlıdır. Taş yapıların çoğu yerel kaynaklar kullanılarak inşa edilmiştir fakat 1 No.lu kale bulunan bazı malzemeler ve ihtiyaç fazlası tahıllar yakın çevre ile belli bir değiş-tokuş faaliyeti yürüttüğüne işaret ediyor gibidir. Bu tahılın kaynağı tam olarak bilinmemekle birlikte, Los Millares'in hemen dışında yerleşik topluluklardan haraç mahiyetinde toplanmış olması olasılıklar dâhilindedir. Kalelerin görüş mesafesinde bulunan bu yerleşim birimlerinde yaşayan insanlar da aynı şekilde Los Millareslilerin hayatını uzaktan izleyebilecekleri bir konumda bulunmaktadırlar. Hem bu durum, hem de diğer bazı deliller, artan bir sosyal tansiyonun varlığına işaret etmektedir ama yine de henüz, sosyal sınıfların varlığına veya sömürge mevhumunun ortaya çıktığına dair bir sonuç çıkarmak mümkün görünmemektedir.

Los Millares, Güney İspanya'daki M.Ö. 3000'lere ait yerleşkeler arasında en etkileyici olanıdır. Günümüzde, bu tip yerleşkelerin 20. Yüzyılın ortalarında farz edilenden çok daha fazla sayıda oldukları ve Güney İspanya ve Endülüs'ten Portekiz, Kuzey İspanya ve Douro Vadisi'ne kadar yayıldıkları bilinmektedir. 20. yüzyılın sonları itibari ile her birinin büyüklükleri, biçimleri, inşaat teknikleri, işlevleri, ömürleri ve mezarlıklarla bağlantıları değişiklik gösteriyor olsa da neredeyse yüz adet, benzer nitelikli yerleşke bulunduğu açığa çıkmıştır. Yalnızca Portekiz'deki Zambujal kazıları ile karşılaştırılabilecek bir nitelik taşıyan Los Millares kazı alanının avantajı, burada çok geniş ölçekli kazı çalışmaları

rı yapılmış olmasından gelmektedir. Dolayısıyla, buradan toplanan veriler, İberya'nın devlet öncesi toplumlarındaki üretim ve sosyal eşitsizlik arasındaki ilişkinin niteliğinin anlaşılması ve o dönemlerdeki Akdeniz toplumlarına daha geniş bir perspektiften bakılabilmesi açısından çok önemli bir kaynak olmuştur.

Ayrıca bkz. İberya'da Geç Neolitik ve Bakır Çağları (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Arribas, Antonio ve Diğerleri. "Informe preliminar de los resultados obtenidos durante la VI campaña de excavaciones en el poblado de Los Millares (Santa Fe de Mondújar, Almería) 1985." *Anuario Arqueológico de Andalucía* 1985 2 (1987): 245–262.

Cara Barrionuevo, L. ve J. M. Rodríguez López. "Análisis de distribución especial de las comunidades megalíticas en el valle del río Andarax (Almería)." *Arqueología Espacial* 3 (1984): 53–75.

Chapman, Robert. *Archaeologies of Complexity*. London: Routledge, 2003.

———. *Emerging Complexity: The Later Prehistory of South-East Spain, Iberia, and the West Mediterranean*. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990.

Molina, F. ve Diğerleri "Programa de recuperación del registro arqueológico del Fortín 1 de Los Millares. Análisis preliminar de la organización del espacio." *Arqueología Espacial* 8 (1986): 175–201.

DOĞU'DAN BATIYA İP BASKILI SERAMİK KÜLTÜRÜ

JANUSZ CZEBRESZUK

“Corded Ware (İp Baskılı Seramik)” terimi ilk defa 1883 yılında Alman arkeolog Friedrisch Klopfsleisch tarafından kullanılmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere bu terim, Orta ve Doğu Avrupa'daki arkeolojik kazı alanlarında oldukça sık görülen ve üzerleri ip baskısı ile süslenmiş çanak-çömlek çeşitlerini ifade etmek için kullanılmıştır. Araştırmacılar, 20. yüzyılın hemen hemen başları gibi, nispeten erken bir dönemde, Corded Ware (İp Baskılı Seramik) olgusunun oldukça yaygın ve kültürel anlamda oldukça önemli olduğunu keşfetmişlerdir. Akabinde, bölgeyi M.Ö. 3000'lerde iskan ettiği bilinen pek çok grubun da aslında İp Baskılı Seramik Kültürü'nün mensupları olduğu keşfedilmiştir.

Çanak-çömlekler üzerindeki ip baskılarını fark etmek oldukça kolaydır. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki sonradan keşfedildiğine göre; çömlleklerin üzerini ip baskısı ile süsleme yöntemi yalnızca İp Baskılı Seramik Kültürü'ne ait bir gelenek değil, aynı zamanda huni ağızlı seramikleriyle tanınan Huni Ağızlı Seramik Kültürü, küre biçimli amforaları ile tanınan Globular Amphora kültürü ve diğer step kültürleri tarafından da uygulanan bir gelenektir. Ayrıca, bütün İp Baskılı Seramik Kültürü gruplarının bu süsleme tekniğini kullandığı doğru değildir. 20. Yüzyılın başlarında İp Baskılı Seramik Kültürü grupları tarafından ortaklaşa

kullanılan, aralarında taş baltalar, kendine özgü şekillerdeki bardaklar, amforalar, ok uçları ve çakmak taşı yongalarının yer aldığı basit bir liste oluşturulmuştur. Bu nesneler genellikle tek kişinin gömüldüğü, üzeri höyükleşmiş mezarların içinde bulunmaktadır. Mezarlarda dikkat çeken diğer bir öge de ölülerin yatırılış biçimidir. İp Baskılı Seramik Kültürü'nde ölüler genellikle doğu-batı ekseninde, yüzleri güneye bakacak şekilde yatırılmakta, fakat erkekler sağ yanlarına (kafaları batıya çevrili şekilde) kadınlar ise sol yanlarına (kafaları doğuya çevrili) yatırılmaktadır. Vurgulanması gereken diğer bir konu da bu mezarlıklarda kalıcı yerleşkelerle bağlantılı kalıntılarının yer almayışdır.

Arkeoloji tarihine bakılacak olursa, 20. yüzyılın ilk başları, arkeolojik kültürlerin bu kültürleri sosyo-kültürel yapıları bakımından kesin olarak tarif edebilen, belirli kimseler tarafından tanımlandığı bir dönem olmuştur; bu sebeple, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün "göçebe-savaşçı yapısına" ve "Hint-Avrupa topluluklarının Orta/Kuzey Avrupa'ya göç edişlerindeki oynadığı kilit role" dayalı hipotezlerin arkeoloji literatürüne alınması çok daha sonra gerçekleşmiştir.

1930'lı yıllarda bazı arkeologlar, kültürün biçimsel özelliklerini bölge bölge ayırarak inceleme kararı almışlardır. Bu akımın öncülüğünü yapan Danimarkalı (C. J. Becker, 1936; P. V. Glob, 1945) ve Alman (K. W. Struve, 1955) arkeologlar İp Baskılı Seramik Kültürü'nün ayrı bir birimi olarak kabul edilen Single Grave (Tekli Mezar) Kültürü'nün yaşadığı kuzey bölgeleri mercek altına almışlardır. Bu arkeologların hazırladıkları tipolojik ve kronolojik çizelgeler, İp Baskılı Seramik Kültürü gruplarının diğer bölgelerdeki sınıflandırmalarını yapmak adına bugün bile kullanılmaktadır. Önemli değişiklikler ancak 20. Yüzyılın ortalarında karbon-14 ve dendokronoloji teknikleri daha geniş bir yelpazede kullanılmaya başladıktan sonra yapılabilmektedir.

EN ESKİ YERLEŞİM YERLERİ VE KÖKEN PROBLEMİ

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün kökleri konusundaki sorular bu güne kadar pek çok arkeologun ilgisini çekmiştir. 20. yüzyılın ortalarında İp Baskılı Seramik Kültürü'nün ilk evrelerinin tüm Avrupa'da neredeyse aynı anda başladığı düşünülmektedir dolayısıyla bir "Pan-Avrupa Horizonu" (aynı zamanda A-Horizonu olarak bilinir) kavramı ortaya çıkmıştır. Pan-Avrupa Horizonu; kimi zaman etrafı çitlerle sarılmış yığma

toprak mezarlara bırakılan, belirli amfora çeşitleri, beher şekilli bardaklar ve balta çeşitleri ile karakterizedir. İlk başlarda, İp Baskılı Seramik Kültürü'ne ait erken bir Pan-Avrupa Horizonu bulunup bulunmadığı sorusu gündeme gelmiş, ilerleyen dönemlerde ise bazı Corded Ware (İp Baskılı Seramik) materyallerinin farklı kültürlerle ait materyallerle bir arada görülmesi durumundan yola çıkılarak; bu kültürün çıkış noktasının her bir bölgede ayrı bir şekilde incelenmesi gerektiğine ve bu sebeple mutlak tarihlemelerin oldukça önemli olduğuna karar verilmiştir.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün kökenlerine dair pek çok teori ortaya atılmıştır. Bu noktada, "Karadeniz'in kuzey sahillerindeki steplerde kırsal bir yaşam süren toplumların, kültürün gelişimine katkıda bulunduğunu düşünen" arkeologlar ile "İp Baskılı Seramik Kültürü'nün tamamen bir Orta Avrupa fenomeni olduğunu düşünen" arkeologlar birbirlerinden ayrılmaktadır. Her iki tarafta da pek çok fikir öne sürülmüştür. Step kültürlerinin etkisini savunan arkeologlar kendi aralarında bu etkinin boyutlarını tartışmaktayken, diğer taraf İp Baskılı Seramik Kültürü'nün Orta Avrupa'nın tam olarak hangi bölgesinde ortaya çıktığını tartışmaktadır. Zamanla, 20. yüzyılın ilk yarısında büyük kutuplaşmalara yol açan bu şiddetli tartışmaların hafifletilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Bu sürecin getirdiği en önemli sonuç, eskiden düşmanca bir tartışmanın içinde bulunan tarafların, bir araya gelerek ortak paydalar da birleşmeleri ve kültürün gelişimine dair ortak bir teori üretmelerinin önünün açılması olmuştur.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün Orta Avrupa'da daha önce yaşamış topluluklarla paylaştığı benzerliklerin listesini yapmak mümkündür. İp Baskılı Seramik Kültürü'nün Huni Ağızlı Seramik Kültürü ile benzerlikleri oldukça fazladır. Örneğin, her iki kültür de hemen hemen aynı topraklarda yaşamış, savaş baltalarına büyük bir değer yüklemiş, çanak-çömlek çeşitleri arasında beher biçimli bardaklara ve amforalara daha çok yer vermiş, hatta ikisi de seramiklerini benzer tekniklerle üretmişlerdir. Ancak, Orta Avrupa ile bağlantılı İp Baskılı Seramik Kültürü'nün yabancı öğeler taşıması söz konusudur. Bu yabancı öğeler arasında tek kişilik mezarlar, yerleşelerde sürdürülen günlük yaşam biçimi ve kendine has bir Rönesans olarak tabir edebileceğimiz "yay kullanımı" yer almaktadır.

YAYILDIKLARI TOPRAKLAR VE KRONOLOJİ

Orta Avrupa ve Doğu Avrupa bağlamında İp Baskılı Seramik Kültürü'nün yerleşik olduğu bölgeler konusunda bilgilerimiz yıllar içinde sürekli değişmiştir. Kültürün batı sınırı Ren Nehri ile belirlenmektedir. Güney'de Alplere kadar yayılan gruplar, Morova Nehri'nin ağzına kadar Yukarı Tuna Vadisi'ni iskan etmiş; Moravia'da yeleşik olan gruplar ise Karpatların kuzey kıvrımındaki Wolyn ve Podolia bölgelerine kadar ulaşmışlardır. Doğu Avrupa'da İp Baskılı Seramik Kültürü'nün izleri, Dnieper ve Volga nehirlerinin üst kısımlarındaki vadilerde ortaya çıkmıştır. Buradaki kuzey sınırları İskandinavya'ya ve Kuzey Denizi'nin Almanya kıyılarına kadar uzanmaktadır.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün kronolojisi seramik çeşitlerine göre belirlenmiştir. Kuzey bölgelerdeki kronoloji çalışmaları savaş baltalarının çeşitleri üzerine de yoğunlamıştır. A-Horizonu'na ait en eski seramikler; beher biçimli çanak-çömlekler ve amforalardır. İp Baskılı Seramik Kültürü geliştikçe bölgesel değişiklikler de artmıştır. Kültürün sonraki yıllarına ait materyaller yerel grupların kendi horizonları dahilinde değerlendirilmek durumundadır. Bu dönemlere ait buluntu topluluklarındaki münferit farklar o kadar fazladır ki, bilim adamlarını İp Baskılı Seramik Kültürü'nü bir ağacın kökü, diğer grupları ise bu ağacın dalları olarak değerlendirmeye yöneltmiştir.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün mutlak kronolojisi; kazı alanlarından toplanan eserlerin karbon 14 analizlerine göre çıkarılmıştır. Öte yandan, İsviçre ve Güneybatı Almanya'da, oldukça kesin sonuçlar veren dendrokronoloji yöntemlerine de başvurulmuştur. Genel olarak karbon 14 sonuçları, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün M.Ö. 3000'ler boyunca var olduğuna işaret etmektedir. Fakat, başlangıç ve bitiş tarihleri bölgesel olarak değişiklik göstermektedir.

Kültüre ait bilinen en eski karbon 14 tarihleri Polonya'nın güneyindeki Kujavia ve Malopolska bölgelerinde tespit edilmiştir. Kujavia'nın Kruzsa Zamkowa köyündeki bir mezar ve Malopolska'nın Srednia köyündeki bir höyükte M.Ö. 4. binyıldan 3. binyıla geçiş sürecine ait İp Baskılı Seramik Kültürü materyalleri keşfedilmiştir. Geri kalan Orta Avrupa bölgelerinde yürütülen karbon 14 çalışmalarının hepsi İp Baskılı Seramik Kültürü'nün M.Ö. 2800'den sonra ortaya çıktığına işaret etmektedir. M.Ö. 2725 tarihinde, Alp Dağları'nın eteklerindeki göl kenar-

larında, kazık temeller üzerine inşa edilmiş ilk göl evleri belirlemiştir. Bu tip evlerin yer aldığı kazı alanlarının hepsinde İp Baskılı Seramik Kültürü'ne özgü materyaller bulunmuştur. İp Baskılı Seramik Kültürü'ne ait en geç tarihli materyaller Rusya Ovası'nda bulunmaktadır. En olası hipoteze göre İp Baskılı Seramik Kültürü ilk olarak M.Ö. 4000'den 3000'e geçiş sürecinde ortaya çıkmış sonra da doğudan batıya doğru yayılmıştır. M.Ö. 2725'te güneydoğudaki en son sınırını belirleyen kültür, M.Ö. 2500 dolaylarında kuzeydoğuya, Volga'nın üst kısımlarına hareket etmiş ve daha fazla ilerlememiştir.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün bitiş tarihleri de bölgelere göre değişiklik göstermektedir. En doğru verilerin elde edildiği, Alp eteklerindeki göl evleri M.Ö. 2440 civarında ortadan kalmaya başlamıştır. M.Ö. 2300-2100 arası, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün pek çok yerde özellikle de güney kesimlerde (Tuna, Yukarı Ren, Elbe ve Vistula nehirleri civarında) son bulduğu bir evre olmuştur.

Aşağı Renden Kujavia ve Maloposka'ya kadar, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik)'a mensup son gruplar ile yan yana yaşadığı tespit edilmiştir. Orta Almanya ve Rusya Ovası civarında ise Globular Amphora Kültürü ile komşu oldukları keşfedilmiş, hatta Kujavia'da bu durumun İp Baskılı Seramik Kültürü'nün tüm gelişim süreci boyunca aynı şekilde olduğu görülmektedir. Yayıldıkları alanın batı kesimlerine, Vistula Nehri'ne doğru, Çan Ağızlı Seramik Kültürü ile bir çakışma söz konusudur. Bu nehrin doğusunda İp Baskılı Seramik Kültürü ve Doğu Avrupa Orman Neolitik'i olarak da bilinen Pit-Comb Pottery (Çukur Baskılı-Taramalı Seramik) Kültürü ile bir arada görülmektedir. Sonuç olarak İp Baskılı Seramik Kültürü, M.Ö. 3000 dolaylarında 1000 yıl boyunca Orta Avrupa'nın tamamı ile Kuzeydoğu Avrupa'nın bir kısmına yayılmış olan bir kültür oluşumudur.

CORDED WARE (İP BASKILI SERAMİK) GRUPLARI

Seramik eserlerinin tipolojik ayrımlarından görüldüğü üzere Corded Ware (İp Baskılı Seramik) grupları bulundukları bölgelere göre birbirlerinden farklı gelenekler benimsemişlerdir. Bu sebeple, araştırmacılar, İp Baskılı Seramik Kültürü'ne mensup her bir grubu kendi sınırları içinde değerlendirmektedir. Yapılan materyal listeleri sabit olmamakla birlikte, zaman zaman bazı öğelerin silindiği, bazı öğelerin eklendiği bir

çizelge bulunmaktadır.

Arkeoloji literatüründe en somut şekilde listelenen Corded Ware (İp Baskılı Seramik) grupları şu şekilde sıralanır: The Single Grave Culture (Tekli Mezar Kültürü), the Protruding Foot Beaker Culture (Çıkma Ayaklı Seramik Kültürü); Corded Ware of the Alpine Pile Dwellings (Alp Bölgesi Göl Evleri Corded Ware Grubu); Central German Corded Ware (Orta Almanya Corded Ware Grubu); Bohemian-Moravian Corded Ware (Bohemya ve Moravya'da Yerleşik Corded Ware Grubu); Malopolska Corded Ware (Malopolska'da Yerleşik Corded Ware Grubu); Złota Kültürü; Battle-Axe Culture (Savaş Baltası Kültürü); Rzecze-wo Kültürü; Orta Dnieper Kültürü ve Fatianovo Kültürü.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün çeşitli topraklara yayılmasının altında birden çok etken olduğu düşünülmektedir. İlk olarak, ortada çok uzun süreli bir bölgesel gelişim söz konusudur. Corded Ware (İp Baskılı Seramik) grupları, Neolitik'in başlarından beri süre gelmekte olan uzun bir bölgesel gelişim geleneği ile çevrelenmişlerdir. Corded Ware (İp Baskılı Seramik) gruplarının yöreselleşmesine etki eden ikinci faktör uzak diyarlara uzanan ticaret ağları ve grupların bu ağların kilit noktalarında toplaşmış olmasıdır. Üçüncü olarak da hammaddelerin lokasyonu önemli bir etken olmuştur. Corded Ware (İp Baskılı Seramik) insanları için en önemli materyaller; çakmak taşı, özellikle balta yapımında kullanılan amfibolit, bazalt, diyabaz, gabro taşları ile kehribar (amber) taşıdır. Yayıldıkları bölgenin güney ve orta kesimlerindeki bazı mezarlarda bakır boncuklara rastlanmış olsa da, metaller Corded Ware (İp Baskılı Seramik) insanların hayatında önemli bir yer kaplamamıştır.

Tekli Mezar (Single Grave) Kültürü

Tekli Mezar Kültürü'nün araştırılması tüm İp Baskılı Seramik Kültürü çalışmaları içinde, oldukça önemli bir rol oynamıştır. Tekli Mezar Kültürü; içine cenin pozisyonuna sokulmuş tek bir kişinin, doğu-batı ekseninde yatırılarak gömüldüğü, yığma toprak mezarlarıyla tanınmaktadır. Bu grup, kendi mezarları haricinde, daha önceki devirlere ait anıt mezarları kullanmaya da devam etmiştir. Mezar hediyeleri standartlaşmış olup çoğunlukla savaş baltaları ve beher biçimli kaplardan oluşmaktadır. Çakmak taşı baltaların yanında mezarlara bırakılan diğer eşyalar arasında; çakmak taşı yonga aletler, kehribar taşından yapılmış eş-

yalar ve birkaç santimetre çapında, ortası delik, göz alıcı diskler yer almaktadır. Bu kültürün yerleşkelerine dair çok az iz olmasına rağmen inşaat işlerinin Tekli Mezar Kültürü döneminde önemli şekilde geliştiği düşünülmektedir. Hafif inşaat malzemeleri kullanarak ahşap kulübelere inşa etmişlerdir. Geçim ekonomileri; sürü hayvanları (özellikle sığır) yetiştirmek üzerine kuruludur. Polen diyagramlarından anlaşıldığı kadarıyla, ormanlık alanları ıslah ederek kendilerine açık alanlar yaratmışlardır. Diyagramlardan edinilen diğer bir sonuç da tahıl üretiminde her hangi bir artışın söz konusu olmadığıdır. Tekli Mezar grubu, kurban ettikleri adakları bataklıklara gömerek, daha önceki kültürlerden gelen geleneği devam ettirmiştir.

Çıkma Ayaklı Seramik Kültürü

Çıkma Ayaklı Seramik Kültürü, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün hikayesinin en bilindik parçasıdır. Bu grup Britanya Adaları ve Alpler bölgesi arasındaki uzun ticaret yolunun kilit noktası olan Aşağı Ren Nehri bölgesine ve Atlantik kıyılarından Baltık Denizi'ne kadar olan bölgede konuşlanmıştır. En temel materyalleri, tipolojileri kesin olarak çıkarılmış olan beher biçimli çanak-çömleklerdir. Yerleşkeleri hakkında yeterli kadar bilgi toplanabilmiştir. Ren Deltası'nın sulak arazilerinde kendilerine kuru bir inşaat alanı yaratmak için deniz kabukları, diğer bazı organik materyaller ve kil katmanlarından oluşan suni platformlar yapmışlardır. Kulübeleri dikdörtgen planlı, ahşap kulübelerdir. Defin uygulamaları yığma toprak mezarların yanı sıra tek kişinin gömüldüğü düz mezarlarla karakterizedir. 1955 yılında Johannes D. Van der Waals ve William Glasbergen'in Çıkma Ayaklı Seramik Kültürü'ne ait beher biçimli seramiklerinin Çan Ağızlı Seramik Kültürü ile ilişkisini tespit etmelerinin ardından, Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün kökenleri konusundaki temel modellerden biri olan "Hollanda Modeli" ortaya çıkmıştır.

Alp Bölgesi Göl Evleri Corded Ware Grubu

İsviçre ve Güneybatı Almanya civarlarında yerleşik olan Corded Ware (İp Baskılı Seramik) grupları, antik materyallerin özellikle de organik maddelerin çok iyi korunabildiği dolayısıyla da kültürün günlük yaşantısına dair çok önemli verilerin toplandığı ahşap göl kulübeleri in-

şa etmişlerdir. Korunan organik materyaller arasında; kemikten yapılmış nesneler, yemek kalıntıları ve ahşap yapı kalıntıları yer almaktadır. Göl kenarlarına çakılan kazıklar üzerine inşa edilen evler Avrupa'nın bu bölgesinde daha önce de görülmektedir. Bu bağlamda, İp Baskılı Seramik Kültürü aynı inşaat tekniğini kullanan ne ilk ne de son nesil olmuştur. Çoğu malzeme ağaçlardan üretildiği için yerleşim birimlerinin mutlak kronolojisi kolaylıkla çıkarılabilmektedir. Bu sayede kulübelelerin yapılış, tamir ediliş ve terk ediliş tarihleri (yıl ve mevsim bilgilerini de içerecek şekilde) tespit edilebilmiştir. Avrupa'nın bu kesiminde, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün bölgeye gelişi yerli halkın yaşam tarzında herhangi bir değişikliğe yol açmamış; çiftçiler tahıl ekip, sığır ve domuz yetiştirmeye devam etmişlerdir. Ayrıca geniş göl çevresinin sunduğu avantajlardan yararlanarak, balıkçılık, avcılık ve toplayıcılık gibi faaliyetler de sürdürmüşlerdir.

Orta Almanya Corded Ware Grubu

Orta Almanya İp Baskılı Seramik Kültürü temel olarak; bireylerin klasik Corded Ware (İp Baskılı Seramik) geleneğiyle (doğu-batı ekseninde, yüz güneye yönelik; kadınlar sol yanına doğru, başları doğuyu işaret edecek şekilde; erkekler sağ yanlarına doğru, başları batıyı işaret edecek şekilde) gömüldüğü düz mezarlarıyla bilinir. Ölümlere eşlik eden hediyeler çoğunlukla, ip baskılarıyla süslenmiş çok çeşitli seramik türleri ve çift yüzlü baltalardan oluşmaktadır. Bazı mezarlarda nadiren de olsa bakır şeritlerden elde edilmiş süs eşyaları bulunmaktadır.

Bu gruba ait enteresan bulgulardan bir tanesi Göhlitzch'teki bir mezar da ortaya çıkmıştır. Mezarın duvarlarını oluşturan taş bloklardan birinin üzerinde bir adet geriye bükümlü yay (Reflex Bow) ile bir sadak resmi bulunmaktadır. O dönemler için ileri teknoloji olarak nitelendirilebileceğimiz bu yay resmi İp Baskılı Seramik Kültürü'ne özgü avcılık ekipmanlarının mükemmelliğini doğrular niteliktedir. Bu insanların geçim ekonomisi konusunda bilgilerimiz nispeten kısıtlıdır. Ancak, çok uzun yıllardan beri çiftçilik ekonomilerinin hüküm sürmekte olduğu topraklara yerleştikleri için, kendilerinin de aynı şekilde çiftçilik geleneğini, özellikle de hayvancılık faaliyetlerini sürdürdükleri düşünülmektedir.

Bohemya ve Moravya'da Yerleşik Corded Ware Grubu

Bohemya-Moravya Grubu genel olarak, düz mezarlardan oluşan büyük mezarlıklarıyla bilinir. Bunların arasında en geniş olanı 164 mezarın keşfedildiği Vikletice Mezarlığı'dır. Anlaşılacağı üzere, bölgede oldukça uzun süreli bir Corded Ware (İp Baskılı Seramik) yerleşimi söz konusu olmuştur. Fakat, bu insanların yerleşkelerine dair çok az delil bulunmuştur. Mezar hediyeleri genellikle seramik eşyalardan oluşur. Bu eşyalar arasında bol miktarda beher biçimli bardak ve amfora ile birlikte, çeşitli kaplar, maşrapalar, tencereler ve kaseler yer alır. Bohemya'daki seramik eserler zengin desenlerle süslenmişken, Moravya'dakiler daha sade, hatta bezemesizdirler. Bezemesiz seramikler, gelişim evresinin ilk dönemlerine tekabül eder. Savaş baltaları arasında çift yüzlü baltalar da bulunmaktadır. Diğer kazı alanlarına kıyasla, bu grubun kalıntıları arasında çakmak taşı ok uçları ve benzeri av silahları çok daha az yer alır. Mezarlara bırakılan diğer eşyalar; çakmak taşı baltalar (genellikle yalnızca keskin kısımları cilalanmıştır), taş güzler, çoğunluğu hayvan dişlerinden yapılmış kolyeler ve basit bakır süs eşyaları olarak sıralanabilir.

Malopolska'da Yerleşik Corded Ware Grubu

Güney Polonya'da Malopolska bölgesine yerleşmiş olan Corded Ware (İp Baskılı Seramik) grubu birkaç düzine kişinin gömüldüğü mezarlıkları ile karakterizedir. Zerniki Gorne'da bulunan 64 mezar içeren mezarlık, en geniş olanıdır. Bu mezarlar, yine aynı şekilde, düz ve tek kişiliktir. Zaman zaman yığma toprak mezarların kullanıldığı da görülmektedir. Yığma toprak mezarlarını arazideki yükseltiler üzerine bir biri ardına sıralanması söz konusudur. Ölüler, diğer Corded Ware (İp Baskılı Seramik) gruplarında görüldüğü üzere doğu-batı eksenine üzerine değil, kuzey-güney eksenine yatırılmıştır. Malopolska'da yerleşik Corded Ware (İp Baskılı Seramik) topluluklarının diğer bir belirleyici özelliği katakomp adı verilen yer altı mezarları inşa etmiş olmalarıdır. Katakompblar, mezar odasının üzerine dikey bir çukur açılmasıyla hazırlanır. Mezar hediyeleri arasında genellikle, bir-iki çömlek, kalp biçimli ok uçları, yapraksı taş parçaları ve savaş-baltası benzeri taş nesneler yer alır. Yerleşkelerde geçici süreyle kullanıldığı tespit edilen kulübeler bulunmaktadır. Dolayısıyla, Malopolska'da yerleşik Corded Ware (İp Bas-

kılı Seramik) gruplarının göçebe bir hayat sürdürdükleri teorisi fiziksel kanıtlarla da desteklenmektedir.

Zlota Kültürü

Zlota Kültürü, Malopolska bölgesine özgü bir nitelik taşır. En belirleyici özellikleri, taş bloklarla inşa edilmiş mezarlara çok sayıda ölünün cenin pozisyonu verilerek yatırılmış olmasıdır. Mezar hediyelerinin büyük kısmı karmaşık ip baskısı desenlerle (özellikle dalgalı bezemelerle) süslenmiş seramik eserlerden oluşur. Bu seramik eserler, Corded Ware (İp Baskılı Seramik) öğeleri taşıdığı gibi Funnel Beaker (Huni Ağızlı Seramik), Globular Amphora ve Baden kültürlerinin izlerini de taşımaktadır. Ek olarak, Zlota kültürü'ne ait mezarlarda amberden yapılmış dikdörtgen biçimli levhalar, V şeklinde delikleri olan düğmeler ve silindirik boncuklar bulunmuştur. Diğer mezar hediyeleri; çakmak taşı baltalar, ok uçları, hayvan dişlerinden (özellikle köpek dişlerinden) yapılmış kolye uçları, kemik çuvaldızlar ve deniz kabuğundan yapılmış boncuklar şeklinde sıralanabilir. M.Ö. 3000'in ilk yarısında yaşamış olan Zlota topluluklarının yaşam biçimi hâlâ tartışılmaktadır; bu konuda henüz fikir birliğine varılamamıştır.

Savaş-Baltası Kültürü

Aynı zamanda Kayık Biçimli Balta Kültürü olarak da bilinen bu kültür, İsveç ve Güney Norveç topraklarına yerleşmiştir. Çoğunluğu mezarlıklardan elde edilmiş olan materyallerinin arasında en önemli olanı; bir kayığın baş ve kış kısmını andırır gibi iki uca doğru eğim verilmiş çift yüzlü savaş baltalarıdır (bkz. Resim 1). Bu kültüre ait yerleşkeler; hafif inşaat malzemeleri kullanılarak yapılmış kulübeler ve dikdörtgen planlı, kazıklar üzerine inşa edilmiş, ahşap evlerden oluşmaktadır.

Rzucewo Kültürü

Diğer Corded Ware (İp Baskılı Seramik) gruplarının aksine, Rzucewo ya da diğer adıyla Doğu Baltık Kıyısı Corded Ware Grubu; Baltık Denizi kıyıları boyunca ve göl kenarlarına kurdukları, kazık temeller üzerine inşa edilmiş evlerden oluşan, kalıcı yerleşkeleri ile bilinmektedir. Bu

Resim 1: Savaş Baltası Kültürü'ne özgü kayık biçimli balta başları. Danimarka Ulusal Müzesi. İzin alınarak yayımlanmıştır.

yerleşkelerde, bazıları organik malzemeden üretilmiş pek çok nesne bulunmuştur. Kurtarılan materyaller arasında sığ kaseler de dahil olmak üzere tipolojik açıdan oldukça farklı seramik eraserler bulunmaktadır. Rcucewo Kültürü'ne özgü malzemelerden bir tanesi de ucu yumuşatılmış kazıyıcı aletlerdir. Amber taşı kullanımı bu kültür için çok önemlidir. Bu insanlar, amber madenlerinden çıkarılan taşları atölyelerinde işleyerek, V şeklinde delikli düğmeler ve pek çok eşya üretmişlerdir. Yerleştikleri deniz kenarlarındaki kaynakları tüketmeye dayalı bir geçim ekonomisi benimseyen Rzucewo grupları, balıkçılık yapıp deniz kabukluları toplamışlardır. Menülerinin büyük bir bölümü deniz memelilerinden oluşmaktadır; tarımsal ürünlere pek önem vermemişlerdir. Bu yaşam tarzı, Baltık Denizi kıyılarında eskiden beri süregelen bir olgudur. Örneğin, Erken Neolitik'te Narva Kültürü'nün de benzer bir yaşam standardı benimsediği bilinmektedir.

Orta Dnieper Kültürü

Orta Dnieper Kültürü hem düz hem de yığma toprak mezarlarıyla bilinir. Ölüler genellikle kuzey-güney ekseninde yatırmaktadırlar. Mezar hediyeleri, çoğunlukla altı yuvarlak beher biçimli kaplar, çakmak taşı baltalar, taştan yapılmış savaş baltaları; nadiren de amber ve bakırdan yapılmış eşyalardan oluşur. Bilinen az sayıdaki yerleşkeleri, küçük bir bölümü yer altında bulunan dikdörtgen planlı barakalardan oluşur. Bazı bilim adamlarına göre, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün step kültürleri ile bağlantısı Orta Dnieper Kültürü aracılığıyla kurulmuştur.

Fationovo Kültürü

Kuzeydoğu sınırının sonunda yerleşik olan Fationovo Kültürü kronolojik olarak en geç sıralamaya yerleşen Corded Ware (İp Baskılı Seramik) grubudur. Bu kültürün ortaya çıkışı, batı ve güneybatıda yaşamakta olan diğer Corded Ware (İp Baskılı Seramik) topluluklarının bölgeye göç etmesi ile bağlantılıdır. Fationovo Kültürü'nün mezarları düzdür fakat ölümler diğer Corded Ware (İp Baskılı Seramik) gruplarının tercih ettiğinden çok daha farklı bir pozisyonda; sırt üstü biçimde kuzey-güney ekseninde yatırılmaktadır. Mezar hediyeleri arasında savaş baltaları, çakmak taşı baltalar ve genellikle sadece üst kısımları ip baskıları ile süslenmiş, altı yuvarlak, soğan biçimli çanak-çömlekler yer alır.

İP BASKILI SERAMİK KÜLTÜRÜ'NÜN GENEL ÖZELLİKLERİ

İp Baskılı Seramik Kültürü; batıda Ren, doğuda Volga, güneyde Tuna nehirleri ile kuzeyde Kuzey Kutup Dairesi ile sınırlı, oldukça geniş topraklara yayılmış olan ve yaklaşık 1000 yıl boyunca varlıklarını sürdürebilmeyi başarmış topluluklardan oluşmaktadır. İp Baskılı Seramik Kültürü'nden önce bu bölge farklı başlangıç tarihlerine sahip olan çeşitli kültürler tarafından iskan edilmiştir. İp Baskılı Seramik Kültürü'nün karakteristik özellikleri, kısmen bu geçmiş kültürlerin esintileri kısmen de tamamen yeni oluşmuş geleneklerin birleşimi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Bu noktada en temel soruyu yöneltmek gerekir. İp Baskılı Seramik Kültürü tam olarak nedir? Ek olarak, İp Baskılı Seramik Kültürü grupları tüm bölgelerde aynı özellikleri mi sergilemiştir? İkinci soruyu ne-

gatif olarak cevaplamak yerinde olacaktır. Alpler bölgesinde yerleşik İp Baskılı Seramik Kültürü grupları ile Baltık Denizi'nin güneydoğu kıyısına yerleşik olan Rzućewo Kültürü diğer İp Baskılı Seramik Kültürü gruplarından tamamen farklı bir karaktere sahiptir. Bu farklılıklar, tarihöncesi devirler boyunca, oldukça uzun bir süre, hemen hemen aynı şekilde faydalanılmış olan bazı özel "ekolojik niş"lerin varlığı ile alakalıdır. Bu açıdan, kıyı kesimlerinde yaşayan Corded Ware (İp Baskılı Seramik) gruplarının benimsedikleri yaşam tarzı ne ilk ne de sonudur. Görünen o ki; İp Baskılı Seramik Kültürü'nün ortaya çıkışı, bahsi geçen bölgelere yeni nüfusların göç etmesiyle alakalı değildir. Her iki durumda da önemli olan şey İp Baskılı Seramik grupları tarafından benimsenmiş olan yaşam tarzının Neolitik toplumları önemli ölçüde etkisi altına almış olmasıdır. Buduruma verilebilecek bir diğer örnek de Orta Avrupalı topluluklardan hem ekolojik hem de kültürel açıdan oldukça farklı bir yaşam sürdüren Fatianovo Kültürü'nün kuzeydoğuya doğru açılımıdır.

Geri kalan bölgelerde yaşayan İp Baskılı Seramik Kültürü toplulukları, seramik eserlerindeki küçük nüansları saymazsak, hemen hemen homojen bir bütünün parçaları olarak kabul edilmelidir. Bu homojenliğin en önemli kanıtı; tekli mezar geleneğidir. Bu tip mezarlar, Orta Avrupa'nın belirli kesimleri tarafından Neolitik'in ilk dönemlerinde de kullanılmış olsa da, bir süre sonra bu gelenek terk edilmiştir. İp Baskılı Seramik Kültürü gelişiminin hemen öncesine denk gelen dönemlerde insanlar, megalitik mezarlar inşa etmekte ve ölümlerini toplu olarak gömmektedirler. Corded Ware (İp Baskılı Seramik) mensupları bu geleneği sonlandırmamış olsalar da (megalitik mezarlar kullanılmaya devam edilmiştir) tercihlerini daha çok, tek kişilik mezarlar yönünde kullanmışlardır. Bu değişim, yalnızca "bireysellik anlayışının" ortaya çıktığının bir göstergesi olmakla kalmayıp, modern Batı toplumları için bir dönüm noktası niteliği taşımaktadır. Tarihin bu evresinde, kimliklerinin özünü belli bir topluluğun parçası olmaya dayandıran ilkel çiftçiler gitmiş, yerine, bireye toplum içinde aktif bir rol yükleyen, yeni bir düşünce sistemi gelmiştir. Avrupa uygarlıklarının önemli bir ögesi olan "kişisel özgürlük" mevhumu tarihöncesi çağlardaki "bireyselleşme" akımına dayanmaktadır.

İp Baskılı Seramik Kültürü'ne ait defin uygulamalarında dikkat çeken bir diğer nokta; bireylerin mezara yatırılış pozisyonlarından anladığımız kadarıyla, cinsiyet ayrımıdır. Kadınlar mezarlara sol taraflarının üzeri-

ne, kafaları doğuyu işaret edecek şekilde; erkeler ise sağ taraflarının üzerine, kafaları batıyı işaret edecek şekilde yatırılmaktadır. Bu bağlamda, araştırmacılar, İp Baskılı Seramik Kültürü toplumlarında erkek ve kadınlara belirli cinsiyet rolleri yüklendiğine karar vermişlerdir. Erkek mezarları kadınlarınkine nazaran daha fazlayken; en az mezarın çocuklara ait olduğu tespit edilmiştir. Çocuklar genellikle bir yetişkinin yanına gömülmektedir. Cinsiyet ayrımının bulunduğu bir gerçektir fakat mezarlardaki “bireysellik” eğilimi, çok daha önemli bir mevhumdur.

Mezarların üzerinin yığma toprak veya taşlarla kapatılması aslında geçmişteki “kutsal dağ” inancına dayanmaktadır. Kutsal dağın; cennet ve cehennemin birleştiği nokta olduğuna inanılmaktadır. Bu demek oluyor ki; İp Baskılı Seramik Kültürü topluluklarının öte taraftaki yaşam üzerine kuvvetli bir inançları bulunmaktadır. Bu teori, yine aynı şekilde kutsal sayılan amber eşyaların mezarlardaki varlığı ile de doğrulanmaktadır. Mezar hediyeleri arasında savaş baltalarının (ki bu baltalar ağaç kesmek için kullanılanlardan oldukça farklıdır), okçuluk setlerinin ve bıçakların varlığı İp Baskılı Seramik Kültürü topluluklarının savaşçı kimliğine, hatta avcı-savaşçı kimliğine çok büyük bir değer verdiğini düşündürmektedir.

İp Baskılı Seramik Kültürü’nün diğer bir karakteristik özelliği ise ayrıntılı bir biçimde süslenmiş beher biçimli içki kadehleri üretmiş olmalarıdır. Bu nesnelerin mezarlardaki varlığı, yine belli bir ayinsel aktiviteye işaret etmektedir. Orta Avrupa’da yaşayan Neolitik toplumlarının bu davranış biçimleri Andrew Sheratt tarafından gözlemlenmiştir. Kendisinin işaret ettiğine göre, büyük ihtimalle sarhoşluk verici nitelikte olan çeşitli içkilerin bir merasim eşliğinde tüketilmesi geleneği Huni Ağızlı Seramik Kültürü’ne kadar dayanmakta olup, İp Baskılı Seramik Kültürü’nün ardından da Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik)’la devam etmiştir.

Çoğunluğu 20. yüzyılın sonlarına doğru yürütülen yoğun kazı çalışmaları sonucunda; İp Baskılı Seramik Kültürü yayılım bölgesi içinde az sayıda prehistorik yerleşke keşfedilmiştir. İşin ilginç, bulunan kalıntıların hemen hepsi birbirine çok benzemektedir. Klasik İp Baskılı Seramik Kültürü yerleşkeleri dikdörtgen planlı ahşap evlerden oluşmaktadır.

Yerleşkelerinin çok az sayıda olmasından ve bundan dolayı da yeterli veri toplanamamış olması ile bağlantılı olarak İp Baskılı Seramik Kültürü’ne mensup grupların ne tarz bir geçim ekonomisi benimsedikleri net olarak anlaşılamamıştır. Öte yandan, bu durumun, bu insanların göçe-

be bir hayat tarzı benimsemiş olmasıyla alakalı olması da söz konusudur. Örneğin, polen analizleri İp Baskılı Seramik Kültürü bölgelerinde otlak sayısının arttığı, tahıl üretiminin ise azaldığı yönünde sonuçlar ortaya koymuştur. Kemik analizleri; sığır ve diğer geviş getiren hayvanların varlığına kanıt oluşturmaktadır. Genel olarak, İp Baskılı Seramik Kültürü'ne ait grupların hayvan yetiştiriciliği hatta çobanlıkla geçindiği düşünülmektedir. Bu duruma istisna oluşturan örnekler yalnızca Alp Gölleri Bölgesinde ve Baltık Denizi kıyılarında, yerleşik bir yaşam tarzı benimsemiş olan İp Baskılı Seramik Kültürü gruplarıdır.

Bu durum bize, oldukça geniş araziler boyunca hayvanları ile birlikte göç ederek yaşayan bir gezici çobanlar topluluğu resmi sunmaktadır. Toplum, erkeklere daha yüksek bir statünün bahşedildiği, kadın ve erkeğin farklı roller üstlendiği bir sosyal yapılanma içindedir. Mezarlarındaki süslü savaş baltaları, bıçaklar, ok ve yay setleri ile ayin kadehlerinden anlaşıldığı kadarıyla bir grup erkeğe "avcı-savaşçılar" olarak çok önemli bir statü bahşedilmiştir. Bu insanların ruhani dünyaları doğaüstü güçlerle bağlantılıdır.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün ortaya çıkış ve gelişim süreci, geleneksel Orta Avrupa kültürleriyle olduğu kadar Karadeniz yakınlarındaki steplerde yaşayan topluluklarla da bağlantılı, uzun ve meşakkatli bir seyir izlemiştir. Bu sürecin ana elemanı Huni Ağızlı Seramik Kültürü'dür. İkincil etki ise step topluluklarından gelir. Fakat bu etki, step topluluklarının direk olarak göçleri ile mi bağlantılıdır, yoksa aradaki komşu topluluklar vasıtasıyla mı taşınmıştır; net olarak çözülememektedir. Bu süreçte rol almış olabilecek iki rotadan bahsedilir. Bunlardan ilki, kuzey rotası olup Avrupa Ovasını Wolyn ve Yukarı Vistula nehirleri aracılığıyla steplere bağlamakta; ikincisi ise güney rotası olup, Karadeniz yakınlarındaki stepleri önce Tuna Nehri ağzına, oradan Tizsa Nehri'nin üst kısmına ve Karpatlar üzerinden kuzeye bağlamaktadır. İkinci rota, ilk olarak Marija Gimbutas tarafından betimlenen "Kurgan Kültürü"nün 3. Göç dalgası ile yayıldığı rotaya çok benzemektedir. Bu iki rotadan hangisinin İp Baskılı Seramik Kültürü'nün gelişim sürecinde daha büyük bir etkisi olduğu bilinmemektedir.

İP BASKILI SERAMİK KÜLTÜRÜ VE HİNT-AVRUPA MESELESİ

İp Baskılı Seramik Kültürü ve Hint Avrupa bağlantısı konusuna gel-

diğimizde, belki de, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün doğru zamanda doğru yerde olduğunu kabul etmek gerekir. Mevzu bahis en eski Hint-Avrupa toplulukları olunca, "göçebe çobanlıkla geçinen Corded Ware (İp Baskılı Seramik) topluluklarının, Hint-Avrupa toplumları ile kesiştikleri" fikri araştırmacılara oldukça çekici gelmektedir. Bunun yanında İp Baskılı Seramik Kültürü gerçekten de Orta Avrupa'da karakteristik özellikleri bakımından Hint-Avrupa topluluklarıyla gözle görülür bir bağlantı sergileyen ilk topluluktur.

İp Baskılı Seramik Kültürü'nün Hint-Avrupa etkisini Avrupa'ya taşıması sürecine dair çok çeşitli teoriler mevcuttur. En çok rabet gören modele göre İp Baskılı Seramik Kültürü Hint-Avrupa topluluklarının -yani Baltıkların, Keltlerin, Cermenlerin, İtalyanların ve Slavların- bir kısmının arkeolojik temsilini yansıtmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, İp Baskılı Seramik Kültürü'ne ait yerleşkeler tüm orta, kuzey ve kuzeybatı Avrupa'nın Hin-Avrupalılaşıma sürecinin aşamalarını yansıtmaktadır.

ÖZET

Sonuç olarak İp Baskılı Seramik Kültürü hakkında varılabilecek iki farklı yargı bulunmaktadır. Birincisi ve en şaşırtıcı olanı; 20. Yüzyılın başlarından yani yıllardan beridir süregelen araştırma ve incelemelere rağmen bu kültür hakkında edinilen bilgilerde bir arpa boyu bile yol kat edilememiş olmasıdır. Toplanan verilerin modern metotlar kullanılarak yeniden sınanması bile hiçbir şey değiştirmemiş; arkeologların, Corded Ware (İp Baskılı Seramik) topluluklarının "sürü yetiştiricileri hatta göçebe çobanlar" olarak yaşadıklarına dair fikirleri değişmemiştir.

Öte yandan, İp Baskılı Seramik Kültürü'nün uzun vadeli toplumsal gelişim sürecinde çok önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Corded Ware (İp Baskılı Seramik) mezarlarında gördüğümüz kadarıyla "bi-reyselleşme süreci" şüphe götürmez bir dönüm noktası olmuş; bu gelişme ile birlikte "birey" (özellikle de yetişkin erkek- avcı savaşçı kimliği) sosyal dönüşümde aktif bir öge haline gelmiştir. Bireyler arasındaki rekabet artmış; sahiplerinin statüsünü yükselten materyallere ve hammaddelere erişim ihtiyacı ile birlikte karmaşık bir sosyal hiyerarşi oluşmuştur. Tüm bu sürecin, kültüre ait ritüeller içine kodlanması sonucunda ise toplumun yapısı giderek karmaşılaşmış ve bireyler arası sosyal farklar artmıştır. Bu noktadan sonra yavaş yavaş sosyal sınıflar oluş-

muştur. Tam da bu sebeple İp Baskılı Seramik Kültürü'nün, orta Avrupa'nın ilk tarih öncesi topluluklarının yüzyıllar içinde modern Avrupa kültürüne dönüşeceği yolun kapısını araladığına inanılmaktadır.

Ayrıca bkz. Arkeoloji ve Dil (1. Cilt, 1. Bölüm); Orta Avrupa'da Geç Neolitik ve Bakır Çağları (2. Cilt, 4. Bölüm); Alp Gölleri Bölgesi'nde Neolitik Yerleşimler (2. Cilt, 4. Bölüm); Güney İskandinavya'da Tarım (2. Cilt, 4. Bölüm); Doğudan Batıya Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) Kültürü (2. Cilt, 4. Bölüm).

KAYNAKÇA

Andersen, Søren T. "Early Agriculture." *Digging into the Past: 25 Years of Archaeology in Denmark*. Ed. S. Hvass ve B. Storgaard, s. 88–91. Århus, Denmark: Royal Society of Northern Antiquaries and Jutland Archaeological Society, 1993.

Buchvaldek, Miroslav ve Drahomir Koutecký. *Vikletice: Ein schnurkeramisches Gräberfeld*. *Præhistorica* 3. Prague: Universita Karlova, 1970.

Czebreszuk, Janusz. *Schylek neolitu i pocza? tki epoki brazu w strefie poludniowo-zachodniobaltyckiej* (III i pocza? tki II tys. przed Chr.). *Alternatywny model kultury*. Poznań, Poland: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2001.

Czebreszuk, Janusz ve M. Szymt. "The III Millennium bc in Kujawy in the Light of Radiocarbon Dating." *The Absolute Chronology of Central Europe 3000–2000 B.C.* Ed. J. Czebreszuk ve J. Müller, s. 177–208. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa* 1. Rahden/Westfalen, Germany: Leidorf, 2001.

Czebreszuk, Janusz ve Johannes Müller, ed. *The Absolute Chronology of Central Europe 3000–2000 B.C.* *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa* 1. Rahden/Westfalen, Germany: Leidorf, 2001.

Furholt, Martin. *Die absolutchronologische Datierung der Schnurkeramik in Mitteleuropa und Südsandinavien*. Bonn, Germany: n.p., 2003.

Gimbutas, Marija. "Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the 5th to the 3rd Millennia B.C." *Indo-European and Indo-Europeans*. Ed. C. Cardona, H. M. Hoenigswald ve A. Senn, s. 155–197. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.

Hafner, Albert. "Vom Spät- zum Endneolithikum: Wandel und Kontinuität um 2700 v. Chr. in der Schweiz." *Archäologisches Korrespondenzblatt* 32, no. 4 (2002): 517–531.

Hallgren, Fredrik. "The Battle Axe Culture in Northern Middle Sweden." *Early Corded Ware Culture: The A-Horizon—Fiction or Fact?* Ed. P. Siemen, s. 105–118. *Arkæologiske Rapporter*, no. 2. Esbjerg, Denmark: Esbjerg Museum, 1997.

Kempisty, Andrzej ve Piotr Włodarczak. "Cemetery of the Corded Ware Culture in Z? erniki Górne." *S wiatowit, supp. ser. P: Prehistory and Middle Ages*, 5 (2000): special

issue.

Kos'ko, Aleksander. "The Migration of Steppe and Forest-Steppe Communities into Central Europe." *Journal of Indo-European Studies* 18, nos. 3–4 (1990): 309–329.

Krainov, Dmitrii A. "On the Problem of Origin, Chronology, and Periodization of the Fatyanovo-Balanovo Culture Community." *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*. Ed. M. Buchvaldek ve C. Strahm, s. 321–327. *Præhistorica* 19. Prague: Universita Karlova, 1992.

Krzak, Zygmunt. *The Złota Culture*. Wrocław, Poland: Ossolineum, 1976.

Lanting, J. N. ve Johannes D. van der Waals. "Beaker Culture Relations in the Lower Rhine Basin." *Glockenbecher Symposium Oberried* 1974, s. 1–80. Bussum/Haarlem, The Netherlands: Fibula–van Dishoeck, 1976.

Machnik, Jan. "Die neuesten 14C-datierten Fundstellen der Schnurkeramikkultur in den Karpaten." *Tradition und Innovation: Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft: Festschrift für Christian Strahm*. Ed. B. Fritsch, M. Maute, I. Matuschik, J. Müller ve C. Wolf, s. 257–273. Rahden/Westfalen, Germany: Verlag Marie Leidorf GmbH, 1998.

Mallory, James P. *Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth*. London: Thames and Hudson, 1994.

Mazurowski, Ryszard F. "Amber Treatment Workshops of Rzućewo Culture in Z? u?lawy." *Przegląd Archeologiczny* 32 (1985): 5–60.

Neustupny, Evzen. "Economy of the Corded Ware Cultures." *Archeologické rozhledy* 21 (1969): 43–68.

Ottaway, Barbara S. "Copper Artifacts of the Corded Ware Complex." *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*. Ed. M. Buchvaldek ve C. Strahm, s. 283–290. *Præhistorica* 19. Prague: Universita Karlova, 1992.

Renfrew, Colin. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*. New York: Cambridge University Press, 1988.

Schlichtherle, Helmut, ed. *Pfahlbauten rund um die Alpen. Archäologie in Deutschland. Sonderheft*. Stuttgart, Germany: Konrad Theiss Verlag, 1997.

Sherratt, Andrew. "Alcohol and Its Alternatives: Symbol and Substance in Pre-Industrial Cultures." *Consuming Habits: Drugs in History and Anthropology*. Ed. J. Goodman, P. E. Lovejoy ve A. Sherratt, s. 11–46. London and New York: Routledge, 1995.

Siemen, Palle, ed. *Early Corded Ware Culture: The AHorizon—Fiction or Fact? Arkæologiske Rapporter*, no. 2. Esbjerg, Denmark: Esbjerg Museum, 1997.

Waals, Johannes D. van der ve Willem Glasbergen. "Beaker Types and Their Distribution in the Netherlands." *Palæohistoria* 4 (1955): 5–47.

BATIDAN DOĞUYA ÇAN AĞIZLI SERAMİK KÜLTÜRÜ

JANUSZ CZEBRESZUK

Arkeoloji tarihinin en şaşırtıcı olaylarından bir tanesi de M.Ö. 3000'lerin ortalarına ait buluntu toplulukları arasında, Britanya Adalarından, Avrupa Kıtasının orta ve batı kısımlarına kadar, prehistorik Avrupanın hemen her yerinde “bell beaker” olarak isimlendirilen; çan ağızlı, ince cidarlı, sapsız ve süslemeli bardak ve çanakların görülmeye başlaması olmuştur. Sıklıkla erkek mezarlarında görülmekte olan bu seramiklerin yanında, okçuların bileklerini korumak için üretilmiş cilalı taş bileklikler, V şeklinde delinmiş düğmeler ve bakır hançerler yer almaktadır. Arkeologlar bu buluntuların sahiplerini “Çan Ağızlı Seramik Kültür Kompleksi” olarak ya da basitçe “Bell Beaker Grupları” olarak adlandırmaktadır.

Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün arkeologlar tarafından fark edilmesi, 19. yüzyılın sonlarında çeşitli ülkelerdeki araştırmacıların arkeolojik kalıntılar arasında sık sık, ters çevrilmiş bir çanı andıran ve fazlaca bezemeli seramik eserler bulmalarıyla gerçekleşmiştir. 20. yüzyıl başları itibariyle bu tip seramik eserleri betimlemek için tüm arkeoloji dünyasında ortak bir terim olarak “çan (bell)” ismi kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak Fransız arkeologların *Vases Campaniformes* (Fransızca “çan biçimli çanak”) olarak adlandırdıkları bu çanak-çömlekleri, Alman ta-

rihöncesi uzmanı Paul Reinecke da batıdaki komşularının tercihine sadık kalarak *Glockenbecher* (Almanca “çan biçimli çanak”) olarak adlandırmıştır. Britanya Adaların’da ise “Bell Beaker” ilk olarak Lord Ambercromby tarafından, 1912 tarihli bir çalışmasında kullanılmıştır.

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçilen evrede araştırmacılar, o ana kadar toplanan verileri bir araya getirerek Çan Ağızlı Seramik Kültürü’ne ait ilk tanımlamaları yayınlamaya başlamışlardır. Tespit edildiğine göre; bu seramikler çoğunlukla batı ve Orta Avrupa’daki mezarlarda bulunmaktadır. Kronolojik olarak Çan Ağızlı Seramik Kültürü, Neolitik Çağ’ın zaman zaman Bakır Çağı olarak adlandırılan son dönemlerine denk gelmektedir. Bu ilk tespitlerin ardından arkeologlar, kültürün coğrafi bakımından ne kadar geniş bir alana yayıldığını ve onu karakterize eden öğelerin ne kadar fazla olduğunu fark etmişlerdir. İlk başlarda, Çan Ağızlı Seramik Kültürü’nün tek bir insan topluluğundan oluştuğu ve çok kısa bir zaman diliminde tüm Batı/Orta Avrupa’ya yayılmış olduğu düşünüldüğü için arkeologlar, kültürün doğuş yerini tespit etmek için kolları sıvamışlardır. 1900’lerin başlarında çalışmalar yürütmekte olan çoğu arkeolog Beaker halklarını “sürü yetiştiriciliği ve ticaretle geçinen, oldukça seyyar ve savaşçı bir toplum” olarak nitelemişlerdir. Hatta bazı tartışmalarda, Orta ve Batı Avrupa’yı metalürji teknolojileri ile tanıştıran kişilerin yine bu gezgin tüccarlar oldukları ileri sürülmüştür.

Çan Ağızlı Seramik Kültürü’nün doğuşunu en kapsamlı olarak ilk açıklayan kişiler İspanyol araştırmacılar; Pedro Bosch-Gimpera (1926) ile Alberto del Castillo Yurrita’dır (1928). Bu ikilinin arkeoloji literatüründe “İspanyol Modeli” olarak anılan teorisine göre; Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) fenomeni ilk olarak İber Yarımadası’nda başlamış; ticaretle uğraşan bu insanlar oradan Orta Avrupa’ya kadar yayılmışlardır. Fakat, sonradan, çeşitli bölgelerde bulunan Çan Ağızlı Seramik Kültürü kalıntılarının tipolojileri üzerine yapılan çalışmalar, ortada daha karmaşık bir resim olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda, Hollandalı araştırmacılar J. D. (Johannes D.) van der Waals ve Willem Glasbergen’in 1955 yılında yayınladıkları Çan Ağızlı Seramik Kültürü’ne ait seramiklerin evrimsel şeması, çığır açan bir çalışma olmuştur. Onlara göre, çan şeklindeki çanak-çömlekler aşağı Ren Nehri civarında yerleşik İp Baskılı Seramik Kültürü’nün beher biçimli kaplarından türetilmiştir. Arkeoloji literatüründe “Hollanda Modeli” olarak bilinen bu teori, beher biçimli kapların oldukça belirgin bir biçimsel transformasyon sıra-

lamasına sahip olduğu fikri üzerine kuruludur. En eski beher örnekler; “ip baskılı-çan ağızlı” bardaklardır. Bunlara ek olarak, İngilizce kısaltması ile AOC (all-over-corded) olarak bilinen komple ip baskılı çömlekler ve AOO (all-over-ornamented) olarak bilinen komple bezemeli çanak-çömlekler bulunmaktadır. Onlardan sonra, tam anlamı ile çan şekli verilmiş olan Maritime tipi çanak-çömlekler gelmektedir. Tipolojik sıralamanın en sonunda da Veluwe tipi çanak-çömlekler yer alır. Sonuç olarak, Avrupa’daki bütün kilit Çan Ağızlı Seramik Kültürü yerleşkelerinde, biçimsel olarak en eski çan ağızlı seramikler Maritime üslubunun kullanıldığı seramiklerdir. Dolayısıyla, Maritime dönemine ait kalıntılar Çan Ağızlı Seramik Kültürü’nün kendi içindeki kronolojinin çözümlenmesi için en temel özellikteki kalıntılardır.

Hollanda Modeli’nin üretildiği dönemle hemen hemen aynı tarihlerde, Edward Sangmeister, Çan Ağızlı Seramik Kültürü’nün kökenleri ve dağılımı hakkında “Geriye Dönüş Modeli”ni geliştirmiştir. Pek çok bölgede yapılan tipolojik araştırmalar, Çan Ağızlı Seramik Kültürü’nün karakteristik özelliklerinin bütün olarak İspanya’ya dayanmadığını göstermiştir. Zira İspanya’da ip baskılı seramik örneği bulunmamaktadır. Sangmeister’a göre Çan Ağızlı Seramik Kültürü’nün iki farklı gelişim aşaması bulunmaktadır. İlk aşama, İber Yarımadası’nda yerleşik Çan Ağızlı Seramik Kültürü gruplarının Orta Avrupa’ya doğru yayılmasını, ikinci aşama ise bu grupların Orta Avrupalılardan öğrendikleri gelenekler ile birlikte İber Yarım Adası’na geri dönüşlerini kapsamaktadır. Görüldüğü üzere, aynen diğer meslektaşları gibi Sangmeister da Çan Ağızlı Seramik Kültürü kriterlerinin tek bir bölgeye sıkıştırılmasının imkansız olduğunu farkındadır.

1970’lerde Hollanda Modeli ile sunulan tipolojik sıralamanın yeni Karbon-14 analizleri ile birlikte bir hayli kuvvetli bir şekilde desteklenmesi söz konusu olmuştur. Bu durum, özellikle Avrupa Anakarası’nda çalışmalar yürüten arkeologların Hollanda Modeli’ne ikna olmasına ön ayak olmuştur. Bu esnada Britanya Adalarında ise yeni konseptler ortaya çıkmaya başlamış; bu konseptler, belli bir arkeolojik kültürün belirli bir insan grubu ile sınırlandırılarak ele alındığı geleneksel düşünce biçimine meydan okumaya başlamıştır. Örneğin, David L. Clark gibi bazı arkeologlar, meslektaşlarını Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) fenomenini yepyeni bir bakış açısıyla değerlendirmeye davet etmiştir. Bu sürecin sonucunda, Çan Ağızlı Seramik Kültürü topluluklarını göç rotalarından zi-

yade, sosyal ve dini çerçevelerde yaşadıkları değişimler tarafından değerlendirilmek üzere somut öneriler ortaya çıkmıştır. Bu noktada Colin Burgess, bell beaker tipi (çan ağızlı) seramiklerin kültürel bir paket mahiyetinde, tanrılar için toprağa şarap dökme geleneğini de kapsayan bir sosyal davranışın yansıması olan seramik eserler olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu fikri bir basamak daha ileriye taşıyan Andrew Shratt, bu çömleklerin fermente içki üretiminin başlaması ve alkol tüketimi ile birlikte gelen sosyal ayrıcalıkların bir yansıması olarak değerlendirilmesi gerektiği fikrini ortaya atmıştır. Stephen Sheannan'a göre ise, Bell Beaker'ların klasik bir arkeolojik kültür olarak değil de çeşitli kültürel konseptlerde karşımıza çıkan spesifik öğelerin bir araya toplandığı bir bütün olarak görülmesi gerekmektedir.

Tüm bu yeni bakış açıları ile birlikte Çan Ağızlı Seramik Kültürü'ne yaklaşımlar yön değiştirmiş; bu insanların ilk olarak nerede ortaya çıktıkları sorusu arkeologların gözündeki değerini yitirmiş; Çan Ağızlı Seramik Kültürü terimi yerini "Bell Beaker Fenomeni", "Beaker Kompleksi" ya da basitçe "Bell Beaker'lar" gibi terimler almıştır. Bu dakikadan sonra Bell Beaker fenomeni, Neolitik'ten Tunç Çağına geçişte yaşanan büyük bir sosyal dönüşüm ve katmanlaşma çatısı altında incelenmeye başlamıştır.

ARKEOLOJİK OLARAK BELİRLEYİCİ NİTELİKLER VE BÖLGESEL AYRIMLAR

Bell Beaker'lara özgü arkeolojik nitelikler; "tüm kültür evresi boyunca ortak olarak değerlendirilebilecek öğeler" ve "belirli bölgelere özgü ayırıcı nitelikler" olmak üzere iki ayrı sınıfta değerlendirilmektedir. Bu ayrım en çok, çanak-çömlek stillerinde kendini göstermektedir. Bell Beaker çanak-çömlekleri; zengin biçimde bezemeli olanlar ve bezemesiz olanlar şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Bezemeli olan çanak-çömleklerin tümü Bell Beaker'a özgü belirgin "çan" formunda olup, kültürün yerleştiği hemen her bölgede görülebilmektedir. Öte yandan bezemesiz çanak-çömleklerle bezemelilerin küçük bir kısmında bölgesel olarak nitelik farkları göze çarpmakta, hatta sık sık bu tip çömleklerin beher biçiminde olmayan, yöresel olarak farklı bir formdan türemiş oldukları dile getirilmektedir. Devam etmeden önce, ilk sınıfa dahil olan bir takım seramik harici nesnelerin de varolduğunu belirtmek gerekir. Bu

nesneler tüm Bell Beaker bölgelerinde bulunmaktadır. Kültürel karakteristikleri ortaya çıkaran diğer arkeolojik kanıtlar ise ikinci sınıfa girmektedir. Bell Beaker fenomeninin tümü için tipik sayılabilecek, tek bir yerleşke veya mezarlık tipi bulunmamaktadır.

TEMEL BEAKER NİTELİKLERİ

Bu kültüre adını veren en tipik Beaker materyali; çan biçimindeki bardaklardır. Son derece dikkatli bir şekilde üretilen bu yumuşak yüzeyle çömlek tipinin koyu turuncu rengi, çömleğin sanki bakır veya altından yapılmış olduğu hissi uyandırmaktadır. İnce cidarlar da aynı şekilde metal kap benzerliği göstermektedir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, çan biçimli çanak çömleklerin AOO, AOC, Maritime ve Veluwe olmak üzere çeşitli türleri bulunmaktadır. Bu çeşitlilik genel olarak çömleklerin boyutlarında (uzun ince olanlardan kısa ve bodur olanlara kadar değişir) ve giderek karmaşılaşan süslemelerinde kendini göstermektedir.

Çan biçimli çömleklerin önemli özelliklerinden bir tanesi de “sıralı bantlar halinde süsleme”dir. Çömleğe yukarıdan aşağı doğru bakıldığında süslenmiş bantların arasında süslenmemiş bantlar bırakılarak kuşak kuşak bir görüntü oluşturulduğu görülür (bkz. Resim 1). Dekorasyon; nemli kil üzerine ip baskısı, ince uçlu bir aletle kazıma, tarak kullanılarak kazıma ve -esasen güneybatı Avrupa’ya özgü olan- kırmızı boya kullanarak süsleme olmak üzere, 4 temel teknik kullanılarak yapılmaktadır. Kazınmış hatların içi genellikle beyz bir madde ile kaplanmaktadır. Sıralı bant süslemelerin de kendi içinde çeşitleri olup ince bantlı süslemeler genellikle Maritime üslubunda görülür. Zaman zaman ince ve kalın bantlar bir arada kullanılırken, zaman zaman “metope” tipi süsleme adı verilen bir teknik kullanılmaktadır. Bu tekniğe göre boş bırakılan kalın bantın içine çeşitli desenler işlenmektedir, bu da klasik Yunan mimarisinde görülen frizleri andırmaktadır.

Çan Ağızlı Seramik Kültürü’ne özgü diğer bir materyal grubu da ok ve yay setleridir. Buluntular arasında bilindik ok başlarının yanı sıra okçuların bileğini korumak için takılan bilekliklerin ve “sap doğrultucu” olarak tabir edilen parçaların da yer alıyor olması, okçuluğun bu insanların hayatında önemli bir yeri olduğunu düşündürmektedir. Çakmak taşı ok uçları yüksek bir üretim kalitesini yansıtmaktadır. Karmaşık bir şekle sahip olan bu nesnelerin yüzeyi rötuşlanmıştır. Sapa takılmak

üzere bir çıkıntısı bulunan ok uçlarının kalp şeklinde olanlardan üçgen biçimli olanlara kadar pek çok çeşiti bulunmaktadır. Okçunun yayı tuttuğu bileğini korumak ve kuvvetlendirmek için üretilmiş olan taş bileklikler tamamen Çan Ağızlı Seramik Kültürü'ne özgüdür. Genellikle üzerlerine desenler işlenen bu objelerin iki delikli ve dört delikli çeşitleri mevcuttur.

Sap doğrultucu olarak tabir edilen aletler ok sapını düzelmek için kullanılmaktadır. Sap doğrultucular iki ayrı taş parçası kullanılarak yapılır. Taşlardan her ikisinin de bir tarafı düz, bir tarafı olukludur. Ok sapının iki oluk arasına yerleştirilip çekilmesi ile ok sapı düzeltilmektedir.

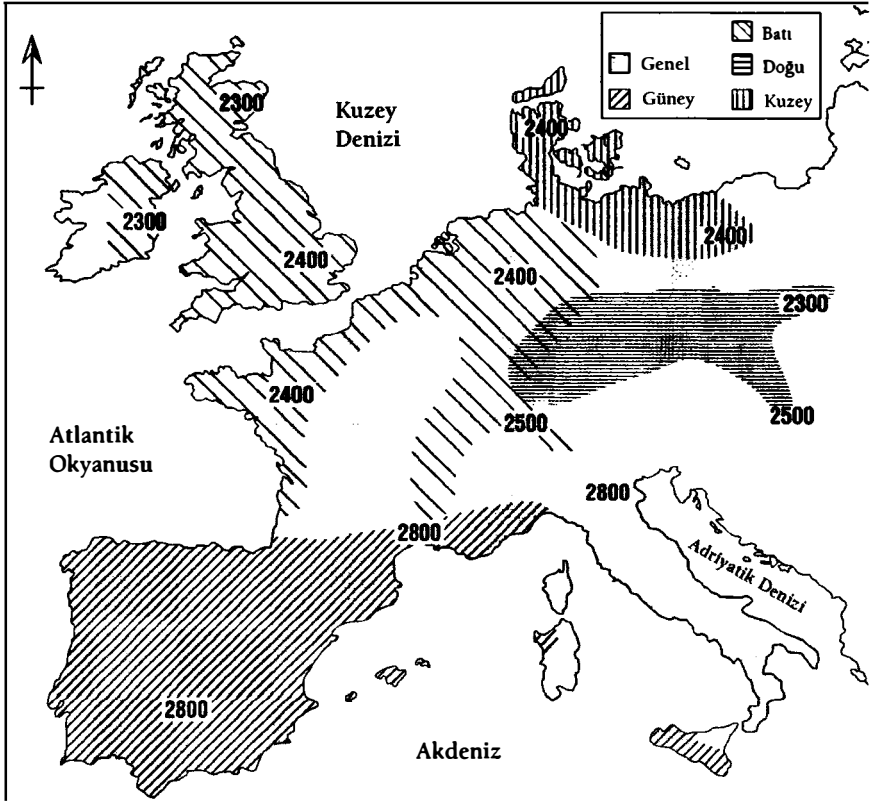
Kesici aletlerin, özellikle de hançerlerin Avrupa'da ortaya çıkışı Bell Beaker'larla bağlantılıdır. Çoğunlukla bakırdan yapılmış olan bu objelerin karakteristik tipolojileri tüm Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) bölgelerinde tamamen aynıdır. Sap çıkıntılı hançerler olarak adlandırılan bu materyal grubu bakır gibi yumuşak bir metal kullanılarak üretildiği için, pratik kullanımdan ziyade sembolik bir değere sahip oldukları düşünülmektedir. Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) gruplarının, Jutland'dan, Aşağı Vustula Nehri civarına kadar, kuzeydoğudaki bölgelere yerleşik olanları genellikle çakmak taşı hançerler üretmişlerdir.

Balta ve hançerin birleşimi sayılabilecek ahşap saplı baltalı kargılar da yine Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün bir icadıdır. Orta Avrupa ve Britanya Adaları'nda karşımıza çıkan bu materyal topluluğunun, otorite sembolü, hatta genel anlamda, yüksek sosyal statü sembolü olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Daha çok Güneybatı Avrupa'da karşılaşılan, Palmela uçları olarak isimlendirilen bir diğer metal materyal daha mevcuttur. Ne işe yaradıklarına dair net bir açıklama yapılamayan bu objelerin büyük boyutlu olanlarının hançer, küçüklerinin ise ok ucu olarak kullanılmış olması olasıdır.

Çan Ağızlı Seramik Kültürü ile ilinti, bakır veya altın levhalar kullanılarak üretilen ürünler de mevcut olup bu ürünler arasında; küpeler, saç tokaları, hilal şeklinde gerdanlıklar (*lunulae*), nadir görülen düz balta başları, iğneler ve çuvaldızlar yer alır.

Buluntu topluluklarının arasında sıklıkla görülen bir diğer materyal grubu V şeklinde delikli düğmelerdir. Çoğunluğu yuvarlak olmak üzere çeşitli şekillerde üretilmiş olan bu düğmelerin üretiminde, kemik ve boynuz kullanıldığı kadar, yarı değerli taşlar (örneğin karakehribar ta-

Avrupa'da Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik)'lerin Dağılımı. Bölgelere göre görüldükleri ilk tarihler. Tarihlendirmeler kısa ömürlü numuneler üzerine yapılan radyo karbon analizleri kullanılarak yapılmıştır (Müller ve van Willigen 2001). Yeleşim Bölgeleri ayırımı; Harrison'a (1980) aittir. İçerik : Czebreszuk ve Szmyt 2003.

şı) ve amberden de faydalanılmıştır. Güneybatı'daki Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) topraklarında V deliklilerin yanında Tortugua tipi düğmeler de bulunmuştur. Her iki düğme türünün de kolye boncuğu, şapka süsü veya elbiselerin üzerine dikilen süs eşyaları olarak kullanılmış olabileceğine karar verilmiştir.

Özellikle Çan Ağızlı Seramik Kültürü ile bağlantılı diğer bir nesne grubu kemik, boynuz veya yabandomuzu dişleri kullanılarak üretilmiş olan yay çeşitleridir. Çoğunlukla Orta Avrupa'da görülen bu yaylar, hayatın dini yönü ile bağlantılı gibi görünmekte; ok kullanarak avlanmaya yüklenen manevi değeri doğrulayan bir nitelik taşımaktadır.

DAĞILIM VE BÖLGESEL FARKLILIKLAR

Avrupa'yı beher biçimli çömleklerin var olup olmayışına göre ikiye ayıran hat; güneyde Moravya girişine kadar, Vistula Nehri boyunca Budapeşte yakınlarındaki Orta Tuna'ya ulaşır oradan da geniş bir kavisli yay çizerek Adriyatik kıyılarının Po Nehri Vadisi'ne giren bölümüne uzanır. Çan Ağızlı Seramik Kültürü topluluklarının yerleştiği alanlar bu hattın batısına denk gelmekle birlikte, Kuzey Afrika'da yer alan Fas ve Cezayir'in belli bölgelerini de içine alır.

Bahsi geçen bu bölge dağınık biçimde yayılmış Çan Ağızlı Seramik Kültürü kalıntıları ile doludur. Bu kalıntılar çoğunlukla "yerleşke merkezleri" olarak adlandırılan, prehistorik toplulukların yıllar boyunca iskan etmesinden dolayı pek çok arkeolojik yerleşim katmanı oluşmuş alanlarda ortaya çıkar. Daha öncesi marjinal kültürlerin kalıntıları ile karakterize olan hiçbir bölgede Çan Ağızlı Seramik Kültürü kalıntısına rastlamak mümkün değildir.

Avrupa ve Afrika'da Çan Ağızlı Seramik Kültürü yerleşkelerinin birikimleri ile karakterize olan sayısız alan mevcuttur. 1980 yılında Richard J Harrison Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nü güney, batı ve doğu olmak üzere üç coğrafi bölgeye ayırmıştır. Orta Avrupa'da ise bu genel ayrım, Danimarka'daki Jutland ile aşağı Vistula Nehri arasındaki bölümü de eklemek adına Batı Çan Ağızlı Seramik Kültürü bölgesi eklenmiştir.

Güney Yerleşim Bölgesi

Bu bölge İber Yarımadası'nın tamamını, Fransa'nın güneyini, Balear, Sardinya ve Sicilya adalarını, ayrıca Kuzey Afrika'daki bazı bölgeleri (Fas ve Cezayir) kapsamaktadır. Özellikle bu bölgeye özgü arkeolojik materyaller sırasıyla; Pamela uçları, V delikli düğmeler ve Tortuga düğmeleridir. Seramik eserler, tipolojik olarak S-profilli kâselere (örneğin Pamela tipi kâseler) eş değer olan, yüzeyleri kırmızı boyalı, bodur çanak çömleklerle karakterizedir.

Bu bölgede ayrıca Zambujal ve Villa Nova de Sao Pedro gibi etrafları savunma hatları ile çevrelenmiş yerleşkeler yer almaktadır. Bahsi geçen savunma hatları; taş duvarlar, kale burçları ve kale hendeklerinden oluşmaktadır. Bu yerleşkeler çok daha eski kültürler tarafından inşa edilmiş olmalarına rağmen, Çan Ağızlı Seramik Kültürü grupları tarafından da

kullanıldıklarına dair hiç şüphe yoktur. Çoğu yerleşkenin içinde metal-lerle, özellikle de bakır ve altınla çalışıldığına dair izler bulunmaktadır. Üretilen metal eşyalar arasında; hançerler, küpeler, düz balta başları, Pamela uçları, çuvaldızlar ve diğer bazı nesneler yer almaktadır.

Hem tek kişilik hem de toplu mezarlar inşa eden bu insanlar, ölülerini kaya sandukalara ve çeşitli şekillerdeki megalitik oda mezarlarına gömmüşlerdir. Genellikle geçit holleri ve Ege bölgesinde bulunan kubbeli mezarları (tholos) andırır yuvarlak mezar odalarından oluşan bu megalitik yapılar, karmaşık bir mimarinin eseridir. Ölüler, direk taş üzerine, cenin pozisyonunda ve yan dönmüş şekilde yatırılmaktadır. Bu bölgede mağara ve yer altı odalarının da mezar olarak kullanılması söz konusu olmuştur.

Batı Yerleşim Bölgesi

Batı bölgesi Fransa'nın Atlantik kıyılarını, Britanya Adalarını, İsviçre'ye kadar giden bütün Ren Havzasını ve Almanya'nın aşağı kesimlerini (Elbe Nehri'nin batısında kalan topraklarını) kapsamaktadır. Kalıntıların yoğunlaştığı bölgeler: Brittany, Güney İngiltere ve Aşağı Ren Nehri kıyılarıdır. Brittany ve Güney İngiltere özellikle megalitik geleneğine ait objelerle karakterizedir. Megalitik geleneğin Çan Ağızlı Seramik Kültürü ile buluşmasının sonucunda ortaya bu geleneğin en iyi eserleri çıkmıştır ki bu durumun en güzel örneği Stonehenge'in "Bekker Fazı"nda görülmektedir. Brittany'de bulunan Pamela uçları, burada yaşayan grupların İber Yarımadası'ndakiler ile direk bir iletişim içinde olduklarını göstermektedir. Batı bölgesi; altın ve bakırdan yapılmış balta başları, hilal şeklindeki gerdanlıklar (lunulae), haçerler ve düz balta başları gibi metal eşyaların oldukça fazla sayıda bulunduğu bir bölgedir. Tüm bu objelerin prestij ve yüksek sosyal statü göstergesi oldukları düşünülmektedir. Özellikle Brittany'de çeşitli şekillerde megalitik anıt inşası devam etmiştir. Britanya Adaları'nın Ren Nehri'nin aşağı kısımlarına denk gelen bölgelerinde kişilerin cenin pozisyonunda yan yatmış halde gömüldüğü tek kişilik yığma toprak mezarlar çoğunlukta-
dır (bkz. Resim 1) Batı bölgesi oldukça fazla sayıda yerleşke kalıntısının bulunduğu bir bölgedir. Bu yerleşkeler genellikle dikdörtgen planlı ahşap evlerden oluşmaktadır. Britanya Adaları'nda ise çok daha fazla çeşitte ev tipine rastlanmıştır.

Doğu Yerleşim Bölgesi

Bu bölge; Tuna Henri'nin orta ve yukarı kısımları (Budapeşte'ye kadar), Bohemya-Moravya düzlüğü ile Oper ve Vistula nehirlerinin yukarı havzalarını kapsamaktadır. Buluntu toplulukları arasında en sık rastlanan materyaller; kemikten yapılmış yaylar ile bakır hançerlerdir. Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün Balkan Erken Tunç Çağı geleneği ile iletişime geçtiği yer olan doğu bölgesi her iki geleneğin çanak-çömleklerinin bir arada bulunduğu arkeolojik içeriklere ev sahipliği yapmaktadır.

Arkeolojik kalıntıların çoğu, ölülerin kuzey-güney ekseninde, cenin pozisyonu almış vaziyette yatırıldığı tekli mezarlardan çıkarılmıştır. Bedenin hangi tarafına doğru yerleştirileceği, başın işaret edeceği yön ve yüzün yönelimi cinsiyete göre belirlenmektedir. Fakat, bazı bölgesel farklar mevcuttur. Örneğin Moravya'da erkekler sağ taraflarına, kadınlar sol taraflarına yatırılırken, Bohemya'da bunun tam tersi yapılmaktadır. Bu bölgeye özgü diğer bir defin geleneği de ölülerin yakılmasıdır. Neolitik Çağ'da Balkan toplumları arasında yaygın olan bu geleneğin, Doğu bölgesinde yerleşik Çan Ağızlı Seramik Kültürü tarafından devam ettirildiği aşikardır. Kalıcı yerleşke kalıntıları yalnızca Budapeşte civarındaki bölgelerde olup, bu yerleşkeler ahşap kulübelerden oluşmaktadır.

Kuzey Yerleşim Bölgesi

Bu kuşak Danimarka'daki Jutland Yarımadası'ndan başlar oradan Kuzey Almanya vasıtası ile Aşağı Elbe Havzası'na uzanır, ardından Kuzey Polonya üzerinden Aşağı Visyula Havzasına uzanır. Bölgenin en karakteristik özelliği burada çok sayıda çakmak taşı hançer üretimi yapılmış olmasıdır. Buluntu toplulukları arasında yer alan metal baltalı kargılar ve hilal biçimli gerdenlikler, Batı Bölgesi ile iletişim içine girildiğinin göstergesidir. Kuzey Çan Ağızlı Seramik Kültürü toplulukları amber eşyalar üretmişler ve ürünlerini çeşitli bölgelere ihraç etmişlerdir.

Kuzey bölgesinde çok sayıda Çan Ağızlı Seramik Kültürü yerleşkesi bulunmuştur. Genellikle dikdörtgen planlı ahşap kulübelerden oluşan yerleşim birimleri, zeminleri toprağın altında kalacak şekilde inşa edilmişlerdir. Jutlan'da yer alan yerleşkelerin incelenmesi sonucunda, bu yerleşkelerin Çan Ağızlı Seramik Kültürü toplulukları tarafından inşa edilmediği, ilk olarak Neolitik'te iskan edildiği ve yerleşimin Çan Ağız-

Resim 1. Güney İngiltere’de buluna tipik bir Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) Mezarı. Taşlarla çevrilmiş bir çember içine, cenin pozisyonunda, yan yatırılmış iskelet ve beraberindeki hançer ile çan ağızlı çömlek görülmekte. Salisbury ve S. Wilts Müzesi Sanat Arşivi’nden izin alınarak yayımlanmıştır.

lı Seramik Kültürü tarafından devam ettirildiği tespit edilmiştir. Mezarlıkları hem megalitik anıt mezarlardan hem de insanların cenin pozisyonunda gömüldüğü tekli mezarlardan oluşmaktadır.

Yukarıda ayrımı yapılan Çan Ağızlı Seramik Kültürü bölgeleri arasında keskin hatlarla çizilmiş bir sınır yoktur. Kendine has Çan Ağızlı Seramik Kültürü özellikleri yansıtan pek çok bölge bulunmaktadır. Örneğin, doğu Almanya’daki Saale Nehri civarındaki bölgelerde, Batı ve Doğu Çan Ağızlı Seramik Kültürü öğelerinin bir arada görülmektedir.

METALÜRJİ

Çan Ağızlı Seramik Kültürü’nün görüldüğü bütün bölgelerde metalürji uygulamalarına dair izler bulunmaktadır. Bu uygulamalar arasında, plaka halindeki bakır ve altın metallerinin işlenerek hilal şeklinde gerdanlıklar, küpeler ve iğnelere dönüştürülmesinin yanında dövülerek hançerler, düz balta sapları, Pamela uçları ve baltalı kargılara dönüştürülmesi yer almaktadır. Tipolojik açıdan bakıldığında Çan Ağızlı Sera-

mik Kültürü'ne ait metal objeler bütün Beaker yerleşim bölgelerinde aynı karakteri yansıtmaktadır. Buluntu toplulukları arasında, bitmiş haldeki metal ürünlerin yanı sıra metalcilerin kullandığı araç gereçler de yer almaktadır. Bu araç gereçler daha çok nalbant tipi araç gereçler olup çeşitli büyüklükteki  rsler ve yontma aletlerinden oluşmaktadır. Avrupa topluluklarının metal işleri ile geniş bir ölçüde ilgilenmesi bakımından an Ağızlı Seramik Kültürü bir dönüm noktası mahiyetindedir. Böylece toplumun her kesimi tarafından metal kullanımın yaygınlaştığı ve metal üretiminin arttığı bir dönem başlamıştır. Bundan önce sadece Lengyel, Polg r ve Brzesc Kujawski kültürlerinin (M. . 4500–4000) yayıldığı bölgelerde metal eşyalar kullanılmaktadır.

KRONOLOJ 

Tüm arkeoloji literatüründe, an Ağızlı Seramik Kültürü seramik eserlerinin biçimsel gelişiminin (rölatif kronoji) ana gidişatı konusunda, büyük bir kesim tarafından kabul gören bir teori bulunmaktadır. Bu teoriye göre; kronoloji Maritime tipi bardaklarla başlamakta, ardından bölgesel olarak küçük değişiklikler gösteren diğer seramik eşitleri gelmektedir. Bir süre sonra an Ağızlı Seramik Kültürü periyodu konusunda bildiklerimiz kökten değişmiş; an Ağızlı Seramik Kültürü'n n Bakır ağı'nın sonları, Tunç ağı'nın başlarına denk gelen kısa bir zaman diliminde ortaya ıkıverdiği teorisi geride kalmıştır. Çeşitli bölgelerden toplanan deliller üzerinde uygulanan karbon-14 analizleri sonucunda kültüre ait mutlak kronoloji verileri değişmiş ve an Ağızlı Seramik Kültürü'n n uzun süreli ve oldukça dinamik bir oluşum olduğu anlaşılmıştır. 2001 yılında, Johannes Müller ve Samuel van Willigen odun kömürü gibi uzun süre dayanan numuneler yerine kısa ömürlü, örneğin kemik veya bitki tohumları gibi numuneler üzerine yaptıkları karbon 14 analizlerine dayalı verileri ortaya koydukları bir çalışma yayınlamışlardır. Bu çalışmanın sonucunda anlaşıldığı kadarıyla an Ağızlı Seramik Kültürü farklı bölgelere özgü çeşitli nitelikleri bulunan ve geniş topraklara yayılan bir özellik sergilemektedir. İlk an Ağızlı Seramik Kültürü oluşumları milattan önce yaklaşık 2800 civarında İber Yarımadası, Güney Fransa ve Kuzey İtalya'da ortaya ıkımtır. Bitişi ise milattan önce ikinci bin yılın ilk yüzyıllarında batı ve kuzey bölgelerde gerçekleşmiştir. Kronolojik verilerden anlaşıldığı kadarıyla an Ağızlı

Seramik Kültürü batı yerleşim bölgesinde (hatta daha kesin olacaksak güneybatı yönünde) başlayıp oradan doğu ve kuzeydoğuya yayılmıştır.

KÜLTÜREL DEĞİŞİM SÜRECİNDE ÇAN AĞIZLI SERAMİK KÜLTÜRÜ'NÜN YERİ

Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) fenomeninin ne olduğunu araştırırken şu ana kadar sıraladığımız ögelere ek olarak önemli iki özelliğe daha bakmak gereklidir. Bunlardan ilki Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik)'ların hangi kültürel temelde şekillendiği, ikincisi ise Erken Tunç Çağı evresinde Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nü takip eden diğer kültürlerin nasıl bir süreç izledikleri olacaktır.

Kültürel alt yapı açısından bakıldığında Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün gelişiminde etkin olan 3 temel öge bulunmaktadır: Megalitik Dünyası, İp Baskılı Seramik Kültürü ve Karpatlar Havzası'nda yerleşik Geç Nolitik/Erken Tunç Çağı kültürleri. Batı Avrupa'nın megalitik kuşağında yaşayan Çan Ağızlı Seramik Kültürü grupları eskiden kalma megalitik mezarları kullanmaya devam ederken bir yandan da kendi tekli mezarlarını oluşturmuşlar; İsviçre-Sion'daki meşhur Petit Chasseur Mezarlığı'nda gördüğümüz üzere çeşitli kaya mezarları inşa etmişlerdir. Çan Ağızlı Seramik Kültürü döneminde çember planda dizili dikili taşlar ve geniş avlulardan oluşan karmaşık mimarili megalitik anıt inşaatları her yere yayılmıştır. Bu anıtların en bilindikleri Güney İngiltere'de yer almaktadır. Örneğin Stonhenge en gelişmiş halini Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) döneminde almıştır. Görüldüğü üzere megalitik geleneğin sürdürüldüğü bölgelerde Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün ortaya çıkması bu geleneğin gerilemesine değil tam aksine zirveye ulaşmasına katkı sağlamıştır.

Aynı şekilde, Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün Corded Ware (İp Baskılı Seramik) topluluklarıyla karşılaştıkları yerlerde Corded Ware (İp Baskılı Seramik) varlığını sürdürmeye devam etmiş; iki kültür bir arada yaşayabilmiştir. Ancak, iki kültürün kültürel davranış biçimleri arasında keskin bir fark bulunmaktadır. İki kültür arasındaki dialektik bağlantı olarak tanımlayabileceğimiz bu fark en iyi şekilde ölümlerin mezara yatırılış pozisyonlarında görülebilmektedir. Her iki kültür grubu da ölümlerini cenin pozisyonunda ve farklı cinsiyetlerin farklı yönlere bakacak şekilde yatırmakta olsa da; tercih ettikleri yön eksenini değiştirmektedir.

Karpatlar bölgesinde, Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik)'lar ve Erken Tunç Çağı'nın en eski grupları (Vucedol Kültürü'nü takip eden gruplar) arasında bir etkileşim yaşanmıştır. Bu iletişim Corded Ware (İp Baskılı Seramik) bölgesinden farklı bir seyir izlemiştir ama megalitik bölgedeki etkileşim ile benzer özellikler taşımaktadır. İletişimin geliştiği bölgelerde gözle görülür bir kültürel bariyer bulunmadığı için arkeologların çoğu zaman bulunan verileri hangi kültür grubuna dahil edecekleri konusunda sıkıntı yaşamalarına sebep olmuştur.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik)'ların bir yerleri istila ederek tarihsel değişim sürecinde radikal parçalanmalara sebebiyet verdikleri yönünde bir saptama yapmak pek olası görünmemektedir. Ancak, bu genel resim, bazı bölgelerde Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün gerçekten de göçler sonucunda ortaya çıktığı olasılığının elenmesi anlamına gelmemektedir. Örneğin, Polonya'nın güneyindeki Malopolska bölgesinde böyle bir durum söz konusudur.

Çan Ağızlı Seramik Kültürü'nün ortadan kalmasının hemen akabinde ortaya çıkan Erken Tunç Çağı kültürleri incelenirken, önemli eğilimler tespit edilmiştir. Bu kültürlerin yerleştiği alan (Ege Bölgesi hariç) Avrupa'da tunç metalinin işlendiği en eski yer niteliğindedir. Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik)'lardan sonra ortaya çıkan kültürlerin listesi bir hayli uzun olup aralarında Wessex, Unetice, Polada, Armorican, Rhône ve Montelavar kültürleri bulunmaktadır. Her bir kültür kendine has tunç eserler, zengin metal istifleri, katmanlaşmış bir toplum düzeni ve geniş bir kültürel iletişim ağı ile karakterizedir. Bu müreffeh ve uygar bölgenin Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) yerleşim bölgelerine sadece tesadüfen bitişik olduğunu hayal etmek bir hayli zordur.

BELL BEAKER (ÇAN AĞIZLI SERAMİK) TAM OLARAK NEDİR?

Başlıkta, “Bell Beaker’lar tam olarak kimdir?” diye sormak yerine “nedir?” sorusunun yöneltilmesi bilinçli bir tercihtir. Son dönemlerde yürütülen araştırmalar, Bell Beaker’ların batıdan doğuya, hatta aslında güneybatıdan kuzeydoğuya yayıldıklarını ileri süren geleneksel teoriyi doğrulamaktadır. Fakat coğrafi ve kronolojik yayılım analizleri, bu fenomenin belirli bir “Bell Beaker Halkı’nın” belirli bölgelere göç etmesi ile ortaya çıkmış olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Aslında, Malopolska örneğinde görüldüğü üzere, bazı bölgelerde, Beaker grubuna

mensup insanların antropolojik özelliklerini taşıyan bireylerin kalıntılarına rastlanıldığı doğrudur. Ancak, genel bir karşılaştırma yapıldığında, Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) grubuna ait “halkların” antropolojik açıdan büyük bir çeşitlilik gösterdiği ve bu antropolojik grubun M.Ö. 3000’ler ile 2000’in başlarında yaşamış olan Avrupalı kültür gruplarının büyük bir çoğunluğunu kapsamakta olduğu görülmektedir. Yine de, Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) yayılım bölgesi içinde kısmi göçlerin yaşanmış olama ihtimali sıfıra indirgenmemelidir. Bunun en güzel örneği Güney İngiltere’de Stonehenge yakınlarındaki Amesbury kasabasına gömülmüş olan yetişkin erkek mezarında ortaya çıkmıştır. Merhumun dişleri üzerine yapılan izotop analizleri kendisinin gençlik yıllarını aslında Alpler bölgesinde geçirdiğine işaret etmekte; hemen yakınına gömülmüş olan oğlunun analizleri ise çocuğun doğma büyüme Britanyalı olduğunu göstermektedir.

Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) Fenomeni’nin temel özellikleri şu şekilde sıralanmaktadır:

- Bu kültürün mensupları Avrupa’nın neredeyse yarısına yayılmışlardır. Yerleştikleri topraklar bugün aşağı yukarı Avrupa Birliği’ne üye ülkeler tarafından mesken tutulmuş topraklarla hemen hemen aynıdır.
- Bell Beaker’ların tarihi, 1000 yıldan fazla bir zaman aralığını kapsamaktadır.
- Kendi iç dinamiklerine sahip olan Çan Ağızlı Seramik Kültürü; Güney Yerleşim Bölgesi’nde başlayıp oradan batı-doğu doğrultusunda yayılarak, en son Britanya Adaları’na kadar yayılmıştır.
- Bell Beaker’ları betimleyen en spesifik öğeler; alkollü içecek tüketimi için ürettikleri seramik eserler, savaş ve avcılıktır.
- İtina ile üretilmiş olan bu seramik eserler, kullanıcıları için oldukça özel bir anlam ifade etmekte; sıklıkla da ölümlerin cenin pozisyonu verilerek sağ veya sol yanlarına yatırıldıkları tek kişilik mezarlarda karşımıza çıkmaktadır.
- Bell Beaker seramiklerinin tipolojik gelişim sıralaması hemen hemen bütün yerleşim bölgelerinde aynı şekilde gerçekleşmiş; başlangıçta kısmen bir tek tiplilik sergilemekte olsalar da (örneğin Maritime tipi seramikler) sonradan bölgesel olarak küçük farklar belirmeye başlamıştır.
- Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) halkları metalürji ile yakından il-

gilenmiş; özellikle bakır ve altın metallerini işlemişlerdir. Bunun sonucunda ise metalik eşyalar prehistorik Avrupa'nın her yerine yayılmış; hatta kıtanın ilk stilistik metal objeleri bu dönemde üretilmiştir.

- Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) fenomeni kültürel anlamda oldukça seyyar bir karakter sergilemiş, hatta bölgeden bölgeye kolayca yayılmıştır ama bu insanlar aslında hali hazırda sağlam bir geçmişe dayanan yerleşkelerde toplanmayı tercih etmişlerdir.

- Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) halkları gittikleri her yerde mevcutta bulunan geleneklere uyum sağlamayı kolayca başarmış, bu sayede tarih sahnesinde Bell Beaker'larla bağlantılı radikal kültürel kopmalar yaşanmamıştır.

- Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) halklarının ulaştığı bölgelerde refah düzeyi artmış, hatta bu durum, kültürün Erken Tunç Çağı'nda sona ermesinden sonra bile devam etmiştir.

Arkeologlar artık "Bell Beaker tam olarak nedir?" sorusunu sosyal faktörleri öne alarak cevaplamaktadır. Britanyalı arkeologlar tarafından öne sürülen bu konsept, araştırmacıları Bell Beaker'ı "kültürel bir oluşum" olarak değerlendirmeye yönlendirmiştir. Bu oluşumun en önemli özelliklerinden biri ters çan şeklindeki içki kadehleridir. Geri kalan öğeler, örneğin ok ve yay setleri ile hançerler, savaş ve avcılık gibi, hayatın diğer yönleri ile bağlantılıdır. Andrew Sheratt bu kadehlerin özellikle savaşçı kesimlerin tören ve ikramlarında tüketilen bira ve bal likörü içecekleri için üretildiğini ileri sürmüştür. Bell Beaker Kompleksine ait eserlerin, Erken Tunç Çağı'nda çok daha belirgin hale gelmiş olan elit kesimlerin statü sembolleri olarak kullanılmış olması da mümkündür. Bu tarz teoriler, Bell Beaker'ların sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan savaşçı sınıfın şekillendiği uzun süreçte önemli bir rol oynadığı fikrine yoğunlaşmıştır. Bell Beaker (Çan Ağızlı Seramik) oluşumu Avrupalı elitlerin oluşumundaki ilk kalıcı faktör olarak yorumlanmaktadır.

Ayrıca bkz. Güneydoğu Avrupa'da İlk Metalürji Uygulamaları (2. Cilt 4. Bölüm); Megalitik Dünyası (2. Cilt 4. Bölüm); Sion'daki Petit Chasseur Dolmeni (2. Cilt 4. Bölüm); Doğudan Batıya İp Baskılı Seramik Kültürü (2. Cilt, 4. Bölüm); Orta Avrupa'da Erken ve Orta Tunç Çağları (3. Cilt, 5. Bölüm); Britanya ve İrlanda'da Tunç Çağı (3. Cilt, 5. Bölüm).

KAYNAKÇA

Abercromby, John. *A Study of the Bronze Age Pottery of Great Britain and Ireland and Its Associated Grave Goods*. Vol. 1. Oxford: Clarendon, 1912.

Besse, Marie. "Bell Beakers Common Ware during the Third Millennium B.C. in Europe." *Similar but Different: Bell Beakers in Europe*. Ed. Janusz Czebreszuk. Poznań, Poland: n.p., 2003.

Bocksberger, Olivier J., Alain Gallay ve Louis Chaix. *Le Site Préhistorique du Petit-Chasseur* (Sion, Valais). 8 vols. Lausanne, Switzerland: Département d'anthropologie de l'Université de Genève, 1976–1989.

Buttler, J. J. ve J. D. van der Waals. "Bell Beakers and Early Metal-working in the Netherlands." *Paleohistoria* 12 (1966): 42–139.

Burgess, Colin. *The Age of Stonehenge*. London: Dent, 1980.

———. "The Beaker Phenomenon: Some Suggestions, Part I: General Comments and the British Evidence." *Settlement and Economy in the Third and Second Millennia B.C.: Papers Delivered at a Conference Organised by the Department of Education, University of Newcastle upon Tyne, January 1976*. Ed. Colin Burgess ve Roger Miket, s. 309–323. British Archaeological Reports, no. 33. Oxford: British Archaeological Reports, 1976.

Cartailhac, Émile. *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*. Paris: C. Reinwald, 1886.

Clarke, David L. *Beaker Pottery of Great Britain and Ireland*. 2 vols. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1970.

Czebreszuk, Janusz. "Bell Beakers in the Sequence of the Cultural Changes in South-Western Baltic Area." *The Northeast Frontier of Bell Beaker*. Ed. Janusz Czebreszuk ve Marzena Szmyt. BAR International Series. Oxford: British Archaeological Reports, 2003.

Czebreszuk, Janusz ve Marzena Szmyt. "The Northeast Frontier of Bell Beakers: First Step to Outline." *The Northeast Frontier of Bell Beaker*. Ed. Janusz Czebreszuk ve Marzena Szmyt. BAR International Series. Oxford: British Archaeological Reports, 2003.

Harrison, Richard J. *The Beaker Folk: Copper Age Archaeology in Western Europe*. London: Thames and Hudson, 1980.

Kunst, Michael. "Invasion? Fashion? Social Rank? Consideration concerning the Bell Beaker Phenomenon in Copper Age Fortifications of the Iberian Peninsula." *Bell Beakers Today: Pottery, People, Culture, Symbols in Prehistoric Europe*. Ed. Franco Nicolis, s. 81–90. Trento, Italy: Provincia Autonoma di Trento, Servizio Beni Culturali, Ufficio Beni Archeologici, 2001.

Lanting, J. N. ve J. D. van der Waals. "Beaker Culture Relations in the Lower Rhine Basin." *Glockenbecher Symposium Oberried 1974*, s. 1–80. Bussum, The Netherlands: Fibula-Van Dishoeck, 1976.

Müller, Johannes. "Economic Continuity and Political Discontinuity in Central Europe during the Third Millennium B.C." *The Northeast Frontier of Bell Beaker*. Ed.

Janusz Czebreszuk ve Marzena Szmyt. BAR International Series. Oxford: British Archaeological Reports, 2003.

Müller, Johannes ve Samuel van Willigen. "New Radiocarbon Evidence for European Bell Beakers and the Consequences for the Diffusion of the Bell Beaker Phenomenon." *Bell Beakers Today: Pottery, People, Culture, Symbols in Prehistoric Europe Proceedings of the International Colloquium Riva del Garda (Trento, Italy) 11–16 May 1998*. Ed. Franco Nicolis, s. 59–80. Trento, Italy: Provincia Autonoma di Trento, Servizio Beni Culturali, Ufficio Beni Archeologici, 2001.

Shennan, Stephen. "The Appearance of the Bell Beaker Assemblage in Central Europe." *Beakers in Britain and Europe: Four Studies. Contributions to a Symposium Organised by the Munro Lectureship Committee, Edinburgh University*. Ed. Roger Mercer, pp. 51–70. BAR Supplementary Series, no. 26. Oxford: British Archaeological Reports, 1977.

Sherratt, Andrew. "Sacred and Profane Substances: The Ritual Use of Narcotics in Later Neolithic Europe." *Sacred and Profane: Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual, and Religion, Oxford 1989*. Ed. Paul Garwood et al., s. 50–64. University of Oxford Committee for Archaeology Monographs, no. 32. Oxford: Oxford University Committee for Archaeology, 1991.

———. "Cups That Cheered: The Introduction of Alcohol to Prehistoric Europe." *Bell Beakers of the Western Mediterranean: Definition, Interpretation, Theory and New Site Data*. The Oxford International Conference, 1986. Edited by William H. Waldren and Rex Claire Kennard, pp. 81–106. BAR International Series, no. 331. Oxford: British Archaeological Reports, 1987.

Vandkilde, Helle. *From Stone to Bronze: The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Århus, Denmark: Jutland Archaeological Society, 1996.

Waals, J. D. van der ve Willem Glasbergen. "Beaker Types and Their Distribution in the Netherlands." *Paleohistoria* 4 (1955): 5–47.

ANTİK AVRUPA

"Barbar Avrupa" tanımımız M.Ö. 8000 ile M.S. 1000 arasındaki dokuz bin yılı içermektedir. Bu başlangıç ve bitiş tarihleri rastgele değil, bilinçli bir şekilde karar kılınmış tercihlerdir. Başlangıç tarihi olarak, Avrupa'nın buzullardan kurtulması ve modern iklim koşullarının oluşumu alınırken, bitiş tarihi olarak da Hristiyanlığın Kuzey ve Doğu Avrupa geneline yayılması ve günümüzde de varlığını devam ettirmekte olan pek çok Avrupa devletinin kuruluşu tercih edilmiştir. Bu dokuz bin yıl içinde Avrupa toplum ve toplulukları son derece çarpıcı dönüşümler geçirmiştir.

Bu ansiklopedide Atlantik'ten Ural Dağları'na, Kuzey Cape'den Akdeniz adalarına kadar geniş bir coğrafi alanı mercek altına aldık. Dahası, tarımın yayılması gibi Avrupa'da görülen kimi gelişmelerin kaynağını Yakın Doğu'dan alması itibarıyla, bugün Türkiye olarak bilinen Anadolu coğrafyasını da belli bölümlerinin kapsamına dâhil ettik. Bunun yanı sıra, M.S. 1000 dolaylarında Vikingler, Avrupa'nın ötesine geçerek sınırlarını Grönland ve Kuzey Amerika'ya kadar genişletirken, bundan birkaç yüzyıl öncesinde Vandallar Afrika'nın kuzey kıyısı boyunca göç etmiştir. Özetle Avrupa, tarih öncesi birkaç kıta ile temas halindedir.

Dahası, Avrupa'nın arkeolojik kaydının on bin yıl öncesinin de hayli gerisine uzandığını bilmek gerekmektedir. İlk insansılar ilk kez yaklaşık 1.7 milyon yıl önce Avrupa'nın hemen yakınlarında, Gürcistan'ın Dmanisi bölgesinde görülmüşlerdir.

PETER BOGUCKI
& PAM J. CRABTREE

